

Univerzita Karlova v Praze

Přírodovědecká fakulta

Demografie

Mgr. Branislav Šprocha

**POPULÁCIA RÓMOV NA SLOVENSKU
A MOŽNOSTI JEJ PROGNÓZOVANIA**

**ROMA POPULATION IN SLOVAKIA
AND POSSIBILITIES OF ITS PREDICTION**

Dizertačná práca

Vedúci záverečnej práce: RNDr. Tomáš Kučera, CSc.

Praha, 2011

Prehlásenie:

Prehlasujem, že som záverečnú prácu spracoval samostatne a že som uviedol všetky použité informačné zdroje a literatúru. Táto práca ani iná podstatná časť neboli predložené k získaniu iného alebo rovnakého akademického titulu.

V Prahe, 22.07.2011

.....

Na tomto mieste si považujem za milú povinnosť úprimne poďakovať všetkým, ktorí prispeli k vzniku tejto dizertačnej práce. Predovšetkým by som chcel poďakovať svojmu školiteľovi RNDr. Tomášovi Kučerovi, CSc. za jeho odborné rady, námety, pripomienky a za jeho nadštandardný prístup, ktorého si nesmierne vážim. Rád by som tiež poďakoval vedúcemu Výskumného demografického centra v Bratislave Ing. Borisovi Vaňovi za jeho dôveru a snahu vytvoriť mi na pracovisku podmienky na nerušené štúdium a prípravu tejto práce.

Veľké poďakovanie patrí tiež mojím kolegom a priateľom z Výskumného demografického centra a vedúcej katedry prof. RNDr. Jitke Rychtaříkovej, CSc.

V neposlednom rade by som chcel poďakovať svojim rodičom a manželke za ich ochotu, trpezlivosť a oporu, ktorú mi prejavovali a prejavujú. Bez ich pomoci by vznik tejto práce nebol možný. Všetkým z najhlbšieho srdca ďakujem.

Branislav Šprocha

Populácia Rómov na Slovensku a možnosti jej prognózovania

Abstrakt

Cieľom tejto práce je analyzovať a zhodnotiť demografickú reprodukciu rómskej populácie na Slovensku. V prvej časti práce je pozornosť zameraná na analýzu demografických procesov a tiež vybraných populačných štruktúr. Základ práce spočíva predovšetkým v popise plodnosti a úmrtnosti. Okrem toho analyzujeme tiež umelú a spontánnu potratovosť a zdravotný stav Rómov. Z pohľadu populačných štruktúr bola naša pozornosť venovaná najmä štruktúre podľa veku, rodinného stavu

a najvyššieho dosiahnutého vzdelania. Dôležitou pre celkové pochopenie reprodukčného správania je tiež charakteristika rómskej rodiny. Na základe týchto poznatkov bola vypracovaná prognóza Rómov na Slovensku pre obdobie rokov 1981–2030. Práca tak chce predovšetkým poukázať na zmeny

v reprodukčnom správaní rómskej populácie na Slovensku a jej možný vývoj do budúcnosti.

Kľúčové slová: rómska populácia, plodnosť, úmrtnosť, potratovosť, zdravotný stav, rómska rodina, populačné štruktúry, projekcia, Slovenská republika

Roma population in Slovakia and possibilities of its prediction

Abstract

The aim of this thesis is to analyze and evaluate the demographic reproduction of the Roma population in Slovakia. In the first part, attention is focused on analyzing demographic processes as well as selected population structures. Primarily, we focus on the description of fertility and mortality. In addition, we analyze induced and spontaneous abortion and health condition of the Roma. In terms of population structures, our attention turned to the structure according to age, marital status and highest educational attainment. One of the prerequisites to the overall understanding of reproductive behavior is also a characterization of the Roma family. Based on these findings we prepared a projection of the Roma population in Slovakia for the period of 1981–2030. Thus, the thesis aims especially to point out the changes in the reproductive behavior of the Roma population in Slovakia and its possible development in the future.

Keywords: Roma population, fertility, mortality, abortion, health condition, Roma family, population structures, population projection, Slovak Republic

OBSAH

Prehľad použitých skratiek.....	8
Zoznam tabuliek.....	9
Zoznam obrázkov.....	13
1 Úvod.....	22
2 Metodika práce a zdroje údajov	26
3 Prehľad použitej literatúry	35
4 Niekoľko historických poznámok o Rómoch na Slovensku	41
4.1 Rómovia v Uhorsku do roku 1918.....	41
4.2 Rómovia na Slovensku v rokoch 1918–1945.....	44
4.3 Rómovia na Slovensku v rokoch 1945–1989.....	46
4.3.1 Rómska otázka v druhej polovici 40. a v 50. rokoch	47
4.3.2 Koncepcia riadeného odsunu a rozptylu	49
4.3.3 Koncepcia všestrannej spoločenskej a kultúrnej integrácie	50
4.4 Situácia Rómov na Slovensku po roku 1989	51
5 Počet a priestorové rozmiestnenie Rómov na Slovensku	54
5.1 Počet Rómov na Slovensku podľa jednotlivých zdrojov údajov	54
5.2 Priestorové rozmiestnenie rómskeho obyvateľstva.....	59
5.3 Rozmiestnenie Rómov podľa veľkostných skupín obcí.....	68
6 Plodnosť rómskych žien.....	71
6.1 Transverzálna analýza plodnosti	71
6.1.1 Hlbšia analýza plodnosti žien z rómskych lokalít	74
6.1.1.1 Plodnosť podľa poradia.....	80
6.1.1.2 Plodnosť podľa legitimacy	89
6.1.1.3 Časovanie plodnosti	95
6.2 Longitudinálna analýza plodnosti	99
6.2.1 Vývoj konečnej plodnosti.....	100
6.2.2 Bezdetnosť	103
6.2.3 Štruktúra žien podľa počtu narodených žien.....	105
6.2.4 Pravdepodobnosť zväčšenia rodiny.....	107
6.2.5 Koncentrácia reprodukcie	110

6.2.6	Kohortná analýza plodnosti podľa rodinného stavu.....	114
6.2.7	Kohortná plodnosť podľa dosiahnutého vzdelania	124
6.2.8	Plodnosť podľa stupňa segregácie.....	127
6.3	Populačná klíma.....	131
6.4	Coalove indexy a Coale-Trusselov model plodnosti.....	134
6.5	Koncept primárnych determinantov plodnosti a Bongaartsov model plodnosti	138
6.5.1	Taxonómia Kingsley Davisa a Judith Blakeovej	139
6.5.2	Bongaartsov model primárnych determinantov a rómska populácia	140
6.5.3	Bongaartsov model a plodnosť populácie rómskych lokalít a Slovenska ...	148
7	Potratovosť	152
7.1	Potratovosť v rómskych lokalitách na Slovensku	153
7.1.1	Spontánna potratovosť	155
7.1.2	Umelá potratovosť.....	159
7.2	Antikoncepcia a plánované rodičovstvo	162
8	Intenzita a štruktúra ukončených tehotenstiev	167
9	Úmrtnosť.....	172
9.1	Úmrtnosť rómskej populácie v 70. a 80. rokoch.....	173
9.2	Úmrtnosť populácie vybraných rómskych lokalít v súčasnosti	179
9.2.1	Dojčenská úmrtnosť	183
9.2.2	Úmrtnosť podľa príčin smrti	188
10	Zdravotný stav.....	194
10.1	Subjektívne hodnotenie zdravotného stavu.....	195
10.2	Chronická a dlhodobá chorobnosť	197
10.3	Obmedzenie bežných denných aktivít	198
10.4	Stredné dĺžky života podľa zdravotného stavu	199
10.5	Niektoré faktory ovplyvňujúce zdravotný stav Rómov	201
10.5.1	Výživa a stravovacie návyky.....	202
10.5.2	Fajčenie tabakových výrobkov, konzumácia alkoholických nápojov, omamných, psychotropných látok a medikamentov	202
10.5.3	Fyzická aktivita a odpočinok.....	204
10.5.4	Nadváha, obezita, biochemické charakteristiky krv a metabolický syndróm.....	205
10.5.5	Životné podmienky a hygienické návyky	208
10.5.6	Využívanie a dostupnosť zdravotnej starostlivosti.....	208
10.5.7	Genetické predispozície, vrodené vývojové chyby a mentálne postihnutie	210
11	Rómska rodina a cenzové domácnosti.....	212
11.1	Rómska rodina na rozhraní medzi tradíciami a modernou	213
11.1.1	Výber manželského partnera a uzavretie manželstva.....	217
11.1.2	Postavenie muža a ženy v rómskej rodine.....	221
11.1.3	Sobášnosť	226
11.1.4	Rozvodovosť	231
11.2	Cenzové domácnosti	234

11.2.1	Základné charakteristiky cenзовých domácností	235
11.2.2	Úplné rodinné domácnosti	238
11.2.3	Faktické manželstvá	240
11.2.4	Neúplné rodinné domácnosti.....	247
11.2.5	Domácnosti jednotlivcov.....	249
12	Štruktúra podľa veku, rodinného stavu a vzdelania.....	252
12.1	Veková štruktúra rómskeho obyvateľstva.....	253
12.2	Štruktúra rómskeho obyvateľstva podľa rodinného stavu	258
12.3	Vzdelanostná štruktúra rómskeho obyvateľstva	263
12.3.1	Niektoré faktory ovplyvňujúce dosahovanie nízkeho vzdelania u Rómov	269
12.3.2	Postoje, názory a význam vzdelania pre Rómov.....	272
13	Mechanický pohyb rómskeho obyvateľstva.....	277
13.1	Migrácia Rómov po druhej svetovej vojne	278
13.2	Migrácia Rómov po roku 1989	281
13.2.1	Zahraničná migrácia.....	281
13.2.1.1	Azylová migrácia	282
13.2.1.2	Profil azylových migrantov a príčiny azylovej migrácie	284
13.3	Vnútná migrácia.....	286
13.3.1	Charakteristika osôb migrujúcich z a do rómskych lokalít	286
14	Možnosti prognózovania rómskej populácie.....	290
14.1	Prehľad doterajších prognóz a projekcií Rómov.....	290
14.1.1	Prognóza rómskej populácie v Československu 1980–2005.....	292
14.1.2	Prognózy rómskej populácie po roku 1990 v Českej republike	293
14.1.3	Prognóza rómskeho obyvateľstva na Slovensku do roku 2025.....	295
14.2	Prognóza Rómov na Slovensku v rokoch 1981–2030	297
14.2.1	Potreba prognóz rómskeho obyvateľstva	297
14.2.2	Vymedzenie základných pojmov	299
14.2.3	Vymedzenie reprodukčného systému.....	299
14.2.4	Popis, analýza reprodukčného systému a prognóza parametrov konštrukčného modelu	301
14.2.5	Popis, analýza a prognóza plodnosti	302
14.2.6	Popis, analýza a prognóza úmrtnosti.....	304
14.2.7	Konštrukcia projekčného modelu a projekčné výpočty	306
14.2.8	Základné výsledky prognózy	307
14.2.9	Hodnotenie a kvalita prognózy.....	313
15	Záver.....	317
	Zoznam použitej literatúry.....	323
	Príloha.....	351

Prehľad použitých skratiek

EVS	Výskum európskych hodnôt (European Value Study)
IVO	Inštitút pre verejné otázky
MZ SSR	Ministerstvo zdravotníctva Slovenskej socialistickej republiky
MZ SR	Ministerstvo zdravotníctva Slovenskej republiky
NCZI	Národné centrum zdravotníckych informácií
SL	Sčítanie ľudu
SLDB	Sčítanie ľudu, domov a bytov
SODB	Sčítanie obyvateľov, domov a bytov
ŠÚ SR	Štatistický úrad Slovenskej republiky
UNDP	Rozvojový program Organizácie spojených národov (United Nations Development Programme)
UPT	umelé prerušenie tehotenstva
VDC	Výskumné demografické centrum
WHO	Svetová zdravotnícka organizácia (World Health Organization)

Zoznam tabuliek

Tab. 1	Bilancia pohybu osôb rómskej národnosti v rokoch 1991–2009 podľa štatistického zisťovania prirodzeného a migračného pohybu obyvateľstva ŠÚ SR	31
Tab. 2	Porovnanie mier plodnosti žien z rómskych lokalít, Rómiok z niektorých oblastí Slovenska a celej populácie Slovenska v rokoch 1996–2009.....	73
Tab. 3	Základné charakteristiky reprodukcie populácie rómskych lokalít (70+, 95+) a Slovenska	74
Tab. 4	Základné charakteristiky plodnosti žien z rómskych lokalít a populácie Slovenska v rokoch 1996–2009	74
Tab. 5	Indexy úhrnnej plodnosti a úhrnná plodnosť podľa poradia narodeného dieťaťa ženám z rómskych lokalít a populácie Slovenska v rokoch 200 –2009	85
Tab. 6	Podmienené pravdepodobnosti narodenia ďalšieho dieťaťa ženám rómskych lokalít a Slovenska v rokoch 2001–2009 podľa parity a medzi dvomi vybranými presnými vekmi	88
Tab. 7	Podiel detí narodených mimo manželstva (v %) v rómskych lokalitách, populácii Slovenska a žien uvádzajúcich rómsku národnosť pri pôrode v rokoch 1996–2009....	90
Tab. 8	Základné charakteristiky časovania plodnosti žien rómskych lokalít a populácie Slovenska v rokoch 1996–2009.....	97
Tab. 9	Priemerný vek žien rómskych lokalít a populácie Slovenska pri pôrode podľa poradia pôrodu v rokoch 2001 –2009.....	97
Tab. 10	Priemerné medzipôrodné intervaly žien rómskych lokalít, Slovenska a vybraných populácií predstatistického obdobia	98
Tab. 11	Priemerná šírka medzipôrodných intervalov podľa veku matky pri pôrode a poradí narodeného dieťaťa v rómskych lokalitách a populácii Slovenska v rokoch 1996–2009	99
Tab. 12	Priemerný počet detí na jednu ženu podľa výsledkov sčítania 1970, 1980 a 2001	103
Tab. 13	Základné ukazovatele koncentrácie plodnosti vybraných generácií žien Slovenska, rómskej národnosti a rómskych lokalít.....	113
Tab. 14	Priemerný počet detí a miera bezdetnosti študujúcich a ostatných rómskych žien a žien Slovenska vo veku 16–19 rokov podľa výsledkov sčítania 2001	127

Tab. 15	Základné charakteristiky plodnosti rómskych žien na Slovensku podľa výsledkov sčítania ľudu 1980	129
Tab. 16	Coalove indexy plodnosti v populácii rómskych lokalít, Slovenska a Podkarpatskej Rusi vo vybraných rokoch.....	135
Tab. 17	Miera obmedzovania plodnosti (malé „m“) vybraných populácií s režimom prirodzenej plodnosti a populácií rómskych lokalít a Slovenska.....	137
Tab. 18	Priemerný počet detí na jednu vydatú ženu podľa veku v rómskych lokalitách, ženu rómskej národnosti, cigánsku ženu, ženu populácie Slovenska a ženu niektorých populácií s prirodzenou plodnosťou	138
Tab. 19	Vstupné predpoklady a základné výsledky Bongaartsovho modelu plodnosti v populácii Slovenska a rómskych lokalít v rokoch 1996–2009	150
Tab. 20	Základné charakteristiky potratovosti v rómskych lokalitách a v populácii Slovenska v rokoch 1996 – 2009.....	153
Tab. 21	Podiel interrupcií zo zdravotných príčin podľa veku ženy z rómskych lokalít a populácie Slovenska v rokoch 1996–2010	154
Tab. 22	Štruktúra spontánnych potratov podľa poradia v rómskych lokalitách a populácii Slovenska v rokoch 1996–2009.....	156
Tab. 23	Štruktúra spontánnych potratov podľa počtu živonarodených detí v rómskych lokalitách a populácii Slovenska v rokoch 1996–2009	156
Tab. 24	Miery umelej potratovosti vydatých a nevydatých žien z rómskych lokalít a Slovenska v rokoch 1996–2009.....	159
Tab. 25	Štruktúra umelých potratov podľa poradia v rómskych lokalitách a na Slovensku v rokoch 1996–2009	160
Tab. 26	Štruktúra umelých potratov podľa počtu živonarodených detí, rodinného stavu a počtu interrupcií žien z rómskych lokalít a Slovenska v rokoch 1996–2009	162
Tab. 27	Informovanosť rómskych žien zo segregovaných komunít o metódach antikoncepcie podľa výsledkov zisťovania UNDP (2005)	165
Tab. 28	Základné ukazovatele štruktúry ukončených tehotenstiev a intenzity ukončených tehotenstiev žien z rómskych lokalít a populácie Slovenska v rokoch 1996–2009....	167
Tab. 29	Úmrtnosť detí z rómskych lokalít a v populácii Slovenska v prvom roku života, 1996– 2009	185
Tab. 30	Rozdelenie novorodencov z rómskych lokalít a populácie Slovenska podľa trofiky, 1999–2009	187
Tab. 31	Rozdelenie novorodencov z rómskych lokalít a populácie Slovenska podľa miery nezrelosti, 1996–2009.....	187
Tab. 32	Rozdelenie novorodencov z rómskych lokalít a populácie Slovenska podľa pôrodnej váhy, gestačného veku a pôrodnej dĺžky, 1996–2009	188
Tab. 33	Štruktúra zomretých podľa príčin smrti v rómskych lokalitách a v populácii Slovenska, 1996 –2009.....	189
Tab. 34	Štandardizované miery úmrtnosti na vybrané skupiny príčin smrti v rómskych lokalitách a v populácii Slovenska, 1996–2009.....	190

Tab. 35	Príspevky k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení medzi populáciou Slovenska a rómskych lokalít podľa vybraných skupín príčin smrti, 1996–2009.....	190
Tab. 36	Štandardizovaná miera úmrtnosti podľa kategórií príčin smrti v rómskych lokalitách a v populácii Slovenska, muži, ženy, 0–74 rokov, 1996–2009.....	192
Tab. 37	Príspevky k rozdielom intervalovej strednej dĺžky života (vek 0–75 rokov) medzi populáciou Slovenska a rómskych lokalít podľa vybraných príčin smrti, 1996–2009	193
Tab. 38	Subjektívne hodnotenie zdravotného stavu obyvateľov rómskych osád a populácie Slovenska.....	195
Tab. 39	Priemerný počet rokov, ktoré by prežila 15–19 ročná osoba z rómskych lokalít a populácie Slovenska podľa rôznych klasifikácií zdravia.....	200
Tab. 40	Preferované vlastnosti muža a ženy v populácii rómskych osád a v populácii Slovenska.....	223
Tab. 41	Základné charakteristiky sobášnosti slobodných mužov a žien z rómskych lokalít a populácie Slovenska, 1996 –2009.....	226
Tab. 42	Kvantily časovania sobášnosti slobodných mužov a žien z rómskych lokalít a populácie Slovenska, 1996–2009.....	228
Tab. 43	Vek rómskych partnerov pri začatí spolužitia s terajším partnerom.....	228
Tab. 44	Dĺžka spolužitia rómskych párov s terajším partnerom pred sobášom.....	229
Tab. 45	Porovnanie štruktúry odpovedí na otázku o ideálnom veku ženícha a nevesty s reálnym vekom pri prvom sobáši rómskych rodičov	231
Tab. 46	Základné charakteristiky rozvodovosti populácie rómskych lokalít a Slovenska, 1996–2009	232
Tab. 47	Štruktúra cenзовých domácností v sledovaných populáciách podľa výsledkov sčítaní z rokov 1970, 1980 a 2001	235
Tab. 48	Priemerný počet osôb pripadajúcich na jednu cenзовú domácnosť a priemerný počet detí na jednu úplnú rodinnú cenзовú domácnosť, sčítanie 1970, 1980, 2001 ..	236
Tab. 49	Názory Rómov žijúcich v segregovaných rómskych osadách na Slovensku na spolužitie muža a ženy bez sobáša podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania respondenta.....	242
Tab. 50	Neúplné rodinné cenзовé domácnosti s a bez závislých detí podľa rodinného stavu prednostu domácnosti, sčítanie 2001	248
Tab. 51	Intenzita vytvárania cenзовých domácností jednotlivcov podľa pohlavia a rodinného stavu osoby na čele domácnosti, sčítanie 2001.....	250
Tab. 52	Porovnanie hlavných vekových skupín populácie rómskych lokalít, rómskej (cigánskej) populácie a populácie Slovenska vo vybraných rokoch	254
Tab. 53	Syntetické ukazovatele vekovej štruktúry populácie rómskych lokalít, rómskej populácie a populácie Slovenska vo vybraných rokoch	256
Tab. 54	Štruktúra rómskeho obyvateľstva, populácie rómskych lokalít a Slovenska podľa rodinného stavu.....	259
Tab. 55	Podiel slobodných osôb v rómskej populácii, v populácii rómskych lokalít a populácii Slovenska, sčítanie 1970, 1980 a 2001	260

Tab. 56	Porovnanie najvyššieho dosiahnutého vzdelania generácie rodičov a ich detí, sčítanie 2001	274
Tab. 57	Porovnanie najvyššieho dosiahnutého vzdelania otca a jeho detí	274
Tab. 58	Porovnanie najvyššieho dosiahnutého vzdelania otca a jeho detí podľa stupňa integrácie	275
Tab. 59	Družobné okresy a počet presídlených rómskych rodín a osôb medzi Slovenskom a Českom v rámci koncepcie rozptylu a odsunu v rokoch 1966–1970.....	280
Tab. 60	Žiadatelia o azyl zo Slovenska vo vybraných štátoch Európy v rokoch 1998–2001	283
Tab. 61	Varianty ukazovateľov hlavných komponentov vstupujúcich do odhadu počtu Rómov v ČSSR v rokoch 1970–2020 (odhad 1973).....	292
Tab. 62	Prognóza počtu Rómov v ČSSR v rokoch 1980–2005.....	293
Tab. 63	Základné vstupné predpoklady prognózy rómskeho obyvateľstva na Slovensku, 2005–2025	297

Zoznam obrázkov

Obr. 1	Obce s najväčším zastúpením Rómov (rómske lokality) podľa údajov z Atlasu rómskych komunít na Slovensku 2004.....	29
Obr. 2	Podiel Rómov v župách Uhorska; súpis 1893	59
Obr. 3	Zastúpenie kočovných Rómov z celkového počtu Rómov v jednotlivých župách Uhorska; súpis 1893	61
Obr. 4	Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa evidencie Cigánov z roku 1924	62
Obr. 5	Podiel Rómov v obciach na Slovensku podľa evidencie domovskej príslušnosti z roku 1924	62
Obr. 6	Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1930	64
Obr. 7	Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania 1940.....	64
Obr. 8	Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania z roku 1970	65
Obr. 9	Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania z roku 1980	65
Obr. 10	Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa evidencie národných výborov z roku 1988	66
Obr. 11	Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania z roku 2001	66
Obr. 12	Podiel obyvateľov rómskych komunít v okresoch podľa výsledkov Atlasu rómskych komunít na Slovensku v roku 2004	67
Obr. 13	Podiel Rómov v obciach Slovenska podľa výsledkov sčítania z roku 1980.....	68
Obr. 14	Podiel obyvateľov rómskych komunít v obciach podľa výsledkov Atlasu rómskych komunít na Slovensku v roku 2004	68
Obr. 15	Porovnanie mier plodnosti žien z rómskych lokalít, rómskej národnosti a populácie Slovenska	76
Obr. 16	Miery plodnosti žien Slovenska v rokoch 1925–1927 podľa poradia narodeného dieťaťa	81
Obr. 17	Miery plodnosti žien Slovenska v rokoch 1996–2009 podľa poradia narodeného dieťaťa	81
Obr. 18	Miery plodnosti žien rómskych lokalít (95+) v rokoch 1996–2009 podľa poradia narodeného dieťaťa.....	81

Obr. 19	Miery plodnosti žien rómskych lokalít (70+) v rokoch 1996–2009 podľa poradia narodeného dieťaťa.....	81
Obr. 20	Pravdepodobnosť narodenia dieťaťa 1. poradia bezdetnej žene z rómskych lokalít a populácie Slovenska v rokoch 2001–2009	83
Obr. 21	Pravdepodobnosť narodenia dieťaťa 2. poradia žene s jedným dieťaťom z rómskych lokalít a populácie Slovenska v rokoch 2001–2009.....	83
Obr. 22	Pravdepodobnosť narodenia dieťaťa 3. poradia žene s dvomi deťmi z rómskych lokalít a populácie Slovenska v rokoch 2001–2009	83
Obr. 23	Pravdepodobnosť narodenia dieťaťa 5. a ďalšieho poradia žene vystavenej riziku z rómskych lokalít a populácie Slovenska v rokoch 2001–2009.....	83
Obr. 24	Vybrané funkcie tabuliek plodnosti prvého poradia žien Slovenska v rokoch 2001–2009	86
Obr. 25	Vybrané funkcie tabuliek prvého poradia žien rómskych lokalít (95+) v rokoch 2001–2009	87
Obr. 26	Vybrané funkcie tabuliek prvého poradia žien rómskych lokalít (70+) v rokoch 2001–2009	87
Obr. 27	Podmienená pravdepodobnosť bezdetnej ženy v presnom veku porodiť do troch rokov prvé dieťa	89
Obr. 28	Podmienená pravdepodobnosť ženy s jedným dieťaťom v presnom veku porodiť do troch rokov druhé dieťa	89
Obr. 29	Podmienená pravdepodobnosť ženy s tromi deťmi v presnom veku porodiť do troch rokov štvrté dieťa	89
Obr. 30	Podmienená pravdepodobnosť ženy so štyrmi deťmi v presnom veku porodiť do troch rokov piate a ďalšie dieťa.....	89
Obr. 31	Podiel detí narodených mimo manželstva z celkového počtu narodených detí podľa veku matky a poradia pôrodu v rómskych lokalitách (95+) v rokoch 1996–2009	92
Obr. 32	Podiel detí narodených mimo manželstva z celkového počtu narodených detí podľa veku matky a poradia pôrodu na Slovensku v rokoch 1996–2009.....	92
Obr. 33	Intenzita plodnosti vydatých žien v rómskych lokalitách a na Slovensku v rokoch 1996–2009	94
Obr. 34	Intenzita plodnosti nevydatých žien v rómskych lokalitách a na Slovensku v rokoch 1996–2009	94
Obr. 35	Vývoj priemerného počtu detí na jednu ženu rómskej národnosti a ženu Slovenska narodenú v rokoch 1920–1980 podľa výsledkov sčítania 1980 a 2001.....	101
Obr. 36	Priemerný počet detí pripadajúci na jednu ženu podľa materinského narodenú v rokoch 1920 –1979 podľa výsledkov sčítania 1980 a 2001.....	101
Obr. 37	Priemerný počet detí na jednu ženu z rómskych lokalít, rómskej národnosti a populácie Slovenska narodenú v rokoch 1940–1979; sčítanie 1980 a 2001.....	102
Obr. 38	Priemerný počet detí na jednu ženu vo vybraných populáciách podľa 5-ročných vekových skupín podľa výsledkov sčítania 1980 a 2001	102

Obr. 39	Miera bezdetnosti žien rómskej národnosti a žien Slovenska narodených v rokoch 1920–1980 podľa výsledkov sčítania 1980 a 2001.....	104
Obr. 40	Miera bezdetnosti žien rómskych lokalít, cigánskych žien (1980), žien rómskej národnosti (2001) a žien Slovenska (1980 a 2001) podľa veku	104
Obr. 41	Štruktúra generácií žien rómskej národnosti podľa počtu živonarodených detí; sčítanie 2001	106
Obr. 42	Štruktúra generácií žien populácie Slovenska podľa počtu živonarodených detí; sčítanie 2001	106
Obr. 43	Štruktúra generácií žien rómskych lokalít (95+) podľa počtu živonarodených detí; sčítanie 2001	107
Obr. 44	Štruktúra generácií žien rómskych lokalít (70+) podľa počtu živonarodených detí; sčítanie 2001	107
Obr. 45	Pravdepodobnosti zväčšenia rodiny vybraných generácií žien rómskej národnosti, rómskych lokalít a populácie Slovenska.....	108
Obr. 46	Pravdepodobnosti zväčšenia rodiny vybraných generácií žien rómskej národnosti podľa výsledkov sčítania 2001	110
Obr. 47	Pravdepodobnosti zväčšenia rodiny vybraných generácií žien populácie Slovenska podľa výsledkov sčítania 2001	110
Obr. 48	Lorenzova krivka koncentrácie plodnosti žien Slovenska, rómskej národnosti a rómskych lokalít generácie 1945–1949	112
Obr. 49	Lorenzova krivka koncentrácie plodnosti vybraných generácií žien rómskej národnosti	112
Obr. 50	Priemerný počet detí na jednu ženu rómskej národnosti podľa jej rodinného stavu; sčítanie 2001	115
Obr. 51	Priemerný počet detí na jednu ženu Slovenska podľa jej rodinného stavu; sčítanie 2001	115
Obr. 52	Pravdepodobnosti zväčšenia rodiny vybraných generácií slobodných žien rómskej národnosti; sčítanie 2001	116
Obr. 53	Pravdepodobnosti zväčšenia rodiny vybraných generácií slobodných žien populácie Slovenska; sčítanie 2001	116
Obr. 54	Štruktúra slobodných žien rómskej národnosti podľa počtu narodených detí; sčítanie 2001	117
Obr. 55	Štruktúra slobodných žien populácie Slovenska podľa počtu narodených detí; sčítanie 2001	117
Obr. 56	Pravdepodobnosti zväčšenia rodiny vybraných generácií aspoň raz vydatých žien rómskej národnosti; sčítanie 2001.....	118
Obr. 57	Pravdepodobnosti zväčšenia rodiny vybraných generácií aspoň raz vydatých žien populácie Slovenska; sčítanie 2001	118
Obr. 58	Štruktúra aspoň raz vydatých žien rómskej národnosti podľa počtu narodených detí; sčítanie 2001.....	119
Obr. 59	Štruktúra aspoň raz vydatých žien populácie Slovenska podľa počtu narodených detí; sčítanie 2001.....	119

Obr. 60	Priemerný počet detí na jednu ženu rómskej národnosti, populácie Slovenska a rómskych lokalít žijúcu vo faktickom manželstve; sčítanie 2001	121
Obr. 61	Priemerný počet detí na jednu vydatú ženu rómskej národnosti, populácie Slovenska a rómskych lokalít; sčítanie 2001	121
Obr. 62	Štruktúra slobodných žien rómskej národnosti žijúcich vo faktických manželstvách podľa počtu detí; sčítanie 2001	122
Obr. 63	Štruktúra vydatých žien rómskej národnosti podľa počtu detí; sčítanie 2001	122
Obr. 64	Štruktúra slobodných žien Slovenska žijúcich vo faktických manželstvách podľa počtu detí; sčítanie 2001	122
Obr. 65	Štruktúra vydatých žien Slovenska podľa počtu detí; sčítanie 2001	122
Obr. 66	Štruktúra plodnosti žien Slovenska podľa veku a rodinného stavu; sčítanie 2001	123
Obr. 67	Štruktúra plodnosti žien rómskej národnosti podľa veku a rodinného stavu; sčítanie 2001	123
Obr. 68	Štruktúra plodnosti žien rómskych lokalít (95+) podľa veku a rodinného stavu; sčítanie 2001	123
Obr. 69	Štruktúra plodnosti žien rómskych lokalít (70+) podľa veku a rodinného stavu; sčítanie 2001	123
Obr. 70	Priemerný počet detí na jednu ženu rómskej národnosti, z rómskych lokalít a populácie Slovenska so základným vzdelaním	125
Obr. 71	Priemerný počet detí na jednu ženu rómskej národnosti, z rómskych lokalít a populácie Slovenska s vyšším ako základným vzdelaním	125
Obr. 72	Úroveň a štruktúra konečnej plodnosti rómskych žien podľa stupňa integrácie a žien ostatnej okolitej populácie; UNDP (2005)	128
Obr. 73	Miery manželskej plodnosti podľa veku žien vybraných populácií s režimom prirodzenej plodnosti a populácií rómskych lokalít a Slovenska	137
Obr. 74	Priemerný počet detí na 1 ženu vybraných populácií s režimom prirodzenej plodnosti a populácií rómskych lokalít a Slovenska	137
Obr. 75	Úroveň efektov jednotlivých determinantov Bongaartsovho modelu plodnosti na populáciu Slovenska a rómskych lokalít v rokoch 1996–2009	150
Obr. 76	Špecifické miery spontánnej potratovosti žien v rómskych lokalitách a na Slovensku v rokoch 1996–2009	155
Obr. 77	Špecifické miery umelej potratovosti žien rómskych lokalít a Slovenska v rokoch 1996–2009	159
Obr. 78	Štruktúra umelých potratov podľa počtu živonarodených detí a veku ženy v rómskych lokalitách a na Slovensku v rokoch 1996–2009	161
Obr. 79	Miera komunikácie s rodičmi o veciach, ktoré sa týkajú ľudskej sexuality, v segregovaných rómskych komunitách na Slovensku	165
Obr. 80	Špecifické miery ukončených tehotenstiev žien v rómskych lokalitách a populácii Slovenska v rokoch 1996–2009	168
Obr. 81	Štruktúra ukončených tehotenstiev žien z rómskych lokalít a populácie Slovenska podľa veku v rokoch 1996–2009	170

Obr. 82	Štruktúra ukončených tehotenstiev žien vo veku 14–19 rokov z rómskych lokalít a populácie Slovenska v rokoch 1996–2009	171
Obr. 83	Pravdepodobnosť úmrtia rómskych mužov v rokoch 1970–1980 (vyrovnaná) a mužov Slovenska v roku 1947 a 1975	173
Obr. 84	Pravdepodobnosť úmrtia rómskych mužov v rokoch 1970–1980 (vyrovnaná) a mužov Slovenska v roku 1947 a 1975	174
Obr. 85	Príspevky vekových skupín k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení mužov medzi populáciou Slovenska z roku 1947 a rómskou populáciou zo 70. rokov	175
Obr. 86	Príspevky vekových skupín k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení žien medzi populáciou Slovenska z roku 1947 a rómskou populáciou zo 70. rokov	175
Obr. 87	Príspevky vekových skupín k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení mužov medzi populáciou Slovenska z roku 1975 a rómskou populáciou zo 70. rokov	176
Obr. 88	Príspevky vekových skupín k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení žien medzi populáciou Slovenska z roku 1975 a rómskou populáciou zo 70. rokov	176
Obr. 89	Vývoj dojčenskej úmrtnosti Rómov a obyvateľstva Slovenska v rokoch 1968–1986	176
Obr. 90	Vývoj dojčenskej úmrtnosti Rómov v krajoch Slovenska 1968–1986	176
Obr. 91	Index nadúmrtnosti rómskych mužov Československa v 70. rokoch	177
Obr. 92	Index nadúmrtnosti mužov Slovenska v roku 1975	177
Obr. 93	Príspevky vekových skupín k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení medzi rómskymi ženami a mužmi v 70. rokoch	178
Obr. 94	Príspevky vekových skupín k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení medzi ženami a mužmi populácie Slovenska v roku 1975	178
Obr. 95	Pravdepodobnosť úmrtia v rómskych lokalitách a na Slovensku, muži, 1996–2009 (vyrovnaná)	180
Obr. 96	Pravdepodobnosť úmrtia v rómskych lokalitách a na Slovensku, ženy, 1996–2009 (vyrovnaná)	180
Obr. 97	Index nadúmrtnosti populácie rómskych lokalít, muži, 1996–2009	181
Obr. 98	Index nadúmrtnosti populácie Slovenska, muži, 1996–2009	181
Obr. 99	Príspevky vekových skupín k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení medzi ženami a mužmi z rómskych lokalít, 1996–2009	182
Obr. 100	Príspevky vekových skupín k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení medzi ženami a mužmi v populácii Slovenska, 1996–2009	182
Obr. 101	Príspevky k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení medzi populáciou Slovenska a rómskych lokalít, muži, 1996–2009	183
Obr. 102	Príspevky k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení medzi populáciou Slovenska a rómskych lokalít, ženy, 1996–2009	183
Obr. 103	Vývoj pravdepodobnosti úmrtia detí z rómskych lokalít v prvom roku života, chlapci, 1996–2009	186
Obr. 104	Vývoj pravdepodobnosti úmrtia detí z rómskych lokalít v prvom roku života, dievčatá, 1996–2009	186

Obr. 105 Subjektívne hodnotenie zdravotného stavu v závislosti od veku vo vybraných rómskych osadách a v populácii Slovenska.....	196
Obr. 106 Prítomnosť chronického ochorenia v rómskej populácii a v populácii Slovenska podľa veku a pohlavia.....	198
Obr. 107 Štruktúra osôb v rómskych osadách a v populácii Slovenska podľa úrovne obmedzenia vykonávania bežných denných aktivít.....	199
Obr. 108 Porovnanie hodnôt BMI rómskych mužov a žien s populáciou Slovenska podľa veku	206
Obr. 109 Názory žien a mužov zo segregovaných rómskych osád a populácie Slovenska na spoločné vykonávanie vybraných činností v domácnosti	225
Obr. 110 Miery sobášnosti slobodných mužov z rómskych lokalít a populácie Slovenska, 1996–2009	227
Obr. 111 Miery sobášnosti slobodných žien z rómskych lokalít a populácie Slovenska, 1996–2009	227
Obr. 112 Štruktúra respondentov podľa začiatku partnerského spolužitia (všetci respondenti).....	229
Obr. 113 Štruktúra respondentov podľa začiatku partnerského spolužitia (už začali žiť s partnerom).....	229
Obr. 114 Počet rozvodov pripadajúcich na 1000 ženatých mužov z rómskych lokalít a v populácii Slovenska, 1996 –2009	233
Obr. 115 Počet rozvodov pripadajúcich na 1000 vydatých žien z rómskych lokalít a v populácii Slovenska, 1996 –2009	233
Obr. 116 Štruktúra cenзовých domácností podľa typu a veku osoby na jej čele, populácia Slovenska, sčítanie 2001	237
Obr. 117 Štruktúra cenзовých domácností podľa typu a veku osoby na jej čele, osoby rómskej národnosti, sčítanie 2001	237
Obr. 118 Štruktúra cenзовých domácností podľa typu a veku osoby na jej čele, populácia rómskych lokalít (95+), sčítanie 2001.....	237
Obr. 119 Štruktúra cenзовých domácností podľa typu a veku osoby na jej čele, populácia rómskych lokalít (70+), sčítanie 2001.....	237
Obr. 120 Štruktúra úplných rodín so závislými deťmi podľa počtu členov, sčítanie 1980, 2001	239
Obr. 121 Štruktúra úplných rodín bez závislých detí podľa počtu členov, sčítanie 1980, 2001	239
Obr. 122 Intenzita vzniku úplných rodinných domácností so závislými deťmi podľa veku ženy, sčítanie 2001.....	240
Obr. 123 Intenzita vzniku úplných rodinných domácností bez závislých detí podľa veku ženy, sčítanie 2001.....	240
Obr. 124 Intenzita tvorby faktických manželstiev podľa veku a pohlavia, sčítanie 1980	243
Obr. 125 Intenzita tvorby faktických manželstiev podľa veku a pohlavia, sčítanie 2001	243
Obr. 126 Podiel osôb žijúcich vo faktických manželstvách z celkového počtu osôb žijúcich v úplnej rodinnej domácnosti príslušného veku	244

Obr. 127 Štruktúra faktických manželstiev mužov rómskej národnosti podľa veku a rodinného stavu, sčítanie 2001.....	245
Obr. 128 Štruktúra faktických manželstiev mužov populácie Slovenska podľa veku a rodinného stavu, sčítanie 2001.....	245
Obr. 129 Štruktúra faktických manželstiev žien rómskej národnosti podľa veku a rodinného stavu, sčítanie 2001.....	245
Obr. 130 Štruktúra faktických manželstiev žien populácie Slovenska podľa veku a rodinného stavu, sčítanie 2001.....	245
Obr. 131 Intenzita vzniku faktických manželstiev mužov rómskej národnosti podľa veku a rodinného stavu, sčítanie 2001.....	246
Obr. 132 Intenzita vzniku faktických manželstiev mužov populácie Slovenska podľa veku a rodinného stavu, sčítanie 2001.....	246
Obr. 133 Intenzita vzniku faktických manželstiev žien rómskej národnosti podľa veku a rodinného stavu, sčítanie 2001.....	246
Obr. 134 Intenzita vzniku faktických manželstiev žien populácie Slovenska podľa veku a rodinného stavu, sčítanie 2001.....	246
Obr. 135 Intenzita vzniku neúplných rodinných domácností so závislými deťmi podľa veku ženy na jej čele, sčítanie 2001.....	248
Obr. 136 Intenzita vzniku neúplných rodinných domácností bez závislých detí podľa veku ženy na jej čele, sčítanie 2001.....	248
Obr. 137 Intenzita tvorby jednočlennej domácnosti mužov podľa veku, sčítanie 2001.....	251
Obr. 138 Intenzita tvorby jednočlennej domácnosti žien podľa veku, sčítanie 2001.....	251
Obr. 139 Štruktúra rómskeho obyvateľstva podľa veku a rodinného stavu; sčítanie 1970	257
Obr. 140 Štruktúra rómskeho obyvateľstva podľa veku a rodinného stavu; sčítanie 1980	257
Obr. 141 Štruktúra obyvateľstva rómskej národnosti podľa veku a rodinného stavu; sčítanie 2001	257
Obr. 142 Štruktúra obyvateľstva Slovenska podľa veku a rodinného stavu; sčítanie 2001.....	257
Obr. 143 Štruktúra obyvateľstva rómskych lokalít (95+) podľa veku a rodinného stavu; sčítanie 2001	258
Obr. 144 Štruktúra obyvateľstva rómskych lokalít (70+) podľa veku a rodinného stavu; sčítanie 2001	258
Obr. 145 Podiel aspoň raz ženatých mužov v rómskej populácii a populácii Slovenska podľa veku, sčítanie 1980.....	260
Obr. 146 Podiel aspoň raz vydatých žien v rómskej populácii a populácii Slovenska podľa veku, sčítanie 1980.....	260
Obr. 147 Podiel aspoň raz ženatých mužov hlásiacich sa k rómskej národnosti a v populácii Slovenska podľa veku, sčítanie 2001.....	261
Obr. 148 Podiel aspoň raz vydatých žien hlásiacich sa k rómskej národnosti a v populácii Slovenska podľa veku, sčítanie 2001.....	261
Obr. 149 Štruktúra populácie rómskej národnosti podľa rodinného stavu vo veku 16–49 rokov s prihladením na zastúpenie kohabitácií slobodných osôb, sčítanie 2001	262

Obr. 150 Štruktúra populácie Slovenska podľa rodinného stavu vo veku 16–49 rokov s prihliadnutím na zastúpenie kohabitácií slobodných osôb, sčítanie 2001.....	262
Obr. 151 Vzdelanostná štruktúra rómskej populácie na Slovensku v roku 1970	265
Obr. 152 Vzdelanostná štruktúra rómskej populácie na Slovensku v roku 1980	266
Obr. 153 Vzdelanostná štruktúra rómskej populácie v roku 2001.....	266
Obr. 154 Vzdelanostná štruktúra populácie Slovenska v roku 2001	267
Obr. 155 Miery vnútornej migrácie mužov podľa veku v rómskych lokalitách 95+ a v populácii Slovenska v rokoch 1996–2009	287
Obr. 156 Miery vnútornej migrácie žien podľa veku v rómskych lokalitách 95+ a v populácii Slovenska v rokoch 1996–2009	287
Obr. 157 Veková štruktúra migrujúcich mužov a žien z a do rómskych lokalít v rokoch 1996–2009	288
Obr. 158 Veková štruktúra migrujúcich mužov a žien v rámci územia Slovenska v rokoch 1996–2009	288
Obr. 159 Predpokladaný vývoj mier plodnosti (stredný variant) rómskych žien na Slovensku vo vybraných rokoch.....	304
Obr. 160 Predpokladaný vývoj hodnôt úhrnnej plodnosti a príspevkov vekových skupín na celkovú intenzitu plodnosti (stredný variant, v %) rómskych žien na Slovensku vo vybraných rokoch.....	304
Obr. 161 Príspevky k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení mužov medzi rómskou populáciou a populáciou Slovenska, rok 1980	306
Obr. 162 Príspevky k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení žien medzi rómskou populáciou a populáciou Slovenska, rok 1980	306
Obr. 163 Vývoj počtu Rómov podľa jednotlivých variant prognózy	308
Obr. 164 Vývoj prirodzeného prírastku podľa jednotlivých variant prognózy.....	308
Obr. 165–170 Očakávaná veková štruktúra rómskej populácie v rokoch 1990, 2000, 2010, 2020, 2030 (stredný variant) v porovnaní s východiskovou vekovou štruktúrou v roku 1980 a porovnanie vekovej štruktúry rómskej populácie v roku 2030 s očakávanou vekovou štruktúrou populácie Slovenska v roku 2030 (stredný variant).....	310
Obr. 171 Očakávaný vývoj počtu Rómov podľa hlavných vekových skupín, 1980–2030, stredný variant	311
Obr. 172 Očakávaný vývoj zloženia rómskeho obyvateľstva podľa hlavných vekových skupín, 1980–2030, stredný variant.....	311
Obr. 173 Očakávaný vývoj priemerného veku rómskej populácie, 1980–2030, stredný variant	312
Obr. 174 Očakávaný vývoj indexu starnutia rómskej populácie, 1980–2030, stredný variant	312
Obr. 175 Porovnanie štruktúry rómskej populácie podľa veku a pohlavia na základe výsledkov našej prognózy a prognózy Vaňa (2002) pre roky 2002 a 2010.....	315
Obr. 176 Porovnanie štruktúry rómskej populácie podľa veku a pohlavia na základe výsledkov našej prognózy a prognózy Vaňa (2002) pre roky 2002 a 2010.....	315

Obr. 177 Porovnanie štruktúry rómskej populácie podľa veku a pohlavia na základe výsledkov našej prognózy a prognózy Vaňa (2002) pre rok 2025	316
Obr. 178 Porovnanie štruktúry rómskej populácie podľa veku a pohlavia na základe výsledkov našej prognózy (rok 2001) so štruktúrou osôb rómskej národnosti (sčítanie 2001)	316

Kapitola 1

Úvod

Národnostné zloženie obyvateľstva Slovenskej republiky je výsledkom dlhého a zložitého historického vývoja. V priebehu storočí sa na Slovensku vytvorila pomerne heterogénna etnická štruktúra obyvateľstva. Jednotlivé etnické skupiny sa navzájom medzi sebou dodnes odlišujú predovšetkým v kultúrnej, demografickej, socioekonomickej a historickej oblasti. Asi najvýraznejšie sa táto skutočnosť dotýka rómskej populácie.

Rómske obyvateľstvo žijúce na Slovensku si vďaka svojmu inoetnickému pôvodu, špecifickým zvykom a tradíciám v kombinácii s určitým stupňom izolácie od majoritnej (nerómskej) populácie zachovalo množstvo odlišností v rôznych oblastiach spoločenského života. Pravdepodobne medzi najčastejšie diskutované témy v odborných kruhoch a tiež medzi laickou verejnosťou z pohľadu demografie patrí vývoj počtu Rómov na Slovensku a s ním úzko spojená plodnosť rómskych žien. Okrem toho frekventovanými sú tiež úmrtnostné pomery v spojitosti so zdravotným stavom a katastrofálnymi životnými podmienkami najmä v rómskych osadách. V mnohých prípadoch však tieto diskusie prebiehajú len na všeobecnej a často nekriticky generalizujúcej úrovni. Príčinu je potrebné hľadať v tom, že po roku 1989 nám pre podrobnú analýzu reprodukčného správania celej rómskej populácie chýbajú aj tie najzákladnejšie údaje. Riešenie rómskej problematiky resp. rómskeho problému, ako sa zvykne označovať celý súbor čiastkových otázok dotýkajúcich sa tohto etnika na Slovensku, a ktoré majoritná nerómska spoločnosť vníma ako problémové, sa však bez takejto analýzy nedokáže zaobiť. Poznanie reprodukčného správania a s ním spojeného budúceho vývoja rómskej populácie na Slovensku predstavujú preto základné a nevyhnutné informácie pre všetky inštitúcie, ktoré sa touto problematikou zaoberajú. Na druhej strane rómska problematika je citlivo vnímaná aj mimo vedeckej obce, čím sa tlak na relevantné informácie ešte zvyšuje.

Nedostatok údajov o súčasnom charaktere reprodukcie celej rómskej populácie má za následok, že v odborných i laických diskusiách sa aktéri opierajú o informácie získané z rôznych terénnych zisťovaní, prípadne pracujú s informáciami, ktoré priniesli špeciálne súpisy cigánskeho obyvateľstva pri sčítaní ľudu v rokoch 1970 a 1980. V prvom prípade vzniká situácia, kedy charakter reprodukčného správania malých subpopulácií najčastejšie žijúcich

v segregovaných rómskych osadách je pripisovaný rómskemu etniku ako celku. V druhom prípade je súčasné reprodukčné správanie Rómov charakterizované informáciami, ktoré boli získané v 70. a 80. rokoch.

Nekritické preceňovanie údajov získaných zo segregovaných osád a neznalosť zákonitostí demografického vývoja prináša viaceré problémy, ktoré sa premietajú do spoločenského diskurzu. Práve častá homogenizácia rómskeho obyvateľstva prináša v laickej verejnosti takmer všeobecne akceptovaný dojem, že všetky rómske ženy majú veľa detí, že všetky Rómky vstupujú do materstva a rodičovstva automaticky vo veľmi mladom veku a čo je najdôležitejšie, v týchto úvahách absentuje akýkoľvek náznak, že by dochádzalo alebo v budúcnosti došlo k zmene takéhoto typu reprodukcie.

Správy o vysokom počte detí rómskych žien a veľkých populačných prírastkoch majoritná nerómska populácia vníma citlivo a zaujíma k nemu výsostne negatívny postoj. Ten pramení aj z obáv, ktorých pôvod treba hľadať v rôznych katastrofických scenároch populačného vývoja rómskeho obyvateľstva. Spoločným znakom týchto ničím nepodložených scenárov sú veľké populačné prírastky, ktoré v mnohých prípadoch dokonca majú viesť v blízkej budúcnosti k posunu rómskej populácie do majoritného postavenia v spoločnosti Slovenska.

Rovnako sa často len intuitívne hodnotia aj ďalšie charakteristiky reprodukcie. Z pohľadu úmrtnosti sa vo všeobecnosti má za to, že jej intenzita je neúmerne vysoká a že stredná dĺžka života pri narodení je o 15 až 20 rokov nižšia ako v prípade populácie Slovenska. Tieto predpoklady vychádzajú z katastrofálnej situácie osôb žijúcich v segregovaných rómskych osadách, ktoré sa premietajú aj do zdravotného stavu tejto špecifickej populácie.

Predložená práca je celkovo rozdelená do štrnástich základných kapitol. Po tomto krátkom úvodnom vstupe do sledovanej problematiky nasleduje kapitola venovaná metodike práce a zdrojom údajov. Jej hlavným cieľom je oboznámiť čitateľa so základnou logickou koncepciou práce a údajmi, s ktorými sme pracovali. Vzhľadom na skutočnosť, že s výnimkou niektorých špecifických analýz bola využitá škála v podstate bežne používaných demografických metód, nepovažovali sme za potrebné sa im hlbšie venovať. Okrem toho sme sa snažili niektoré metodické poznámky aplikovať priamo v texte jednotlivých kapitol tak, aby čitateľ mal informáciu o spôsobe výpočtu daného ukazovateľa ihneď poruke pri čítaní textu.

Tretia kapitola si dáva za cieľ priblížiť kľúčové publikačné zdroje. Prehľad použitej literatúry sme koncipovali v zmysle štruktúry celej práce a podáva tak informácie o vybraných zdrojoch v takom poradí, ako nasledovali jednotlivé kapitoly. Zároveň je potrebné povedať, že nejde o vyčerpávajúci prehľad všetkých použitých alebo dokonca dostupných prác, ale spomíname skutočne len tie, ktoré významnou mierou ovplyvnili formovanie nášho výskumu.

V poradí štvrtá kapitola umožňuje čitateľovi spoznať niektoré informácie z histórie rómskeho obyvateľstva. Ani v tomto prípade si nedávame za cieľ podať vyčerpávajúcu informáciu, ale predovšetkým v prehľadnej podobe upozorniť na niektoré historické skutočnosti, ktoré sa nám zdajú byť pre súčasné postavenie Rómov na Slovensku kľúčové.

Cieľom piatej kapitoly je analyzovať dostupné zdroje údajov o počte Rómov na Slovensku. Do pozornosti dávame predovšetkým využitie niektorých menej známych sčítaní, súpisov a terénnych zisťovaní, ktoré, ako je nám zatiaľ známe, neboli doposiaľ hlbšie analyzované.

Na základe týchto informácií sme sa následne snažili identifikovať regióny s najväčším počtom a zastúpením Rómov na Slovensku, a to v dlhšom časovom kontexte.

Nasledujúce tri kapitoly sa venujú prokreatívnemu správaniu rómskych žien. Podrobne je diskutovaná predovšetkým plodnosť, a to z transverzálneho i longitudinálneho pohľadu. Okrem tradične používaných charakteristík sme sa snažili aplikovať aj niektoré menej známe, resp. časté metódy, ako napr. Coale-Trusselov model plodnosti či Bongaartsov model primárnych determinantov plodnosti. Snahou je tiež priblížiť aj niektoré poznatky týkajúce sa populačnej klímy.

Siedma kapitola si dáva za cieľ analyzovať proces potratovosti žien. Hlbšie sa zaoberáme predovšetkým spontánnou potratovosťou a tiež niektorými aspektmi antikoncepcie a plánovaného rodičovstva. Posledná z trojice kapitol venovaných prokreatívnemu správaniu pojednáva o intenzite a štruktúre ukončených tehotenstiev a vo svojej podstate sumarizuje základné poznatky predchádzajúcich dvoch.

Druhý pomyselný blok reprodukčného správania je tvorený kapitolami venovanými úmrtnosti a zdravotnému stavu rómskej populácie. V poradí deviata kapitola sa podrobnejšie zaoberá problematikou úmrtnosti. V podstate ide o klasický demografický pohľad aplikovaný na tento proces využívajúci úmrtnostné tabuľky, hlbšiu analýzu dojčenskej úmrtnosti a metódy dekompozície podľa príčin úmrtia. S touto problematikou úzko súvisí nasledujúca kapitola zameraná na zdravotný stav Rómov. Prostredníctvom niektorých terénnych zisťovaní a lekárskeho analýz sme sa snažili zachytiť aj také oblasti, ako subjektívne hodnotenie zdravotného stavu, chronická a dlhodobá chorobnosť, obmedzenie bežných aktivít, či popísať niektoré faktory ovplyvňujúce zdravotný stav rómskej populácie.

Posledný tretí blok tvoria kapitoly venované analýze vybraných štruktúr rómskej populácie na Slovensku. V jedenástej kapitole hodnotíme zloženie podľa veku a rodinného stavu, kde predovšetkým veková štruktúra a jej zmeny odzrkadľujú posuny v reprodukčnom správaní Rómov. Na formovaní štruktúry podľa rodinného stavu sa v reprodukčnom veku podieľa predovšetkým sobášnosť a rozvodovosť. Aj preto bola analýza týchto procesov zaradená ako súčasť kapitoly venovanej štruktúram.

Posledná štruktúra analyzovaná v našej práci úzko súvisí s celkovým postavením veľkej časti rómskeho obyvateľstva na Slovensku. Predovšetkým nízke dosiahnuté vzdelanie sa podpísalo pod vysokú mieru nezamestnanosti po roku 1989. Hodnotenie štruktúry podľa dosiahnutého vzdelania prináša čitateľom stručný pohľad na jednu zo základných dimenzií, ktoré sa podieľajú na celkovom sociálnom vylúčení predovšetkým osôb v segregovaných osadách. Okrem toho tieto charakteristiky úzko súvisia aj s procesom reprodukcie.

Rómska populácia nie je len súbor jednotlivcov, ale je tvorená viacerými kolektivitami, ktoré sa vytvárajú na rôznych základoch. Jedným z najdôležitejších pre celé pochopenie reprodukcie a vôbec fungovanie rómskeho obyvateľstva na Slovensku je rodina a s ňou úzko súvisiace cenové domácnosti. Práve tejto problematike je venovaný pomerne široký priestor v dvanástej kapitole.

Predposledná kapitola sa zameriava na niektoré aspekty mechanického pohybu rómskeho obyvateľstva. Predovšetkým je analyzovaná azylová migrácia v druhej polovici 90. rokov a na

začiatku 21. storočia. Na regionálnej úrovni sme sa snažili tiež pozrieť na charakter vnútornej migrácie osôb, ktoré migrujú z a do rómskych lokalít.

Pomyselným vyvrcholením nášho úsilia je konštrukcia vlastnej prognózy rómskej populácie na Slovensku pre obdobie rokov 1981–2030 vychádzajúcej predovšetkým z našich zistení. Súčasťou štrnástej kapitoly je tiež prehľad predchádzajúcich prognóz, projekcií a odhadov ako ukážka nazerania na možnosti predikcie tejto špecifickej subpopulácie na Slovensku a tiež v bývalom Československu.

Kapitola 2

Metodika práce a zdroje údajov

Dôležitou otázkou, ktorú potrebujeme zodpovedať hneď na začiatku, je to, ako chápeme rómsku populáciu na Slovensku. S tým súvisí aj vymedzenie predmetu nášho výskumu, a teda reprodukčného správania určitej subpopulácie. Vo všeobecnosti je možné v súlade s prácou Moravca (2006) hovoriť o troch možnostiach konštrukcie rómskeho obyvateľstva.

Prvú predstavujú osoby, ktoré sa cítia byť nositeľmi rómskej kultúry. Rómom je ten, kto si osvojil a praktikuje určitý komplexný integrovaný systém hodnôt, noriem, princípov sociálnej organizácie, ktorý je identifikovaný ako rómska kultúra (Moravec, 2006). Človek, ktorý bol socializovaný do takéhoto kultúrneho vzorca, by potom bol teoreticky Rómom v zmysle nositeľ rómskej kultúry, aj keby o sebe ako Rómovi nehovoril. Súčasne s tým je však potrebné dodať, že považovať niekoho za nositeľa určitej kultúry je veľmi problematická vec. Navyše vývojom celej spoločnosti dochádza tiež k zmenám charakteristických rysov a prejavov kultúry. Okrem toho nenachádzame žiadny komplexný popis rómskej kultúry, ktorý by bolo možné bez problémov aplikovať. Moravec (2006) k tomu navyše poznamenáva, že kultúrne vzorce vykazujú veľkú variabilitu medzi jednotlivými rómskymi príbuzenskými skupinami a menia sa tiež s miestom, kde jednotlivé osoby a príbuzenské skupiny žijú. Aj z tohto hľadiska nechávame túto možnosť vymedzenia rómskej populácie na Slovensku bokom.

Druhý prístup je založený na koncepte sebaidentifikácie. Rómom je tá osoba, ktorá sa ako Róm cíti a pri jednotlivých príležitostiach túto identitu slobodne deklaruje. Ako ukazujú výsledky jednotlivých sčítaní, v ktorých bolo možné sa slobodne prihlásiť k rómskej resp. cigánskej národnosti, vo všetkých prípadoch došlo k tomu, že veľká časť z predpokladanej rómskej populácie túto možnosť nevyužila. Odpoveď na otázku, prečo tomu tak je, nedokážeme v súčasnosti uspokojivo vysvetliť. Počas štúdia dostupnej literatúry sme narazili na niekoľko dôvodov, ktorými sa autori snažili vysvetliť daný stav. Asi najčastejšie sa spomínal strach pred sčítacím aktom a s ním spojený strach zo zneužitia údajov. Ak sa ohliadneme do minulosti, naozaj sa nemáme čomu čudovať a je možné, že naozaj časť Rómov sa kvôli tomu odmieta identifikovať s rómskou národnosťou. Ďalším často reflektovaným dôvodom je neznalosť alebo nepochopenie otázky, resp. pojmu národnosť a jeho skutočného obsahu. Potom sa môže stať, že

respondent jednoducho nerozumie presne tomu, čo sa vo všeobecnosti chápe ako národnosť a uvádza napríklad svoje štátne občianstvo, prípadne sa identifikuje podľa toho, akou rečou hovorí jeho okolie.

Na druhej strane je treba tiež povedať, že spôsoby kolektívnej sebaidentifikácie, tak ako ich poznáme a označujeme pod pojmami národnosť a etnicita, sú konštruktami modernej doby. V skupinách, ktoré neprešli procesom ich vzniku (najčastejšie sa označuje ako národné obrodenie), sa len ťažko môžeme stretnúť s pochopením spolupatričnosti k jednému národu. Pre Róma preto môže byť primárnym spôsobom sebaidentifikácie rodinná, resp. príbuzenská identita. To neznamená, že seba nebude chápať ako Róma alebo Cigána, ale že nebude si pojem Róm spájať s pojmom národnosť. Výborne to vystihol vo svojej práci Moravec (2006, s. 16)

„...zatímco pro národnostně smýšlejícího Čecha je primární kolektivní identitou jeho češství, pro nositele romské kultury může být primární jeho příslušnost např. k rodině Badžů...Romům...tak dost možná byla položena při sčítání nesmyslná otázka. Asi jako kdybychom se někoho zeptali: ke kterému geometrickému útvaru se hlásíte? Koule/kužel/krychle/jehlan/jiné...“

Okrem toho je potrebné vziať tiež do úvahy možnosť, že Rómovia chápu pojem rómska národnosť, ale sa k nej nechcú hlásiť, pretože nemajú záujem byť spájaní s tou časťou populácie Slovenska, ktorá má vo všeobecnosti v očiach verejnosti veľmi nepriaznivé postavenie. Práve symbolické vylúčenie môže byť jedným z dôvodov, prečo osoby, ktoré všetci naokolo považujú za Rómov, sa nestotožňujú s rómskou národnosťou.

Aj napriek tomu, že oficiálne sčítania obyvateľov v roku 1991 a 2001 priniesli informácie len asi o štvrtine z predpokladanej rómskej populácie na Slovensku, takto získaný súbor prináša veľmi dôležité údaje, ktoré navyše, ako si ukážeme nižšie, do určitej miery reprezentujú základné štrukturálne znaky celej rómskej populácie. Aj preto považujeme túto možnosť vymedzenia rómskej populácie za veľmi prínosnú a pracujeme s týmto konceptom. Na druhej strane si samozrejme uvedomujeme jeho nedostatky, a preto ho dopĺňame o tretí spôsob vymedzenia rómskej populácie.

Posledná nám známa možnosť ako vymedziť rómske obyvateľstvo, je považovať za Róma takúto osobu, ktorú aj okolie označuje ako Róma. Tento spôsob bol v podstate použitý aj pri súpise Rómov v Uhorsku v roku 1893, pri policajnej evidencii Rómov podľa domovskej príslušnosti v 20. rokoch minulého storočia a najmä pri sčítaniach ľudu v rokoch 1970 a 1980. V prípade posledných dvoch spomínaných cenzov sa pre potreby zisťovania použili bežné sčítacie tlačivá obyvateľstva. Obyvatelia „cigánskeho pôvodu“ boli označení priamo do sčítacieho hárku. Snahou bolo získať údaje o štruktúre rómskeho obyvateľstva v takom rozsahu, v akom bolo uskutočnené samotné sčítanie. Pre sčítacích komisárov boli vydané špeciálne pokyny ako definovať obyvateľa „cigánskeho pôvodu“. Podľa doporučení k sčítaniam 1970 a 1980 za Róma má byť považovaný ten, kto sa k Rómom dobrovoľne hlási. V nejasných prípadoch mal sčítací komisár prihliadať predovšetkým k antropologickým znakom a k materinskému jazyku. Ako orientačná pomôcka mala slúžiť evidencia občanov cigánskeho pôvodu, ktorú viedli miestne národné výbory. Pri sčítaniach ľudu v rokoch 1970 a 1980 v súvislosti s rómskym obyvateľstvom tak boli využité nielen objektívne znaky (hlásenie sa

k Rómom, materinský jazyk), ale aj subjektívne znaky, ktoré sa opierali o „všeobecné znalosti“ tejto skupiny obyvateľstva, kde dominantnými boli najmä poznatky o spôsobe života a fyzických znakoch, ako je tmavšia pleť, vlasy, oči a menší fyzický vzrast (Vomáčková, 1971).

Práve princíp, kedy je príslušnosť k rómskej národnosti, resp. rómskemu etniku určená okolím, predstavuje dôležitý spôsob, akým boli získané viaceré „neoficiálne“ údaje (myslené mimo agendu Štatistického úradu Slovenskej republiky, ďalej ŠÚ SR) o rómskych mikropopuláciách v rámci niekoľkých terénnych zisťovaní. Na druhej strane je treba povedať, že zbieranie etnicky senzitívnych údajov nie je v súčasnosti na Slovensku z právneho hľadiska možné,¹ a preto nedisponujeme a ani v najbližšej dobe asi nebudeme disponovať celorepublikovými údajmi o demografickej reprodukcii obyvateľstva rómskeho etnika. Súčasné informácie o rómskom obyvateľstve vyčlenenom na základe etnického princípu sú len lokálneho pôvodu a majú skôr charakter špecifických sond, ktorých výsledky nie je možné stotožňovať s celou rómskou populáciou na Slovensku. Takýto charakter majú aj údaje získané za tzv. rómske lokality.

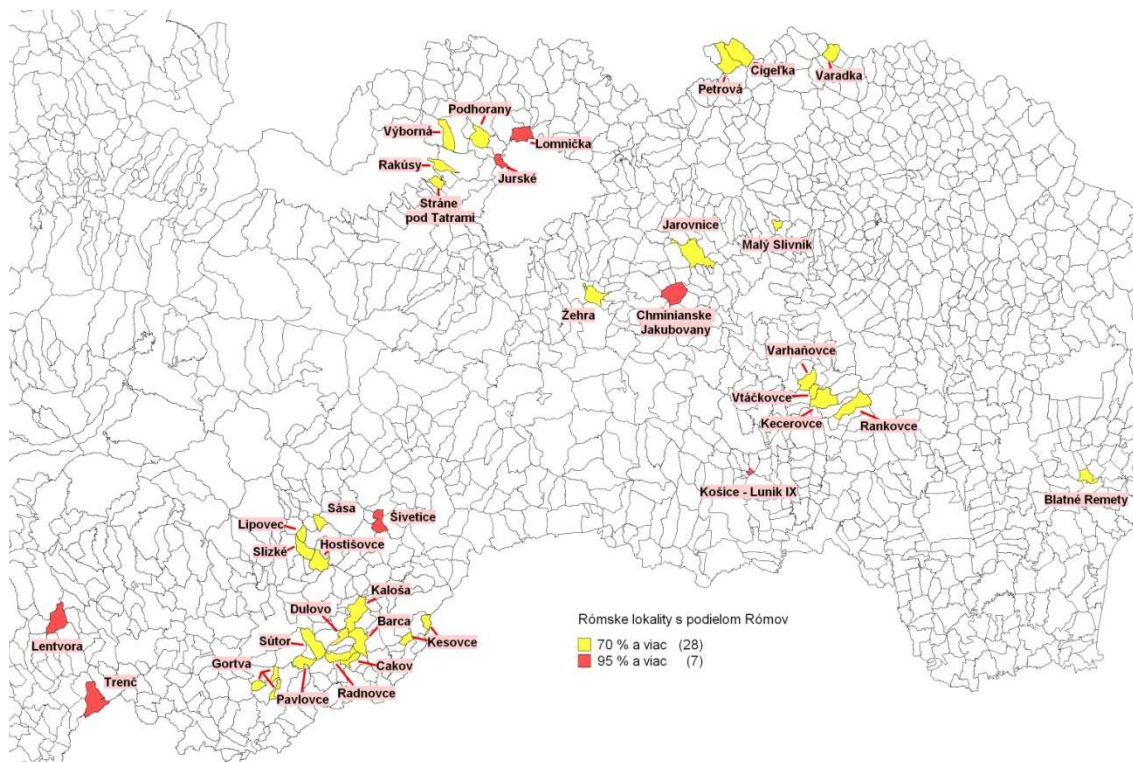
V rokoch 2003 a 2004 sa na Slovensku uskutočnilo rozsiahle terénne zisťovanie, ktoré sa snažilo zmapovať všetky rómske osídlenia a získať o nich čo najviac informácií pre potreby štátnej správy (Jurásková, Kriglerová, Rybová, 2004). Rómska komunita bola definovaná ako skupina ľudí, ktorú majorita subjektívne definuje ako Rómov na základe antropologických znakov, kultúrnej príslušnosti, spôsobu života, životného priestoru a rovnako subjektívne vníma túto skupinu ako odlišnú, a to v pozitívnom ako aj negatívnom zmysle (Jurásková, Kriglerová, Rybová, 2004). Hlavným výstupom z tohto projektu bol Atlas rómskych komunít na Slovensku 2004 (ďalej Atlas 2004), ktorý obsahoval okrem iného aj informácie o počte Rómov žijúcich v sledovaných obciach. Na základe týchto údajov sme vybrali tie obce, kde podľa Atlasu (2004) mali osoby rómskeho etnika najväčšie zastúpenie. Celkovo sme vytvorili dve skupiny rómskych lokalít. Prvú predstavovali obce, kde podiel Rómov predstavoval 70 a viac percent. V ďalšom texte práce pre populáciu týchto obcí používame označenie rómske lokality (70+), prípadne Rómovia (70+). Výberom z tejto skupiny vznikli rómske lokality (95+), tiež Rómovia (95+), a predstavujú tie obce, kde zastúpenie Rómov podľa Atlasu (2004) bolo 95 a viac percent. Zoznam a priestorové rozmiestnenie týchto obcí zobrazuje nasledujúci obr. 1. Podľa údajov z konca roku 2009 malo v rómskych lokalitách (70+) trvalý pobyt celkovo 38,3 tis. osôb a v rómskych lokalitách (95+) približne 11,6 tis. osôb. Vzhľadom na pomerne malý súbor obyvateľov a malý počet demografických udalostí sme sa rozhodli analyzovať demografickú reprodukciu týchto populácií za celé obdobie rokov 1996–2009, v ktorom sme mali dostupné údaje zo štatistického zisťovania prirodzeného a migračného pohybu obyvateľstva každoročne vykonávanom ŠÚ SR.

V súvislosti s pojmom rómska lokalita si považujeme za potrebné upozorniť na jednu dôležitú skutočnosť. Veľmi častým slovným spojeným používaným v spojitosti s rómskymi osadami a vôbec priestorom obývaným rómskym obyvateľstvom je rómska komunita. V podstate aj vyššie spomínaný Atlas (2004) primárne obsahoval toto označenie. Pojem

¹ Zaujímavou z tohto pohľadu je skutočnosť, že oficiálne vládne politiky chápu Róma ako občana, spoluobčana, ktorý je za Róma považovaný väčšinovým obyvateľstvom (pozri napr. Vláda SR, 2008), no Štatistický úrad SR na druhej strane pojmy národnosť a etnicita považuje za totožné a údaje vyhodnocuje len za osoby, ktoré sa hlásia k rómskej národnosti (Marcinčin, Marcinčinová, 2009).

komunita však nepredstavuje len spojenie resp. skupinu ľudí žijúcich na jednom mieste. Ide o také zoskupenie osôb, vo vnútri ktorých existujú vzájomné väzby a interakcie, ktoré za určitých okolností umožňujú toto zoskupenie chápať ako subjekt, ktorý sa rozhoduje, vytvára svoje zastúpenie, vstupuje do kontaktu so svojím okolím (Moravec, 2006). Ako si ukážeme nižšie, základom sociálnej organizácie v tradičnej rómskej kultúre je príbuzenstvo. Práve osoby patriace do jedného príbuzenstva predstavujú vnútorne organizovanú a akcieschopnú skupinu spĺňajúcu definíciu komunity. Vplyvom rôznych historických udalostí sa však stalo, že na jednom mieste existuje súčasne niekoľko takýchto príbuzenstiev, ktoré nie sú medzi sebou previazané príbuzenskými väzbami a nebudú a vo väčšine prípadov ani nefungujú ako komunita (Moravec, 2006). Preto pojem komunita v našom prípade opúšťame a nahrádzame ho označením lokalita. Pod týmto termínom budeme chápať zoskupenie ľudí, ktorí žijú na určitom mieste (napr. na jednej ulici, v určitej mestskej štvrti a pod.). Rómska lokalita potom bude predstavovať zoskupenie osôb žijúcich na jednom mieste, ktorých okolie považuje za Rómov.

Obr. 1 – Obce s najväčším zastúpením Rómov (rómske lokality) podľa údajov z Atlasu rómskych komunít na Slovensku 2004

Zdroj: Atlas (2004); vlastné spracovanie

Riešenie komplexnej problematiky, akou je analýza reprodukčného správania rómskej populácie na Slovensku pri absencii vhodnej dátovej základne, si vyžiadala použiť kombináciu niekoľkých zdrojov údajov, ktoré mali rôzny pôvod, dotýkali sa rôznych časových úsekov, administratívnych úrovní a tiež rôzne definovanej rómskej populácie.

Ako je možné vidieť z tohto krátkeho úvodu, kombinované vymedzenie na základe etnickej príslušnosti a národnosti zo sebou prináša niekoľko úskalí predovšetkým v dátovej základni, no na druhej strane má výhodu v tom, že pravdepodobne pokrýva celú rómsku populáciu na Slovensku a umožňuje nám pracovať aj s inými údajmi, ako sú „oficiálne“ údaje za obyvateľstvo rómskej národnosti.

Celkovo je možné pre analýzu plodnosti rómskych žien použiť tri skupiny údajov. Prvú predstavujú sčítania obyvateľov 1970, 1980, 1991 a 2001, medzi ktorými najmä prvé dva spomínané cenzy majú vzhľadom na svoj charakter špeciálne postavenie. V druhej skupine sú rôzne druhy terénnych zisťovaní, napr. Soročínová (1976), Finková (1977 a 1979), Garassy (2000), Haviarová (2001) a zisťovania Rozvojového programu OSN (ďalej UNDP 2002 a 2005), ktoré sa zamerali na niektoré lokálne rómske populácie. Do tretej skupiny sme zaradili vyššie spomínané populácie rómskych lokalít.

Charakter údajov o plodnosti rómskych žien, resp. žien žijúcich v rómskych lokalitách, umožňuje z hľadiska času zaujať dva v demografii tradične používané pohľady - longitudinálny a transversálny.

Základom pre aplikáciu transversálneho prístupu je dostupnosť údajov triedených podľa roku, kedy k demografickej udalosti došlo. Pri analýze plodnosti ide o živonarodené deti rómskym ženám. Hlavným zdrojom takto koncipovaných údajov je štatistické zisťovanie o prirodzenom pohybe obyvateľstva, ktoré vykonáva ŠÚ SR na základe spracovania hlásení o narodení dieťaťa. Jeho súčasťou je aj údaj o národnosti matky a otca² dieťaťa. Do roku 1991 neboli demografické udalosti za rómsku národnosť zvlášť zisťované, keďže táto nebola právne uznaná ako samostatná.³ Matka resp. otec dieťaťa museli do hlásenia o narodení uviesť niektorú z oficiálnych národností, pričom najčastejšie išlo o národnosť slovenskú alebo maďarskú. Po priznaní štatútu národnosti v roku 1990 počty zaznamenaných udalostí osobám hlásiacim sa k rómskej národnosti ani zďaleka nemôžu vzhľadom na odhady počtu Rómov zobrazovať reálny stav. Potvrdzuje to aj pohľad na tab. 1, kde sú zachytené všetky demografické udalosti osôb rómskej národnosti od sčítania 1991 do konca roku 2009.

Bilancia počtu osôb hlásiacich sa v intercenzálnom období k rómskej národnosti ukazuje, že podhodnotenie počtu narodených detí by do určitej miery mohlo byť proporcionálne k celkovému počtu Rómov. To však neplatí v prípade úmrtí a pravdepodobne ani u migrácií, kde miera podhodnotenia bude výrazne vyššia. Môžeme v tomto smere súhlasiť s Vaňom (2001b), že ženy, ktoré sa pri sčítaní 1991 prihlásili k rómskej národnosti, ju s najväčšou pravdepodobnosťou uvádzali aj do hlásenia o narodení dieťaťa. Do určitej miery to potvrdzuje aj malý rozdiel medzi počtom osôb získaným intercenzálnou bilanciou osôb rómskej národnosti a výsledkami zo sčítania obyvateľstva v roku 2001 (pozri tab. 1). Tento predpoklad sme následne využili pri výpočte základných charakteristík plodnosti osôb rómskej národnosti pre obdobie rokov 1996–2009. Vzhľadom na vyššie uvedené problémy pri uvádzaní rómskej národnosti, bola transversálna analýza plodnosti postavená predovšetkým na údajoch reprezentujúcich obyvateľstvo rómskych lokalít v rokoch 1996–2009. Považujeme si preto za potrebné na tomto mieste upozorniť, že získané výsledky nemôžu reprezentovať reprodukčné správanie celej rómskej populácie na Slovensku. Vzhľadom na charakter sledovaných populácií ich môžeme do určitej miery považovať za obraz reprodukčných pomerov segregovanej časti rómskej populácie. Podobný problém vzniká aj pri interpretácii výsledkov v prípade analýzy potratovosti, ukončených tehotenstiev a procesu úmrtnosti. Navyše štatistický znak národnosti

² V prípade, že ide o dieťa narodené v manželstve.

³ Znak rómskej národnosti bol zo štatistického zisťovania prirodzenej meny vypustený po druhej svetovej vojne, kedy nebol Rómom prisúdený štatút oficiálnej štátom uznávanej národnosti. V medzivojnovom období počas 1. ČSR sa údaje o sobášoch, pôrodoch a úmrtiach triedili zvlášť aj za rómsku (vtedy cigánsku) národnosť.

ženy sa u samovoľných a indukovaných potratov ani nezisťuje, preto analýza musela byť založená len na údajoch za rómske lokality.

Tab. 1 – Bilancia pohybu osôb rómskej národnosti v rokoch 1991–2009 podľa štatistického zisťovania prirodzeného a migračného pohybu obyvateľstva ŠÚ SR

Rok	Stav 1.1.	Živonarodení	Zomrelí	PP	Prisťahovaní	Vystaňovaní	MP	CP	Stav 31. 12.
1991	75 355	3542	155	3387	398	136	262	3649	79 004
1992	79 004	2108	178	1930	42	27	15	1945	80 949
1993	80 949	1731	99	1632	13	3	10	1642	82 591
1994	82 591	1466	81	1385	12	0	12	1397	83 988
1995	83 988	1156	74	1082	3	0	3	1085	85 073
1996	85 073	1358	59	1299	11	0	11	1310	86 383
1997	86 383	1453	74	1379	17	0	17	1396	87 779
1998	87 779	1749	96	1653	3	1	2	1655	89 434
1999	89 434	1910	59	1851	0	1	-1	1850	91 284
2000	91 284	1892	85	1807	2	0	2	1809	93 093
2001	93 093	1777	87	1690	10	1	9	1699	94 792
2002	94 792	1824	87	1737	0	0	0	1737	96 529
2003	96 529	1841	77	1764	0	1	-1	1763	98 292
2004	98 292	1871	58	1813	3	3	0	1813	100 105
2005	100 105	1993	78	1915	0	2	-2	1913	102 018
2006	102 018	1993	94	1899	0	0	0	1899	103 917
2007	103 917	1977	87	1890	1	0	1	1891	105 808
2008	105 808	2127	55	2072	3	1	2	2074	107 882
2009	107 882	1707	60	1647	1	1	0	1647	109 529

Poznámky:

PP – prirodzený prírastok

MP – migračný prírastok

CP – celkový prírastok

Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

Riešenie komplexnej problematiky, akou je generačná analýza plodnosti rómskych žien a vývoj jej ukazovateľov si vyžiadala kombinovať údaje zo sčítania 1970, 1980 a 2001 pri definovaní určitých predpokladov. Okrem toho bola rómskym ženám položená otázka na počet detí a rok ich narodenia aj pri terénnom zisťovaní UNDP (2005). Význam tohto zisťovania spočíva aj v tom, že umožňuje kombinovať tieto údaje aj s typom rómskeho obyvateľstva vyčleneného na základe stupňa integrácie.

Okrem sčítaní a zisťovania UNDP (2005) sme na iný zdroj údajov, ktorý by umožňoval výpočet generačných ukazovateľov plodnosti rómskych žien na Slovensku, nenarazili. Napríklad do úvahy vzhľadom na neexistenciu údajov o pôrodoch žien rómskej národnosti pred rokom 1989 neprichádza ani úprava prierezových mier plodnosti do generačnej podoby. Tým je naša analýza ochudobnená o niektoré dôležité dynamické charakteristiky generačnej plodnosti, ktoré je možné počítať práve z generačných mier.

Spôsob získavania informácií o rómskom obyvateľstve sa medzi cenami výrazne odlišoval. V sčítaniach 1970 a 1980 bola príslušnosť k rómskemu (vtedy cigánskemu) obyvateľstvu prisúdená druhou osobou (najčastejšie sčítacím komisárom) na základe dopredu dohodnutých znakov (pozri vyššie). Sčítanie v roku 1991 a 2001 už umožňovalo sa slobodne rozhodnúť pre rómsku národnosť. Túto možnosť využilo v druhom cenzu necelých 90 tisíc osôb, čiže približne štvrtina z predpokladaného počtu Rómov na Slovensku. Aj napriek tomuto nedostatku sa ukazuje, že získané údaje môžu relatívne spoľahlivo reprezentovať štrukturálne charakteristiky

celej rómskej populácie. Vzhľadom na spôsob získavania údajov pri sčítaní štruktúra populácie rómskej národnosti by do určitej miery mohla zodpovedať náhodnému výberu a tým štruktúre celého súboru obyvateľov príslušnej národnosti (Finková, 2000). Potvrdili to aj údaje o úrovni konečnej plodnosti a bezdetnosti. V prípade žien narodených v 20., 30. a čiastočne aj na začiatku 40. rokov, teda u žien, ktoré v roku 1980 ukončili, resp. boli na konci reprodukčného obdobia, sledujeme pomerne výraznú zhodu v hodnotách konečnej plodnosti a bezdetnosti s výsledkami, ktoré sme získali pre tieto generácie zo sčítania 2001. V súlade s týmto zistením predpokladáme, že aj v mladších generáciách by úroveň konečnej plodnosti bola približne rovnaká, a teda intenzita plodnosti týchto žien by do určitej miery reprezentovala celú rómsku populáciu. Pre analýzu konečnej plodnosti a jej vývoja preto používame predovšetkým sčítanie z roku 1980⁴ a 2001. Pre ženy narodené v roku 1940 a skôr sme použili údaje získané zo sčítania 1980 a pre ženy, ktoré sa narodili po roku 1940 údaje zo sčítania 2001. Na základe takto „nadpojených“ generácií sme sa následne pokúsili charakterizovať nielen intenzitu, ale aj medzigeneračný vývoj konečnej plodnosti, bezdetnosti a ďalších ukazovateľov plodnosti.

Podobne ako v prípade plodnosti či potratovosti naráža aj transverzálna analýza úmrtnosti rómskej populácie na Slovensku na rovnaké prekážky s dostupnosťou potrebných údajov. Táto skutočnosť nás prinútila charakterizovať len súčasné úmrtnostné pomery populácie rómskych lokalít. Aj napriek tomu si myslíme, že uvedená analýza má svoj veľký význam. Ten spočíva v predpoklade, že vybrané rómske lokality by pri určitom zovšeobecnení mohli prezentovať úmrtnostné pomery tej časti rómskej populácie, ktorá žije segregovane od majoritnej spoločnosti a u ktorej sa predpokladajú tie najhoršie zdravotné a úmrtnostné charakteristiky.

Okrem údajov za rómske lokality sme v práci využili aj niektoré výsledky terénnych zisťovaní, ktoré spolu s informáciami za celú rómsku populáciu z pred roka 1989 dotvárajú celkový dostupný pohľad na problematiku procesu úmrtnosti.

Na základe takto koncipovaných údajov boli následne vypočítané skrátené úmrtnostné tabuľky pre celé obdobie rokov 1996–2009. Aj napriek tomuto spôsobu výpočtu sa však ukázalo, že predovšetkým vo vyššom veku dochádza k určitému skresleniu, ktoré bude pravdepodobne zapríčinené prítomnosťou nerómskeho obyvateľstva, ktoré má odlišné úmrtnostné charakteristiky. Vekové skupiny, v ktorých bola intenzita úmrtnosti podhodnotená vzhľadom na predchádzajúci vývoj, boli nahradené pomocou modelových úmrtnostných tabuliek Coale, Demeny (1983). Okrem toho pre hlbšiu analýzu dojčenskej úmrtnosti sme využili možnosť konštrukcie úmrtnostných tabuliek do jedného roku života.

S úmrtnosťou úzko súvisí problematika zdravotného stavu. S výnimkou incidencie a prevalencie jednotlivých ochorení však ide o subjektívny proces. Vo väčšine prípadov sa za týmto účelom používajú výberové zisťovania, ktoré obsahujú otázky týkajúce sa zdravotného stavu. V populácii Slovenska sa za týmto účelom dlhodobo využíva predovšetkým EÚ-SILC (Ivančíková, 2005; Mészáros, 2007ab a 2010) a od roku 2009 aj databáza EHIS (Mészáros, 2010).

Hlavnou úlohou EÚ-SILCu, Zisťovania o príjmoch a životných podmienkach je síce sledovať nerovnosť príjmov, úroveň a štruktúru chudoby a sociálnej kohézie (Ivančíková,

⁴ Údaje o počte narodených detí rómskym ženám zo sčítania v roku 1970 boli publikované len za ženy v poslednom manželstve, čo do určitej miery obmedzuje ďalšie použitie tohto špeciálneho súpisu.

2005), no jeho integrálnou súčasťou sú tiež otázky zaoberajúce sa zdravotným stavom osôb starších 15 rokov spĺňajúcich požiadavky metodiky na meranie zdravotného stavu európskych populácií, ktorá bola vypracovaná v rámci projektu EHEMU (Mészáros, 2007ab). Prieskum sa uskutočňuje každoročne a je reprezentatívny pre populáciu Slovenska do úrovne krajov. Realizuje sa metódou face-to-face rozhovorov prostredníctvom vyškolených anketárov. Vzhľadom na časovú realizáciu výskumov u rómskeho obyvateľstva sme použili údaje z EÚ-SILCu 2007. Zber údajov sa uskutočnil v apríli roku 2007, pričom vybraných bolo 5840 domácností a 12 763 osôb.

Za účelom získania informácií podobného charakteru pre rómsku populáciu na Slovensku sa v roku 2008 uskutočnilo špeciálne terénne zisťovanie v rámci projektu Zdravie a rómska komunita, analýza situácie v Európe (ďalej Zdravie...2008), financované Európskou úniou v rámci programu Public Health Programme. Išlo o špecializované zisťovanie, ktorého hlavným cieľom bolo priniesť informácie o zdravotnom stave, ochoreniach, úrazoch, spotrebe liekov, poradenstve, dostupnosti a využiteľnosti zdravotnej starostlivosti, hospitalizácii, využívaní služieb prvej pomoci a pod. (Popper a kol., 2009).

Hlavným pracovným nástrojom bol dotazníkový prieskum zdravotného stavu rómskej populácie uskutočnený formou rozhovorov s vyškolenými anketármi, ktorí priamo pracujú vo vybraných lokalitách a dobre ich poznajú. Celkovo boli zozbierané údaje zo 657 rómskych domácností, čo predstavovalo 3760 osôb.⁵ Samotný dotazník bol rozdelený do troch častí: dotazník o domácnosti, dotazník zameraný na deti (maloletých) a dotazník pre dospelých. Časť dotazníka zameraná na deti (do 16 rokov) bola zodpovedaná dospelým členom domácnosti, teda jeho rodičom alebo osobou, ktorej bolo dieťa zverené do opatery. Na otázky pre dospelé osoby (16 a viac rokov) odpovedal výhradne dotýčny respondent (Popper a kol., 2009). Z tohto dôvodu sme sa v našej analýze zamerali len na osoby staršie 15 rokov.

Druhé zisťovanie, ktorého výsledky sme použili pre analýzu zdravotného stavu rómskej populácie na Slovensku, bol výskum UNDP, ktorý sa uskutočnil v roku 2005. Jeho hlavným cieľom bolo síce mapovať životné podmienky a ekonomickú situáciu rómskych domácností na Slovensku, no jednou z oblastí výskumu bola aj problematika zdravotného stavu. Zber údajov sa realizoval formou rozhovorov vyškolenými anketármi na základe štandardizovaného dotazníka. Základom pre výber rómskych domácností boli, rovnako ako v predchádzajúcom výskume, údaje zo sociografického mapovania rómskych osídlení. Celkovo sa podarilo získať údaje zo 720 rómskych domácností. Zdravotný stav bol zisťovaný u všetkých osôb starších ako 6 rokov, pričom za deti mladšie ako 15 rokov odpovedali dospelé osoby. Veľkosť výberového súboru predstavoval 3765 osôb (Filadelfiová, Gerbery, Škobla, 2006).

Okrem hodnotenia výskytu jednotlivých zisťovaných znakov: subjektívne hodnotenie zdravia, obmedzenie bežných denných aktivít a prítomnosť chronického a dlhodobého ochorenia, sme tieto informácie použili ku konštrukcii úmrtnostných tabuliek pre jednotlivé indikátory kvality zdravia. Za týmto účelom bol stanovený predpoklad, že nami sledovaná populácia rómskych lokalít by mala rozloženie jednotlivých charakteristík zdravotného stavu podľa veku a pohlavia rovnaké. Aplikáciou Sullivanovej metódy na úmrtnostné tabuľky osôb

⁵ Výber rómskych lokalít, v ktorých sa uskutočnilo zisťovanie, prebiehalo na základe údajov z Atlasu 2004 (viac k metodike výberu pozri prácu Popper a kol., 2009).

vo veku nad 15 rokov sme potom získali príslušné stredné dĺžky života. Koncept výpočtu v podstate rozdelí reálnu strednú dĺžku života v určitom veku na etapy podľa vnímaného zdravia, resp. prítomnosti (neprítomnosti) chronického ochorenia, či obmedzenia bežných denných aktivít.

Dôležitou súčasťou bola tiež analýza ďalších predovšetkým lekárskeho zisťovaní a výskumov s cieľom hlbšie pochopiť možné príčiny nepriaznivého zdravotného stavu a úmrtnostných charakteristík rómskej populácie na Slovensku.

Za účelom hodnotenia štrukturálnych charakteristík (vek, rodinný stav a najvyššie dosiahnuté vzdelanie) boli použité predovšetkým údaje zo sčítaní. Okrem nich boli niektoré informácie získané aj z terénneho zisťovania UNDP (2005). Podobne aj v prípade analýzy cenзовých domácností sme využili výsledky sčítania ľudu 1970, 1980 a sčítania obyvateľov 2001. Rovnako ako vyššie spomínaná transverzálna analýza plodnosti, potratovosti a úmrtnosti aj ďalšie demografické procesy bolo možné hodnotiť len na úrovni rómskych lokalít.

Kapitola 3

Prehľad použitej literatúry

Rómska populácia na Slovensku predstavuje pomerne často ústrednú tému, na ktorú je nazerané z rôznych smerov pohľadu. Je súčasťou predmetu bádania viacerých vedných odborov a smerov. Najmä v posledných dvoch desaťročiach pozorujeme dynamický nárast záujmu a môžeme nadnesene povedať, že z takzvanej rómskej problematiky sa stáva pomerne vďačná a v spoločnosti široko reflektovaná téma. Výsledkom je tiež enormný nárast publikačnej činnosti venovanej práve rómskemu obyvateľstvu. Nejde pri tom len o domácich autorov, ale široké pole pôsobnosti si čoraz častejšie nachádza svojich priaznivcov aj medzi zahraničnými bádateľmi. Len úzka časť z nich sa hlbšie venuje problematike reprodukčného správania. Z tohto pohľadu môžeme hneď na úvod povedať, že nielen na Slovensku, ale vo všeobecnosti aj vo svetovej literatúre narážame na nedostatok prác, ktoré by sa intenzívnejšie zaoberali touto témou. Na druhej strane je však potrebné podotknúť, že pre hlbšie poznanie a pochopenie fungovania reprodukčného systému rómskej populácie zohráva nezastupiteľnú úlohu aj literatúra, ktorá sa venuje širším podmienkam a podmienenostiam reprodukčného procesu. Preto štúdium domácich a čiastočne aj zahraničných zdrojov informácií rôznej povahy a zamerania predstavuje jeden zo základných predpokladov umožňujúcich naplniť cieľ nášho snaženia.

Kľúčom k pochopeniu súčasného postavenia rómskej populácie na Slovensku predstavuje poznanie jej histórie. V prípade Rómov to však vôbec nie je ľahká úloha. Na jednej strane síce vzniklo obrovské množstvo literárnych prameňov zaoberajúcich sa touto problematikou, no na strane druhej čitateľ pri ich analýze často dostáva pocit, že ide o práce, ktoré sa nápadne v mnohých aspektoch na seba podobajú a len ojedinele ho posunú k ďalším informáciám, ktoré ešte nepoznal. Aj preto sme do zoznamu a prehľadu použitej literatúry zaradili predovšetkým tie práce, ktoré považujeme naozaj za dôležité pre komplexnejšie chápanie historických súvislostí.

V prípade, že sa budeme venovať len rómskej populácii na území dnešného Slovenska, prípadne bývalého Uhorska, potom podrobný prehľad o najstaršej histórii Rómov môže čitateľ získať z prác E. Horváthovej (1961, 1962, 1964). Najmä posledné menované súborné dielo predstavuje základný a neprehliadnuteľný zdroj informácií aj z ďalších oblastí života rómskeho obyvateľstva, a preto ho môžeme zaradiť medzi kľúčové práce. Pre hlbšie pochopenie

existujúcich životných podmienok Rómov v európskom priestore v 15.–19. storočí sú dôležité práce A. Fräsera (1998) a I. Hancocka (2001, 2005). Unikátnym dobovým zdrojom informácií o živote Rómov v Uhorsku v 18. storočí je práca spišského učenca Samuela Augustini ab Hortisa (1995), ktorá po viac ako 200 rokoch bola preložená do slovenčiny a opätovne súborne vydaná. Nemenej zaujímavým je aj sčítanie (súpis) Rómov v Uhorsku, ktoré sa uskutočnilo 31. januára 1893. Podrobné výsledky aj s rozsiahlym komentárom k jeho priebehu boli publikované uhorským štatistickým úradom o dva roky neskôr (Czigányösszeírás Eredményei, 1895). K dôležitým zdrojom informácií o rómskom obyvateľstve pred vznikom samostatného Československa môžeme zaradiť štúdie Jurovej (1998, 2002a). Medzivojnovému obdobiu sa hlbšie venuje na základe údajov z policajnej evidencie cigánskeho obyvateľstva najmä práca C. Nečasa (1998b) a tiež príspevky historikov V. Gecelovského (1992) a Z. Kollárovej (2002).

Pre súčasné postavenie Rómov na Slovensku sú najdôležitejšími najmä udalosti, ktoré sa odohrali po vzniku Slovenského štátu (1939–1945) a najmä po skončení druhej svetovej vojny v rámci naplňovania jednotlivých koncepcií socialistického štátu s cieľom vysporiadať sa s rómskym problémom.

Postavenie Rómov v období Slovenského štátu bolo dlhodobo na okraji vedeckého záujmu. Predovšetkým slovenská historiografia sa venovala iným témam. Komplexné spracovanie rómskej otázky počas vojnového obdobia priniesli dve monografie českého historika C. Nečasa (1981, 1994). Až na začiatku 21. storočia sa tejto problematike predovšetkým z pohľadu prenasledovania Rómov a ich internácie do pracovných táborov začal hlbšie venovať slovenský historik K. Janas (2008ab, 2010).

Obdobie po druhej svetovej vojne je veľmi detailne zmapované najmä vďaka kolektívu slovenských a českých historikov. Medzi nimi vyniká A. Jurová. Jej viaceré štúdie, študijné materiály, publikácie (napr. 1992, 1993, 1996abcd, 2002b, 2009) prinášajú obrovské množstvo detailných informácií, vďaka ktorým sme si mohli urobiť komplexný obraz a hlbšie pochopiť vplyv tohto obdobia na súčasné postavenie Rómov na Slovensku. Z českých autorov musíme vyzdvihnúť predovšetkým N. Pavelčíkovú (2004), P. Víška (1999) a T. Haišmana (1999).

Transformácia spoločnosti po roku 1989 významnou mierou poznačila postavenie rómskeho obyvateľstva na Slovensku. Ako ukazujú viaceré štúdie, Rómovia na túto zmenu neboli vôbec pripravení, čoho výsledkom je ich ďalšie vytesňovanie z hlavného prúdu spoločnosti. Do popredia sa dostáva otázka sociálnej exklúzie. Komplexnosť a súčasne páľivosť problému prispela k dynamickému rozšíreniu záujmu o Rómov aj do ďalších vedných disciplín.

Postoj najvyšších vládnych kruhov k rómskej otázke po roku 1989 sa snažili podrobnejšie zhodnotiť štúdie A. Tokára a A. Lamačkovej (2002), A. Kotvanovej a A. Szépa (2003), M. Šebestu (2003b) a K. Šrámkovej (2006).

Celkovú socioekonomickú situáciu a príčiny jej prudkého zhoršenia v transformačnom období analyzujú predovšetkým I. Radičová (2001, 2002), správa Chudoba Rómov a sociálna starostlivosť o nich v Slovenskej republike (2002) a štúdia T. Lorana (2002) a R. Džambazoviča a M. Juráskovej (2002). Predovšetkým práce I. Radičovej a R. Džambazoviča nám umožnili detailnejšie nahliadnuť do širších súvislostí problematiky sociálnej exklúzie rómskeho

spoločenstva. Pre lepšie uchopenie konceptu sociálnej exklúzie sú dôležitými predovšetkým práce Mareš (2000, 2002, 2003, 2004) a Mareš, Sirovátka (2008).

Kľúčovou pre vysvetlenie medzigeneračného prenosu nízkeho vzdelania je štúdia T. Katrnáka (2004). Problémy spojené so vzdelávaním rómskych detí hlbšie rozoberali A. Horváthová (1993), M. Vojáčková (2001) a J. Tomatová (2004). Okrem toho dôležitými sú aj informácie z pohľadu chápania hodnoty vzdelania, postojov a aspirácií Rómov vo vzťahu k vzdelaniu, ktoré prináša štúdia E. Kriglerovej (2002).

Tak ako sme už spomenuli vyššie, prehľad literatúry zaoberajúcej sa demografickými a tiež geodemografickými charakteristikami rómskeho obyvateľstva na Slovensku neobsahuje veľké množstvo literárnych prameňov. Aj napriek tomuto hendikepu je možné pracovať s niekoľkými veľmi kvalitnými a zároveň podnetnými štúdiami, ktoré významnou mierou prispeli k objasneniu niektorých kľúčových momentov našej práce.

Priestorovému rozmiestneniu rómskeho obyvateľstva na Slovensku sa venuje vo svojom príspevku predovšetkým V. Srb (1990a) a B. Vaňo s E. Haviarovou (2002). Okrem toho niektoré informácie nachádzame aj v diplomových prácach L. Garassyho (2000) a E. Haviarovej (2001).

Prehľad literatúry k vlastnej téme reprodukčného správania sme rozdelili podľa jednotlivých demografických procesov. Na úvod je predovšetkým potrebné spomenúť komplexnejšie zamerané práce K. Kalibovej (1999), B. Vaňa (2001a), B. Vaňa a E. Haviarovej (2002), ktoré sa zaoberali viacerými aspektmi reprodukcie súčasne. Veľmi podnetnou je aj monografia J. Mészároša a B. Vaňa (2004), ktorá síce priamo nehodnotí reprodukčné správanie Rómov, ale vymedzením predmetnej populácie je zrejmé, že veľkú časť z nej budú predstavovať príslušníci rómskeho etnika.

Značnú pozornosť demografickej reprodukcii rómskych komunít v mikroregionálnom pohľade venujú už vyššie spomínané diplomové práce L. Garassyho (2000) a E. Haviarovej (2001). Okrem samotných informácií o pôrodnosti, sobášnosti a v prípade práce L. Garassyho i úmrtnosti predstavujú tiež príklad zaujímavých metodík pre získanie dát demografickej povahy týkajúcich sa rómskeho etnika na obecnej resp. lokálnej úrovni.

Pravdepodobne najdôležitejšou prácou pre identifikovanie začiatku zmien v charaktere plodnosti v rámci demografickej revolúcie je štúdia V. Srba (1988). Na základe údajov zo sčítaní ľudu 1970 a 1980 dokázal, že v rómskej populácii začína dochádzať k nezvratnej premene plodnosti. Ďalšie informácie o Rómoch publikované v prácach V. Srba (1971, 1984) sa týkali nielen plodnosti, ale aj demografických štruktúr.

Z prvej polovice 70. rokov tiež pochádza zisťovanie populačnej klímy rómskych žien z bývalého okresu Michalovce, ktoré previedla Soročínová (1976) a v dvoch článkoch v Demografii ďalej priblížila Z. Finková (1977, 1979). Cieľom týchto zisťovaní bolo predovšetkým získať údaje o plánovanom a ideálnom počte detí u rómskych žien.

Z novších výskumov dotýkajúcich sa otázok reprodukcie z pohľadu plodnosti je potrebné spomenúť predovšetkým výskumy Kultúrneho združenia Rómov Slovenska v Banskej Bystrici: Výskum sexuálneho a reprodukčného správania v rómskych komunitách na Slovensku v rokoch 2005 a Dáta o ľudských právach rómskych žien v roku 2008 a 2009. Výsledky z týchto zisťovaní publikovali v monografiách J. Filadelfiová a A. Mesochoritsová (2005)

a J. Filadelfiová (2009). Okrem nich sa uskutočnilo ešte jedno menšie zisťovanie: Sexuálne a reprodukčné zdravie rómskej populácie (empirická analýza sexuálneho a reprodukčného správania rómskej populácie v oblasti Rožňava, Plešivec), ktorého výsledky publikovala E. Bolfíková (2003).

Dôležité informácie nielen z pohľadu plodnosti priniesli tiež terénne zisťovania UNDP (2002, 2005). V druhom prípade sme mali možnosť pracovať priamo s dátovými súbormi. Obe zisťovania boli komplexne spracované v prácach UNDP (2002) a J. Filadelfiovej a kol. (2006)

Pre analýzu úmrtnostných pomerov rómskej populácie v bývalom Československu sú najdôležitejším zdrojom údajov práce K. Kalibovej (1988, 1989, 1991). Hlavný prínos okrem samotných výsledkov spočíva aj v zaujímavej a inovatívnej metodike výpočtu tabuľkovej funkcie pravdepodobnosti prežitia. Práca Z. Finkovej (1988) sa hlbšie zamerala na problematiku dojčenskej úmrtnosti rómskej populácie na Slovensku. Pre súčasné pomery je možné použiť podnetnú analýzu J. Mészárosa a B. Vaňa (2004) a tiež niektoré výsledky z diplomovej práce L. Garassyho (2000). Z teoretických informácií vyberáme predovšetkým analýzu J. Rychtaříkovej (1999, 2000a) venujúcej pozornosť sociálnym a biologickým faktorom dojčenskej úmrtnosti a práce Newey et. al (2004), z českého prostredia B. Burcina (2008), B. Burcina a T. Kučeru (2008b) a na Slovensku J. Mészárosa a B. Burcina (2008) a Mészárosa (2009), na základe ktorých sme sa snažili identifikovať vplyv tzv. odvrátiteľnej úmrtnosti na celkovú úmrtnosť obyvateľstva v rómskych lokalitách na Slovensku.

Príčiny, prečo je dojčenská úmrtnosť rómskych detí vyššia, sa snažili vysvetliť niektoré štúdie zamerané na antropometrické charakteristiky napr. K. Bernasovská a kol. (1977), I. Bernasovský a kol. (1981), I. Bernasovský a K. Bernasovská (1985). Okrem nich V. Ferák a kol. (1987) analyzovali tiež mieru príbuznosti rodičov na základe odobratých vzoriek krvi.

S úmrtnosťou úzko súvisí problematika zdravotného stavu Rómov. Vo všeobecnosti nepriaznivá situácia v tejto oblasti bola jednou z hlavných príčin vzniku viacerých zaujímavých štúdií a zisťovaní, ktorých cieľom bolo mapovať súčasný stav zdravotného stavu Rómov. Vo väčšine prípadov išlo o lokálne sondy, čo do určitej miery obmedzuje ich použitie, no na druhej strane kvalita a výpovedná hodnota je podporená skutočnosťou, že autormi boli lekári a odborníci v danej problematike. Z dôvodu veľkého množstva titulov sa v prehľade obmedzíme len na tie najdôležitejšie. Ďalšie práce nájde čitateľ v zozname použitej literatúry.

Ucelený obraz o zdravotnom stave rómskej populácie na Slovensku podáva štúdia P. Šaška (2002). Podobne komplexnejšiu informáciu prináša Hodnotiaca správa o výsledkoch 1. etapy Programu podpory zdravia znevýhodnenej rómskej komunity za roky 2007–2008 (2008) a štúdia (M. Popper a kol., 2009) analyzujúca výsledky zisťovania Zdravie a rómska komunita, analýza situácie v Európe. Okrem nich dôležité informácie nachádzame tiež v štúdiách N. Kurnienkovej (2007) a K. Rimárovej a kol. (2009).

Ukazuje sa, že jeden z najvýznamnejších problémov z pohľadu zdravotného stavu a vôbec intenzity úmrtnosti v rómskych osadách predstavujú kardiovaskulárne ochorenia. Dokazujú to viaceré analýzy z dielne E. Gintera (1998, 2005), Gintera a kol. (2001) Krajčovičovej-Kudláčkovej a kol. (2002, 2003, 2004), J. Koprovičovej a kol. (2004, 2008). Príčiny je možné hľadať aj v nevhodnom nutričnom zložení stravy. Touto problematikou sa zaoberal výskum Kačalu a kol. (2002) a Holéczyovej a kol. (2004).

Z pohľadu analýzy pomerne vysokej intenzity spontánnej potratovosti žien z rómskych lokalít sú pre interpretáciu danej situácie dôležité niektoré medicínske štúdie ako napr. C. Fretts et al. (1995), K. Waller et. al (1999), J. X. Wang et. al (2002), J. Vojtaššák et. al (2005), C. Gourbin (2006), R. Woods (2008), E. La Rochenbrochard a P. Thonneau (2002) a R. C. R. Garcia et al. (2005). Niektoré rizikové faktory, ktoré môžu ovplyvňovať priebeh tehotenstva rómskych žien, skúmala tiež S. Žultáková (2006, 2007).

Na to, aby sme boli schopní identifikovať základné rozdiely medzi rómskou a nerómskou rodinou, bolo potrebné poznať základné charakteristiky tradičného modelu rómskej rodiny, resp. príbuzenskej skupiny a definovať jeho vznik, skladbu, funkcie, postavenie jej členov. Tejto problematike sa venovalo viacero autorov, ktorých práce sú základným kameňom k poznaniu charakteru rómskej rodiny a tým čiastočne aj reprodukčného správania rómskej populácie. K najvýznamnejším patria predovšetkým komplexná štúdia E. Horváthovej (1964), čiastkové práce E. Marušiakovej (1985, 1986, 1988, 2007), A. B. Manna (1989, 1990, 1992), M. Hübschmannovej (1995, 1999ab), Davidovej (1995, 2004) a z novších predovšetkým podnetné príspevky M. Jakoubka (2004), Budilovej a Jakoubka (2004, 2007) a tiež Z. Kumanovej a R. Džambazoviča (2002).

Významný a jedinečný zdroj informácií predstavujú terénne zisťovania, ktoré sa uskutočnili pod gesciou Kultúrneho združenia Rómov Slovenska v Banskej Bystrici. Prvé s názvom Výskum sexuálneho a reprodukčného správania v rómskych komunitách na Slovensku hlbšie analyzovali vo svojej práci J. Filadelfiová a A. Mesochoritsová (2005) a druhé Dáta o ľudských právach rómskych žien bolo spracované v analytickej publikácii J. Filadelfiovej (2009).

Jedným z často spomínaných znakov rómskej rodiny je časté súžitie partnerov bez toho, aby došlo k legalizácii ich vzťahu právnou cestou. Ukazuje sa, že tieto spolužitia sa v podstate v ničom nelíšia od manželstva. K jeho uzavretiu často dochádza až s časovým odstupom po narodení niekoľkých detí. Problematike kohabitácií je v československom priestore najmä po roku 1989 venovaný pomerne široký priestor. Hlavné informácie o tomto fenoméne je možné čerpať predovšetkým z prác I. Možného (1983, 1987), I. Možného a L. Rabušica (1992), J. Rychtaříkovej (1994) a zo slovenského prostredia J. Mládky (2003), J. Mládky a J. Širočkovej (2004) a komplexnej práce venujúcej sa rodine na Slovensku V. Pilinskej (2005). Otázkam časovania vzniku partnerského súžitia a tiež dĺžkou jeho trvania pred legitimizáciou prostredníctvom úradne potvrdeného sobáša sa zaoberal výskum SAV v 90. rokoch, ktorého výsledky boli publikované v štúdiu V. Bačovej (1990).

Na konci 90. rokov minulého storočia sa do popredia dostala aj otázka migrácie a najmä azylovej migrácie rómskeho obyvateľstva zo Slovenska. Prispeli k tomu početné skupiny rómskych žiadateľov o azyl najmä v krajinách západnej a severnej Európy. Na novú situáciu pomerne promptne reagovala aj vedecká obec a výsledkom bol vznik niekoľkých štúdií, ktoré mapovali príčiny a základné charakteristiky žiadateľov o azyl. K najkomplexnejším z nich patrili najmä štúdie I. Vašečku (2000, 2001, 2002) a M. Juráskovej (2002). Z českých autorov je potrebné spomenúť predovšetkým Z. Uhreka (2007), ktorý rómsku migráciu zasadil do širšieho časového a konceptuálneho rámca.

Riešenie rómskej otázky v Československu si vyžadovalo poznať nielen vtedajší počet Rómov v jednotlivých fázach jej uplatňovania do praxe, ale z praktických dôvodov bola

potrebná aj znalosť budúceho vývoja rómskej populácie. Za týmto účelom vzniklo niekoľko odhadov, projekcií a prognóz. Výsledky, metodiky, hlavné problémy a postupný vývoj procesu prognózovania rómskej populácie v Československu postihuje predovšetkým štúdia Srba (1989).

Hlbšie informácie o niektorých prognózach priniesla práca V. Srba a O. Vomáčkovej (1971) a z poslednej československej prognózy príspevok K. Kalibovej (1990). Z novších štúdií sú pre možnosti prognózovania zaujímavé najmä príspevky J. Langhamrovej a T. Fialu (2003, 2008).

Pre rómsku populáciu na Slovensku bola po sčítaní obyvateľov v roku 2001 vypracovaná prognóza B. Vaňom (2002). Cennými sú nielen samotné výsledky prognózy, ale aj popis prípravy vstupných údajov a predpokladov vývoja jednotlivých procesov.

Kapitola 4

Niekoľko historických poznámok o Rómoch na Slovensku

História rómskeho obyvateľstva je aj napriek niekoľkostoročnej prítomnosti Rómov v Európe popretkávaná množstvom nevyjasnených okolností. Spočiatku kočovné rómske skupiny sa síce časom stávali viac či menej úspešne integrálnou súčasťou v podstate všetkých európskych populácií, no aj napriek tomu sa veľká časť z nich dlhodobo vyznačovala určitým stupňom izolácie od hlavných vývojových prúdov vtedajšej spoločnosti.

Inoetnický pôvod, odlišný spôsob života a s ním spojené špecifické a mnohokrát nezákonné zdroje obživy postavili Rómov v mnohých krajinách na okraj spoločnosti. Usadzovanie rómskych skupín a ich začleňovanie do miestnej spoločnosti tak bolo často prerušené rôznymi protirómskymi akciami a nariadeniami, ktoré najmä v západnej Európe dostávali drakonickú podobu.

Vznik väzieb medzi rómskym a nerómskym obyvateľstvom predstavuje proces, ktorý prebiehal a bol modifikovaný do rôznych podôb niekoľko storočí. Logicky sa preto javí predpoklad, že početnejšie rómske skupiny sa nachádzali a skôr sa usádzali tam, kde bol nielen dostatok obživy, ale existovali aj možnosti na nerušené nadväzovanie a ďalšie prehĺbovanie kontaktov s miestnou nerómskou populáciou. Práve tento predpoklad by mohol z historického pohľadu predstavovať dôležitý oporný bod k pochopeniu nerovnomerného rozmiestnenia Rómov v Európe a tým aj k vysvetleniu početnej rómskej menšiny na území dnešného Slovenska.

Cieľom nasledujúceho textu tak nie je podať vyčerpávajúcu informáciu o histórii rómskeho etnika, ale v prehľadnej podobe upozorniť na niektoré historické skutočnosti, ktoré sa nám zdajú byť pre súčasné postavenie Rómov na Slovensku kľúčové.

4.1 Rómovia v Uhorsku do roku 1918

Indický pôvod Rómov sa zdá byť v súčasnosti už dostatočne vedecky podložený a všeobecne prijímaný fakt (pozri napr. Fraser, 2002). Zo severnej Indie sa rómske skupiny presúvali smerom na západ niekedy v priebehu 3.–10. storočia, a to v niekoľkých migračných prúdoch

rôznej veľkosti (Nečas, 1998a). Už v 12. a 13. storočí Rómovia prenikajú stále hlbšie na Balkán. Z pohľadu historických reálií môžeme usudzovať, že územie Uhorska, hlavne jeho nížinaté oblasti, predstavovali priestor, ktorým sa tiahla hlavná migračná trasa Rómov z Balkánu ďalej do strednej a západnej Európy.

Podľa niektorých sporných historických záznamov sa prví Rómovia dostali na územie Slovenska už v roku 1219. Ďalšie zmienky pochádzajú z konca 13. storočia, avšak až množiace sa správy v 14. storočí nepripúšťajú pochybnosti o prítomnosti Rómov na území Uhorska (Jurová, 2002a).⁶ Za prvý písomný dôkaz o Rómoch na území dnešného Slovenska sa často uvádza správa spišskonovoveského richtára Jána Kuncha z roku 1322.⁷ Historici Jurová (1998) a Marek (2006) sa k tejto správe stavajú pomerne skepticky. Podľa Marka (2006) pôvodná správa je v skutočnosti súpisom majerov spišskonovoveských mešťanov, ktorý sa uskutočnil niekedy pred rokom 1383 a vôbec v nej nie sú spomínaní žiadni Rómovia (Marek, 2006). Sám Marek (2006) datuje prvú hodnovernú správu o Rómoch na území dnešného Slovenska do roku 1328.

Minimum historických záznamov naznačuje, že prvé skupiny Rómov pravdepodobne nevzbudili veľký ohlas. Je to pomerne logické, keďže išlo s najväčšou pravdepodobnosťou o malé skupinky, ktoré kočovali z miesta na miesto a o svojej prítomnosti nezanechávali žiadne trvalejšie známky. Navyše, ako poukazuje vo svojej práci Marek (2006), v tomto období, žilo na území dnešného Slovenska, prípadne sa usadilo, viacero ďalších inoetnických skupín (napr. Kumáni, Sikuli, Pečenehovia). Preto aj tých pár správ nemusí v skutočnosti popisovať rómske osoby.

Pochybnosti o prítomnosti rómskeho etnika na území Uhorska a dnešného Slovenska sa však rozplývajú už na začiatku 15. storočia. Okolo roku 1417 prichádza do Panónskej nížiny početná migračná vlna, ktorá vzbudila pomerne veľkú pozornosť. Svedčia o tom aj pomerne časté historické záznamy (pozri napr. Marek, 2006, s. 258). Práve 15. storočie sa spája s početnou migráciou rómskych skupín z Balkánu na západ, a je to aj obdobie, kedy dochádza vo zvýšenej miere k usadzovaniu rómskeho etnika na území Slovenska (Marek, 2006).⁸

Uhorsko však nebolo jedinou krajinou, ktorú v tomto období zasiahla rómska migračná vlna. Ako ukazujú početné historické záznamy, veľká časť Rómov sa vydala z Uhorska ďalej na západ (pozri napr. Horváthová 1962, 1964; Fraser, 2002). V západnej Európe však Rómovia prišli do prostredia, ktoré sa v mnohom odlišovalo od agrárneho Uhorska. Remeselná výroba, obchod tu boli na vyššej úrovni, dôsledne kontrolované cechovými organizáciami, ktoré zamedzovali prístup cudzincom do ich štruktúr (Tkáčová, 2002). Rómovia tak museli hľadať náhradné zdroje obživy. Zamestnania ako veštenie, hudba, tanec, drezúra zvierat a príležitostné krádeže si nielen vyžadovali kočovný spôsob života, ktorý nemohol viesť k zblíženiu s domácim obyvateľstvom, ale veľmi rýchlo sa stali nežiaducimi. K nepriaznivému postaveniu rómskych skupín dopomohol aj pád Byzantskej ríše v polovici 15. storočia a neskôr najmä vpád Osmanskej ríše do strednej Európy. Práve s tureckou hrozbou boli Rómovia vďaka svojmu

⁶ Doklady o prítomnosti Rómov v Uhorsku zachované v toponýmií a listinných svedectvách z 13. a 14. storočia podľa viacerých maďarských historikov a jazykovedcov pochádzajú skôr z označenia Turkov ako z etnonyma Cigán (Marek, 2006).

⁷ Pozri napr. Horváthová, 1964; Nečas, 1995; Mann, 2000; Horváthová, 2002; Miklušáková, 2002.

⁸ Príčiny masovej migrácie Rómov z oblasti Balkánu ďalej na západ môžeme pravdepodobne hľadať v zhoršení životných podmienok v tomto priestore ako výsledok vojenských konfliktov s Osmanskou ríšou.

kočovnému spôsobu života a niektorým antropologickým znakom často spájaní. Nepriaznivá situácia vyvrcholila v 16. a 17. storočí, kedy boli vo viacerých krajinách zavádzané nariadenia, stavajúce Rómov mimo zákon (Daniel, 1994; Hancock, 2001; Fraser, 2002).⁹

Situácia v Uhorsku bola pravdepodobne pre rómske obyvateľstvo oveľa priaznivejšia (Horváthová, 1964; Fraser, 2002). Dokazovali by to napríklad množiace sa správy o usadzovaní rómskych skupín na niektorých feudálnych panstvách na Spiši a v okolí Bardejova. Tento predpoklad vychádza zo skutočnosti, že feudálny spôsob hospodárenia neumožňoval bez súhlasu vlastníkov pôdy sa na jeho pozemkoch usadiť, využívať ich a ani nijak inak spravovať (Jurová, 2002b). Dôležitým impulzom pre udelenie povolenia usadiť sa boli pravdepodobne remeselnícke zručnosti, ktoré si rómske kočujúce skupiny osvojili v Byzancii. Analýza historických záznamov ukazuje, že rómske skupiny sa dlhšie zdržiavali a usadzovali predovšetkým v bohatších regiónoch, kde existovali vhodné možnosti obživy (Horváthová, 1964; Jurová, 2002b). Ako uvádza Jurová (2002b), pod procesom sedenterizácie si nemôžeme v tomto období predstavovať trvalé definitívne usadenie v pravom slova zmysle, ale skôr pravidelnú fluktuáciu v určitom priestore po niekoľko rokov. Medzigeneračné prenášanie spôsobov obživy z otca na syna spolu s početným rastom skupiny stáli v pozadí jej ďalšieho územného rozptylu. V prípade presýtenia lokálneho trhu ponúkanými službami prispelo k rozštiepeniu kočujúcej skupiny na menšie príbuzenské celky, ktoré nové zdroje obživy hľadali v rámci najbližších okresov prípadne stolíc. Rastúca početnosť povolení na usadenie v 16. storočí (pozri napr. Horváthová, 1964; Jurová, 2002b) signalizuje, že aj v ďalších oblastiach dnešného Slovenska boli Rómovia žiadaným zdrojom remeselníckej výroby a ich prítomnosť bola tolerovaná a využívaná.

Okrem historických záznamov o usadzovaní Rómov je nepriamym dôkazom o ich lepšom postavení v Uhorsku aj migrácia početných rómskych skupín zo západnej Európy. Tie sa snažili vyhnúť účinkom protirómskych nariadení, ktoré boli nastolené pomerne skoro po ich príchode. Rastúci počet túlavých a kočujúcich skupín napokon aj v Uhorsku vyústil do zavedenia viacerých opatrení. Ich vrchol spadal do konca 17. storočia.

Vojnami a tureckou okupáciou sužovaná krajina si po skončení osmanskej hrozby vyžadovala dôkladnú rekonštrukciu. K rýchlejšiemu napĺňaniu tohto cieľa významnou mierou pomohlo zavádzanie osvietenských prístupov. Predstava o obyvateľstve ako o hlavnom bohatstve štátu sa odzrkadlila aj v zmene pohľadu na Rómov. Mária Terézia a Jozef II. sa snažili dosiahnuť úplnú asimiláciu najmä kočovných a polokočovných rómskych skupín s ostatným obyvateľstvom (Tkáčová, 2002). Cieľom celého komplexu nariadení vydaných v rokoch 1760–1780 bolo nielen trvale usadiť všetkých Rómov, ale hlavne zapojiť ich do hospodárskeho života, aby tak podliehali štátnemu a stoličnému zdaneniu (Tkáčová, 2002).¹⁰ Kočujúci Rómovia sa mali usadiť, bolo im zakázané držať kone a obchodovať s nimi. Okrem toho sa mali obliekať a pracovať ako ostatní obyvatelia. Nariadenia tiež prikazovali odoberať malé rómske deti a dávať ich k prevýchove do sedliackych rodín. V prípade školopovinných

⁹ V roku 1427 boli Rómovia exkomunikovaní parížskym biskupom a v roku 1548 snem v Augsburgu rozhodol, že „...kto cikána zabije, z žiadneho mordu vinen býti nemá“ (Davidová, 1995).

¹⁰ Napríklad vzdelaný učenec vtedajšej doby Samuel Augustini ab Hortis predpokladal, že súbor nariadení osvietenských panovníkov bude mať taký úspech, že v priebehu niekoľkých pár rokov dôjde k úplnej asimilácii Rómov s ostatným obyvateľstvom a o ich zvykoch a tradíciách sa budú ďalšie generácie dozvedať len z kníh (ab Hortis, 1995).

detí sa dával dôraz na pravidelnú školskú dochádzku, ktorá mala byť zakončená vyučením sa nejakého remesla. Zakazovalo sa tiež používanie rómčiny a vlastných rómskych mien. Okrem toho existoval zákaz endogamných sobášov. Nové manželstvá mali Rómovia uzatvárať len s nerómskym partnerom. Usadení Rómovia nemali podliehať svojim vajdom, ale dedinským richtárom. Funkcia vajdovstva mala zaniknúť (Tkáčová, 2002).

Aj napriek veľkej snahe sa uvedený komplex zmien nepodarilo naplniť. Jednou z dôležitých prekážok bola neochota šľachty usadiť na svojich majetkoch ďalších Rómov. Povolenie dostávali len tí, o ktorých sa vedelo, že môžu byť užitoční. Okrem toho postoj šľachty k akýmkoľvek nariadeniam z Viedne bol veľmi nedôverčivý a len veľmi ťažko sa presadzovali do praxe. Platnosť väčšiny z osvietenských reforiem skončila smrťou Jozefa II. v roku 1790. Aj napriek zlyhaniu nariadení sa ukazuje, že prispeli k formovaniu pevnejších skupín, ktoré sa pod vedením vajdu pohybovali v rámci jednej stolice alebo okresu, pričom čoraz častejšie dochádzalo aj k ich trvalému usadeniu. Práve do 18. storočia sa datuje vznik najväčšieho počtu rómskych osád na Slovensku (Horváthová, 1964; Mann, 2001; Jurová, 2002c).

V nasledujúcom období bolo prijatých niekoľko legislatívnych opatrení (napr. výnos ministerstva vnútra o kočovných Rómoch), ktoré sa snažili vysporiadať predovšetkým s kočovnými skupinami. Vo všeobecnosti však až do rozpadu Rakúsko-Uhorska nedošlo k žiadnym výraznejším zmenám vo vzťahoch k rómskemu obyvateľstvu.

4.2 Rómovia na Slovensku v rokoch 1918–1945

Po vzniku Československa až do roku 1927 naďalej platil výnos viedenského ministerstva vnútra o kočovných Rómoch č. 14015/1887. Išlo o pomerne represívnu normu, ktorá prispievala k ďalšiemu vyčleňovaniu Rómov na okraj spoločnosti (Nečas, 1981; Kollárová, 2002). V roku 1927 bol formulovaný nový zákon č. 117/1927 Zb. z. a n. o potulných Cigánoch. Vzťahoval sa na kočovných Rómov, ktorí boli definovaní ako osoby vedúce potulný život alebo tuláci žijúci „po cigánsky“. Nejasné vymedzenie populácie, na ktorú sa zákon vzťahoval, v skutočnosti umožňovalo zakročiť nielen proti kočovným Rómom, ale aj voči dlhodobo usadeným rómskym skupinám (Nečas, 1981). Výsledkom bola stigmatizácia celého rómskeho obyvateľstva ako asociálov (Nečas, 1981; Horváthová, 1964; Gecelovský, 1992; Kollárová, 2002).

K zhoršovaniu vzťahov medzi rómskym a nerómskym obyvateľstvom v druhej polovici 20. rokov prispievali aj rôzne vykonštruované medializované procesy, ako v prípade údajných rómskych kanibalov z Moldavy nad Bodvou (Kollárová, 1992; Nečas, 1981).

Postavenie Rómov sa na Slovensku dostalo do extrémov počas druhej svetovej vojny. Prvé protirómske nariadenie vyšlo v roku 1939 (Nečas, 1981; Kollárová, 2002). Okresné a notárske úrady mali uskutočniť revíziu domovskej príslušnosti všetkých Rómov a v prípade, že osoby nemali v obci domovské právo, museli ich do jedného mesiaca opustiť, inak boli vysťahovaní postrkom. Okrem toho nariadenie zakazovalo obchod s koňmi, s čím úzko súviselo aj odoberanie živnostenských licencií oprávňujúcich tento spôsob podnikania. V niektorých župách, ako poznamenáva Nečas (1981), boli živnostenské listy odoberané všetkým rómskym obchodníkom so zvieratami.

Oveľa závažnejšími sa ukázali byť opatrenia prijaté v nasledujúcom období. V septembri 1939 vstúpil do platnosti ústavný zákon rozdeľujúci obyvateľov do dvoch skupín. Na jednej strane stáli štátni príslušníci a na druhej cudzie živly. Ako plnoprávne subjekty mohli vystupovať len osoby prvej skupiny, pričom jednoznačne z nej boli vylúčení len Židia.

Z pohľadu Rómov existovali dve možnosti.

V prípade, *„keď sa bezpochyby zistí, že takéto osoby žijú usporiadaným občianskym životom, že majú v mieste riadne bydlisko a zamestnanie a že svojou výchovou, mravnou a politickou spoľahlivosťou, verejným účinkovaním dosiahli stupeň riadneho občana, môžu byť do slovenskej národnej pospolitosti pojatí.“*

V druhom prípade, *„ak vyššie uvedeným podmienkam nevyhovujú, alebo im vyhovujú len čiastočne, napríklad pracujú len z prípadu na prípad, medzi sebou obcujú rečou cigánskou, ich mravná a politická spoľahlivosť je pochybná, nemožno ich pokladať za príslušníkov slovenskej národnosti“* (Nečas, 1981).

Ešte v júni v roku 1940 Ministerstvo vnútra vydalo špeciálnu vyhlášku definujúcu pojem Cigán. Pod Cigánom sa mal rozumieť podľa §9 nariadenia s mocou zákona č. 130/1940 Zb. z. iba ten príslušník cigánskej rasy, pochádzajúci z nej po oboch rodičoch, ktorý žije kočovným životom, alebo usadeným, no vyhýba sa práci (Nečas, 1981).

K ďalším segregačným zákonom a nariadeniam namiereným proti Rómom patrili branný zákon a vyhláška o úprave niektorých pomerov Cigánov, ktoré vstúpili do platnosti v krátkom časovom odstupe.

Branný zákon z januára 1940 zakazoval Cigánom a Židom slúžiť v ozbrojených zložkách Slovenského štátu. Vyhláška o úprave niektorých pomerov Cigánov z roku 1941 priniesla definitívne zrušenie kočovníckych listrov. Ich držiteľia mali povinnosť sa do ôsmich dní od odobratia vrátiť do svojej domovskej obce alebo do obce, v ktorej sa dlhšie zdržiavali. Následne boli postavení pod policajný dozor a priestor obce mohli opustiť len s písomným súhlasom príslušného veliteľa četníckej stanice (Nečas, 1981).

Vyhláška sa však vzťahovala i na usadených Rómov. V prípade, že rómske rodiny bývali pri verejných alebo vicinálnych cestách, museli svoje obydlia odstrániť a presťahovať sa na nové od ostatného obyvateľstva oddelené a zvlášť k tomu určené miesto. V obciach s viac ako tromi rómskymi rodinami príslušný okresný úrad určil vajdov, ktorí starostovi obce zodpovedali za dodržiavanie všetkých noriem a zvyklostí (Nečas, 1981).

Protirómske opatrenia vyvrcholili zaraďovaním Rómov do pracovných táborov (Janas, 2008ab, 2010). Išlo o miesta táborovej koncentrácie s povinným pobytom a prinútením k práci. Ich úlohou bolo oddeliť a treťť osoby z politických, rasových a mravných dôvodov, pričom hlavnou zložkou sa mali stať predovšetkým Rómovia (Nečas, 1981; Kollárová, 2002). Odvody Rómov do týchto táborových komplexov prebiehali narychlo, pričom jednotlivé komisie svojvoľne rozhodovali o tom, kto je a nie je asociál (Nečas, 1981). Svojou koncepciou predstavovali pracovné tábory jednu z foriem rasového riešenia rómskej otázky v Slovenskom štáte, ktorá by napokon pravdepodobne vyústila v deportáciu Rómov do koncentračných táborov (Nečas, 1981). Situácia rómskeho obyvateľstva sa výrazne zhoršila v roku 1944 po vypuknutí Slovenského národného povstania a obsadení Slovenského štátu nemeckou armádou. Výsledkom odvetných akcií za partizánske hnutie bolo vypálenie a vyvraždenie viacerých osád,

ktorých obyvateľstvo bolo obvinené z ukrývania a napomáhania partizánom (Nečas, 1981; Mann, 2000b; Kollárová, 2002).

Protirómske opatrenia zavádzané počas existencie Slovenského štátu mali jednu spoločnú vlastnosť. Aj napriek úradnej definícii občana a cudzieho živlu postihovali nielen kočujúce osoby alebo osoby vyhýbajúce sa práci, ale dopadali na všetkých Rómov. Môžeme povedať, že toto obdobie prinieslo jeden z najdôležitejších zásahov do života rómskeho obyvateľstva na Slovensku s ďalekosiahlymi dôsledkami až do súčasnosti. Jurová (1993) vidí hlavné dopady týchto nariadení predovšetkým v tom, že zapríčinili pretrhnutie dovtedy existujúcich väzieb s nerómskym obyvateľstvom, narušili diferenciačný proces prebiehajúci vo vnútri samotného rómskeho obyvateľstva, Rómov vyhnali do ešte väčšej izolácie od vývoja celej spoločnosti, urýchlili zánik tradičných zdrojov obživy a zničili jej etické normy.

4.3 Rómovia na Slovensku v rokoch 1945–1989

Dôvody, ktoré prispeli k tomu, že rómskemu obyvateľstvu na Slovensku sa počas druhej svetovej vojny ako celku podarilo uniknúť konečnému riešeniu, je len ťažké presne a najmä vyčerpávajúco identifikovať. Niektorí autori (napr. Nečas, 1981; Jurová, 2009) sa domnievajú, že Rómov na Slovensku zachránila ich chudoba, početnosť, ako-tak fungujúce ekonomické vzťahy s miestnym obyvateľstvom a skutočnosť, že ku „konečnému riešeniu“ malo dôjsť až po doriešení židovskej otázky. Okrem toho vysídľovacie akcie mali aj svoj ekonomický rozmer. Napríklad za každého deportovaného Žida nacistickému Nemecku sa slovenská vláda zaviazala zaplatiť 500 mariek (Hubenák, 2008). Aj napriek tomu nemôžeme pochybovať o tom, že v prípade priaznivého vývoja vojnových udalostí by Rómov na Slovensku postihol rovnaký osud, ako tomu bolo napríklad v českých krajinách.

Po druhej svetovej vojne bola situácia rómskeho obyvateľstva vo všeobecnosti krajne nepriaznivá. Katastrofálne životné podmienky a nedostatok pracovných príležitostí najmä na východe republiky prinútili viacerých Rómov odísť do českých krajín. Najprv išlo o dočasné, pracovné sezónne migrácie, ktoré sa v nasledujúcich rokoch zmenili na trvalé (pozri kapitolu Mechanický pohyb rómskeho obyvateľstva, s. 277).

Celkovo sa vzťah k rómskemu etniku na Slovensku v prvých povojnových rokoch vyvíjal dvomi líniami. Prvým bol akýsi sociálno-charitatívny postoj, podľa ktorého boli Rómovia klasifikovaní ako obeť vojny a od štátu im prináležala pomoc, napríklad vo forme pridelených bytov po odsunutých Nemcoch a vydávaných straveniek (Jurová, 2002; Matlovič, 2005).

Druhou líniou bola kontinuita diskriminácie a perzekúcie, vyznačujúca sa ďalším vytesňovaním zo socio-ekonomického systému obcí (Jurová 1993, 2002, 2009). Navyše dekrét prezidenta č. 88/1945 Zb. z. o mobilizácii pracovných síl, zákon č. 52/1935 Zb. z. a n. o boji proti nepohodlným cudzincom a viaceré interné smernice Povereníctva vnútra proti čiernemu obchodu, žobrote, tuláctvu, pytliactvu a pod. rozširovali škálu aplikovateľných opatrení namierených proti Rómom (Jurová, 1993). Nútená táborová koncentrácia neskončila ani po zániku Slovenského štátu. Nariadenia číslo 105/1945 Zb. z. o pracovných táboroch a č. 89/1946 Zb. z. prikazovali do pracovných táborov (od roku 1947 pracovné útvary, od roku 1948 tábory

nútenej práce) koncentrovať asociálne osoby a zaháľáčov, pričom sa týmto mysleli predovšetkým Rómovia (Jurová, 2002).

Paradoxne vyznieva aj novelizácia vyhlášky Úprava niektorých pomerov Cigánov z roku 1941. Podľa nej naďalej dochádzalo k násilnému vyhánaniu Rómov v prípadoch, že svoje obydlia mali pri verejných, štátnych a vicinálnych cestách. Výsledkom tak bolo ďalšie prehľbovanie priestorovej i sociálnej segregácie rómskeho obyvateľstva na Slovensku.

4.3.1 Rómska otázka v druhej polovici 40. a v 50. rokoch

Po uchopení moci komunistami sa rómska problematika na čas dostala do úzadia. Výnimkou sa stal rok 1950, kedy došlo k legislatívnemu zrovnoprávneniu všetkých Rómov s ostatnými občanmi Československa. Jednorázovo tak boli zrušené všetky predchádzajúce nariadenia, ktoré sa výlučne zaoberali rómskym obyvateľstvom.

Z pohľadu postoja k rómskej otázke sa vytvorili dva prístupy. Na jednej strane sa rómska problematika mala riešiť v rámci koncepcie podpory národnostného rozvoja.¹¹ Na strane druhej prevládal názor o odstránení rómskej zaostalosti prostredníctvom centrálne riadených sociálno-paternalistických zásahov štátu. Socioekonomické postavenie sa malo vyriešiť v rámci procesu socializácie a industrializácie Slovenska (Jurová, 2002; Šebesta, 2003a).

Okrem toho vznikali tiež utopické koncepcie, ktoré rómsky problém chceli vyriešiť vytvorením samostatných územných celkov, do ktorých by bolo presťahované všetko rómske obyvateľstvo (Jurová, 2002). Tento spôsob riešenia však nebol pre komunistický režim žiaduci, a preto bol zavrhnutý už v zárodku.

Aj napriek deklarovanej snahe riešiť rómsku problematiku, v realite naďalej dochádzalo k zhoršovaniu celkovej situácie Rómov. Odoberaním živnostenských povolení, rušením hudobníckych licencií, zákazom práce u súkromných roľníkov v rámci urýchlenia kolektivizácie a socializácie vidieka, likvidáciou súkromného podnikania a vlastníctva na začiatku 50. rokov stratili Rómovia aj posledné zvyšky svojej špecifickej formy obživy (Šebesta, 2003a). Všetky tieto zásahy rómske obyvateľstvo postupne úplne vytesnili do polohy nekvalifikovanej pomocnej pracovnej sily vo fyzicky náročných zamestnaniach. Navyše v prípadoch, kedy Rómovia chceli a boli schopní riešiť svoju bytovú otázku svojpomocne, narážali často na odmietavé stanovisko obcí, ktoré nechceli, aby sa Rómovia na ich území usadzovali. Násilná getoizácia v izolovaných osadách znemožňovala realizovať požadovanú zmenu spôsobu ich života.

Hlavným riešením rómskej otázky sa podľa smernice Ministerstva vnútra a Povereníctva vnútra z roku 1952 o úprave pomerov osôb cigánskeho pôvodu mala stať ich asimilácia, ktorá následne povedie aj k odstráneniu zaostaleho spôsobu života (Jurová, 1993, 2002, 2009). Napĺňanie smernice malo prebiehať prostredníctvom zapojenia Rómov do pracovného procesu, zabezpečenia vhodných ubytovacích kapacít spolu s riešením otázok vzdelávania. Hlavným východiskom štátnej politiky voči Rómom v tomto období bolo presvedčenie, že spôsob života je výsledkom predchádzajúceho vykorisťovania a je možné ho jednoducho zmeniť, pokiaľ sa Rómom poskytne práca, vzdelanie a vhodné bytové podmienky (Jurová, 1993, 2002;

¹¹ Snahy o uznanie Rómov ako samostatnej národnostnej menšiny vyvrcholili na začiatku 50. rokov. Čoraz viac však bolo jasné, že tento postup nebude viesť k všeobecne uznávanému prístupu.

Pavelčíková, 2004). Analýza dopadu týchto nariadení ukázala, že situácia Rómov sa v skutočnosti takmer nezmenila.

Nízka životná úroveň značnej časti rómskeho obyvateľstva bola v rozpore s proklamovanými cieľmi socializmu a socialistických vzťahov založených na sociálnej rovnosti všetkých občanov. Tento stav podľa Šebestu (2003a) predstavoval pre socialistický štát a socialistickú štátnu správu veľký ekonomický a ideologický problém. Dokumentuje to aj prehlásenie, ktoré odznelo na zasadaní ÚV KSČ 8. apríla 1958 O práci medzi cigánskym obyvateľstvom v Československu:

„Není nadále možné, aby ve společnosti budující socialismus žila tak početná část obyvatelstva zaostalými formami života, v nichž se projevují přežitky z dřívějších společenských formací, dokonce i z prvobytně pospolné společnosti“ (Haišman, 1999, s. 160).

Na rovnakom zasadaní boli ostro odmietnuté akékoľvek snahy o etnické riešenie. Rómov nie je možné vnímať ako samostatnú národnostnú skupinu, ale ako sociálne a kultúrne zaostalé obyvateľstvo vyznačujúce sa špecifickými rysmi spôsobu života. Pokusy o zavádzanie spisovnej rómčiny, vznik rómskych škôl sa do budúcnosti striktne odmietajú, pretože prispievajú k ďalšej izolácii, spomaľujú proces prevýchovy a pomáhajú uchovávať starý, primitívny spôsob cigánskeho života (Jurová, 1993, 2002). Predstavy o rýchlom, samovoľnom a bezproblémovom prispôbovaní sa v rámci budovania socialistickej spoločnosti prostredníctvom procesov socializácie a industrializácie sa ukázali ako nereálne (Jurová, 1993, 2002; Pavelčíková, 2004).

Ústrednou ideou smerovania novej štátnej politiky voči Rómom sa stala centrálna riadená asimilácia. Jej hlavnou úlohou bola likvidácia zaostaleho spôsobu života a úplné splnutie rómskeho obyvateľstva s majoritnou populáciou. Veľkú prekážku k jej naplneniu mali predstavovať kočovné a polokočovné skupiny (Pavelčíková, 2004). Podľa sovietskeho vzoru bol prijatý Zákon č. 74/1958 Zb. z. o trvalom usídlení kočujúcich osôb. Jednorazovým direktívnym nariadením sa vytvorila cesta k likvidácii špecifického spôsobu a filozofie života určitej časti rómskej populácie (Haišman, 1999; Jurová, 2002; Šebesta, 2003a). Štátna správa na konci 50. rokov nastúpila k veľmi razantnému a nekompromisnému pokusu definitívne vyriešiť tzv. cigánsku otázku (Haišman, 1999). Na druhej strane sa rýchlo ukázalo, že zákon je v plnom rozsahu nerealizovateľný a svojím spôsobom absurdný pre zjavné problémy v zabezpečení ubytovacích kapacít a pracovných miest (Šebesta, 2003a).

Viacerým rodinám síce štát prideliť štátne byty, Rómom bola umožnená individuálna výstavba, no často sa stávalo, že mohli stavať len na okraji obce, prípadne vo zvláštnych novovytvorených uliciach, častiach obce, čím sa obnovovala „nežiaduca koncentrácia cigánskeho obyvateľstva“ (Haišman, 1999). Odchodom do Českej republiky opúšťali osady kvalifikovanejší a podľa vtedajších noriem kultúrne vyspelejší Rómovia, čo sa tiež podpisovalo pod ďalšie prehlbovanie zaostalosti rómskeho obyvateľstva na Slovensku. Príznačnou pre dané obdobie bolo, že štát chcel vyriešiť všetky problémy naraz a rýchlo, no nemal na to potrebné prostriedky a ani znalosti (Šebesta, 2003a). Pretrvávajúce a ďalšie prehlbovanie problémov aj po zrušení kočovníctva viedlo k tvorbe novej koncepcie riešenia rómskej otázky v Československu.

4.3.2 Koncepcia riadeného odsunu a rozptylu

Už na začiatku 60. rokov sa ukázalo, že štátna správa na miestnej, okresnej a ani krajskej úrovni nedokáže splniť úlohy, ktoré si ústredie vytýčilo na konci 50. rokov. Najhoršia situácia existovala vo Východoslovenskom kraji. Podľa krajskej komisie pre riešenie otázok cigánskych obyvateľov bolo potrebné vzniknutú situáciu riešiť s príspevom ostatných krajov. Za účelom „*správneho rozmiestnenia občanov cigánskeho pôvodu*“ musí 3 823 žitel'ov rodín nájsť zamestnanie mimo hranice kraja, čo „*prakticky znamená odsunúť z nášho kraja zhruba 14 tisíc osôb*“ (Haišman, 1999, s.173). Na začiatku 60. rokov sa tento návrh objavuje aj vo vrcholných politických orgánoch (Jurová, 1993). Už v roku 1965 je za hlavnú príčinu neúspechu všetkých predchádzajúcich opatrení označená práve vysoká koncentrácia Rómov na východnom Slovensku. Hlavnou myšlienkou novej koncepcie riešenia rómskej problematiky sa stáva systematický odsun Rómov z miest silnej koncentrácie a ich následný rozptyl v oblastiach s nízkym podielom rómskeho obyvateľstva. Podľa uznesenia vlády č. 502/1965 Zb. z. tvorili novú koncepciu riešenia rómskej otázky tri základné body:

1. likvidácia rómskych osád, chatrčí a riešenie bytového problému,
2. výchova rómskej mládeže a zabezpečenie školskej dochádzky rómskych detí,
3. zaraďovanie práceschopných mužov do pracovného pomeru (Jurová, 1993, 2002).

Napĺňanie koncepcie sa malo uskutočniť v dvoch základných rovinách. Prvú predstavovalo rozptýlenie rómskeho obyvateľstva vo vnútri okresov a krajov. V druhej sa počítalo s riadeným a koordinovaným presunom Rómov zo Slovenska do českých krajín. Celý proces sa mal odohrávať na báze dobrovoľnosti zúčastnených, a to predovšetkým u osôb, ktoré spadali do kategórie tzv. stredne vyspelých Rómov (Haišman, 1999).

V praxi sa dôraz kládol na medzirepublikový odsun a rozptyl. S prihliadnutím na existujúce podmienky a koncentráciu Rómov boli pre okresy Západoslovenského kraja určené okresy Stredočeského a Juhočeského kraja. Pre Stredoslovenský kraj to boli okresy Juhomoravského kraja a rómske obyvateľstvo z Východoslovenského kraja malo byť presunuté do družobných okresov v Severomoravskom a Východočeskom kraji. Okresy Severočeského a Západočeského kraja sa vďaka ich početnému rómskemu obyvateľstvu nemali koncepcie odsunu a rozptylu zúčastniť (Pavelčíková, 2004).

V generálnom pláne sa počítalo, že do roku 1970 bude na Slovensku zlikvidovaných 611 osád (z 1 027), do Českej republiky bude presunutých približne 2 177 rodín, čiže asi 14 tisíc osôb. Okrem toho v rámci jednotlivých krajov a okresov malo byť rozptýlených približne 10 tisíc rodín (asi 63 tisíc osôb), čo celkovo znamenalo, že v priebehu troch rokov by sa do pohybu malo dať viac ako 70 tisíc Rómov (Haišman, 1999).

V realite sa rýchlo ukázali snahy národných výborov zbaviť sa „svojich“ Rómov. Presuny Rómov neboli nariadené direktívne, ale boli vydávané len odporúčenia, na základe ktorých sa družobné okresy mali medzi sebou dohodnúť. Práve táto skutočnosť bola neskôr označovaná za základný kameň úrazu celej koncepcie, pretože bez direktívnych nariadení nevedela žiadna inštitúcia samostatne postupovať (Pavelčíková, 2004). V priebehu rokov 1967–1968 sa plány koncepcie začali postupne rútiť a priemerná úspešnosť jej napĺňania postupne klesala. Obrovské finančné náklady spolu s poklesom úspešnosti postupne primäli kompetentných, aby upustili aj tohto spôsobu riešenia rómskej problematiky. V roku 1970 bola politika rozptylu a riadenej

asimilácie odvolaná v Českej republike a o dva roky neskôr aj na Slovensku. Celkovo sa v priebehu rokov 1966–1971 podarilo zlikvidovať 4 750 chatrčí, pričom presťahovaných bolo 24 tisíc Rómov. Okrem toho, že sa nepodarilo naplniť kvantitatívne ciele plánu, koncepcia neuspela ani po kvalitatívnej stránke, keďže nedokázala prevychovať a skultúrniť Rómov na obraz socialistickej spoločnosti (Jurová, 1993).

Proces odsunu a následnej asimilácie presídlených Rómov bol podľa Vašečku (2000) odsúdený na neúspech už od svojho začiatku. Do úvahy sa nezobrali také faktory, ako je odlišná identita, silná vnútorná kohézia Rómov, ich odlišné kultúrne vzorce. Rovnako sa zabúdalo na to, že to nie je len socioekonomický problém, ale tiež problém sociálny a interetnický. Osoby, ktoré opustili osadu, sa síce oslobodili zo svojej územnej a sociálnej izolácie, rozšíril sa ich sociálny obzor, otvorili sa nové možnosti, mobilítne kanály, no súčasne to znamenalo rozvrat ich sociálneho zriadenia a vznik nových problémov a konfliktov v dôsledku nepripravenosti na túto zmenu zo strany Rómov i nerómskej populácie (Vašečka, 2000, 2002). Navyše občan „cigánskeho pôvodu“ bol povinný sa presťahovať tam kam mu to bolo direktívne nariadené, a to aj v prípade, že v inom okrese mal rodinu, známych alebo lepšie vyhliadky nájsť si prácu (Šebesta, 2003a).

Zo Slovenska mali odchádzať len tí najvyspelejší Rómovia, ktorí si uvedomovali hĺbku svojho problému a mali snahu riešiť svoju situáciu. Proces odchodu vyspelejšej časti rómskeho obyvateľstva tak ohrozoval nielen sociálnu stabilitu cieľových oblastí, ale mal negatívny dopad aj na pôvodné lokality (Víšek, 1999). Koncepcia odsunu a riadeného rozptylu tak zohrala ďalšiu dôležitú úlohu pri prehľbovaní sociálnej segregácie rómskeho obyvateľstva.

4.3.3 Koncepcia všestrannej spoločenskej a kultúrnej integrácie

Po neúspechu predchádzajúcich koncepcií riešenia rómskej otázky sa úrady zhodli v tom, že riešenie sociálnej situácie rómskej populácie si vyžiada viacgeneračný prístup. Na základe uznesenia vlády ČSSR č. 231/1972 a vlády SSR č. 94/1972 vznikol nový program Koncepcia všestrannej spoločenskej a kultúrnej integrácie Rómov, ktorého napĺňanie bolo reálne ukončené až v roku 1989.

Ťažiskom bolo zaradiť všetkých práceschopných Rómov do pracovného procesu, zabezpečiť výchovu rómskej mládeže a prevychovu dospelých, riešiť nelichotivú úroveň bývania a znížiť kriminalitu. Nová koncepcia sa vybrala cestou skultúrenia rómskeho obyvateľstva. Štátne orgány považovali Rómov za nekultúrnych a prostredníctvom novej koncepcie chceli dospieť k náprave tohto stavu (Davidová, 1995). Do pozornosti sa dávala nutnosť vytvoriť na to predpoklady už v najútlejšom veku, a to dôslednou výchovou rómskych detí a mládeže.

Zavádzanie programu všestrannej spoločenskej a kultúrnej integrácie Rómov do praxe znamenalo rozširovať a vytvárať potrebné rezervy na výstavbu školských a predškolských zariadení, skvalitniť vybavenie tried, zriaďovať strediská pre doškolovanie. Financie sa tiež používali na pobyty rómskych detí v materských školách, na stravu rómskych žiakov, na príspevky na ošatenie, obuv, na pobyty rómskych žiakov v letných táboroch a tiež na výchovné podujatia. Jedným z hlavných cieľov, na ktoré sa vynakladali obrovské finančné náklady, bola zmena bytových podmienok. Odkupovanie chatrčí, zabezpečenie riadneho bytu alebo rodinného

domu spolu so štátnym príspevkom na jeho zariadenie predstavovali ďalšie osobitné zvýhodnenie, ktoré nerómske obyvateľstvo nedostávalo (Jurová, 1993). Pozícia Rómov ako pasívneho objektu sociálnej starostlivosti sa ďalej prehľbovala.

V priebehu takmer 20 rokov fungovania tejto koncepcie dochádzalo k neustálemu opakovaniu vytýčených cieľov. Na každú novú päťročnicu sa pripravovali plány, ktoré nariaďovali, koľko má byť v danom období zlikvidovaných chatrčí a osád, zaškolených rómskych detí, zaradených Rómov do pracovného procesu a pod. Tieto plány však opätovne stroskotávali a neboli plnené. Vo všeobecnosti je možné hovoriť o cyklickosti záujmu o rómsku problematiku, ktorý vždy gradoval v čase prípravy novej päťročnice a opadával počas jej plnenia (Víšek, 1999).

4.4 Situácia Rómov na Slovensku po roku 1989

Transformácia spoločnosti naštartovaná po roku 1989 našla rómske obyvateľstvo na Slovensku nepripravené a zapríčinila jeho ďalšiu a treba povedať súčasne hlbšiu ekonomickú a sociálnu marginalizáciu (Radičová, 2001, 2002). Súčasne s tým sa nepremyslene a bez adekvátnej inštitucionálnej náhrady zrušila sieť okresných komisií pre riešenie cigánskej otázky a sieť terénnych pracovníkov, ktorí zabezpečovali komunikáciu medzi štátnou správou a Rómami (Matlovič, 2005).

Vláda Slovenskej republiky ešte pred zánikom Československa prijala Zásady vládnej politiky k Rómom. Dotýkali sa troch oblastí:

1. etnickej,
2. kultúrnej, sociálnej a vzdelanostnej,
3. ekonomického zabezpečenia.

V prvom bode išlo predovšetkým o uznanie samostatnej rómskej národnosti. V ostatných oblastiach bolo hlavným cieľom nevydeľovanie osobitnej starostlivosti a štátnych prostriedkov pre Rómov z dôvodu ich etnickej príslušnosti. V preklade to znamenalo, že sa nemal vytvárať špeciálny systém sociálnej starostlivosti pre Rómov, ako tomu bolo pred rokom 1989. Riešenie vznikajúcich a existujúcich problémov malo prebiehať v rámci existujúceho systému štátnej starostlivosti fungujúcej pre všetkých občanov (Tokár, Lamačková, 2003). Nový systém do určitej miery umožňoval väčšiu transparentnosť a verejnú kontrolu, keďže sa na príprave rozhodnutí podieľali aj predstavitelia menšín.

V období rokov 1992–1998 vláda nevenovala rómskej problematike adekvátnu pozornosť. Navyše došlo dokonca k vyostrovaniu politických názorov na etnické a národnostné menšiny. Predovšetkým rómske obyvateľstvo sa dostávalo do stredu pozornosti, pričom extrémne a extremistické názory niektorých politických predstaviteľov hovorili dokonca o odmietaní Rómov ako občanov (Šebesta, 2003b). V tomto období môžeme sledovať väčší príklon k riešeniam založených na tvrdých sankciách, diskriminácii a izolácii. Napríklad za účelom zníženia „rómskej kriminality“ sa mali Rómovia trestať prísnejšie ako v prípade nerómskych občanov. Objavili sa tiež hlasy na prijatie tvrdých zákonných opatrení na zníženie pôrodnosti. Štát sa venoval riešeniu rómskej problematiky len nesústavne, kampaňovito a bez adekvátnej informačnej základne. Sociálna politika ani v tomto období neumožňovala reálne začlenenie

Rómov do spoločnosti, pričom poskytovanie sociálnych dávok len zastieralo existenciu vážnych problémov (Kotvanová, Szép, 2003). Nedostatky v oblasti ochrany ľudských a menšinových práv boli napokon jednou z hlavných príčin nesplnenia kodanských kritérií pre vstup Slovenska do Európskej únie (Alner, 1999).

Snaha o členstvo v EÚ tak de facto prinútila novú vládu po roku 1998 k ďalšiemu „objaveniu rómskeho problému“ (Jurásková, 2002). Ten sa napokon stal pre slovenskú reprezentáciu jednou z priorít. Boli vytýčené konkrétne ciele: čo najrýchlejšie priblíženie bývania Rómov slovenskému priemeru, zvýšenie vzdelanosti Rómov, vyzdvihnutie a rekonštrukcia rómskeho jazyka. Pri riešení rómskej otázky sa malo dbať na modelovosť, komplexnosť a partnerstvo (Jurásková, 2002). V roku 1999 prijala vláda Stratégiu Slovenska na riešenie problémov rómskej národnostnej menšiny a súbor opatrení na jej realizáciu – I. etapa. Dokument obsahoval viac deklaratívne politické vyjadrenia, než jasné východiská. Predovšetkým v oblasti sociálnej sféry, bývania a nezamestnanosti neboli navrhované opatrenia dostatočné (Vašečka, 2000). Stratégia celkovo pôsobila ako operatívny plán riešenia existujúcich ťažkostí bez toho, aby bol vopred známy žiadateľný stav a spôsoby, ako k nemu dospieť (Jurásková, 2002). O rok neskôr vznikla Rozpracovaná stratégia vlády SR na riešenie problémov rómskej národnostnej menšiny do súboru konkrétnych opatrení na rok 2000 – II. etapa. Bola konkrétnejšia a obsahovala podrobnejší výpočet aktivít i zodpovednosti jednotlivých inštitúcií na celoštátnej, krajskej, okresnej a niekde i miestnej úrovni. Okrem občianskeho princípu zdôrazňovala pozitívnu stimuláciu samotných Rómov (Vláda SR, 2000). Vašečka (2000) ju hodnotí ako najprepracovanejšiu a najpodrobnejšiu koncepciu v danej oblasti po roku 1989. V nasledujúcich dvoch rokoch boli postupne prijaté ďalšie materiály: Akčný plán predchádzania všetkým formám diskriminácie, rasizmu, xenofóbie, antisemitizmu a ostatných prejavov intolerancie na obdobie rokov 2000–2001, Priority vlády SR vo vzťahu k rómskym komunitám na rok 2002, Komplexný rozvojový program rómskych osád, Program sociálnych terénnych pracovníkov, Národný akčný plán zamestnanosti na roky 2002 a 2003. Okrem toho v tomto období došlo k novelizácii niektorých dôležitých zákonov. Predovšetkým išlo o novelu Trestného zákona, ktorá prispieva k tvrdšiemu postihu rasovo a národnostne motivovaných trestných činov a zaviedla nový znak „príslušnosť k etnickej menšine“ a tiež novelu Ústavy SR, ktorá zaviedla inštitút verejného ochrancu práv.

V oblasti sociálnej starostlivosti bol 1. júla 2000 novelizovaný sociálny zákon. Zámerom bolo motivovať Rómov k práci a zamedziť zneužívanie sociálnych dávok. Hlavnou myšlienkou novely bolo, že všetkým nezamestnaným dlhšie ako 2 roky sa automaticky krátili sociálne dávky na polovicu (Vašečka, 2001). Išlo o reakciu na zistenie, že v systéme sociálneho zabezpečenia existoval určitý demotivujúci efekt nastavenia sociálnych dávok, keď rozdiel medzi minimálnou mzdou a životným minimom bol len veľmi malý. Pozitívny dopad na zamestnanosť Rómov malo naštartovanie politiky verejnoprospešných prác v roku 2000.

Z pohľadu riešenia rómskej otázky prvá Dzurindova vláda v rokoch 1998–2002 prispela k založeniu niekoľkých inštitúcií. Predovšetkým vznikol post podpredsedu vlády pre ľudské práva, menšiny a regionálny rozvoj, ďalej sekcia ľudských práv a menšín a Rada vlády SR pre národnostné menšiny a etnické skupiny (Lamačková, Tokár, 2002). Rómskej otázke sa venovali v rámci širšieho poľa svojej pôsobnosti. Špeciálne len pre rómsku problematiku vznikol v roku

1998 Úrad splnomocnenca vlády SR na riešenie problémov rómskej menšiny, od roku 2001 premenovaný na Úrad splnomocnenca vlády SR pre rómske komunity (Jurásková a kol., 2002). Za účelom zefektívnenia jeho činnosti bol o rok neskôr založený Poradný zbor splnomocnenkyne vlády SR pre rómske komunity, ktorého hlavnou úlohou je pripravovať programy na riešenie problémov rómskych komunít (Lamačková, Tokár, 2002).

Obdobie rokov 1998–2002 môžeme z pohľadu rómskej problematiky považovať do určitej miery za výnimočné. Vládne orgány sa po prvýkrát od roku 1989 začali problémami Rómov zaoberať serióznejšie. Žiaľ, po prijatí Slovenska do EÚ sa hlavný hnací motor postupne vytrácal. Slovensko sa k rómskej otázke začalo stavať ako k záležitosti, ktorá bola aktuálna v období, kedy sa rozhodovalo o jeho vstupe do EÚ. Téma riešenia rómskej otázky sa dostala už počas vládnutia druhej Dzurindovej vlády do okrajovej polohy (Šrámková, 2006). Aj napriek tomu bolo v roku 2003 prijatých niekoľko pomerne konštruktívnych materiálov: Vyhodnotenie priorít vlády SR vo vzťahu k rómskym komunitám za rok 2002, Stratégie vlády SR na riešenie problémov rómskej komunity za rok 2001 a Základné tézy koncepcie politiky vlády SR v integrácii rómskych komunít. Z nich vyplýva, že pozitívnejšie sa javia konkrétne aj keď menšie projekty a ich reálne napĺňanie. Hlavnou myšlienkou integrácie rómskych komunít sa má stať multikultúrnosť. Zámerom je prostredníctvom konkrétnych opatrení dosiahnuť integráciu a sociálnu inklúziu rómskeho obyvateľstva do života majoritnej spoločnosti (Vláda SR, 2003). Sociálna inklúzia sa pritom má realizovať na základe politík zameraných na vyrovnanie šancí v oblasti zamestnanosti, vzdelávania, zdravotníctva a bývania (Jurásková, Kriglerová, 2003). Ku konkrétnym vyrovnávacím opatreniam môžeme napríklad zaradiť program nultých ročníkov pre rómske deti a program rómskych asistentov (Šrámková, 2006).

Jedným z hlavných problémov pri riešení rómskej otázky na Slovensku je a vždy bol nedostatok financií. Finančné prostriedky vyčlenené z rozpočtu ani zďaleka nepostačujú na naštartovanie pozitívnych zmien v tejto oblasti. Ukázalo sa, že významným donorom pri aktívnom riešení v predstupovej fáze boli fondy EÚ PHARE. Okrem programov zameraných na podporu tzv. pozitívnej politiky, teda na znižovanie netolerancie a zlepšenie vzťahov medzi rómskym a nerómskym miestnym obyvateľstvom, PHARE podporilo aj programy výstavby infraštruktúry pre rómske osady na východnom Slovensku. Programy financované PHARE sa však zamerali aj na vzdelávanie, výchovu, zlepšenie životných podmienok a pod. Po vstupe Slovenska do EÚ sa otvorili ďalšie oveľa väčšie zdroje financií v podobe štrukturálnych fondov. Pre riešenie rómskej otázky je zaujímavý predovšetkým Európsky fond pre regionálny rozvoj a Európsky sociálny fond. Z prvého je možné čerpať dotácie na programy zamerané na výstavbu a celkové zlepšenie infraštruktúry, pričom druhý ponúka financie pre programy zaoberajúce sa sociálnou problematikou. S podporou finančných prostriedkov z EÚ by tak postupne bolo možné riešiť existujúce problémy. Veľkým nedostatkom je zatiaľ úroveň čerpania uvedených fondov a najmä neexistencia dlhodobej (viacgeneračnej) kontinuálne napĺňanej a mnohodimenzionálnej stratégie riešenia rómskej problematiky na Slovensku, ktorú by deklarovali všetky politické subjekty. Ako ukazuje postoj Slovenska k poslednému veľkému medzinárodnému medzivládne projektu Dekáda rómskej inklúzie 2005–2015, k tomuto cieľu sa ešte ani zďaleka nedospelo a navyše rómska otázka sa postupne opätovne vytráca z hlavného politického záujmu.

Kapitola 5

Počet a priestorové rozmiestnenie Rómov na Slovensku

Rómovia žijú na území dnešného Slovenska pravdepodobne už viac ako šesť storočí a svojou početnosťou predstavujú dôležitú zložku jeho populácie. Príčiny vysokého počtu a zastúpenia rómskeho obyvateľstva na Slovensku je treba pravdepodobne hľadať v historických podmienkach ovplyvňujúcich prítomnosť a usadzovanie rómskych kočovných skupín. Po druhej svetovej vojne sa výraznou mierou na tejto skutočnosti podpísal aj rozdielny charakter reprodukčného správania rómskeho obyvateľstva.

Cieľom nasledujúcich riadkov je oboznámiť čitateľa s rôznorodosťou zdrojov údajov a tiež samotnými údajmi o počte Rómov na Slovensku, ktoré poskytujú. Na základe týchto informácií sme sa následne pokúsili identifikovať niektoré stabilné priestory vyznačujúce sa vyšším počtom a podielom rómskych osôb. Za týmto účelom sme sa snažili využiť aj niektoré menej známe sčítania, súpisy, či údaje z terénnych zisťovaní, ktoré tak spolu s tradične využívanými sčítaniami ľudu z rokov 1970 a 1980 umožňujú vytvoriť komplexnejší pohľad na sledovanú problematiku.

5.1 Počet Rómov na Slovensku podľa jednotlivých zdrojov údajov

Prvé odhady o počte Rómov na území dnešného Slovenska môžeme vysloviť na základe súpisov, ktoré sa uskutočnili na podnet Márie Terézie a Jozefa II. Ich veľkým nedostatkom je skutočnosť, že neboli vykonané vo všetkých stoliciach naraz a navyše sa vyznačujú určitým skreslením. Aj napriek týmto nedostatkom sa Horváthová (1964) domnieva, že na konci 18. storočia žilo na Slovensku približne 20 tisíc Rómov.

Najpodrobnejšie a pravdepodobne najspoľahlivejšie informácie o rómskej populácii v Uhorsku pochádzajú zo súpisu Rómov, ktorý sa uskutočnil 31. januára 1893. Vyznačoval sa viacerými prvkami moderných cenzov. Celá akcia sa uskutočnila v jeden deň, s cieľom čo najviac obmedziť skreslenie údajov presunmi kočujúcich skupín. Za riadny chod súpisu v oblastiach s menším počtom Rómov zodpovedali pracovníci miestnych úradov a v územiach s väčším zastúpením rómskeho obyvateľstva vypomáhali aj špeciálne školení sčítací komisári

(Džambazovič, 2001). Údaje sa získavali na základe dotazníkového zisťovania. Základom boli individuálne dotazníky pre ženy a mužov doplnené záznamovým hárkom, do ktorého miestni obecní úradníci zapisovali informácie o životnom štýle, socioekonomickom postavení, vzdelaní a správaní jednotlivých rómskych skupín. Celkovo bola rómska populácia rozdelená do troch skupín: usadení, čiastočne usadení a kočovní. Určenie rómskeho pôvodu sa odohrávalo prostredníctvom niekoľkých dopredu dohodnutých znakov. Väčšinou išlo o etnologické charakteristiky, ako bol spôsob života, životný štýl, správanie doplnené o verejnú mienku miestnych autorít (Džambazovič, 2001).¹²

Podľa výsledkov súpisu žilo v 63 uhorských župách spolu 274 940 Rómov, čo predstavovalo približne 1,8 % z celej populácie Uhorska. Počet Rómov na území dnešného Slovenska je možné zo súpisu určiť len približne, pretože viaceré župy zasahovali aj do dnešného Maďarska, Poľska alebo na Ukrajinu. Ak sčítame Rómov vo všetkých župách ležiacich alebo aspoň čiastočne zasahujúcich na Slovensko, dostaneme 41 079 osôb. V prípade, že na počet Rómov aplikujeme pomerné koeficienty vyjadrujúce plochu, ktorá pripadala k súčasnému Slovensku¹³, získame 36 456 osôb¹⁴. Na základe takto získaných údajov môžeme potom predpokladať, že dolná hranica počtu Rómov na území dnešného Slovenska sa v roku 1893 pohybovala na úrovni 36 tisíc osôb a hornú hranicu predstavovalo 41 tisíc osôb. K podobným záverom dospeli aj maďarskí autori Mészáros, Fóti (1996), Kemény (1999). Na Slovensku by tak žilo približne 14–15 % všetkých Rómov Uhorska.

Zisťovanie národnostného zloženia populácie Československa patrilo ku kľúčovým bodom každého sčítania ľudu. Práve etnicita predstavovala významný argument oprávnenosti vzniku nového štátu po prvej svetovej vojne. Navyše na Slovensku mali byť štátne hranice vytýčené nielen na prirodzených a strategických základoch, ale dôležitú úlohu malo zohrávať aj národnostné zloženie (Šprocha, Tišliar, 2009). Medzivojnové cenzy opustili zaužívaný spôsob zisťovania etnicity v Uhorsku, kde hlavným atribútom bol materinský jazyk chápaný ako reč, ktorú sa osoba naučila doma a rozprávala ňou v bežnej komunikácii (Šprocha, Tišliar, 2009).

Prvé sčítanie na území Slovenska, ktoré sa uskutočnilo v roku 1919, pripravilo novú koncepciu získavania údajov o národnostnom zložení obyvateľstva. Základným atribútom etnickej príslušnosti sa stala národnosť, definovaná ako národnopolitické presvedčenie jednotlivca podľa kmeňovej príslušnosti k určitému národnému celku alebo národu (Tišliar, 2007). Národnosť mohla byť len jedna a pre jej určenie bola rozhodujúca len vlastná vôľa sčítanej osoby. Definitívne údaje z tohto cenzu boli publikované v Sozname miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919 (Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska, 1920). Aj keď

¹² Tento spôsob zisťovania do veľkej miery pripomína postup, akým boli získané údaje o rómskej populácii pri sčítaní ľudu v rokoch 1970 a 1980.

¹³ Na územie dnešného Slovenska po roku 1882 zasahovalo 20 žúp. Len 7 z nich však nepresahovalo dnešné hranice (Nitrianska, Tekovská, Trenčianska, Turčianska, Liptovská, Zvolenská, Šarišská). V takomto prípade bol redukčný koeficient rovný jednej. Okrem nich na území Slovenska ležala takmer celá Bratislavská (98,5 % rozlohy), Spišská (94,5 %), Gemerská (91 %) a Oravská (86 %) župa. Príslušný počet Rómov bol potom odhadnutý ako súčin sčítaného počtu Rómov a percenta územia pripadajúceho Slovensku. Podobne sme pokračovali aj u ďalších žúp: Hontianska (82 %), Zemplínska (72 %), Ostrihomská (50,5 %), Abovsko-Turnianska (49,5 %), Komárňanská (48,5 %), Novohradská (42 %), Užská (32 %), Rábska (6,5 %) a Mošonská (4,5 %).

¹⁴ Zaujímavým môžu byť výsledky uvedeného prístupu na celú populáciu. Zo sčítania 1890 sú dostupné údaje na úrovni obcí, na základe ktorých bol vypočítaný presný počet obyvateľov (2 595 180 osôb) obývajúcich v čase cenzu územie dnešného Slovenska. Aplikáciou vyššie uvedených redukčných koeficientov na počty osôb žijúcich v jednotlivých župách sme následne dostali 2 595 215 osôb.

sa v sčítacích hárkoch cigánska národnosť uvádzala zvlášť, v pramennej publikácii bola zaradená do kategórie iné.¹⁵

Prvé oficiálne informácie o počte osôb hlásiacich sa k cigánskej národnosti po 1. sv. vojne sú preto dostupné až zo sčítaní ľudu. V roku 1921 bolo sčítaných 7 967 osôb cigánskej národnosti a v roku 1930 to bolo 31 188 osôb. V porovnaní s údajmi z celouhorského súpisu je zrejmé, že v medzivojnových cenzoch sa k cigánskej národnosti prihlásil len zlomok z celkového počtu Rómov.

Ďalším dôkazom, že na Slovensku žilo v skutočnosti viac Rómov, ako priniesli oficiálne výsledky sčítaní ľudu, sú údaje z evidencie Rómov podľa domovskej príslušnosti. Aj napriek tomu, že evidencia na Slovensku nikdy nepokrývala celé územie¹⁶, začiatkom roku 1924 obsahovala informácie o 53 274 osobách (1,8 % obyvateľov Slovenska) a v máji 1927 už v nej bolo evidovaných 60 315 usadených a 1 877 kočovných Rómov. Údaj o usadených rómskych osobách je možné považovať za pomerne presný, no počet kočujúcich Rómov bol pravdepodobne podhodnotený (Kollárová, 2002). Ako uvádza Horváthová (1964), práve kočovní Rómovia nemali žiadne doklady, vyhýbali sa súpisom a neboli vedení v žiadnych štátnych ani cirkevných úradných záznamoch. Okrem toho do evidencie rómskeho obyvateľstva neboli zahrnuté osoby, ktoré nemali domovskú príslušnosť alebo ju nebolo možné presne určiť. Nečas (1981) na základe týchto skutočností odhaduje, že pred rozpadom Československej republiky žilo na jej území celkovo 70–110 tisíc Rómov.

Po zabratí rozsiahlych slovenských území Maďarskom, Nemeckom a Poľskom sa v roku 1938 uskutočnil pod gesciou ministerstva vnútra jednoduchý súpis obyvateľstva, v ktorom sa zisťoval len počet a vek prítomných osôb, štátna príslušnosť, náboženské vyznanie a národnostná štruktúra. Na oklieštenom území Slovenska sa k cigánskej národnosti prihlásilo 26 265 osôb, čo predstavovalo približne jedno percento z celkového počtu prítomného obyvateľstva.

Počas existencie Slovenskej republiky (Slovenského štátu 1939–1945) sa v roku 1940 uskutočnilo riadne plánované sčítanie obyvateľstva. Získané údaje sa viazali len k územiu vtedajšieho Slovenského štátu, preto v cenze chýbajú informácie za zabraté oblasti. Väčšina údajov z tohto sčítania nikdy publikovaná nebola. Po 2. sv. vojne v Zprávach štátneho plánovacieho a štatistického úradu z roku 1946 však môžeme v okresných súhrnoch nájsť okrem iného aj údaje o národnosti. K cigánskej národnosti sa prihlásilo celkovo 37 398 osôb, čo predstavovalo približne 1,4 % obyvateľov (Zprávy štátneho plánovacieho a štatistického úradu, 1946).

Dramatická situácia po druhej svetovej vojne vyústila v roku 1947 do prvého povojnového súpisu Rómov. Predchádzal mu prípis Ministerstva sociálnej starostlivosti, v ktorom sa uvádzalo, že je potrebné všetkých Rómov v Československu spísať a zaradiť do pracovných táborov pod dozorom, kde majú byť zapojení do pracovného pomeru v hospodárskych odvetviach s naliehavou potrebou nekvalifikovaných pracovných síl (Jurová, 1996, 2009; Pavelčíková, 2004). Ministerstvo vnútra tento spôsob riešenia odmietlo a odporučilo uskutočniť

¹⁵ Informácie o obyvateľoch, ktorí sa v roku 1919 prihlásili k cigánskej národnosti, je možné získať na lokálnej úrovni priamou analýzou sčítacích hárkov.

¹⁶ Za Nitriansku župu sa podarilo získať informácie len za okres Bánovce nad Bebravou a Topoľčany. V evidencii tak chýbajú údaje z okresov Hurbanovo, Nitra, Nové Zámky, Prievidza, Štúrovo, Vrátne a Zlaté Moravce (Nečas, 1998).

len súpis Rómov v Československu, pri ktorom by sa zaznamenali všetky nevyužívané pracovné sily (Pavelčíková, 2004). Kým v českých krajinách sa súpis uskutočnil 18.–23. augusta, na Slovensku akcia trvala od 1. septembra až do 31. decembra 1947. Na Slovensku súpis zachytil 84 438 osôb a v českých krajinách to bolo 16 752 osôb (Jurová, 1996). Aj napriek veľkému úsiliu kompetentných orgánov sa však nepodarilo sčítať osoby, ktoré v čase súpisu migrovali medzi jednotlivými krajinami Československa. Výsledné počty Rómov sú preto do určitej miery podhodnotené.

Zaujímavé je predovšetkým porovnanie výsledkov súpisu s počtom Rómov v českých krajinách pred a po 2. sv. vojne. Podľa údajov Nečasa (2002) žilo v Protektoráte pred začiatkom deportácie asi 6 500 Rómov. Približne 4 900 z nich bolo sústredených v táboroch nútenej koncentrácie, pričom do vlasti sa vrátilo po vojne len necelých 583 väzňov. Najmenej prehľadný a zdokumentovaný je osud Rómov, ktorí zostali žiť v pohraničnom území zabranom po Mníchovskej arbitráži. Dodnes sa nevie, koľko z nich bolo odvečených do koncentračných táborov, koľkí z nich dokázali prežiť a vrátili sa naspäť do Československa. Genocídu počas druhej svetovej vojny pravdepodobne prežilo najviac 1000 autochtónnych Rómov a Sintov (Nečas, 2002). Údaje získané zo súpisu Rómov z roku 1947 tak prinášajú dôkaz o pomerne intenzívnej migrácii rómskeho etnika na územie českých krajín (pozri kapitolu Mechanický pohyb rómskeho obyvateľstva, s. 277).

Jedným z hlavným smerov štátnej politiky voči Rómom v 50. rokoch mala byť centrálna riadená asimilácia ako prostriedok likvidácie zaostalého spôsobu života a postupného splynutia rómskeho obyvateľstva s nerómskou väčšinou. Podľa kompetentných orgánov hlavnú prekážku tomuto procesu predstavovali kočovné a polokočovné skupiny osôb. V dôsledku týchto úvah vznikol zákon č. 74/1958 Zb. z. o trvalom usídlení kočujúcich osôb. Jeho súčasťou bol súpis kočujúcich a polokočujúcich osôb na území Československa, ktorý sa uskutočnil 3.–6. februára v roku 1959 podľa dopredu pripravených menných zoznamov. Všetky kočujúce a polokočujúce osoby staršie 15 rokov sa mali prihlásiť v mieste svojho momentálneho pobytu, kde spolu s ich rodinami boli zaevidované. Celkovo bolo spísaných 46,5 tisíce kočujúcich osôb, z toho takmer 28 tisíc na území Slovenska (Jurová, 1996).

Nedostatok informácií o rómskom obyvateľstve v Československu spolu s prehlbujúcimi sa problémami a nenapĺňaním jednotlivých koncepcií riešenia rómskej problematiky, prinútili Vládny výbor pre otázky cigánskeho obyvateľstva v spolupráci so Štátnym úradom štatistickým uskutočniť v rokoch 1966–1968 súpisy Rómov. Podľa nich žilo na konci 60. rokov v bývalom Československu 226 467 Rómov (rok 1968), z toho na Slovensku 165 382 osôb.

Na súpisy z konca 60. rokov nadviazali evidencie národných výborov, ktorých hlavnou úlohou bolo pripraviť podklady na vyplácanie sociálnych dávok. Nedostatkom tohto typu evidencie však podľa Kalibovej (1999) a Vaňa s Haviarovou (2002) bolo, že zachytávala len tých Rómov, ktorí boli poberateľmi niektorej formy sociálnej pomoci. Národné výbory túto činnosť ukončili v roku 1989, kedy na Slovensku evidovali 253 943 Rómov.

V rokoch 1948–1989 štát oficiálne neprijal existenciu rómskej národnosti. Rómovia sa preto museli pri sčítaniach ľudu prihlásiť k niektorej z uznávaných národností, alebo sa klasifikovať ako tzv. ostatné obyvateľstvo. Výnimku predstavovali sčítania v rokoch 1970 a 1980, kedy sa zvlášť zisťovali údaje za etnickú skupinu cigánske obyvateľstvo.

Podľa údajov zo sčítania 1970 žilo na Slovensku 159 275 Rómov (3,5 % z celkovej populácie). V druhom sčítaní ľudu v roku 1980 počet Rómov vzrástol na 199 863 osôb (4 % z celkovej populácie). Vaňo a Haviarová (2002) predpokladajú, že druhé sčítanie nezachytilo maximálne 15 % Rómov, predovšetkým tých, ktorí sa integrovali do nerómskej populácie. Aj napriek tomu údaje zo sčítaní ľudu z rokov 1970 a 1980 podávajú pravdepodobne najkomplexnejší a najpresnejší obraz o rómskej populácii na území bývalého Československa.

V posledných dvoch sčítaniach, ktoré na území Slovenska prebehli v rokoch 1991 a 2001, mali Rómovia opäť možnosť prihlásiť sa k rómskej národnosti a uviesť rómčinu ako materinský jazyk. Vzhľadom na disproporcie medzi údajmi o počte Rómov z predchádzajúcich sčítaní, evidencie národných výborov a údajmi zo sčítaní 1991 a 2001 môžeme povedať, že túto možnosť veľká časť rómskej populácie nevyužila. V roku 1991 sa k rómskej národnosti prihlásilo len 75 802 osôb a v roku 2001 to bolo 89 920 obyvateľov. Rómčinu ako materinský jazyk v roku 1991 uviedlo 77 269 osôb a o desať rokov neskôr 99 448 obyvateľov.

Špecifické zdroje údajov o rómskej populácii na Slovensku v 90. rokoch a na začiatku 21. storočia predstavuje Ročný výkaz o obytných zoskupeniach na nízkom sociokultúrnom stupni (rómske osady) a Sociografický výskum rómskych komunít na Slovensku. Ročný výkaz v rokoch 1997–2001 zbieral informácie o Rómoch žijúcich v osadách. Jeho nevýhodou bolo, že nemal jednotný formát, jednotlivé pojmy nemali svoje definície a menil sa aj spôsob získavania informácií. Podľa sumárnych výsledkov z roku 2000 žilo v osadách 127 429 osôb, čo predstavovalo približne 2,4 % populácie Slovenska. Sociografický výskum rómskych komunít, ktorý sa uskutočnil v rokoch 2003 a 2004, zachytil v 1 575 rómskych osídleniach celkovo 281 379 osôb. Kriglerová a Rybová (2004) však predpokladajú, že vzhľadom na problémy, ktoré sprevádzali získavanie údajov v integrovaných mestských lokalitách, je uvedené číslo mierne podhodnotené a celkový počet Rómov na Slovensku odhadujú na približne 320 tisíc osôb.

Ako môžeme vidieť z predchádzajúceho prehľadu, o rómskej populácii existuje pomerne veľké množstvo údajov. Jedným dychom je však treba povedať, že ide o pomerne rôznorodé zdroje, čo výrazne komplikuje ich vzájomné porovnanie. Práve táto heterogenita neumožňuje jednoznačne povedať, koľko Rómov žilo a žije na území dnešného Slovenska, čo sa odzrkadľuje aj v obmedzených možnostiach analýzy populačného rastu rómskeho obyvateľstva.

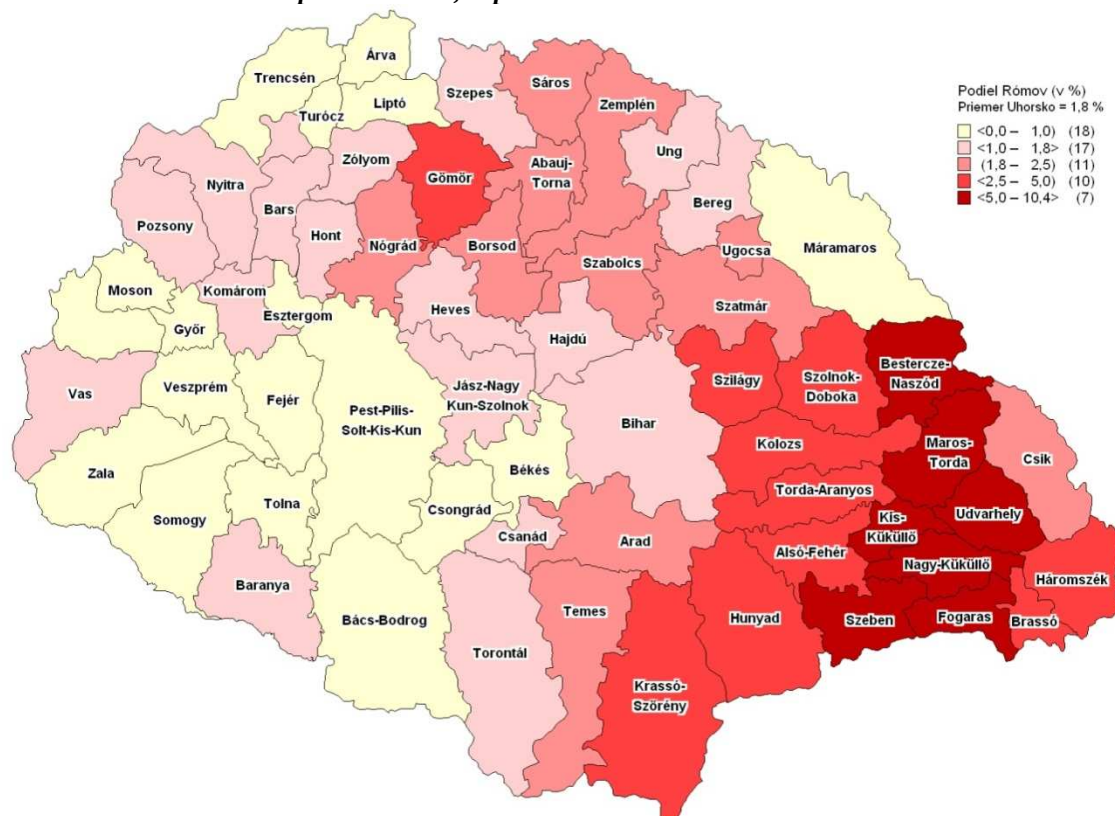
Za účelom sledovania početného rastu Rómov na Slovensku je preto potrebné porovnávať len tie zdroje, ktoré mali podobnú metodiku získavania údajov. Do prvej skupiny môžeme zaradiť údaje, kde príslušnosť k rómskej národnosti bola priradená na základe vopred dohodnutých znakov treťou osobou (súpis Rómov v Uhorsku v roku 1893, sčítanie ľudu 1970, 1980 a Sociografické mapovanie rómskych komunít v rokoch 2003 a 2004). Do druhej skupiny môžeme zaradiť údaje získavané z evidencie národných výborov, resp. ministerstva práce sociálnych vecí. Tretiu predstavujú sčítania, v ktorých bolo možné samostatne deklarováť príslušnosť k rómskej národnosti (sčítania ľudu 1921, 1930, 1991 a sčítanie obyvateľov 2001).

5.2 Priestorové rozmiestnenie rómskeho obyvateľstva

Prvé informácie o rozmiestnení Rómov na území dnešného Slovenska pochádzajú zo župných súpisov nariadených Máriou Teréziou a Jozefom II. Aj napriek niektorým nedostatkom je zrejmé, že najviac sa rómske obyvateľstvo koncentrovalo v južných oblastiach dnešného Slovenska, ktoré patrili do Bratislavskej, Nitrianskej, Tekovskej a Gemerskej stolice. Vyššie počty rómskych rodín evidovali súpisy tiež v Šarišskej, Spišskej a Zvolenskej stolici. Naopak najmenej rodín v tomto období pravdepodobne žilo v Trenčianskej a Turčianskej stolici (Horváthová, 1964).

Oveľa podrobnejšie a presnejšie údaje prináša celouhorské sčítanie Rómov z roku 1893. Najmenšie zastúpenie malo rómske obyvateľstvo v župách spadajúcich do územia obvodu tzv. Pravej strany Dunaja, obvodu Medzi Tisou a Dunajom a čiastočne do obvodu na Ľavom brehu Tisy. Okrem toho nízke podiely Rómov mali tiež severné župy na Ľavom brehu Dunaja, a to predovšetkým Trenčianska, Turčianska, Liptovská a Oravská župa.

Obr. 2 – Podiel Rómov v župách Uhorska; súpis 1893

Zdroj: Czigrányöszeirás eredményei (1895), vlastné spracovanie

Najväčší podiel malo rómske obyvateľstvo v župách, ktorých územie spadalo do súčasného Rumunska. Predovšetkým išlo o obvod Sedmohradska a najmä Veľkokykulskú (10,4 %), Malokykulskú (7,2 %), Sibiňskú (6,3 %), Marušsko-turdkú (6,2 %), Fogarašskú (5,4 %), Udvarhel'skú (5,2 %) a Bystricko-nasodskú (5,1 %) župu. Vyššie zastúpenie dosahovalo rómske obyvateľstvo tiež v priľahlých župách ležiacich v Obvode medzi riekami Tisa a Mures (Krašovsko- Severínska župa) a v Obvode na ľavom brehu Tisy (Šalajská župa).

Z pohľadu súčasného územia Slovenska, resp. žúp ktoré sem zasahovali, mali Rómovia najväčšiu váhu na Gemeri, kde tvorili približne 3,2 % z celkového počtu obyvateľov (12. najvyšší podiel v Uhorsku). Vyššie zastúpenie, ako bol priemer Uhorska (1,8 %), malo rómske obyvateľstvo v Abovsko-Turnianskej (2,3 %), Novohradskej (2,2 %), Šarišskej (1,9 %) a Zemplínskej (1,8 %) župe. Najpočetnejšie skupiny Rómov žili v Zemplínskej a Gemerskej župe, kde bolo sčítaných viac ako 5,5 tisíce osôb. Vysoké počty Rómov mali tiež Novohradská, Nitrianska, Bratislavská a Abovsko-Turnianska župa (všetky viac ako 4 tisíc osôb).

Jedným z hlavných cieľov, kvôli ktorému sa súpis Rómov v Uhorsku v roku 1893 uskutočnil, bolo získanie potrebných informácií o kočujúcich rómskych skupinách (Czigányössezeirás eredményei, 1895). Tie mali prispieť k riešeniu dlhotrvajúcich problémov práve s touto časťou rómskeho obyvateľstva. Do kategórie kočovných Rómov (Vándor cigányok, Wandernde Zigeuner) boli zaradené tie osoby, ktoré nežili usadeným spôsobom života, presúvali sa z miesta na miesto v sociálnych skupinách označovaných ako karavána (Czigányössezeirás eredményei, 1895).

Celkovo bolo v Uhorsku v roku 1893 zapísaných takmer 9 000 kočujúcich osôb. Najväčší počet (takmer 2 000 osôb) sa nachádzal na území Krašovsko-Severínskej župy. Väčšie kočujúce skupiny našli sčítací komisári aj v priľahlej Temešvárskej, Huňadskej, Aradskej a Bihárskej župe.

V prípade, že sčítame počet kočujúcich Rómov v župách, ktoré zasahovali na územie dnešného Slovenska, dostaneme 780 osôb. Ak použijeme korekčné koeficienty, číslo sa zníži na 730 osôb. Najviac kočujúcich Rómov odhalil súpis v Tekovskej (154 osôb), Zemplínskej (136 osôb), Bratislavskej (118 osôb), Komárňanskej (105 osôb) a Užskej župe (101 osôb).

Oveľa dôležitejšia informácia ako sú počty kočujúcich Rómov, je ich zastúpenie. V prípade celého Uhorska by v roku 1893 na 100 Rómov pripadalo približne 3,3 kočujúcich rómskych osôb. Na území dnešného Slovenska by sa tento pomer pohyboval pravdepodobne v rozpätí 1,8–2,1 osôb. K podobným údajom pre slovenské prostredie dospela aj Davidová (1995), ktorá podiel kočujúcich Rómov odhadovala na 1,7 %.

Zastúpenie kočujúcich Rómov v jednotlivých župách môžeme vidieť na obr. 3. Ako je z neho zrejmé, väčšina žúp zasahujúcich na územie dnešného Slovenska mala podpriemerný podiel kočujúcich Rómov. Vyššie zastúpenie mali len v Tekovskej (7,6 %), Užskej (4,5 %), Liptovskej (4,0 %) a Trenčianskej župe (3,7 %). V prípade posledných dvoch menovaných regiónov boli výsledné hodnoty do veľkej miery ovplyvnené celkovo nízkym počtom Rómov.

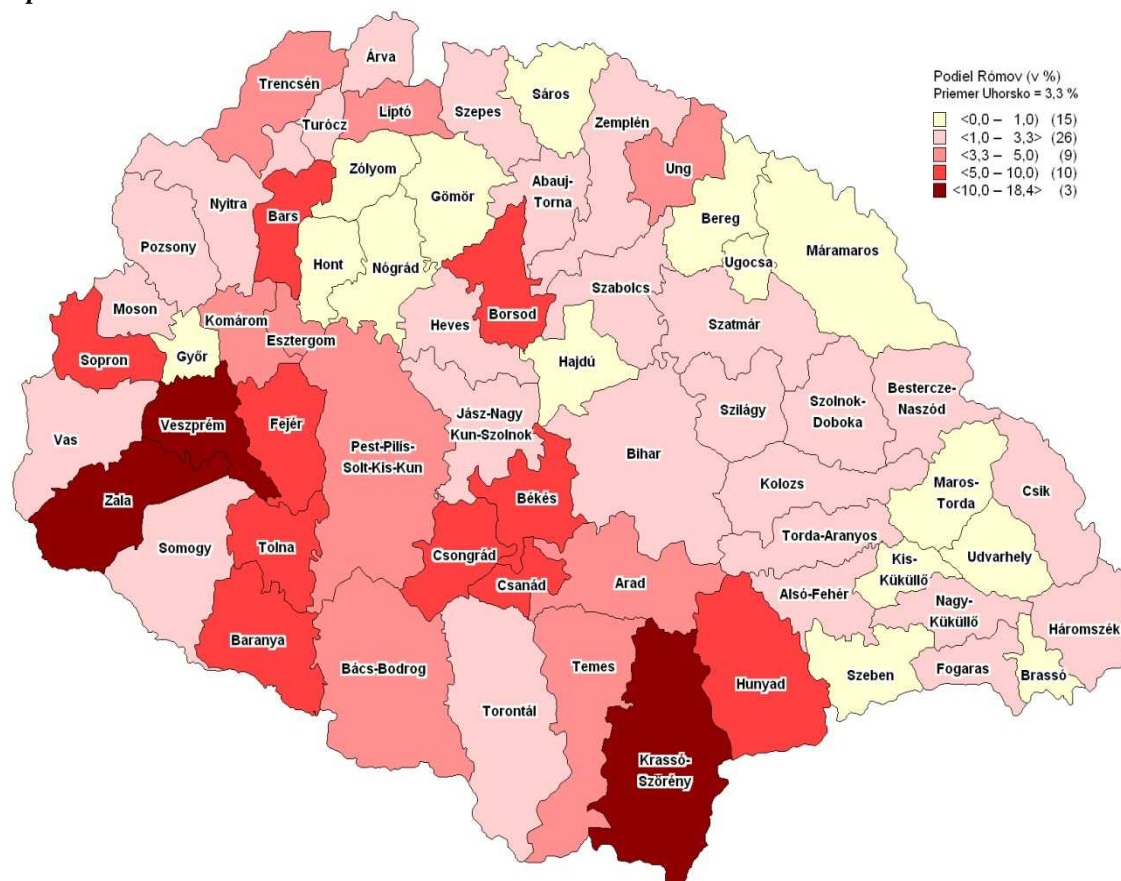
Zaujímavou je tiež skutočnosť, že oblasti, ktoré sa aj po druhej svetovej vojne na Slovensku vyznačovali najvyšším počtom a zastúpením Rómov, vykazovali podľa súpisu nízke až veľmi nízke zastúpenie kočujúcich rómskych osôb.¹⁷ V súlade s vyššie uvedenými závermi môžeme preto predpokladať, že rómske obyvateľstvo žije na území dnešného Slovenska už dlhodobo usadeným spôsobom života.

Práve predpoklad o dlhodobom usadení Rómov v niektorých oblastiach Uhorska by mohol vysvetľovať aj príčinu nízkeho zastúpenia kočujúcich skupín v týchto regiónoch. Neustále presuny z miesta na miesto nevytvárali predpoklad na vznik užších kooperačných väzieb

¹⁷ Podobnú situáciu môžeme nájsť aj na príklade Sedmohradska, ktoré v Uhorsku patrilo k oblastiam s najvyšším podielom Rómov vôbec.

s miestnym nerómskym obyvateľstvom. Okrem toho v oblastiach, v ktorých už žili usadení Rómovia, boli možnosti obživy pre kočujúce skupiny výrazne obmedzené. Navyše majoritná populácia sa často len s nevôľou pozerala na novopríchádzajúcich Rómov. Z tohto hľadiska sa nám preto javí logické, že kočujúce skupiny sa zdržiavali predovšetkým v regiónoch, kde zastúpenie usadených Rómov bolo nižšie a možnosti na získanie obživy tak boli väčšie.

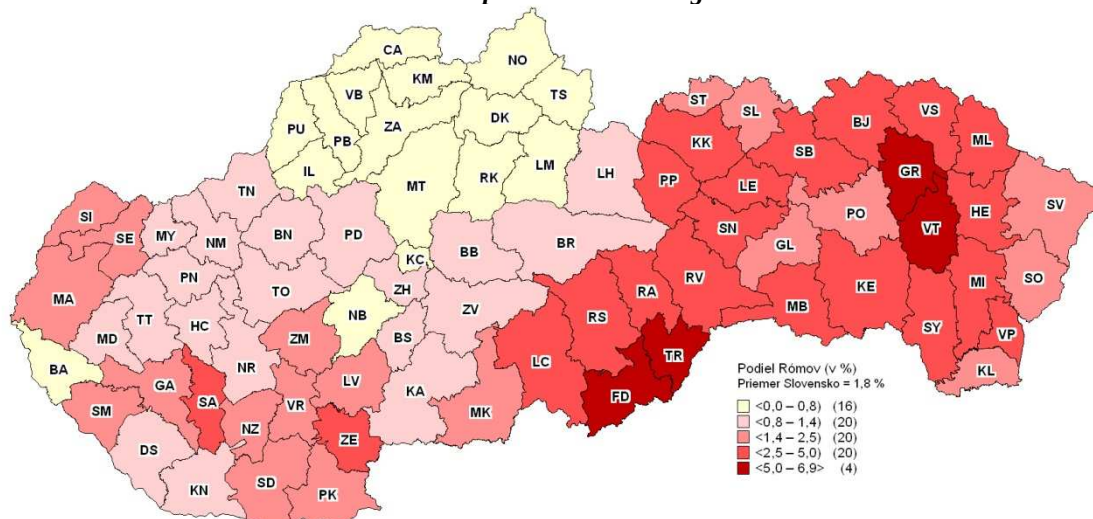
Obr. 3 – Zastúpenie kočovních Rómov z celkového počtu Rómov v jednotlivých župách Uhorska; súpis 1893

Zdroj: Czigányöszezeirás eredményei (1895); vlastné spracovanie

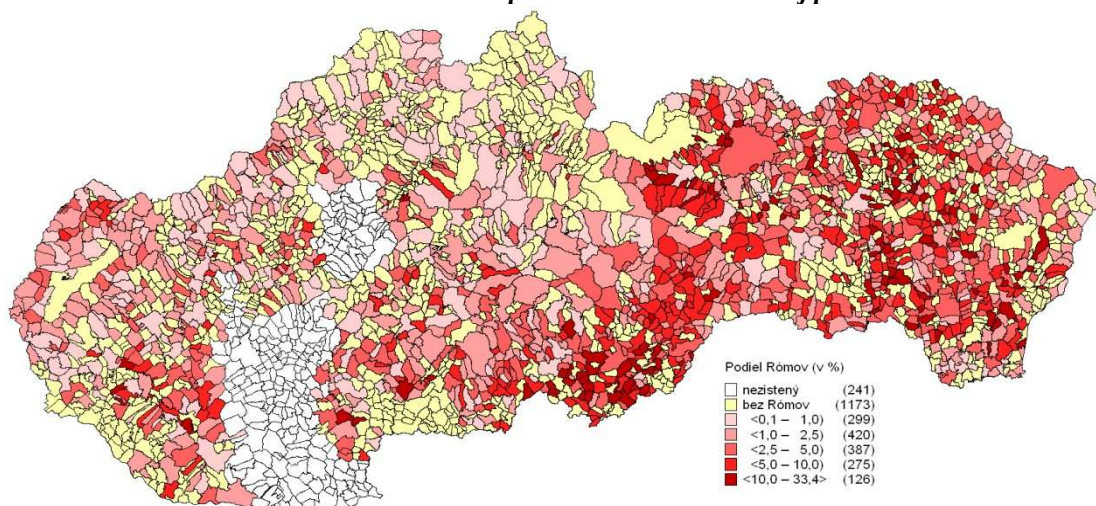
V súvislosti s kočujúcou rómskou populáciou a jej priestorovým rozmiestnením sme si všimli ešte jeden zaujímavý jav. Vyšší podiel kočujúcich Rómov nachádzame predovšetkým v nížinatých oblastiach, kým územie, do ktorého zasahuje horský masív Karpát sa vyznačovalo skôr nižším zastúpením.

Po vzniku Československa je najdôležitejším zdrojom údajov pre sledovanie priestorového rozmiestnenia Rómov evidencia podľa domovskej príslušnosti. Najväčší počet a súčasne podiel Rómov mali Košická a Zvolenská župa. Najmenej osôb a najnižší podiel zaznamenala Martinská župa. Na okresnej úrovni najviac Rómov žilo predovšetkým v okresoch východného a juhovýchodného Slovenska. Z hľadiska podielu Rómov dominovali v roku 1924 najmä okresy Feledince (dnešné Jesenské), Tornaľa a Gíraltovec, Vranov nad Topľou, kde Rómovia tvorili viac ako 5 % z celkového počtu obyvateľov. Naopak najnižšie zastúpenie mali na severe Slovenska a to najmä na Kysuciach, Orave a na strednom Považí.

Obr. 4 – Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa evidencie Cigánov z roku 1924

Zdroj: Nečas (1998b); vlastné spracovanie

Evidencia rómskeho obyvateľstva podľa domovskej príslušnosti je o to cennejšia, keďže umožňuje sledovať rozmiestnenie Rómov aj na obecnej úrovni. Výsledný obraz je však neúplný, pretože za sídla Nitrianskej župy sa podarilo získať len informácie z okresov Bánovce nad Bebravou a Topoľčany. Aj napriek tomu sa potvrdzujú vyššie uvedené skutočnosti. Najväčší podiel Rómov mali obce ležiace v pásme južných okresov od Felečiniec cez Tornaľu, Rožňavu a ďalej na sever do oblasti Gelníc, Spišskej Novej Vsi, Popradu a Kežmarku. Okrem toho vysoké zastúpenie rómskeho obyvateľstva vykazovali niektoré sídla centrálnej časti východného Slovenska patriace do okresov Giraltovce a Vranov nad Topľou, na ktoré nadväzovali obce v južnej časti juhovýchodného Slovenska.

Obr. 5 – Podiel Rómov v obciach na Slovensku podľa evidencie domovskej príslušnosti z roku 1924

Zdroj: Nečas (1998b); vlastné spracovanie

Určitý obraz o rozmiestnení rómskeho obyvateľstva na území Slovenska ponúkajú aj výsledky sčítaní ľudu z rokov 1921, 1930, 1938 a 1940.¹⁸ V porovnaní s evidenciou Rómov podľa domovskej príslušnosti však predstavujú kvalitatívne odlišný zdroj údajov. Aj napriek

¹⁸ Za účelom priestorovej analýzy sme z objektívnych dôvodov (malý počet osôb v roku 1921 a nedostupné mapové podklady pre rok 1938) pracovali len s údajmi zo sčítaní 1930 a 1940.

tomu do určitej miery potvrdzujú výsledky získané z evidencie. Napríklad podľa sčítania ľudu z roku 1930 mali osoby cigánskej národnosti najvyšší podiel v okresoch Feledince a Gíraltovec, kde tvorili viac ako 5 % z miestnej populácie. V niektorých regiónoch sa však vyššie zastúpenie Rómov v sčítaní ľudu nepotvrdilo.

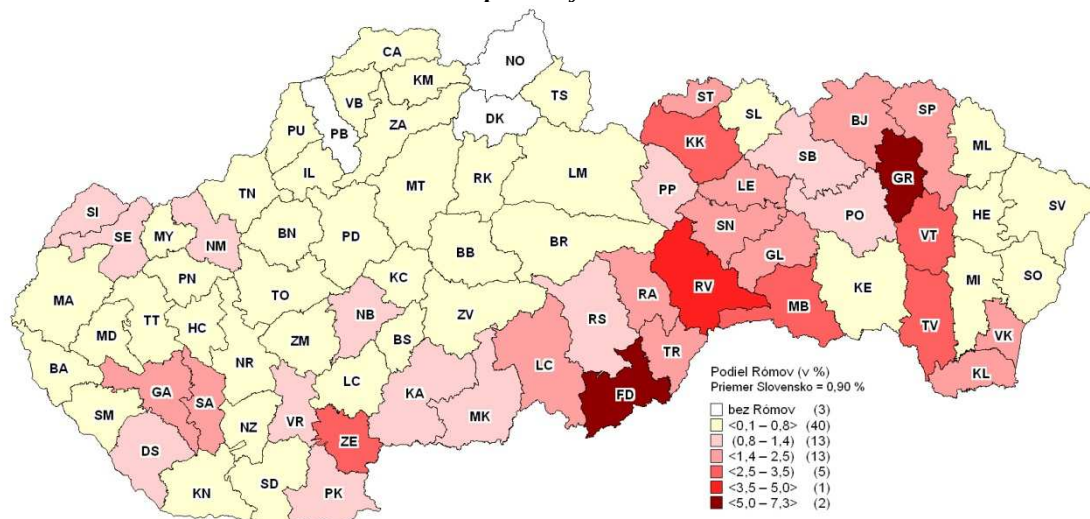
Zaujímavé je mierne zvýšenie počtu a podielu Rómov v okresoch Slovenska v roku 1940. Na menšom území Slovenského štátu¹⁹ žilo podľa výsledkov sčítania ľudu o 6 tisíc osôb, viac ako tomu bolo v roku 1930. Aj napriek tomu, že nie je možné úplné porovnanie jednotlivých regiónov medzi rokmi 1930 a 1940, z obr. 6 a 7 je na prvý pohľad jasné, že väčšina okresov pri druhom sčítaní vykazovala vyššie podiely Rómov. Len ťažko však nachádzame odpoveď na otázku, prečo k týmto rozdielom došlo. V sčítaniach ľudu, kde deklarácia národnosti bola založená na dobrovoľnej identifikácii každej osoby (napr. 1921 a 1930), získané výsledky hovorili o všeobecne nižšom počte a zastúpení Rómov na Slovensku. Sčítanie ľudu z roku 1940 pri národnostnej otázke bolo niekde na rozhraní medzi slobodnou voľbou a vynúteným priznaním (Šprocha, Tišliar, 2009). Príkladom môže byť židovské obyvateľstvo, kde všetky osoby izraelitského vierovyznania museli uviesť židovskú národnosť.²⁰ U osôb cigánskej národnosti mali byť do tejto skupiny zahrnuté všetky osoby, ktoré sú po oboch rodičoch príslušníkmi cigánskej rasy, žijú kočovným životom alebo usadeným v prípade, že sa vyhýbajú práci.

Priestorové rozmiestnenie rómskeho obyvateľstva z obdobia pred koncom druhej svetovej vojny jasne poukazuje na dlhodobú kontinuálnu existenciu rozdielov v počte a zastúpení Rómov medzi jednotlivými regiónmi Slovenska. Tieto disproporcie výraznou mierou ovplyvnili vývoj rómskeho obyvateľstva po roku 1945, pričom ich vplyv pretrváva dodnes. K podobnému záveru dospela Dubayová (1994). Rómske obyvateľstvo na Slovensku sa sústreďovalo predovšetkým do poľnohospodárskych oblastí južných a juhovýchodných okresov, pričom horské a podhorské obce na Spiši boli hustejšie osídlené Rómami až po druhej svetovej vojne. Bol to výsledok presídlenia Rómov do voľných domov po odsunutých Nemcoch (napr. Lomnička, Veľký Slavkov, Kežmarok, Podolíneč, Toporec) a tiež rozdielov v reprodukčnom správaní. Okrem toho na obecnej úrovni veľkú úlohu zohrala tiež emigrácia vidieckeho obyvateľstva do priemyselných centier. Výsledkom týchto procesov bolo ďalšie zvyšovanie podielu Rómov v niektorých okresoch a obciach, ako to môžeme vidieť na údajoch zo sčítaní ľudu z rokov 1970, 1980, z evidencie národných výborov a Sociografického výskumu rómskych komunít na Slovensku z rokov 2003 a 2004. Určitú, aj keď obmedzenú výpovednú hodnotu v tomto smere majú tiež výsledky zo sčítaní 1991 a 2001.²¹

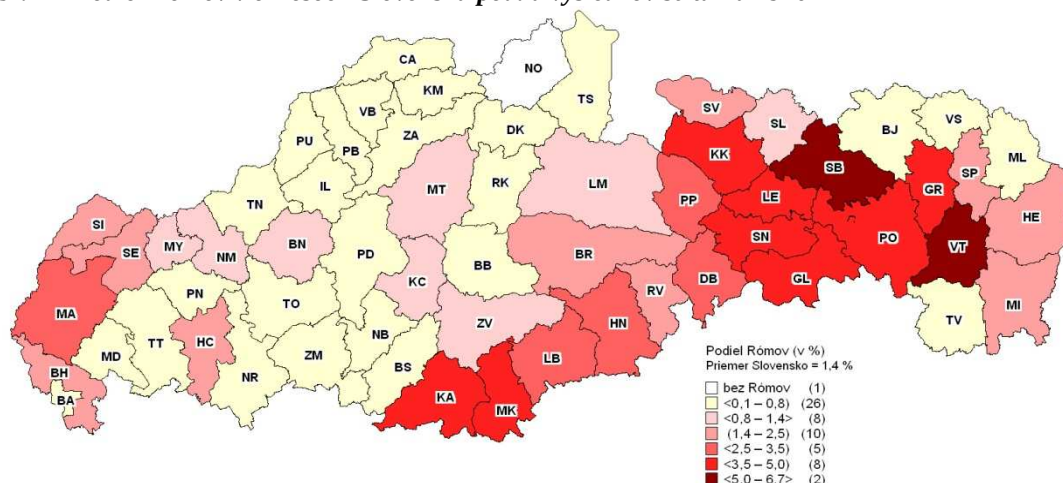
¹⁹ V roku 1930 pri sčítaní ľudu bola rozloha územia pripadajúceho Slovensku celkovo 49 006 km². V roku 1940 rozloha Slovenského štátu predstavovala 38 055 km².

²⁰ Výsledkom tejto neslobodnej voľby bolo okrem iného zvýšenie počtu osôb hlásiacich sa k židovskej národnosti. Kým v roku 1938 bolo na Slovensku prítomných necelých 29 tisíc osôb, ktorí sa prihlásili k tejto národnosti, v roku 1940 po zmene pravidiel to bolo už takmer 72 tisíc.

²¹ Vzhľadom na charakter a samotnú početnosť výsledných súborov pracujeme v tejto časti práce len so sčítaním z roku 2001.

Obr. 6 – Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1930

Zdroj: SL 1930; vlastné spracovanie

Obr. 7 – Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania 1940

Zdroj: Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu 1946; vlastné spracovanie

Hlavným záverom analýzy priestorového rozmiestnenia Rómov na Slovensku po druhej svetovej vojne je potvrdenie značnej nerovnomernosti osídlenia a tiež tradičných priestorov s vyššou koncentráciou rómskeho obyvateľstva. Najnižšie zastúpenie podľa všetkých dostupných zdrojov mali Rómovia na západnom Slovensku a na severe stredného Slovenska. Ide predovšetkým o regióny Oravy, Kysúc, Turca, stredného Považia a Ponitria, a to najmä v bývalých okresoch Dolný Kubín, Žilina, Považská Bystrica, Čadca, Prievidza, Topoľčany, Trnava a Bratislava-mesto. Naopak najvyšší počet i podiel Rómov vykazovali stabilne okresy južnej časti stredného Slovenska a takmer celé územie východného Slovenska s výnimkou severovýchodnej ukrajinsko-poľskej prihraničnej oblasti.

O vysokej koncentrácii rómskeho obyvateľstva v týchto priestoroch okrem obr. 8–10 svedčia i nasledujúce skutočnosti:

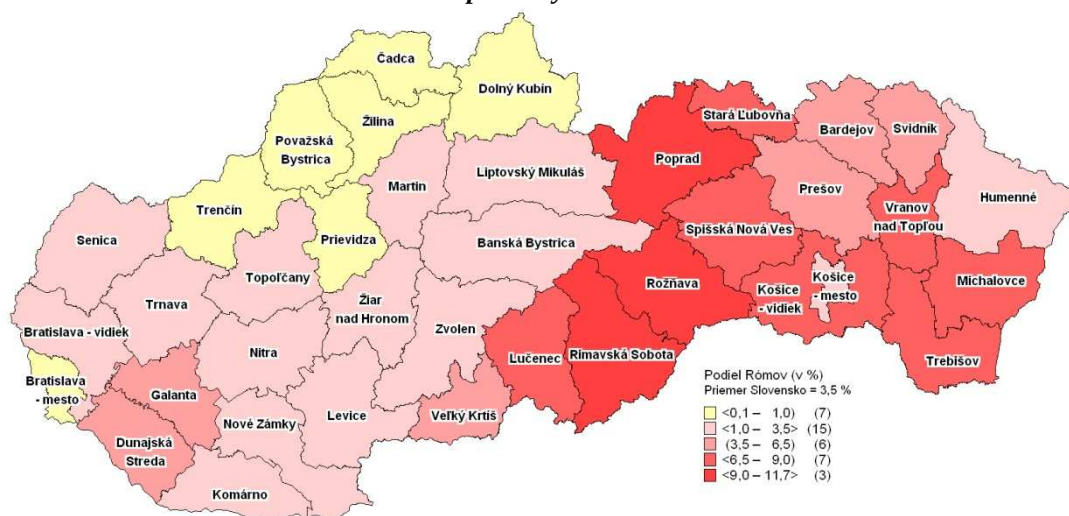
Pri sčítaniach ľudu 1970 a 1980, ako aj v evidencii národných výborov sa zistilo, že v 13 okresoch s najvyšším podielom Rómov žilo viac ako 55 % všetkých Rómov na Slovensku. Tieto okresy predstavovali stabilný priestor tiahnuci sa od Lučenca, cez Rimavskú Sobotu,

Rožňavu, Spišskú Novú Ves, Poprad, Košice-okolie (vidiek), Prešov, Bardejov, Svidník, Vranov nad Topľou, Michalovce a Trebišov.

V roku 1970 len tri okresy (Rimavská Sobota, Poprad a Spišská Nová Ves) mali viac ako 10 tisíc Rómov. O desať rokov neskôr to už bolo 6 okresov (Spišská Nová Ves, Rimavská Sobota, Poprad, Prešov, Rožňava a Trebišov) a napokon v roku 1988 už desať východoslovenských okresov malo viac ako 10 tisíc Rómov.

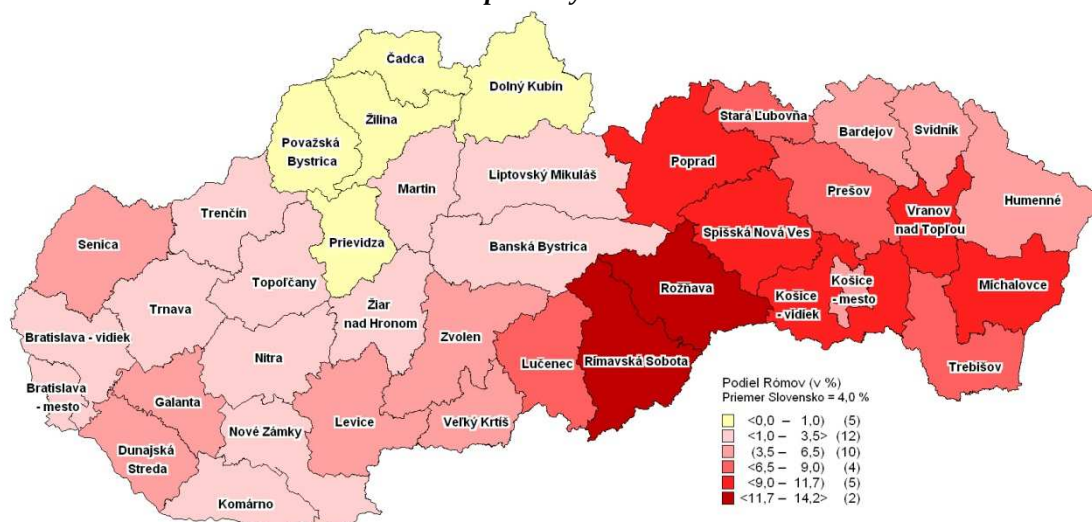
V roku 1970 boli na Slovensku len 2 východoslovenské okresy (Rimavská Sobota, Rožňava), kde Rómovia tvorili viac ako 10 % obyvateľstva, v roku 1980 to boli 4 okresy (Rimavská Sobota, Rožňava, Vranov nad Topľou a Spišská Nová Ves) a napokon v roku 1988 už 8 okresov z východného, resp. južnej časti stredného Slovenska (Rimavská Sobota, Rožňava, Vranov nad Topľou, Košice-vidiek, Poprad, Trebišov, Lučenec, Spišská Nová Ves).

Obr. 8 – Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania z roku 1970

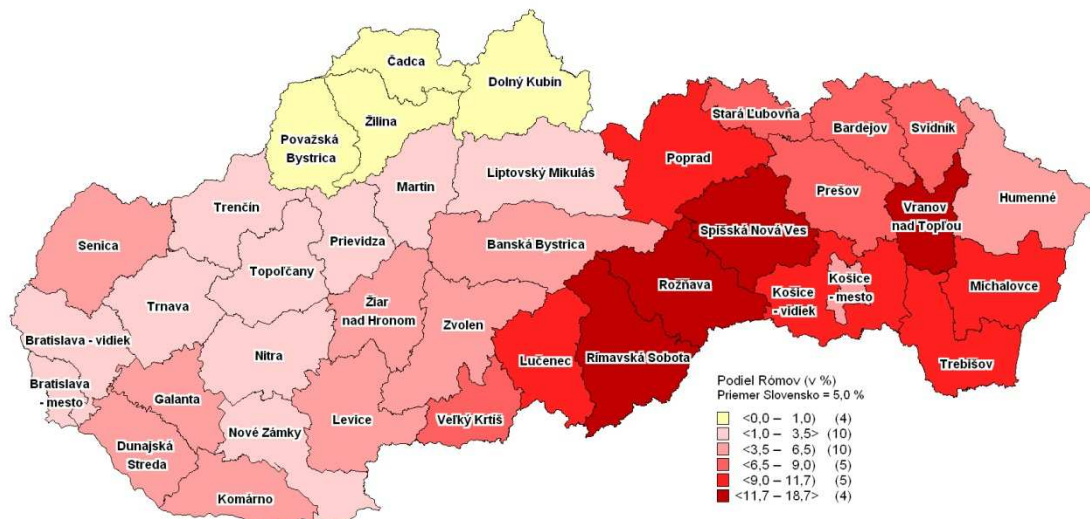

Zdroj: SĽDB 1970; vlastné spracovanie

Obr. 9 – Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania z roku 1980

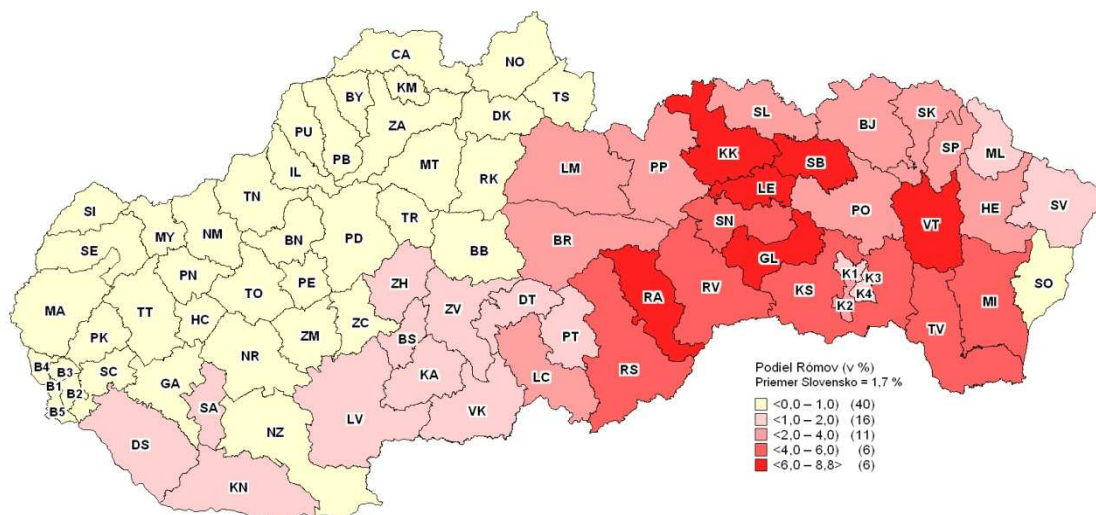

Zdroj: SĽDB 1980; vlastné spracovanie

Obr. 10 – Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa evidencie národných výborov z roku 1988

Zdroj: Srb, (1990a); vlastné spracovanie

Výsledky sčítaní z rokov 1991 a 2001 svojou metodikou zisťovania údajov o rómskom obyvateľstve nenadväzujú na dva predchádzajúce cenzy. V roku 2001 podiel rómskeho obyvateľstva ani v jednom okrese neprekročil 10 %, pričom najvyššie zastúpenie mali Rómovia v okrese Kežmarok (8,8 %) a Levoča (7,1 %). Najväčší rozdiel medzi cenzami pred a po roku 1990 je v zastúpení Rómov v jazykovo zmiešaných prihraničných regiónoch. Ide predovšetkým o južné a juhovýchodné okresy na hraniciach s Maďarskom, pričom najväčšie disproporcie dosahovali Rožňava a Rimavská Sobota. Nižšie zastúpenie rómskeho obyvateľstva môžeme vysvetliť častejším hlásením sa k inej ako rómskej národnosti (častejšia voľba nielen slovenskej, ale aj maďarskej národnosti).

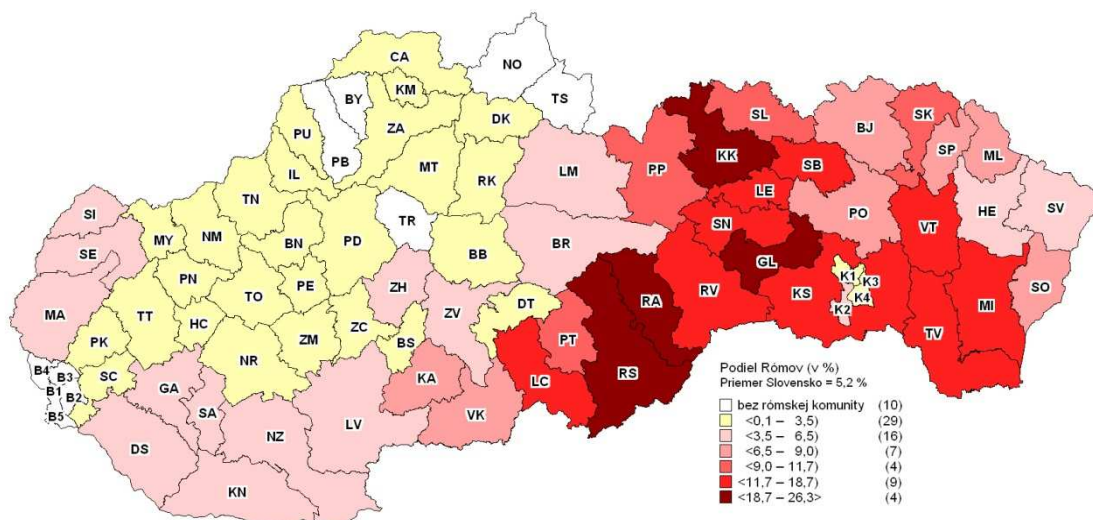
Obr. 11 – Podiel Rómov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania z roku 2001

Zdroj: SODB 2001; vlastné spracovanie

Kvalitatívne odlišný zdroj údajov v porovnaní so sčítaniami z rokov 1991 a 2001 predstavuje Sociografické mapovanie rómskych komunít na Slovensku. Rómska komunita bola definovaná ako skupina ľudí, ktorú majorita (okolie) subjektívne vnímala ako Rómov. Táto metodika sa veľmi približuje k spôsobu, akým boli získané údaje v rámci celouhorského

sčítania v roku 1893, alebo v sčítaniach ľudu z rokov 1970 a 1980. Priestorové rozloženie okresov s najväčším podielom osôb žijúcich v rómskych komunitách potvrdzuje aj na začiatku 21. storočia koncentráciu Rómov v južných a juhovýchodných regiónoch tiahnucich sa v pásme od Lučenca cez Rimavskú Sobotu, Revúcu, Rožňavu, Gelnicu, Košice okolie, Tvrdošín až po Michalovce. V oblasti Rožňavy, Gelnice a Košice okolie sa na neho napájajú severojužným smerom postupujúce okresy historického Spiša. Ide predovšetkým o Spišskú Novú Ves, Levoču, Kežmarok a Sabinov. Najväčšiu váhu mali obyvatelia rómskych komunít v okresoch Revúca (26,3 %), Kežmarok (20,6 %), Rimavská Sobota (19,8 %) a Gelnica (19,3 %). Celkovo až v 16 zo 79 okresov bol podiel osôb z rómskych komunít nad hranicou 10 %.

Obr. 12 – Podiel obyvateľov rómskych komunít v okresoch podľa výsledkov Atlasu rómskych komunít na Slovensku v roku 2004

Zdroj: Atlas (2004); vlastné spracovanie

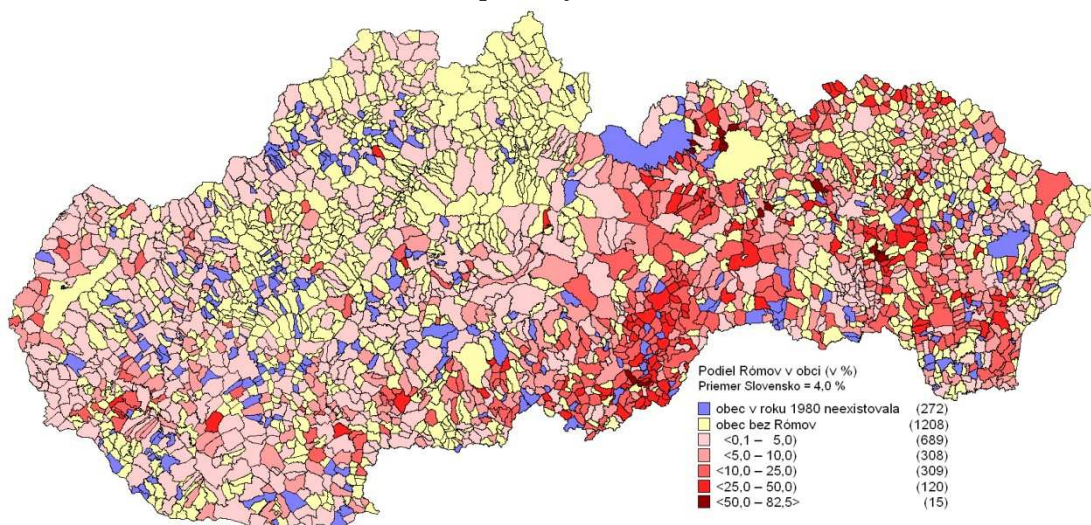
Detailne môžeme analyzovať koncentráciu rómskeho obyvateľstva na Slovensku vďaka údajom na obecnej úrovni. S výnimkou sčítaní 1991 a 2001, ktoré sme v tomto prípade nepoužívali, boli pri tvorbe práce dostupné ešte počty Rómov v jednotlivých obciach zo sčítania 1980 a Sociografického mapovania rómskych komunít z roku 2003 a 2004.

V roku 1980 bolo na Slovensku 2 724 obcí, pričom Rómovia žili vo viac ako v polovici z nich (1 453 obcí; 53,3 %). Obce s najvyšším podielom rómskeho obyvateľstva administratívne patrili do vtedajších východoslovenských okresov, pričom v 15 obciach bol podiel Rómov vyšší ako 50 % a až v 209 obciach mali viac ako 20% zastúpenie.

Podľa Sociografického výskumu rómskych komunít na Slovensku z rokov 2003 a 2004 môžeme vidieť niekoľko zhlukov sídiel s vyšším zastúpením rómskeho obyvateľstva. V južnej časti stredného Slovenska sú to skupiny obcí v okolí Fiľakova, ktoré nadväzujú na sídla okolo Jesenského, Tornale, Jelšavy, Dobšinej a Slavca a vytvárajú súvislý pás tiahnuci sa historickým Gemerom. Ďalšie početnejšie skupiny vznikli v podtatranskej oblasti pozdĺž rieky Poprad až po hranice s Poľskom, ďalej na Spiši, v okolí Nálepky a Medzeva na strednom Slovensku. Menšie zoskupenia môžeme vidieť na severozápad od Bardejova v okolí hraníc s Poľskom, ďalej pri Prešove, vo Východoslovenskej nížine v priestore ohraničenom mestami Trebišov, Michalovce a hranicami s Maďarskom a Ukrajinou. V západnej časti Slovenska sa rómske obyvateľstvo koncentruje v prevažnej miere na Záhorí v obciach na hranici s Českou

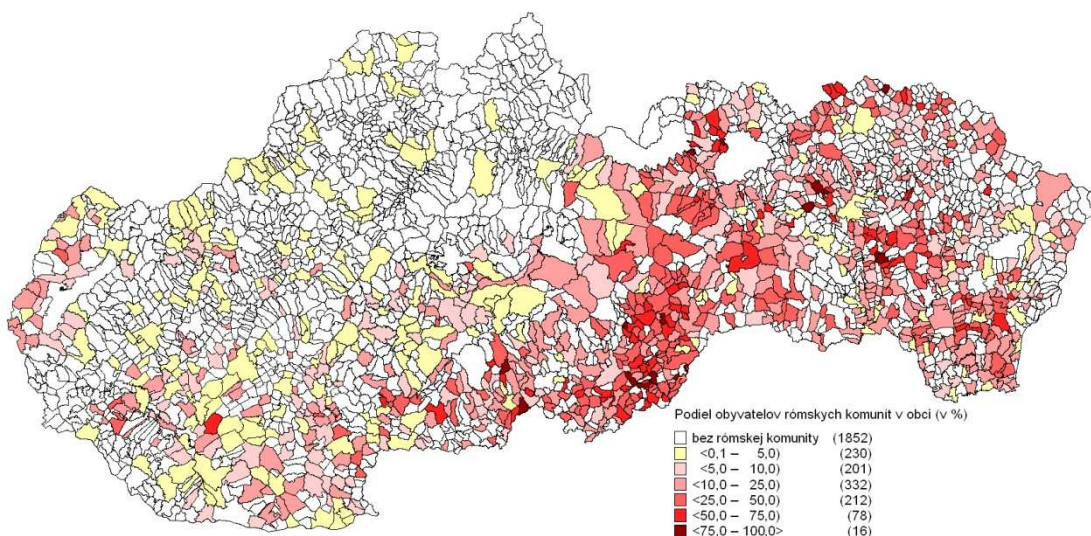
republikou, ďalej v kopaničiarskej oblasti Myjavskej pahorkatiny a jej okolia a najmä v obciach okresov patriacich do kultúrnej oblasti Žitného ostrova (Dunajská Streda, Galanta, Šaľa, Komárno).

Obr. 13 – Podiel Rómov v obciach Slovenska podľa výsledkov sčítania z roku 1980

Zdroj: SĽDB 1980; vlastné spracovanie

Obr. 14 – Podiel obyvateľov rómskych komunít v obciach podľa výsledkov Atlasu rómskych komunít na Slovensku v roku 2004

Zdroj: Atlas (2004); vlastné spracovanie

5.3 Rozmiestnenie Rómov podľa veľkostných skupín obcí

Výsledky jednotlivých sčítacích akcií počnúc súpismi z konca 18. storočia, celouhorským sčítaním Rómov z roku 1893 až po moderné cenzy v rokoch 1970, 1980, 1991 a 2001 poukazujú na skutočnosť, že rómske obyvateľstvo sa na území dnešného Slovenska usadilo a žije predovšetkým vo vidieckom prostredí.

Na jednej strane je to výsledok historického procesu usadzovania Rómov vo vidieckom prostredí, kde sa mohli ľahšie rozvíjať kooperačné vzťahy s miestnym a agrárne zameraným obyvateľstvom. Tieto pozitívne väzby mohli vznikať len v prostredí, kde Rómovia ako

nepoľnohospodárska populácia mali možnosť uplatniť svoje remeselnícke zručnosti a boli vítanou lacnou prevažne v naturáliách platenou pracovnou silou.

Na druhej strane je to výsledok vedomého a cieleného vytlačania rómskeho obyvateľstva z mestského prostredia. Výnimkou v tomto procese bolo obdobie minulého režimu, kedy najmä v rámci koncepcie rozptylu a odsunu boli z rurálneho prostredia presúvané celé rómske rodiny do miest. Ako sme ukázali vyššie, tento postup riešenia „rómskej problematiky“ sa skoro ukázal ako v plnej miere nerealizovateľný. Jedným z jeho vedľajších neželaných prejavov bol vznik viacerých komplikácií. V novom a neznámom prostredí, kde tradičné vzťahy a väzby na miestne rómske i nerómske spoločenstvo boli popretfhané, došlo k celkovému zrúteniu fungujúceho systému, ktorý sa v rómskych spoločenstvách vyvíjal po celé generácie. Po roku 1989 v rámci celkovej transformácie spoločnosti dochádza k ďalšiemu vytlačaniu Rómov z mestského prostredia. Predovšetkým za tým stojí zmena pohľadu na mestské centrá, ktoré sa stali lukratívnym priestorom. Prvým, kto musel ustúpiť tlaku developerov, bolo rómske obyvateľstvo, ktoré samosprávy v predchádzajúcom politickom období usídľovali práve do starého a nevyhovujúceho bytového fondu v centrách miest. Okrem toho výrazný rast životných nákladov v mestskom prostredí znamenal pre prevažnú časť rómskych rodín, ktorých živitelia často prišli o prácu, neriešiteľný problém. Výsledkom bolo vystaňovanie buď do mestom pripravených sociálnych bytov (pre neplatičov) alebo opustenie mesta a návrat do vidieckeho prostredia.

Podľa výsledkov sčítaní z roku 1980, 2001 a Sociografického mapovania rómskych komunít na Slovensku z rokov 2003 a 2004 viac ako 60 % Rómov obývalo obce s menej ako 5 000 obyvateľmi. V 80. rokoch bývali Rómovia najčastejšie v obciach s 1 000–1 999 obyvateľmi. Na začiatku 21. storočia sa toto maximum posunulo do veľkostnej skupiny obcí s 2 000–4 999 osobami, v ktorých žila viac ako jedna štvrtina Rómov. Celkovo v týchto dvoch veľkostných skupinách žilo viac ako 40 % rómskej populácie. Zaujímavým je aj zastúpenie najmenších sídiel do 500 obyvateľov. Všetky tri použité zdroje údajov hovoria o veľmi nízkej váhe týchto obcí. Celkovo v nich žilo 6–7 % Rómov.

Na druhej strane, v mestách s viac ako 10 tisíc obyvateľmi žilo približne 29–31 % Rómov. Najpočetnejšie rómske skupiny sa nachádzali podľa sčítania z roku 1980 najmä v Košiciach (8 681 osôb), Bratislave (3 910 osôb) a Prešove (2 007 osôb). Vzhľadom na veľkosť uvedených sídiel podiel rómskeho obyvateľstva tu nedosahoval ani 5 %. Iná situácia bola v niektorých menších mestských sídlach na východe a juhu Slovenska. Napríklad vo Fiľakove, Levoči, Trebišove a Rožňave podiel Rómov pri sčítaní ľudu z roku 1980 presahoval 10 %.

Početné skupiny osôb, ktorým majoritná populácia prisudzuje rómsku príslušnosť, odhalilo v mestskom prostredí aj Sociografické mapovanie rómskych komunít v rokoch 2003 a 2004. Podľa jeho výsledkov napríklad v Tornali predstavovali Rómovia viac ako 34 % (2 800 osôb), v Levoči 19 % (2 755 osôb) a v Trebišove viac ako 17 % (4 000 osôb) z celkového počtu obyvateľov. Okrem nich výskum potvrdil prítomnosť početných rómskych komunít aj v niektorých ďalších mestách, ako je napríklad Prešov (3 250 osôb), Poprad (3 075 osôb), Zvolen (2 610 osôb), Fiľakovo (2 500 osôb) alebo Humenné (2 500 osôb), no ich zastúpenie na celkovom počte obyvateľov nebolo také výrazné.

Vyššie uvedené výsledky podporuje tiež analýza zastúpenia Rómov v obciach s oficiálnym štatútom mesta. Podiel Rómov žijúcich v mestskom prostredí ani v jednom zo skúmaných prípadov neprekročil 50% hranicu a pohyboval sa v rozpätí 31–43 % v závislosti od zdroja údajov. Môžeme preto konštatovať, že aj napriek miernemu zvýšeniu počtu a podielu osôb žijúcich v mestskom prostredí najmä počas minulého režimu, rómske obyvateľstvo si zachovalo svoj vidiecky charakter. Ten sa s najväčšou pravdepodobnosťou bude do budúcnosti ešte viac prehľbovať. Svedčí o tom migrácia Rómov z miest na vidiek po roku 1989 a tiež odlišný charakter reprodukcie rómskeho obyvateľstva žijúceho v segregovaných vidieckych osadách.

Kapitola 6

Plodnosť rómskych žien

Pôrodnosť a plodnosť rómskych žien na Slovensku predstavuje jednu z najčastejšie reflektovaných demografických tém v prípade rómskej populácie. Hlavná pozornosť je venovaná predovšetkým komparácií intenzity a časovania tohto procesu s celou populáciou Slovenska. Často sme svedkami, že diskusie na túto problematiku sa opierajú o staršie zdroje údajov, prípadne prebiehajú na generalizovanej úrovni a charakteristiky reprodukčného správania určitých špecifických rómskych skupín prisudzujú nekriticky celej rómskej populácii na Slovensku.

Ukazuje sa, že majoritná populácia citlivo reaguje na „bombastické“ správy o vysokej intenzite plodnosti žien z rómskych osád a zaujíma k nej výsostne negatívny postoj. Ten často pramení práve z nekritickej generalizácie takýchto údajov, čo môže viesť až k vzniku nepodložených a nevedeckých odhadov početného vývoja rómskej menšiny na Slovensku v najbližších desaťročiach.

Práve hlbšie poznanie procesu plodnosti umožňuje lepšie pochopiť nielen súčasný charakter reprodukčného správania rómskej populácie, ale umožňuje podať aj vedecky podložený predpoklad o jeho budúcom vývoji.

6.1 Transverzálna analýza plodnosti

Snaha analyzovať charakter plodnosti všetkých rómskych žien na Slovensku naráža už na samotnom začiatku na takmer neprekonateľné prekážky. Základným problémom je neexistencia údajov, ktoré by reflektovali demografické udalosti celého rómskeho etnika, a preto pred a ani po roku 1989 nedisponujeme údajmi o úhrnnej plodnosti a tiež časovaní plodnosti všetkých Rómiok na Slovensku.

Na základe údajov zo sčítaní ľudu z rokov 1970, 1980 a výsledkov získaných z lokálnych rómskych populácií bolo vypracovaných niekoľko odhadov úhrnnej plodnosti. Podľa Kalibovej (1991) by priemerný počet detí na jednu Rómku v Československu mal medzi rokmi 1981 až 2000 klesnúť z hodnoty približne 4,3 dieťaťa na 3,1 dieťaťa na ženu. Rovnakú intenzitu pre rok

2002 odhaduje Mészáros, Vaňo (2004). Odlišný predpoklad prináša Vaňo (2002) vo svojej prognóze rómskeho obyvateľstva na Slovensku, kde stredný variant pre rok 2005 očakával, že hodnota úhrnnej plodnosti sa bude pohybovať na úrovni 2,3 dieťaťa na ženu.

Zaujímavou sa z tohto pohľadu javí aj informácia, ktorú získame z evidencie prirodzenej meny obyvateľstva rómskej národnosti. V prípade že ženy, ktoré sa pri sčítaniach 1991 a 2001 prihlásili k rómskej národnosti a rovnakú národnosť uvádzajú aj svojim deťom do hlásenia o narodení dieťaťa, úhrnná plodnosť by sa potom v takto vymedzenej populácii mohla v rokoch 1996–2009 pohybovať v priemere na úrovni 2,4 dieťaťa na ženu.²²

Situácia je však v skutočnosti komplikovanejšia, ak reflektujeme, že rómsku populáciu nie je možné vnímať ako homogénnu skupinu. Vo všeobecnosti sa ukazuje, že najvýraznejšie zmeny v charaktere plodnosti prebehli u tej časti Rómov, ktorá si vybudovala pomerne úzke kontakty s nerómskym obyvateľstvom, často opustila rurálny priestor a presťahovala sa do oblastí s nízkym zastúpením a koncentráciou Rómov, aktívne sa zapojila do pracovného procesu a snažila sa dosiahnuť vyššie vzdelanie. V súlade s uvedenými zmenami došlo k zlepšeniu životných podmienok a celkovej socioekonomickej a kultúrnej úrovne. Okrem toho v mnohých prípadoch tieto osoby už neboli (resp. nie sú) vnímané okolím ako Rómovia v negatívnom zmysle slova, ale ako integrálna súčasť miestnej spoločnosti. Odhaduje sa, že tzv. integrovaná skupina predstavuje približne 20 % z celkového počtu Rómov na Slovensku. Vzhľadom na skutočnosť, že tieto osoby vo väčšine prípadov nežijú koncentrovane na jednom mieste a okolie ich neidentifikuje ako Rómov, je len veľmi náročné získať informácie za túto skupinu. Odhad Mészárosa a Vaňu (2004) hovorí, že úhrnná plodnosť tejto skupiny by sa mohla v súčasnosti pohybovať na úrovni akú dosahuje celá populácia Slovenska (1,41 dieťaťa na ženu; rok 2009).

Na opačnej strane stoja osoby, ktoré žijú oddelene od miestnej majoritnej populácie často nielen sociálne, ale aj geograficky. V súvislosti s mierou vzájomných sociálnych kontaktov s nerómskym obyvateľstvom boli vyčlenené dve hlavné skupiny. Prvú predstavujú tzv. segregovaní Rómovia. Miera kontaktov s nerómskou populáciou je u nich veľmi nízka, čo podporuje tiež častá priestorová segregácia. Tieto skupiny osôb sú vystavené vysokej miere sociálnej exklúzie. Vo všeobecnosti sa predpokladá, že práve u obyvateľstva segregovaných rómskych lokalít došlo k najmenším zmenám v charaktere plodnosti. Dlhodobu sa táto skupina považuje za nositeľov odlišného typu reprodukčného správania, často ovplyvňovaného zvykmi a tradíciami resp. samotnou mierou sociálnej exklúzie. Intenzita plodnosti tejto rómskej skupiny by sa podľa Mészárosa a Vaňu (2004) mohla pohybovať nad úrovňou 4,5 dieťaťa na ženu, čo by korešpondovalo aj s našimi zisteniami v rómskych lokalitách (pozri nižšie).

Na pomyselnom rozhraní medzi segregovanou a integrovanou rómskou populáciou stojí skupina označovaná sociológmi (pozri napr. Radičová, 2001, 2002) ako separovaní (polointegrovaní, čiastočne integrovaní) Rómovia. Miera sociálnej exklúzie je v ich prípade menšia, čo sa prejavuje okrem iného aj častejšími kontaktmi s nerómskou populáciou. Z pohľadu demografickej reprodukcie sa odhaduje, že čiastočne integrovaní Rómovia stoja niekde na rozmedzí medzi integrovanou a segregovanou rómskou populáciou. V súlade s tým je možné sa domnievať, že u žien z tejto skupiny už dochádza k postupnému vedomému

²² Počty živonarodených detí rómskej národnosti boli priradené k vekovej štruktúre žien, ktoré sa prihlásili v sčítaní 2001 k rómskej národnosti.

obmedzovaniu plodnosti, no tento proces začal neskôr ako v prípade integrovaných Rómov, a preto nenadobudol ani takú intenzitu a rozsah. Úhrnná plodnosť čiastočne integrovaných rómskych žien sa odhaduje na približne tri deti na ženu (pozri napr. Mészáros, Vaňo, 2004).

Predpoklad o zmene charakteru plodnosti v smere rastúcej integrácie rómskeho obyvateľstva potvrdzujú do určitej miery aj údaje získané z viacerých lokálnych terénnych zisťovaní. Napríklad úhrnná plodnosť rómskeho obyvateľstva žijúceho v čiastočne integrovaných lokalitách v okolí Rimavskej Soboty sa podľa výskumov Garassyho (2000) v rokoch 1990–1999 pohybovala priemerne na úrovni 3,1 dieťaťa na ženu. Podobnú intenzitu plodnosti mali podľa nášho terénneho výskumu, ktorý sa uskutočnil v čiastočne integrovaných rómskych populáciách žijúcich na Spiši. Na začiatku 21. storočia (roky 2000–2004) tu priemerne na jednu rómsku ženu v reprodukčnom veku pripadali necelé tri deti. O niečo nižšiu úroveň plodnosti prinieslo terénne zisťovanie Haviarovej (2001) z oblasti Banskej Bystrice a Brezna a tiež údaje za obyvateľstvo obcí s nízkym životným štandardom v analýze vypracovanej Mészárosom a Vaňom (2004)²³.

Údaje za obce s najvyšším podielom Rómov na Slovensku (tzv. rómske lokality 70+ a 95+), ktoré v prevažnej miere žije v segregovaných rómskych osadách, ukazujú, že intenzita plodnosti u tohto typu rómskeho obyvateľstva stále dosahuje veľmi vysokú úroveň. V rokoch 1996–2009 pripadlo priemerne na jednu ženu vo veku 15–49 rokov takmer 4,2 resp. 4,8 dieťaťa. Podobne vysokú úroveň plodnosti priniesla analýza Mészárosa a Vaňa (2004) za obyvateľstvo žijúce v obciach s veľmi nízkym životným štandardom.

Tab. 2 – Porovnanie mier plodnosti žien z rómskych lokalít, Rómiiek z niektorých oblastí Slovenska a celej populácie Slovenska v rokoch 1996–2009

Vek	Rómske lokality (95+)	Rómske lokality (70+)	Osady Rimavská Sobota ¹	Oblasť Banskej Bystrice a Brezna ²	Oblasť Spiša ³	Populácia Slovenska
–19	140,8	111,8	150,1	79,6	100,2	15,1
20–24	298,2	261,2	260,2	179,6	200,1	75,3
25–29	216,5	185,0	110,2	119,8	160,3	87,2
30–34	136,3	117,1	60,2	49,6	80,4	53,8
35–39	73,3	60,6	30,1	59,8	30,2	19,1
40–44	20,8	17,6	10,2	19,6	20,1	3,4
45+	2,0	0,9	0,1	0,0	0,2	0,1
Úhrnná plodnosť	4,76	4,15	3,12	2,54	2,96	1,31

Poznámky:

¹ Priemer za roky 1990–1999

² Rok 1999

³ Priemer za roky 2000–2004

Zdroj: Garassy (2000), Haviarová (2001), vlastné zisťovania, triedenie a výpočty autor

Vysoká intenzita plodnosti sa podpisuje aj pod rozdiely v úrovni hrubých a čistých mier reprodukcie. V prípade, ak by nedošlo k zmenám v charaktere plodnosti pri neexistencii úmrtnosti, by sa každej zo žien žijúcej v rómskych lokalitách narodili približne 2 dievčatá, kým v populácii Slovenska by to bolo len približne 0,64 dievčat.

²³ Analýza autorského kolektívu Mészáros a Vaňo (2004) bola založená na charakteristike obyvateľstva obcí vymedzených na základe kvality bývania, technickej vybavenosti obce a podielu Rómov. Svojím spôsobom sa nejedná explicitne o rómske obyvateľstvo, no vzhľadom na zloženie oboch skupín obcí v súlade s Atlasom rómskych komunít na Slovensku (2004) môžeme povedať, že rómske obyvateľstvo v nich zohráva veľmi dôležitú úlohu.

Tab. 3 – Základné charakteristiky reprodukcie populácie rómskych lokalít (70+, 95+) a Slovenska

Ukazovateľ	Rómske lokality (95+)	Rómske lokality (70+)	Populácia Slovenska 1996–2009	Populácia Slovenska 1925–1927
hrubá miera reprodukcie	2,30	2,00	0,64	1,90
čistá miera reprodukcie	2,20	1,93	0,63	1,34
vnútorná miera prirodzeného prírastku (r)	0,031	0,026	-0,017	0,010

Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

V prípade, že do úvahy zahrnieme aj vplyv úmrtnosti, potom sa hodnota čistej miery reprodukcie mierne zníži, no naďalej platí, že generácie matiek by boli nahradené takmer dvomi dcérami, ktoré by sa dožili veku ich pôrodu. Na základe oboch charakteristík reprodukcie preto môžeme jednoznačne prehlásiť, že populácie rómskych lokalít by sa pri zachovaní reprodukčných pomerov vyznačovali rozšírenou reprodukciou. Vnútorná miera prirodzeného prírastku populácii z rómskych lokalít sa na základe údajov z rokov 1996–2009 pohybovala na úrovni 2,6 resp. 3,1 %, kým v populácii Slovenska by pri nezmenenom charaktere reprodukcie dochádzalo k úbytku obyvateľstva prirodzenou menou (-1,7 %).

6.1.1 Hlbšia analýza plodnosti žien z rómskych lokalít

Pri hlbšej analýze procesu plodnosti rómskych žien v transverzálnom pohľade sme výrazne obmedzení dostupnosťou údajov (pozri kapitolu Metodika práce a zdroje údajov). Z tohto dôvodu sa zameriavame len na populáciu rómskych lokalít a na porovnanie jej charakteristík plodnosti s celou populáciou Slovenska. Hlavné výsledky tejto komparácie prináša tab. 4.

Tab. 4 – Základné charakteristiky plodnosti žien z rómskych lokalít a populácie Slovenska v rokoch 1996–2009

Ukazovateľ	Rómske lokality (95+)	Rómske lokality (70+)	Populácia Slovenska
Úhrnná plodnosť	4,76	4,15	1,31
Miery plodnosti podľa veku:			
–20	1,05	0,95	0,11
20–24	1,49	1,30	0,38
25–29	1,08	0,92	0,44
30+	1,15	0,97	0,38
Úhrnná plodnosť podľa poradia:			
1. poradia	1,11	0,95	0,59
2. poradia	0,77	0,77	0,42
3. a ďalšieho poradia	2,89	2,43	0,30
Úhrnná plodnosť žien podľa rodinného stavu:			
vydaté ženy	2,01	2,25	1,02
nevydaté ženy	2,75	1,89	0,29
Podiel detí narodených mimo manželstva (v %)	60,9	49,2	22,3
Podiel predmanželských koncepcií (v %)	46,9	35,5	45,1
Priemerný vek matiek pri narodení dieťaťa:			
1. poradia	20,38	20,88	24,96
2. poradia	21,67	22,08	27,67
3. poradia	23,83	24,16	29,82
spolu	25,35	25,55	27,13

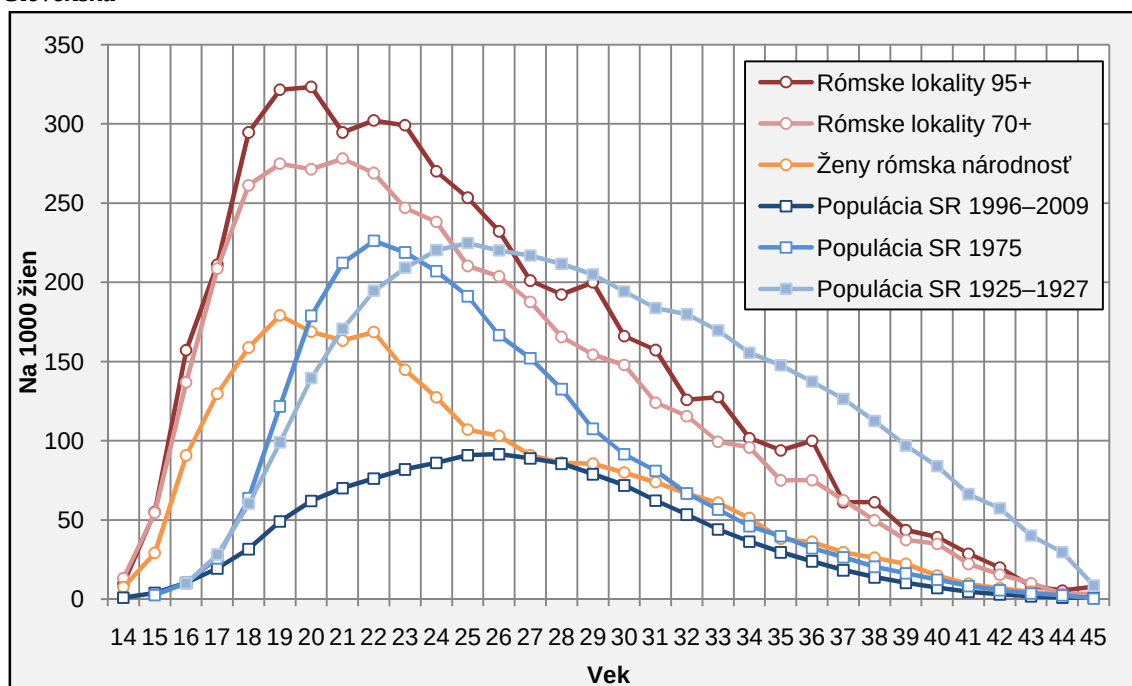
Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

Vo všeobecnosti môžeme konštatovať, že úroveň plodnosti žien s trvalým pobytom v sledovaných rómskych lokalitách bola počas celého obdobia rokov 1996–2009 vo všetkých vekových skupinách výrazne vyššia ako u žien Slovenska. Najväčšie rozdiely existovali vo veku do 25 rokov. Ako však môžeme vidieť z obr. 15, rozsah týchto disproporcií z historického pohľadu nebol vždy tak veľký. V 90. rokoch minulého storočia sa v populácii Slovenska naštartovali veľké zmeny v charaktere plodnosti. Jednou z najvýznamnejších premien je odkladanie rodenia detí (najmä detí prvých poradií) do vyššieho veku. Tento proces sa následne odzrkadlil v znižovaní intenzity plodnosti žien v mladších vekových skupinách. Na druhej strane je zrejmé, že ženy z rómskych lokalít si zachovali model vyznačujúci sa skorým vstupom do rodičovstva. Táto protichodnosť sa prejavila v postupnom prehlbovaní rozdielov v úrovni plodnosti v mladších vekových skupinách. Plodnosť žien Slovenska bola vo veku do 20 rokov nižšia o takmer 90 % a vo veku 20–24 rokov o viac ako 70 %. Najmenšie rozdiely v intenzite plodnosti je možné vidieť na intervale 25–29 rokov, teda vo veku, kedy ženy na Slovensku mali v rokoch 1996–2009 najvyššiu plodnosť. Na druhej strane ďalšie zvyšovanie priemerného veku pri prvom pôrode a najmä predpokladané prehlbovanie procesu rekuperácie žien Slovenska prispievajú k postupnému znižovaniu rozdielov v intenzite plodnosti aj vo veku nad 30 rokov. Okrem toho pokračujúce zmeny v charaktere plodnosti žien z rómskych lokalít v rámci demografickej revolúcie budú viesť k poklesu plodnosti v tomto veku ako výsledok vedomého obmedzovania rodenia detí vyšších poradií. V rokoch 1996–2009 bola úroveň špecifických mier plodnosti žien z rómskych lokalít vo veku nad 30 rokov približne o 60 resp. 67 % vyššia.

Rozloženie pôrodov a intenzita plodnosti podľa veku matky je výsledkom a súčasne nástrojom charakterizujúcim reprodukčné správanie danej populácie. Okrem toho umožňuje hodnotiť rozdiely medzi jednotlivými populáciami a zmeny reprodukčného správania v čase, čo predstavuje dôležitý nástroj na identifikáciu faktorov, ktoré tieto odlišnosti a zmeny podmieňujú (Pavlík, 1972). Na základe komparácie intenzity plodnosti a jej priebehu podľa veku medzi populáciou rómskych lokalít a populáciou Slovenska vo vybraných rokoch sa pokúsime poukázať na niektoré dôležité a špecifické rysy v charaktere plodnosti žien žijúcich v obciach s najvyšším podielom Rómov na Slovensku.

Výber jednotlivých populácií Slovenska, ktoré sú zobrazené na obr. 15 nebol náhodný, ale bol podriadený určitým cieľom. Kým porovnanie so ženami Slovenska z rokov 1996–2009 sledovalo súčasné odlišnosti v charaktere frekvenčných kriviek plodnosti, výber žien Slovenska z druhej polovice 20. rokov minulého storočia sa snažil poukázať na diferencie dvoch populácií, ktoré síce mali približne rovnakú intenzitu plodnosti²⁴, no vyznačovali sa jej odlišným rozložením podľa veku. Rovnako mal svoje opodstatnenie aj výber žien Slovenska z roku 1975, keďže podľa typológie vypracovanej Pavlíkom (1972) sa práve táto populácia najviac priblížila charakterom frekvenčnej krivky plodnosti populácii žien z rómskych lokalít.

²⁴ Pri porovnaní so ženami pochádzajúcich z rómskych lokalít (70+). Úhrnná plodnosť žien na Slovensku v rokoch 1925–1927 dosahovala úroveň približne štyri detí na jednu ženu.

Obr. 15 – Porovnanie mier plodnosti žien z rómskych lokalít, rómskej národnosti a populácie Slovenska

Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

Vo všetkých troch prípadoch je zrejmé, že ženy z rómskych lokalít vstupovali do materstva oveľa skôr a s vyššou intenzitou. Najviac sa k tomuto modelu priblížili ženy Slovenska v druhej polovici 70. rokov. Pôsobením špecifických podmienok počas minulého politického režimu sa postupne vytvoril tzv. východoeurópsky model reprodukcie (Kučera, Fialová, 1996; Rychtaříková, 1996), ktorý sa vyznačoval skorým začiatkom reprodukčných dráh a ich koncentráciou do pomerne úzkeho vekového intervalu. Aj napriek tomu podiel žien z rómskych lokalít do 20 rokov na celkovej úrovni plodnosti bol výrazne vyšší ako v prípade žien Slovenska z polovice 70. rokov. Práve v tejto vekovej skupine sa dlhodobo koncentrovali najväčšie rozdiely v plodnosti medzi ženami Slovenska a rómskych lokalít (pravdepodobne aj celej rómskej populácie). Potvrďuje to aj rozloženie mier plodnosti žien z druhej polovice 20. rokov, kedy intenzita plodnosti žien z rómskych lokalít bola vyššia až do 25. rokov. Môžeme preto predpokladať, že obyvateľstvo Slovenska aj napriek svojmu zaradeniu medzi populácie východoeurópskeho typu v zmysle Hajnalovho triedenia nikdy nemalo takýto priebeh intenzity plodnosti. Veľmi zaujímavý je tiež vývoj mier plodnosti v nasledujúcich vekových skupinách. Približne od veku 27. rokov sledujeme, že ženy Slovenska, ktoré rodili v druhej polovici 20. rokov 20. storočia, mali vyššiu intenzitu plodnosti ako ženy z rómskych lokalít. Tieto rozdiely sa s vekom postupne prehľbovali. Vzhľadom na skutočnosť, že celková úroveň úhrnnej plodnosti i plodností podľa poradia boli u oboch populácií približne rovnaké, hlavnú úlohu v diferenciáciách priebehu frekvenčných kriviek zohrávalo časovanie. Ženy z rómskych lokalít nielen skôr vstupovali do rodičovstva, ale aj skôr ukončovali svoje reprodukčné dráhy.

Špecifický charakter priebehu kriviek plodnosti žien z rómskych lokalít potvrdzuje tiež typológia vypracovaná Pavlíkom (1972). Jej podstata spočíva vo vyjadrení príspevkov plodnosti žien podľa veku vo vybraných vekových skupinách k celkovej plodnosti. Pre určenie základného typu bola zvolená veková skupina 15–29 ročných žien s ohľadom na skutočnosť, že

po završení demografickej revolúcie sa v populáciách práve v tomto veku odohráva veľká časť z reprodukčných plánov. Podľa percentuálnych príspevkov žien do 30 rokov bolo vytvorených celkovo 14 abecedne označených typov (A–N) a na základe príspevkov ďalších vekových skupín (15–24, 15–19, 40–49 a 35–44 rokov) boli tieto rozdelené do podtypov. Pomocou tejto metodológie Pavlík (1972) identifikoval dve základné skupiny populácií pred demografickou revolúciou.²⁵ Prvú predstavovali škandinávské krajiny spolu s Holandskom, Anglickom a Walesom, kde bola výrazne potlačená plodnosť žien do 30 rokov. Základné typy frekvenčných kriviek plodnosti spadali do kategórie A, B, C, ktoré charakterizujú populácie s relatívnym obmedzovaním plodnosti žien v prvej polovici ich reprodukčného veku. Plodnosť žien do 30 rokov sa na celkovej plodnosti podieľala maximálne 45 %. Podľa Pavlíka (1972) sa pod tento proces podpísali predovšetkým viaceré sociálne faktory, medzi ktorými najvýznamnejšiu úlohu zohrávalo odkladanie sobášov do vyššieho veku.

Na druhej strane stáli populácie klasifikované ako E a F typ. Váha plodnosti žien do 30 rokov v nich predstavovala 51 resp. 60 % z hodnôt úhrnnej plodnosti. K zmenám tvaru kriviek plodnosti u nich dochádzalo relatívne neskoro (po druhej svetovej vojne a najmä po roku 1960), pričom tieto zmeny boli výrazné. Rovnaký priebeh vo vývoji plodnosti môžeme nájsť aj v populácii Slovenska. V podstate až do druhej polovice 40. rokov spadalo Slovensko do skupiny E a F. V priebehu nasledujúcich približne dvoch desaťročí sa posunulo do kategórie J²⁶ a od polovice 70. rokov až do polovice 90. rokov už patrila populácia Slovenska do skupiny K²⁷. Dynamické zmeny v zaradení do jednotlivých typov boli predovšetkým výsledkom ukončenia procesu demografickej revolúcie v 50. rokoch. Okrem poklesu intenzity plodnosti vo vyššom veku ako výsledku obmedzovania rodenia detí vyšších poradií došlo ku koncentrácii plodnosti do úzkeho vekového intervalu a súčasne tiež k posunu jej maximálnych hodnôt do mladšieho veku. V 90. rokoch a na začiatku 21. storočia sme opätovne svedkami dynamických zmien v charaktere kriviek plodnosti, čoho výsledkom je paradoxne inverzný vývoj a návrat od roku 2009 do skupiny F. Rozdiel oproti medzivojnovému rozloženiu spočíva predovšetkým v štruktúre plodnosti podľa poradia a tým aj v celkovej intenzite plodnosti, ktorá sa približne v posledných dvoch desaťročiach stabilne nachádza pod úrovňou jednoduchej reprodukcie (2,1 dieťať a na ženu).

V prípade, že použijeme Pavlíkovu typológiu na charakter frekvenčných kriviek špecifických mier plodnosti žien z rómskych lokalít, dostaneme pre obe sledované skupiny základný typ J²⁸. Ako sme spomenuli vyššie tento typ reprezentoval populáciu Slovenska v polovici 70. rokov, kedy už môžeme jednoznačne hovoriť o ukončení demografickej revolúcie. Hrubá miera reprodukcie však v rómskych lokalitách mierne presahovala hodnotu dvoch dievčat na ženu, a preto v zmysle vymedzenia populácií pred demografickou revolúciou podľa Pavlíka (1972) nemôžeme ani zďaleka hovoriť o skončení transformácie plodnosti. Existencia základného typu J v populácii bez ukončenia demografickej revolúcie je ukázkou špecifického a pravdepodobne ojedinelého charakteru plodnosti vyznačujúceho sa extrémne

²⁵ Ako hranicu pre populácie, ktoré sa už nenachádzajú pred demografickou revolúciou, autor zvolil hrubú mieru reprodukcie 2,0.

²⁶ Váha plodnosti žien do 30 rokov na celkovej intenzite plodnosti predstavuje 76–80 %.

²⁷ Plodnosť žien vo veku 15 – 29 rokov tvorí 81–85 % z hodnoty úhrnnej plodnosti.

²⁸ Plodnosť žien do 30 rokov tvorila v oboch prípadoch 76 % z celkovej plodnosti.

vysokou intenzitou v prvej polovici reprodukčného obdobia a najmä vo veku do 25 rokov. Na druhej strane vo veku nad 30 rokov je intenzita plodnosti v rómskych lokalitách výrazne nižšia ako napr. v prípade populácie Slovenska z 20. rokov. Je zrejmé, že plodnosť žien žijúcich v rómskych lokalitách (a čiastočne aj žien rómskej národnosti) sa vyznačuje výraznou koncentráciou reprodukcie na začiatok reprodukčného veku. Otázkou však zostáva, prečo dochádza k pomerne výraznému poklesu plodnosti vo veku nad 30 rokov.

Vo všeobecnosti treba povedať, že doposiaľ nebola pozorovaná žiadna populácia, ktorá by si počas celého reprodukčného obdobia zachovala maximálne vysokú intenzitu plodnosti. Plodivé obdobie býva posunuté buď na začiatok alebo do druhej polovice reprodukčného veku. Začiatok reprodukcie v populáciách neobmedzujúcich plodnosť najčastejšie ovplyvňovali sociálne dôvody. Veľmi dôležitým bolo predovšetkým časovanie vstupu do manželstva a dĺžka trvania manželstva. Vplyv života v manželstve na realizovanú plodnosť je zrejmy pri uvedení si spojitosti s charakterom reprodukcie. Prevažná časť pôrodov sa dlhodobo realizovala v manželstve, a preto obdobie, ktoré žena prežila v manželskom zväzku, do veľkej miery ohraničovalo aj interval, v ktorom bola vystavená riziku otehotnenia a porodenia dieťaťa. Existujúce rozdiely v priemernom veku pri vstupe do manželstva medzi jednotlivými populáciami boli výsledkom viacerých faktorov. Dôležitú úlohu zohrávala predovšetkým platná legislatíva²⁹, spôsob dedenia rodového majetku a miestne normy a zvyklosti. Na druhej strane koniec reprodukčného veku v populáciách s prirodzenou plodnosťou ovplyvňovali biologické faktory.

Ako sme ukázali vyššie, populácia žien z rómskych lokalít predstavuje typ populácie, ktorá má svoju plodnosť výrazne posunutú na začiatok reprodukčného veku, pričom v jej druhej polovici dochádza k výraznému poklesu. Príčin, prečo vstupujú rómske ženy veľmi skoro do rodičovstva, môže byť hneď niekoľko. Pri porovnaní s populáciou Slovenska z 20. rokov bola hlavným dôvodom rozdielov v procese plodnosti predovšetkým jej štruktúra. Ženy Slovenska v prevažnej miere rodili deti až po uzavretí manželstva. Celkové časovanie plodnosti preto bolo ovplyvnené intenzitou a najmä časovaním sobášnosti. V prípade žien z rómskych lokalít je možné vidieť (pozri tab. 4), že významnú časť tvorili pôrody detí mimo legitímny zväzok, a preto malo časovanie sobášnosti výrazne menší vplyv na vstup do rodičovstva. Nepriamo to dokazuje aj zaradenie populácie rómskych lokalít do ďalších podtypov, kde predovšetkým váhou plodnosti žien do 20 rokov sa odlišovala od akéhokoľvek existujúceho zaradenia populácie Slovenska.³⁰

V porovnaní s populáciou Slovenska po ukončení demografickej revolúcie a najmä po roku 1989 do popredia vystupujú ďalšie navzájom sa podmieňujúce faktory. Predovšetkým je to veľmi nízka, prípadne len krátka participácia na procese vyššieho vzdelávania. Práve štúdium na stredných a najmä vysokých školách sa ukazuje ako jeden z najvýznamnejších determinantov

²⁹ Na jednej strane bol právne určený minimálny vek umožňujúci vstup do manželstva (napr. osoby mladšie ako 20 rokov mohli do manželstva vstúpiť až po súhlase otca) a na druhej existovalo viacero obmedzení v slobodnom rozhodnutí uzavrieť manželstvo. Medzi najvýznamnejšie obmedzenia patrila napr. povinnosť získať súhlas od feudála, neskôr od obce, prípadne okresnej samosprávy. Ten len málokedy dostal muž pred ukončením vojenskej služby. V prípade štátnych zamestnancov bolo možné vstupovať do manželstva až po dosiahnutí určitého postavenia, prípadne finančného ohodnotenia.

³⁰ Najviac sa populácia Slovenska rozložením mier plodnosti priblížila populácii rómskych lokalít v roku 1975. Jediný rozdiel spočíval vo váhe plodnosti žien vo veku 15–19 rokov na celkovej plodnosti, ktorá bola v rómskych lokalitách viac ako dvojnásobná (22 resp. 23 % oproti 9 %). (Slovensko JKE, rómske lokality JKL).

ovplyvňujúcich časovanie plodnosti žien Slovenska v 90. rokoch a na začiatku 21. storočia (Šprocha, Potančoková, 2010). Proces odkladania rodenia detí prvých poradií do vyššieho veku po roku 1989 podmienil ďalšie prehĺbenie rozdielov medzi intenzitou plodnosti žien rómskych lokalít a populácie Slovenska do 25. rokov. Skorý vstup do rodičovstva súvisí tiež s postavením žien v rómskych lokalitách, so začiatkom aktívneho sexuálneho života, rozsahom alternatívnych možností k rodičovstvu a tiež s možnosťami účinného bránenia sa počatiu. Na druhej strane je ťažké určiť do akej miery je tehotenstvo a rodičovstvo -násťročných dievčat z rómskych lokalít problémovým javom. Otázku je možné položiť aj opačne. Nepredstavuje skorý vstup do materstva v rómskych lokalitách, keď už nie žiadaný, tak aspoň široko akceptovaný jav? Tieto úvahy podporuje aj teória redukcie neistoty, kedy ženy, ktoré majú úzke spektrum alternatívnych volieb si vyberajú takú voľbu, u ktorej vedia, resp. sa aspoň domnievajú, že vedia odhadnúť mieru rizika (Friedman, Hechter a Kanazawa, 1994). Preto nás nemôže prekvapiť vyjadrenie, s ktorým sme sa stretli priamo pri návšteve jednej zo segregovaných rómskych osád:

„...a prečo by som nemala mať dieťa v 18 rokoch? Mama mala moju sestru ešte skôr. Aj moje kamarátky majú už deti a tiež majú 18, 19 rokov.“

(Petra, 18 rokov)

Okrem rodičovského vzoru a tichej akceptácie skorého rodičovstva sa ukazuje ako dôležitý prvok tiež vplyv vrstovnickej skupiny. Práve úzky výber alternatívnych životných rolí, s ktorými je dennodenne jednotliviec konfrontovaný nakoniec pravdepodobne prináša stav rezignácie na iné možnosti, resp. posilňuje presvedčenie, že *„...takto je to správne a takto to má byť.“*

Vo vyššom veku môžeme na druhej strane vidieť, že intenzita plodnosti žien z rómskych lokalít postupne klesala. Naďalej síce bola výrazne vyššia ako v prípade súčasnej populácie Slovenska, no v porovnaní napríklad so ženami z druhej polovice 20. rokov už dosahovala v týchto vekových skupinách nižšiu intenzitu. Porovnanie s medzivojnovou populáciou Slovenska je o to dôležitejšie, keď si uvedomíme, že v tomto období už dochádzal k výraznejším zmenám v procese plodnosti. Vzhľadom na celkovú intenzitu plodnosti a priebeh frekvenčných kriviek môžeme predpokladať, že aj v populácii rómskych lokalít sme svedkami nástupu vedomého obmedzovania veľkosti rodiny vo vyššom veku. Práve u starších rómskych žien niektoré výskumy (napr. Žultáková, 2006 a 2007) potvrdili snahu regulovať svoju plodnosť využívaním niektorých spoľahlivých foriem antikoncepcie (najmä vnútromaternicové telieska). Okrem toho analýza potratovosti (pozri kapitolu Potratovosť) ukázala, že dôležitou formou obmedzovania počtu narodených detí sú umelé potraty. Na druhej strane na celkovú realizovanú plodnosť významnou mierou vplýva tiež nepriaznivý zdravotný stav a reprodukčné zdravie rómskych žien a s nimi spojené častejšie ukončovanie tehotenstiev spontánnym potratom alebo mŕtvonarodeným dieťaťom. Práve kombinácia vedomej regulácie plodnosti a vplyvu biologických faktorov sa pravdepodobne výraznou mierou odráža na vývoji intenzity plodnosti žien z rómskych lokalít vo veku nad 30 rokov.

6.1.1.1 Plodnosť podľa poradia

K hlavným rozdielom v demografickej reprodukcii medzi populáciou Slovenska a rómskych lokalít (a tiež rómskej národnosti) patrí intenzita rodenia detí vyšších poradií a s tým súvisiace zloženie žien podľa počtu detí a veľkosť rodiny. Kým v rómskych lokalitách môžeme hovoriť nanajvýš o začiatku vedomého obmedzovania veľkosti rodiny, v populácii Slovenska bola druhá fáza demografickej revolúcie zavŕšená v priebehu 50. rokov minulého storočia. Okrem toho podmienky počas minulého politického režimu došlo v reprodukčnom správaní populácie Slovenska k výraznej koncentrácii na rodinu s dvomi deťmi. Jeho ďalšie dynamické zmeny môžeme pozorovať od 90. rokov minulého storočia, pričom jedným z hlavných výsledkov bude s najväčšou pravdepodobnosťou mierne zvýšenie zastúpenia bezdetných žien a predovšetkým nárast podielu žien len s jedným dieťaťom (Potančoková, 2009a).

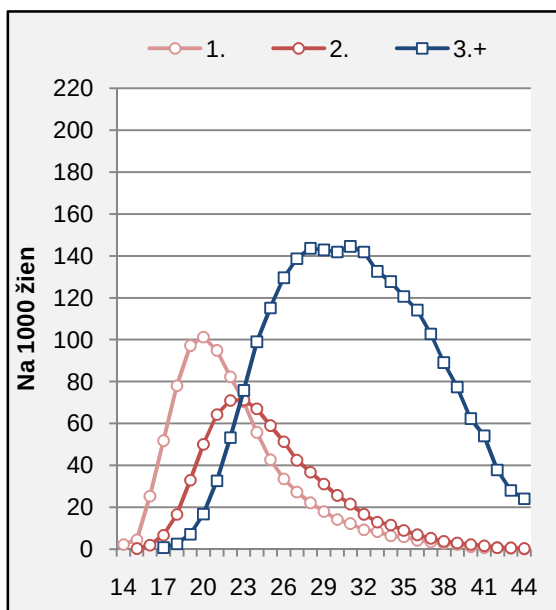
Prejavom týchto zmien je skutočnosť, že v priebehu rokov 1996–2009 sa na Slovensku rodili najmä deti prvého poradia, ktoré predstavovali až 46 % z celkového počtu živonarodených detí. Deti druhého poradia tvorili len necelú jednu tretinu. Celkovo viac ako tri štvrtiny pôrodov v tomto období predstavovali pôrody bezdetných matiek alebo matiek s jedným dieťaťom. Na druhej strane v rómskych lokalitách deti prvého poradia tvorili len približne 26 % a deti druhého poradia necelých 20 % z celkového počtu živonarodených detí. Odlišné zloženie pôrodov podľa biologického poradia je predovšetkým výsledkom rozdielnej štruktúry žien podľa parity podmienenej hlavne odlišnou intenzitou plodnosti podľa poradia.

Základný a najčastejšie používaný indikátor intenzity plodnosti podľa poradia je úhrnná plodnosť počítaná v závislosti od biologického poradia. Ako môžeme vidieť v tab. 4 na strane 73 a plasticky na obr. 17–19, v podstate u všetkých poradií bola intenzita plodnosti žien z rómskych lokalít vyššia ako v prípade populácie Slovenska. Najviac sa k charakteru ich plodnosti približovala populácia Slovenska v druhej polovici 20. rokov minulého storočia. Hlavný rozdiel spočíval v časovaní nástupu ich maximálnych hodnôt. O príčinách tohto javu sme pojednávali už vyššie.

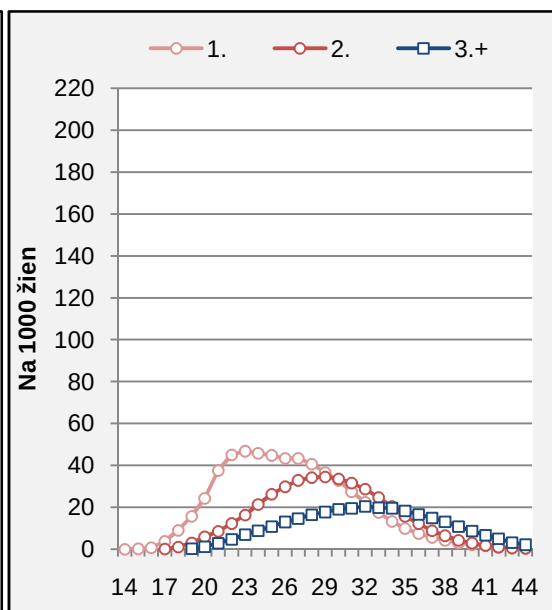
Najväčšie rozdiely medzi rómskymi lokalitami a populáciou Slovenska v rokoch 1996–2009 môžeme vidieť v prípade pôrodov tretieho a vyššieho poradia. Priemerne by sa jednej žene pri nezmenenom režime plodnosti narodilo počas jej reprodukčného obdobia 2,4 resp. 2,9 dieťaťa (rómske lokality 95+). U žien Slovenska by to bolo len približne 0,3 dieťaťa. Na vysokú intenzitu rodenia detí vyšších poradií poukazuje aj skutočnosť, že až do piateho poradia boli hodnoty úhrnnej plodnosti v rómskych lokalitách (95+) na úrovni 0,5 dieťaťa a viac, kým populácia Slovenska takúto intenzitu dosahovala len v prípade prvých pôrodov (0,59 detí).

Špecifickým javom upozorňujúcim na neobyčajne vysokú intenzitu rodenia detí prvého poradia sú hodnoty úhrnnej plodnosti presahujúce úroveň jedného dieťaťa na ženu. Uvedenú intenzitu dosahovala v rokoch 1996–2009 populácia rómskych lokalít (95+). Ide o výsledok veľkej akumulácie prvých pôrodov. Na druhej strane je to tiež prejav určitého nedostatku použitia transverzálnych redukovaných ukazovateľov pre analýzu intenzity plodnosti podľa parity. Táto výhrada sa však vo väčšej miere dotýka populácie Slovenska.

Obr. 16 – Miery plodnosti žien Slovenska v rokoch 1925–1927 podľa poradia narodeného dieťaťa

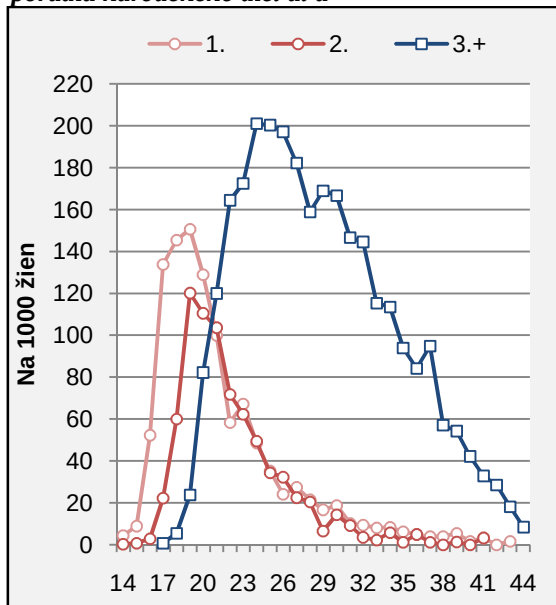

Obr. 17 – Miery plodnosti žien Slovenska v rokoch 1996–2009 podľa poradia narodeného dieťaťa

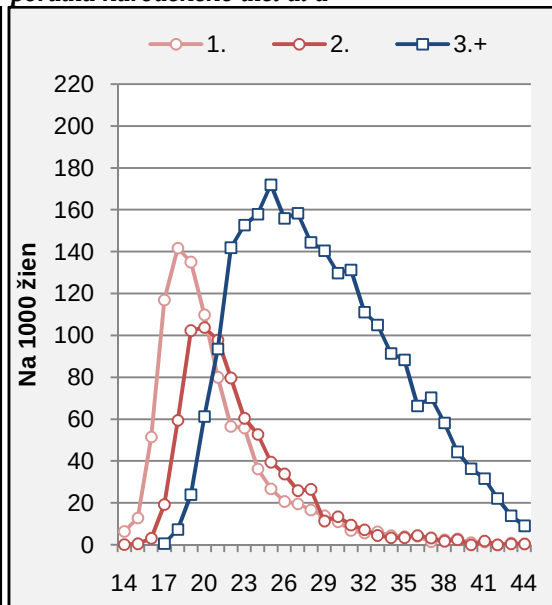

Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

Obr. 18 – Miery plodnosti žien rómskych lokalít (95+) v rokoch 1996–2009 podľa poradia narodeného dieťaťa

Obr. 19 – Miery plodnosti žien rómskych lokalít (70+) v rokoch 1996–2009 podľa poradia narodeného dieťaťa

Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

V období, kedy dochádza k veľkým zmenám reprodukčného správania sme svedkami dynamických posunov v úrovni jednotlivých prierezových redukovaných ukazovateľov. Ako sme už spomenuli vyššie, práve obdobie rokov 1996–2009 sa vyznačovalo veľkými zmenami v intenzite a časovaní plodnosti žien Slovenska, čo sa výraznou mierou odzrkadlilo aj v ich parite. Práve tieto momenty sa výraznou mierou podpísali pod určitú nelogickosť vypočítaných hodnôt úhrnných plodností podľa biologického poradia narodeného dieťaťa (najmä prvého

poradia³¹). Z tohto dôvodu sme pre lepšie porovnanie a súčasne rozšírenie našej analýzy plodnosti podľa poradia pristúpili k výpočtu prierezových tabuliek plodnosti podľa parity a veku ženy. Koncept ich výpočtu spočíva v snahe odhadnúť intenzitu (pravdepodobnosť) s akou sa narodí dieťa určitého poradia žene vystavenej riziku jeho pôrodu medzi dvoma presnými vekmi.³²

Základnou funkciou tabuliek plodnosti, podobne ako v prípade ďalších tabuliek života, je pravdepodobnosť, s akou medzi dvoma presnými vekmi nastane sledovaná udalosť. Porovnanie rizík medzi populáciou Slovenska a rómskych lokalít, že sa žene s (*i*) deťmi v presnom veku (*x'*) narodí dieťa (*i*+1)-vého poradia do dosiahnutia presného veku (*x'*+1), môžeme vidieť na nasledujúcej sérii obr. 20–23.

Najdôležitejším zistením tejto analýzy je skutočnosť, že v podstate vo všetkých poradiach sú ženy žijúce v rómskych lokalitách vystavené vyššiemu riziku narodenia ďalšieho (prvého) dieťaťa ako ženy na Slovensku. Významným diferencujúcim faktorom je predovšetkým časovanie jednotlivých pôrodov. Najvyššiu pravdepodobnosť prvého pôrodu mali bezdetné ženy z rómskych lokalít na začiatku reprodukčného obdobia. Vo veku 18–22 rokov sa riziko vstupu do rodičovstva u žien z rómskych lokalít (95+) pohybovalo nad úrovňou 20 %. Na Slovensku mali bezdetné ženy najvyššiu pravdepodobnosť prvého pôrodu až vo veku 27–30 rokov. Na tomto vekovom intervale však riziko vstupu do rodičovstva presahovalo len 8% hranicu.

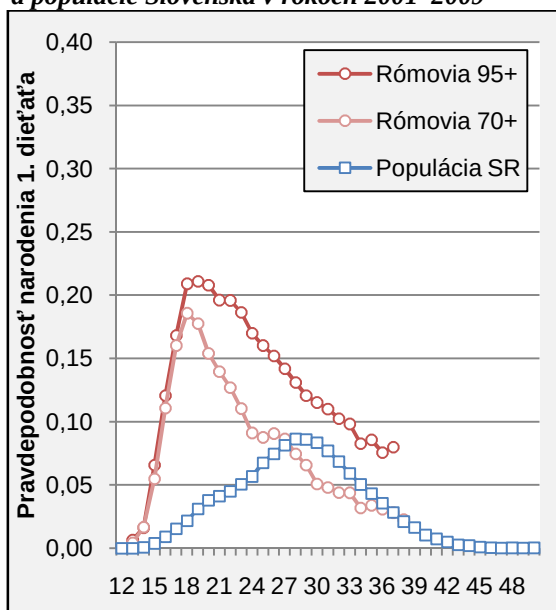
Od výrazne odlišného časovania materského debutu sa následne odvíja priebeh ďalších pravdepodobností. Mladé ženy, ktorým sa na začiatku reprodukčného obdobia narodí prvé dieťa, majú veľkú pravdepodobnosť, že dôjde k ďalšiemu pôrodu. Preto najvyššie riziko narodenia druhého dieťaťa mali ženy v rómskych lokalitách vo veku 18–21 rokov. Šanca zvýšenia parity ženy s jedným dieťaťom v tomto veku presahovala hranicu 30 %.

Podobne aj ženy Slovenska dosahovali najvyššie hodnoty pravdepodobnosti narodenia druhého dieťaťa v mladších vekových skupinách. Vo veku 22–30 rokov sa toto riziko pohybovalo len na úrovni 10 % a po 30. roku života pomerne prudko klesalo k nule. Na druhej strane vo veku nad 27 rokov v prípade pravdepodobnosti pôrodu prvého dieťaťa a najmä nad 30. rokom života pri deťoch druhého poradia môžeme vidieť, že vyššie riziko pôrodu mali ženy Slovenska. Je to výsledok výrazného poklesu šance žien z rómskych lokalít porodiť dieťa prvého alebo druhého poradia, keďže väčšina z nich už oveľa skôr vstúpila (a často opakovaně) do rodičovstva a nemôžu tak byť vystavené riziku narodenia detí predmetných poradií. S určitým zovšeobecnením a v súlade s ďalšími výsledkami tabuliek plodnosti môžeme prehlásiť, že ak ženy z rómskych lokalít neporodia svoje prvé dieťa približne do 25.–30. roku života, väčšina z nich už zostáva celoživotne bezdetnými. Miera bezdetnosti však, ako si ukážeme nižšie, podľa tabuliek plodnosti je veľmi nízka a v prípade rómskych lokalít (95+) sa blíži k biologickej hranici.

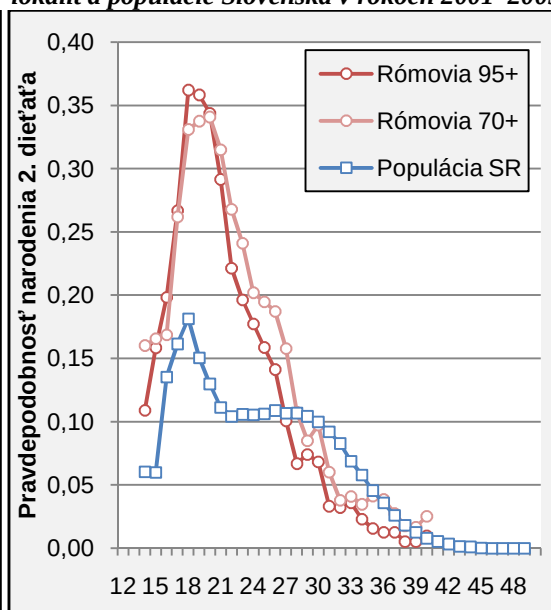
³¹ Napríklad podľa hodnôt úhrnnej plodnosti prvého poradia by na Slovensku pri zachovaní režimu plodnosti malo zostať takmer 40 % žien na konci svojho reprodukčného obdobia bezdetných. Žiadna z analýz (napr. Potančoková 2009; Sobotka, 2003) však o takomto dynamickom náraste bezdetnosti nevypovedá. Viac ku kritike prierezových redukovaných indikátorov plodnosti pozri (Koschin, 2001; Sobotka, 2003).

³² K metodike výpočtu pozri Potančoková (2010).

Obr. 20 – Pravdepodobnosť narodenia dieťaťa 1. poradia bezdetnej žene z rómskych lokalít a populácie Slovenska v rokoch 2001–2009

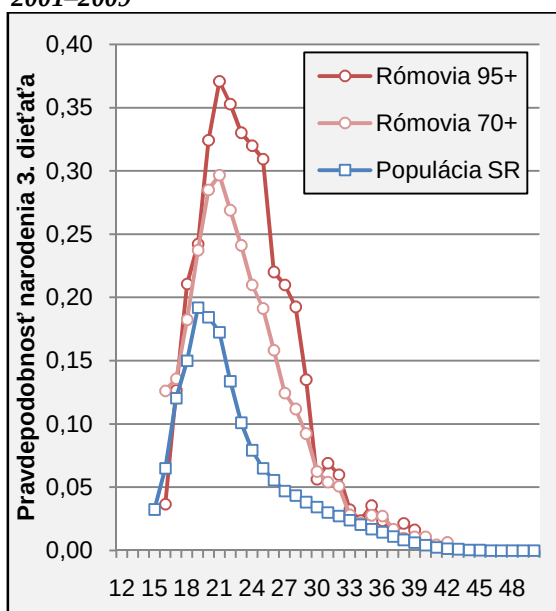

Obr. 21 – Pravdepodobnosť narodenia dieťaťa 2. poradia žene s jedným dieťaťom z rómskych lokalít a populácie Slovenska v rokoch 2001–2009

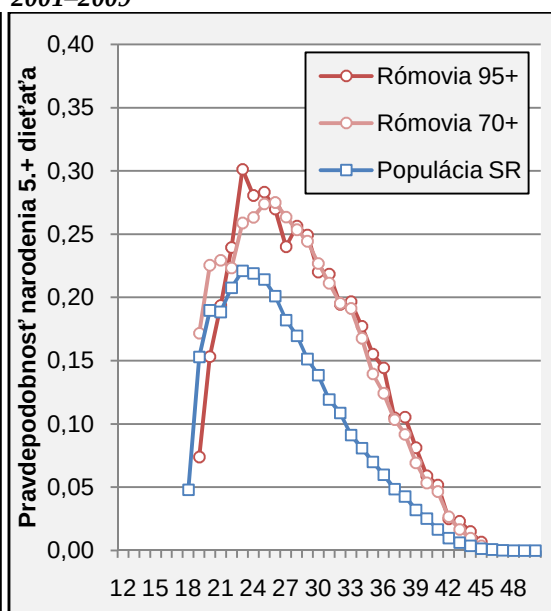

Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

Obr. 22 – Pravdepodobnosť narodenia dieťaťa 3. poradia žene s dvomi deťmi z rómskych lokalít a populácie Slovenska v rokoch 2001–2009

Obr. 23 – Pravdepodobnosť narodenia dieťaťa 5. a ďalšieho poradia žene vystavenej riziku z rómskych lokalít a populácie Slovenska v rokoch 2001–2009

Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

Výsledky tabuliek plodnosti a priebeh pravdepodobností podľa veku a poradia v prípade žien Slovenska ukazujú, že určitá časť populácie sa riadi úplne odlišným reprodukčným správaním, aké sa presadzuje v posledných dvoch desaťročiach. Jeho hlavným znakom je skorý vstup do materstva a tiež pomerne skoré narodenie ďalšieho, resp. ďalších detí. Práve na príklade pravdepodobnosti narodenia tretieho dieťaťa môžeme nepriamo vidieť mieru odlišnosti v reprodukčnom správaní tejto časti populácie. Ako sme už spomenuli vyššie, po druhej svetovej vojne sa na Slovensku postupne ustanovil model dvojdetnej rodiny, ktorý po roku 1989

bol navyše postupne nahradzovaný zvyšujúcou sa bezdetnosťou a príklonom k jednodetnej rodine. Preto rodenie tretích detí a ďalších detí predstavuje s postupom času výrazný odklon od hlavných trendov vo vývoji reprodukčného správania. Rovnako ako v prípade druhých detí aj tu sa ukázalo, že najväčšie šance na narodenie tretieho dieťaťa majú mladé ženy, ktoré zakladali svoje rodiny ešte ako -násťročné. Napríklad v rómskych lokalitách (95+) vo veku 20–25 rokov pravdepodobnosť pôrodu tretieho dieťaťa presahovala hranicu 30 %. Rovnako v populácii Slovenska bolo najvyššie riziko u žien zakladajúcich rodinu vo veku do 20 rokov. Nad 10 % sa pravdepodobnosť narodenia tretieho dieťaťa pohybovala vo veku 17–23 rokov. Oproti pravdepodobnostiam druhého poradia však v ďalších vekových skupinách nedochádza k stabilizácii. Kým vo veku 22–30 rokov ženy s jedným dieťaťom boli vystavené relatívne vyššiemu riziku (približne 10 %) narodenia druhého dieťaťa, u žien s dvomi deťmi vidíme po dosiahnutí maxima prudký pokles. Práve tento priebeh potvrdzuje existenciu určitej subpopulácie s výrazne odlišným reprodukčným správaním. Veľkú časť z nich budú tvoriť práve rómske ženy najmä zo segregovaných rómskych osád. Nejde teda o žiadnu podobnosť prokreatívneho správania populácie rómskych lokalít a Slovenska, ale je to ukážka vplyvu špecifickej subpopulácie na niektoré charakteristiky plodnosti. Nepriamy dôkaz o tom môžeme nájsť aj v prípade šancí rodenia piatych a ďalších detí. Krivky pravdepodobností narodenia piateho a ďalšieho dieťaťa populácie Slovenska a rómskych lokalít sa u žien so štyrmi deťmi už tak výrazne neodlišovali ako v prípade nižšej parity.³³

K hlavným súhrnným ukazovateľom prierezných tabuliek plodnosti patrí index úhrnnej plodnosti, ktorý sa používa ako indikátor celkovej intenzity plodnosti. Vyjadruje priemerný tabuľkový počet detí, ktoré by sa narodili jednej žene počas jej reprodukčného obdobia. Vzhľadom na transverzálny charakter platí, že priemerný počet detí by sa žene narodil len pod podmienkou zachovania režimu plodnosti daného roku, resp. v našom prípade obdobia.

V tab. 5 sú zobrazené hodnoty indexu úhrnnej plodnosti a klasickej úhrnnej plodnosti počítanej z redukovaných mier. Porovnaním obidvoch ukazovateľov dospievame k zisteniu, že váha vyšších poradí na celkovej plodnosti žien z rómskych lokalít je v skutočnosti ešte vyššia ako v prípade klasicky počítaných úhrnných plodností podľa poradia. Na druhej strane sa znížila celková intenzita rodenia detí prvého poradia (s výnimkou populácie Slovenska). Podľa indexu úhrnnej plodnosti prvého poradia by sa podiel bezdetných žien v rómskych lokalitách pri zachovaní režimu plodnosti pohyboval na úrovni 5 resp. 11 %, kým v populácii Slovenska by to bolo približne 28 %.

Hlavný rozdiel oproti klasicky používaným hodnotám úhrnných plodností spočíva v skutočnosti, že kým úhrnná plodnosť nezohľadňuje počet narodených detí žene (paritu), indexy z tabuliek plodnosti dávajú do pomeru počty živonarodených detí sledovaného poradia k populácii žien vystavených riziku narodenia týchto detí. Z tohto hľadiska sú indexy úhrnnej plodnosti bližšie k realite, pričom miera ich presnosti vzrastá práve v období, kedy dochádza k výrazným zmenám v reprodukčnom správaní.³⁴

³³ Je veľmi pravdepodobné, že veľkú časť z populácie Slovenska, ktorá sa riadi takto odlišným reprodukčným modelom, tvoria osoby z rómskych osád prípadne osoby s nízkym a veľmi nízkym vzdelaním (z nich veľký podiel pripadá opätovne na osoby rómskych osád).

³⁴ Príkladom môže byť porovnanie hodnôt úhrnnej plodnosti a tabuľkového indexu úhrnnej plodnosti prvého poradia. Zmeny v časovaní rodičovstva, ktoré sa odzrkadlili v štruktúre žien podľa parity sa výraznou mierou podpísali pod

Tab. 5 – Indexy úhrnnej plodnosti a úhrnná plodnosť podľa poradia narodeného dieťaťa ženám z rómskych lokalít a populácie Slovenska v rokoch 200–2009

Poradie narodeného dieťaťa	Rómske lokality (95+)		Rómske lokality (70+)		Populácia Slovenska	
	Úhrnná plodnosť	Index úhrnnej plodnosti	Úhrnná plodnosť	Index úhrnnej plodnosti	Úhrnná plodnosť	Index úhrnnej plodnosti
1.	1,13	0,95	0,94	0,89	0,60	0,72
2.	0,73	0,79	0,76	0,77	0,40	0,40
3.	0,60	0,68	0,60	0,60	0,15	0,10
4.	0,47	0,58	0,44	0,45	0,06	0,04
5.+	1,53	1,98	1,28	1,41	0,07	0,05
Spolu	4,46	4,98	4,02	4,12	1,28	1,31

Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

Proces plodnosti je v tabuľkách plodnosti definovaný ako reverzibilný, čiže je v nich explicitne stanovený predpoklad, že žena narodením dieťaťa určitého poradia neopúšťa exponovanú populáciu, ako je tomu v prípade niektorých ďalších tabuliek života (napr. úmrtnostné tabuľky, tabuľky sobášnosti slobodných). Tabuľky plodnosti majú v podstate dekrementno-inkrementný charakter. V prípade, že sa žene narodí dieťa (napr. prvého poradia), opúšťa predmetnú skupinu žien (napr. parity 0) a posúva sa do exponovanej populácie vyššej parity (napr. medzi ženy parity 1).³⁵ Ženy každej parity sú počas reprodukčného obdobia vystavené určitému riziku, že sa im narodí dieťa ďalšieho (resp. prvého) poradia. Výsledkom jednotlivých posunov na konci reprodukčného obdobia je štruktúra žien podľa počtu narodených detí. Okrem toho cenné poznatky pri analýze plodnosti rómskych žien tiež prináša vývoj štruktúry žien podľa parity aj počas celého reprodukčného obdobia ženy.

Podľa výsledkov tabuliek by pri zachovaní režimu plodnosti na konci reprodukčného veku bolo v rómskych lokalitách približne 5, resp. 10 % bezdetných žien, kým v populácii Slovenska by to bolo niečo viac ako 28 %. Najväčšie rozdiely však vznikli v zastúpení žien s tromi a viac deťmi. V celej populácii Slovenska by tieto ženy tvorili približne 10 %, z toho ženy so štyrmi a viac deťmi len 3,6 %. V rómskych lokalitách by tieto ženy s väčším počtom detí mali výraznú prevahu. Podiel žien s tromi a viac deťmi by sa podľa údajov z tabuliek plodnosti pre roky 2001–2009 pohyboval na úrovni 60, resp. 68 %, pričom ženy so štyrmi a viac deťmi by mali 44,5, resp. 58% zastúpenie.

Priebeh tabuľkového zastúpenia bezdetných žien v závislosti od veku môžeme spolu s ďalšími tabuľkovými funkciami vidieť na obr. 24–26. Veľmi dôležitý pre celkovú úroveň tabuľkovej bezdetnosti je vývoj podielu bezdetných žien v najmladších vekových skupinách. Nápadný je predovšetkým dramatický pokles miery bezdetnosti do 20 rokov. V 15 rokoch sa podiel bezdetných žien v rómskych lokalitách pohyboval na úrovni 97 % a výrazne sa od hodnoty v celej populácii Slovenska neodlišoval. O rok neskôr však bez dieťaťa bolo podľa tabuliek plodnosti už len približne 86 resp. 89 % žien a v 17 rokoch už takmer štvrtina žien porodila aspoň jedno dieťa. Približne polovica žien z rómskych lokalít by vstúpila do

dramatický pokles úhrnnej plodnosti prvého poradia. Úroveň tabuľkovej plodnosti však napovedá, že rozsah poklesu plodnosti bezdetných žien pravdepodobne nebude až taký dramatický a celková bezdetnosť sa s najväčšou pravdepodobnosťou výrazne nezvýši. Na druhej strane je potrebné upozorniť, že ani prierezové tabuľky plodnosti svojím transversálnym charakterom nedokážu spoľahlivo predikovať reálne reprodukčné správanie jednotlivých generácií žien a to najmä v čase, kedy tieto sú podmienené najmä generačne.

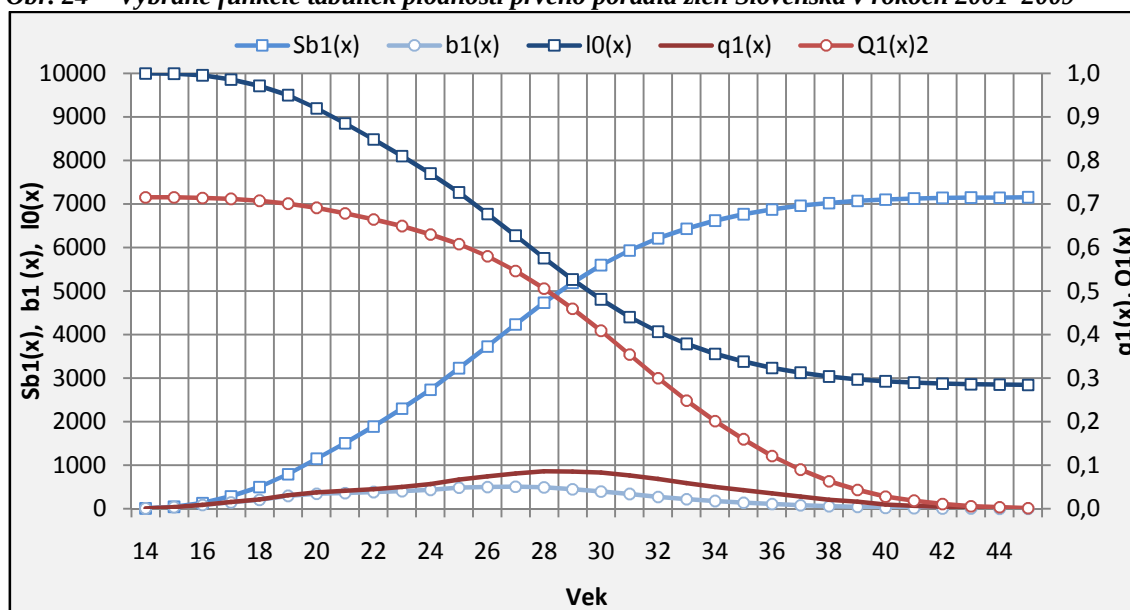
³⁵ Zahnutie viacpočetných pôrodov do konceptu už tak zložitého výpočtu by predstavovalo výraznú komplikáciu, a preto sa implicitne predpokladá, že žena môže svoju paritu zvýšiť pôrodom iba o jeden stupeň vyššie.

rodičovstva do 19. roku života, kým na Slovensku by v tomto veku ešte 95 % dievčat bolo stále bezdetných. Takmer celý rozsah plodnosti prvého poradia sa v rómskych lokalitách koncentroval do 30. roku života. Po tomto veku sa hodnoty tabuľkového podielu bezdetných žien menia len minimálne. Naopak v populácii Slovenska vo veku 29–30 rokov by podľa tabuliek plodnosti do rodičovstva vstúpila ešte len polovica žien.

Z prierezových tabuliek plodnosti okrem samotných pravdepodobností narodenia dieťaťa $q(x)$ a podielu bezdetných žien $l_0(x)$ môžeme vypočítať aj ďalšie indikátory plodnosti podľa parity. Na obr. 24–26 sú zobrazené niektoré z nich pre prvé poradie. Porovnaním týchto funkcií medzi populáciou Slovenska a rómskych lokalít získame základný obraz nielen o ich intenzite, ale aj o priebehu v závislosti od veku matky.

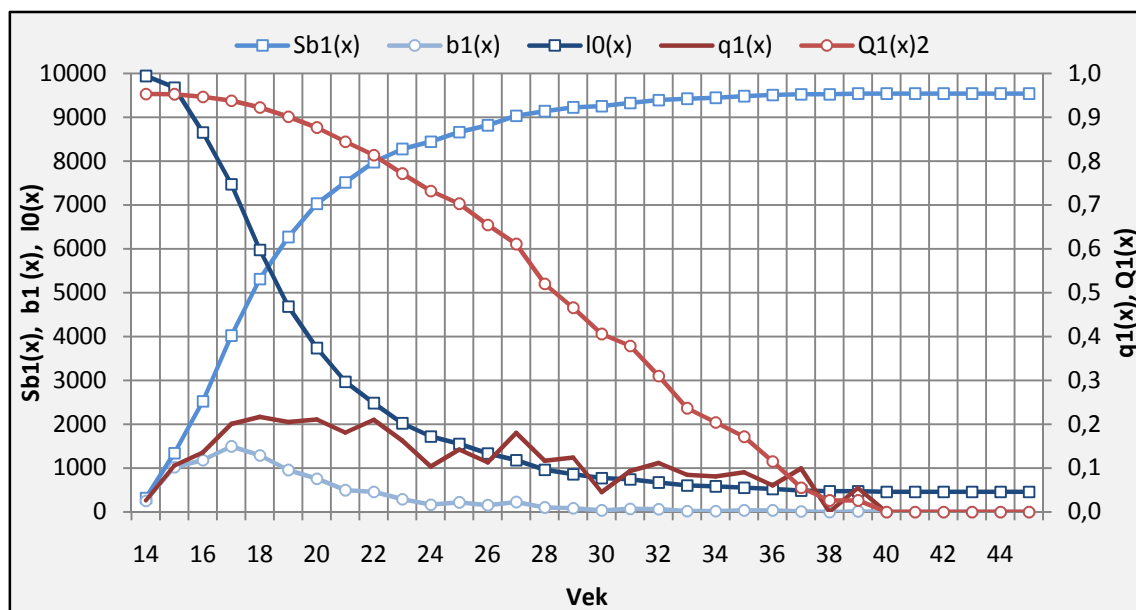
V skutočnosti každá zo sumárnych funkcií tabuliek plodnosti je podmienená charakterom pravdepodobnosti narodenia dieťaťa danej parity. Rozdiely medzi sledovanými populáciami preto zodpovedali zisteným diferenciáciám medzi nimi. Preto tabuľkový počet živonarodených detí prvého poradia $b_1(x)$ a s ním súvisiaci kumulatívny počet živonarodených detí prvého poradia $Sb_1(x)$ sú výrazne v prípade žien rómskych lokalít posunuté do mladších vekových skupín a majú ľavostranný asymetrický charakter. Rovnako v mladších vekových skupinách dosahovala najvyššie hodnoty pravdepodobnosť bezdetnej ženy $Q_1(x)^2$, že sa jej do konca reprodukčného obdobia narodí prvé dieťa. V ďalších vekových skupinách však v súvislosti so skorším časovaním vstupu do rodičovstva dochádza k pomerne výraznému poklesu hodnôt tohto ukazovateľa.

Obr. 24 – Vybrané funkcie tabuliek plodnosti prvého poradia žien Slovenska v rokoch 2001–2009

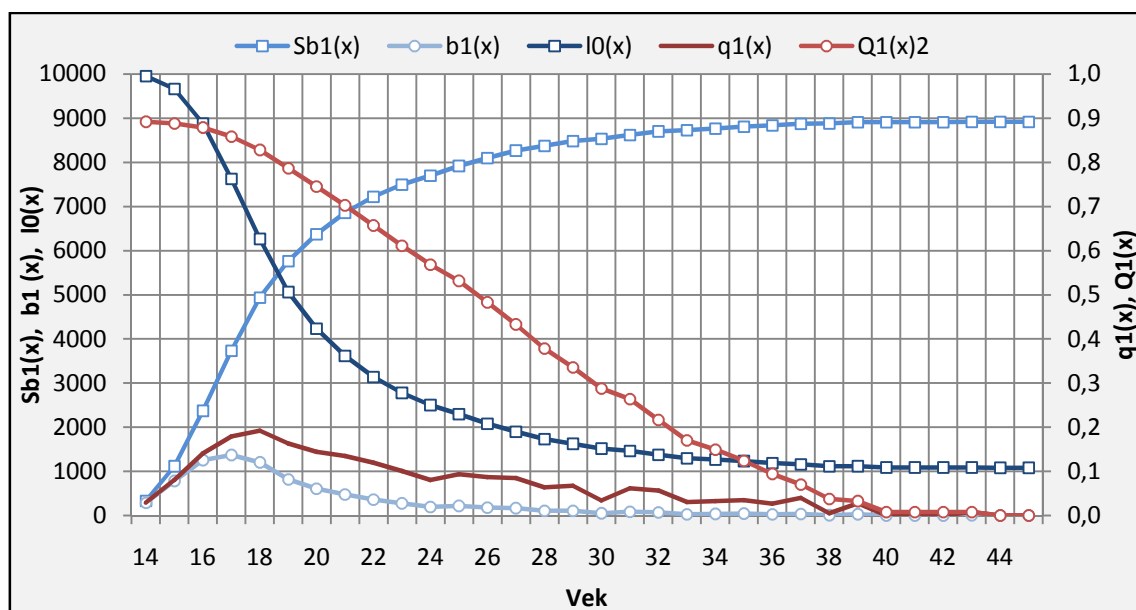
Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

Obr. 25 – Vybrané funkcie tabuliek prvého poradia žien rómskych lokalít (95+) v rokoch 2001–2009

Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

Obr. 26 – Vybrané funkcie tabuliek prvého poradia žien rómskych lokalít (70+) v rokoch 2001–2009

Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

Odlišnosť v reprodukčnom správaní medzi ženami rómskych lokalít a populácie Slovenska sa zreteľne prejavuje aj v charaktere tzv. podmienených pravdepodobností narodenia dieťaťa určitého poradia. Rozdiel medzi klasicky používanými mierami plodnosti podľa parity a tabuľkovými pravdepodobnosťami spočíva v skutočnosti, že pravdepodobnosti vyjadrujú intenzitu plodnosti len tých žien, ktoré sú na danom intervale vystavené riziku narodenia dieťaťa ďalšieho poradia (pozri napr. Potančoková, 2010). Najväčšie rozdiely môžeme vidieť v mladších vekových skupinách, najmä vo veku do 25 rokov. Pravdepodobnosť, že bezdetná žena na Slovensku medzi 15. a 20. rokom, resp. 20. a 25. rokom života porodí svoje prvé dieťa, sa pohybovala na úrovni 8 % resp. 21 %. V rómskych lokalitách bola šanca vstupu do

rodičovstva v týchto vekových skupinách neporovnateľne vyššia. V rómskych lokalitách (95+) sa pohybovala na úrovni 61 % resp. 58 % a v lokalitách (70+) to bolo 56 % resp. 46 %. Okrem toho analýza tabuliek plodnosti tiež potvrdila, že ak žena porodí svoje prvé dieťa v mladšom veku, existuje v mladom veku aj vysoké riziko narodenia ďalšieho dieťaťa. Napríklad v rómskych lokalitách pravdepodobnosť, že 15-ročné dievča s jedným dieťaťom bude mať do 20 rokov ďalšie dieťa presahovala 80 %. U žien Slovenska sa táto šanca pohybovala nad 50 %.

Tab. 6 – Podmienené pravdepodobnosti narodenia ďalšieho dieťaťa ženám rómskych lokalít a Slovenska v rokoch 2001–2009 podľa parity a medzi dvomi vybranými presnými vekmi

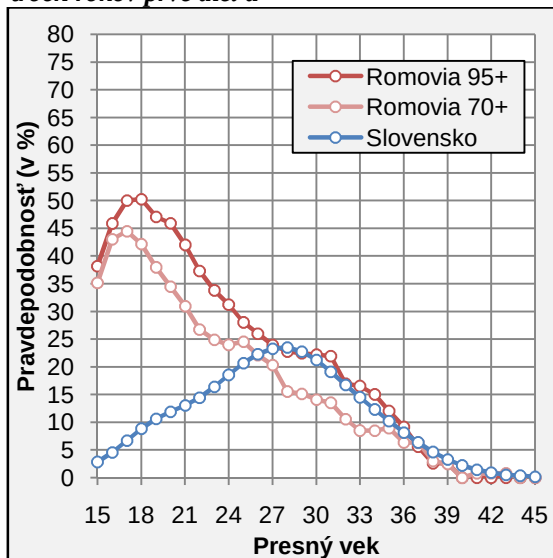
Interval ¹	Pravdepodobnosť narodenia (ďalšieho) dieťaťa				
	bezdetnej žene	žene s 1 dieťaťom	žene s 2 deťmi	žene s 3 deťmi	žene so 4 deťmi
Rómske lokality (95+)					
15–20	0,614	0,840	0,599	0,330	0,104
20–25	0,584	0,750	0,878	0,849	0,787
25–30	0,500	0,416	0,695	0,644	0,772
30–35	0,283	0,167	0,222	0,374	0,666
35–40	0,171	0,039	0,108	0,105	0,443
40–45	0,000	0,022	0,000	0,000	0,152
Rómske lokality (70+)					
15–20	0,562	0,793	0,570	0,355	0,216
20–25	0,457	0,781	0,772	0,782	0,769
25–30	0,342	0,534	0,491	0,520	0,775
30–35	0,187	0,217	0,179	0,254	0,652
35–40	0,117	0,139	0,083	0,067	0,400
40–45	0,008	0,034	0,014	0,019	0,125
Populácia Slovenska					
15–20	0,079	0,526	0,456	0,345	0,207
20–25	0,211	0,445	0,515	0,649	0,684
25–30	0,338	0,430	0,226	0,381	0,637
30–35	0,296	0,342	0,129	0,181	0,435
35–40	0,135	0,131	0,056	0,080	0,230
40–45	0,026	0,018	0,010	0,016	0,061

¹ pravdepodobnosť medzi presnými vekmi udáva šancu, že sa napr. bezdetnej žene v presnom veku 15 rokov do 20. roku života narodí prvé dieťa

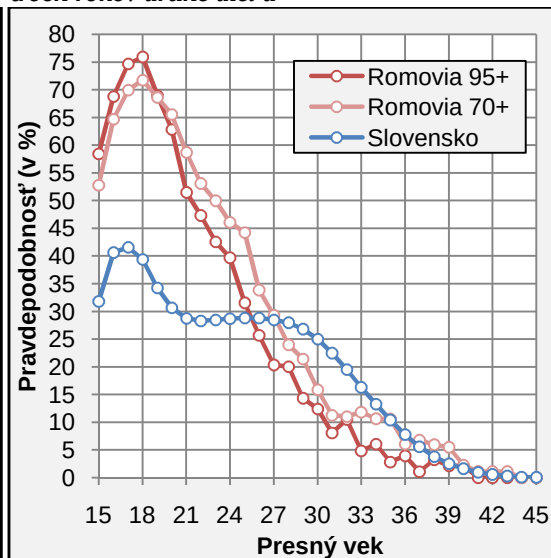
Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

Bližší pohľad na charakter a priebeh podmienených pravdepodobností je možné sledovať v nasledujúcej sérii obr. 27–30. V nich je zobrazená pravdepodobnosť, s akou ženy v určitom presnom veku a s daným počtom detí (0, 1, 3 a 4) do troch rokov budú mať ďalšie (resp. prvé) dieťa. Je zrejmé, že ženy, ktoré žijú v rómskych lokalitách, sú vystavené nielen väčšiemu riziku vstupu do rodičovstva, ale tiež opakovanému rodičovstvu ako ženy Slovenska. Na druhej strane sa však potvrdzuje, že nielen ženy rómskych lokalít, ale aj Slovenska, ktoré sa stanú matkami v mladom veku, majú vysokú pravdepodobnosť, že v najbližšom období porodí ďalšie dieťa. Prechovávanie odlišného reprodukčného správania u -násťročných dievčat v podobe pomerne rýchlo za sebou nasledujúcich a častých tehotenstiev v ďalšej fáze reprodukčného obdobia sa preukazuje aj na celoslovenskej úrovni. Preto môžeme súhlasiť s Potančokovou (2010), že ženy, ktoré sa stanú matkami v nízkom veku si udržia odlišné reprodukčné správanie aj pri časovaní detí ďalšieho poradia. Z pohľadu rómskych lokalít je podľa analýzy podmienených pravdepodobností táto skutočnosť ešte výraznejšia.

Obr. 27 – Podmienená pravdepodobnosť bezdetnej ženy v presnom veku porodiť do troch rokov prvé dieťa

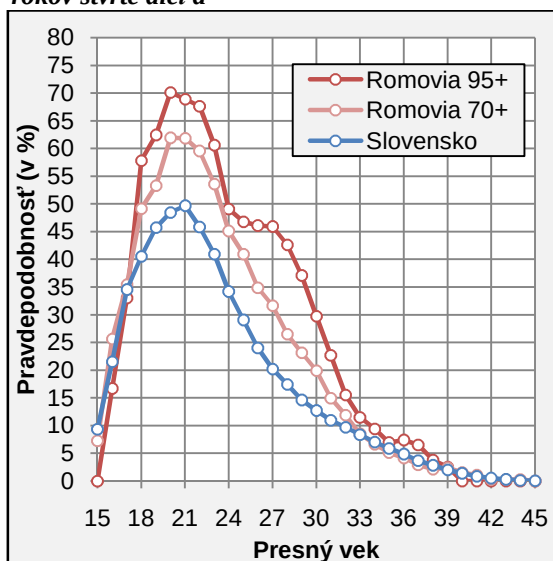

Obr. 28 – Podmienená pravdepodobnosť ženy s jedným dieťaťom v presnom veku porodiť do troch rokov druhé dieťa

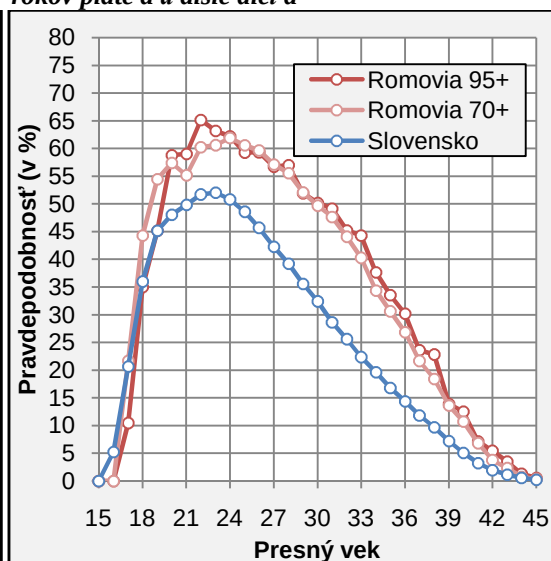

Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

Obr. 29 – Podmienená pravdepodobnosť ženy s tromi deťmi v presnom veku porodiť do troch rokov štvrté dieťa

Obr. 30 – Podmienená pravdepodobnosť ženy so štyrmi deťmi v presnom veku porodiť do troch rokov piate a ďalšie dieťa

Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

6.1.1.2 Plodnosť podľa legitimacy

K veľmi dôležitým rozdielom v reprodukčnom správaní medzi populáciou rómskych lokalít a Slovenska sa z pohľadu plodnosti zaradil význam reprodukcie nevydatých žien. Práve vysoká intenzita plodnosti žien mimo manželský zväzok a s tým súvisiaci vysoký podiel detí narodených mimo manželstva patria vo všeobecnosti k často reflektovaným znakom reprodukčného správania rómskeho obyvateľstva. Na základe dostupných údajov však nedokážeme posúdiť oprávnenosť týchto výrokov na adresu celej rómskej populácie na Slovensku. Čiastkové výsledky poukazujú, že viaceré lokálne subpopulácie s vysokým zastúpením Rómov a tiež populácia osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti majú vysoký podiel

detí narodených mimo manželstva. Odhad Mészárosa a Vaňa (2004) predpokladá, že podiel detí narodených mimo manželstva u Rómov na Slovensku predstavuje približne 37 %, pričom jeho úroveň závisí od stupňa integrácie. V prípade integrovaných Rómov autori odhadujú podiel mimomanželských pôrodov na 19 %, pričom u neintegrovaných sa má zastúpenie detí narodených nevydatým ženám pohybovať na úrovni 39 %.³⁶ Zaujímavý z tohto pohľadu je aj údaj za deti narodené matkám s rómskou národnosťou. V rokoch 1996–2009 predstavovali deti nevydatých žien, ktoré uviedli do hlásenia o narodení dieťaťa rómsku národnosť až takmer 53 %. Vysoké zastúpenie detí narodených mimo manželstva nachádzame aj v rómskych lokalitách. Ich podiel v rómskych lokalitách (70+) dosahoval takmer 50 % a v lokalitách (95+) dokonca až 61 %.

Zaujímavé z tohto pohľadu sú určité rozdiely v zastúpení nemanželských detí podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania ženy. Vzhľadom na všeobecne nízke vzdelanie žien z rómskych lokalít sme sledovali len dva stupne vzdelania; základné vrátane neukončeného a vyššie, kde boli zahrnuté osoby, ktoré absolvovali strednú školu bez a s maturitou, s vyšším a vysokoškolským vzdelaním. Ako môžeme vidieť v tab. 7, podiel detí narodených mimo manželstva vo všetkých sledovaných populáciách dosahoval nižšiu úroveň v prípade žien, ktoré pri pôrode uviedli, že majú vyššie ako základné vzdelanie.

Tab. 7 – Podiel detí narodených mimo manželstva (v %) v rómskych lokalitách, populácii Slovenska a žien uvádzajúcich rómsku národnosť pri pôrode v rokoch 1996–2009

Vzdelanie	Rómske lokality (95+)	Rómske lokality (70+)	Ženy rómska národnosť	Populácia Slovenska
Základné (i neukončené)	62,5	52,0	54,0	56,3
Vyššie	45,2	26,4	31,0	14,1
Spolu	61,0	49,2	52,5	22,3

Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

Ukazuje sa, že vzdelanie zohráva dôležitú úlohu nielen v celkovej intenzite plodnosti (pozri nižšie), ale prejavuje sa aj v jej charaktere z pohľadu legitimacy. Okrem nižšej plodnosti vzdelanejších žien dôležitú úlohu zohrával aj charakter partnerského súžitia. Analýza sobášnosti a zloženia obyvateľstva podľa rodinného stavu ukázala, že ženy s vyšším vzdelaním v rómskych lokalitách o niečo častejšie žili v legitímnom manželskom zväzku. Podobné zistenie môžeme vidieť aj na celoslovenskej úrovni, keďže mimomanželská plodnosť je predovšetkým doménou žien s nízkym vzdelaním. Príčin, prečo ženy s nízkym vzdelanostným kapitálom rodia prevažne deti mimo manželstva,³⁷ môže byť hneď niekoľko. Potančoková (2007) uvádza, že dôležitým stimulom by mohlo byť výhodnejšie nastavenie sociálnych dávok, dávok v materstve, ako aj dlhšia materská dovolenka pre slobodné ženy (37 týždňov). Okrem toho Hamplová a Řeháková (2006) upozorňujú, že menej vzdelané ženy v súvislosti so vzdelanostnou homogamiou majú aj menej vzdelaných partnerov, ktorých pozícia na pracovnom trhu je veľmi neistá a ich príjem je nízky a často nepravidelný, prípadne pracujú dlhodobo mimo miesto trvalého bydliska. Manželské súžitie s takýmto partnerom preto nemusí byť pre ženy dostatočným stimulom pre uzavretie manželstva aj po otehotnení. Teória redukcie neistoty vypracovaná kolektívom

³⁶ Zaujímavé je, že pre čiastočne integrované skupiny autori predpokladali až 44% podiel detí narodených mimo manželstva.

³⁷ Viac ako 60 % detí narodených ženám so základným vzdelaním sa rodí mimo manželstva.

Friedman, Hechter a Kanazawa (1994) predpokladá, že hlavnou snahou každého jednotlivca je znížiť neistotu, ktorá mu bráni sa racionálne rozhodnúť. V prípade, že si môže človek vybrať medzi určitými situáciami, volí takú, o ktorej si myslí, že dokáže pri nej určiť ďalší vývoj udalostí. Rodičovstvo nevydatých a často veľmi mladých žien je podľa autorov preto dôležitou stratégiou znižovania neistoty ohľadom ich budúcnosti.

V prípade žien z rómskych lokalít je vysoký podiel detí narodených mimo manželstva výsledkom celkovo vysokej intenzity plodnosti nevydatých žien a akceptovaného odlišného spôsobu párového života najmä v mladších vekových skupinách. Ukazuje sa, že partnerské spolužitie bez uzavretia manželstva sa v mnohých aspektoch najmä v segregovaných rómskych lokalitách stále riadi odlišnými hodnotami a normami a je založené na miestnych kultúrnych vzorcoch. Z pohľadu reprodukcie neslúžia kohabitácie mladých osôb len ako spolužitie partnerov testujúcich svoj vzťah pred vstupom do manželstva (tzv. predmanželská kohabitácia), ale ako spolužitie, v ktorých sa realizujú reprodukčné zámery a predstavujú tak alternatívu pre tradične chápaný manželský zväzok (pozri nižšie). Na druhej strane nízky vek vstupu do materstva v rómskych lokalitách tiež znamená, že určitá časť nemanželských detí sa rodí ženám, ktoré ešte nemôžu pre svoj vek vstúpiť do manželstva, resp. potrebujú na to povolenie od súdu.³⁸ Okrem toho uzavretiu manželstva predchádza niekoľko administratívnych úkonov, ktoré pre obyvateľstvo rómskych lokalít môže predstavovať zbytočnú byrokratickú záťaž. Táto skutočnosť naberá na váhe, ak si uvedomíme, že partnerské spolužitie dvojice bez uzavretia manželstva je vo väčšine prípadov podložené zaužívanými kultúrnymi vzorcami a tradíciami, ktoré ho v očiach miestnej populácie legitimizujú a oprávňujú na plnenie všetkých funkcií (aj reprodukčnej) ako v prípade právne ukotveného manželského zväzku. U žien z rómskych lokalít navyše môže zväzovať skutočnosť, že do slobodného rodičovstva vstupovali často aj ich rodičia a rovnako sa správajú aj ďalšie osoby ich vrstovníckej skupiny. Vysoká tolerancia k skorému vstupu do rodičovskej dráhy, vplyv kultúrnych tradícií, hodnotových noriem a minimálne množstvo alternatívnych stratégií svojím spôsobom výraznou mierou prispievajú k odlišnému charakteru demografickej reprodukcie žien rómskych lokalít z pohľadu legitimacy.

Dôsledok výrazných disproporcií vo významne plodnosti vydatých a nevydatých žien (najmä slobodných) v populácii Slovenska a v sledovaných rómskych lokalitách môžeme zreteľne vidieť pri porovnaní zastúpenia detí narodených mimo manželstva podľa veku matky a poradia pôrodu (obr. 31 a 32). Predovšetkým sa potvrdzuje vyšší podiel detí narodených mimo manželstva ženám z rómskych lokalít, a to takmer vo všetkých vekových skupinách. Určitú výnimku predstavuje len vek nad 35 rokov a najmladšie vekové skupiny do 15 rokov.³⁹ Odhliadnuc od týchto krajných vekových skupín je možné jasne deklarovať vplyv výrazne vyššej intenzity plodnosti v rómskych lokalitách, čo sa prejavuje nielen na zastúpení nemanželských detí prvého poradia, ale predovšetkým vo váhe detí druhého a najmä tretieho

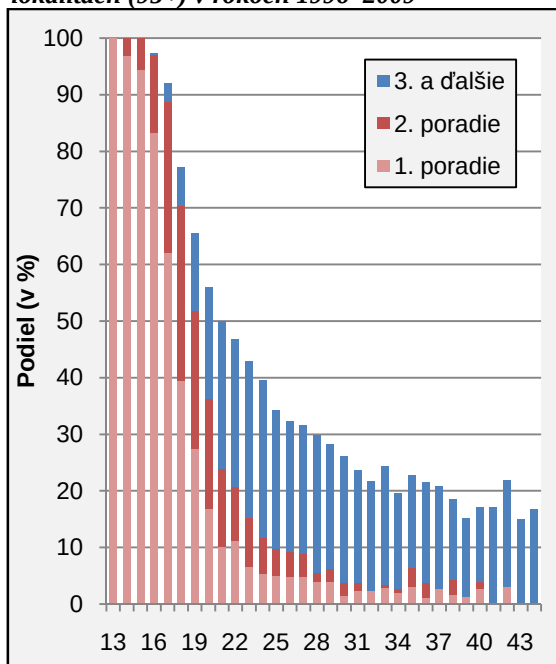
³⁸ Podľa zákona o rodine č. 36/2005 Zb. z. nemôže manželstvo uzavrieť maloletá osoba. U osôb vo veku 16 a 17 rokov môže súd udeliť výnimku v prípade, že je to v súlade s účelom manželstva.

³⁹ Pôrody nevydatým ženám do 15 rokov na Slovensku sú pravdepodobne vo veľkej miery ovplyvnené práve plodnosťou žien žijúcich v segregovaných rómskych osadách, preto je výsledná štruktúra a ich zastúpenie v podstate rovnaké ako v súbore žien žijúcich v rómskych lokalitách (95+). Podobne aj vo vyššom veku môžeme predpokladať, že významnú úlohu v zastúpení detí narodených mimo manželstva zohrávajú pôrody nevydatých matiek s nízkym vzdelaním a zo segregovaných rómskych lokalít, čím sú reálne rozdiely medzi majoritnou a rómskou populáciou čiastočne skreslené.

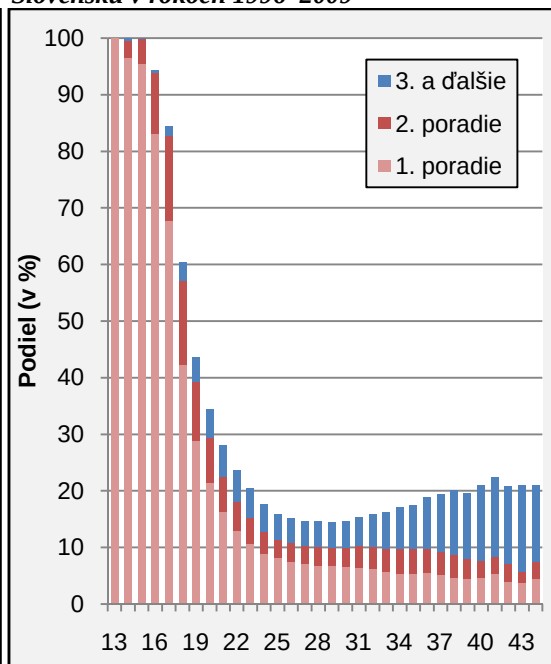
a vyššieho poradia. Kým v populácii Slovenska deti narodené mimo manželstva mali prevahu len u -násťročných matiek (s výnimkou 19. roku života), u žien žijúcich v rómskych lokalitách podiel nemanželsky narodených presahoval 50% hranicu až do veku 26 (rómske lokality 95+), resp. 21 rokov (rómske lokality 70+). Okrem toho je z obr. 31 a 32 zrejmé, že výraznou mierou sa na tom podieľalo zastúpenie nemanželských detí tretieho a vyššieho poradia, ktoré vo veku 21–32 rokov predstavovali v rómskych lokalitách (95+) približne 30–41 % z celkového počtu narodených detí v týchto vekoch. V rómskych lokalitách (70+) bola intenzita nevydatých žien nižšia, a preto aj podiel detí tretieho a vyššieho poradia sa pohyboval „len“ na úrovni 20–28 % z celkového počtu narodených.

Môžeme predpokladať, že čím je lokalita segregovanejšia, tým neskôr dochádza k premene charakteru plodnosti podľa rodinného stavu. Výsledkom je nielen skutočnosť, že podiel detí narodených mimo manželstva je oproti populácii Slovenska výrazne vyšší, ale oveľa častejšie ide aj o deti tretieho a vyššieho poradia. Rodenie detí mimo manželský zväzok je pre pomerne početnú skupinu žien z rómskych lokalít v podstate celoživotnou reprodukčnou stratégiou.

Obr. 31 – Podiel detí narodených mimo manželstva z celkového počtu narodených detí podľa veku matky a poradia pôrodu v rómskych lokalitách (95+) v rokoch 1996–2009

Obr. 32 – Podiel detí narodených mimo manželstva z celkového počtu narodených detí podľa veku matky a poradia pôrodu na Slovensku v rokoch 1996–2009

Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

Štruktúra narodených detí podľa legitimacy a poradia pôrodu jednoznačne poukazuje na odlišný charakter reprodukcie populácie rómskych lokalít z pohľadu rodinného stavu. Dominantnú úlohu zohrávala najmä plodnosť slobodných žien. Takmer polovica všetkých pôrodov sa realizovala ženám, ktoré ešte ani raz nevstúpili do manželstva. V prípade pôrodov prvých poradií bola váha detí narodených slobodným ešte vyššia, keďže presahovala 70 %. Zaujímavým z tohto pohľadu bol ďalší vývoj slobodných žien-matiek po pôrode prvého dieťaťa. Ako už naznačila štruktúra pôrodnosti nevydatých žien, určitej časti slobodných matiek sa narodili v slobodnom stave aj ďalšie deti. V súvislosti s tým nás zaujímajú dve základné otázky:

aké percento slobodných žien s jedným dieťaťom vstúpi do manželstva a aká časť bude realizovať svoju reprodukciu aj naďalej mimo manželský zväzok. Analýza ďalšieho reprodukčného vývoja slobodných žien z rómskych lokalít, ktorým sa v rokoch 1996–1999 narodilo prvé dieťa, potvrdila predchádzajúce zistenia.⁴⁰ Deti druhého a vyššieho poradia sa v nasledujúcich 4–7 rokoch⁴¹ takto vymedzenej skupine žien narodili vo viac ako 80% prípadov. Po prvom pôrode prevažná časť slobodných matiek z rómskych lokalít ešte nevstúpila do manželstva, a preto približne tri štvrtiny druhých detí sa opätovne narodili slobodným ženám. S dobou od pôrodu a najmä poradím narodeného dieťaťa sme svedkami postupnej zmeny štruktúry narodených detí. Pri tretích deťoch bolo síce ešte asi 55 % žien stále slobodných, no v prípade štvrtých a ďalších detí už prevládali pôrody vydatých žien. Celkovo vstúpilo do manželstva od narodenia prvého dieťaťa v priebehu 4–7 rokov len necelých 42 % slobodných žien. Okrem toho najviac slobodných žien sa vydávalo až po určitej dobe od prvého pôrodu a nie hneď do prvého roka, ako napr. v prípade populácie Česka uviedol Polášek (2005).

Rozdielnosť reprodukčného správania populácie rómskych lokalít a obyvateľstva Slovenska z pohľadu legitimacy dokumentuje tiež priebeh a najmä celková intenzita plodnosti vydatých a nevydatých žien. Kým na Slovensku sa v rokoch 1996–2009 plodnosť žien žijúcich mimo manželstva podieľala na celkovej plodnosti približne 22 %, v rómskych lokalitách (70+) to bolo 46 % a v lokalitách s (95+) dokonca takmer 58 %. Ako ukazujú obr. 33 a 34 vo všetkých vekových skupinách bola úroveň plodnosti vydatých a nevydatých žien z rómskych lokalít vyššia, pričom najmä v prípade plodnosti mimo manželstva boli existujúce rozdiely veľmi markantné. Výsledkom týchto rozdielov je skutočnosť, že kým na Slovensku by sa pri zachovaní reprodukčných pomerov narodilo jednej nevydatej žene približne 0,3 dieťaťa, v rómskych lokalitách by to bolo 1,9 resp. až 2,8 dieťaťa. Zaujímavé informácie z oblasti problematiky predmanželského sexuálneho súžitia, panenstva nevesty a pôrodov mimo manželstva priniesli terénne zisťovania uskutočnené Kultúrnym združením Rómov Slovenska v rokoch 2005 a 2009.⁴² Na základe ich výsledkov autorky výskumu Filadelfiová a Mesochoritsová (2005) a Filadelfiová (2009) dospeli k názoru, že respondenti z rómskych osád prejavujú k predmanželskému pohlavnému styku pomerne vysokú toleranciu. Určité rozdiely však existovali medzi pohlaviami a vekovými skupinami. Kým muži a chlapci vyjadrovali výrazne častejšie kladný postoj k predmanželskému intímному súžitiu, ženy a dievčatá sa stavali viac odmietavo.⁴³ Zdá sa, že u rómskych dievčat sa v procese socializácie vytvára oveľa vyššia úroveň zábrany voči sexuálnemu styku pred uzatvorením manželstva (Filadelfiová, Mesochoritsová, 2005). Okrem toho sa ukázalo, že s predmanželskými sexuálnymi kontaktmi viac súhlasili mladšie generácie a osoby s nižším vzdelaním. Práve výšku

⁴⁰ Inšpiráciou bola práca Poláška (2005), ktorý skúmal ďalšiu reprodukčnú históriu slobodných matiek s jedným dieťaťom v Českej republike. V našom prípade sme sa obmedzili len na dve demografické udalosti: narodenie dieťaťa druhého a ďalšieho poradia a uzavretie manželstva.

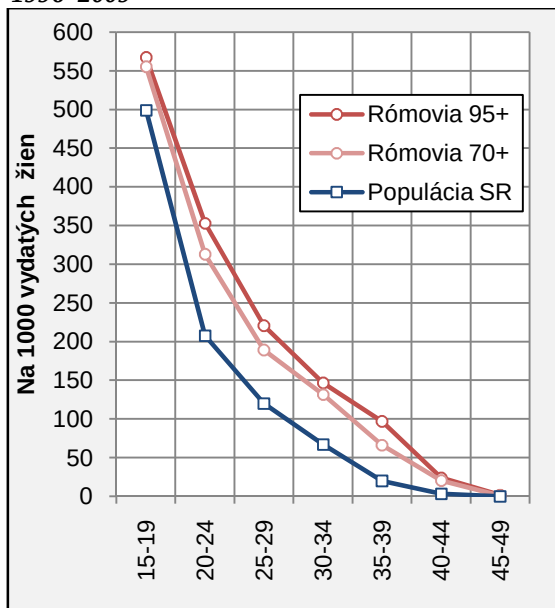
⁴¹ Ako unikátny identifikátor bolo použité rodné číslo ženy. Po roku 2003 však nedisponujeme týmto údajom, preto časový rozsah našej analýzy bol obmedzený len na obdobie rokov 1996 – 2003.

⁴² Išlo o Výskum sexuálneho a reprodukčného správania v rómskych komunitách na Slovensku (2005) a Dáta o ľudských právach rómskych žien (2009).

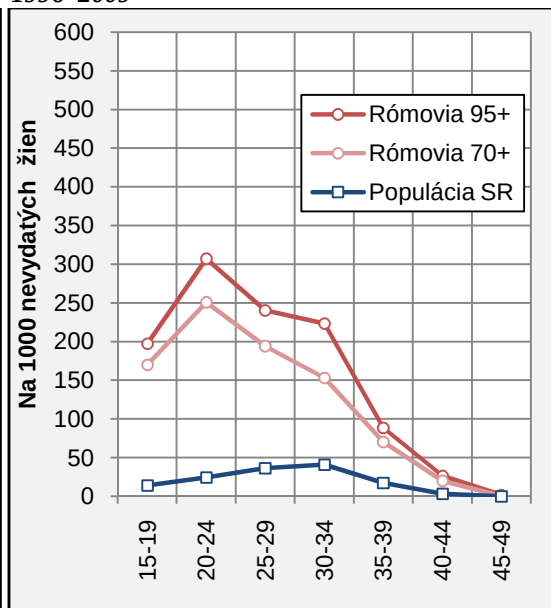
⁴³ Chlapci a dievčatá odpovedali na otázku: „Myslíš si, že je v poriadku, keď chlapec spí s dievčaťom, dievčatami ešte pred svadbou?“ Rodičia odpovedali na otázku: „Myslíte si, že je v poriadku, keď majú mladí ľudia sexuálne styky ešte pred svadbou?“

dosiahnutého vzdelania označila Filadelfiová (2009) ako dôležitý determinant podmieňujúci konzerváciu niektorých rodovo stereotypných názorov u rómskeho obyvateľstva.

Obr. 33 – Intenzita plodnosti vydatých žien v rómskych lokalitách a na Slovensku v rokoch 1996–2009

Obr. 34 – Intenzita plodnosti nevydatých žien v rómskych lokalitách a na Slovensku v rokoch 1996–2009

Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

Najčastejšie dôvody nesúhlasu rodičov s predmanželským sexuálnym súžitím ich detí boli spájané s neželaným tehotenstvom a s faktorom sociálnej kontroly. Práve strach a pocit hanby pred okolím spomínali predovšetkým ženy. Výskumy síce potvrdili pomerne vysokú toleranciu predmanželského pohlavného styku, no Filadelfiová a Mesochoritsová (2005) sa vzhľadom na výrazné rodové rozdiely domnievajú, že ženy a dievčatá sú v skúmaných rómskych spoločenstvách pod vyšším sociálnym tlakom a podliehajú väčšej kontrole ako chlapci a muži. Tolerancia predmanželského sexuálneho styku môže súvisieť aj s faktom, že partnerské spolužitie začína v mnohých rómskych lokalitách pomerne skoro a často bez uzavretia manželstva, a preto sa dáva väčší dôraz skôr na vernosť partnera a najmä partnerky, ako na sexuálnu abstinenciu pred vstupom do legislatívne ukotveného manželstva (Filadelfiová, Mesochoritsová, 2005). Vplyv tradícií na pohlavnú zdržanlivosť pred vstupom do manželstva sa prejavil iba u malej časti dospeléj rómskej populácie.

Aj napriek tomu, že rómski chlapci vyjadrili väčšiu mieru tolerancie k predmanželskému pohlavnému životu v otázke očakávania panenstva od svojej partnerky sa viac prikláňajú k názoru, že ich budúca žena by mala byť pannou (65 %).⁴⁴ K hlavným dôvodom, prečo vyžadujú od svojej budúcej ženy podmienku panenstva patrila v absolútnej väčšine osobný záujem („lebo tak chcem“).

V prípade rodičov sa panenstvo u nevesty vyžadovalo len u približne 17 % opýtaných.⁴⁵ Na druhej strane u otcov viac rezonovala odpoveď, že ich dcéra by pri vstupe do manželstva mala

⁴⁴ Chlapci odpovedali na otázku: „Chcel by si, aby bola tvoja budúca žena panna?“

⁴⁵ Rodičia odpovedali na otázku: „Prijali by ste Vašu nevestu, ak by nebola panna?“

byť ešte pohlavne neaktívna.⁴⁶ Zdá sa, že rómski muži a chlapci sú podstatne náročnejší na panenstvo svojich dcér a budúcich partneriek. Uvedené želanie je v rozpore s väčšou benevolenciou predmanželského pohlavnému styku u mužov. Filadelfiová a Mesochoritsová (2005) predpokladajú, že „sexuálna voľnosť“ pred vstupom do manželstva je v rómskych osadách viac spájaná s mužskou pozíciou, pričom s vekom dochádza u chlapcov i dievčat k postupnému uvoľňovaniu podmienky panenstva.

Výskum sexuálneho a reprodukčného správania poukázal na odmietanie tradície dotýkajúcich sa vyžadovania a preukazovania panenstva u nevesty. Respondenti najčastejšie deklarovali, že je to síce súčasť rómskej kultúry a dávny zvyk, no len približne každý desiaty respondent súhlasil s tým, aby počas svadobnej noci boli všetci informovaní o panenstve nevesty.⁴⁷ Podobne asi 10 % rodičov sa vyjadrilo kladne k otázke, či sa v ich okolí počas svadby dodržiava tradícia podávania svedectva a informuje sa o tom, či bola nevesta pannou.⁴⁸ Zaujímavé z tohto pohľadu je zistenie, že približne štvrtina chlapcov, dievčat i rodičov si myslí, že preukazovanie panenstva by sa malo uchovať.

Existujúce rozdiely medzi pohlaviami ohľadom predmanželského sexuálneho života potvrdzujú aj reálne skúsenosti skupiny rómskych rodičov. Kým muži (otcovia) uviedli, že osoba, s ktorou mali svoj prvý pohlavný styk, sa stala len približne v štvrtine prípadov neskôr aj ich prvou manželkou, u žien (matiek) bol vo viac ako 60% prípadov prvý sexuálny partner neskôr aj ich manželom. Filadelfiová, Mesochoritsová (2005) na základe týchto zistení konštatujú, že mužské reprodukčné vzorce a vzorce správania v sexuálnej oblasti sú v rómskej populácii diametrálne odlišné od modelov, s ktorými majú skúsenosť ženy.

Veľmi prekvapivým zistením z hľadiska legitimacy pôrodov bolo odmietanie rozhodnutia ženy mať dieťa mimo manželstva. Negatívne sa k uvedenej situácii stavalo 47 % respondentov, pričom „je to úplne v poriadku“ vyjadrilo len približne 11 % oslovených. Väčšiu toleranciu k mimomanželským tehotenstvám prejavili mladší Rómovia, ženy a osoby s vyšším vzdelaním (Filadelfiová, 2009). Z dokumentácie pripravenej k výsledkom výskumu však nedokážeme určiť, ako bolo definované tehotenstvo mimo manželstva. Vzhľadom na vysoký podiel detí rodiacich sa nevydatým ženám z rómskych lokalít sa môžeme domnievať, že respondenti sa odmietavo postavili k tehotenstvám osamelých žien a nie žien, ktoré žijú s partnerom v partnerskom zväzku akceptovanom miestnym spoločenstvom.

6.1.1.3 Časovanie plodnosti

Rozdiely v časovaní materstva a rodičovstva medzi obyvateľmi segregovaných, čiastočne integrovaných rómskych lokalít a populáciou Slovenska predstavujú jeden z najvýznamnejších diferenčných znakov v reprodukčnom správaní. Ako ukazujú výsledky zisťovania Výskum sexuálneho a reprodukčného správania v rómskych komunitách na Slovensku (2005) skorý

⁴⁶ Rodičia odpovedali na otázku: „A ako by to bolo v prípade Vašej dcéry – vadilo by Vám, ak by pri vstupe do manželstva už nebola panna?“

⁴⁷ Chlapcom bola kladená otázka: „Chcel by si, aby počas tvojej svadobnej noci boli všetci informovaní o panenstve tvojej ženy?“ a dievčatám: „Chcela by si, aby počas tvojej svadobnej noci boli všetci informovaní o tvojom panenstve?“

⁴⁸ Rodičom sa položila otázka: „Dodržiava sa ešte vo vašom okolí počas svadby tradícia, že sa podáva svedectvo a informuje sa o tom, či bola nevesta panna?“

vstup do rodičovstva predstavuje v mnohých smeroch správanie, ktoré nachádza oporu v spoločenských normách a ideáloch.

Priemerná hodnota najvhodnejšieho veku pre narodenie prvého dieťaťa sa podľa odpovedí rómskej mládeže (chlapci, dievčatá) a ich rodičov pohybovala u žien na úrovni 22,2–22,5 roku a u mužov 24,0–24,7 rokov. V porovnaní s ideálmi celej populácie Slovenska sú tieto hodnoty u žien posunuté približne o tri roky a v prípade mužov o štyri roky (Bútorová kol., 2008). Výsledky výskumu UNDP (2002) posunuli rodičovský debut rómskych žien ešte skôr. Za ideálny vek ženy pre narodenie prvého dieťaťa⁴⁹ označili rómski respondenti na Slovensku 19,5 roka. Podobne nízky ideálny vek vstupu do rodičovstva uviedli Rómovia v Bulharsku (19,4 roka), Rumunsku (19 rokov), Maďarsku a Česku (zhodne 20,9 roka).

Údaje o priemernom veku ženy pri narodení prvého dieťaťa z rómskych lokalít a obcí s veľmi nízkym životným štandardom (Mészáros, Vaňo, 2004) v podstate zodpovedajú uvedeným predstavám o skorom vstupe do rodičovstva. Priemerný vek pri narodení prvého dieťaťa sa v rómskych lokalitách v rokoch 1996–2009 pohyboval na úrovni 20,4 resp. 20,9 roku. Spodný decil z plodnosti prvého poradia dosahovali ženy rómskych lokalít už vo veku 15,4 resp. 15,3 rokov, kým na Slovensku to bolo priemerne až vo veku 18,1 rokov. Polovica žien z rómskych lokalít porodila svoje prvé dieťa do veku 18,1 resp. 18,5 rokov (tab. 8). Na Slovensku sa vekový medián prvého pôrodu pohyboval v rovnakom období na úrovni takmer 23,5 rokov.

Ženy rómskych lokalít na jednej strane vstupovali do materstva skôr, no na druhej strane ako ukazuje hodnota horného decilu, svoju reprodukciu ukončovali približne v rovnakom veku ako ženy Slovenska. Širšie interdecilové rozpätia žien z rómskych lokalít (približne 16,7 resp. 16,8 rokov) je predovšetkým výsledkom skoršieho reprodukčného debutu posunutého do mladšieho veku. Priemerný vek pri pôrode sa v rokoch 1996–2009 pohyboval v rómskych lokalitách na úrovni 25,4 resp. 25,6 roku a v populácii Slovenska 27,1 roku.

Okrem intenzitných ukazovateľov je možné z tabuliek plodnosti tiež konštruovať charakteristiky časovania pôrodov podľa ich poradia. Porovnanie tabuľkového priemerného veku a priemerného veku vypočítaného z redukovaných mier plodnosti podľa poradia môžeme vidieť v tab. 9. Po zohľadnení parity žien sa v rómskych lokalitách vstup do materstva posunul ešte do skoršieho veku. Tabuľkový priemerný vek pri prvom pôrode dosahoval hodnoty 19,7 resp. 20,0 rokov. V prípade populácie Slovenska sme svedkami opačného efektu, pretože tabuľkový priemerný vek rodičovského debutu sa zvýšil až na úroveň 26,8 rokov. Rozdiel priemerných vekov by podľa tabuľkových indikátorov časovania pri prvom pôrode dosahoval takmer 7 rokov, kým podľa redukovaných mier by to bolo „len“ približne 5 rokov.

Dôležitú informáciu o časovaní pôrodov prinášajú medzipôrodné intervaly. Predstavujú časový úsek, ktorý uplynie od predchádzajúceho pôrodu do narodenia ďalšieho dieťaťa. Ich hodnoty úzko súvisia s intenzitou plodnosti podľa poradia a jej časovaním. Medzipôrodné intervaly preto predstavujú vhodný ukazovateľ nielen rozloženia pôrodov jednotlivých poradií, ale tiež indikátor charakteru reprodukcie sledovanej populácie. Vo všeobecnosti v populáciách neobmedzujúcich vedome svoju plodnosť platilo, že po sobáší nasledovalo v pomerne krátkom

⁴⁹ Respondenti vo všetkých krajinách odpovedali na identickú otázku „V akom veku si myslíte, že by Vaša dcéra mala mať svoje prvé dieťa?“

časovom slede niekoľko pôrodov, pričom s rastúcim vekom ženy a počtom pôrodov postupne dochádzalo k predlžovaniu medzipôrodných intervalov. Ženy rodiace v predstatickom období medzi 20. a 30. rokom života mali priemerný medzipôrodný interval od 16,5 do 31,5 mesiacov. Celkovo sa v populáciách nebrániacich sa počatiu priemerný medzipôrodný interval vydatých žien pohyboval približne na úrovni 27–28 mesiacov (Horská, 1990).⁵⁰

Tab. 8 – Základné charakteristiky časovania plodnosti žien rómskych lokalít a populácie Slovenska v rokoch 1996–2009

Ukazovateľ	Rómske lokality (95+)	Rómske lokality (70+)	Populácia Slovenska
<i>Všetky pôrody</i>			
Priemerný vek pôrode	25,38	25,55	27,13
% realizovanej plodnosti			
10%	17,00	17,15	19,26
25%	19,32	19,44	22,05
50%	23,24	23,42	25,79
75%	28,57	28,78	29,75
90%	33,72	33,92	33,52
interdecilové rozpätie	16,72	16,78	14,26
<i>Pôrody prvého poradia</i>			
Priemerný vek prvom pôrode	20,38	20,88	24,96
% realizovanej plodnosti prvého poradia			
10%	15,25	15,36	18,14
25%	16,38	17,68	20,23
50%	18,13	18,47	23,48
75%	21,09	21,74	27,10
90%	25,41	26,59	30,50
interdecilové rozpätie	10,16	11,23	12,36

Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

Tab. 9 – Priemerný vek žien rómskych lokalít a populácie Slovenska pri pôrode podľa poradia pôrodu v rokoch 2001–2009

Poradie pôrodu	Rómske lokality (95+)	Rómske lokality (70+)	Populácia Slovenska
<i>Priemerný vek pri pôrode počítaný z redukovaných mier plodnosti podľa poradia (v rokoch)</i>			
1. poradie	20,69	21,05	25,96
2. poradie	21,97	22,36	28,64
3. poradie	23,94	24,25	30,45
4. poradie	26,08	26,17	30,92
5.a ďalšieho poradia	31,51	31,43	32,52
<i>Priemerný vek pri pôrode vypočítaný z tabuliek plodnosti podľa poradia (v rokoch)</i>			
1. poradie	19,70	20,01	26,82
2. poradie	21,31	21,78	29,00
3. poradie	22,89	23,48	29,56
4. poradie	24,96	25,19	29,06
5.a ďalšieho poradia	30,68	30,54	31,03

Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

V populácii rómskych lokalít v rokoch 1996–2009 hodnota medzipôrodného intervalu žien bez rozdielu rodinného stavu dosahovala úroveň 30,6 resp. 32,9 mesiacov. U vydatých žien to bolo približne 35 resp. 36,1 mesiacov a u nevydatých dokonca len niečo viac ako 28 mesiacov.

⁵⁰ Napríklad priemerný medzipôrodný interval žien normanskej obce Crulai sa pohyboval na úrovni približne 28 mesiacov. U žien z vidieckej obce Břevnov u Prahy v 17. a 18. storočí to bolo 26,6 mesiacov a mormonské ženy narodené v polovici 19. storočia mali priemerne každých 27,5 mesiacov ďalšie dieťa (Horská, 1990; Mineau et al. 1979)

Vo všetkých prípadoch platilo, že priemerný časový úsek medzi narodením predchádzajúceho a nasledujúceho dieťaťa bol v rómskych lokalitách kratší ako v populácii Slovenska. Práve kratšie intervaly medzi jednotlivými pôrodmi sú s najväčšou pravdepodobnosťou významným determinantom celkovo vyššej úrovne plodnosti. V teoretickej rovine rozdiel interdecilového rozpätia, ktorý medzi populáciou rómskych lokalít a Slovenska predstavoval približne 30 mesiacov, by pri vyrovnaní časovania vstupov do materstva a zachovaní intenzity a medzipôrodných intervalov znamenal zníženie úhrnnej plodnosti o 1 dieťa. Zostávajúci rozdiel v celkovej intenzite plodnosti na úrovni približne 2,0–2,5 detí na jednu ženu by bol potom predovšetkým výsledkom častejších pôrodov.

Tab. 10 – Priemerné medzipôrodné intervaly žien rómskych lokalít, Slovenska a vybraných populácií predstatického obdobia

Populácia	Šírka medzipôrodného intervalu medzi pôrodmi (v mesiacoch):				
	1. a 2. poradia	2. a 3. poradia	3. a 4. poradia	4. a 5. poradiem	všetkých poradií
<i>Ženy spolu</i>					
Rómske lokality (95+)	29,41	33,79	32,37	29,64	30,62
Rómske lokality (70+)	31,53	36,27	35,29	33,04	32,89
Populácia Slovenska (1925–1929)	31,38	32,11	31,73	31,81	31,62
Populácia Slovenska (1996–2009)	54,62	65,02	55,84	45,53	55,49
<i>Vydaté ženy</i>					
Rómske lokality (95+)	37,49	40,07	37,23	33,45	34,95
Rómske lokality (70+)	36,99	41,17	39,27	35,67	36,10
Populácia Slovenska (1925–1929)	30,75	31,77	31,37	31,58	31,26
Populácia Slovenska (1996–2009)	54,58	66,81	60,15	49,33	56,55
Mormonské ženy (1850–1859)	24,60	27,42	29,10	29,91	27,51
Obec Komín (1700–1759)	24,90	26,80	29,60	30,90	*
<i>Nevydaté ženy</i>					
Rómske lokality (95+)	26,86	29,78	28,68	26,41	28,16
Rómske lokality (70+)	27,35	30,15	28,75	27,82	28,14
Populácia Slovenska (1925–1929)	40,74	40,60	42,83	39,11	40,45
Populácia Slovenska (1996–2009)	54,81	58,20	43,18	36,11	50,85

*údaj nebol k dispozícii

Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

Porovnanie rozloženia pôrodov s populáciami predstatického obdobia je do určitej miery problematické. Medzipôrodné intervaly žien vyznačujúcich sa režimom prirodzenej reprodukcie charakterizujú manželskú plodnosť. Ženy rómskych lokalít však vo väčšine prípadov svoje prvé pôrody realizujú mimo manželský zväzok a vo všeobecnosti až po narodení dieťaťa resp. niekoľkých detí vstupujú do manželstva. Preto hodnoty medzipôrodných intervalov vydatých, nevydatých a všetkých žien rómskych lokalít sú do určitej miery skreslené.

Zaujímavé z tohto pohľadu je najmä rozloženie pôrodov u nevydatých žien. Šírka medzipôrodných intervalov je len mierne väčšia ako u vydatých mormonských žien a žien obce Komín v predstatickom období. Potvrdzuje to náš predpoklad o skorých a najmä častých pôrodoch mladých žien z rómskych lokalít. Vzhľadom na minimálne rozdiely medzipôrodných intervalov v porovnaní s populáciami bez vedomej regulácie plodnosti, môžeme predpokladať, že v mladom veku dochádza len v obmedzenej miere k bráneniu počatia. Nepriamo to signalizuje aj šírka medzipôrodných intervalov vypočítaná pre jednotlivé vekové skupiny.

Ženám, ktorým sa do 20. roku narodilo prvé dieťa a súčasne ako -násťročné mali aj druhé prípadne tretie dieťa sa priemerný časový interval medzi pôrodmi pohyboval na úrovni

21 mesiacov. Približne len o pol roka bol medzipôrodný interval širší v rómskych lokalitách u žien, ktoré rodili svoje druhé a ďalšie deti vo veku 20–24 rokov. V populácii Slovenska však priemerný časový odstup od predchádzajúceho pôrodu už predstavoval v tejto vekovej skupine viac ako 32 mesiacov. Rozdiely v priemernej šírke medzipôrodných intervalov medzi populáciou rómskych lokalít a Slovenska sa s vekom postupne zväčšujú. Kým pôrody vyšších poradií sú u žien Slovenska skôr marginálnou záležitosťou, ženy rómskych lokalít oveľa častejšie rodia tretie a ďalšie deti. Váha týchto pôrodov potom významným spôsobom vplýva na celkovú šírku medzipôrodného intervalu v jednotlivých skupinách. Dokazujú to napríklad časové odstupy medzi pôrodmi prvého a druhého poradia, ktoré sa len minimálne odlišujú medzi populáciou Slovenska a rómskych lokalít. Vzhľadom na nízky podiel týchto pôrodov v rómskych lokalitách vo vyššom veku však len vo veľmi malej miere ovplyvňujú priemerný časový interval medzi jednotlivými pôrodmi, kým v populácii Slovenska zohrávajú kľúčovú úlohu. Vo veku 35–39 rokov je preto rozdiel medzipôrodných intervalov už približne 4 roky. Aj napriek tomu je zrejmé, že aj v rómskych lokalitách predovšetkým vo veku nad 30 rokov dochádza k pomerne dynamickému predlžovaniu časových úsekov medzi pôrodmi. Do určitej miery je to ďalší nepriamy znak obmedzovania počtu detí v rodine. Na druhej strane však vidieť, že stále existuje skupina žien, ktorá má viac detí relatívne krátko po sebe aj vo vyššom veku, čo sa odzrkadľuje aj v hodnotách medzipôrodných intervalov vo veku nad 35 rokov.

Tab. 11 – Priemerná šírka medzipôrodných intervalov podľa veku matky pri pôrode a poradií narodeného dieťaťa v rómskych lokalitách a populácii Slovenska v rokoch 1996–2009

Vek	Rómske lokality (95+)				Rómske lokality (70+)				Populácia Slovenska			
	Priemerná šírka medzipôrodného intervalu medzi pôrodmi (v mesiacoch):											
	1. a 2.	2. a 3.	3. a 4.	všetky	1. a 2.	2. a 3.	3. a 4.	všetky	1. a 2.	2. a 3.	3. a 4.	všetky
-19	21,3	20,9	*	21,2	21,1	21,5	*	21,1	21,2	20,6	*	21,1
20-24	30,8	27,3	24,2	26,5	30,9	28,5	24,9	27,6	34,5	29,4	25,1	32,4
25-29	49,8	45,0	36,2	33,3	52,8	48,9	37,9	36,2	53,8	49,1	38,9	49,9
30-34	73,5	78,5	62,4	40,9	72,2	78,4	59,2	42,4	73,7	77,2	60,2	68,8
35-39	73,7	98,1	76,9	41,2	88,4	104,6	91,3	47,5	101,3	114,9	89,7	92,1

* údaj nebol vypočítaný pre nízky počet udalostí

Zdroj: ŠÚ SR; triedenie a výpočty autor

6.2 Longitudinálna analýza plodnosti

Prierezové ukazovatele hodnotia intenzitu a časovanie plodnosti hypotetickej kohorty žien pozostávajúcej celkovo z 35 reálnych generácií, ktoré realizujú svoju reprodukciu v sledovanom období (roku). Každá zo spomínaných generácií žien sa vyznačuje svojou jedinečnou reprodukčnou históriou a v sledovanom období (roku) sa nachádza v rôznej fáze životného a rodinného cyklu. Táto skutočnosť sa odzrkadľuje na rozdielnej pravdepodobnosti žien, že v sledovanom období porodia dieťa.⁵¹ Úhrnná plodnosť ako základný transversálny ukazovateľ plodnosti je vo svojej podstate funkciou intenzity a časovania plodnosti (Sardon, 1990). Vyjadruje priemerný počet detí, ktoré by sa narodil žene počas jej reprodukčného obdobia, ak by nedošlo k zmenám režimu plodnosti. V období, kedy sme naopak svedkami zmien

⁵¹ Ženy z mladších generácií majú vo všeobecnosti väčšiu šancu porodiť dieťa ako generácie žien v druhej polovici a najmä na konci reprodukčného veku.

v reprodukčnom správaní, môžu hodnoty úhrnnej plodnosti výrazne oscilovať.⁵² Pre kvantifikáciu skutočnej intenzity plodnosti a jej prípadných zmien je preto potrebné použiť metódu longitudinálnej (generačnej) analýzy plodnosti založenej na údajoch generačnej povahy. Konečná plodnosť ako základný ukazovateľ generačného pohľadu na proces plodnosti vyjadruje skutočný priemerný počet detí narodených jednej žene, resp. generácií žien počas ich reprodukčného obdobia. Jeho hodnota je očistená od efektu časovania a je ovplyvnená len skutočnou realizovanou intenzitou plodnosti. V porovnaní s prierezovými ukazovateľmi sú generačné indikátory oveľa stabilnejšie a k ich zmenám dochádza len v prípade výraznej a dlhodobej premeny reprodukčného správania (Potančoková, 2008).

Určitou nevýhodou použitia konceptu konečnej plodnosti je dostupnosť jej hodnôt. Priemerný počet detí na jednu ženu danej generácie, ktoré sa narodili počas jej reprodukčného obdobia je možné vypočítať až po skončení reprodukcie. Pre zámer analyzovať plodnosť rómskeho obyvateľstva a populácie rómskych lokalít a porovnať ich so ženami Slovenska však majú veľký význam aj ukazovatele vypočítané pre ženy s neukončenou reprodukciou.

6.2.1 Vývoj konečnej plodnosti

Úroveň konečnej plodnosti Rómiiek má podľa výsledkov sčítaní 1980 a 2001 medzigeneračne klesajúcu tendenciu. Najvyššie hodnoty dosahovala u rómskych žien narodených v 20. a v prvej polovici 30. rokov minulého storočia. Priemerne pripadalo na jednu ženu z týchto generácií viac ako 6 detí.⁵³ V mladších generáciách môžeme vidieť už zreteľný pokles priemerného počtu narodených detí. Ženy narodené v rokoch 1936–1946 mali menej ako 6 detí. Posledné generácie, u ktorých podľa údajov sčítania 2001 môžeme hovoriť o ukončenej reprodukcii (49 a viac rokov) mali priemerne len o niečo viac ako 4 deti na ženu. Vzhľadom na nízku intenzitu plodnosti vo veku nad 40 rokov môžeme predpokladať, že úroveň konečnej plodnosti sa výraznejšie nezmenila ani v generáciách žien narodených v 50. rokoch. Priemerne na jednu ženu rómskej národnosti narodenú na konci 50. rokov pripadalo približne 3,6 dieťaťa.

V populácii Slovenska vzhľadom na oveľa skorší začiatok druhej fázy demografickej revolúcie mali ženy narodené na začiatku 20. rokov minulého storočia priemerne 2,7–2,8 detí, a ženy z generácií zo začiatku 50. rokov dokonca len 2,2–2,3 detí. Ako naznačuje ďalší vývoj, medzigeneračný pokles intenzity plodnosti pokračoval aj v mladších ročníkoch. Podľa údajov zo sčítania 2001, by sa jednej žene pochádzajúcej z generácií na konci 50. rokov narodilo priemerne 2,1 dieťaťa.

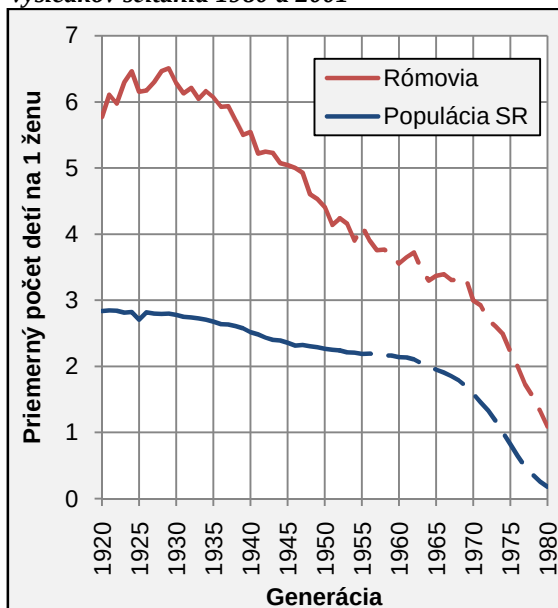
Výsledky sčítaní 1980 a 2001 potvrdili, že vo všetkých generáciách, bola konečná realizovaná plodnosť vyššia v rómskej populácii. Ukazuje sa, že diferencie v intenzite plodnosti sú zatiaľ pomerne značné a sú predovšetkým výsledkom oneskorenia nástupu demografickej revolúcie v rómskej populácii. Logicky potom najväčšie rozdiely môžeme vidieť v najstarších

⁵² Klasickým príkladom je napríklad populačný vývoj na Slovensku približne v posledných dvoch desaťročiach, kedy došlo k výraznému odkladaniu rodenia detí do vyššieho veku a tým zvyšovaniu priemerného veku pri pôrode (najmä prvých detí), čo sa výraznou mierou odzrkadlilo v dynamickom prepade hodnôt úhrnnej plodnosti. Opačný efekt môžeme vidieť po druhej svetovej vojne, kedy priemerný vek pri pôrode klesal a hodnoty úhrnnej plodnosti sa zvyšovali.

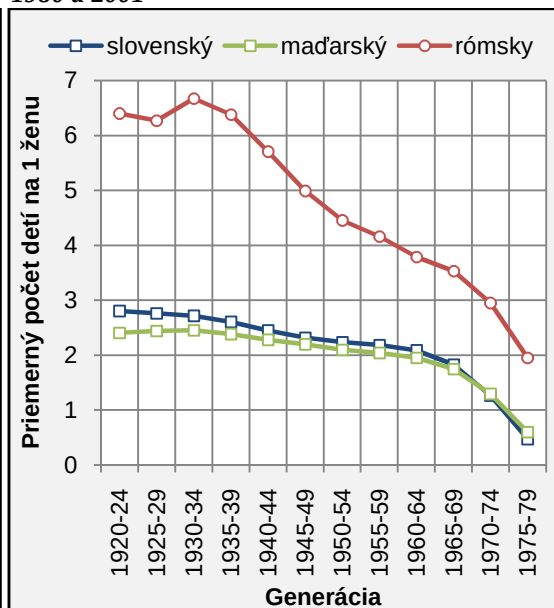
⁵³ Najvyššie registrované hodnoty konečnej plodnosti mali podľa výsledkov sčítania 1930 na Slovensku vydaté ženy narodené v 60. a v prvej polovici 70. rokov 19. storočia. Na jednu ženu z týchto generácií pripadalo priemerne niečo viac ako 5,2 dieťaťa.

generáciách, kde plodnosť Rómiiek bola najvyššia a pravdepodobne nebola ešte vôbec vedome obmedzovaná. Na druhej strane u žien Slovenska v týchto generáciách sledujeme už významné zmenšovanie veľkosti rodiny. Preto rozdiel v konečnej plodnosti žien narodených na konci 20. a na začiatku 30. rokov minulého storočia dosahoval viac ako 3,5 dieťaťa. Nástup vedomého obmedzovania rodenia detí vyšších poradií v rómskej populácii malo za následok, že odchýlky v úrovni konečnej plodnosti sa postupne znižovali. Rómske ženy narodené na začiatku 50. rokov mali približne o 2 deti viac ako ženy Slovenska a generácie z konca 50. rokov dokonca už len o 1,5 dieťaťa viac.

Obr. 35 – Vývoj priemerného počtu detí na jednu ženu rómskej národnosti a ženu Slovenska narodenú v rokoch 1920–1980 podľa výsledkov sčítania 1980 a 2001

Obr. 36 – Priemerný počet detí pripadajúci na jednu ženu podľa materinského narodenú v rokoch 1920–1979 podľa výsledkov sčítania 1980 a 2001

Poznámka: prerušovanou čiarou sú naznačené generácie s neukončenou reprodukciou v čase sčítania 2001

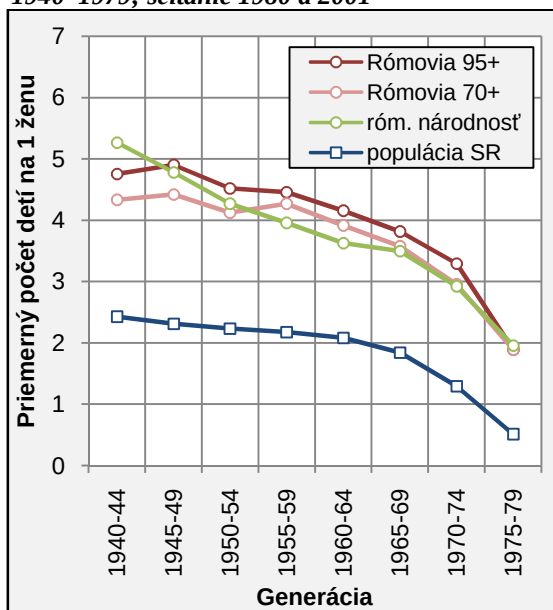
Zdroj: SĽDB 1980 Cigánski občania; interné údaje ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Výrazne vyšší priemerný počet detí pripadajúci na jednu ženu mali podľa výsledkov sčítania 2001 aj generácie žien z rómskych lokalít a tiež žien, ktoré pri sčítaní 2001 uviedli rómsky materinský jazyk⁵⁴. Hodnota konečnej plodnosti žien z rómskych lokalít (95+) narodených v rokoch 1940–1959 sa pohybovala na úrovni 4,5–4,8 dieťaťa a u žien z rómskych lokalít (70+) to bolo 4,1–4,4 dieťaťa. Na základe vývoja hodnôt konečnej plodnosti sa zdá, že zmeny v procese plodnosti sa v populáciách rómskych lokalít zatiaľ presadzujú pomalšie ako v prípade obyvateľstva rómskej národnosti. Vzhľadom na charakter rómskych lokalít, kedy väčšinu z nich môžeme klasifikovať ako segregované rómske spoločenstvá, je nízka dynamika medzigeneračných posunov pochopiteľná. Môžeme predpokladať, že premena reprodukčného správania z pohľadu plodnosti v týchto populáciách ešte ani zďaleka nie je ukončená a pravdepodobne potrvá ešte niekoľko generácií, kým dôjde k završeniu demografickej revolúcie aj v týchto špecifických mikropopuláciách na Slovensku.

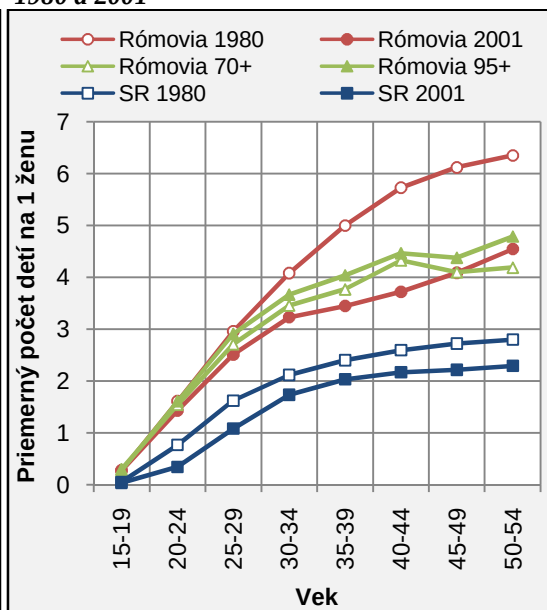
⁵⁴ Vzhľadom na výraznú súvislosť medzi rómskou národnosťou a rómskym materinským jazykom sme sa v ďalšej analýze zamerali len na znak národnosti.

Priebeh kriviek na obr. 38 a údaje v tab. 12 tiež poukazujú na špecifické časovanie a intenzitu vstupov do rodičovstva. Napríklad rómske ženy podľa sčítania 2001 vo veku 30–34 rokov mali priemerne viac ako 3 deti, kým ženy Slovenska len 1,7 dieťaťa. Podobne aj generácie, ktoré boli v čase sčítania 2001 ešte na začiatku reprodukčného obdobia sa vďaka rozdielnemu časovaniu rodičovského debutu už výrazne odlišovali v priemernom počte detí na jednu ženu. Rómkyni vo veku 20–24 rokov mali priemerne 1,4 dieťaťa. Na jednu ženu na Slovensku v rovnakom veku pripadalo priemerne len 0,3 dieťaťa.

Obr. 37 – Priemerný počet detí na jednu ženu z rómskych lokalít, rómskej národnosti a populácie Slovenska narodenú v rokoch 1940–1979; sčítanie 1980 a 2001

Obr. 38 – Priemerný počet detí na jednu ženu vo vybraných populáciách podľa 5-ročných vekových skupín podľa výsledkov sčítania 1980 a 2001

Zdroj: SEDB 1980 Cigánski občania; interné údaje ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Ako môžeme vidieť na obr. 38 a v tab. 12, medzi sčítaniami 1980 a 2001 došlo k pomerne významnému poklesu priemerného počtu detí narodených jednej žene. Najväčšie rozdiely medzi cenami 1980 a 2001 môžeme vidieť vo veku nad 35 rokov. Kým napríklad Rómkyni vo veku 35–39 rokov mala v roku 1980 už 5 detí, v roku 1991 to bolo 4,3 dieťaťa a v roku 2001 len necelých 3,5 dieťaťa. Na konci reprodukčného obdobia vo veku 45–49 sa priemerný počet detí na jednu ženu pohyboval podľa výsledkov sčítania 1980 na úrovni viac ako 6 detí, v roku 1991 to bolo 5,4 dieťaťa a v roku 2001 necelých 4,1 dieťaťa. Ukazuje sa, že najmä vo vyššom veku dochádza k významnému poklesu intenzity plodnosti, čo je neklamným znakom vedomého obmedzovania plodnosti rómskych žien. Na tento trend v prípade vydatých žien poukázal na základe výsledkov sčítania 1970 a 1980 už Srb (1984, 1988).

Počet detí narodených jednej vydatej rómskej žene na konci reprodukčného obdobia v súčasnom (poslednom) manželstve bol v roku 1980 nižší približne o 9 % oproti roku 1970. Zníženie intenzity plodnosti zaznamenali s výnimkou najmladších žien všetky vekové skupiny. Najvýraznejšie sa tieto zmeny prejavili vo veku 30–39 rokov. Navyše Srb (1984) zistil, že medzi populáciou českých a slovenských Rómiiek existovali pomerne významné rozdiely v rozsahu tohto poklesu. Kým v roku 1970 pripadalo priemerne na jednu vydatú rómsku ženu v Česku vo veku 45–49 rokov takmer 6,3 dieťaťa, na Slovensku to bolo až 6,8 detí. Do roku

1980 sa priemerný počet detí na jednu vydatú ženu na konci reprodukčného veku znížil na 5,5 dieťaťa, kým na Slovensku stále presahoval hranicu šiestich detí.

Tab. 12 – Priemerný počet detí na jednu ženu podľa výsledkov sčítania 1970, 1980 a 2001

Vek	Priemerný počet detí								
	na 1 ženu z terajšieho manželstva				na 1 ženu				
	Cigánske ženy		Populácia Slovenska		Cigánske ženy	Populácia Slovenska	Ženy rómskej národnosti		Populácia Slovenska
	1970	1980	1970	1980	1980	1980	1991	2001	2001
15–19	0,88	0,91	0,49	0,56	0,28	0,06	0,30	0,27	0,03
20–24	1,95	1,89	1,05	1,18	1,61	0,77	1,64	1,43	0,34
25–29	3,47	3,06	1,84	1,84	2,96	1,62	2,74	2,51	1,08
30–34	4,77	4,06	2,39	2,25	4,08	2,12	3,63	3,23	1,73
35–39	5,96	5,02	2,72	2,49	5,00	2,40	4,33	3,45	2,03
40–44	6,47	5,70	2,88	2,65	5,73	2,60	4,93	3,72	2,17
45–49	6,45	6,20	2,93	2,77	6,12	2,72	5,44	4,09	2,21
50–54	6,20	6,45*	2,95	2,88	6,35	2,80	5,96	4,55	2,29

Poznámka: * priemer za roky 50–59

Zdroj: Cigánske obyvateľstvo SSR 1970; SE'DB 1980 Cigánski občania; interné údaje ŠÚ SR SE'DB 1991; SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Dôkaz o zmene charakteru plodnosti medzi rokmi 1970 a 1980 podáva aj zníženie podielu vydatých žien s vyšším počtom detí (5 a viac). Kým na konci reprodukčného obdobia ešte veľké rozdiely neboli, v mladších vekových skupinách sa podiel žien s 5 a viac deťmi pomerne výrazne znížil. Vo veku 25–40 rokov tento pokles predstavoval 15–20 %. Uvedené výsledky plne korešpondujú s vyššie uvedenými údajmi o zmene priemerného počtu detí. Môžeme preto predpokladať, že obmedzovanie plodnosti v kontexte vedomého odmietania rodenia detí vyšších poradií sa v rómskej populácii na Slovensku začalo v 70. rokoch prejavovať predovšetkým v mladších vekových skupinách a teda v generáciách narodených po druhej svetovej vojne, čo dokazuje aj pokles priemerného počtu detí u žien vo veku nad 35 rokov v sčítaní 2001.⁵⁵

6.2.2 Bezdetnosť

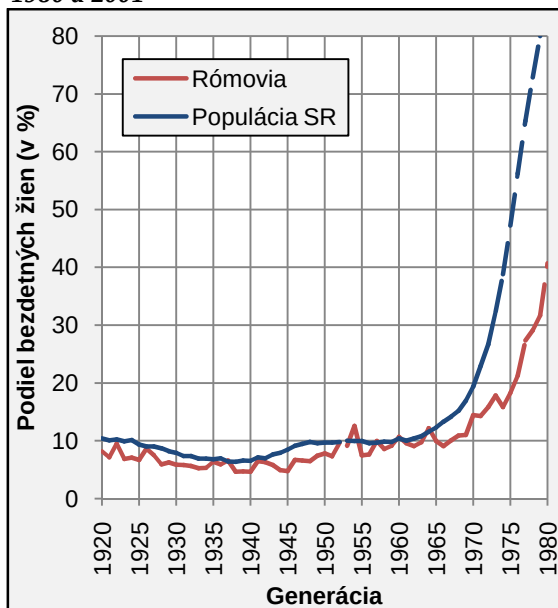
Pokles hodnôt konečnej plodnosti v jednotlivých generáciách s ukončenou reprodukciou môže byť vo všeobecnosti výsledkom nárastu podielu bezdetných žien, alebo obmedzovania počtu živonarodených detí a to predovšetkým detí vyššieho poradia. Ako môžeme vidieť na obr. 39, pre populáciu Slovenska a žien rómskej národnosti sa úroveň konečnej bezdetnosti pohybovala dlhodobo na veľmi nízkych hodnotách. Podiel žien, ktoré ani raz nevstúpili do rodičovstva bol na Slovensku medzigeneračne približne na úrovni 6–10 %. Ženy rómskej národnosti resp. cigánske ženy mali síce podľa údajov zo sčítaní 1980 a 2001 takmer vo všetkých generáciách ešte o niečo nižšiu mieru bezdetnosti, no len v niektorých generáciách sa blížili k biologickej hranici (3,5–4,0 %). V prípade populácie rómskych lokalít bol podiel bezdetných žien dokonca o niečo vyšší ako u žien rómskej národnosti a Slovenska.

Ak budeme porovnávať mieru bezdetnosti podľa veku ženy v reprodukčnom období zistíme, že najväčšie rozdiely v bezdetnosti medzi populáciou rómskych žien, rómskych lokalít a žien Slovenska sa nachádzajú na začiatku reprodukčného obdobia približne do 30. roku života. U -násťročných dievčat sa rozdiel medzi zastúpením bezdetných žien Slovenska a rómskej

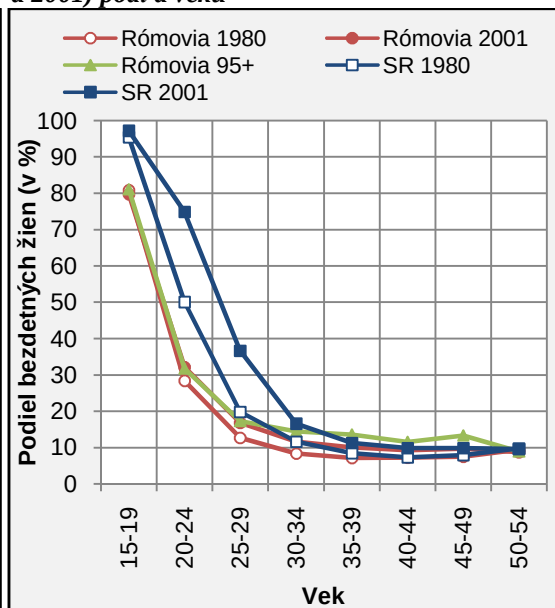
⁵⁵ Tieto ženy sa narodili v rokoch 1952–1966.

národnosti v roku 2001 pohyboval na úrovni 17 %. Ešte väčší bol rozdiel vo veku 20–24 rokov, kde až približne 70 % rómskych žien už mala aspoň jedno dieťa, kým v prípade žien Slovenska to bola len asi štvrtina. Približne 70 % rómskych žien vo veku 20–24 rokov už mali minimálne jedno dieťa. V populácii Slovenska sa miera bezdetnosti v tomto veku pohybovala ešte na úrovni 75 %. V ďalších vekových skupinách však dynamicky klesala a približne od vekovej skupiny 30–34 rokov boli miery bezdetnosti rómskej populácie a populácie Slovenska približne vyrovnané. Aj tento vývoj mier bezdetnosti dokazuje úplne odlišné časovanie rodičovského debutu žien Slovenska a rómskej národnosti.

Obr. 39 – Miera bezdetnosti žien rómskej národnosti a žien Slovenska narodených v rokoch 1920–1980 podľa výsledkov sčítania 1980 a 2001

Obr. 40 – Miera bezdetnosti žien rómskych lokalít, cigánskych žien (1980), žien rómskej národnosti (2001) a žien Slovenska (1980 a 2001) podľa veku

Poznámka: prerušovanou čiarou sú naznačené generácie, ktoré v čase sčítania 2001 ešte neboli vo veku ukončenej reprodukcie

Zdroj: SEDB 1980 Cigánski občania; interné údaje ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Na druhej strane v obr. 40 môžeme tiež vidieť ďalšiu skutočnosť. Kým v rómskej populácii medzi sčítaniami 1980 a 2001 zmeny v úrovni bezdetnosti u žien prakticky nenastali, v populácii Slovenska môžeme vidieť výrazný nárast zastúpenia bezdetných žien do 30 rokov oproti sčítaniu 1980. Je to výsledok dynamického odkladania rodenia prvých detí do vyššieho veku v generáciách narodených v 70. a 80. rokoch minulého storočia. Vplyv tohto procesu na celkovú bezdetnosť je v súčasnosti možné len veľmi ťažko odhadovať. S najväčšou pravdepodobnosťou však budeme svedkami mierneho nárastu podielu bezdetných žien v týchto generáciách (Sobotka, 2004; Potančoková 2008).

Slovensko spolu s ďalšími východoeurópskymi krajinami po druhej svetovej vojne patrilo dlhodobo k populáciám s najnižšou úrovňou bezdetnosti (Frejka, 2008). Veľmi nízke zastúpenie žien, ktoré sa ani raz nestali biologickými matkami nepriamo poukazuje na vysokú normativitu inštitúcie materstva. Tá sa podľa Potančokovej (2008, 2009a) ešte posilnila v období minulého režimu. Podobne viaceré etnografické a sociologické výskumy (napr. Filadelfiová, Mesochoritsová, 2005) a tiež samotná miera bezdetnosti deklarujú, že stať sa matkou

predstavuje jednu z najvýznamnejších hodnôt v živote rómskych žien.⁵⁶ Tradičné vnímanie bezdetnosti a bezdetnej ženy bolo v rómskych spoločenstvách vždy negatívne. Napríklad neschopnosť ženy porodiť mužovi dieťa bola vnímaná ako jeden z možných dôvodov ukončenia partnerského (manželského) zväzku, pričom vždy za vinnú bola označená žena. Úspešnosť manželstva sa v tradičných rómskych spoločenstvách posudzovala podľa počtu narodených detí (pozri napr. Davidová, 2004, Hájková, 2001, Hübschmannová, 1999)

6.2.3 Štruktúra žien podľa počtu narodených žien

Výsledkom reprodukčného správania jednotlivých generácií je štruktúra žien podľa počtu živonarodených detí na konci reprodukčného obdobia. Základný rozdiel medzi populáciou Slovenska, rómskej národnosti a rómskych lokalít sa nachádza predovšetkým v zastúpení žien s väčším počtom detí. Ako sme ukázali na prierezových dátach, práve intenzita rodenia detí vyšších poradí sa dominantným spôsobom podpisuje pod rozdiely v intenzite plodnosti žien Slovenska, rómskych lokalít a žien rómskej národnosti. Rovnaký efekt nachádzame aj v prípade konečnej plodnosti.

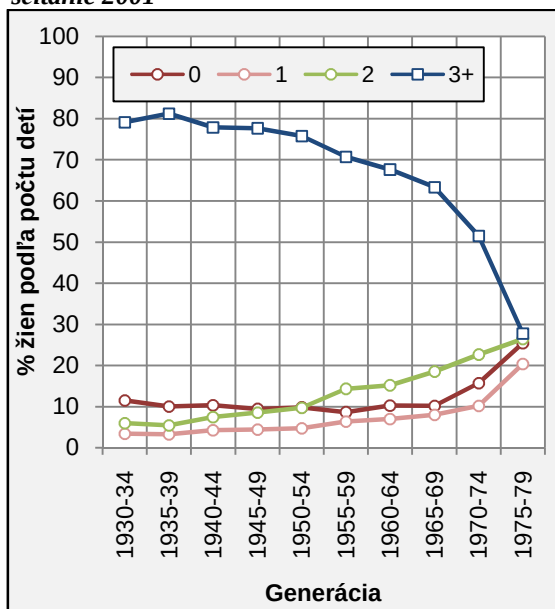
Dlhodobu sa zastúpenie žien rómskej národnosti s tromi a viac deťmi pohybovalo na úrovni 80 %. Až v generáciách z obdobia po druhej svetovej vojne môžeme vidieť postupný pokles. Podiel žien s tromi a viac deťmi v generácii 1955–1959 dosahoval hranicu 70 %. Na druhej strane sa mierne zvýšila váha žien, ktoré mali len dve deti. Dvojdetný model rodiny sa v prípade generácií zo začiatku 30. rokov presadil len približne u 6 % žien. Ženy narodené v druhej polovici 50. rokov mali dve deti v takmer 15% prípadov. Nižšie zastúpenie mali v jednotlivých generáciách už len ženy s jedným dieťaťom. Aj napriek miernemu medzigeneračnému nárastu žien s jedným a dvomi deťmi si uvedenú dominanciu troch a viac detí udržali aj mladšie generácie ešte s neukončenou reprodukciou. Výsledky sčítania 2001 potvrdzujú, že model jednodetnej a bezdetnej rodiny má u osôb rómskej národnosti stále len marginálne postavenie. Na druhej strane môžeme predpokladať, že mladšie generácie budú už viac inklinovať k dvom, a najmä trom deťom, pričom zastúpenie viacpočetných rodín sa bude naďalej znižovať. Dokazuje to aj podrobnejšie triedenie štruktúry žien podľa počtu detí. Podľa údajov zo sčítania 1980 podiel žien s päť a viac deťmi na konci reprodukčného obdobia dosahoval približne 65 %. Ženy rómskej národnosti z druhej polovice 40. rokov mali ešte v 50% prípadov päť a viac detí, zo začiatku 50. rokov asi v 40% a ženy narodené na konci 50. rokov už len približne v tretine prípadov.

Z pohľadu medzigeneračného vývoja štruktúry žien podľa počtu narodených detí na Slovensku sme svedkami dlhodobého poklesu zastúpenia žien s väčším počtom detí. Podľa dostupných údajov zo sčítania 1930 najvyšší registrovaný podiel žien s tromi a viac deťmi mali vydaté ženy narodené v rokoch 1855–1885, kde tvorili viac ako 70 % z celkovej generácie. U žien narodených v prvej polovici 30. rokov 20. storočia sa váha žien s tromi a viac deťmi pohybovala už len na úrovni 48 %. Pokles pokračoval aj v ďalších generáciách, a preto ženy zo začiatku 50. rokov mali podľa sčítania 2001 len približne v tretine prípadov tri a viac detí. Na úkor viacpočetnej rodiny sa postupne vytváral a presadzoval model dvojdetnej rodiny, ktorý od

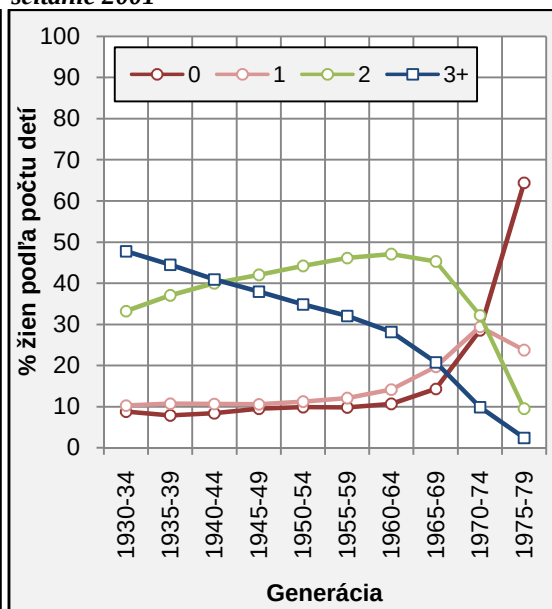
⁵⁶ Napríklad Výskum sexuálneho a reprodukčného správania v rómskych komunitách na Slovensku zistil, že prevažná väčšina chlapcov aj dievčat sa chceli aspoň raz v živote stať rodičmi (Filadelfiová, Mesochoritsová, 2005).

generácie 1945–1949 v populácii Slovenska dominoval. Kým len tretina žien narodených na začiatku 30. rokov mala dve deti, u žien z generácie 1950–1954 to bolo už 45 %. Model pomerne nízkej bezdetnosti a vysokej koncentrácie na dve deti sa stal počas minulého politického režimu typickým reprodukčným správaním populácie Slovenska.

Obr. 41 – Štruktúra generácií žien rómskej národnosti podľa počtu živonarodených detí; sčítanie 2001

Obr. 42 – Štruktúra generácií žien populácie Slovenska podľa počtu živonarodených detí; sčítanie 2001

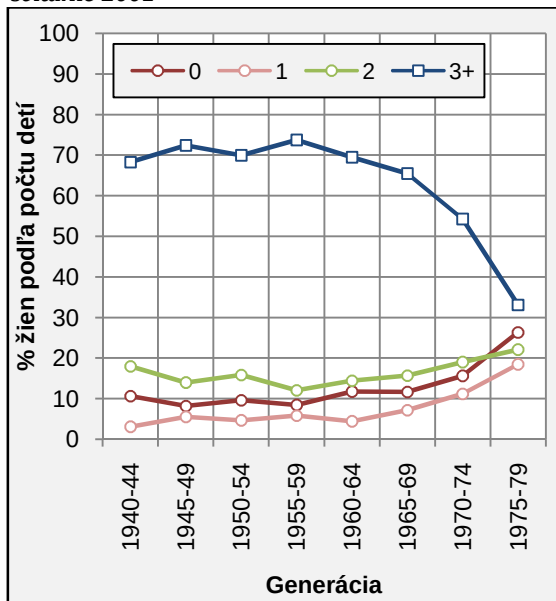

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

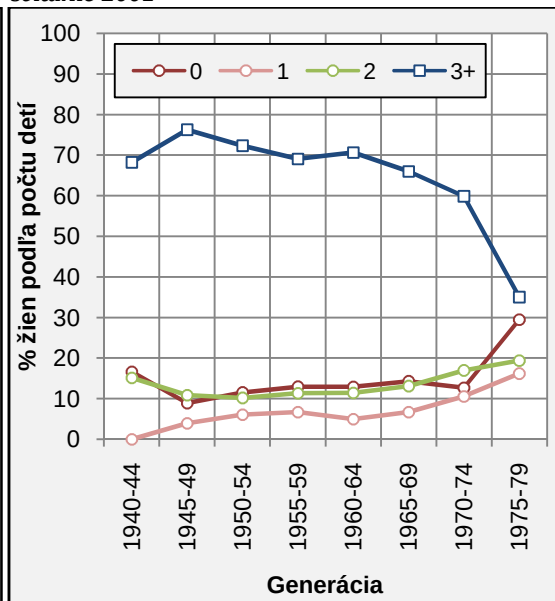
Populačný vývoj v posledných približne dvoch desaťročiach ukazuje, že dochádza k výraznej modifikácii a diferenciacii tohto modelu. V súčasnosti už nemôžeme hovoriť o jednotnom reprodukčnom modeli, ale o niekoľkých navzájom sa odlišujúcich a koexistujúcich variantoch reprodukčného správania. Výsledkom týchto zmien bude na jednej strane zvyšovanie podielu celoživotne bezdetných žien a najmä častejší model rodiny vychovávajúcej len jedno dieťa (Potančoková, 2008).

Dominantnú pozíciu mali podľa výsledkov sčítania 2001 rodiny s tromi a viac deťmi aj v populáciách rómskych komunít. Ich podiel sa v generáciách s ukončenou reprodukciou pohyboval na úrovni 70 %, pričom medzigeneračne nie je možné zreteľne prehlásiť, že by dochádzalo k poklesu ako u obyvateľstva rómskej národnosti. Zníženie váhy viacpočetných rodín medzi generáciami sa v týchto populáciách prejavuje až v prípade žien s päť a viac deťmi. Pokles zastúpenia tejto skupiny žien sa medzi generáciami zo 40. a 50. rokov znížil približne z 50 % na 40–45 %. Generácie narodené na začiatku 60. rokov síce ešte nemali v čase sčítania ukončenú reprodukciu, ale vzhľadom na pomerne nízku intenzitu plodnosti vo veku nad 40 rokov sa podiel žien s päť a viac deťmi z približne 35 % pravdepodobne už výraznejšie nezvýši. Môžeme predpokladať, že obyvateľstvo rómskej národnosti zatiaľ v menšej miere vedome obmedzuje svoju plodnosť ako to môžeme vidieť u populácie rómskej národnosti.

Obr. 43 – Štruktúra generácií žien rómskych lokalít (95+) podľa počtu živonarodených detí; sčítanie 2001

Obr. 44 – Štruktúra generácií žien rómskych lokalít (70+) podľa počtu živonarodených detí; sčítanie 2001

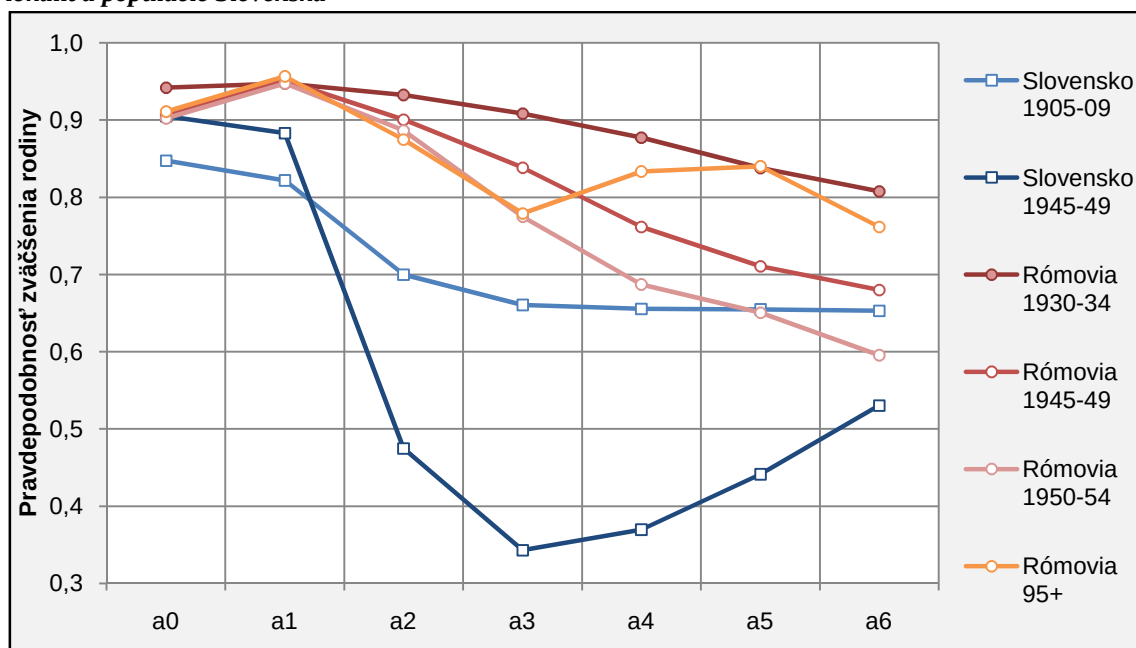
Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

6.2.4 Pravdepodobnosť zväčšenia rodiny

V populáciách, ktoré vedome neobmedzovali svoju plodnosť dosahovali pravdepodobnosti zväčšenia rodiny vysoké hodnoty aj u detí vyšších poradií. Manželská dvojica sa nebránila počatiu ďalšieho dieťaťa a celkový počet narodených detí nezávisel od počtu dovtedy narodených detí. Postupné klesanie hodnôt pravdepodobností zväčšenia rodiny s vekom a počtom narodených detí nebolo prejavom vedomých snáh o ukončenie reprodukcie, ale výsledkom biologických obmedzení. S rastúcim vekom sa zvyšovala neschopnosť otehotnieť, donosiť a porodiť živé dieťa. Príklad veľmi nízkeho znižovania šancí pôrodu ďalšieho dieťaťa môžu predstavovať rómske ženy narodené v 30. rokoch minulého storočia. Na druhej strane u žien rómskej národnosti z druhej polovice 40. rokov už zreteľne môžeme vidieť pokles pravdepodobností zväčšenia rodiny najmä u detí piateho a vyššieho poradia. Ešte výraznejší prepád vidieť u žien narodených na začiatku 50. rokov⁵⁷. Môžeme preto predpokladať, že nezvratné zmeny v procese plodnosti sa výraznejšie prejavili a postupne medzigeneračne čoraz viac presadili až u rómskych žien narodených po druhej svetovej vojne.

Populácie, ktoré vedome obmedzujú svoju plodnosť, majú v generačnom pohľade najvyššie hodnoty pravdepodobnosti zväčšenia rodiny pri dieťati prvého poradia. V populáciách, v ktorých nedochádza k vedomému obmedzovaniu plodnosti nadobúda pravdepodobnosť pôrodu druhého dieťaťa vyššie hodnoty ako šanca, že žena bude mať svoje prvé dieťa. Zdanlivý paradox má svoje logické vysvetlenie. V každej populácii určitá časť žien nemôže mať z biologických dôvodov deti. V prípade, že v populácii nedochádza k obmedzovaniu plodnosti ženy, ktoré sa už raz stali matkami majú väčšiu šancu porodiť druhé dieťa ako bezdetné ženy, pretože v tejto skupine už nefigurujú osoby, ktoré dieťa mať nemôžu.

⁵⁷ V skupine žien narodených v rokoch 1950–1954 boli vzhľadom na rok sčítania ešte generácie s neukončenou reprodukciou. V súvislosti s veľmi nízkou plodnosťou rómskych žien vo veku nad 40. a najmä 45. rokov však môžeme predpokladať, že táto skutočnosť výsledné hodnoty výraznejším spôsobom neovplyvnila.

Obr. 45 – Pravdepodobnosti zväčšenia rodiny vybraných generácií žien rómskej národnosti, rómskych lokalít a populácie Slovenska

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Úroveň pravdepodobností u ďalších poradií v populácii s vedomým obmedzovaním plodnosti je okrem biologických faktorov výrazne zaťažená snahou vedome sa brániť ďalšiemu počatiu. Predovšetkým po narodení určitého želaného počtu detí dochádza k veľkej snahe zamedziť ďalšiemu tehotenstvu. Táto skutočnosť sa prejavuje prudkým poklesom hodnôt pravdepodobnosti zväčšenia rodiny. Zreteľne to môžeme vidieť na príklade generácií žien Slovenska z druhej polovice 40. rokov (obr. 45). Orientácia na dvojdetný model rodiny zapríčinila, že pravdepodobnosť narodenia prvého a druhého dieťaťa sa pohybovala nad resp. takmer na hranici 90 %. Snahy väčšej časti žien ukončiť svoju reprodukciu s druhým dieťaťom sa prejavili dramatickým poklesom pravdepodobnosti narodenia dieťaťa tretieho a najmä štvrtého poradia. Na druhej strane však v prípade pravdepodobností narodenia dieťaťa vyššieho poradia sa riziko postupne zvyšovalo. Vzhľadom na podmienený charakter pravdepodobností zväčšenia rodiny môžeme predpokladať existenciu subpopulácie vyznačujúcej sa odlišným reprodukčným správaním prejavujúcim sa v celkovom počte narodených detí. Významnú časť v nej budú tvoriť práve ženy z rómskych segregovaných osád. Podobne aj v prípade populácie rómskych lokalít (95+) sa riziko narodenia ďalšieho dieťaťa zvyšuje so štvrtým pôrodom. Zdá sa, že aj v tejto špecifickej populácii existujú dve skupiny žien. Prvú tvoria ženy snažiace sa obmedzovať veľkosť rodiny a druhú predstavujú ženy, u ktorých je riziko narodenia detí vyšších poradií stále vysoké.

Predpoklad o nástupe nezvratných zmien a ich postupnom prehľbovaní v rómskej populácii na Slovensku v generáciách narodených po druhej svetovej vojne potvrdzuje obr. 46. Dynamický pokles hodnôt pravdepodobností zväčšenia rodiny zasiahol predovšetkým pôrody 4.–7. poradia. Kým rómske ženy narodené v polovici 30. rokov mali šancu pôrodu štvrtého dieťaťa viac ako 95 %, ženy z polovice 40. rokov len 84 % a zo začiatku 50. rokov 77 %. Približne rovnaký rozsah poklesu zaznamenali aj ďalšie poradia. V generácii rómskych žien

narodených v rokoch 1950–1954 riziko pôrodu 5. dieťaťa sa pohybovalo na úrovni 70 %, 6. dieťaťa 65 % a šanca narodenia 7. dieťaťa bola na úrovni 60 %.⁵⁸

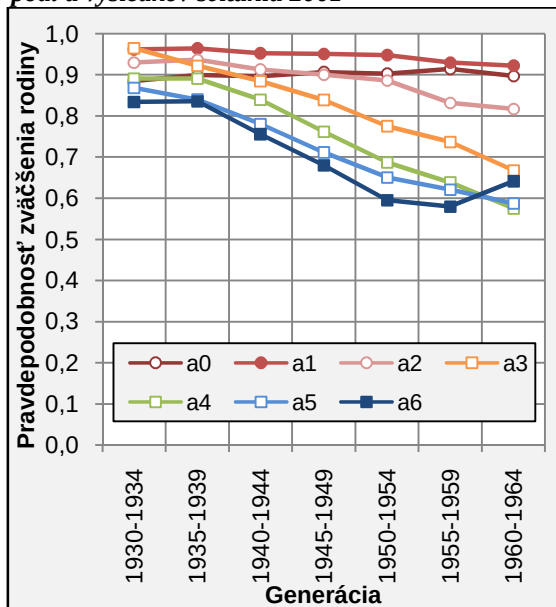
Porovnanie charakteru pravdepodobností medzi populáciou žien rómskej národnosti a žien Slovenska poukazuje na stále existujúce veľké rozdiely v úrovni šancí narodenia dieťaťa vyššieho poradia. Predovšetkým z obr. 47 je možné zreteľne vidieť veľký odstup pravdepodobností prvého a druhého poradia od ďalšej parity. Okrem toho vo všetkých generáciách platilo, že pravdepodobnosť narodenia prvého dieťaťa bola vždy vyššia ako pravdepodobnosť, že žena s jedným dieťaťom bude mať svoje druhé dieťa. U rómskych žien sa rozdiel síce postupne medzigeneračne zmenšoval, ale aj v najmladších sledovaných generáciách platila opačná situácia. Pravdepodobnosť bezdetnej ženy mať prvé dieťa bola nižšia ako pravdepodobnosť ženy s jedným dieťaťom porodiť druhé. Otázkou zostáva prečo sa naďalej zachoval tento stav typický pre populácie, ktoré vedome neobmedzujú svoju plodnosť. Z priebehu a úrovne pravdepodobností druhého a tretieho poradia je vidieť, že rómske ženy sa len v obmedzenej miere snažia regulovať svoju plodnosť pred narodením druhého, resp. tretieho dieťaťa. Zdá sa, že u žien rómskej národnosti sa naďalej zachováva norma mať väčší počet detí a svoju plodnosť výraznejšie obmedzujú až po treťom dieťati. Okrem toho je treba pripomenúť, že miera bezdetnosti sa len v niektorých generáciách priblížila k biologickej hranici (3,5–4,0 %), pričom v generačných priemeroch dosahovala úroveň až 10 %.

Zaujímavý je tiež priebeh a úroveň rizika narodenia detí vyšších poradií v populácii Slovenska. V generáciách narodených po druhej svetovej vojne sa hodnoty pravdepodobnosti narodenia šiesteho a siedmeho dieťaťa viac menej stabilizovali na medzigeneračne rovnakej úrovni. Rovnako došlo k zastaveniu poklesu úrovne pravdepodobnosti narodenia štvrtých a piatich detí. Jedinou skupinou, ktorá nepretržite klesala, bola šanca narodenia tretieho dieťaťa. Pomerne stabilná úroveň rizika narodenia detí štvrtých a vyšších poradií spolu s vyššou hladinou pravdepodobností narodenia dieťaťa šiesteho a siedmeho poradia naznačujú, že populácia Slovenska nie je z pohľadu plodnosti homogénna, ale sa vytvorilo a koexistuje niekoľko reprodukčných režimov. Na jednej strane sa prevažná časť žien Slovenska orientovala na dvojdetný model rodiny. V mladších generáciách budeme navyše s veľkou pravdepodobnosťou svedkami prehlbenia modelu rodiny s jedným dieťaťom pri určitom zvýšení bezdetnosti. Čiastočne to môžeme vidieť aj na miernom poklese hodnôt pravdepodobností prvého a druhého poradia v generáciách z druhej polovice 50. a začiatku 60. rokov. Na celkový rozsah týchto zmien si však budeme musieť ešte počkať až dané generácie ukončia svoju reprodukciu. Druhú skupinu žien charakterizuje vysoká šanca mať viacpočetnú rodinu. Ide o menšinový model⁵⁹ formujúci sa až po selekcii žien riadiacich sa modelmi nižšej realizovanej plodnosti. Do tejto skupiny spadajú predovšetkým ženy s nízkym vzdelaním (najvyššiu konečnú plodnosť dlhodobo dosahujú ženy so základným vzdelaním), rómske ženy a to najmä z prostredia segregovaných osád a tiež ženy zamerané na viacpočetnú rodinu, ktoré naplnenie svojich životných cieľov a plánov nachádzajú práve vo veľkej rodine.

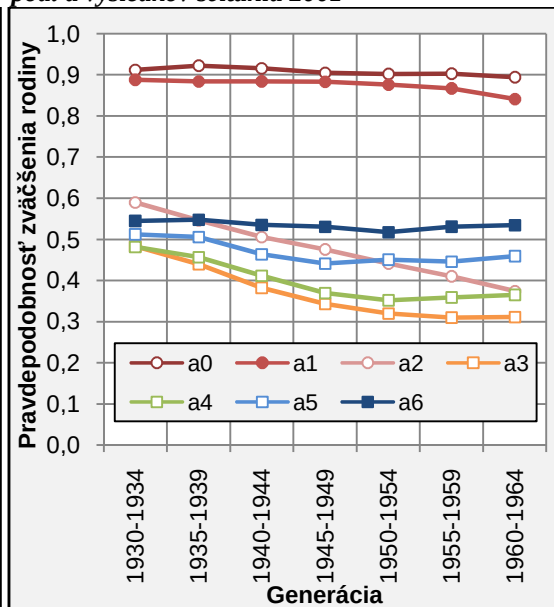
⁵⁸ Na tomto mieste cítíme potrebu upozorniť na charakter ukazovateľa pravdepodobnosti zväčšenia rodiny. Všetky pravdepodobnosti sú podmienené. Na to aby mohla byť žena vystavená riziku pôrodu napr. 5. dieťaťa musí už mať štyri deti. Preto pravdepodobnosť narodenia 5. dieťaťa nereflektuje riziko pre každú rómsku ženu, ale len pre ženu spĺňajúcu uvedenú podmienku.

⁵⁹ Podiel žien s päť a viac deťmi sa v generáciách narodených v rokoch 1945–1959 pohyboval na úrovni 3–4 %.

Obr. 46 – Pravdepodobnosti zväčšenia rodiny vybraných generácií žien rómskej národnosti podľa výsledkov sčítania 2001

Obr. 47 – Pravdepodobnosti zväčšenia rodiny vybraných generácií žien populácie Slovenska podľa výsledkov sčítania 2001

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

V prípade rómskych lokalít medzigeneračný vývoj pravdepodobností zväčšenia rodiny zatiaľ nemal jednoznačný charakter ako sme mohli vidieť na príklade žien rómskej národnosti. Určitý mierny pokles pravdepodobností bolo možné sledovať len v prípade narodenia detí štvrtého, piateho a šiesteho poradia. Ukazuje sa, že narodenie štvrtého dieťaťa v týchto populáciách predstavuje významný moment pre úroveň celkovej plodnosti žien. Môžeme preto predpokladať, že v rómskych lokalitách existujú vo všeobecnosti dve skupiny žien. V prvej sa snažia po narodení tretieho resp. štvrtého dieťaťa brániť narodeniu ďalšieho dieťaťa. Ženy druhej skupiny sú naopak vystavené vyššiemu riziku pôrodu aj v prípade detí piateho a vyššieho poradia.

6.2.5 Koncentrácia reprodukcie

Štruktúra generácií žien rómskej národnosti, rómskych lokalít a populácie Slovenska podľa počtu narodených detí ukázala, že aj vo vnútri jednotlivých generácií sa nachádzajú pomerne významné rozdiely. V generáciách, ktoré majú väčšiu variabilitu žien podľa parity môže dôjsť k situácii, že ženy, ktoré majú menej detí sú síce početnejšie, no ich príspevok k celkovému počtu narodených detí je nižší ako u žien s vyššou paritou.⁶⁰ Je to dôsledok toho, že ženy vyššej parity aj pri svojom relatívne nižšom zastúpení môžu koncentrovať na seba veľký podiel z celkového počtu narodených detí. Úroveň tejto koncentrácie graficky vyjadruje krivka koncentrácie (Lorenzova krivka) a z nej odvodený číselný koeficient koncentrácie (Giniho koeficient). Koncentrácia reprodukcie predstavuje nástroj ako číselne a graficky znázorniť variabilitu plodnosti žien určitej populácie alebo generácie. Zobrazuje podstatné rozdiely v plodnosti žien ako výsledok nerovnomerného rozloženia rodenia detí medzi nimi.

⁶⁰ Napríklad u žien rómskej národnosti narodených v rokoch 1945–1949 síce prevažovali ženy s menej ako piatimi deťmi, no dominantné postavenie na celkovej plodnosti tejto skupiny generácií mali ženy s viac ako piatimi deťmi.

Krivka koncentrácie znázorňuje kumulatívny podiel detí ako funkciu kumulatívneho podielu žien. Dáva do vzťahu zastúpenie detí na celkovom počte všetkých detí, ktoré sa narodili ženám parity (i)⁶¹ alebo nižšej so zastúpením týchto žien na celkovom počte žien príslušnej generácie. V situácii, kedy by sa početnosť žien každej parity zhodovala s početnosťou detí tejto parity, krivka koncentrácie by zvierala s osou (x) znázorňujúcou kumulatívny podiel žien 45° uhol⁶² (Shkolnikov et. al., 2004).

Koeficient koncentrácie ako číselné vyjadrenie miery koncentrácie predstavuje plochu vymedzenú Lorenzovou krivkou a vyššie spomínanou diagonálou. Hodnota koeficientu sa môže pohybovať na intervale (0–1). Čím väčšia je variabilita plodnosti podľa parity v generácii, tým väčšia plocha pripadá na priestor vymedzený diagonálou a koncentračnou krivkou.

Podľa Kendalla a Stuarta (1966 in Shkolnikov et al., 2004) koeficient koncentrácie môžeme charakterizovať ako priemer absolútnych rozdielov v počte detí vo vzťahu k celkovému priemernému počtu detí. V kontexte rozdelenia príspevkov na celkovej reprodukcií, koeficient koncentrácie predstavuje priemerný rozdiel v produktivite vo vzťahu k priemernej produktivite. Jednoducho sa dá povedať, že pomocou koncentračnej krivky a koeficientu koncentrácie sledujeme aká časť žien z danej generácie má akú časť detí z ich celkového počtu. S tým súvisia aj ďalšie často sledované ukazovatele koncentrácie reprodukcie, ktoré dostali označenie *have-half a half-have*⁶³. *Have-half* vyjadruje percento žien danej generácie, ktorým sa narodilo 50 % všetkých detí tejto generácie. Druhý indikátor *half-have* predstavuje podiel detí, ktoré sa narodili 50 % žien v sledovanej generácii (Spielauer, 2004). Koncept koncentrácie reprodukcie umožňuje nielen vyjadriť stupeň heterogenity, ale vďaka nemu dokážeme sledovať jej medzigeneračný vývoj a tiež analyzovať a porovnávať diverzitu plodnosti v rámci jednotlivých populácií. Rozdelenie žien podľa počtu narodených detí a koncentračná krivka sa navzájom dopĺňajú a umožňujú obohatiť analýzu plodnosti o dve roviny (Vaupel, Goodwin, 1987).

Na obr. 48 môžeme vidieť porovnanie kriviek koncentrácie žien rómskej národnosti, rómskych lokalít a Slovenska narodených v rokoch 1945–1949. Plocha, ktorú vytvárala krivka a diagonála (čierna čiara) bola zreteľne najmenšia u žien Slovenska. Dokumentuje to aj úroveň koeficientu koncentrácie, ktorý dosahoval v tejto generácii hodnotu približne 0,299. V prípade žien rómskej národnosti a najmä žien rómskych lokalít sa koeficient koncentrácie pohyboval na výrazne vyššej úrovni. Hodnoty Giniho koeficientu potvrdili väčšiu heterogenitu v charaktere plodnosti rómskych žien a žien rómskych lokalít.

Vyznačené body na krivkách koncentrácie zobrazujú pozíciu žien s určitým počtom detí. Prvý bod v pravom hornom rohu reprezentuje ženy, ktoré mali minimálne jedno dieťa. Druhý charakterizuje ženy s dvomi a viac deťmi, tretí s tromi a viac a pod. Posledný bod v ľavom dolnom rohu zobrazuje ženy s desiatimi a viac deťmi.

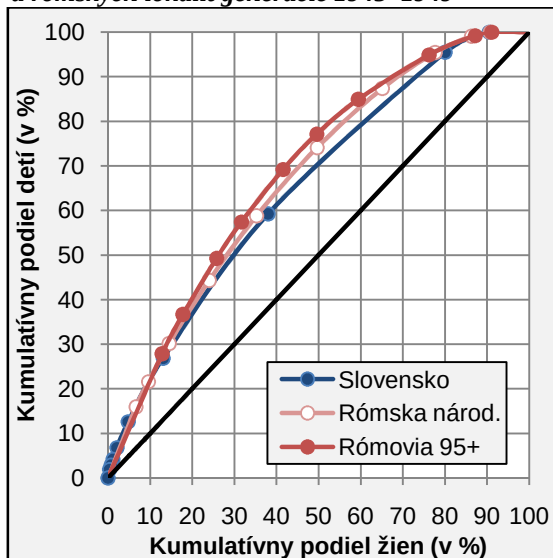
Napríklad 5 a viac detí malo v generácii z rokov 1945–1949 len necelých 5 % žien Slovenska. Na druhej strane deti s piatimi a viac súrodencami predstavovali v tejto generácii viac ako 12 % všetkých narodených detí. V rómskej populácii a populácii rómskych lokalít tvorili ženy s piatimi a viac deťmi približne 50 % všetkých žien, pričom deti piateho a vyššieho poradia predstavovali v sledovanej skupine generácií viac ako tri štvrtiny všetkých detí.

⁶¹ Parita (i) predstavuje najvyššiu pozorovanú paritu v príslušnej generácii.

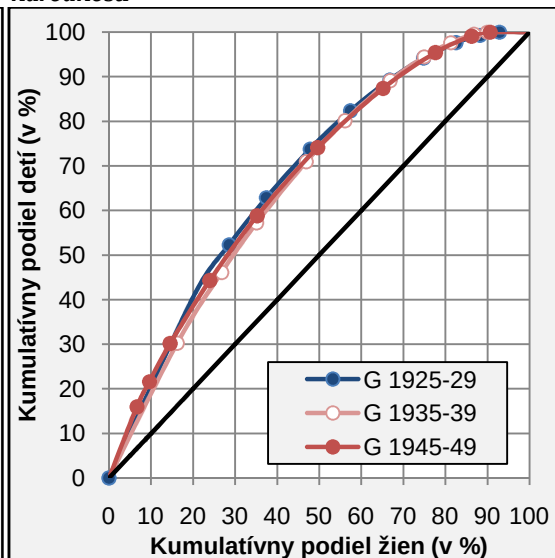
⁶² Hovoríme o tzv. perfektné zhode.

⁶³ Ukazovatele zatiaľ nemajú v slovenčine (češtine) svoje označenie, preto používame pôvodné anglické názvy.

Obr. 48 – Lorenzova krivka koncentrácie plodnosti žien Slovenska, rómskej národnosti a rómskych lokalít generácie 1945–1949

Obr. 49 – Lorenzova krivka koncentrácie plodnosti vybraných generácií žien rómskej národnosti

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Jedno dieťa malo na Slovensku približne 11 % žien, no len necelých 5 % všetkých detí bolo bez súrodenca. V rómskych lokalitách a v populácii rómskej národnosti sa podiel žien s jedným dieťaťom pohyboval na úrovni 4,0 resp. 4,4 %, no zastúpenie jedináčikov nedosahovalo ani 1 %.

V prípade žien s desiatimi a viac deťmi platilo, že v populácii Slovenska predstavovali len 0,25 % z celkového počtu žien narodených v rokoch 1945–1949. Podiel detí 10. a vyššieho poradia sa pohyboval približne na úrovni 1,3 %. U žien rómskej národnosti ženy, ktorým sa narodilo desať a viac detí tvorili takmer 7 %, pričom deti s ďalšími deviatimi a viac súrodencami sa podieľali na celkovom počte približne 16 %. Ešte väčšiu heterogenitu môžeme vidieť v rómskych lokalitách, kde sledovaná skupina žien predstavovala 13 % všetkých žien danej generácie a deti dokonca až 28 % zo všetkých narodených detí ženám z druhej polovice 40. rokov.

Podľa tab. 13 platí, že polovica žien Slovenska z generácií 1945–1949 sa starala o necelých 70 % detí, kým v rómskej populácii a populácii rómskych lokalít to bolo 74 resp. 78 % detí. Na druhej strane 50 % detí na Slovensku sa narodilo 31 % všetkých žien, pričom v rómskych lokalitách to bolo len približne 26 % žien danej skupiny generácií.

Previazanosť medzi štruktúrou žien podľa parity a charakteristikami koncentrácie sa prejavuje aj v medzigeneračnom vývoji. Na príklade rôznych populácií Európy a tiež u žien USA to dokázali viaceré štúdie (napr. Vaupel, Goodwin, 1987; Shkolnikov et al., 2004, 2007; Spielauer, 2004). Hlavným determinantom poklesu variability plodnosti a tým aj hodnôt koeficientu koncentrácie bolo postupné presadzovanie dvojdetného modelu rodiny. Na jednej strane zostávalo menej žien bezdetných, no súčasne ženy výrazne častejšie svoju reprodukciu ukončievali už po narodení druhého dieťaťa. Postupne dochádzalo ku znižovaniu heterogenity generácií žien z pohľadu ich parity. Prejavilo sa to v koncentrácii na jedno, dve a maximálne tri deti, pričom dominantnú úlohu začala postupne zohrávať rodina s dvomi deťmi. Výsledkom tohto procesu bolo, že čoraz väčšiu váhu na celkovom počte narodených detí preberala

kategória žien s dvomi deťmi, kým v ostatných skupinách sa ich zastúpenie znižovalo a tým klesal aj ich vplyv na úroveň koncentrácie reprodukcie.

Tab. 13 – Základné ukazovatele koncentrácie plodnosti vybraných generácií žien Slovenska, rómskej národnosti a rómskych lokalít

Populácia	Generácia				
	1935–1939	1940–1944	1945–1949	1950–1954	1955–1959
<i>Koeficient koncentrácie</i>					
Obyvateľstvo rómskej národnosti	0,334	0,353	0,346	0,342	0,346
Rómske lokality (70+)	0,385	0,411	0,379	0,371	0,353
Rómske lokality (95+)	0,386	0,423	0,374	0,379	0,401
Populácia Slovenska	0,316	0,303	0,299	0,296	0,294
<i>50 % všetkých žien má ...% všetkých detí</i>					
Obyvateľstvo rómskej národnosti	74,0	75,0	74,4	73,5	74,1
Rómske lokality (70+)	77,9	78,3	76,6	76,2	74,6
Rómske lokality (95+)	78,9	81,2	77,5	77,9	78,6
Populácia Slovenska	71,4	70,1	69,6	69,0	68,6
<i>50 % všetkých detí pripadá na ...% všetkých žien</i>					
Obyvateľstvo rómskej národnosti	29,7	28,5	28,4	28,5	28,2
Rómske lokality (70+)	24,5	23,1	25,6	26,2	27,6
Rómske lokality (95+)	25,5	24,2	26,4	26,7	25,4
Populácia Slovenska	29,8	30,7	30,9	30,8	30,5
<i>50 % všetkých žien má priemerne ...detí</i>					
Obyvateľstvo rómskej národnosti	4,44	3,90	3,48	3,06	2,84
Rómske lokality (70+)	3,59	3,39	3,39	3,14	3,19
Rómske lokality (95+)	3,75	3,86	3,91	3,52	3,51
Populácia Slovenska	1,84	1,70	1,61	1,54	1,50

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Rovnaký vývoj môžeme sledovať aj na príklade populácie Slovenska. Koeficient koncentrácie sa medzi skupinami generácií ohraničenými rokmi 1935 a 1959 postupne znižoval a rovnako klesali aj hodnoty indexu have-half. Na 50 % žien narodených v druhej polovici 50. rokov pripadalo už menej ako 69 % všetkých detí. Podobne sa vyvíjal priemerný počet detí, ktoré mala polovica žien v sledovaných skupinách generácií. Kým 50 % žien narodených v druhej polovici 30. rokov malo priemerne viac ako 1,8 dieťaťa, polovici žien z 50. rokov sa priemerne narodilo len 1,5 dieťaťa.

Podľa Shkolnikova et al. (2004) v zásade platí, že zvýšenie podielu žien s nižším alebo vyšším ako priemerným počtom detí sa odzrkadľuje na zvýšení koncentrácie reprodukcie. Hodnoty koeficientu a ďalších ukazovateľov koncentrácie reprodukcie sú výraznou mierou citlivé na rast alebo pokles bezdetnosti a zastúpenie žien so štyrmi a viac deťmi. Vzhľadom na stále pretrvávajúcu veľkú váhu žien s vyšším počtom detí v rómskej populácii a rómskych lokalít a len postupné zmeny v ich zastúpení nie je možné identifikovať zreteľný medzigeneračný trend vo vývoji ukazovateľov koncentrácie reprodukcie. Výnimkou je priemerný počet detí pripadajúcich na 50 % žien. Tu dochádza k postupnému poklesu. Napríklad polovica žien rómskej národnosti z generácie z druhej polovice 30. rokov mala viac ako 4,4 dieťaťa, u žien narodených po druhej svetovej vojne to bolo už len 3,5 dieťaťa a v druhej polovici 50. rokov len niečo viac ako 2,8 dieťaťa. Obdobný len menej dynamický vývoj môžeme vidieť aj v prípade žien rómskych lokalít.

6.2.6 Kohortná analýza plodnosti podľa rodinného stavu

Transverzálna analýza plodnosti ukázala, že jedným z dôležitých aspektov, ktorým sa populácia Slovenska, rómskych lokalít a rómskej národnosti od seba odlišujú, je legitimita pôrodov a intenzita plodnosti nevydatých (predovšetkým slobodných) žien. Podiel detí narodených mimo manželstva je v populácii Slovenska aj napriek pomerne výraznému zvýšeniu za posledné dve desaťročia stále nižší ako v populáciách rómskych lokalít a rómskej národnosti. Okrem toho sa tiež potvrdilo, že intenzita plodnosti slobodných (resp. nevydatých) žien z rómskych lokalít bola výrazne vyššia a to v celom reprodukčnom období.

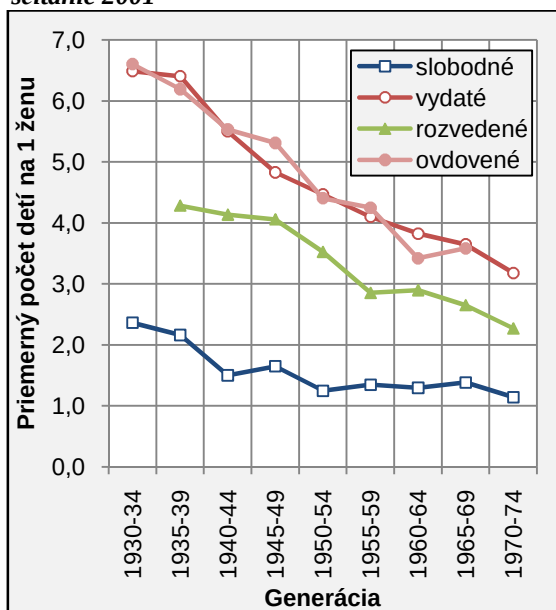
Retrospektívne údaje zo sčítania 2001 dokazujú, že tieto rozdiely je možné vidieť aj na generačnej úrovni. Slobodné ženy narodené na Slovensku v 30.–40. rokoch mali priemerne menej ako 0,3 dieťaťa. V generácii žien narodených po druhej svetovej vojne sa priemerný počet detí slobodných žien mierne zvýšil až v generácii zo 60. rokov presahovala úroveň 0,4 dieťaťa na ženu. Ženy rómskej národnosti, ktoré pri sčítaní 2001 uviedli, že ani raz nevstúpili do manželstva mali vo všetkých sledovaných generáciách priemerný počet detí výrazne vyšší. V najstarších generáciách z 30. rokov sa končená plodnosť pohybovala nad úrovňou 2 detí. Ženy zo 40. rokov mali priemerne 1,5 dieťaťa a v mladších generáciách sa priemerný počet detí udržal viac menej stabilne na úrovni 1,3–1,4 dieťaťa. O niečo vyššiu konečnú plodnosť mali slobodné ženy z rómskych lokalít, kde priemerne na jednu ženu narodenú v rokoch 1940–1959 pripadlo 1,5–1,9 dieťaťa.

V rómskej populácii a rovnako aj u obyvateľstva Slovenska platilo, že najvyššiu konečnú plodnosť dlhodobo dosahovali vydaté a ovdovené ženy. V oboch prípadoch môžeme vidieť pokles úrovne konečnej plodnosti. Kým na Slovensku sa priemerný počet detí na jednu ovdovenú ženu narodenú v prvej polovici 30. rokov znížil z takmer 2,9 detí na 2,5 dieťaťa, u žien zo začiatku 50. rokov v rómskej populácii došlo k oveľa dynamickejšim zmenám. Práve pokles hodnôt konečnej plodnosti ovdovených a vydatých žien rómskej národnosti sa výraznou mierou podpísal pod celkové zníženie priemerného počtu detí na jednu rómsku ženu. Ovdovené a vydaté ženy rómskej národnosti narodené v 30. rokoch mali podľa výsledkov sčítania priemerne 6,2–6,6 detí. Úroveň konečnej plodnosti sa u generácií z prvej polovice 50. rokov znížila o takmer dve deti na ženu.

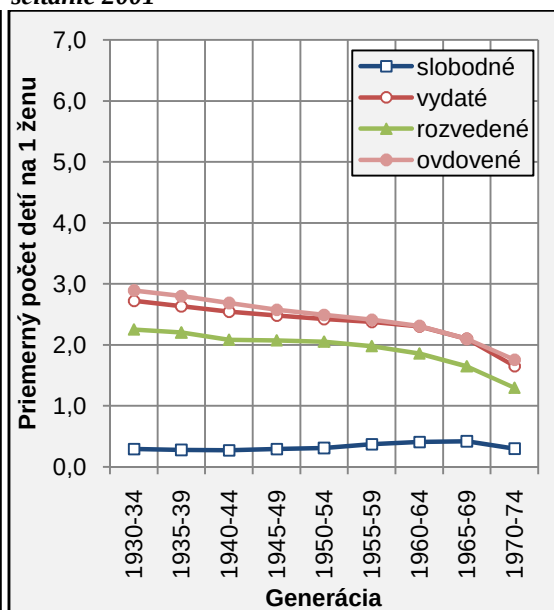
Pravdepodobnosť narodenia prvého dieťaťa bezdetnej slobodnej rómskej žene sa dlhodobo pohybovala na úrovni 40 %. Naproti tomu šanca, že sa bezdetnej slobodnej žene na Slovensku narodí dieťa, bola výrazne nižšia. Najnižšie riziko vstupu do materstva (15–16 %) mali slobodné ženy z 30. rokov a najvyššiu pravdepodobnosť dosahovali ženy narodené v rokoch 1955–1969, kde sa šanca pôrodu mimo manželský zväzok pohybovala už na úrovni 25 %. Narodením prvého dieťaťa sa slobodná matka na Slovensku stále vyčleňuje z dominantného súboru slobodných a súčasne bezdetných žien. V rómskej populácii je tehotenstvo a následne materstvo slobodnej ženy výrazne častejším javom, no aj napriek tomu väčšina trvalo slobodných žien zostávala podľa výsledkov sčítania 2001 bezdetnými.⁶⁴

⁶⁴ Veľkou nevýhodou retrospektívneho statického pohľadu sčítaní je, že umožňuje hodnotiť konečnú plodnosť len tých generácií slobodných žien, ktoré zostali slobodné až do momentu sčítania. Z analýzy preto vypadávajú tie ženy, ktorým sa síce mohli narodiť prvé deti ako slobodným, no ak do sčítania sa stihli vydať, boli zahrnuté do skupiny aspoň raz vydatých žien, resp. vydatých.

Obr. 50 – Priemerný počet detí na jednu ženu rómskej národnosti podľa jej rodinného stavu; sčítanie 2001

Obr. 51 – Priemerný počet detí na jednu ženu Slovenska podľa jej rodinného stavu; sčítanie 2001

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Odlišnosť charakteru plodnosti rómskych žien z pohľadu legitimacy je vidieť najmä v pravdepodobnosti narodenia detí druhého a tretieho poradia. V prípade, že sa slobodnej žene rómskej národnosti narodilo prvé dieťa, bola vystavená vysokému riziku pôrodu aj ďalších detí mimo manželský zväzok. Napríklad úroveň pravdepodobnosti narodenia dieťaťa druhého poradia slobodnej žene sa pohybovala na úrovni 75–86 %, pričom šance pôrodu detí ďalších poradi sa aj napriek určitému medzigeneračnému poklesu pohybovali stále na vysokej úrovni. V populácii Slovenska platilo, že riziko narodenia druhého dieťaťa (a1) slobodnej matke sa najprv medzigeneračne mierne znižovalo, aby od generácií z prvej polovice 50. rokov opätovne dochádzalo k miernemu nárastu.

Pre ženy Slovenska, ktoré väčšinu zo svojho reprodukčného obdobia prežili v minulom politickom režime vo všeobecnosti platilo, že drvivá časť prvých a najmä ďalších pôrodov bola realizovaná v manželskom zväzku. Vývoj podielu detí narodených nevydatej žene ukazuje, že uplatňovanie tradičného modelu, kedy sa dieťa malo narodiť do manželstva po druhej svetovej vojne ešte zosilnelo.⁶⁵ Nič na tom nezmenil ani nárast zastúpenia predmanželských koncepcií.⁶⁶ Pretrvávajúci tlak okolia, stigmatizácia slobodných matiek a ich detí sa podpísali pod snahu tehotných žien a jej rodiny o urýchlenie uzavretia manželstva aj za cenu, že by nešlo o biologického otca (Vašková, 2005). Výsledkom boli nízke šance pôrodu detí prvého a druhého poradia slobodnej matke.

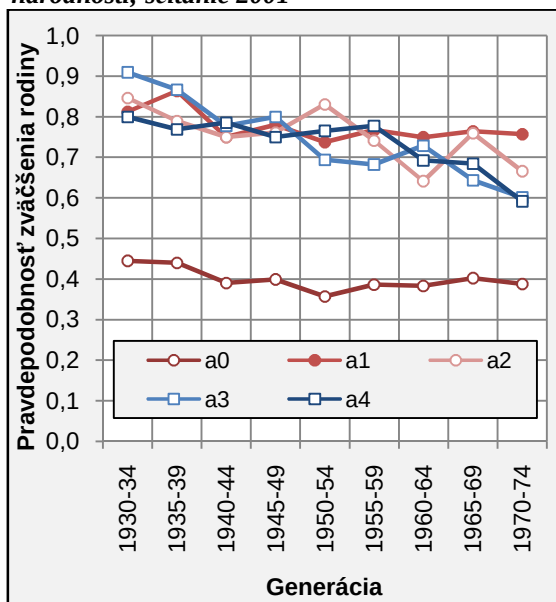
Generačná zmena vo vnímaní rodinných hodnôt sa p v populácii Slovenska presadzuje najmä v posledných dvoch desaťročiach. Výsledkom je určité uvedomenie si, že nie je potrebné uzatvárať vynútení sobáš len preto aby sa predišlo stigmatizácii zo strany verejnosti. Umožňuje

⁶⁵ V medzivojnovom období podiel detí narodených mimo manželstva na Slovensku dosahoval úroveň 7–9 %. V 50. a na začiatku 60. rokov zastúpenie nemanželských detí kleslo pod hladinu 5 %, pričom pod úroveň 7 % sa udržalo až do druhej polovice 80. rokov. Od tohto obdobia sledujeme v populácii Slovenska dynamický nárast podielu detí narodených nevydatým matkám. V roku 2009 predstavovali pôrody nemanželských detí už takmer 32 %.

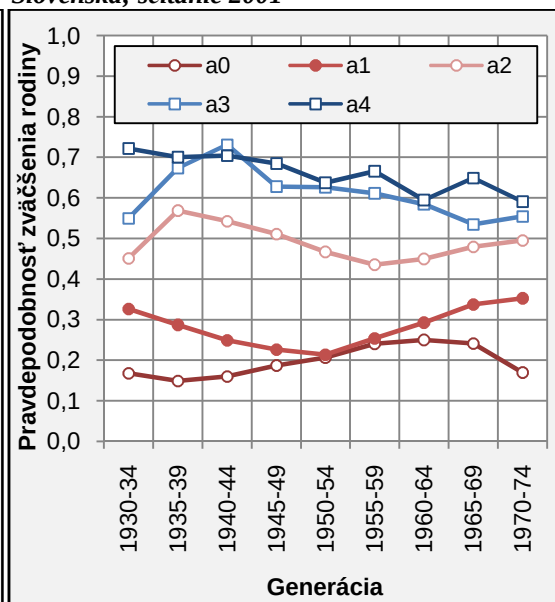
⁶⁶ Podiel pôrodov do 9. mesiacov od sobáša sa zvýšil z 25 % v 50. rokoch až na 53 % v druhej polovici 80. rokov.

voľnejšie rozhodovanie ženy o spôsobe ukončenia svojho tehotenstva a jej realizáciu v úlohe slobodnej matky (Vašková, 2005). Zmena postojov spoločnosti na materstvo a opakované materstvo slobodných žien sa prejavila aj vo vývoji pravdepodobností narodenia dieťaťa prvého a najmä druhého poradia. V generácii žien zo začiatku 70. rokov sa riziko narodenia druhého dieťaťa slobodnej matke zvýšilo už na úroveň 35 %.

Obr. 52 – Pravdepodobnosti zväčšenia rodiny vybraných generácií slobodných žien rómskej národnosti; sčítanie 2001

Obr. 53 – Pravdepodobnosti zväčšenia rodiny vybraných generácií slobodných žien populácie Slovenska; sčítanie 2001

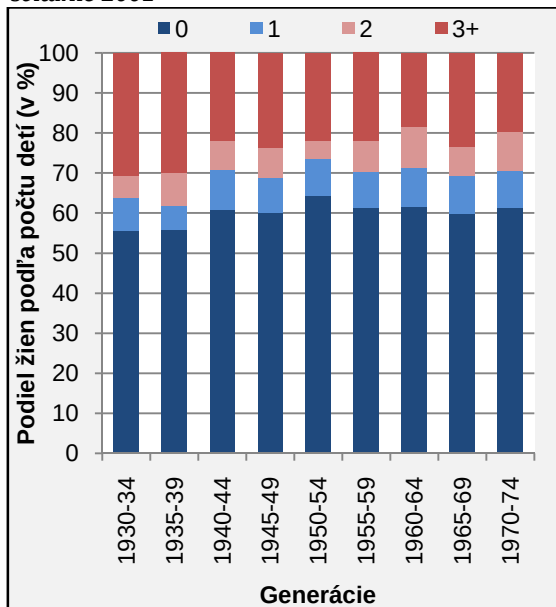

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

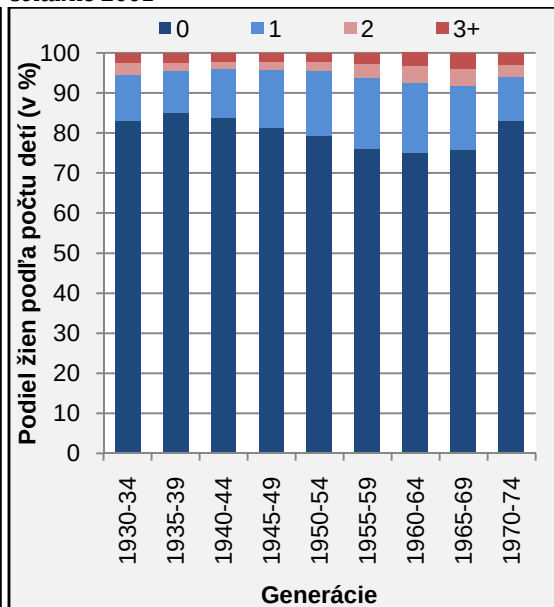
Pravdepodobnosti narodenia detí druhého a vyššieho poradia slobodnej žene sú podmienené a adresne sa viažu na špecifický výber žien, ktorým sa už narodilo, resp. narodili deti mimo manželský zväzok predchádzajúceho poradia. S každým narodením dieťaťa slobodnej žene sa v populácii Slovenska vo všeobecnosti pravdepodobnosť pôrodu zvyšovala, až u detí štvrtého a piateho poradia presahovala 60 resp. 70% hranicu. Ide o špecifickú subpopuláciu slobodných žien, ktorej model reprodukčného správania sa výrazne podobá slobodným ženám rómskej národnosti. Celková realizovaná plodnosť týchto žien je výrazne vyššia ako priemer Slovenska, pričom prevažná časť reprodukcie je koncentrovaná mimo manželstva. Môžeme preto povedať, že pre určitú skupinu rómskych žien a žien Slovenska je opakované slobodné materstvo ich špecifickou životnou stratégiou.

Podiel slobodných žien s dvomi a viac deťmi je vo všeobecnosti výrazne vyšší v rómskej populácii. V generáciách narodených v 30. rokoch predstavovali viac ako 35 % z celkového počtu slobodných rómskych žien. V mladších generáciách približne každá piata slobodná Rómka mala dve a viac detí. V populácii Slovenska výraznejšie dominovali bezdetné slobodné ženy. V prípade, že slobodná žena bola matkou, najčastejšie išlo len o jedno dieťa. Jednodetný model slobodných žien sa presadil najmä v generáciách z druhej polovice 50. a začiatku 60. rokov, kde predstavovali takmer 18 % z celkového počtu slobodných žien. Podiel slobodných žien s dvomi a viac deťmi bol medzigeneračne veľmi nízky. Vo všeobecnosti môžeme povedať, že model viacpočetného rodičovstva slobodných žien predstavuje v populácii Slovenska marginálnu reprodukčnú stratégiu špecifickej subpopulácie.

Obr. 54 – Štruktúra slobodných žien rómskej národnosti podľa počtu narodených detí; sčítanie 2001

Obr. 55 – Štruktúra slobodných žien populácie Slovenska podľa počtu narodených detí; sčítanie 2001

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Pravdepodobnosť narodenia prvého dieťaťa aspoň raz vydatým ženám (vydaté, ovdovené, rozvedené) sa na Slovensku dlhodobo udržiava na vysokej úrovni (94,5–95,9 %). Najvyššie hodnoty dosahovali generácie z druhej polovice 50. a začiatku 60. rokov. Miera bezdetnosti sa vďaka vysokým rizikám pôrodu prvých detí približovala až k biologickej hranici 3,5 %. Vysoká normativita materstva a rodičovstva sa prejavila aj v mladších generáciách, u ktorých ešte nemôžeme hovoriť o ukončení reprodukcie. Napríklad v generáciách aspoň raz vydatých žien zo začiatku 70. rokov sa pravdepodobnosť pôrodu prvého dieťaťa pohybovala na úrovni 90 %.

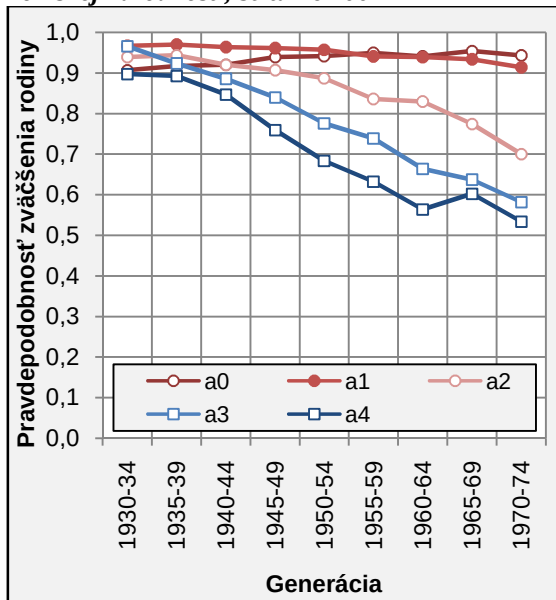
V prípade rómskych žien sledujeme v medzigeneračnom pohľade mierny nárast rizika narodenia prvého dieťaťa. V najstarších generáciách sa šanca porodiť prvé dieťa aspoň raz vydatej bezdetnej žene pohybovala „len“ na úrovni 90 %. Najvyššiu úroveň dosahovali ženy rómskej národnosti z prvej polovice 50. rokov a 60. rokov, kde pravdepodobnosť dosahovala úroveň 95 %. Miera bezdetnosti tak bola na základe výsledkov sčítania 2001 u aspoň raz vydatých rómskych žien o niečo vyššia. Uvedená skutočnosť platila najmä pre staršie generácie. Otázkou zostáva, čo podmienilo vznik tejto skutočnosti. S najväčšou pravdepodobnosťou môžeme hneď na začiatok zavrhnúť predpoklad častejšieho vedomého celibátu. Hlavnú úlohu asi zohrávalo horšie reprodukčné zdravie a s ním spojený vyšší výskyt biologickej sterility rómskych žien. Okrem toho je potrebné do úvahy tiež zobrať celkovú početnosť súboru a jeho možnú selektívnosť⁶⁷. Na druhej strane rozdiely v konečnej bezdetnosti aspoň raz vydatých rómskych žien a žien Slovenska sa pohybovali len v úzkom rozsahu 1–4 %.

Rovnako ako v prípade konečnej plodnosti všetkých rómskych žien, aj v skupine aspoň raz vydatých žien platí, že v starších generáciách registrujeme vyššiu pravdepodobnosť narodenia druhého dieťaťa ako prvého. Až v generáciách z druhej polovice 50. rokov môžeme vidieť

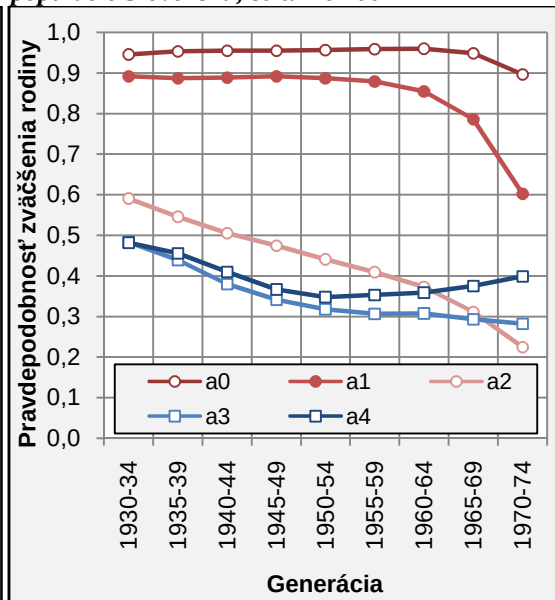
⁶⁷ V sčítaní je počet narodených detí zisťovaný len tým ženám, ktoré sa dožili dátumu sčítania, resp. neemigrovali do zahraničia. Jednotlivé generácie sú tak len zvyškami z pôvodných generácií. Okrem toho je treba tiež spomenúť vplyv selektívnej úmrtnosti žien podľa počtu narodených detí.

vyrovnanie rizík, pričom v najmladších generáciách už hodnota pravdepodobnosti klesá s poradím narodeného dieťaťa.

Obr. 56 – Pravdepodobnosti zväčšenia rodiny vybraných generácií aspoň raz vydatých žien rómskej národnosti; sčítanie 2001

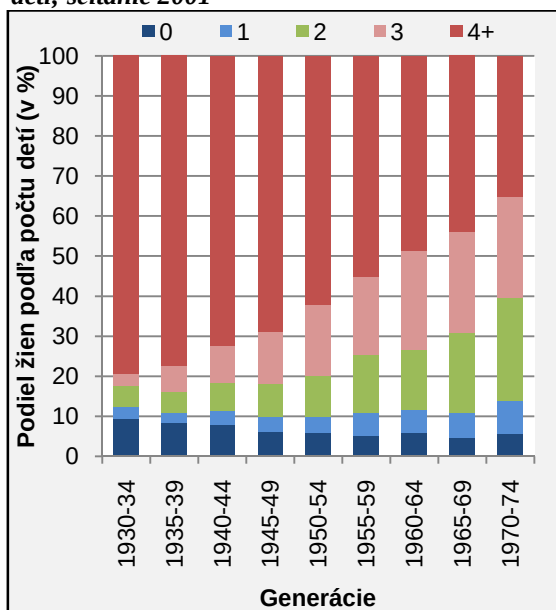
Obr. 57 – Pravdepodobnosti zväčšenia rodiny vybraných generácií aspoň raz vydatých žien populácie Slovenska; sčítanie 2001

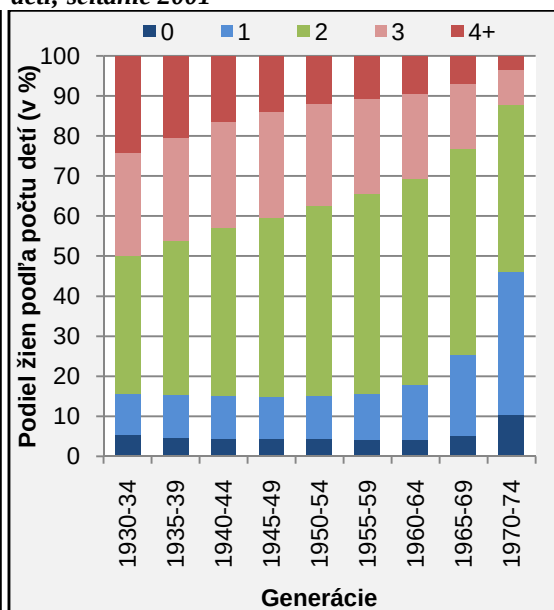
Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Retrospektívna analýza pravdepodobností zväčšenia rodiny aspoň raz vydatých žien rómskej národnosti a populácie Slovenska priniesla rovnaké trendy ako sme mohli vidieť v prípade všetkých žien bez ohľadu na ich rodinný stav. Preto sa obmedzíme len na stručné zhodnotenie základných výsledkov. Predovšetkým je zreteľne vidieť vyššiu úroveň rizika narodenia detí tretieho, štvrtého a piateho poradia. Rovnako je zrejмый medzigeneračný pokles pravdepodobností pôrodu tretích a ďalších detí ženám rómskej národnosti. Ukazuje sa, že práve vedomé obmedzovanie rodenia detí vyšších poradií aspoň raz vydatým ženám zohráva v prípade rómskej populácie kľúčovú úlohu pri celkovom znižovaní konečnej plodnosti. Potvrdzuje to aj pokles zastúpenia aspoň raz vydatých žien s vyšším počtom detí z takmer 80 % na 62 % u žien narodených v prvej polovici 50. rokov. Pokles váhy viacpočetných rodín sa podpísal pod nárast dvojdetných a najmä trojdetných rómskych rodín. Ženy s dvomi a tromi deťmi predstavovali v generáciách zo začiatku 30. rokov len niečo viac ako 8 % z celkového počtu žien. V generáciách z rokov 1950–1954 už tvorili viac ako 28 %. Aj napriek tomu, že mladšie generácie ešte nemali v čase sčítania ukončenú reprodukciu môžeme predpokladať, že proces obmedzovania veľkosti rodiny bude v rómskej populácii pokračovať aj naďalej. Výsledkom tohto vývoja bude v generáciách z druhej polovice 50. rokov a najmä zo 60. rokov presun od štyroch a viac detí na model dvojdetnej a trojdetnej rodiny. V prípade mladších žien rómskej národnosti (1970–1974) bolo vzhľadom na ich vek v roku 2001 ešte veľmi skoro vysloviť akékoľvek predikcie. Podiel žien so štyrmi a viac deťmi sa v tejto skupine pohyboval na úrovni 35 %, pričom ženy s dvomi a tromi deťmi predstavovali približne polovicu. Pravdepodobne do konca reprodukčného obdobia ešte dôjde k zvýšeniu zastúpenia žien s viac ako tromi deťmi, no zdá sa, že nastúpený trend posilňovania rodiny s menším počtom detí bude pokračovať aj u rómskych žien narodených v 70. rokoch.

Obr. 58 – Štruktúra aspoň raz vydatých žien rómskej národnosti podľa počtu narodených detí; sčítanie 2001

Obr. 59 – Štruktúra aspoň raz vydatých žien populácie Slovenska podľa počtu narodených detí; sčítanie 2001

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Odlišné časovanie nástupu vedomého obmedzovania počtu detí v rodinách celej populácie Slovenska sa podpísalo aj pod vývoj štruktúry aspoň raz vydatých žien narodených v rokoch 1930–1974. Ako môžeme vidieť na obr. 59, medzigeneračne došlo v porovnaní s rómskou populáciou, k menej dynamickému poklesu zastúpenia žien so štyrmi a viac deťmi. V prvej polovici 30. rokov tieto predstavovali 24 % a v generáciách z prvej polovice 50. rokov len približne polovicu z tohto podielu. Váha žien s tromi deťmi zostala v podstate dlhodobo na rovnakej úrovni (25–27 %). Pokles viacpočetných rodín sa prejavil predovšetkým v posilnení postavenia dvojdetného modelu. Ženy s dvomi deťmi narodené na začiatku 60. rokov tvorili už viac ako 51 % zo všetkých žien. Vývoj v mladších generáciách poukazuje na pomerne dynamický pokles žien s tromi deťmi a tiež zvyšovanie zastúpenia žien s jedným dieťaťom a bez vstupu do materstva na úkor dvojdetného modelu. Lepšiu podobu o štruktúre aspoň raz vydatých žien Slovenska narodených v prelomových generáciách zo 70. rokov získame až analýzou najbližšieho sčítania, ktoré sa uskutoční v roku 2011.

Analýza štruktúry rómskej populácie podľa rodinného stavu a zloženia cenзовých domácností na základe výsledkov sčítania 2001 ukázala, že významná časť slobodných rómskych žien v reprodukčnom veku v skutočnosti žila vo faktickom manželstve (kohabitácii). Najväčšiu váhu mali kohabitácie na konci reprodukčného obdobia. Vo veku nad 40 rokov žilo vo faktickom manželstve takmer 40 % všetkých slobodných rómskych žien. Vo veku 30–39 rokov to bola približne tretina a vo veku do 30 rokov asi štvrtina slobodných žien. Zastúpenie žien vo faktickom manželstve a početnosť tohto typu spolužitia treba chápať v kontexte jeho funkcie a v súvislosti s vekom existencie. V najmladších vekových skupinách majú prevahu slobodné ženy rómskej národnosti, ktoré ešte pravdepodobne nezačali žiť so žiadnym partnerom. S vekom postupne dochádza k uzatváraní partnerských a manželských zväzkov, pričom sa zdá, že v oboch formách spolužitia dochádza k realizácii reprodukcie. Je zrejmé, že faktické manželstvá v rómskych lokalitách a u rómskeho obyvateľstva nemajú funkciu

predmanželského partnerského spolužitia „na skúšku“ ale plnia skôr úlohu klasicky vnímaného manželstva so všetkými jeho funkciami.

Vzhľadom na celkový podiel slobodných osôb na konci reprodukčného veku je však zrejmé, že prevažná časť rómskych žien napokon aspoň raz vstúpi do manželstva. Na druhej strane pomerne vysoké zastúpenie existujúcich kohabitácií slobodných vo veku nad 40 rokov naznačuje, že časť faktických manželstiev predsa len pretrvá až do konca reprodukčného obdobia ženy. Nepriamo by tomu nasvedčovali aj vyššie spomenuté výsledky analýzy reprodukčnej histórie slobodných žien s jedným dieťaťom. Z tohto dôvodu sme sa preto pokúsili zodpovedať otázku aká vysoká je plodnosť v týchto typoch spolužitia a do akej miery sa podieľajú na celkovej plodnosti rómskych žien.

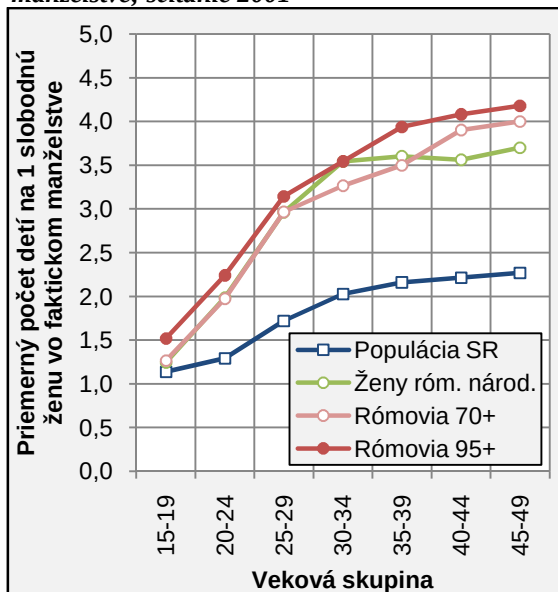
Koncepcia sčítania z roku 2001 neumožňuje zistiť, či deti, ktoré v cenze uviedla žena žijúca vo faktickom manželstve sa skutočne narodili v tomto zväzku, alebo sú výsledkom predchádzajúceho manželstva prípadne kohabitácie. Za účelom zistenia intenzity plodnosti žien vo faktických manželstvách sme sa preto obmedzili len na slobodné kohabitujuce ženy. Uvedený prístup má niekoľko pozitív. Predovšetkým je treba povedať, že väčšina rómskych žien a žien rómskych lokalít žijúcich vo faktickom manželstve bola v čase sčítania slobodná. Okrem toho analýzou slobodných kohabitujuúcich žien nám do určitej miery odpadá problém s deťmi narodenými v predchádzajúcom manželskom zväzku. Na druhej strane však ani v tomto prípade nevieme, či ide o prvé alebo opakované faktické manželstvo a teda, či do faktického manželstva, v ktorom slobodná žena v čase sčítania žila, sa skutočne narodili aj jej deti, alebo sú výsledkom predchádzajúcich kohabitácií. V súlade s hlavným zámerom sledovať intenzitu plodnosti žien vo faktických manželstvách pôjde pravdepodobne len o malý nedostatok.⁶⁸

Priemerný počet detí na jednu slobodnú ženu rómskej národnosti a z rómskych lokalít, ktorá podľa údajov zo sčítania 2001 žila vo faktickom manželstve bol vo všetkých vekových skupinách vyšší ako u kohabitujuúcich žien Slovenska. Rozdiel na konci reprodukčného obdobia predstavoval približne 1,4–1,9 dieťaťa podľa typu sledovanej populácie. V prípade, že porovnáme plodnosť žien z faktických manželstiev a vydatých žien zistíme, že ženy z faktických manželstiev bez ohľadu na to, či išlo o rómsku populáciu alebo populáciu Slovenska, mali vo veku 45–49 rokov nižšiu plodnosť. Na druhej strane v najmladších vekových skupinách vo všetkých sledovaných populáciách platilo, že intenzita plodnosti kohabitujuúcich žien bola o niečo vyššia ako žien žijúcich v manželstve. Priemerný počet detí na jednu ženu v manželstve a vo faktickom manželstve sa vo všeobecnosti vyrovnal skôr u rómskeho obyvateľstva a u obyvateľstva rómskych lokalít, kým v populácii Slovenska k tomu došlo až vo veku nad 35 rokov.

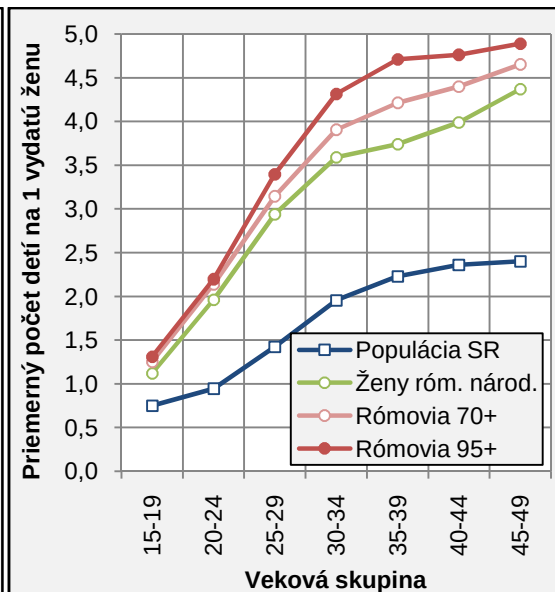
Odlišná intenzita plodnosti žien žijúcich vo faktických manželstvách naznačuje, že veľké rozdiely medzi populáciou Slovenska a rómskej národnosti budú existovať aj v štruktúre slobodných kohabitujuúcich žien podľa počtu narodených detí.

⁶⁸ Určitý problém môžu predstavovať situácie, ak sa žene narodilo dieťa (deti) s neznámym partnerom, resp. otca dieťaťa nechcela uviesť.

Obr. 60 – Priemerný počet detí na jednu ženu rómskej národnosti, populácie Slovenska a rómskych lokalít žijúcu vo faktickom manželstve; sčítanie 2001

Obr. 61 – Priemerný počet detí na jednu vydatú ženu rómskej národnosti, populácie Slovenska a rómskych lokalít; sčítanie 2001

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

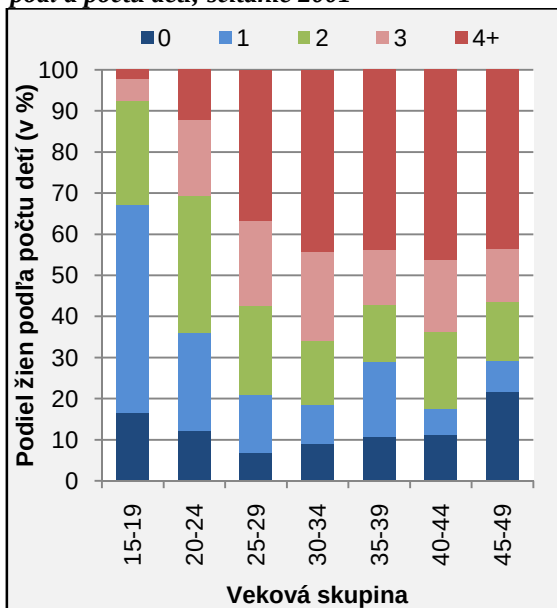
Vo všeobecnosti môžeme povedať, že slobodné ženy rómskej národnosti žijúce vo faktickom manželstve sa oveľa častejšie stávali matkami ako tomu bolo v prípade kohabitujúcich žien Slovenska. Miera bezdetnosti tejto skupiny sa na Slovensku pohybovala na úrovni 22–38 %, pričom najnižšie hodnoty dosahovala u -násťročných dievčat a u žien vo veku 30–39 rokov. Podiel bezdetných kohabitujúcich slobodných rómskych žien len na začiatku (17 %) a konci reprodukčného obdobia (22 %) výraznejšie presahoval hranicu 10 %. Najnižšiu bezdetnosť mali rómske ženy vo veku 25–29 rokov, kde len približne 7 % z nich deklarovalo, že ešte nemá dieťa.

Podobne ako v prípade plodnosti všetkých žien, aj za rozdielmi v intenzite plodnosti žien žijúcich vo faktických manželstvách stála predovšetkým plodnosť vyšších poradií. Rómske ženy sa nielen častejšie v tomto type spolužitia stávali matkami, ale vo väčšine prípadov išlo aj o opakované materstvo. V podstate už vo veku 25–29 rokov viac ako 50 % žien malo 3 a viac detí. Na druhej strane v populácii Slovenska dominovali bezdetné ženy nasledované ženami s jedným dieťaťom. Spolu tieto dve skupiny mali prevahu vo všetkých vekových skupinách reprodukčného obdobia.

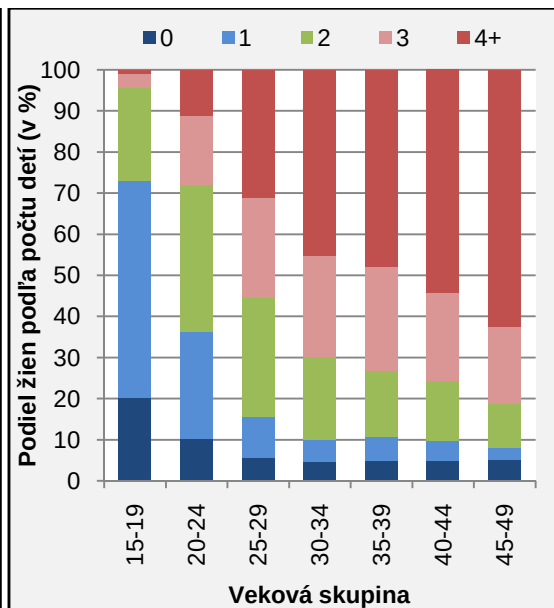
Veľmi zaujímavo tiež vyznieva porovnanie štruktúry plodnosti slobodných žien žijúcich vo faktických manželstvách a vydatých žien. Ako sme ukázali vyššie, z pohľadu celkovej intenzity plodnosti veľké rozdiely medzi týmito skupinami nevznikali. Zloženie žien podľa počtu detí však naznačuje, že vo vnútri týchto súborov predsa len existujú určité odlišnosti.

V populácii Slovenska je predovšetkým zrejmé, že kohabitujúce ženy boli až na najmladšiu vekovú skupinu častejšie bezdetné. Podiel vydatých žien so štyrmi a viac deťmi však zohrával nižšiu úlohu ako u žien žijúcich vo faktických manželstvách. V prípade rómskej populácie sa okrem mierne vyššieho zastúpenia bezdetných žien hlavné rozdiely koncentrovali vo váhe žien so štyrmi a viac deťmi vo veku nad 40 rokov. Práve tieto diferenciácie predstavovali hlavnú príčinu nižšej realizovanej plodnosti žien žijúcich vo faktických manželstvách.

Obr. 62 – Štruktúra slobodných žien rómskej národnosti žijúcich vo faktických manželstvách podľa počtu detí; sčítanie 2001

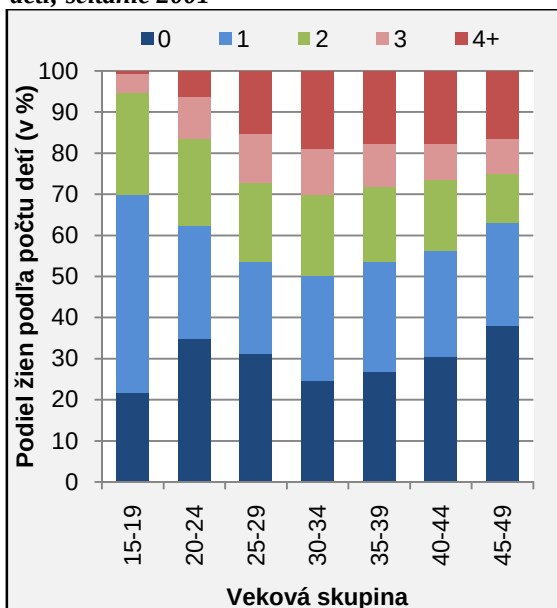

Obr. 63 – Štruktúra vydatých žien rómskej národnosti podľa počtu detí; sčítanie 2001

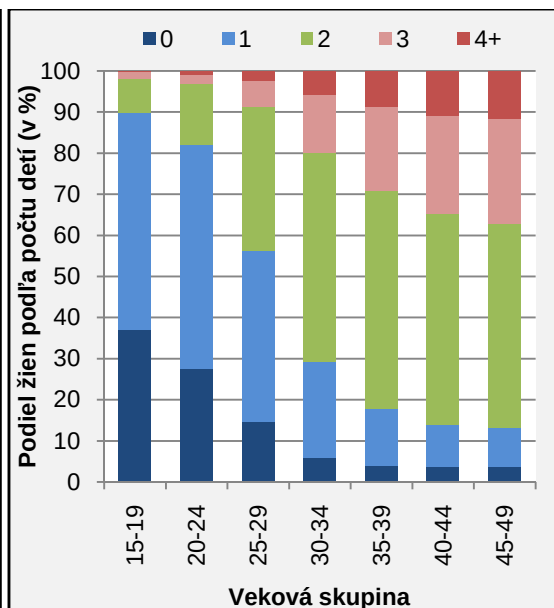

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Obr. 64 – Štruktúra slobodných žien Slovenska žijúcich vo faktických manželstvách podľa počtu detí; sčítanie 2001

Obr. 65 – Štruktúra vydatých žien Slovenska podľa počtu detí; sčítanie 2001

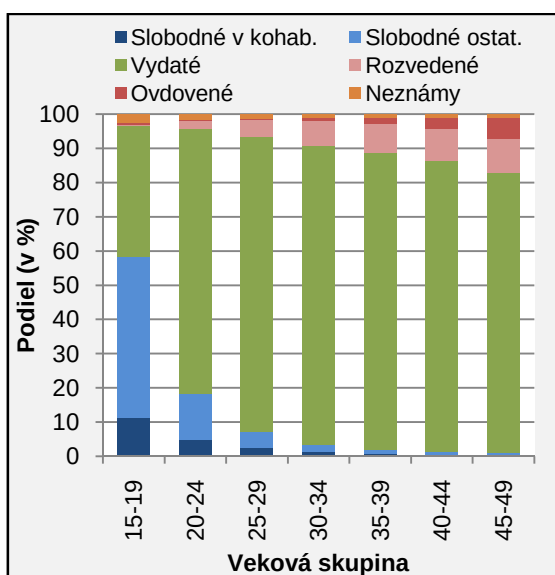
Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Druhá otázka v súvislosti s plodnosťou slobodných žien žijúcich podľa údajov sčítania 2001 vo faktických manželstvách sa týkala jej váhy na celkovej plodnosti. Za týmto účelom sme vypracovali analýzu štruktúry realizovanej plodnosti podľa rodinného stavu ženy s prihliadnutím na faktické manželstvá slobodných žien. Nasledujúca séria obr. 66–69 hodnotí nielen úlohu plodnosti kohabitujúcich žien, ale aj zastúpenie ostatných skupín.

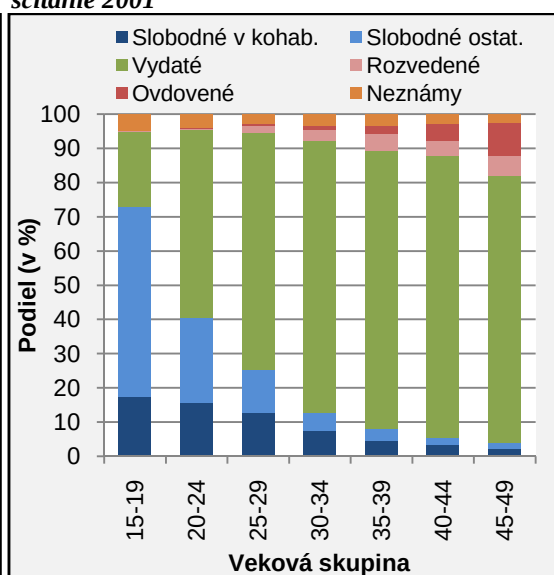
Predložená analýza vo všeobecnosti potvrdila vyššie načrtnuté skutočnosti. Predovšetkým je v populácii rómskej národnosti a rómskych lokalít zrejmy veľký význam plodnosti nevydatých žien, najmä vo veku do 30 rokov. Dôležitú úlohu zohrávala aj intenzita plodnosti žien žijúcich

vo faktických manželstvách. Najväčšiu váhu na celkovej plodnosti mala plodnosť kohabitujúcich žien v najmladšej vekovej skupine -násťročných dievčat. V populácii Slovenska tvorila približne 11 %, u osôb rómskej národnosti viac ako 17 %, v rómskych lokalitách (70+) takmer 20 % a v rómskych lokalitách (95+) dokonca takmer štvrtinu celkovej plodnosti v tomto veku. V starších vekových skupinách došlo k pomerne výraznému poklesu podielu plodnosti žien Slovenska žijúcich vo faktickom manželstve. V rómskej populácii a najmä v rómskych lokalitách s najväčším zastúpením Rómov si však naďalej zachovala dôležité postavenie. V podstate až do veku 30 rokov tvorila viac ako 10 % z celkovej realizovanej plodnosti, pričom v rómskych lokalitách (95+) sa podieľala až na takmer 20 %.

Obr. 66 – Štruktúra plodnosti žien Slovenska podľa veku a rodinného stavu; sčítanie 2001

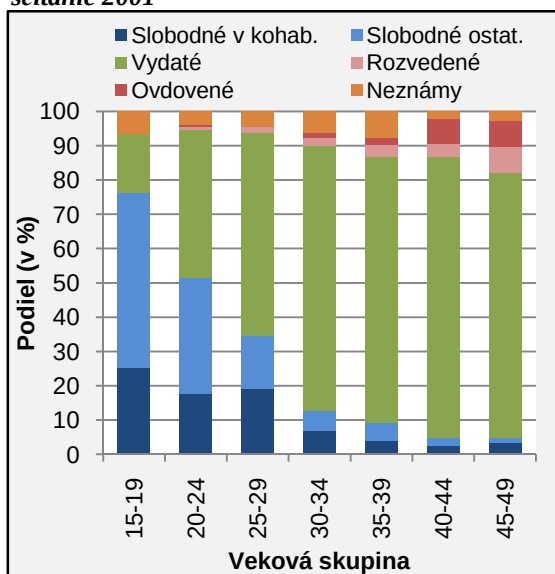

Obr. 67 – Štruktúra plodnosti žien rómskej národnosti podľa veku a rodinného stavu; sčítanie 2001

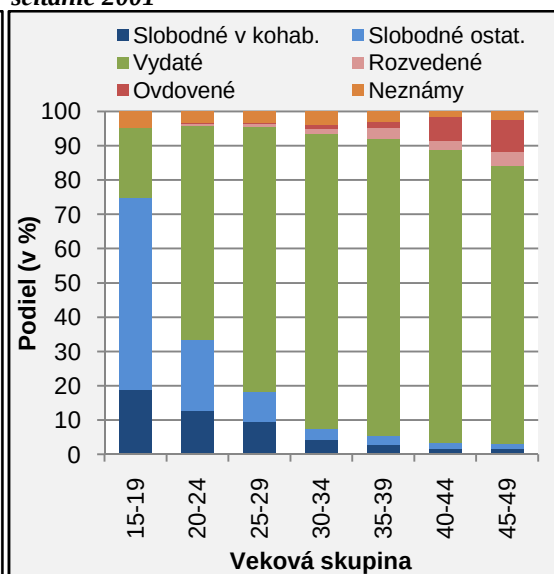

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Obr. 68 – Štruktúra plodnosti žien rómskych lokalít (95+) podľa veku a rodinného stavu; sčítanie 2001

Obr. 69 – Štruktúra plodnosti žien rómskych lokalít (70+) podľa veku a rodinného stavu; sčítanie 2001

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

S vekom postupne dochádza k zmene charakteru plodnosti a do popredia sa dostávala plodnosť vydatých žien ako výsledok nielen realizácie reprodukcie v manželstve, ale aj zmien rodinného stavu žien, ktorým sa predchádzajúce deti narodili ako slobodným. Najdlhšie táto premena spomedzi sledovaných populácií trvala v rómskych lokalitách (95+).

6.2.7 Kohortná plodnosť podľa dosiahnutého vzdelania

Rómska populácia sa v porovnaní s celou populáciou Slovenska vo všeobecnosti vyznačuje výrazne nižším dosiahnutým vzdelaním. Práve úroveň dosiahnutého vzdelania a s ním spojené ďalšie oblasti zohrávajú v moderných a najmä postmoderných spoločnostiach jeden z kľúčových diferenčných znakov reprodukčného správania. Okrem toho dosiahnuté vzdelanie je oficiálnym a sociálne uznávaným meradlom kultúrneho kapitálu (Bourdieu, 1986) a z tohto dôvodu preto vplýva nielen na ekonomický potenciál človeka, ale tiež na jeho kultúrnu a hodnotovú orientáciu. Vzhľadom na svoju oslobodzovaciu silu môže meniť a aj mení postoje ľudí (Bourdieu, 1974). Na správanie ľudí pôsobí tiež nepriamo tým, že skupiny rôzne vzdelaných osôb sa socializujú do odlišných subkultúr, ktoré sa navzájom od seba odlišujú svojou hodnotovou orientáciou a životnými cieľmi (Inglehart, 1990).

V populácii Slovenska z longitudinálneho hľadiska vo všeobecnosti platí, že najnižšiu úroveň konečnej plodnosti a súčasne najvyššiu mieru bezdetnosti mali ženy s najvyšším dosiahnutým vzdelaním. Táto skutočnosť sa prejavila aj napriek tomu, že jednotlivé generácie žien Slovenska realizovali svoju plodnosť v rozdielnych podmienkach, nachádzali sa v odlišných životných situáciách, mali rôzne identity a reprodukčné stratégie. Kým u absolventiek vysokých škôl narodených v rokoch 1940–1960 pripadalo na jednu ženu priemerne 1,60–1,74 dieťaťa u žien so základným vzdelaním to bolo 2,6–2,9 dieťaťa.

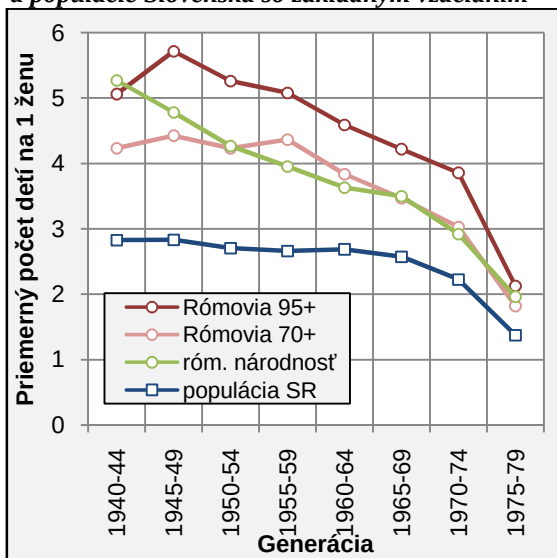
Otázkou zostáva, či aj v prípade rómskeho obyvateľstva a populácie rómskych lokalít môžeme hovoriť o vplyve dosiahnutého vzdelania na úroveň celkovej plodnosti. Vzhľadom na všeobecne nízku vzdelanostnú štruktúru sme sledovali len dve základné vzdelanostné skupiny žien. Prvú predstavovali ženy, ktoré ukončili maximálne základnú školu. Druhú skupinu tvorili ženy s vyšším ako základným vzdelaním, pričom v drvivej väčšine išlo o osoby so strednou školou bez maturity.

Ako je zrejmé z obr. 70 a 71, výsledky longitudinálnej analýzy plodnosti podľa dosiahnutého vzdelania priniesli dva základné závery. Vo všetkých generáciách a v oboch vzdelanostných skupinách bola intenzita plodnosti žien rómskej národnosti a rómskych lokalít vyššia. Kým priemerný počet detí na jednu ženu s maximálne základným vzdelaním sa v generáciách z prvej polovice 50. rokov pohyboval u žien rómskej národnosti a rómskych lokalít na úrovni 4,3 resp. 5,3 detí, v populácii Slovenska to bolo len približne 2,7 detí na ženu. Rovnako u žien s vyšším ako základným vzdelaním platilo, že rómske ženy a ženy z rómskych lokalít mali priemerne viac detí ako ženy Slovenska. V generácii 1950–1954 hodnota konečnej plodnosti dosahovala u Rómiok a žien rómskych lokalít hodnotu približne 2,5 resp. 2,7 detí, pričom u žien Slovenska to bolo len 2,1 dieťaťa na ženu. Oveľa dôležitejší záver však prinieslo vzájomné porovnanie konečnej plodnosti oboch vzdelanostných skupín. Jednoznačne sa potvrdilo, že nielen ženy Slovenska, ale aj Rómky a ženy rómskych lokalít majú nižší priemerný počet detí s rastúcim vzdelaním. Okrem toho sa ukázalo, že rozdiely medzi

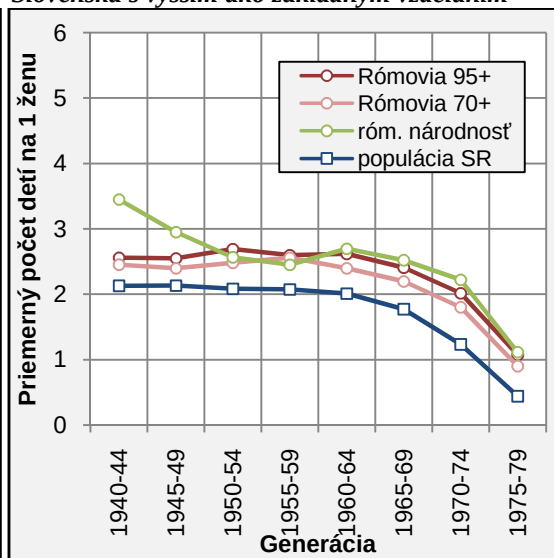
populáciou Slovenska, rómskej národnosti a rómskych lokalít boli výrazne menšie u žien s vyšším ako základným vzdelaním.

Zaujímavú skutočnosť priniesol tiež medzigeneračný vývoj hodnôt konečnej plodnosti. Kým u rómskych žien s maximálne základným vzdelaním môžeme vidieť dlhodobý pokles priemerného počtu detí na jednu ženu na konci reprodukčného veku, ženy narodené po druhej svetovej vojne s vyšším ako základným vzdelaním mali hodnoty konečnej plodnosti medzigeneračne pomerne stabilné. Odlišnosti vo vývoji boli s najväčšou pravdepodobnosťou výsledkom rozdielného časovania nástupu zmien v demografickej reprodukcii. Môžeme predpokladať, že vedomé obmedzovanie veľkosti rodiny sa pravdepodobne výraznejšie a najmä skôr presadzovalo vo vzdelanejších vrstvách rómskej populácie a až s odstupom času a zatiaľ v menšom rozsahu sa prejavilo aj u žien s nižším vzdelaním.

Obr. 70 – Priemerný počet detí na jednu ženu rómskej národnosti, z rómskych lokalít a populácie Slovenska so základným vzdelaním

Obr. 71 – Priemerný počet detí na jednu ženu rómskej národnosti, z rómskych lokalít a populácie Slovenska s vyšším ako základným vzdelaním

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Existujúce rozdiely v reprodukčnom správaní rómskych žien podľa dosiahnutého vzdelania je možné interpretovať prostredníctvom viacerých teoretických rovín. Na jednej strane stojí pravdepodobne priamy efekt výšky dosiahnutého vzdelania a s ním spojených benefitov. Ženy rómskej národnosti a rómskych lokalít s vyšším ako základným vzdelaním majú väčšie šance nadviazať kontakty mimo svoje spoločenstvo. Tým sa im otvárajú nové možnosti a majú viac životných alternatív k dráhe skorého a viacpočetného materstva. Okrem toho môžeme očakávať u tejto skupiny žien aj odlišné postavenie v miestnom spoločenstve a tiež vznik odlišných hodnotových orientácií a noriem v rámci socializácie v rodine a prostredníctvom vrstovníckej a spoločenskej skupiny, ktorá ich v živote obklopuje. Z pohľadu efektívneho bránenia sa počatiu a vedomého obmedzovania rodiny môže zohrávať dôležitú úlohu väčší objem informácií o spoľahlivých metódach antikoncepcie a teoreticky aj lepšia finančná situácia.

Dôležitý determinant konečnej plodnosti žien rómskej národnosti a rómskych lokalít s rôznym stupňom dosiahnutého vzdelania môže predstavovať efekt dĺžky štúdia a počet rokov strávených vo vzdelávacom systéme. Viaceré štúdie zo zahraničia (napr. Hamplová, 2003, Rindfuss, Brauner-Otto, 2008, Kantorová, 2004) poukazujú na skutočnosť, že štúdium

predstavuje dôležitý faktor ovplyvňujúci časovanie vstupov do manželstva a rodičovstva. Štúdium zabraňuje nielen vstúpiť do manželstva, ale tiež do akéhokoľvek iného partnerského zväzku (Carmichael, 1995) nielen kvôli tomu, že študujúce osoby sú často ekonomicky závislé od orientačnej rodiny, nemajú vytvorené priestorové podmienky na spolužitie, vlastnú domácnosť a pod., ale významnú úlohu zohrávajú aj normatívne očakávania, ktoré spájajú dospelosť a teda aj osamostatnenie sa od rodičov po ekonomickej a rezidenčnej stránke s ukončením vzdelávania (Blossfeld, Huinink, 1991).

Analýza výsledkov sčítania 2001 ukázala, že v populácii Slovenska skutočne môžeme vidieť, že študujúce osoby v porovnaní s ostatnou populáciou výrazne menej často vstupujú do manželstva a rodičovstva. Štúdium a založenie rodiny s deťmi predstavujú nezlučiteľné fázy životných dráh mladých mužov a žien. Predlžovanie vzdelávania a tým aj rokov strávených v školskom systéme sa významným spôsobom podpisuje pod zvyšovanie veku vstupu do materstva, čo vplýva na vývoj časovania a intenzity plodnosti v mladších vekových skupinách (Skirbekk et al., 2004, Billari, Philipov, 2004). Vo všeobecnosti platí, že ženy na Slovensku, ktoré ďalej pokračujú vo vzdelávaní mali niekoľkonásobne nižšiu intenzitu plodnosti ako ženy z tej istej generácie, ktoré sa ďalej nevzdelávajú.

V súvislosti s veľmi nízkou participáciou rómskych žien (dievčat) na ďalšom vzdelávaní⁶⁹ môžeme podľa výsledkov sčítania 2001 hodnotiť intenzitu plodnosti a mieru bezdetnosti študentiek len v úzkej vekovej skupine 16–19 ročných. Aj napriek tomu je však vidieť, že medzi študentkami a ostatnými dievčatami do 20 rokov existujú pomerne výrazné rozdiely v intenzite plodnosti. Na druhej strane analýza síce potvrdila zníženie realizovanej plodnosti v súvislosti s ďalším vzdelávaním, no aj napriek tomu naďalej zostali medzi rómskymi ženami a ženami Slovenska priepastné rozdiely. Dokazuje to skutočnosť, že vo všetkých vekových skupinách bol priemerný počet detí na jednu študujúcu rómsku ženu vyšší ako u neštudujúcich žien Slovenska.

Nezlučiteľnosť vzdelávania a rodičovstva sa prejavila aj na zastúpení bezdetných žien. Na Slovensku vo všeobecnosti miera bezdetnosti -nášťročných dievčat bola veľmi nízka. V prípade študentiek len v ojedinelých prípadoch došlo k tomu, že dievča sa do 20. roku života už stalo matkou. Podiel rómskych dievčat, ktoré vstúpili do rodičovstva sa s každým rokom veku pomerne výrazne zvyšoval. Kým v 16 rokoch približne 93 % dievčat bolo ešte bezdetných, vo veku 19 rokov už takmer 45 % dievčat malo aspoň jedno dieťa. Na druhej strane u študentiek rómskej národnosti miera bezdetnosti zotrvala nad úrovňou 95 % vo všetkých vekových skupinách.

⁶⁹ Podľa údajov sčítania 2001 len približne 16 % dievčat vo veku 16–19 rokov uviedlo, že pokračuje v štúdiu na strednej škole. Väčšinou išlo o učňovské odbory. Najväčšiu váhu v týchto vekových skupinách mali nezamestnané osoby, ktoré predstavovali takmer polovicu z celkového počtu osôb. Len asi 2,5 % dievčat uviedlo pri sčítaní, že patrí do skupiny pracujúcich, pričom približne 14 % bolo už na materskej dovolenke. Zvyšných necelých 18 % pripadalo prevažne na osoby v domácnosti a skupinu iné, kde veľkú časť tvorili dievčatá dokončujúce povinnú školskú dochádzku na základnej škole.

Tab. 14 – Priemerný počet detí a miera bezdetnosti študujúcich a ostatných rómskych žien a žien Slovenska vo veku 16–19 rokov podľa výsledkov sčítania 2001

Vek	Priemerný počet detí na 1000 žien				Miera bezdetnosti (v %)			
	Ženy rómskej národnosti		Ženy Slovenska		Ženy rómskej národnosti		Ženy Slovenska	
	študentky	ostatné	študentky	ostatné	študentky	ostatné	študentky	ostatné
16	10,0	80,1	1,7	4,9	99,6	93,0	99,9	99,0
17	42,6	232,4	2,6	13,3	98,9	81,5	99,8	96,8
18	60,0	411,7	4,4	31,7	97,4	67,9	99,6	95,0
19	120,0	654,9	6,5	61,8	95,0	54,5	99,4	92,0

Poznámka: medzi študujúce ženy boli zahrnuté osoby, ktoré v sčítaní uviedli ekonomický status študentka strednej školy a učníca

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

6.2.8 Plodnosť podľa stupňa segregácie

Odlišnosť reprodukčného správania rómskeho obyvateľstva je predovšetkým spájaná s určitou mierou izolácie od majoritnej nerómskej populácie a jej vývoja. Práve segregácia a s ňou spojené symbolické vylúčenie spolu s ďalšími dimenziami sociálnej exklúzie majú pravdepodobne zásadný význam na oneskorení začiatku zmien v reprodukčnom správaní rómskeho obyvateľstva a najmä populácie segregovaných čiastočne integrovaných rómskych lokalít.

„Práve izolovanost malých sídelných celků, které se nacházejí v těsné blízkosti vesnic i měst obývaných majoritou má zásadní vliv na již zmíněnou retardaci⁷⁰ přirozeného demografického vývoje. Je až neuvěřitelné, jak silné statusové bariéry mezi osadami a vesnicemi (městy) existují.“ (Pavlík, 2006)⁷¹

Stupeň integrácie, resp. segregácie rómskeho obyvateľstva patrí v poslednej dekáde medzi často reflektované znaky, no len vo veľmi obmedzenej miere sú takto triedené a dostupné aj štatistické údaje. Výnimkou nie sú ani informácie o reprodukčnom správaní týchto skupín. Vo väčšine prípadov je možné za účelom porovnania reprodukcie skupín rómskeho obyvateľstva podľa stupňa integrácie využiť len rozsahovo limitované terénne zisťovania, kde na základe vopred určených vonkajších charakteristík bol danej skupine osôb prisúdený štatút integrovaní - čiastočne integrovaní - segregovaní. Klasickým príkladom je zisťovanie UNDP (2005), ktoré sa práve zameralo na rozdiely medzi sledovanými rómskymi skupinami v závislosti od stupňa integrácie. Jednou z otázok v obsiahnom dotazníkovom prieskume bol aj počet narodených detí. V kombinácii s vekom, resp. rokom narodenia je potom možné aspoň v hrubých rysoch analyzovať základné rozdiely v intenzite plodnosti podľa ročníka narodenia a stupňa integrácie.

Vo všeobecnosti sa ukázalo, že najvyšší priemerný počet detí mali po skončení reprodukcie, resp. na konci reprodukčného obdobia⁷² ženy zo segregovaných rómskych osád. Priemerne na jednu ženu zo segregovanej osady narodenú v rokoch 1955–1964 pripadalo takmer 5 detí. Rómky pochádzajúce z čiastočne integrovaných osád mali priemerne 3,9 dieťaťa a integrovane

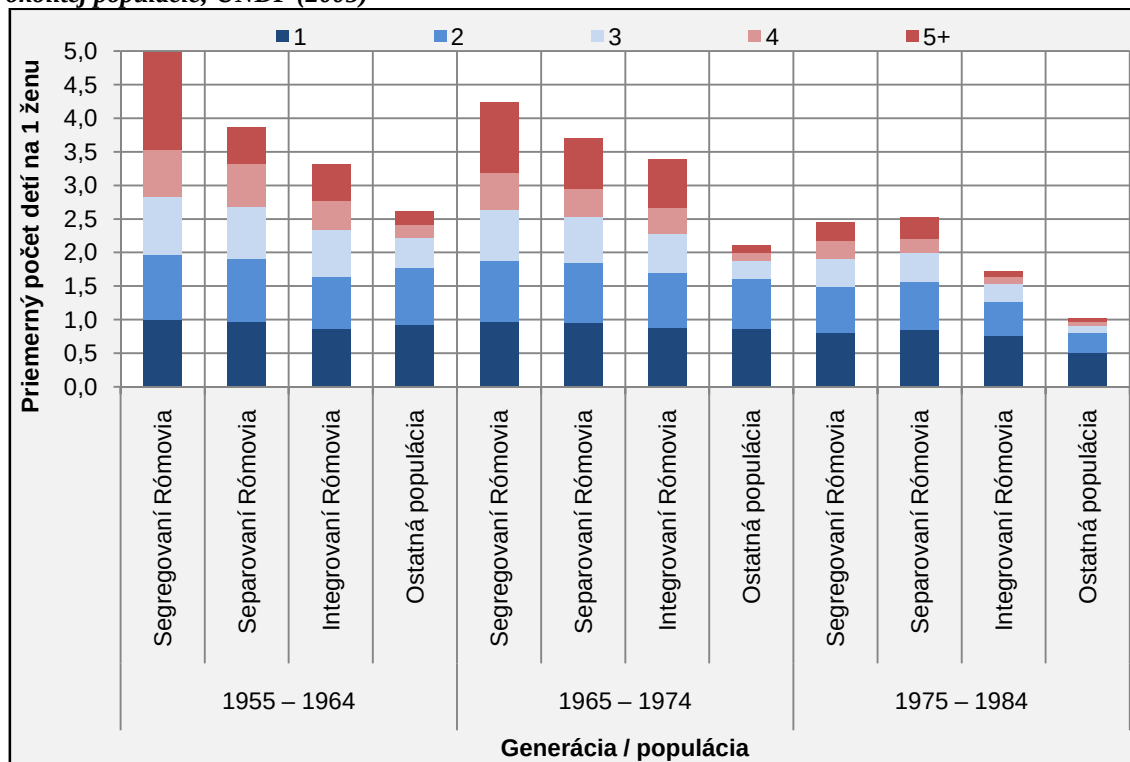
⁷⁰ Myslené v kontexte spomalenia a neskoršieho začiatku demografickej revolúcie.

⁷¹ dostupné na http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku&artclID=301

⁷² V skupine generácií 1955–1964 boli zahrnuté aj ženy, ktoré ešte nemuseli ukončiť svoju reprodukciu (mali 40 a viac rokov), no vzhľadom na intenzitu plodnosti vo veku nad 40. rokov nepredpokladáme u nich výraznejšie zmeny v celkovej intenzite plodnosti, a teda ani v rozdieloch medzi jednotlivými skupinami vyčlenených podľa stupňa integrácie.

žijúce rómske ženy 3,3 dieťaťa. Rozdiely v priemernom počte detí podľa stupňa integrácie sa potvrdili aj v mladších generáciách, u ktorých ešte nemôžeme predpokladať ukončenie reprodukcie. Napríklad ženy zo segregovaných osád narodené v rokoch 1975–1984, čiže približne vo veku 19–29 rokov v čase výskumu mali už 2,5 dieťaťa, kým integrované žijúce Rómky len približne 1,7 dieťaťa.

Obr. 72 – Úroveň a štruktúra konečnej plodnosti rómskych žien podľa stupňa integrácie a žien ostatnej okolitej populácie; UNDP (2005)

Zdroj: UNDP (2005); triedenie a výpočty autor

Analýza údajov UNDP (2005) potvrdila, že v skúmanej rómskej populácii naozaj intenzita plodnosti klesala s mierou integrácie, pričom najvýznamnejšiu úlohu v tomto procese zohrávalo vedomé obmedzovanie rodenia detí vyšších poradií a čiastočne aj miera bezdetnosti. Kým v segregovaných osadách podiel žien z generácie 1955–1964 so štyrmi a viac deťmi presahoval 70 %, v prípade čiastočne integrovaných tieto ženy predstavovali 63 % a u rómskych žien žijúcich integrované sa ich zastúpenie pohybovalo na úrovni približne 44 %.⁷³ Okrem toho sa ukázalo, že integrované žijúce Rómky boli častejšie bezdetné (približne 10 %) ako ženy zo segregovaných osád, kde sa miera bezdetnosti pohybovala na úrovni biologického minima (3–4 %).

Diferenciácia plodnosti rómskych žien podľa úrovne integrácie sa vo svojej podstate neprejavuje len v posledných dvoch desaťročiach. Na rozdiely v intenzite plodnosti rómskych žien poukazovali už výsledky sčítania 1980. Ako je možné vidieť z tab. 15, najvyššiu plodnosť mali Rómky, ktoré žili na vidieku, boli ekonomicky neaktívne a žili vo Východoslovenskom kraji. Naopak najnižšiu realizovanú plodnosť, najnižší podiel žien so štyrmi a viac deťmi

⁷³ V ostatnej populácii, ktorú tvorilo v prevažnej miere nerómske obyvateľstvo, predstavovali ženy so 4 a viac deťmi približne 18 %.

a relatívne najvyššiu bezdetnosť vykazovali rómske ženy, ktoré žili v meste (najmä v Bratislave), boli ekonomicky aktívne a žili na západe Slovenska.

Tab. 15 – Základné charakteristiky plodnosti rómskych žien na Slovensku podľa výsledkov sčítania ľudu 1980

Populácia	Priemerný počet detí na 1 ženu vo veku 45–49 rokov	Podiel bezdetných žien (v %)	Podiel žien so 4 a viac deťmi (v %)
Rómske ženy na Slovensku	6,1	5,7	75,6
Rómske ženy z mestských obcí	5,8	5,5	71,5
Rómske ženy z vidieckych obcí	6,3	5,8	78,2
Vydaté rómske ženy na Slovensku	6,2	5,1	75,7
Vydaté rómske ženy ekonomicky aktívne	5,4	5,2	70,6
Vydaté rómske ženy ekonomicky neaktívne	6,9	5,0	80,2
Vydaté rómske ženy z Hl. m. Bratislava ¹	4,3	6,3	52,1
Vydaté rómske ženy zo Západoslovenského kraja	5,6	7,1	71,9
Vydaté rómske ženy zo Stredoslovenského kraja	5,2	6,9	64,4
Vydaté rómske ženy z Východoslovenského kraja	7,0	3,2	84,0

Poznámka: ¹ údaje za Hl. m. Bratislava môžu byť do veľkej miery ovplyvnené nízkym počtom rómskych žien

Zdroj: Cigánske obyvateľstvo SSR (1984); SEEDB 1980 Cigánski občania; výpočty autor

Populačný vývoj rómskeho obyvateľstva na Slovensku aj napriek určitej izolácii neprebieha a nikdy neprebiehal samostatne, ale bol a je previazaný na vývoj okolitej populácie. Zo skúseností s priebehom demografickej revolúcie u obyvateľstva s už ukončenou kvalitatívno-kvantitatívnou transformáciou charakteru reprodukcie vieme, že tento proces sa neuskutočňuje vo všetkých populačných skupinách naraz, ale jednotlivé subpopulácie sa od seba odlišujú v časovom priebehu a v rýchlosti týchto zmien (Pavlík a kol., 1986).

European Fertility Projekt známy tiež ako princetonský projekt ukázal, že dôležitú úlohu v procese zahájenia a ďalšieho šírenia zmien plodnosti v rámci demografickej revolúcie zohrávali predovšetkým kultúrne faktory. Zistilo sa, že existuje určitý súvis medzi začiatkom demografickej revolúcie a kultúrnymi charakteristikami jednotlivých populácií a subpopulácií a to aj v prípadoch, kedy sa tieto od seba významne odlišovali v úrovni socio-ekonomického vývoja. Vysvetlenie v tejto disproporcii našli Coale a Watkins (1986) v podobnosti kultúrneho zázemia jednotlivých populácií. Dominantný faktor spočíval v schopnosti dorozumieť sa a navzájom si sprostredkovať nové možnosti a spôsoby sexuálneho správania, ktoré sa týmto šírením postupne stávali legitímne a prešli do pozície noriem. Práve prostredníctvom jazyka sa vo všeobecnosti zdieľajú normy, ktoré sú následne v rámci kultúrneho prostredia používané a stávajú sa návodom na správanie, pretože určujú čo sa smie a čo už nie (Rabušic, 2001).

Na to, aby sa v populácii presadila vedomá snaha regulovať svoju plodnosť, teda aby došlo k nástupu a presadeniu sa novej formy reprodukčného správania, je podľa Coala (1973 in Lesthaeghe, Neels, 2002) potrebné splniť tri základné predpoklady. Predovšetkým každá zmena správania je podmienená psychologicky. Manželské alebo partnerské dvojice sa začnú riadiť novým reprodukčným správaním (modelom) vtedy, ak im prinesie viac výhod ako doposiaľ zaužívaný model. Nové správanie navyše musí byť rentabilnejšie, čiže benefity z neho plynúce musia prevýšiť náklady. Na druhej strane osoby ju musia vedome akceptovať, utvrdzovať sa, že táto forma je lepšia a že sa ňou chcú riadiť. Veľmi dôležitý aspekt pre celkové presadenie zmien v reprodukčnom správaní predstavuje legitimita prostriedkov, ktorými je

dosahovaná. Nový spôsob reprodukcie a to ako ho dvojice dosahujú musí byť kultúrne (eticky a morálne) akceptovateľný. Poslednou a nemenej dôležitou podmienkou je existencia vhodných, prijateľných podmienok, nástrojov a techník na to, aby bolo možné nový model reprodukcie praktikovať.

Dostupné údaje na vybranej vzorke potvrdili, že miera integrácie rómskeho obyvateľstva môže zohrávať jednu z najvýznamnejších úloh pri nástupe a presadzovaní zmien v reprodukčnom správaní. Ukázalo sa, že ako prvá začala vedome obmedzovať svoju plodnosť integrovaná časť rómskej populácie. Vysvetlenie môžeme hľadať vo vyššie spomínaných predpokladoch Coala (1973 in Lesthaeghe, Neels, 2002) a tiež v záveroch princetonského projektu (Coale, Watkins, 1986). Integrovaní Rómovia predstavujú tú časť rómskej populácie, ktorej sa podarilo, či už vlastným pričinením, alebo v dôsledku napĺňania jednotlivých konceptov riešenia rómskej otázky počas minulého politického režimu, včleniť do okolitej nerómskej spoločnosti, ktoré demografickú revolúciu zavŕšilo po druhej svetovej vojne. Predpoklad existencie nástrojov a znalostí potrebných na zmenu reprodukcie rómskeho obyvateľstva sa preto nachádzal práve v okolitej väčšinovej populácii.

Demografická revolúcia síce začala na Slovensku už na konci 19. storočia, no už spomínaná izolácia Rómov, prechovávanie tradičných noriem a hodnôt a väzieb v prevažnej miere nasmerovaných do vnútra rómskych komunít bránila šíreniu týchto zmien aj smerom k rómskemu obyvateľstvu. Otázkou zostáva tiež možnosť komunikácie⁷⁴ a najmä ochota a vôbec schopnosť diskutovať s okolitým nerómskym obyvateľstvom a opačne o tak osobných záležitostiach akými je pohlavný styk, rodenie detí a obmedzovanie ich počtu⁷⁵. Okrem toho početná rodina prinášala v tradičnej rómskej spoločnosti ekonomické výhody, symbolickú prestíž, lepšie napĺňala ochrannú funkciu a umožňovala tiež vytvárať aliancie a spojenectvá medzi rodinami prostredníctvom „sobášnej politiky“⁷⁶. Veľký počet detí preto patril medzi najdôležitejšie životné hodnoty Rómov.

Zmeny v spoločnosti na Slovensku po druhej svetovej vojne sa stali pravdepodobne kľúčovými aj v procese transformácie demografickej reprodukcie rómskeho obyvateľstva. Snaha riešiť rómsku problematiku prostredníctvom rôznych direktívnych nariadení, konceptov a plánov sa prejavila vo viacerých sférach. Pravdepodobne najväčší vplyv malo dobrovoľné a neskôr v rámci konceptu rozptýlenia rómskej populácie, nútené a riadené presídlenie Rómov z rómskych osád do miest a obcí obývaných v prevažnej miere nerómskym obyvateľstvom. Okrem toho dôležitou súčasťou riešenia rómskeho problému bolo začlenenie všetkých dospelých Rómov do pracovného procesu, detí a dorastu do výučby a prípravy na povolanie. Na druhej strane vznikol pomerne štedrý systém sociálnej starostlivosti, ktorý spolu s predchádzajúcimi faktormi spôsobil postupný rozklad tradičných solidárnych rodinných väzieb a podmienil vznik nových väzieb nasmerovaných mimo rómske komunity. Rýchlosť s akou vznikali tieto väzby, ich rozsah a pevnosť do veľkej miery súvisela s ochotou oboch strán

⁷⁴ Práce o živote tradičných rómskych komunít (napr. Davidová, 2004, Horváthová, 1964, Hübschmannová, 1999 a iné) deklarujú, že medzi Rómami a miestnym nerómskym obyvateľstvom existovali určité vzájomné väzby, no tie sa pravdepodobne orientovali len na hospodársku oblasť.

⁷⁵ Potvrdzovala by to aj hanblivosť až nechota Rómov odpovedať na akékoľvek otázky intímneho osobného charakteru, ktorá v minulosti mohla prameniť z tabuizácie sexuality a nahoty ako takej (pozri napr. Davidová, 2004, Hübschmannová, 1999).

⁷⁶ Viac o tejto problematike je možné nájsť napr. Budilová, Jakoubek eds. (2007, 2009) alebo Růžicka (2004).

participovať na ich budovaní. Zdá sa, že skupina Rómov, ktorú dnes považujeme za integrovanú sa dokázala najrýchlejšie vyrovnáť so situáciou po druhej svetovej vojne, čoho dôkazom je nielen najnižšia miera symbolického vylúčenia (resp. sociálnej exklúzie), ale aj charakter demografickej reprodukcie. V prípade integrovaných Rómov každodenné spolužitie s nerómskym obyvateľstvom spolu s geografickou vzdialenosťou od pôvodnej osady, prispeli k postupnému zanikaniu tradičných rodinných väzieb a vytvorili predpoklad (často vynútený) na prijímanie nových hodnôt a noriem. Nadviazanie nových kontaktov, stretávanie sa s každodennou realitou rozšírilo okruh rozhovorov a do povedomia sa pravdepodobne dostali aj informácie o „vhodnej“ veľkosti rodiny a možnostiach jej regulácie. V nových životných podmienkach obklopení spoločnosťou, pre ktorú bol už typický dvojdetný model rodiny, tak postupne došlo ku kultúrnej akceptácii reprodukčného modelu vyznačujúceho sa menším počtom detí. Navyše, vedomé obmedzovanie veľkosti rodiny v prípade integrovaných Rómov bolo široko vítaným a podporovaným krokom v nerómskej spoločnosti.⁷⁷

V prípade segregovaných Rómov miera kontaktov mimo lokalitu bola dlhodobo výrazne nižšia aj napriek snahe minulého režimu riešiť predovšetkým problémy tejto časti rómskeho obyvateľstva. Pretrvávajúca izolácia, ktorá sa navyše po roku 1989 ešte viac prehĺbuje, podmieňuje ďalšie medzigeneračné prechovávanie tradičných noriem a vzorcov reprodukčného správania. Okrem toho veľká časť mladých ľudí v osadách nemá žiadne pozitívne vzory, nepozná iné alternatívy k dráhe matky a otca, čo sa tiež môže podpísať pod odlišným reprodukčným správaním. Práve u segregovaných Rómov pozorujeme nielen nízku informovanosť o možnostiach vedomého obmedzovania rodiny, ale aj snahu meniť viacdenný model rodiny (predovšetkým u mužov). Okrem toho je treba spomenúť tiež horšiu dostupnosť účinných prostriedkov bránenia počatia. Aj napriek tomu údaje potvrdzujú, že aj v tejto skupine rómskej populácie už pravdepodobne začala transformácia procesu plodnosti. Vzhľadom na podmienky, v ktorých k nej dochádza je jej nástup oproti integrovaným Rómom výrazne oneskorený a s ohľadom na úroveň plodnosti aj oveľa menej dynamický.

6.3 Populačná klíma

Štúdium populačnej klímy patrí medzi tradičné oblasti, na ktoré sa sústreďí pozornosť demografie v československom priestore. Svedčí o tom pomerne bohatá zbierka uskutočnených zisťovaní a ich analýz. V prípade plodnosti môžeme na jednej strane charakterizovať jej realizovanú intenzitu, alebo sledovať populačnú klímu, ktorá realizácii plodnosti predchádza. Rozhodovanie partnerských párov, resp. žien o tom, či príjmu (príjme) rodičovskú úlohu a koľko detí budú (bude) mať závisí od veľkého množstva faktorov, ktoré sa v mnohých prípadoch navzájom ovplyvňujú a dopĺňajú.⁷⁸ Súhrnný prejav všetkých týchto podmienok sa spolupodieľa na vzniku určitej populačnej klímy, ktorú chápeme ako časť spoločenského vedomia pôsobiaceho pri populačnej reprodukcii a určujúceho tak v podstate počet narodených detí (Pavlík a kol., 1986). Samotná populačná klíma citlivo reaguje na zmeny v celkovej

⁷⁷ Početná rodina je v mnohých ohľadoch na Slovensku chápaná skôr v negatívnom kontexte, a to predovšetkým v súvislosti s rómskym obyvateľstvom.

⁷⁸ Môžeme sem zaradiť napríklad celkový spoločenský rozvoj, špecifické podmienky tohto rozvoja v danej dobe, krajine a populácii, opatrenia populačnej politiky, sociálno-psychologické faktory a pod. (Pavlík a kol., 1986).

hmotnej, politickej a v širšom kontexte spoločenskej atmosfére, ktorá je sama čiastočne odrazom hmotnej situácie a vytvára sa v celkovom zložitom vnútornom a vonkajšom živote populácií a spoločností (Pavlík, 1977). Základná zložka populačnej klímy sa prejavuje ako celkový počet chcených detí, pričom jej vedľajšia zložka podmieňuje časovú realizáciu tohto plánu. Zmyslom zisťovaní populačnej klímy je podľa Pavlíka (1977) poskytovať informácie o pravdepodobnom budúcom vývoji plodnosti a dať tak podklady k výpočtu populačných perspektív a tiež poskytnúť podklady pre efektívnu populačnú politiku.

Práve zisťovanie plodnosti a najmä populačnej klímy Rómov⁷⁹ patrilo k dôležitým oblastiam výskumu reprodukčného správania rómskej populácie v Československu. Už v rokoch 1973 a 1974 sa v okrese Michalovce realizoval výskum populačnej klímy rómskych žien vo veku nad 15 rokov. O tri roky neskôr v rámci výskumnej úlohy: „Základní problémy reprodukce lidských populací se zvláštním zřetelem k Československu“ sa nadviazalo na predchádzajúci výskum a pristúpilo sa k opätovnému zisťovaniu plodnosti a populačnej klímy spolu s niektorými ďalšími aspektmi v oblasti migrácie a zamestnanosti (Finková, 1977, 1979). O podobných výskumoch v ďalšom období nemáme žiadne informácie, preto Výskum sexuálneho a reprodukčného správania v rómskych komunitách na Slovensku z roku 2005 (Filadelfiová, Mesochoritsová, 2005) predstavuje ojedinelý a o to cennejší zdroj údajov, v ktorom sa autori zaoberali tiež niektorými problémami populačnej klímy.

V druhej polovici 70. rokov na otázku, či pred vstupom do manželstva uvažovali rómske ženy o tom koľko by chceli mať detí odpovedalo kladne takmer 70 % respondentiek. S vekom ich zastúpenie výrazne klesalo. Kým v najmladšej vekovej skupine 15–19 ročných plánovalo pred vstupom do manželstva, resp. partnerského vzťahu takmer 96 % žien, vo veku 30–34 rokov to bolo približne 58 % a na konci reprodukčného obdobia len necelá štvrtina opýtaných. Podľa Šetření plodnosti (1977) (Srb, 1979a) plánovalo počet detí pred vstupom do manželstva na Slovensku približne 80 % žien. Výskume sexuálneho a reprodukčného správania v rómskych komunitách na Slovensku (2005) mieru plánovania počtu detí priamo nezisťoval. Vzhľadom na fakt, že každý z opýtaných uviedol⁸⁰ koľko chcel mať detí, resp. koľko ich plánoval, môžeme predpokladať, že v skúmanom súbore je svojím spôsobom plánovanie reprodukčných zámerov všeobecne rozšíreným javom. Nepriamo to potvrdzuje aj vysoká miera súhlasu s potrebou plánovaného rodičovstva prostredníctvom antikoncepčných (ochranných) prostriedkov (pozri kapitolu Potratovosť)⁸¹ a nízka miera neurčitých odpovedí rómskej mládeže na to, či by v budúcnosti chceli mať dieťa (deti) a koľko by ich chceli mať.⁸²

V priemere v roku 1974 plánovali rómske ženy približne 3,5 dieťaťa, v súbore z roku 1978 to bolo 3,1 dieťaťa. Ideálny počet detí ako indikátor populačnej klímy sa pohyboval v týchto súboroch na úrovni 3,3 (1974) a 2,9 detí (1978). Zaujímavosťou je, že podľa Šetření plodnosti

⁷⁹ O populačnej klíme môžeme hovoriť podľa Pavlíka a kol. (1986) v každej populácii nezávisle na stupni jej spoločenského rozvoja.

⁸⁰ Otázka bola položená zvlášť rómskej mládeži (chlapcom i dievčatám) a zvlášť ich rodičom. Znenie otázky pre skupinu rodičov: „A pamätáte si ešte, koľko ste chceli mať detí (koľko ste ich plánovali)?“ V súvislosti s tým sa zisťovala aj realizovaná plodnosť odpoveďou na otázku: „Koľko máte detí?“

⁸¹ Respondenti odpovedali na otázku: „Do akej miery súhlasíte s nasledovným názorom: Zodpovední ľudia rodičovstvo plánujú, a preto používajú ochranné/antikoncepčné prostriedky.“

⁸² Rómskym chlapcom a dievčatám bola položená otázka: „Koľko detí by si chcel / chcela mať?“

(1977) sa v populácii Slovenska plánovaný počet detí pohyboval na úrovni 2,4 (vidiek 2,5) dieťaťa a ideálny počet detí bol 2,7 dieťaťa (vidiek 2,9) (Srb, 1979c).

Podobne ako v celej populácii Slovenska ideálny aj plánovaný počet detí, ktoré uvádzali rómske ženy klesal so stupňom vzdelania, resp. počtom ukončených tried základnej školy. Nižšie počty detí uvádzali tiež mladšie rómske ženy a ženy, ktoré vstúpili neskôr do manželstva (Finková, 1979).

Rómska mládež vo Výskume sexuálneho a reprodukčného správania v rómskych komunitách na Slovensku (2005) len v malej miere odmietala budúcu úlohu otca a matky. Približne 4 % chlapcov a necelých 7 % dievčat uviedlo, že by radšej nechceli mať dieťa alebo deti. Kladne sa k rodičovskej úlohe vyjadrilo viac ako 85 % chlapcov i dievčat (Filadelfiová, Mesochoritisová, 2005). Na otázku koľko detí by chceli mať, rómske dievčatá uvádzali častejšie nižšie počty ako rómski chlapci, ktorí sa viac prikláňali k mnohodetnému modelu rodiny. Kým tri a viac detí by chcelo až takmer 41 % rómskych chlapcov, v prípade dievčat to bolo len niečo viac ako 12 %. Priemerný počet detí u chlapcov sa pohyboval na úrovni 2,5 dieťaťa, kým dievčatá by chceli mať priemerne len 1,9 dieťaťa. Zdá sa, že rómske dievčatá sa výraznejšie približujú k predstavám mládeže majoritnej populácie (Filadelfiová, Mesochoritisová, 2005).

Pri porovnaní rómskej mládeže a ich rodičov sme svedkami určitého medzigeneračného poklesu plánovaného počtu detí, keďže plány otcov dosahovali hodnotu 3,0 dieťaťa a matky približne 2,5 dieťaťa (spolu približne 2,7 dieťaťa). Podľa zisťovaní, ktoré sledujú koľko detí by mala mať rodina, resp. aká je ideálna veľkosť rodiny⁸³ v celej populácii Slovenska (napr. EVS 1991, 1999; WVS 1990, 1998) sú plánované počty detí, ktoré spomínali rómski rodičia o niečo vyššie. Priemerná ideálna veľkosť rodiny z pohľadu počtu detí sa v predmetných výskumoch pohybovala na úrovni 2,3⁸⁴ (WVS, 1998) až 2,4⁸⁵ (EVS, 1999).

Porovnanie plánovaného počtu detí a reálneho stavu v skupine rómskych rodičov, poukazuje na veľké disproporcie medzi teoretickým a skutočným stavom. Priemerne na jednu rómsku ženu pripadalo v sledovanom súbore 3,1 dieťaťa. Okrem toho veľká časť z respondentov bola vo veku, kedy ešte nemôžeme hovoriť o ukončenej reprodukcii.⁸⁶ Vyššia realizovaná plodnosť naznačuje na nízku schopnosť rómskych mužov i žien regulovať svoju reprodukciu a posunúť ju na plánovanú úroveň.⁸⁷ Môžeme tak súhlasiť s Filadelfiovou a Mesochoritisovou (2005), že rómske ženy majú vzhľadom na pozíciu, normy a hodnoty uchovávané v niektorých segregovaných a čiastočne integrovaných osadách pravdepodobne menšie šance presadiť svoje predstavy o veľkosti rodiny a skôr sú realizované predstavy mužov.

⁸³ Respondentom vo výskumoch EVS (European Value Survey) bola v roku 1991 položená otázka: „Aká je, podľa Vašej mienky, ideálna veľkosť rodiny - koľko detí?“ a v roku 1999: „Koľko detí má mať podľa Vás ideálna rodina?“ Na veľmi podobne koncipované otázky odpovedali respondenti vo výskumoch WVS (World Value Survey), kde v roku 1990 išlo o otázku: „Aká je podľa Vášho názoru, ideálna veľkosť rodiny - koľko by mala byť detí?“ a v roku 1998: „Aká je podľa Vášho názoru ideálna veľkosť rodiny - koľko by mala mať detí, pokiaľ vôbec nejaké?“

⁸⁴ Údaj dostupný na <http://sasd.sav.sk/sk/data_katalog_freq.php?id=sasd_1998002&num=90; stiahnuté 25.3.2009 >

⁸⁵ Údaj dostupný na <http://sasd.sav.sk/sk/data_katalog_freq.php?id=sasd_1999002&num=341; stiahnuté 25.3.2009 >

⁸⁶ Súbor rodičov predstavovali osoby vo veku 17–58 rokov.

⁸⁷ Otázkou tiež zostáva do akej miery respondenti a respondentky pravdivo vyjadrovali svoje reprodukčné zámery a koľko z nich pred vstupom do materstva a rodičovstva plánovalo počet detí. Na druhej strane, aj keď je to oveľa menej pravdepodobné, nevieme, či nedošlo k zmene v plánovanom počte detí smerom k vyšším hodnotám ako boli pôvodné zámery.

6.4 Coalove indexy a Coale-Trusselov model plodnosti

Proces demografickej revolúcie môžeme zjednodušene charakterizovať ako premenu extenzívnej formy reprodukcie na formu intenzívnu. Ide o kvalitatívno-quantitatívnu, v celej histórii ľudstva ojedinelú premenu charakteru reprodukcie, ktorá je vo svojich prejavoch najviac preukázateľná v zmene intenzít úmrtnosti a plodnosti a vo vývoji vekovej štruktúry. Okrem toho dochádza k zmene vzťahu obyvateľstva k vlastnej reprodukcii od biologicky podmienenej k výrazne sociálnej podmienenosti (Pavlík a kol., 1986).

Je to historický proces, ktorý na určitom stupni vývoja spoločnosti vzniká a na druhom končí, pričom jednotlivé zložky tohto vývoja spoločnosti (napr. životná, kultúrna úroveň, rozvoj výrobných síl, stupeň industrializácie, urbanizácie a iné) a ani predchádzajúci demografický vývoj nemusia byť rovnaké pre jej nástup. Základnou podmienkou začiatku premeny extenzívnej formy reprodukcie na intenzívnu je predovšetkým správna kombinácia jednotlivých faktorov, pretože tie vo svojej spojitosti predstavujú súčasť prevratných, zložitých, mnohostranných a vnútorne široko diferencovaných zmien (Pavlík a kol., 1986). Zjednodušene povedané, konkrétne podmienky môžu byť nastavené rôzne i priebeh demografickej revolúcie môže byť odlišný. Samotný výsledok však vždy bude rovnaký, pokles intenzít plodnosti, úmrtnosti a zmeny vo vekovej štruktúre (Pavlík a kol., 1986).

V priebehu demografickej revolúcie tak dochádza k významnej a nereverzibilnej premene charakteru reprodukcie. K týmto zmenám však nedochádza na celom svete a tiež ani v jednej populácii naraz. Jednotlivé populácie sa navzájom diferencujú v časovom priebehu i v rýchlosti týchto zmien a rovnako sa od seba odlišujú rôzne subpopulácie vyčlenené na regionálnom, sociálnom, národnostnom, náboženskom a inom princípe. Z pohľadu zavŕšenia zásadných zmien režimu reprodukcie je v európskom priestore treba spomenúť tri populácie: Írska, Albánska a rómsku populáciu (Koschin, 2000). V prvom prípade demografická revolúcia bola ukončená len na prelome 80. a 90. rokov minulého storočia ako výsledok pôsobenie silného vplyvu katolíckej cirkvi a veľkej emigrácie produktívnej časti obyvateľstva, čo podmienilo medzigeneračné prežívanie starých reprodukčných vzorcov správania. Oneskorenie nástupu a priebehu demografickej revolúcie v Albánsku bolo podmienené izoláciou krajiny a vplyvom kultúry, náboženstva a politického zriadenia, kedy aj napriek silnej sekularizácii pretrvali na vidieku silné rodové hierarchické štruktúry (Pavlík, 2006).

Pozíciu populácie rómskych lokalít z pohľadu plodnosti v rámci procesu demografickej revolúcie môžeme odhaliť pomocou Coalových indexov (Pavlík a kol., 1986) a tiež prostredníctvom indexov kontroly počtu detí v rodine vytvorených Coalom a Trusselom (1974, 1978).

Coalove indexy sú založené na nepriamej štandardizácii, pričom za štandard sa volia miery plodnosti takej populácie, u ktorej sa nepredpokladá vedomé obmedzovanie plodnosti. Vo väčšine prípadov sa vyberá plodnosť vydatých žien hutteritov, náboženskej komunity zo Severnej Ameriky ostro vystupujúcej voči akémukoľvek obmedzovaniu plodnosti (Pavlík a kol., 1986). Práve s touto populáciou sme porovnávali intenzitu plodnosti žien z rómskych lokalít, žien Slovenska a Podkarpatskej Rusi na začiatku a konci 20. rokov a tiež žien Slovenska v rokoch 1996–2009 (tab. 16). Index plodnosti (*if*) vyjadrujúci do akej miery sa počet detí

narodených ženám sledovanej populácie líši od teoretického počtu narodených, ktoré by tieto ženy mali za predpokladu úrovne plodnosti žien hutteritov, dosahoval v rómskych lokalitách úroveň 40 až 47 %. Podobnú intenzitu plodnosti mali len ženy z Podkarpatskej Rusi v medzivojnovom období. Na druhej strane hodnoty indexu manželskej plodnosti boli nižšie ako v prípade populácie Podkarpatskej Rusi alebo Slovenska na začiatku 20. rokov minulého storočia. Je to výsledok charakteru reprodukcie žien z rómskych lokalít, ktoré jej veľkú časť realizujú mimo oficiálny manželský zväzok (pozri aj index nemanželskej plodnosti).⁸⁸ Vo väčšine prípadov ide o deti prvých a druhých poradií v mladších vekových skupinách (do 25 rokov), kde intenzita plodnosti rómskych žien je najvyššia. Ďalšie deti sa síce v prevažnej miere rodia v manželstve, no celková intenzita v týchto vekových skupinách už klesá. Koncept Coalových indexov bol konštruovaný vzhľadom na manželskú plodnosť a nepočítal s populáciou, ktorá by tak veľkú časť svojej reprodukcie realizovala mimo manželstva. Preto index manželskej plodnosti nie je možné použiť ako ukazovateľ stupňa demografickej revolúcie.⁸⁹

Na neštandardnú úroveň indexu manželskej plodnosti v rómskych lokalitách vzhľadom na celkovú intenzitu plodnosti poukazujú aj výsledky European Fertility Project pre Uhorsko a uhorské župy v rokoch 1880–1910, údaje Fialovej (1985) a tiež výskum Knodel a van de Walle (1986). Ak by charakter plodnosti podľa rodinného stavu bol podobný ako u týchto populácií (Im na úrovni 5–30 %), potom by hodnotám indexu plodnosti 0,4 resp. 0,47 zodpovedal index manželskej plodnosti približne na úrovni 50 až 65 % z plodnosti hutteritiek. Obe hodnoty indexu manželskej plodnosti signalizujú, že populácia rómskych lokalít stále spadá na začiatok druhej fázy demografickej revolúcie. Preto môžeme predpokladať, že najmä v segregovaných a v niektorých čiastočne integrovaných rómskych osadách na Slovensku žije v európskom priestore obyvateľstvo, u ktorého ešte stále nebola dovŕšená demografická revolúcia, pričom zmeny v procese plodnosti začali relatívne nedávno.

Tab. 16 – Coalove indexy plodnosti v populácii rómskych lokalít, Slovenska a Podkarpatskej Rusi vo vybraných rokoch

Populácia	Ukazovateľ		
	Index plodnosti (If)	Index manželskej plodnosti (Ig)	Index nemanželskej plodnosti (Ih)
Rómske lokality (95+) (1996–2009)	0,47	0,40	0,54
Rómske lokality (70+) (1996–2009)	0,40	0,36	0,45
Slovensko (1996–2009)	0,11	0,16	0,05
Slovensko (1919–1923)	0,34	0,58	0,01
Slovensko (1928–1932)	0,26	0,43	0,01
Podkarpatská Rus (1919–1923)	0,42	0,65	0,07
Podkarpatská Rus (1928–1932)	0,39	0,57	0,10

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; Šprocha, Tišliar (2008); triedenie a výpočty autor

Coale-Trusselov model predstavuje nástroj ako nepriamo určiť stupeň vedomého obmedzovania veľkosti rodiny. Pod pojmom vedomé obmedzovanie autori chápu rozhodnutie

⁸⁸ V prípade, kedy takmer polovica všetkých narodených detí sa rodí mimo manželstva je čitateľ indexu manželskej plodnosti relatívne nízke číslo a teda aj hodnota samotného indexu je pomerne nízka.

⁸⁹ Druhá fáza demografickej revolúcie, v ktorej dochádza k dynamickým zmenám v procese plodnosti, sa vymedzuje hodnotami indexu manželskej plodnosti na intervale 0,70–0,35, čiže 70–35 % z manželskej plodnosti hutteritov (Pavlík a kol., 1986).

manželského páru vedome ukončiť svoju ďalšiu reprodukciu, pričom hlavným motívom je počet už narodených detí a tým snaha nemať ďalšie. Základom modelu je predpoklad, že toto rozhodnutie sa odrazí aj vývoji vekovo-špecifických mier plodnosti vydatých žien v porovnaní s populáciou, u ktorých nebola pozorovaná vedomá kontrola plodnosti. V takomto prípade, by mala frekvenčná krivka plodnosti sledovanej populácie s vekom relatívne rýchlejšie klesať ako v populácii s prirodzenou plodnosťou. Výsledkom matematického modelu⁹⁰ je potom číselný odhad miery zámerného obmedzovania veľkosti rodiny (malé „m“). Vo všeobecnosti platí, že čím vyššie kladné hodnoty nadobúda, tým sa dá predpokladať väčšia snaha o kontrolu svojej manželskej plodnosti.⁹¹ Hlavné výsledky a porovnanie jednotlivých populácií s prirodzenou plodnosťou, žien Slovenska vo vybraných obdobiach a rómskych lokalít poskytuje tab. 17. Miera zámerného obmedzovania veľkosti rodiny v oboch sledovaných súboroch potvrdzuje, že v populácii rómskych lokalít dochádza k vedomému obmedzovaniu počtu narodených detí. Rozsah tohto procesu však ani zďaleka nedosahuje úroveň, ktorú má populácia Slovenska v 90. a na začiatku 21. storočia. Na druhej strane však hodnoty malého „m“ naznačujú, že intenzita s akou je veľkosť rodiny v rómskych lokalitách obmedzovaná je vyššia ako v prípade medzivojnovnej populácie Slovenska a dosahuje hladiny, ktorú môžeme pozorovať na Slovensku až po druhej svetovej vojne.⁹² Aj v tomto prípade spočíva hlavný problém v charaktere ukazovateľa, ktorý bol konštruovaný za účelom hodnotiť manželskú plodnosť. Podobne ako index manželskej plodnosti aj malé „m“ naznačuje, že snahy regulovať svoju plodnosť sú viazané predovšetkým so ženami, ktoré žili v manželstve. V mladšom veku je prevažná časť plodnosti realizovaná mimo manželstva a zdá sa, že nie je výraznejšie obmedzovaná. Po vstupe do manželstva vo vyššom veku dochádza k vedomej regulácii veľkosti rodiny oveľa častejšie, no ani tieto snahy nedokážu vykompenzovať efekt vysokej plodnosti v mladšom veku. Aj táto skutočnosť potvrdzuje špecifické postavenie populácie rómskych lokalít a segregovaných Rómov z pohľadu vývoja mier plodnosti v historickom kontexte.

Ako môžeme vidieť na obr. 73, vedomé obmedzovanie počtu detí v rodine sa skutočne odráža v charaktere priebehu mier plodnosti vydatých žien podľa veku. Kým v populáciách vyznačujúcich sa prirodzenou plodnosťou (zelené krivky) sme svedkami len veľmi mierneho znižovania intenzity plodnosti s rastúcim vekom⁹³, v populáciách, ktoré začali alebo sa už dlhodobo snažia vedome obmedzovať veľkosť rodiny, resp. plánujú rodinu (súčasná populácia Slovenska), miery plodnosti s vekom prudko klesajú. Do prvej skupiny zaradil Henry (1964)

⁹⁰ Model je založený na porovnaní dvoch sérií špecifických mier plodnosti - sledovanej populácie a populácie s prirodzenou plodnosťou, ktorá predstavuje štandard odhadnutý autormi na základe reálnych údajov. Pri výpočte sa zvyčajne vynechávajú krajné vekové intervaly do 20 rokov a nad 45 rokov z dôvodu malej početnosti udalostí a v prípade najmladších vekových skupín je príčinou aj vysoká prevalencia predmanželských koncepcií. V ďalšom kroku sú tieto súbory konfrontované s modelom populácie, ktorá zámerné obmedzuje svoju plodnosť.

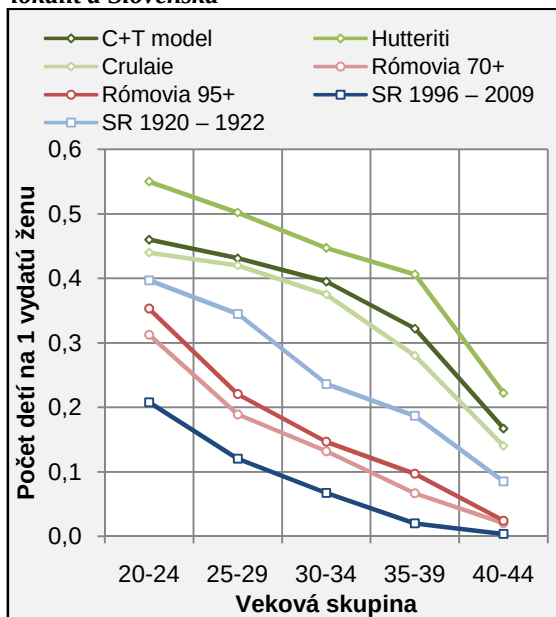
⁹¹ Záporné hodnoty malého „m“ a úroveň približne do 0,3 značí podľa autorov žiadne, resp. veľmi slabé obmedzovanie plodnosti. V podstate až pri hodnotách nad 0,5 platí, že môžeme u sledovanej populácii hovoriť o jednoznačnej snahe vedome obmedziť veľkosť svojej rodiny.

⁹² Porovnanie populácie rómskych lokalít a Slovenska v medzivojnovom a povojnovom období je do určitej miery skresľujúce. Predovšetkým je treba povedať, že hodnota malého „m“ nie je ovplyvnená len snahou o vedomé obmedzovanie veľkosti rodiny, ale aj možnosťami ako tieto snahy realizovať. Preto pomerne vysoká hodnota „m“ v porovnaní s medzivojnovou a povojnovou populáciou Slovenska nemusí byť ani tak odrazom väčšej snahy o reguláciu svojej plodnosti ako skôr výrazne lepších možností účinne sa brániť počatiu, prípadne predčasne ukončiť tehotenstvo.

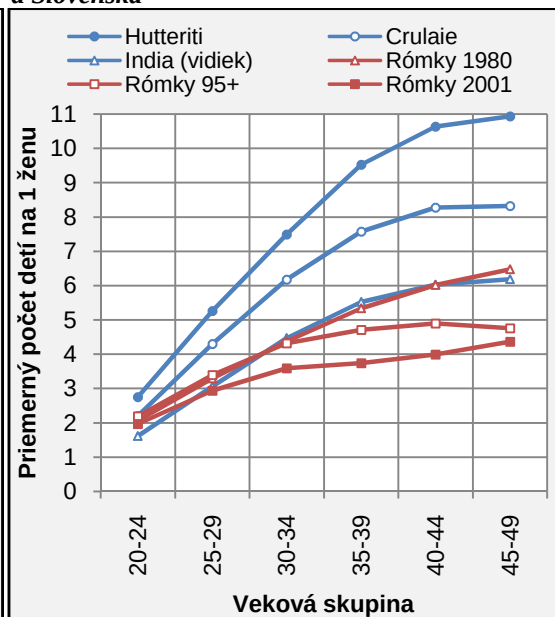
⁹³ V najstarších vekových skupinách reprodukčného obdobia ženy v populáciách vyznačujúcich sa režimom prirodzenej plodnosti je pomerne prudký pokles intenzity plodnosti výsledkom biologických determinantov a nie výsledkom snáh manželského páru vedome ovplyvniť veľkosť svojej rodiny.

celkovo 13 populácií (napr. hutteriti, populácia Crulaie v Normandii), na základe ktorých bol zostavený model populácie s prirodzenou plodnosťou. Na druhej strane z priebehu kriviek plodnosti populácií neobmedzujúcich svoju plodnosť (modré krivky) môžeme povedať, že v 80. rokoch bola rómska populácia ako celok len na začiatku tohto procesu. Ženy z rómskych lokalít a najmä ženy rómskej národnosti mali podľa sčítania 2001 už viditeľne nižšiu plodnosť vo veku nad 35 rokov, čo je neklamným znakom vedomej snahy obmedzovať veľkosť rodiny.

Obr. 73 – Miery manželskej plodnosti podľa veku žien vybraných populácií s režimom prirodzenej plodnosti a populácií rómskych lokalít a Slovenska

Obr. 74 – Priemerný počet detí na 1 ženu vybraných populácií s režimom prirodzenej plodnosti a populácií rómskych lokalít a Slovenska

Poznámka: C+T model - model prirodzenej plodnosti podľa veku použitý Coalom a Trusselom (1978)

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; Pressat (1972); Coale a Trussel 1978; triedenie a výpočty autor

Tab. 17 – Miera obmedzovania plodnosti (malé „m“) vybraných populácií s režimom prirodzenej plodnosti a populácií rómskych lokalít a Slovenska

Populácia	„m“	„m“ podľa veku			
		25–29	30–34	35–39	40–44
Rómske lokality (70+) (1996–2009) ¹	1,17	1,50	1,04	1,13	1,21
Rómske lokality (95+) (1996–2009) ¹	1,08	1,40	1,07	0,88	1,17
Populácia Slovenska (1920–1922) ¹	0,38	0,23	0,53	0,37	0,37
Populácia Slovenska (1929–1931) ¹	0,49	0,66	0,60	0,49	0,46
Populácia Slovenska (1949–1951) ¹	0,85	0,98	0,84	0,92	0,82
Populácia Slovenska (1960–1962) ¹	1,24	1,50	1,36	1,30	1,18
Populácia Slovenska (1996–2009) ¹	2,16	2,29	1,70	2,06	2,30
Hutteriti (1921–1930) ²	-0,08	-0,05	0,02	-0,09	-0,10
Mormoni (1875–1879) ¹	-0,12	-0,04	-0,06	-0,09	-0,15
Franko-kanadčania (1700–1730) ²	-0,15	-0,15	-0,16	-0,14	-0,16
Ženevská buržoázia (1600–1649) ³	0,24	-0,07	0,02	0,20	0,19
Crulaie (Normandia) (1674–1742) ²	0,11	0,04	0,06	0,12	0,11
India (Bengálsko vidiek, 1945–1946) ²	0,09	0,22	-0,01	0,07	0,12

Poznámka:

¹ deti narodené vydatým ženám v danom období

² deti narodené sobášnej kohorte žien z daného obdobia

³ deti manželiek mužov narodených v danom období

Čím je hodnota „m“ vyššia, tým dochádza v populácii väčšej snahy obmedzovať svoju manželskú plodnosť.

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; Pressat (1972); Mineau a kol. (1979); Coale, Trussel (1978); triedenie a výpočty autor

6.5 Koncept primárnych determinantov plodnosti a Bongaartsov model plodnosti

Rozdiely v plodnosti žien rómskych lokalít, rómskej národnosti a populácie Slovenska zostávajú podľa predchádzajúcich výsledkov stále pomerne veľké. Analýza základných parametrov (intenzity a časovania) tohto demografického procesu a ich odlišností medzi sledovanými populáciami predstavuje len prvý krok. Druhý krok by mal viesť k zodpovedaniu otázok prečo a najmä aké determinanty tieto diferenciácie v procese plodnosti najviac ovplyvňujú. Práve za týmto účelom sme aplikovali tzv. Bongaartsov model plodnosti na populácie rómskych lokalít a populáciu Slovenska v rokoch 1996–2009.

Pomerne veľké rozdiely v realizovanej plodnosti však neexistovali len medzi populáciami s ukončenou demografickou revolúciou a populáciami, ktorých zmeny v procese plodnosti sa ešte len odohrávajú. Ukazuje sa, že úroveň konečnej realizovanej plodnosti nebola rovnaká ani v prípade populácií s režimom tzv. prirodzenej plodnosti (pozri tab. 18).

Koncept prirodzenej plodnosti bol do demografie teoreticky a empiricky zavedený francúzskym historickým demografom Louisom Henrym na začiatku 50. rokov. Vo svojej práci (Henry, 1953) definoval prirodzenú plodnosť ako „*plodnosť ľudskej populácie, ktorá nevykazuje žiadne vedomé úsilie nasmerované na obmedzovanie pôrodov.*“ V neskorších prácach (napr. 1961) bol koncept prirodzenej plodnosti upravený. Režimom prirodzenej plodnosti bolo myslené také reprodukčné správanie manželských párov, ktoré nie je ovplyvnené počtom detí. Manželia sa z pohľadu reprodukcie správali stále rovnako bez ohľadu na to koľko detí sa im už narodilo.

Tab. 18 – Priemerný počet detí na jednu vydatú ženu podľa veku v rómskych lokalitách, ženu rómskej národnosti, cigánsku ženu, ženu populácie Slovenska a ženu niektorých populácií s prirodzenou plodnosťou

Populácia	Priemerný počet detí na 1 vydatú ženu					
	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49
Rómovia (SLDB 1970) ¹	1,95	3,47	4,77	5,96	6,45	6,47
Rómovia (SLDB 1980) ²	2,06	3,29	4,37	5,34	6,02	6,48
Rómovia (SODB 2001) ²	1,96	2,94	3,59	3,74	3,99	4,37
Rómske lokality (70+) (SODB 2001) ²	2,14	3,14	3,90	4,21	4,65	4,40
Rómske lokality (95+) (SODB 2001) ²	2,19	3,40	4,31	4,71	4,89	4,76
Populácia Slovenska (SL 1930) ¹	1,09	2,02	2,86	3,58	4,29	4,71
Populácia Slovenska (SLDB 1950) ²	1,03	1,79	2,39	2,87	3,19	3,45
Populácia Slovenska (SLDB 1980) ²	1,21	1,88	2,32	2,57	2,73	2,85
Populácia Slovenska (SODB 2001) ²	0,98	1,49	2,00	2,25	2,37	2,41
Hutteriti (1921–1930) ³	2,75	5,26	7,50	9,53	10,64	10,94
Mormoni (1875–1879) ⁴	2,31	4,41	6,38	8,08	9,08	9,23
Franko-kanadčania (1700–1730) ³	2,55	5,02	7,44	9,49	10,65	10,80
Ženevská buržoázia (1600–1649) ⁵	2,63	5,05	7,20	8,63	9,34	9,42
Crulaie (Normandia) (1674–1742) ³	2,20	4,30	6,18	7,58	8,28	8,33
India (Bengálsko vidiek, 1945–1946) ³	1,62	3,06	4,47	5,53	6,03	6,19

Poznámka:

¹ priemerný počet detí na 1 vydatú ženu z posledného manželstva

² priemerný počet detí na 1 vydatú ženu

³ priemerný počet detí na 1 vydatú ženu narodenú v danom období

⁴ priemerný počet detí na 1 vydatú ženu z danej sobášnej kohorty

⁵ priemerný počet detí manželiek mužov narodených v danom období

Zdroj: ŠÚ SR SLDB 1970, 1980 Cigánski občania, SODB 2001; Pressat (1972); Mineau a kol., 1979; Coale a Trussel 1978; triedenie a výpočty autor

V súvislosti s konceptom prirodzenej plodnosti bola jedným z najzaujímavejších zistení už spomínaná existencia pomerne veľkých rozdielov v konečnej plodnosti vydatých žien. Henry (1961) a Leridon (1977) vypočítali, že najvyšší celkový priemerný počet detí narodený jednej žene bol približne dvakrát vyšší ako najnižšia zaznamenaná konečná plodnosť. Okrem toho sa ukázalo, že prirodzená manželská plodnosť bola vždy nižšia ako biologické maximum (plodivosť) a typické medzipôrodné intervaly boli v mnohých prípadoch ďaleko širšie (2–3 roky) ako minimálna biologická šírka intervalu (menej ako jeden rok). Tieto rozdiely však neboli výsledkom uvedomelého a cieleného procesu obmedzovania reprodukcie, ale vyplynuli z prirodzeného reprodukčného správania a jeho podmienok. Ako prvý sa pokúsil rozdiely v prirodzenej plodnosti vysvetliť Henry (1953 a 1957) na základe štyroch premenných:

1. popôrodná sterilita,
2. sexuálna abstinencia,⁹⁴
3. vnútromaternicová úmrtnosť,
4. permanentná sterilita.

6.5.1 Taxonómia Kingsley Davisa a Judith Blakeovej

Práve koncept prirodzenej plodnosti a snaha nájsť hlavné príčiny rozdielov v celkovej realizovanej plodnosti populácií s týmto režimom reprodukcie výraznou mierou prispeli k hlbšej analýze primárnych determinantov plodnosti a ich celkového vplyvu na proces plodnosti.

V demografii a jej príbuzných vedných disciplínach vzniklo niekoľko zoznamov premenných, ktoré sa snažili zahrnúť hlavné faktory variability procesu plodnosti. Svojou komplexnosťou môžeme medzi najvýznamnejšie zaradiť zoznam tzv. sprostredkujúcich premenných vypracovaný v druhej polovici 50. rokov Kingsley Davisom a Judith Blakeovou (Rabušic, 2001).

Autori vychádzali z predpokladu, že proces ľudskej reprodukcie sa odohráva prostredníctvom troch základných a nevyhnutných krokov: súlož – počatie – tehotenstvo a pôrod. Analýzou vplyvov na túto postupnosť krokov dospeli k záveru, že časť faktorov pôsobí priamo. Preto rozdelili determinanty plodnosti do dvoch veľkých skupín. Prvú predstavovali endogénne (primárne) príčiny, ktoré pôsobia priamo na proces plodnosti. Do druhej boli zaradené exogénne faktory (socioekonomické, kultúrne faktory a environmentálne podmienky), ktoré pôsobia na proces plodnosti sprostredkované cez primárne príčiny. Kým v prípade zmien v prvej skupine sa tieto automaticky odrážajú v charaktere (časovaní, intenzite) plodnosti, v prípade zmien v niektorých zo sprostredkovaných faktorov sa ich účinky nemusia prejaviť vôbec (Rabušic, 2001).

Primárne faktory plodnosti Davis a Blakeová (1956) rozdelili do troch základných skupín:

I. Faktory ovplyvňujúce riziko súložu (koitálne premenné)

A. Premenné riadiace uzatváranie a rozpad zväzkov v reprodukčnom období:

1. Vek vstupu do sexuálneho zväzku.
2. Permanentný celibát - podiel žien, ktoré nikdy nevstúpili do sexuálneho zväzku.

⁹⁴ Sexuálna abstinencia bola praktikovaná v niektorých životných fázach (napr. po pôrode, počas dojčenia a pod.) ako výsledok spoločensky zaužívaného správania, a nie účelového javu so snahou o redukcii počtu narodených detí.

3. Celkový čas z reprodukčného obdobia strávený mimo sexuálny zväzok (od jeho rozpadu do konca reprodukcie, alebo medzi sexuálnymi zväzkami v rámci reprodukčného obdobia)
- B. Premenné riadiace vystavenie sa súloži v rámci sexuálneho zväzku:
 4. Dobrovoľná abstinencia.
 5. Nedobrovoľná abstinencia (impotencia, choroba, nedobrovoľné a dočasné odlúčenie).
 6. Frekvencia sexuálneho styku (bez obdobia abstinencie).
- II. Faktory ovplyvňujúce počatie (konceptčné premenné):
 7. Plodnosť alebo neplodnosť ako efekt nedobrovoľných príčin.
 8. Používanie alebo nepoužívanie antikoncepcie (kontracepcie) – chemickej, mechanickej alebo inej formy.
 9. Plodnosť alebo neplodnosť ako výsledok dobrovoľných príčin (sterilizácia, lekárske ošetrovanie a pod.).
- III. Faktory ovplyvňujúce tehotenstvo a úspešný pôrod (gestačné premenné)
 10. Fetálna úmrtnosť - nedobrovoľná (napr. spontánny potrat).
 11. Fetálna úmrtnosť - dobrovoľná (napr. indukovaný potrat).

6.5.2 Bongaartsov model primárnych determinantov a rómska populácia

V 70. rokoch taxonómiu Davis a Blakeovej (1956) na základe empirických výsledkov prepracoval Bongaarts (1978) a celkový počet jedenástich primárnych premenných zúžil na celkovo osem faktorov združených do troch kategórií:

- I. Faktory vystavenia sa koitu
 1. Podiel vydatých žien.
- II. Faktory zámernej kontroly manželskej plodnosti
 2. Antikoncepcia (autor používa pojem kontracepcia).
 3. Indukované potraty.
- III. Faktory prirodzenej manželskej plodnosti (v zmysle konceptu „natural fertility“)
 4. Laktačná neplodnosť.
 5. Frekvencia súlože.
 6. Sterilita.
 7. Spontánna vnútromaternicová úmrtnosť.
 8. Dĺžka plodného obdobia.

Analýzou rozdielov v úrovni plodnosti v spojitosti s variabilitou týchto premenných dospel k záveru, že najdôležitejšie pre celkovú intenzitu plodnosti sú:

- a) podiel vydatých žien,
- b) laktačná (popôrodná) neplodnosť,
- c) používanie – nepoužívanie antikoncepcie (kontracepcie),
- d) indukovaná potratovosť.

Tieto štyri premenné vysvetľovali až 96 % variability plodnosti (Bongaarts 1982, in Rabušic 2001). V prípade populácii s vysokou plodnosťou (úhrnná plodnosť nad 5 detí) rozhodujúcim faktorom celkovej intenzity plodnosti je popôrodná neplodnosť spojená s dĺžkou dojčenia.

V populáciách vyznačujúcich sa celkovo nízkou úhrnnou plodnosťou (pod 3 deti na ženu) je kľúčovým predovšetkým používanie antikoncepcie a indukované potraty (Bongaarts, 1978).

Vzťah týchto štyroch priamych determinantov na úroveň plodnosti, resp. ich vplyv na zníženie realizovanej plodnosti v porovnaní s maximálnou potenciálnou biologickou plodnosťou (fekunditou) sa Bongaarts (1978) pokúsil vyjadriť prostredníctvom jednoduchého modelu:

$$\dot{U}P = I_m \times I_c \times I_{up} \times I_s \times \dot{U}F$$

kde:

$\dot{U}P$ - úhrnná plodnosť,

I_m - index podielu vydatých žien, resp. žijúcich v sexuálnom vzťahu,

I_c - index antikoncepcie (kontracepcie),

I_{up} - index indukovanej potratovosti,

I_s - index popôrodnej laktačnej sterility,

$\dot{U}F$ - úhrnná plodivosť (fekundita).

Index podielu vydatých žien dáva do pomeru úhrnnú plodnosť a plodnosť vydatých žien. Určuje o koľko je hodnota úhrnnej plodnosti nižšia ako úroveň plodnosti vydatých žien ako výsledok toho, že časť žien v reprodukčnom veku ešte nevstúpila do manželstva. Hodnota indexu sa pohybuje na intervale (0,1). V prípade, že by dosiahol úroveň 0, znamenalo by to, že žiadna žena v reprodukčnom veku ešte nie je vydatá. Naopak ak by index teoreticky dosahoval úroveň 1 všetky ženy v reprodukčnom veku by museli byť vydaté. Hlavnou úlohou indexu je posúdiť vplyv zastúpenia vydatých žien z celkového počtu žien v jednotlivých vekových skupinách v reprodukčnom období na rozdiely medzi úrovňou úhrnnej plodnosti a plodnosti vydatých žien. Analýza variability hodnôt úhrnnej plodnosti ukázala, že medzi populáciami existujú pomerne veľké rozdiely v hodnote indexu podielu vydatých. Pre populácie s vysokou plodnosťou (nad 5 detí) sa index pohyboval v rozpätí (0,65–0,90). Vyššie hodnoty indexu znamenajú menšie rozdiely medzi úrovňou úhrnnej plodnosti a plodnosti vydatých žien. Vzhľadom na charakter indexu a jeho zámer to znamená, že v jednotlivých vekových skupinách reprodukčného veku je rozdiel medzi zastúpením vydatých a nevydatých žien relatívne nízky. Je to výsledkom skorého a častého vstupu do týchto vzťahov. Na druhej strane v populáciách s nízkymi hodnotami plodnosti (pod 3 deti) sa index podielu vydatých pohyboval podľa Bongaartsa (1978) v intervale (0,4–0,65). Znamená to, že v týchto populáciách existuje väčší rozpor medzi zastúpením vydatých a nevydatých žien a tým aj úhrnnou plodnosťou a plodnosťou vydatých žien.

Podiel vydatých žien predstavuje premennú, ktorej hlavnou úlohou bolo reflektovať skupinu žien, ktorá v reprodukčnom veku má pravidelne sexuálny styk. Teoreticky by do tejto skupiny mali byť v podstate zahrnuté všetky ženy, ktoré žijú v sexuálnych vzťahoch. Vzhľadom na dostupné údaje autor do úvahy zobral len pôrody vydatých a kohabituujúcich žien.

Ako sa ukázalo, veľmi dôležitým faktorom pre hodnoty indexu manželskej plodnosti je vek a intenzita vstupov do sexuálnych vzťahov, resp. manželstva. Dĺžka plodného obdobia ženy je obmedzená predovšetkým biologicky, pričom s rastúcim vekom vo všeobecnosti klesá schopnosť počať, donosiť a porodiť živé dieťa. Preto sexuálny debut a následne pravidelnosť sexuálnych kontaktov sú pre celkovú realizovanú plodnosť veľmi dôležitými atribútmi.

Dlhodobé a intenzívne pôsobenie náboženských noriem vytvorilo spoločensky široko rozšírené odsudzovanie nemanželských detí, slobodných matiek a tehotných vdov (Šubrtová, 1989). Preto v podstate až do konca druhej svetovej vojny bol sexuálny debut žien Slovenska do veľkej miery totožný so vstupom do manželstva.⁹⁵ Neznamená to samozrejme, že všetky koncepcie sa odohrávali len v manželstve. Podľa údajov z medzivojnového obdobia podiel detí narodených mimo manželstva sa na Slovensku pohyboval na úrovni 6–9 % a približne štvrtina prvých detí narodených vydatej žene bola počatá pred vstupom do manželstva. Môžeme preto predpokladať, že práve tehotenstvo predstavovalo dôležitý impulz pre vstup do manželstva. Táto skutočnosť zostala do značnej miery platná aj po druhej svetovej vojne, kedy sa podiel detí narodených mimo manželstva síce nezmenil (dokonca došlo k miernemu poklesu), no výraznejšie vzrástlo zastúpenie predmanželských koncepcií⁹⁶. Na druhej strane údaje za obyvateľstvo cigánskej národnosti z medzivojnového obdobia ukazujú, že práve v tejto subpopulácii sa rodilo najviac detí mimo manželský zväzok (Šprocha, Tišliar, 2008). V kombinácii s údajmi z posledných dvoch desaťročí môžeme predpokladať, že plodnosť rómskych žien mimo manželstva tak predstavuje dlhodobý významný prvok reprodukčného správania. Z tohto hľadiska, preto pre konečnú realizovanú plodnosť rómskych žien nemá až taký význam vstup do manželstva ako skôr začiatok pravidelných sexuálnych kontaktov, ktoré sa s najväčšou pravdepodobnosťou realizujú najmä v mladšom veku v neformálnych partnerských zväzkoch. Analýza plodnosti podľa legitimacy potvrdila, že veľká časť z celkovej plodnosti je v mladšom veku realizovaná mimo oficiálny manželský zväzok a až po narodení dieťaťa, resp. niekoľkých detí dochádza k jeho legalizácii podľa platných právnych noriem. K tomu je však potrebné dodať, že uvedený typ spolužitia je vo veľkej miere tolerovaný v očiach miestnych spoločenstiev a má v podstate rovnaké funkcie ako manželský zväzok.

Skorý sexuálny debut v partnerskom alebo manželskom zväzku môže predstavovať v konečnom dôsledku vyššiu realizovanú konečnú plodnosť a to najmä v populáciách s nízkym podielom žien využívajúcich účinné moderné prostriedky antikoncepcie. Hlavnú úlohu zohráva skutočnosť, že skorý začiatok pravidelného sexuálneho života znamená zvýšenie (často opakované) šancí otehotnenia vo veku, kedy ženy z biologického hľadiska majú najvyššiu plodnosť. Skorým časovaním sa tiež predlžuje celkové reprodukčné obdobie strávené v riziku otehotnenia.

Začiatok sexuálneho života a vôbec možnosti otehotnenia je úzko spojený so sexuálnou zrelosťou. Tú môžeme v prípade dievčat spojiť so začiatkom menarché. Výskumy Bernasovského a Bernasovskej (1999) poukazujú na neskorší nástup menštruačného cyklu a ovulácie rómskych dievčat v porovnaní s ostatnými dievčatami východného Slovenska.⁹⁷ Oneskorenie sexuálneho dospievania rómskych dievčat je pravdepodobne spojené s kvalitou prijímanej stravy a množstvom tukových zásob. Pri nedostatočnej a nekvalitnej strave pravidelná menštruácia a ovulácia nastáva s oneskorením (Rabušic, 2001). Aj napriek neskoršiemu menarché hodnoty priemerného veku pri prvom pôrode a dolný percentil

⁹⁵ Proti predmanželskému pravidelnému sexuálnemu kontaktu pôsobila na jednej strane celospoločenská kontrola v rámci miestnej lokality (dediny) a tiež v rovine morálnej a hodnotovej spoločenské a cirkevné odsúdenie (Botíková, Švecová, Jakubíková 1997).

⁹⁶ Tie predstavovali v druhej polovici 80. rokov takmer 80 %.

⁹⁷ Priemerný vek pri menarché sa u rómskych dievčat východného Slovenska pohyboval na úrovni 13,8 roku, kým v ostatnej populácii predstavoval priemer približne 13,1 roku.

realizovanej plodnosti spolu s ďalšími kvantilmi nepriamo poukazujú na pravdepodobne skorší začiatok sexuálneho života a s ním spojený vstup do materstva. Žiaľ nedisponujeme priamymi údajmi, ktoré by potvrdzovali skorší sexuálny debut rómskych dievčat. Štúdie Čvorovič (2004ab) síce hovorí o nižšom priemernom veku pri prvom pohlavnom styku u srbských Rómiiek, no bez podobných údajov zo slovenského prostredia sa k tejto problematike nedokážeme relevantne vyjadriť. Na druhej strane však vieme povedať, že koncepcie -násťročných rómskych dievčat v porovnaní s ostatnou populáciou Slovenska s oveľa vyššou intenzitou vedú k vstupu do materstva a rodičovstva, pričom viac ako 50 % dievčat z rómskych lokalít porodí svoje prvé dieťa do 19 rokov.

Z pohľadu začiatku sexuálneho spolužitia v rómskych osadách dôležitú úlohu zohráva vonkajší faktor v podobe sociálnych noriem. Spoločenské normy sú konštruktmi spoločnosti pomocou, ktorých jednotlivci dokážu zaujať široko kultúrne a spoločensky akceptovateľné stanovisko k jednotlivým životným situáciám. Na základe noriem sú ľudia schopní hodnotiť správanie druhých a sami sú si vedomí ako by sa mali správať v určitých situáciách (Potančoková, 2009a). Určujú pravidlá, ktorými je interpretovaná sociálna realita a tiež fungujú ako pravidlá pre správanie jedinca v sociálne definovaných situáciách (Bruijn, 1999). Hübschmannová (1999) a Davidová (2004) sa zhodujú, že v tradičných rómskych komunitách v oblasti sexuálneho správania panovali prísne normy. Intímna sféra bola určená len pre dospelých a sexuálny styk sa musel odohrávať mimo prítomnosť detí. S tým súvisela aj veľká tabuizácia nahoty. Veľkú hodnotu pre ženu predstavovala jej cudnosť. Sexuálna zdržanlivosť mladých bola výsledkom vysokej hodnoty panenstva dievčaťa. Jej počestnosť bola strážená celým príbuzenstvom, pričom najväčšiu zodpovednosť preberal brat. Prípadný sexuálny kontakt veľmi často znamenal v podstate zásnuby páru (Říčan, 1998). Podobne Mann (1989) poukazuje, že v prípade tehotenstva slobodného dievčaťa rodičia a celé príbuzenstvo nútili pár sa zosobášiť. Po druhej svetovej vojne je možné pozorovať postupný rozklad týchto noriem.

Zaujímavými z tohto pohľadu sú výsledky výskumu Kultúrneho združenia Rómov Slovenska *Dáta o ľudských právach rómskych žien* (2009), kde veľká časť respondentov (53 %) uviedla zamietavý postoj k materstvu 15 a 16 ročných dievčat. Kladne sa vyjadrilo asi 7 % opýtaných, pričom asi tretina uviedla, že sa takáto situácia dá ospravedlniť. Najčastejšie sa vedeli s materstvom dievčaťa vo veku 15 a 16 rokov stotožniť osoby s nízkym stupňom vzdelania, pričom odmietavé stanovisko zaujímal predovšetkým osoby s najvyšším vzdelaním (vyššie ako učňovská škola).

Na druhej strane prieskumy Kultúrneho združenia Rómov Slovenska (2005 a 2009) poukázali na pomerne širokú akceptáciu predmanželských sexuálnych kontaktov. V prípade, že sa objavili výhrady, tie boli smerované predovšetkým k sexuálnemu spolužitiu v prípade dievčat. Odmietavé postoje v tomto prípade pramenili najmä zo strachu z neželaného tehotenstva a z odsúdenia takéhoto správania zo strany okolia. V partnerskom spolužití sa dáva väčší dôraz na vernosť ako na sexuálnu abstinenciu pred sobášom (Filadelfiová a Mesochoritsová, 2005).

Používanie účinnej antikoncepcie brániacej počatiu predstavuje jeden z najvýznamnejších determinantov celkovej plodnosti v moderných spoločnostiach. Umožňuje ženám regulovať nielen veľkosť svojej plodnosti, ale ovplyvňovať aj jej časovanie. Moderné antikoncepcie

prostriedky dokázali oddeliť sexuálny styk a koncepciu. Na vyjadrenie vplyvu antikoncepčných prostriedkov na rozdiel medzi realizovanou plodnosťou a potenciálnou fekunditou použil Bongaarts (1978) index antikoncepcie (kontracepcie). Ten dáva do pomeru plodnosť vydatých žien a prirodzenú plodnosť vydatých žien, ktorá by existovala v prípade, že by ženy nepoužívali žiadny prostriedok na vedomé bránenie počatia.

$$I_c = \frac{\dot{U}_m}{\dot{U}_{pm}}$$

kde:

I_c - index antikoncepcie (kontracepcie),

$\dot{U}_m$ - úhrnná plodnosť vydatých žien,

$\dot{U}_{pm}$ - prirodzená plodnosť vydatých žien.

Hodnota úhrnnej plodnosti vydatých žien je toľkokrát nižšia ako úroveň indexu antikoncepcie, ktorý reprezentuje mieru používania antikoncepčných prostriedkov vydatých žien v reprodukčnom veku a ich efektivitu pričom sa abstrahuje od vplyvu potratov. V prípade, že ženy nepoužívajú žiadny prostriedok, žiadnu metódu bránenia počatia, hodnota úhrnnej plodnosti vydatých žien sa zhoduje s hodnotou prirodzenej plodnosti vydatých žien. Ak všetky vydaté ženy v reprodukčnom veku budú používať 100% účinnú antikoncepciu, potom index nadobudne hodnotu 0.

Pri výpočte indexu antikoncepcie si Bongaarts (1978) uvedomil niekoľko problémov s dostupnosťou údajov. Preto pôvodný zámer aplikovať vekovo-špecifické miery užívania antikoncepčných prostriedkov a ich vekovo-špecifickú mieru spoľahlivosti nahradil priemernými hodnotami úrovne používania a mier spoľahlivosti pre celé reprodukčné obdobie. Hodnotu indexu je potom možné vypočítať pomocou vzťahu:

$$I_c = 1 - 1,18 \times u \times e,$$

u - priemerný podiel vydatých žien používajúcich nejaký antikoncepčný prostriedok,

e - priemerná efektivita antikoncepčných prostriedkov.

Za antikoncepciu bola v tomto prípade považovaná akákoľvek dobrovoľne používaná, na počte detí závislá praktika vedúca k redukcii rizika koncepcie. Preto sem Bongaarts (1978) zahrnul aj abstinenciu a sterilizáciu.

Problematikou poznania antikoncepčných prostriedkov a ich využívania v rómskych osadách sa hlbšie venujeme v kapitole Potratovosť, preto sa obmedzíme len na základné zistenia. Vo všeobecnosti platí, že všetky terénne výskumy skúmajúce túto problematiku (napr. UNDP 2005; Bolfíková, 2003; Filadelfiová, 2009; Zdravie...2009) potvrdili nízke poznanie antikoncepčných prostriedkov a najmä ich veľmi nízke použitie. Aktívnejší prístup k bráneniu počatia je možné vidieť najmä u vydatých rómskych žien po narodení určitého počtu detí. Veľmi obmedzený rozsah dostupných údajov však neumožňuje si vytvoriť priamo obraz o celkovej miere používania spoľahlivých antikoncepčných prostriedkov. Podľa údajov WHO World Contraceptive Use 2009⁹⁸ podiel vydatých žien používajúcich niektorú z foriem modernej antikoncepcie sa na Slovensku v roku 1997 pohyboval na úrovni 66 %. Najnižšiu mieru používania (9–25 %) moderných foriem bránenia počatia mali v Európe niektoré balkánske populácie (Macedónsko, Srbsko, Čierna Hora, Bosna a Hercegovina, Albánsko), pričom celkovo najnižší podiel vydatých žien bez modernej antikoncepcie bol podľa WHO v krajinách strednej Afriky (2–9 %). Na základe celosvetového prehľadu a informácií

⁹⁸ Dostupné na <http://www.un.org/esa/population/publications/contraceptive2009/contraceptive2009.htm>

z rómskych osád môžeme odhadovať, že miera používania moderných antikoncepčných prostriedkov sa u vydatých žien pohybuje priemerne na úrovni 10–15 %, pričom s vekom a počtom detí sa zvyšuje. Index antikoncepcie však berie do úvahy nielen moderné antikoncepčné prostriedky, ale akékoľvek formy bránenia sa počatia. Vzhľadom na často uvádzané praktikovanie metódy prerušovanej súlože môžeme predpokladať, že celkový podiel žien z rómskych osád používajúcich akúkoľvek formu bránenia sa počatia bude ešte vyšší. V súvislosti s týmito predpokladmi sme odhadovali podiel žien na úrovni 35 %, pričom miera spoľahlivosti týchto prostriedkov a metód dosahovala úroveň 83 %.⁹⁹

Výpočtom indexu antikoncepcie dostávame aj ďalší ukazovateľ plodnosti - prirodzenú manželskú plodnosť. Bongaarts (1978) pri porovnávaní jej hodnôt medzi populáciami s nízkymi (do 3 detí) a vysokými hodnotami úhrnnej plodnosti (nad 5 detí) dospel k zaujímavému zisteniu. Najvyššie hodnoty prirodzenej plodnosti vydatých žien dosahovali populácie práve s nízkou úrovňou plodnosti, kde by na jednu vydatú ženu pripadalo priemerne 13–15 detí, kým v populáciách s vysokou plodnosťou by to bolo 7–11 detí (Bongaarts, 1978).

Antikoncepčné prostriedky jednoznačne redukovujú hodnotu prirodzenej manželskej plodnosti, no ukazuje sa, že prirodzená manželská plodnosť by bola u vydatých žien široko praktikujúcich spoľahlivú antikoncepciu vyššia, pravdepodobne ako kompenzácia vplyvu efektu bránenia počatia antikoncepciou (Bongaarts, 1978).

Umelé ukončenie tehotenstva interrupciou môže zohrávať v populáciách s nízkou úrovňou používania antikoncepčných prostriedkov dôležitú úlohu pri redukcii realizovanej plodnosti. Určiť priemerný počet tehotenstiev, ktoré boli predčasné ukončené umelým potratom nie je úplne jednoduché. Podľa Pottera (1976) interrupcia v skutočnosti vždy odvracia menej ako jeden pôrod. Existujú dve základné vysvetlenia tohto tvrdenia:

Umelý potrat nie je jediný spôsob ako dochádza k predčasnému ukončeniu tehotenstva. Do úvahy je potrebné zobrať tiež spontánne potraty a narodenie mŕtveho dieťaťa. V prípade, že tehotenstvo je ukončené umelým potratom, najbližšia ovulácia nastáva oveľa skôr, ako v prípade, že tehotenstvo viedlo k narodeniu živého dieťaťa a jeho následnému dojčeniu. Celkový efekt interrupcie na plodnosť musí zohľadňovať tiež pravdepodobnosť počatia v období, kedy by žena po narodení živého dieťaťa inak nebola vystavená riziku otehotnenia.

Počet odvrátených pôrodov pripadajúcich na indukované potraty úzko súvisí s vekom ženy a najmä mierou používania účinných antikoncepčných prostriedkov. V prípade, že nie je aplikovaná žiadna forma antikoncepcie indukovanými potratmi sa odvracia priemerne 0,4 pôrodov, kým v prípade užívania efektívnej antikoncepcie je to 0,8 pôrodov (Bongaarts, 1978).

Priemerný počet odvrátených pôrodov na jednu interrupciu je možné potom odhadnúť pomocou vzťahu:

$$b = 0,4 \times (1+u),$$

kde:

b - počet odvrátených pôrodov pripadajúcich na jeden umelý potrat,

u - priemerný podiel vydatých žien v reprodukčnom veku užívajúcich antikoncepciu.

⁹⁹ Miera spoľahlivosti bola odhadnutá na základe prevalencie jednotlivých metód a ich spoľahlivosti podľa Pearlovho indexu spoľahlivosti jednotlivých antikoncepčných metód.

Redukciu plodnosti vplyvom určitej úrovne umelej potratovosti môžeme následne vyčíslit' ako:

$$A = b \times \dot{U}p,$$

kde:

$\dot{U}p$ - úhrnná umelá potratovosť.

Index umelej potratovosti predstavuje pomer medzi reálnou hodnotou úhrnnej plodnosti a priemerným počtom pôrodov navýšených o pôrody odvrátené interrupciou:

$$Iup = \dot{U}p / (\dot{U}p + A)$$

Index ukazuje do akej miery je plodnosť redukovaná umelými potratmi. Platí, že jeho hodnota klesá s rastúcim počtom odvrátených pôrodov umelým potratom, a teda so zvyšujúcou sa intenzitou umelej potratovosti a používania antikoncepčných prostriedkov.

Schopnosť otehotnieť je daná z veľkej miery predovšetkým biologicky. S rastúcim vekom u mužovi žien dochádza k poklesu plodivosti, pričom u žien je reprodukčné obdobie zavŕšené menopauzou. Tá podľa Bongaartsa (1982 in Rabušic 2001) najčastejšie nastáva medzi 45.–50. rokom života. Okrem prirodzeného fatálneho ukončenia schopnosti otehotnieť v súvislosti s vekom ženy, existujú aj iné formy neplodnosti, ktoré neboli vyvolané snahou ženy o predčasné ukončenie svojho reprodukčného obdobia. Z pohľadu dĺžky trvania ich môžeme rozdeliť do dvoch veľkých skupín. V prvej sú ženy, ktoré už pred začiatkom reprodukčného obdobia nezvratne stratili schopnosť otehotnieť. Okrem toho sem môžeme zaradiť aj ženy, ktorých nereverzibilná sterilita nastala počas reprodukčného obdobia napr. v dôsledku prekonania rôznych ochorení, potratu alebo rizikového tehotenstva, prípadne pôrodu. Druhú skupinu predstavujú ženy s tzv. dočasnou sterilitou, u ktorých po určitom čase dôjde k vráteniu plodivosti. Práve tento typ sterility podľa Bongaartsa (1978) predstavuje dôležitú premennú pre celkovú plodnosť populácií s nízkou mierou používania účinných antikoncepčných prostriedkov. Okrem dočasnej sterility v dôsledku nepriaznivých vyživovacích podmienok (tzv. sekundárna „hladová“ amenorea) je hlavným faktorom počatia dočasná sterilita ako biologická reakcia ženského organizmu na tehotenstvo a pôrod. Laktačná (dojčenská) neplodnosť nastáva u ženy po pôrode a trvá až do nástupu normálneho priebehu menštruácie a ovulácie. Rozsah tohto intervalu je podľa Bongaartsa (1978) funkciou dĺžky a intenzity dojčenia.

Hlavný vplyv dočasnej sterility na proces plodnosti spočíva v predĺžení medzipôrodných intervalov. Žena preto po pôrode nie je ani pri pravidelnom nechránenom sexuálnom styku a bez dojčenia schopná opätovne otehotnieť. Podľa odhadov Bongaartsa (1978) sa priemerná dĺžka od pôrodu po narodenie ďalšieho dieťaťa pri zachovaní vyššie uvedených podmienok pohybuje na úrovni približne 20 mesiacov. Celkovo je možné tento interval rozdeliť do štyroch hlavných úsekov.

Prvý je výsledkom dočasnej popôrodnej sterility, ktorá začína v podstate už pôrodom a pri absencii dojčenia trvá až do prvej popôrodnej ovulácie. Je to prirodzená reakcia organizmu na proces tehotenstva a najmä pôrodu. Prostredníctvom dočasnej biologickej popôrodnej sterility sa vytvára priestor na zotavenie a prípravu organizmu na ďalšie tehotenstvo. Priemerná dĺžka tohto intervalu predstavuje približne 1,5 mesiaca.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Dĺžka popôrodnej sterility a vôbec jej existencia bola odvodená na základe rozdielov v intervaloch medzi prvým pôrodom a sobášom (s výnimkou predmanželských koncepcií) a druhým a prvým pôrodom. Interval medzi prvým

Druhý úsek tvorí obdobie od prvej ovulácie do koncepcie (tzv. ovulatory alebo fecundable interval). Predstavuje čas, ktorý priemerne uplynie od začiatku pravidelných sexuálnych stykov po koncepciu. V prípade žien, ktoré nepoužívajú žiadny prostriedok zabráňujúci počatie (ani ich partner), nie sú neplodné a majú pravidelný sexuálny styk od začiatku sexuálneho vzťahu do koncepcie uplynie priemerne 5–10 mesiacov (Bongaarts, 1978 a 1983).¹⁰¹

V prípade, že tehotenstvo ženy bolo ukončené iným spôsobom ako narodením živého dieťaťa, priemerná doba medzi ovuláciou po ukončení tehotenstva a koncepciou sa predlžuje o ďalšie dva mesiace. Ako posledný vstupuje interval v podobe dĺžky gestácie, ktorý priemerne dosahuje deväť mesiacov.¹⁰²

Výskum populácií vyznačujúcich sa režimom prirodzenej plodnosti však ukázal, že úroveň medzipôrodných intervalov sa výrazne líšila od tejto modelovej hodnoty a vyznačovala sa značnou variabilitou. Vo všetkých prípadoch intervaly boli ovplyvnené gestačnou a ovulačnou periódou s približne rovnakou dĺžkou a koncepcie boli spojené s približne rovnakým rizikom intrauterinnej úmrtnosti. Rozdiely v hodnotách medzipôrodných intervalov preto mohol ovplyvniť len faktor popôrodnej sterility vyvolaný laktáciou (Henry, 1964). Nepriamo to potvrdili aj výskumy Henripina (1954), Knodela (1968) a Pottera et al. (1965), ktoré dokázali, že v prípade úmrtia dieťaťa v dojčenskom veku dochádzalo ku skráteniu medzipôrodného intervalu. V prípade, že dieťa naopak prežilo dojčenský vek bol medzipôrodný interval vo všeobecnosti dlhší ako v prípade jeho úmrtia. Henry (1964) v súvislosti s tým predpokladal, že úmrtie dieťaťa ukončilo neplodné obdobie ženy práve preto, lebo došlo k ukončeniu dojčenia. Okrem toho v prípade populácií vyznávajúcich sexuálnu abstinenciu počas laktácie sa mohli sexuálne styky opätovne obnoviť (Caldwell, Caldwell, 1977; Page, Lesthaeghe, 1981).

Podobne Bongaarts (1983) potvrdil, že medzi dĺžkou dojčenia a dĺžkou popôrodnej sterility existuje veľmi úzke prepojenie. Okrem toho poukázal tiež na skutočnosť, že okrem samotnej dĺžky dojčenia je dôležitý aj jej typ a intenzita. V prípade, že dieťa prijímalo len materské mlieko (tzv. exkluzívne alebo ekologické dojčenie) dĺžka popôrodnej sterility bola dlhšia ako v prípadoch, kedy dieťa bolo súčasne prikrmované. Podľa údajov z práce Bongaarts (1983) najdlhšiu popôrodnú sterilitu vykazovali ženy niektorých afrických a ázijských populácií. Napríklad vidiecke populácie Zairu, Bangladéša a Indonézie mali priemerné hodnoty popôrodnej sterility na úrovni 19–24 mesiacov pri dĺžke dojčenia 24–27 mesiacov. Na druhej strane sa však ukázalo, že ani v menej vyspelých populáciách nie je situácia s dĺžkou dojčenia a s ním súvisiacej popôrodnej sterility všade rovnaká. Predovšetkým populácie južnej a strednej Ameriky vykazovali nižšiu priemernú dĺžku popôrodnej sterility (Singh, Casterline a Cleland, 1985). Vo všeobecnosti Bongaarts (1978) pre populácie s vysokou plodnosťou (nad 5 detí na ženu) určil priemernú dĺžku laktáčnej sterility na 10–20 mesiacov, pričom v populáciách s nízkou plodnosťou (do 3 detí na ženu) odhadoval, že dĺžka popôrodnej sterility dosahuje približne 2–6 mesiacov. Podobné výsledky priniesol pre populáciu Slovenska výskum Predáča

pôrodom a sobášom bol vo všeobecnosti kratší priemerne o 1,5–2 mesiace (Henripin 1954, Gautier a Henry 1958 in Bongaarts 1983).

¹⁰¹ Údaj bol empirický odhadnutý na základe dĺžky intervalu medzi prvým pôrodom a sobášom (s výnimkou predmanželských koncepcií) v populáciách s režimom prirodzenej plodnosti.

¹⁰² Sčítaním jednotlivých intervalov získame: $1,5 + 7,5 + (2) + 9 = 20$. V prípade, že predchádzajúce tehotenstvo ženy bolo ukončené narodením živého dieťaťa sa priemerný medzipôrodný interval skraca o dva mesiace (preto sme ich uviedli v zátvorkách).

a Predáčovej (2007). Podľa nich sa v priemere prvá menštruácia dostavila žene v polovici 8. mesiaca po pôrode, pričom priemerný nástup prvej menštruácie bol oddialený o viac ako dva mesiace v prípade žien praktizujúcich ekologické dojčenie dieťaťa (8,5 mesiaca).¹⁰³ Ukazuje sa, že dojčenie sice nie je spoľahlivým prostriedkom na bránenie počatia v prípade jednotlivých žien, no na makroúrovni môže v prípade populácií s nízkou úrovňou používania spoľahlivých antikoncepčných prostriedkov predstavovať dôležitý faktor celkovej úrovne plodnosti (Rabušic, 2001). Otázkou zostáva v akej miere sa dojčenie podpisuje pod rozdiely v plodnosti Rómiok a žien Slovenska, resp. v akom rozsahu prispieva dojčenie a popôrodná sterilita k predlžovaniu medzipôrodných intervalov.

Podľa údajov Národného centra zdravotníckych informácií z Ročných výkazov o činnosti všeobecnej ambulancie pre deti a dorast bolo na Slovensku v rokoch 2005–2008 priemerne viac ako 40 % živonarodených detí plne dojčených do konca 6. mesiaca od pôrodu. Z celkového počtu narodených detí bolo v tomto období určitý čas dojčených približne 86–93 % novorodencov. Priemerná dĺžka plného (ekologického) dojčenia by sa podľa týchto údajov pohybovala na úrovni 4,5 mesiacov.¹⁰⁴ Podľa odhadov Bongaartsa (1978, 1983) by takejto dĺžke ekologického dojčenia prislúchala približne štvormesačná popôrodná sterilita.¹⁰⁵

Podľa správy Rómska populácia a zdravie: Analýza situácie na Slovensku (2009) bol podiel rómskych detí dojčených výlučne materským mliekom výrazne vyšší ako v prípade populácie Slovenska. Podobne sa k dlhšiemu a častejšiemu ekologickému dojčeniu rómskych detí prikláňa analýza Bartošovič a Hegyiho (2010). Podľa nich je dojčenie výlučne materským mliekom spojené predovšetkým s chudobnejšími rómskym obyvateľstvom, čo je možné do určitej miery logicky odôvodniť finančnou dostupnosťou umelej výživy. Priemernú dĺžku ekologického dojčenia môžeme podľa dostupných informácií v rómskych lokalitách stanoviť na 6–7 mesiacov. Úroveň popôrodnej sterility by sa pri takejto dĺžke dojčenia približovala k úrovni 5,0–5,5 mesiacov.

6.5.3 Bongaartsov model a plodnosť populácie rómskych lokalít a Slovenska

Úhrnná plodnosť žien rómskych lokalít (95+) bola v rokoch 1996–2009 v porovnaní s populáciou Slovenska priemerne o 3,5 dieťaťa vyššia. Bongaartsova analýza primárnych determinantov plodnosti odhalila, že najväčší vplyv na pokles realizovanej pozorovanej plodnosti v porovnaní s biologickým maximom v podobe úhrnnej plodivosti (fekundity) u oboch populácií spočíval v efekte používania antikoncepčných prostriedkov a metód bránenia počatia. U žien z rómskych lokalít ako druhý najvplyvnejší faktor nasledovalo dojčenie a s ním spojený vplyv dĺžky popôrodnej sterility, kým v populácii Slovenska to bol efekt štruktúry žien

¹⁰³ Výskum Vyhodnotenia prieskumu kojenia a návratu plodnosti po pôrode sa uskutočnil formou dotazníkového prieskumu, na ktorom participovala 422 matiek. Pri hodnotení nástupu prvej menštruácie po pôrode bolo použitých celkovo 387 anketových lístkov. Zarážajúcou v tomto výskume bola pomerne vysoká priemerná dĺžka ekologického dojčenia, ktorá sa pohybovala na úrovni až takmer 19 mesiacov. Tomu zodpovedala v podstate aj priemerná dĺžka popôrodnej sterility.

¹⁰⁴ Hodnota bola vypočítaná na základe informácií o počtoch dojčených detí do konca prvého, druhého až šiesteho mesiaca od narodenia podľa údajov publikovaných v ročenke Ambulantná starostlivosť o deti a dorast v SR za roky 2005 až 2008.

¹⁰⁵ V prípade, že nie sú známe priamo údaje o dobe medzi pôrodom a nástupom prvej popôrodnej menštruácie, je možné dĺžku popôrodnej laktácie neplodnosti odhadnúť podľa priemernej dĺžky dojčenia (L) pomocou vzťahu $1,5+0,56L$ (Corsini 1977 in Bongaarts 1978).

podľa rodinného stavu. Najmenšiu váhu spomedzi všetkých primárnych determinantov plodnosti dosahovala redukcia plodivosti prostredníctvom umelých potratov.

Úroveň úhrnnej plodivosti v rómskych lokalitách i v populácii Slovenska bola na základe Bongaartsovho modelu približne rovnaká. Maximálna biologická plodnosť sa podľa vstupných predpokladov a z nich vypočítaných indexov pohybovala na úrovni 15,3–15,4 dieťaťa na ženu. Znamená to, že ak by neexistoval vplyv antikoncepcie, dojčenia, interrupcií a efektu štruktúry žien podľa legitimacy v oboch populáciách by priemerne pripadalo viac ako 15 detí na ženu. Veľmi podobnú úroveň môžeme nájsť aj v ďalších modelových výpočtoch pre populácie pred a po završení demografickej revolúcie (napr. Leridon, 2006; Singh, Casterline a Cleland, 1985).

Vplyvom jednotlivých primárnych faktorov bola hodnota realizovanej plodnosti v porovnaní s plodivosťou žien z rómskych lokalít nižšia o približne 10,6 dieťaťa a v prípade populácie Slovenska o viac ako 14 detí na ženu. Rozdiel medzi plodivosťou a prirodzenou manželskou plodnosťou bol vplyvom dlhšieho dojčenia a tým aj popôrodnej sterility väčší u žien z rómskych lokalít. Celkovo efekt popôrodnej sterility stál v pozadí poklesu úhrnnej plodivosti v rómskych lokalitách približne o 2,6 dieťaťa a v populácii Slovenska o 1,4 dieťaťa. Dlhšia popôrodná sterilita tak v rómskych lokalitách zapríčinila približne o 1,2 dieťaťa väčší pokles úhrnnej plodivosti ako v prípade žien Slovenska.

Ako sme už spomenuli vyššie, najväčší vplyv na rozdiely medzi plodivosťou a realizovanou úhrnnou plodnosťou mala antikoncepcia. Výrazne vyššia miera používania antikoncepčných prostriedkov a metód bránenia počatia spolu s celkovo vyššou spoľahlivosťou zapríčinili, že efekt antikoncepcie v populácii Slovenska znížil hodnotu úhrnnej plodivosti o 9,4 dieťaťa. V rómskych lokalitách používanie antikoncepčných prostriedkov a metód zabráňujúcich otehotnenie je vo všeobecnosti výrazne menej rozšírené. Okrem toho miera spoľahlivosti týchto prostriedkov je nižšia, keďže podľa dostupných informácií dominantnú úlohu zohráva prerušovaná súlož a až vo vyššom veku vnútromaternicové telieska a prípadne aj sterilizácia. Efekt antikoncepcie v prípade žien z rómskych lokalít znižoval hodnotu úhrnnej plodivosti o približne 5,3 dieťaťa.

Porovnanie príspevkov antikoncepcie v populácii Slovenska a rómskych lokalít jednoznačne poukazuje a zároveň tiež odhaľuje hlavnú príčinu v odlišnej intenzite realizovanej plodnosti. Rozdiel v redukcii úhrnnej plodivosti prostredníctvom efektu antikoncepcie medzi obomi sledovanými populáciami presahoval 4 deti v prospech Slovenska.

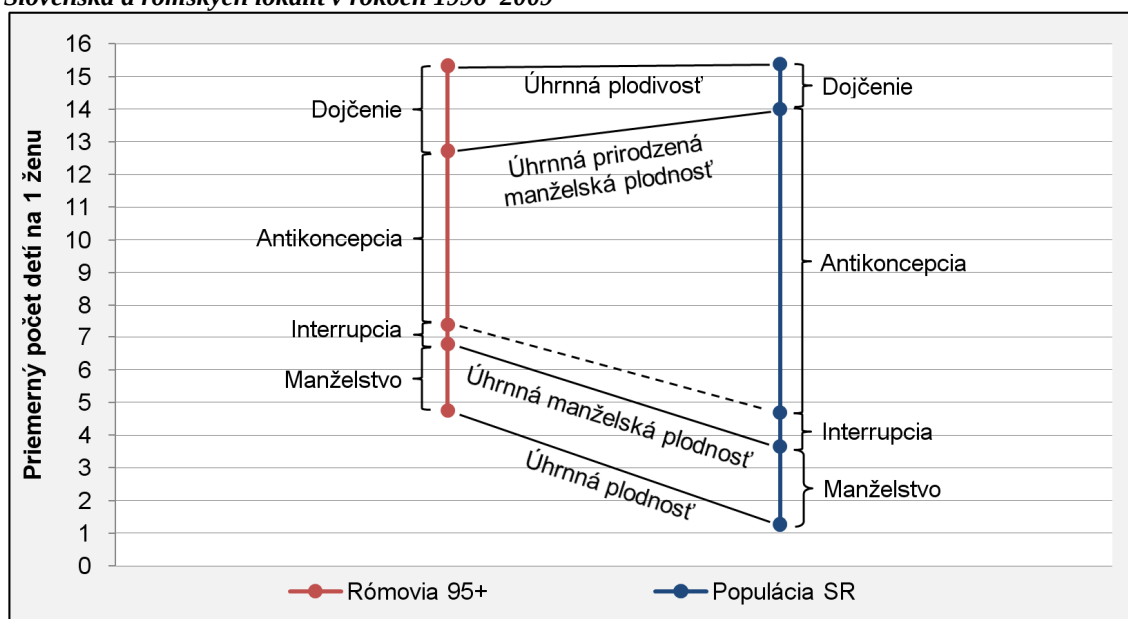
Aj napriek mierne vyššej intenzite umelej potratovosti vydatých žien z rómskych lokalít, bol v spojitosti s mierou používania antikoncepčných prostriedkov vplyv tohto efektu o niečo nižší ako v populácii Slovenska. Vo všeobecnosti sa však v oboch populáciách umelé potraty podieľajú len obmedzenou mierou na redukcii počtu narodených detí. V prípade Slovenska sa úhrnná plodivosť vplyvom efektu umelej potratovosti znižovala o približne 1 dieťa a v rómskych lokalitách to bolo o necelých 0,6 dieťaťa.

Vzhľadom na špecifický začiatok reprodukcie a tiež skorý vstup do manželstva, resp. partnerského zväzku u žien žijúcich v rómskych lokalitách boli odchýlky medzi úhrnnou plodnosťou a úhrnnou manželskou plodnosťou nižšie (približne 2 deti) ako u žien Slovenska (2,4 dieťaťa). Aj napriek tomu je však celkový rozdiel v príspevkoch tohto faktora na redukcii úhrnnej plodivosti ešte nižší ako bol efekt interrupcie.

Tab. 19 – Vstupné predpoklady a základné výsledky Bongaartsovho modelu plodnosti v populácii Slovenska a rómskych lokalít v rokoch 1996–2009

Ukazovateľ	Rómske lokality	Populácia Slovenska
Úhrnná plodnosť (na 1 ženu)	4,75	1,27
Úhrnná manželská plodnosť (na 1 vydatú ženu)	6,79	3,65
Úhrnná prirodzená manželská plodnosť	12,72	14,00
Úhrnná plodivosť	15,33	15,39
Miera používania antikoncepcie (v %)	35,00	70,00
Efektivita používanej antikoncepcie (v %)	83,00	93,00
Úhrnná umelá potratovosť (na 1 vydatú ženu)	0,68	0,56
Dĺžka dojčenia (v mesiacoch)	7,00	4,00
Dĺžka popôrodnej sterility (v mesiacoch)	5,42	3,74
Index podielu vydatých žien (Im)	0,70	0,35
Index antikoncepcie (kontracepcie Ic)	0,58	0,33
Index umelej potratovosti (Iup)	0,92	0,78
Index popôrodnej sterility (Is)	0,83	0,91
súčin indexov ($I_m \times I_c \times I_{up} \times I_s$)	0,31	0,08

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Obr. 75 – Úroveň efektov jednotlivých determinantov Bongaartsovho modelu plodnosti na populáciu Slovenska a rómskych lokalít v rokoch 1996–2009

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

V teoretickej rovine, ak by všetky vstupné primárne determinanty dosahovali rovnakú úroveň u oboch populácií, potom by rozdiely v realizovanej úhrnnej plodnosti mali byť nulové. Znamenalo by to, že ženy rómskych lokalít a Slovenska by vstupovali do manželstva s rovnakou intenzitou a rovnakým časovaním, používali by v rovnakej miere rovnako spoľahlivé antikoncepčné prostriedky a metódy bránenia počatia a tiež by rovnako dlho dojčili a podstupovali s rovnakou intenzitou umelé ukončenie tehotenstva. V takomto prípade je potom možné priamo určiť vplyv efektu jednotlivých faktorov na reálny rozdiel v intenzite plodnosti žien Slovenska a rómskych lokalít.

Okrem popôrodnej sterility ako funkcie dĺžky dojčenia všetky ostatné primárne determinanty v nižšom rozsahu redukovali úhrnnú plodnosť žien z rómskych lokalít. Celkovo

rozdiel medzi vplyvom efektu antikoncepcie u žien rómskych lokalít a Slovenska pokrýval 115 % z rozdielu úhrnnej plodnosti. Po znížení o negatívny efekt dojčenia sa antikoncepcia podieľala na necelých 80% z rozdielu intenzity realizovanej plodnosti. Zvyšných 20 % pripadalo na efekt štruktúry žien podľa rodinného stavu (necelých 12 %) a efekt interrupcie (približne 8 %).

Kapitola 7

Potratovosť

Spontánny a indukovaný potrat predstavujú jednu z možných foriem ukončenia tehotenstva ženy. Vo všeobecnosti sa dá povedať, že potratovosť ako demografický proces vplýva na ľudskú reprodukciu dvomi zásadnými spôsobmi. Na jednej strane ide o priamy dopad v podobe predčasného ukončenia tehotenstva, čím sa znižuje počet narodených detí. Na druhej strane nepriame pôsobenie je sprostredkované cez nepriaznivý vplyv potratu na zdravotný a psychický stav ženy.

Pred rokom 1989 zohrávala indukovaná potratovosť v populácii Slovenska významnú úlohu v demografickej reprodukcii. Vysoká intenzita umelej potratovosti bola podmienená súhrou viacerých faktorov. Vďaka pomerne liberálnej potratovej legislatíve, nedostupnosti účinnej antikoncepcie a tiež nedostatku informácií o nej sa umelé ukončenia¹⁰⁶ tehotenstva veľmi skoro stali náhradou chýbajúcej antikoncepcie (Kučera, 1991). Nemalú úlohu zohrávali tiež psychologické faktory a postoj gynekológov, ktorí neodporúčali vnútromaternicovú a hormonálnu antikoncepciu pre mladé a bezdetné ženy (Vaňo ed., 2007). Situácia sa začala meniť až v priebehu 90. rokov. Pokles indukovanej potratovosti bol výsledkom radikálnej premeny vnímania úlohy umelého potratu, zodpovednejšieho prístupu k rodičovstvu a reprodukčnému zdraviu a tiež zlepšenia informovanosti o otázkach plánovaného rodičovstva, ako aj dostupnosti účinných a kvalitných foriem antikoncepcie.

V žiadosti o umelé prerušenie tehotenstva a hlásení potratu sa štatistický znak národnosti ženy nezisťuje.¹⁰⁷ Vzhľadom na túto skutočnosť preto nedokážeme analyzovať proces potratovosti celej rómskej populácie, resp. osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti na Slovensku.¹⁰⁸ Existujúca situácia nám umožňuje hodnotiť intenzitu a štruktúru potratovosti len populácie žien žijúcich v obciach, kde podľa Atlasu (2004) mali Rómovia najväčšie

¹⁰⁶ V slovenskej terminológii sa častejšie používa pojem prerušenie tehotenstva. Vzhľadom na skutočnosť, že interrupciou je tehotenstvo v skutočnosti ukončené používame v práci termín ukončenie tehotenstva.

¹⁰⁷ Nemyslíme si, že v prípade zisťovania znaku národnosti ženy pri potrate zisťovaný, by takto získané údaje lepšie reprezentovali celú rómsku populáciu, podobne ako to môžeme vidieť u iných demografických procesoch.

¹⁰⁸ V tomto prípade máme na mysli tú časť rómskeho obyvateľstva, ktoré sa hlási k rómskej národnosti, resp. by ju uvádzalo v štatistických hláseniach o potrate, tak ako to môžeme vidieť v prípade plodnosti.

zastúpenie.¹⁰⁹ Túto skutočnosť je preto potrebné zohľadniť pri interpretácii údajov. V praxi to znamená, že nie je možné preceňovať ich význam a najmä generalizovať ich na celú rómsku populáciu. Vzhľadom na charakter rómskych lokalít môžeme pri určitej miere zovšeobecnenia nanajvýš predpokladať, že získané informácie dokážu aspoň čiastočne priblížiť proces potratovosti v segregovanej časti rómskej populácie na Slovensku.

7.1 Potratovosť v rómskych lokalitách na Slovensku

Základný pohľad na charakter procesu potratovosti v rómskych lokalitách v porovnaní s celou populáciou Slovenska umožňuje tab. 20. Ako je z nej vidieť, medzi potratmi mali v populácii Slovenska v rokoch 1996–2009 dominantné postavenie interrupcie (77 %), no u žien z rómskych lokalít podiel umelých potratov nedosahoval ani 60 %. Pod rozdielnou štruktúrou potratov sa podpisuje predovšetkým odlišná intenzita s akou boli tehotenstvá ukončované spontánnym a umelým potratom. Vo všeobecnosti môžeme povedať, že celková intenzita potratovosti bola u žien z rómskych lokalít vyššia ako v prípade žien Slovenska. Na podobné zistenie upozornili už napr. Finková (1977) na príklade rómskych žien z okresu Michalovce a z novších výskumov Šereš (1998) na prípade rómskych žien z okolia Rožňavy. Zo zahraničných prác vysokú intenzitu potratovosti spomína práca Semerdjievy a kol. (1998), podľa ktorej jedna bulharská Rómka z okolia Sofie podstúpila počas reprodukčného veku priemerne viac ako dva potraty, pričom až tretina z nich uviedla, že viac ako tri tehotenstvá skončili indukovaným alebo spontánnym potratom.

Tab. 20 – Základné charakteristiky potratovosti v rómskych lokalitách a v populácii Slovenska v rokoch 1996 – 2009

Ukazovateľ	Rómske lokality (95+)	Rómske lokality (70+)	Populácia Slovenska
Podiel spontánnych potratov z úhrnu potratov (v %)	40,1	41,0	22,7
Podiel umelých potratov z úhrnu potratov	59,9	59,0	77,3
Podiel potratov zo zdravotných príčin z celkového počtu umelých potratov (v %)	34,7	38,6	28,1
Úhrnná potratovosť (na 1 ženu)	0,72	0,71	0,54
Úhrnná spontánna potratovosť	0,28	0,28	0,12
Úhrnná umelá potratovosť	0,44	0,43	0,42
Priemerný vek ženy pri potrate (roky)	28,8	28,6	29,5
Priemerný vek ženy pri spontánnom potrate	27,7	27,5	28,8
Priemerný vek ženy pri umelom potrate	29,4	29,4	29,6

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

V rómskych lokalitách v rokoch 1996–2009 na jednu ženu v reprodukčnom veku pripadalo podľa dostupných údajov viac ako 0,7 potratu, kým u žien Slovenska to bolo v rovnakom období len 0,54 potratov na ženu. Vyššie hodnoty úhrnnej potratovosti žien z rómskych lokalít sú predovšetkým výsledkom nepriaznivých pomerov z pohľadu spontánnej potratovosti. Jej intenzita bola viac ako dvojnásobná v porovnaní s populáciou Slovenska. Na druhej strane

¹⁰⁹ Zdrojom údajov sú každoročné štatistické zisťovanie o potratoch za obce s najvyšším podielom rómskeho obyvateľstva podľa Atlasu rómskych komunít na Slovensku (2004), ktoré do svojej databázy preberá ŠÚ SR z Národného centra zdravotníckych informácií.

intenzita umelej potratovosti žien rómskych lokalít a Slovenska bola v rokoch 1996–2009 takmer rovnaká.

Jedným zo znakov umelej potratovosti v populácii Slovenska v posledných dvoch dekádach je postupný nárast váhy indukovaných potratov vykonaných zo zdravotných dôvodov (Vaňo ed., 2007, Potančoková 2009b). Priemerne na Slovensku v rokoch 1996–2009 pripadalo na 100 interrupcií 28 umelých potratov vykonaných zo zdravotných dôvodov. V rómskych lokalitách táto skupina tvorila 35 % resp. viac ako 38 % (pozri tab. 20).

Na vyššie zastúpenie umelých potratov zo zdravotných dôvodov v rómskych lokalitách sa môžeme pozerat' niekoľkými smermi. Na jednej strane to môže byť signál poukazujúci na častejší výskyt nepriaznivo prebiehajúceho tehotenstva. Nepriamo to vyplývalo aj z výrazne vyššej úrovne spontánnej potratovosti. Na druhej strane od roku 1993 je umelé prerušenie tehotenstva spoplatnené s výnimkou zdravotných príčin.¹¹⁰ Ku koncu roku 2009 sa výška poplatku pohybovala na úrovni 7500 SKK (približne 250 EUR). Rómske ženy zo segregovaných lokalít si uvedený poplatok za umelé prerušenie tehotenstva nemôžu dovoliť, a preto je možné, že časť zákrokov je lekárom klasifikovaných ako potraty zo zdravotných dôvodov.¹¹¹ Nepriamo na to naznačuje aj zastúpenie skupiny „iné potraty“,¹¹² ktorá z celkového počtu vykonaných umelých prerušení tehotenstva zo zdravotných príčin predstavovala u žien vo veku 15–39 rokov až 48 %, pričom vo veku do 25 rokov dokonca presahovala 50% hranicu. S problematickým vykazovaním umelých potratov zo zdravotných príčin so snahou vyhnúť sa poplatku za umelé prerušenie tehotenstva na žiadosť ženy sa stretávame aj na celoslovenskej úrovni (Potančoková, 2009b). Rozsah tohto problému však bude pravdepodobne neporovnateľne menší ako v prípade žien z rómskych lokalít, keďže podiel skupiny „iné potraty“ predstavoval v rokoch 1996–2009 „len“ približne 32 % z celkového počtu umelých potratov vykonaných zo zdravotných dôvodov ženám do 40. roku života. Na druhej strane v rómskych lokalitách sme svedkami vysokého zastúpenia umelých potratov zo zdravotných dôvodov aj vo vekových skupinách 20–30 rokov, ktoré sa vyznačujú nižším rizikom vzniku komplikácií v čase tehotenstva.

Tab. 21 – Podiel interrupcií zo zdravotných príčin podľa veku ženy z rómskych lokalít a populácie Slovenska v rokoch 1996–2009

Vek	Rómske lokality (95+)	Rómske lokality (70+)	Populácia Slovenska
15–19	62,2	50,0	25,0
20–24	54,0	36,3	29,4
25–29	44,4	30,9	31,2
30–34	38,2	32,5	26,4
35–39	39,7	33,0	23,3
40+	100,0	100,0	100,0

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

¹¹⁰ Všetky umelé ukončenia tehotenstva vo veku 40 a viac rokov spadajú do kategórie zo zdravotných príčin, pretože vek predstavuje v tomto prípade rizikový faktor.

¹¹¹ Umelé ukončenie tehotenstva zo zdravotných príčin nie je spoplatnené, pričom klasifikovanie je plne v kompetencii lekára.

¹¹² Podľa Metodických pokynov na vyplňanie formulára Žiadosť o umelé prerušenie tehotenstva a hlásenie potratu Z (MZ SR) 7-12 (2008) do tejto kategórie patria Molla hydatidosa a iné abnormálne produkty koncepcie. Tieto umelé potraty sa vždy vykonávajú zo zdravotných dôvodov. Súčasne sa pri nich neuvádza trojmiestny kód diagnózy, ktorým sa špecifikuje zdravotný dôvod ukončenia tehotenstva potratom. Tým vzniká priestor na určité zakrytie umelých ukončení tehotenstva, ktoré by inak v mnohých prípadoch museli byť spoplatnené.

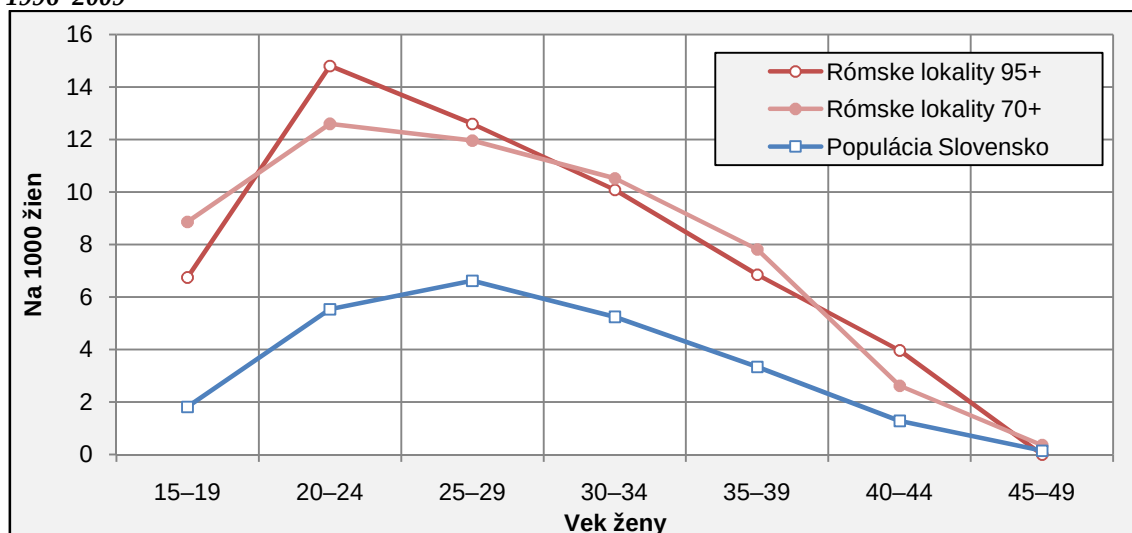
Bez ďalšieho výskumu, ktorý je však nad rámec našich možností a spadá skôr do kompetencie príslušných zdravotníckych orgánov, nie je možné určiť rozsah spoľahlivosti, s akou sú umelé potraty zo zdravotných dôvodov vykazované. Vzhľadom na vysoké miery spontánnej potratovosti a výskyt ďalších negatívnych faktorov, ktoré môžu ovplyvňovať priebeh tehotenstva a vývoj plodu, je možné tiež predpokladať, že určitá časť z vyššie uvedených umelých potratov skutočne bola oprávnené zahrnúť do skupiny potratov zo zdravotných príčin.

7.1.1 Spontánna potratovosť

Ako už bolo naznačené, vysoká intenzita spontánnej potratovosti významnou mierou ovplyvňovala celkovú úroveň potratovosti žien z rómskych lokalít. Vo všeobecnosti je úroveň spontánnej potratovosti do veľkej miery podmienená intenzitou tehotenstiev podľa veku. Častejšie tehotenstvá žien z rómskych lokalít sú jedným z dôvodov, prečo špecifické miery spontánnej potratovosti dosahujú vo všetkých vekových skupinách počas celého reprodukčného obdobia vyššiu úroveň ako v populácii Slovenska. Najväčšie rozdiely vznikajú na začiatku a konci reprodukčného obdobia, kde je intenzita spontánnej potratovosti v rómskych lokalitách trojnásobná. Vzhľadom na odlišné časovanie vstupu do materstva a rodičovstva je rozdiel aj v nastavení maximálnych hodnôt spontánnej potratovosti. Najvyššiu úroveň dosahuje v rómskych lokalitách vo vekovej skupine 20–24 rokov, kým u žien Slovenska je to o päť rokov neskôr.

Na vysokú intenzitu spontánnej potratovosti poukázal na konci 70. rokov tiež výskum plodnosti rómskych žien v okrese Michalovce (Finková, 1977 a 1979). V priemere na jednu ženu v reprodukčnom veku pripadalo takmer 0,4 spontánneho potratu. Približne štvrtina žien prekonalaspoň jeden spontánny potrat, pričom s rastúcim vekom sa podiel žien so spontánnym potratom i priemerný počet spontánnych potratov pripadajúcich na jednu ženu zvyšoval. V porovnaní s výsledkami výskumu Šetření plodnosti (1977) (Srb, 1977a, 1977b) tak intenzita spontánnej potratovosti bola u Rómiiek približne dvojnásobne vyššia.

Obr. 76 – Špecifické miery spontánnej potratovosti žien v rómskych lokalitách a na Slovensku v rokoch 1996–2009

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Nepriaznivo pre ženy z rómskych lokalít vyznieva aj frekvencia spontánnej potratovosti. Ako môžeme vidieť v tab. 22, ženy z rómskych lokalít boli v rokoch 1996–2009 častejšie vystavené riziku opakovaného ukončenia tehotenstva spontánnym potratom. Kým spontánne potraty druhého a vyššieho poradia tvorili na Slovensku menej ako 22 %, v rómskych lokalitách (95+) opakované potraty predstavovali viac ako 28 %.

Tab. 22 – Štruktúra spontánnych potratov podľa poradia v rómskych lokalitách a populácii Slovenska v rokoch 1996–2009

Poradie potratu	Rómske lokality (95+)	Rómske lokality (70+)	Populácia Slovensko
1	71,9	73,9	78,3
2	21,1	17,2	16,1
3	4,8	5,8	3,9
4+	2,2	3,1	1,7

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Rozdielna bola aj štruktúra spontánnych potratov podľa počtu živonarodených detí. Najčastejšie boli spontánnemu potratu vystavené ženy so štyrmi a viac deťmi nasledované bezdetnými ženami, kým v populácii Slovenska to boli bezdetné a s jedným dieťaťom. Výsledky sú do veľkej miery ovplyvnené odlišnou štruktúrou žien podľa počtu detí a intenzitou spontánnej potratovosti podľa veku a počtu tehotenstiev.

Tab. 23 – Štruktúra spontánnych potratov podľa počtu živonarodených detí v rómskych lokalitách a populácii Slovenska v rokoch 1996–2009

Počet živonarod. detí	Štruktúra spontánnych potratov (v %)			Podiel z úhrnu potratov (v %)		
	Rómske lokality (95+)	Rómske lokality (70+)	Populácia Slovenska	Rómske lokality (95+)	Rómske lokality (70+)	Populácia Slovenska
0	21,9	26,6	38,6	8,8	10,7	8,7
1	16,3	18,1	29,5	6,5	7,3	6,7
2	14,4	16,0	17,7	5,8	6,4	4,0
3	13,7	12,8	7,2	5,5	5,1	1,6
4+	33,7	26,6	7,0	13,5	10,7	1,6

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Za zvýšeným rizikom spontánnej potratovosti žien z rómskych lokalít môže stáť celý rad rôznych príčin, ktoré sa s veľkou pravdepodobnosťou navzájom ovplyvňujú a podmieňujú. Na základe dostupných informácií z rôznych výskumov zaoberajúcimi sa touto problematikou sme sa pokúsili aspoň naznačiť niektoré faktory, ktoré sa mohli podieľať na nepriaznivej úrovni spontánnej potratovosti žien z rómskych lokalít.

Vo všeobecnosti treba povedať, že spontánne potraty predstavujú z biologického hľadiska organickú súčasť reprodukcie človeka (Vojtaššák a kol., 2005). Celkovo môžeme v zmysle Vojtaššáka a kol. (2005) a Gourbina (2006) rozdeliť faktory podmieňujúce úmrtie plodu na endogénne a exogénne. Do prvej skupiny patria biologické faktory spojené s genetickou výbavou jedinca a poruchami s nimi navodené. Ide predovšetkým o chromozómové a genetické anomálie, ktoré nie sú zlučiteľné s normálnym vývojom plodu (Gourbin, 2006). Asi 50–60 % úmrtí plodu v prvom trimestri je v dôsledku chromozómových anomálií. Tieto včasné reprodukčné straty predstavujú dôležitý prvok pre existenciu ľudského rodu, pretože sú súčasťou systému prírodnej prenatalnej selekcie, ktorá zabezpečuje elimináciu jedincov s narušeným priebehom embryonálneho vývoja. Populácia živonarodených detí sa vďaka

tomuto procesu a jej selekcii vyznačuje menej ako 1% výskytom chromozómových aberácií a len 2–3 % vrodených vývojových chýb (Vojtaššák a kol., 2005). Otázkou zostáva, či existujú medzi rómskou a nerómskou populáciou rozdiely v incidencii genetických porúch plodu a v akej miere sa podieľajú na vyšších hodnotách spontánnej potratovosti. V súčasnosti nedisponujeme znalosťou takéhoto výskumu, a preto sa môžeme len domnievať, že celková vyššia miera inbrídingu v rómskych osadách, na ktorú upozornili viaceré výskumy (napr. Ferák a kol., 1980, Ferák a kol., 1987, Feráková a kol., 1991), môže stáť v pozadí častejšieho vzniku genetických anomálií nezlučiteľných s normálnym vývojom plodu.

Pre náš zámer vysvetliť pozadie nepriaznivých podmienok v oblasti spontánnej potratovosti je nemenej dôležitou aj druhá skupina faktorov, kde Gourbin (2006) zaradil:

Ostatné biologické faktory, ktoré je ďalej potrebné skúmať z pohľadu ženy (vek matky, poradie tehotenstva, interval medzi pôrodom a úmrtím plodu, predchádzajúce úmrtia plodu, predchádzajúce umelé potraty, zdravotný stav matky, pohlavné choroby), muža (vek, zdravotný stav, pohlavné choroby) a plodu (pohlavie, viacnásobné tehotenstvo, vývoj plodu)

K sociálnym faktorom sa radí predovšetkým legitimita, príslušnosť k určitej kultúrnej, sociálnej, etnickej skupine, dosiahnuté vzdelanie matky, sociálna trieda, situácia matky z pohľadu zamestnania.

Behaviorálne faktory sú spojené predovšetkým s fajčením, konzumáciou alkoholických nápojov a celkovou životosprávou počas tehotenstva, návštevou gynekologických poradní a absolvovaním vyšetrení počas tehotenstva, dostupnosťou zdravotnej starostlivosti a pod.

Medzi najčastejšie spomínané faktory ovplyvňujúce stratu plodu patrí vek ženy. Viaceré štúdie (napr. Nybo Andersen et al., 2000, Fretts et al., 1995, Garcia et al., 2005, La Rochebrochard a Thonneau, 2002, Woods 2008) poukazujú na fakt, že pravdepodobnosť straty plodu podľa veku matky kopíruje krivku v tvare písmena J, pričom zvýšené riziko nastupuje približne od 35. roku ženy. Výskum Nybo Andersena et al. (2000) poukázal, že asi pätina tehotenstiev žien vo veku 35 rokov končila stratou plodu a vo veku 42 rokov to bolo už takmer 55 %. Podobne negatívne vplýva na donosenie dieťaťa aj nízky vek tehotnej ženy. Riziko spontánneho potratu sa výrazne zvyšuje pred osemnástym rokom veku. Významnú úlohu tu zohrávajú faktory, ako sú hormonálna nevyváženosť, nedozretosť organizmu a najmä maternice, jeho nepripravenosť na metabolické zmeny patriace k tehotenstvu. Práve nízky a tiež vysoký vek rómskych matiek môže predstavovať jeden z dôležitých faktorov stojacich v pozadí vyššej intenzity spontánnej potratovosti v rómskych lokalitách.

Neúspešné ukončenie tehotenstva môže byť podmienené aj predchádzajúcou reprodukčnou históriou ženy. Veľkú úlohu pri strate plodu zohráva nepriaznivý vývoj predchádzajúceho alebo predchádzajúcich tehotenstiev ústiacich do spontánneho, indukovaného potratu, mimomaternicového tehotenstva, predčasného pôrodu alebo pôrodu mŕtvonarodeného dieťaťa. Výskum La Rochebrochard a Thonneau (2002) poukázal na zvýšené riziko spontánneho potratu u žien, ktoré v predchádzajúcom období už prekonali nejaký druh potratu, prípadne mali mimomaternicové tehotenstvo. Podobne aj Franssen et al. (2005) upozorňujú na skutočnosť, že u žien, ktoré prekonali dva alebo viac spontánnych potratov, významne rastie riziko štrukturálnych chromozómových abnormalít. Okrem toho sa ukázalo, že veľmi dôležitým faktorom, ktorý vstupuje do procesu výskytu chromozómových anomálií, je tiež vek ženy, kedy

došlo k jednotlivým spontánnym potratom a história spontánnych potratov u jej matky alebo matky jej partnera.

Ako ukázali výsledky analýzy spontánnej a umelej potratovosti, ženy z rómskych lokalít sú častejšie vystavené opakovaným ukončeniam tehotenstiev jednou z foriem potratu, čo môže predstavovať ďalší z dôležitých faktorov vysvetľujúcich rozdiely v intenzite spontánnej potratovosti.

Nepriaznivo na reprodukčné zdravie ženy vplýva aj početnosť tehotenstiev a pôrodov. Predovšetkým v prípadoch, kedy tieto koncepcie nasledujú tesne za sebou. V prípade častého rodenia je žena vystavená vyššiemu riziku spontánneho potratu, predčasnému pôrodu, plod je ohrozený hypotrofiou alebo vznikom vrodeného vývojového ochorenia. Organizmus pri pôrodoch, medzi ktorými je menší časový odstup, sa nestačí dostatočne zregenerovať z predchádzajúceho tehotenstva, pôrodu, dojčenia a dochádza postupne k jeho vyčerpaniu. V maternici navyše po každom pôrode dochádza k znižovaniu schopnosti retrakcie, a preto po pôrode môžu vznikať hypotónie a atónie uteru.¹¹³ Súčasne sa tiež zvyšuje riziko predčasného pôrodu a spontánneho potratu (Žultáková, 2006 a 2007). V prípade tehotenstiev vyšších poradií sa zvyšuje tiež riziko ich neúspešného ukončenia, pričom s vekom často pribúdajú aj zdravotné komplikácie, v prípade žien z rómskych osád navyše podmienené aj nevhodnou životosprávou a životnými podmienkami. Poradie tehotenstva ako rizikový faktor sa prejavuje najmä u prvorodičiek, následne klesá pri deťoch druhého a tretieho poradia a potom pomerne prudko rastie s každým ďalším tehotenstvom.

Ukazuje sa, že riziko spontánneho potratu sa tiež zvyšuje so zhoršujúcim sa zdravotným stavom tehotnej ženy. Okrem hypertenzie, cukrovky, obezity (Garcia et al., 2005; Wang et al., 2008) sa pod spontánnu potrat môžu podpísať aj ochorenia pohlavných orgánov, rôzne mykózy, plesne, infekcie, pohlavné choroby súvisiace s hygienou, životným prostredím a sexuálnym správaním (Hay et al., 1994; Ralph et al., 1999). Svoju úlohu zohráva tiež konzumácia alkoholu (Armstrong et al., 1992; Henriksen et al., 2004; Ness et al., 1997), fajčenie tabakových výrobkov (Armstrong et al., 1992; Castles et al., 1999; Šaško, 2002), príjem kofeínu (Armstrong et al., 1992; Cnattingius et al., 2000), kvalita pitnej vody (Waller et al., 1999) a iné faktory.

K nepriaznivému reprodukčnému zdraviu žien z rómskych lokalít vedie aj neuvedomovanie si potreby zmeniť životný štýl a stravovacie návyky počas tehotenstva (Council of Europe, 2003).¹¹⁴ Tehotné ženy majú zlé stravovacie návyky, a to nielen v dôsledku horšej vzdelanostnej úrovne, ale predovšetkým ako výsledok zlých socioekonomických podmienok. Podľa prierezovej štúdie Rimárovej (2007) približne 13 % rómskych rodičiek malo nižší hmotnostný prírastok, ako je optimum. Nízky hmotnostný prírastok u tehotných rómskych žien je dávaný vo všeobecnosti do súvisu s nesprávnymi výživovými návykmi, výživovými energetickými a nutričnými deficitmi a tiež s genetickými faktormi. Práve nesprávna životospráva môže byť jednou z ďalších príčin spontánnych potratov (Rimárová, 2007).

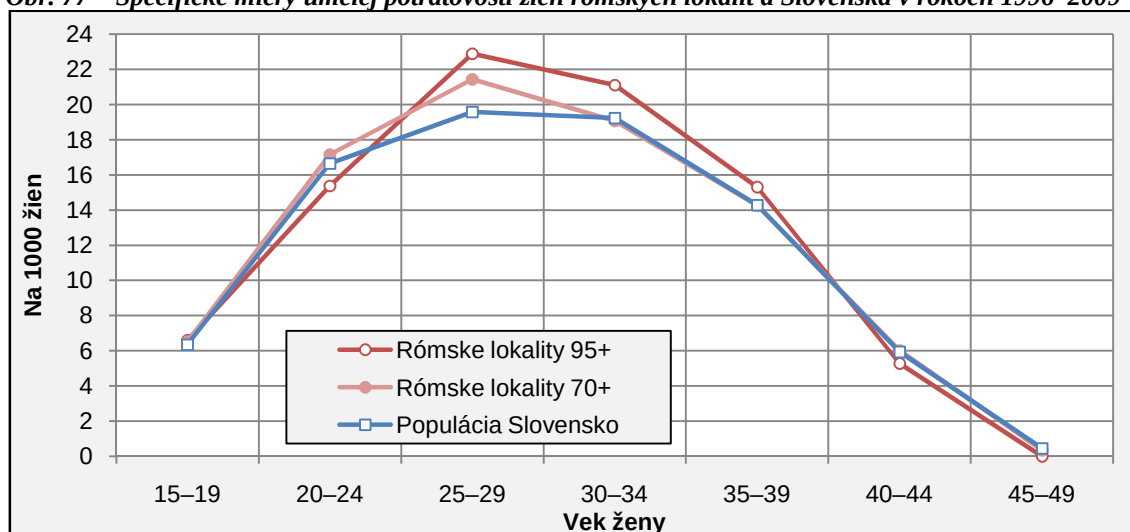
¹¹³ Nedostatočné stiahnutie maternice po pôrode v dôsledku zníženej retrakcie maternice.

¹¹⁴ Dotazníkový prieskum vykonaný na gynekologických oddeleniach v okresoch Bardejov, Prešov a Humenné zistil, že z 526 tehotných rómskych žien až 55 % uviedlo, že počas tehotenstva fajčilo tabakové výrobky (Pavúk, 2001).

7.1.2 Umeľá potratovosť

Priemerná intenzita umelej potratovosti žien žijúcich v rómskych lokalitách a žien celej populácie Slovenska bola v období rokov 1996–2009 približne rovnaká. Na jednu ženu pripadalo v reprodukčnom veku o niečo viac ako 0,4 indukovaného potratu. Podobný charakter mal aj priebeh kriviek znázorňujúcich intenzitu umelej potratovosti podľa veku, no v rómskych lokalitách mala intenzita indukovanej potratovosti vyššie maximum, a to predovšetkým vo veku 25–29 a 30–34 rokov.

Obr. 77 – Špecifické miery umelej potratovosti žien rómskych lokalít a Slovenska v rokoch 1996–2009

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Určité rozdiely medzi ženami z rómskych lokalít a populácie Slovenska môžeme vidieť aj v intenzite umelej potratovosti v spojitosti s vekom a rodinným stavom ženy. Vo všeobecnosti bola intenzita indukovanej potratovosti v prípade vydatých i nevydatých žien vo veku 15–44 rokov z rómskych lokalít mierne vyššia. Neplatilo to však vo všetkých vekových skupinách a v celej populácii. V mladších vekových skupinách (do 25 rokov) sa umelá potratovosť u vydatých žien z rómskych lokalít udržiavala na nižšej úrovni.

Tab. 24 – Miery umelej potratovosti vydatých a nevydatých žien z rómskych lokalít a Slovenska v rokoch 1996–2009

Vek	Rómske lokality (95+)	Rómske lokality (70+)	Populácia Slovenska	Rómske lokality (95+)	Rómske lokality (70+)	Populácia Slovenska
	Na 1000 nevydatých žien			Na 1000 vydatých žien		
15–19	8,6	7,6	7,0	22,3	23,8	32,3
20–24	17,1	18,5	13,8	15,7	19,3	23,8
25–29	26,6	24,7	18,5	21,9	22,3	21,0
30–34	24,8	18,6	22,9	26,5	23,3	21,6
35–39	9,9	10,5	15,6	23,5	17,0	14,2
40–44	3,6	4,3	6,1	7,0	7,3	6,0
Spolu	13,9	12,5	11,2	17,1	16,5	13,0

Poznámka: Miery sme získali ako priemer interrupcií rozdelených podľa rodinného stavu a veku za roky 1996–2009 k príslušnému počtu vydatých resp. nevydatých žien získaných zo sčítania 2001

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

V prípade nevydatých žien približne do 30. roku bola intenzita umelej potratovosti posunutá na stranu celej populácie Slovenska. V ďalších vekových skupinách sa uvedené disproporcie

postupne otočili. Kým vo veku nad 30 rokov častejšie podstupovali interrupciu vydaté ženy z rómskych lokalít, u nevydatých žien nad 35. rokom života bola mierna prevaha na strane žien Slovenska.

Tehotenstvo vydatých mladých žien z rómskej lokality je pravdepodobne vnímané ako menej problémové, a preto je intenzita umelej potratovosti u nich nižšia ako v celej populácii Slovenska. Naopak vo vyššom veku môže ďalšie dieťa v rodine žijúcej v rómskej lokalite predstavovať závažnú komplikáciu, a to nielen z pohľadu veľkosti rodiny, ale aj z hľadiska zdravotného stavu tehotnej ženy.

Analýza interrupcií v kombinácii s ich poradím poukazuje na skutočnosť, že opakované indukované potraty sú frekventovanejšie u žien z rómskych lokalít. Celkovo predstavoval podiel opakovaných interrupcií v rómskych lokalitách 42 %, resp. viac ako 36 % (pozri tab. 25). Najväčšie rozdiely boli v prípade zastúpenia umelých potratov vyšších poradií. Kým na Slovensku v rokoch 1996–2009 tvorili interrupcie tretieho a vyššieho poradia necelých 13 %, v rómskych lokalitách (95+) predstavovali takmer štvrtinu z celkového počtu umelých potratov. Na druhej strane musíme podotknúť, že umelé ukončenia tehotenstva piateho a vyššieho poradia sú skôr výnimkou. V rómskych lokalitách (95+) v rokoch 1996–2009 bolo vykonaných 14 takýchto interrupcií a v rómskych lokalitách (70+) celkovo 32 indukovaných potratov.

Tab. 25 – Štruktúra umelých potratov podľa poradia v rómskych lokalitách a na Slovensku v rokoch 1996–2009

Poradie potratu	Rómske lokality (95+)	Rómske lokality (70+)	Populácia Slovensko
1	58,2	63,5	64,8
2	17,8	18,3	22,3
3	11,6	9,2	8,5
4+	12,4	8,9	4,4

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

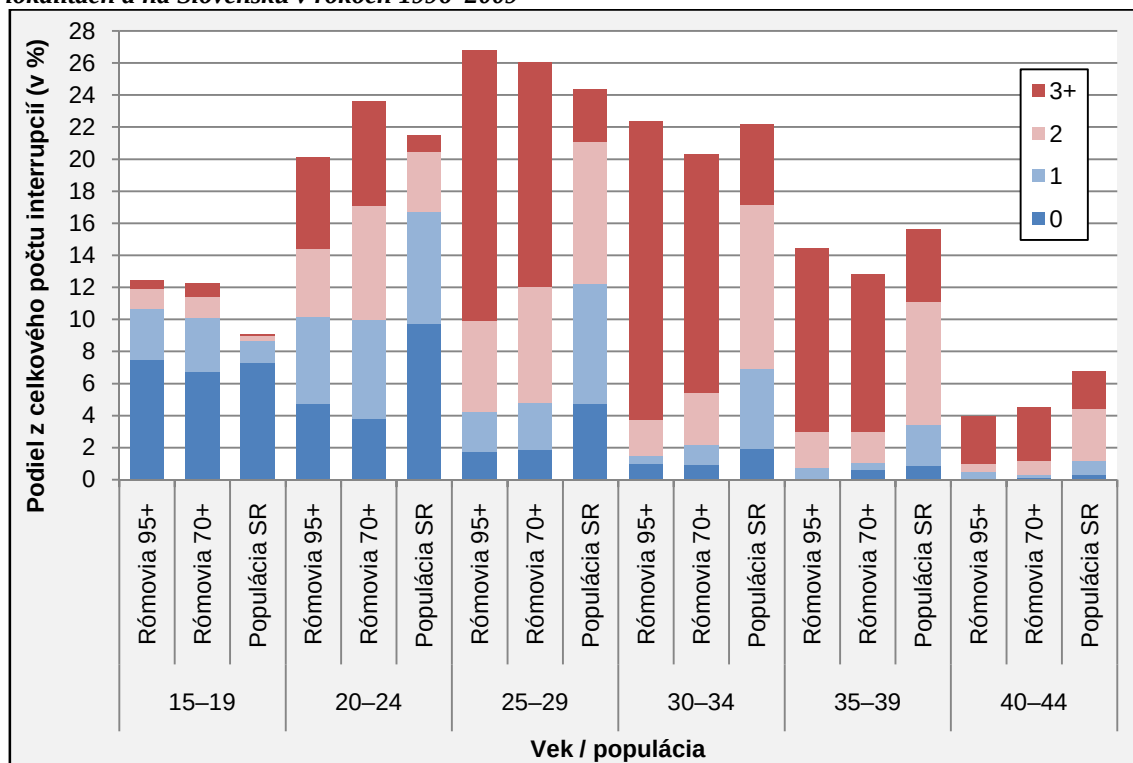
Vysoké zastúpenie opakovaných umelých prerušení tehotenstva nepriamo naznačuje, že interrupcie môžu zohrávať u žien z rómskych lokalít dôležitú úlohu pri regulácii celkového počtu narodených detí. Nepriamo na to upozorňuje aj štruktúra indukovaných potratov podľa veku a počtu živonarodených detí.

Najčastejšie umelé ukončenie tehotenstva podstupovali ženy z rómskych lokalít vo veku 25–34 rokov s tromi a viac deťmi. Celkovo do tejto kategórie spadalo 30–35 % všetkých interrupcií. Na druhej strane v populácii Slovenska mali prevahu potraty mladých bezdetných žien do 25 rokov, u ktorých tehotenstvo môže byť nežiaducou prekážkou pri naplňaní svojich životných plánov a u žien s dvomi deťmi vo veku 25–40 rokov, u ktorých môžeme predpokladať, že interrupcie podstupujú, pretože ďalšie dieťa už nie je želané. Okrem toho je z obr. 78 zrejmé, že aj v rómskych lokalitách u mladých bezdetných žien (najmä vo veku 15–19 rokov) zohrávajú interrupcie dôležitú úlohu. Uvedené zistenie naznačuje, že pravdepodobne nie všetky tehotenstvá -násťročných dievčat sú vnímané v rómskych lokalitách ako žiaduce.

Ešte lepší pohľad na úlohu interrupcií v reprodukčnom správaní žien z rómskych lokalít získame pri analýze štruktúry umelých potratov podľa počtu živonarodených detí, rodinného stavu ženy a poradia vykonanej interrupcie. Najčastejšie podstupovali interrupciu vydaté ženy s vyšším počtom detí. Práve vysoký počet detí žijúcich v rodine môže u žien v rómskych lokalitách predstavovať jeden z hlavných dôvodov, prečo sa rozhodli ukončiť tehotenstvo

umelým potratom opakovane. U vydatých žien so štyrmi a viac deťmi tvorili opakované umelé potraty 13–15 % z celkového počtu interrupcií. Na Slovensku boli potraty vyšších poradií častejšie najmä u vydatých žien s dvomi deťmi. Vo všeobecnosti však platilo, že výraznú prevahu mali interrupcie prvého poradia, a to najmä u nevydatých bezdetných žien a u vydatých žien s jedným a najmä dvomi deťmi. Na druhej strane vyššie zastúpenie prvých interrupcií bolo zistené aj u nevydatých bezdetných žien z rómskych lokalít, čo potvrdzuje predpoklad o nežiaducich tehotenstvách niektorých nevydatých, mladých a bezdetných žien.

Obr. 78 – Štruktúra umelých potratov podľa počtu živonarodených detí a veku ženy v rómskych lokalitách a na Slovensku v rokoch 1996–2009

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Predchádzajúca analýza ukázala, že nielen v prípade rómskych lokalít, ale aj v celej populácii Slovenska sú ženy, ktoré opakovane využívajú interrupcie na udržanie určitej veľkosti rodiny. Rozdiel medzi rómskymi lokalitami a celou populáciou Slovenska je predovšetkým v konečnej veľkosti rodiny (počtu detí), kedy dochádza k častejšiemu využívaniu interrupcií ako nástroja na jej udržanie.

Okrem toho je potrebné vziať do úvahy aj možnosť, že nízky vek materského a rodičovského debutu spolu s častými tehotenstvami môžu výraznou mierou vplývať na rast rizikovosti každého ďalšieho tehotenstva. Dá sa preto vysloviť predpoklad, že ženy z rómskych lokalít s veľkou pravdepodobnosťou používajú a vnímajú ukončenie tehotenstva interrupciou ako formu antikoncepcie ex post, pričom práve interrupcie im slúžia ako dôležitý nástroj na aspoň čiastočné regulovanie svojej plodnosti.

Na využitie umelých potratov ako antikoncepcnej metódy už v polovici 70. rokov upozornila Finková (1977). Nedostatočná znalosť a používanie antikoncepčných metód predstavovali podľa nej dôležitý faktor pre využívanie umelých potratov pri regulácii veľkosti rodiny.

Tab. 26 – Štruktúra umelých potratov podľa počtu živonarodených detí, rodinného stavu a počtu interrupcií žien z rómskych lokalít a Slovenska v rokoch 1996–2009

Interrupcie žien z rómskych lokalít a Slovensku v rokoch 1996 - 2005										
Poradie interrupcie	Počet živonarodených detí					Počet živonarodených detí				
	0	1	2	3	4+	0	1	2	3	4+
	Nevydaté ženy					Vydaté ženy				
Rómske lokality 95+										
Prvá	11,6	6,9	5,4	4,5	5,7	1,7	3,5	4,5	4,7	9,7
Druhá	1,5	0,2	1,2	1,0	2,7	0,0	2,0	2,0	1,7	5,4
Tretia a ďalšia	0,0	0,0	1,5	2,2	3,2	0,2	0,2	1,5	5,0	10,1
Rómske lokality 70+										
Prvá	10,5	7,0	4,8	3,0	3,1	2,9	4,5	8,4	7,6	11,6
Druhá	0,7	0,7	1,5	0,8	1,0	0,1	1,4	3,5	2,9	5,3
Tretia a ďalšia	0,2	0,4	1,2	0,8	2,0	0,1	0,3	2,4	3,8	7,6
Populácia Slovenska										
Prvá	19,2	5,8	2,8	0,7	0,4	3,2	10,9	15,7	4,3	1,7
Druhá	2,0	2,6	1,9	0,6	0,3	0,2	3,0	7,9	2,7	1,0
Tretia a ďalšia	0,3	1,0	1,4	0,6	0,4	0,0	0,9	4,5	2,3	1,3

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Zaujímavo z tohto pohľadu tiež vyznievajú otvorené odpovede rómskych žien na príčiny, prečo podstúpili interrupciu, ktoré priniesol výskum Bolfíkovej (2003) Najčastejšie bol zákrok spájaný s vekom ženy a celkovým počtom detí v rodine: „*máme veľa detí*“, „*nechceme mať ďalšie deti*“, „*cítla som sa už na materstvo stará*“.

Dôležitým pri analýze umelej potratovosti je aj poznanie postoja rómskeho obyvateľstva na interrupcie. Práve túto otázku sa snažil zodpovedať Výskum sexuálneho a reprodukčného správania v rómskych komunitách na Slovensku (Filadelfiová, Mesochoritsová, 2005). Výsledky z neho naznačujú na pomerne vysokú toleranciu k otázkam umelého ukončenia tehotenstva. Celkovo až 45 % respondentov uviedlo, že interrupcia je slobodným rozhodnutím ženy.¹¹⁵ Na druhej strane za neprípustnú ju označilo len 14 % opýtaných. Pomerne veľkú akceptáciu interrupcií priniesol aj ďalší výskum Kultúrneho združenia Rómov „*Dáta o ľudských právach rómskych žien*“ (Filadelfiová, 2009). V prípade, že sa rodičia nedokážu postarať o dieťa, uviedlo, že je to úplne v poriadku, 16 % opýtaných a postoj dá sa to ospravedlniť zaznel v takmer 42% prípadov. Rozhodne proti sa postavilo necelých 36 % opýtaných. Najviac osôb, ktoré akceptovali sociálne dôvody, pochádzalo z mladších vekových skupín, pričom s rastúcim vekom sa miera tolerancie znižovala (Filadelfiová, 2009). Zaujímavým je tiež poznatok, že vo všeobecnosti liberálnejšie k interrupciám pristupovali rómske ženy. Len 9 % z nich uviedlo, že umelé ukončenie tehotenstva je neprípustné za žiadnych okolností v porovnaní s takmer štvrtinou mužov. Za slobodné rozhodnutie ženy sa postavila takmer polovica respondentiek (Filadelfiová, 2009).

7.2 Antikoncepcia a plánované rodičovstvo

Problematika antikoncepcie a jej používania predstavuje pre rómske ženy veľmi citlivú tému. Nepriamym dôkazom je časté vyhýbanie sa odpovediam na otázky týkajúce sa tejto oblasti (napr. Filadelfiová a Mesochoritsová, 2005; Filadelfiová, 2009; UNDP, 2005). Aj napriek tomu

¹¹⁵ Rodičia odpovedali na otázku: „Na záver by sme Vás poprosili o Váš názor na otázku, o ktorej sa dnes často hovorí. Čo si myslíte o interrupcii (o tzv. potrate)?“

staršie i novšie údaje naznačujú na nízku až veľmi využívanie a znalosti spoľahlivých metód antikoncepcie. Rómky z okresu Michalovce v dotazníkovom prieskume v 70. rokoch na otázku týkajúcu sa ich znalostí antikoncepčných metód najčastejšie vymenovali vnútromaternicové telieska, sterilizáciu a len niekoľko žien uviedlo aj antikoncepčné tabletky. Z vydatých žien používalo 25 % vnútromaternicové teliesko, 6 % udalo, že túto metódu používali v minulosti a necelých 11 % ju chcelo používať v budúcnosti (Finková, 1977). Ostatné formy antikoncepcie (okrem prirodzených) sa vyskytovali len v minimálnej miere.¹¹⁶

Z novších výskumov ako najčastejšie používanú metódu prevencie pred počatím uvádzali rómske respondentky prerušovanú súlož nasledovanú s veľkým odstupom vnútromaternicovým telieskom a len v minimálnej miere hormonálnu antikoncepciu. Takmer 70 % rómskych žien v reprodukčnom veku uviedlo v zisťovaní Zdravotný stav detí a žien žijúcich v chudobných komunitách, že nepoužíva žiadny spôsob plánovania rodičovstva (Valentovič, 2007). Ešte nižšie používanie antikoncepcie priniesol dotazníkový prieskum „Hodnotenie efektivity výchovy ku zdraviu vykonávanej terénymi zdravotnými asistentmi“ (Valentovič, 2007), ktorý sa uskutočnil v rómskych osadách, kde pracovali rómski zdravotní asistenti. Podľa neho sa miera použitia niektorých z metód plánovania rodičovstva pohybovala na úrovni 21 %.¹¹⁷ Podobne Šereš (1998) a Bolfíková (2003) upozornili, že rómske ženy z oblasti Rožňavy a okolia len vo veľmi malej miere používajú niektorú z účinných foriem antikoncepcie. V prípade druhého menovaného výskumu sa odhaduje, že len približne tretina respondentiek používa pri pohlavnom styku nejaký spôsob ochrany. Autorka bližšie nekonkretizovala o aké prostriedky išlo a vzhľadom na fakt, že respondenti mali možnosť uviesť okrem účinných foriem aj praktiky ako prerušovanú súlož, metódu plodných a neplodných dní len ťažko môžeme hodnotiť reálnu spoľahlivosť a mieru používania spoľahlivých antikoncepčných prostriedkov¹¹⁸. Na druhej strane treba povedať, že až takmer 53 % opýtaných otvorene priznalo, že žiadnu ochranu nepoužíva. Medzi najčastejšie odpovede na voľnú otázku, prečo pri pohlavnom styku nepoužívajú respondenti žiadnu formu účinnej antikoncepcie, patrili: „nepovažujem za potrebné“, „načo, dávame si pozor“, „lebo je nám tak dobre“, „nechce partner“, „nie je dôvod“, „počuli sme, že to škodí“.

Používanie účinných prostriedkov brániacich počatiu je v rómskych lokalitách ovplyvnené viacerými okolnosťami. Celkovo môžeme podľa Kyzlinkovej (2008) hovoriť o troch navzájom podmienených skupinách faktorov.

Prvú predstavujú vonkajšie premenné, kde patria dostupnosť antikoncepcie, informovanosť o možnostiach predchádzania tehotenstvu, spoločenský status osoby (v rómskych osadách najmä ženy) a s ním spojená rovnosť pohlaví. Do druhej skupiny spadajú charakteristiky intímneho súžitia partnerov, a to z pohľadu kvality a vzájomnej komunikácie, ďalej charakter zázemia pôvodnej rodiny, vymedzenie úloh v rodine, rodinné usporiadanie, komunikácia s rodičmi o intímnych otázkach a nakoniec hodnoty pretrvávajúce v referenčnej vrstvníckej

¹¹⁶ Sterilizáciu podstúpili približne 4 % vydatých žien.

¹¹⁷ Na tomto mieste je potrebné povedať, že vo výsledkoch sa neuvádzalo, o aké metódy plánovania rodičovstva išlo.

¹¹⁸ Najčastejšie používaným spôsobom merania spoľahlivosti antikoncepčnej metódy je tzv. Pearlov index. Predstavuje percentuálnu pravdepodobnosť, že žena používajúca danú metódu bránenia tehotenstva do jedného roka otehotnie. Najnižšiu hodnotu Pearlovho indexu majú (s výnimkou sterilizácie) hormonálna antikoncepcia (0,2), vnútromaternicové teliesko (1–2 %), pričom metódy ako prerušovaná súlož, meranie bazálnej teploty a kalendárna metóda neplodných dní dosahujú hodnoty 23–24 %.

skupine a spoločenstve. Poslednú oblasť zahŕňajú osobné charakteristiky jednotlivca. Predovšetkým ide o oblasti ako je sebavedomie, hodnota samého seba, zmysel pre zodpovednosť, schopnosť vyhodnotiť riziko a zisk pri nepoužívaní antikoncepcie, zdravotný stav, sklony k rizikovému správaniu.

Výskumy v rómskych osadách ukazujú, že hlavnou prekážkou v používaní hormonálnej antikoncepcie je predovšetkým jej finančná náročnosť. Okrem toho Žultáková (2006, 2007) podotýka, že denné užívanie hormonálnych tabliet rómske ženy obťažuje. Na druhej strane v bariérovej forme antikoncepcie v podobe napr. mužského kondómu mnohé páry vidia prekážku, ktorá im neumožňuje plnohodnotne prežiť sexuálny styk. Navyše podľa Packera (2003) rómski muži vo všeobecnosti neradi participujú na ochrane pred počatím a v mnohých prípadoch je návrh na použitie kondómu vnímaný ako nepriame obvinenie z nevery. Aj napriek týmto úskaliam sa podľa Žultákovvej (2006, 2007) ukazuje, že najmä staršie rómske ženy, ktoré už majú niekoľko detí, sa snažia regulovať svoju plodnosť použitím účinnej formy antikoncepcie najmä v podobe vnútromaternicového telieska. Môžeme preto predpokladať, že mladé rómske ženy len v minimálnej miere používajú niektorú z foriem účinnej antikoncepcie a až po narodení určitého počtu detí, prípadne v dôsledku zdravotných komplikácií dochádza k bráneniu ďalším tehotenstvám.

V osadách prechovávajúcich tradičné vzorce správania sú z pohľadu používania antikoncepcie dôležitými aj kultúrne faktory súvisiace s náhľadmi na „čistotu“ žien, tabuizáciu sexualitu a rigidne definované genderové role požadujúce podriadenosť ženy, ktorá presahuje aj do reprodukčnej oblasti (Council of Europe, 2006). Vzhľadom k tomu môžu byť možnosti rómskych žien určiť kedy, s kým a či chcú mať chránený styk, veľmi obmedzené (Council of Europe, 2006). Obmedzená autonómia rozhodovania o reprodukčnom správaní v kombinácii s dostupnosťou zdravotnej starostlivosti môže vyústiť do neochoty rómskych žien používať antikoncepčné prostriedky. Navyše, status rómskych žien v tradičných komunitách bol často úzko spätý s počtom detí. Aj napriek tomu sa vzhľadom k intenzite umelej potratovosti môžeme domnievať, že predovšetkým u starších žien s vyšším počtom detí existuje tzv. nepokrytá potreba antikoncepcie (unmet need), ktorej bránia práve vyššie spomínané bariéry (Šprocha, Potančoková, 2008).

Okrem nízkeho používania spoľahlivých metód antikoncepcie sa ukazuje, že predovšetkým v segregovaných rómskych osadách existuje aj nízka miera informovanosti (Filadelfiová, Gerbery a Škobla, 2006). Pravdepodobne najvýraznejšie na tento fakt vplýva celkovo nízka úroveň vzdelania¹¹⁹ a pomerne silná tabuizácia tejto problematiky. Až 36 % žien žijúcich v segregovaných osadách sa vyjadrilo, že nepozná žiadnu antikoncepčnú metódu (nie sú zahrnuté tie, ktoré odmietli odpovedať) a približne len tretina žien dokázala uviesť tri rôzne metódy. Okrem toho vo výskume sa často uvádzali tiež rôzne odpovede založené na poverách. Najčastejšie spomínanou metódou bola sterilizácia ženy, nasledovaná vnútromaternicovým telieskom a hormonálnou antikoncepciou.

¹¹⁹ Nepriaznivo môže pôsobiť aj skutočnosť, že na Slovensku doteraz nie je zjednotený systém a obsah výučby dotýkajúcej sa problematiky sexuálneho a reprodukčného zdravia. Navrhovaný Národný program ochrany sexuálneho a reprodukčného zdravia, ktorý sa okrem iného snažil, aby v školách bola zavedená sexuálna výchova, nebol schválený. Školy si tak v podstate sami rozhodujú, čo a do akej hĺbky sa z tejto problematiky dostane na hodiny (predovšetkým etickej výchovy a biológie).

Tab. 27 – Informovanosť rómskych žien zo segregovaných komunít o metódach antikoncepcie podľa výsledkov zisťovania UNDP (2005)

Poradie metódy	Uviedlo metódu (v %)	Metóda bránenia počatia (v %)				
		sterilizácia	hormonálna	vnútro-maternicová	kondóm	iné
Prvá	64	42	20	27	5	6
Druhá	51	11	30	33	16	10
Tretia	33	11	26	17	11	35

Poznámka: Tabuľka zobrazuje frekvenciu troch najčastejších viacstupňových odpovedí na otázky „Poznáte nejakú metódu bránenia počatia?“ a „Uveďte metódy, ktoré poznáte.“

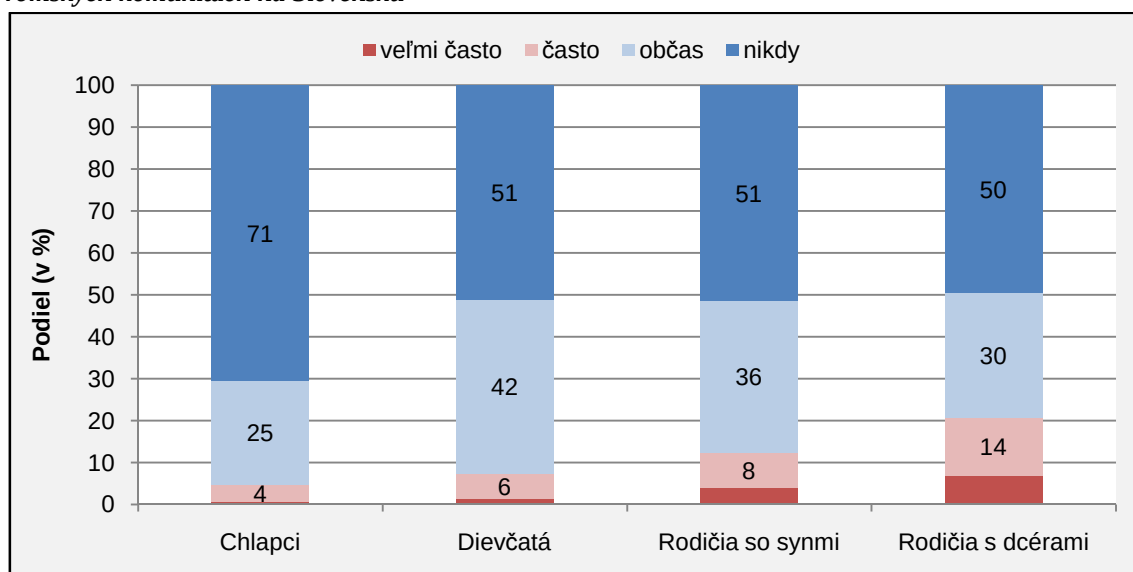
Respondentkami boli ženy zo segregovaných rómskych komunít vo veku 15–49 rokov.

Zdroj: UNDP (2005); triedenie a výpočty autor

Na silnú tabuizáciu tém týkajúcich sa sexuálneho správania, reprodukčnej zdravotnej starostlivosti, plánovaného rodičovstva, interrupcií a užívania antikoncepcie v rómskych osadách poukázal tiež „Výskum sexuálneho a reprodukčného správania sa v rómskych komunitách na Slovensku“ (Filadelfiová, Mesochoritisová, 2005).

Poznatky o úrovni vzájomnej komunikácie na tému otázok súvisiacich so sexuálnou problematikou medzi rómskymi rodičmi a ich deťmi napovedajú, že diskusia je najčastejšie hodnotená ako žiadna alebo len občasná. Viac ako 70 % chlapcov a 51 % dievčat uviedlo, že sa s rodičmi na témy týkajúce sa sexu nikdy nerozprávali. Z pozície chlapcov je miera komunikácie ešte nižšia ako v prípade dievčat. V sledovanom rómskom spoločenstve bola podľa výsledkov výskumu takmer polovica mladých ľudí bez informácií z oblasti sexuálneho správania poskytovaných v rámci rodiny, pričom s chlapcami sa na tieto témy diskutuje ešte v menšej miere ako v prípade dievčat (Filadelfiová, Mesochoritisová, 2005).

Najčastejšie uvádzané príčiny, prečo sa rodičia so svojimi deťmi nerozprávajú na témy spojené s intímnu problematikou, signalizujú na pomerne široké tabuizovanie tejto problematiky. Respondenti uvádzali, že sa hanbia o tom hovoriť, necítia sa dobre pri takom rozhovore (40 %), prípadne sa odvolávali na vlastnú skúsenosť, keďže ani ich rodičia sa s nimi na danú tému nerozprávali (38 %) (Filadelfiová, Mesochoritisová, 2005).

Obr. 79 – Miera komunikácie s rodičmi o veciach, ktoré sa týkajú ľudskej sexuality, v segregovaných rómskych komunitách na Slovensku

Zdroj: Filadelfiová, Mesochoritisová, 2005

Na nízku úroveň komunikácie v oblasti intímneho života u Rómov upozornila tiež štúdia Bolfíkovej (2003). Takmer 48 % respondentov uviedlo, že sa nikdy a s nikým nerozprávali o svojom intímnom živote. Z pohľadu zdrojov informácií najmenší význam dávali rodičom a členom ostatnej rodiny. Najčastejšie boli spomínané knihy, časopisy a kamaráti. Rovnako nízka informovanosť medzi respondentmi vládla v prípade znalostí o pohlavných orgánoch ženy a muža, pričom aj tu zohrávali dominantnú úlohu informácie od kamarátov a od učiteľov zo školy.

Vzhľadom na slabú komunikáciu o intímnych otázkach respondenti uvádzali, že pred tým než začali pohlavne žiť mali len málo informácií o pohlavnom styku. Takmer 28 % z nich uviedlo, že o ňom nič nevedelo, a až 48 % že niečo vedeli, ale nie moc. Nízka alebo žiadna informovanosť o pohlavnom styku pri tom bola častejšie na strane ženy ako muža.

Paradoxne vzhľadom na predchádzajúce informácie „Výskum sexuálneho a reprodukčného správania v rómskych komunitách na Slovensku“ odhalil medzi skupinou rodičov pomerne vysoký súhlas s potrebou plánovania rodičovstva prostredníctvom používania ochranných, antikoncepčných prostriedkov. Až takmer 80 % opýtaných rodičov sa kladne vyjadrilo k tejto problematike, pričom opätovne existovali pomerne veľké rozdiely medzi mužmi a ženami. Kým matky vo viac ako polovici prípadov jednoznačne súhlasili s potrebou používania antikoncepcie, v mužskej časti sa priklonila k tejto odpovedi len necelá tretina. Rozhodne a skôr nesúhlasilo s potrebami plánovania rodičovstva a s ním spojeného užívania antikoncepčných prostriedkov necelých 16 % žien a až takmer 30 % mužov. Na druhej strane však reálne používanie antikoncepcie výrazne zaostávalo za mierou súhlasu s plánovaním rodičovstva. V skutočnosti až 45 % opýtaných uviedlo, že pri sexuálnom styku nepoužívajú žiadnu z foriem antikoncepcie. Vzhľadom na fakt, že výskum ďalej nezisťoval, aké formy sú najčastejšie používané, nemôžeme skutočne zhodnotiť ich účinnosť a tým dosah na reálne plánovanie rodičovstva. Okrem toho anketárky v súvislosti s otázkou používania antikoncepcie poukazovali na problémy pri jej vyplňovaní. Ženy sa obávali uviesť pravdivé odpovede, a to z dôvodu strachu zo straty rodičovského príspevku alebo z ostychu priznať, že nepoužívajú žiadnu ochranu pred otehotnením (Filadelfiová, Mesochoritisová, 2005)

Problematika sexuálneho a reprodukčného zdravia predstavuje pre obyvateľstvo rómskych lokalít citlivú a intímnu tému, ktorá si vyžaduje nielen dôslednú znalosť prostredia, ale tiež vzájomnú dôveru a pochopenie medzi pozorovateľom („výskumníkom“) a miestnou populáciou. Bez týchto predpokladov môžeme len veľmi ťažko získať informácie o otázkach súvisiacich so sexuálnym a reprodukčným správaním (napr. znalosť a používanie antikoncepcie, charakter a dynamiku intímneho života, miera interpersonálnej komunikácie o intímnom živote a pod.) (Bolfíková, 2003).

Kapitola 8

Intenzita a štruktúra ukončených tehotenstiev

Dostupné údaje nám umožňujú analyzovať proces potratovosti len u žien rómskych lokalít, a preto aj pri analýze ukončených tehotenstiev sme nútení sa obmedziť len na túto špecifickú populáciu. Vo všeobecnosti môžeme povedať, že v porovnaní s populáciou Slovenska je v rómskych lokalitách pomerne vysoká intenzita potratovosti kombinovaná s vysokou úrovňou plodnosti. Najmä vďaka posledne menovanej zložke demografickej reprodukcie je celková intenzita ukončených tehotenstiev výrazne vyššia ako u žien Slovenska.

Tab. 28 – Základné ukazovatele štruktúry ukončených tehotenstiev a intenzity ukončených tehotenstiev žien z rómskych lokalít a populácie Slovenska v rokoch 1996–2009

Ukazovateľ	Rómske lokality (95+)	Rómske lokality (70+)	Populácia Slovenska
Podiel spontánnych potratov z celkového počtu tehotenstiev (v %)	4,9	5,5	6,5
Podiel umelých potratov z celkového počtu tehotenstiev (v %)	7,3	8,0	22,2
Podiel živonarodených detí mimo manželstva z celkového počtu tehotenstiev (v %)	52,9	42,2	15,9
Podiel živonarodených detí v manželstve z celkového počtu tehotenstiev (v %)	34,0	43,6	55,2
Podiel mŕtvonarodených z celkového počtu tehotenstiev (v %)	0,9	0,7	0,3
Úhrnná miera ukončených tehotenstiev (na 1 ženu)	5,54	4,89	1,85

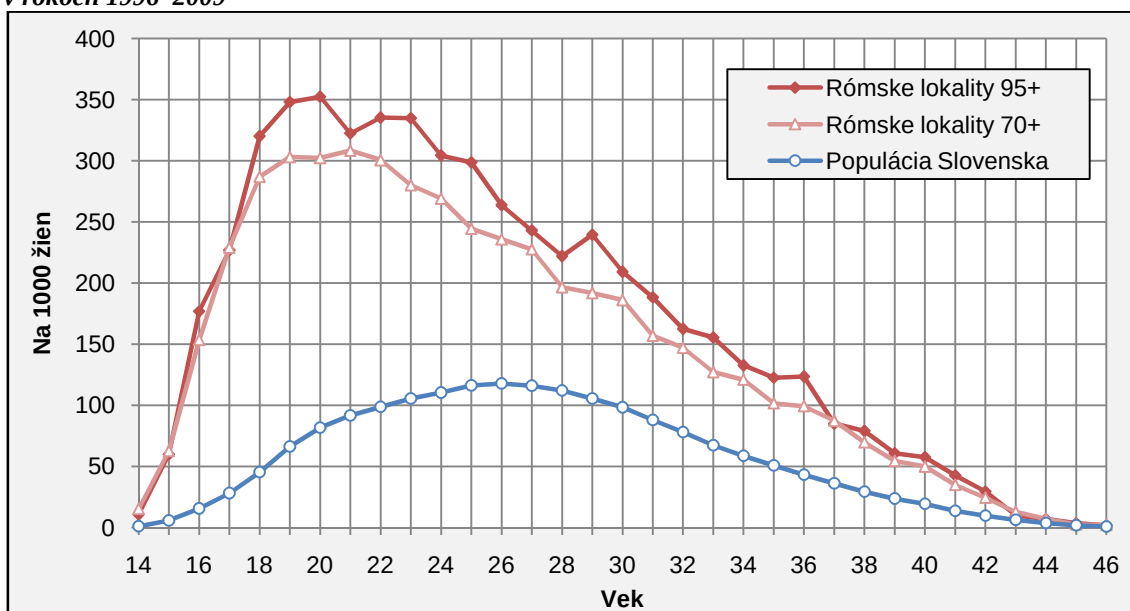
Poznámka: Všetky ukazovatele sú počítané pre vek ženy 14–49 rokov

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Priemerne v rokoch 1996–2009 na jednu ženu z rómskych lokalít vo veku 14–49 pripadalo 4,9 resp. 5,5 tehotenstva, kým v populácii Slovenska to bolo len necelých 1,9 tehotenstiev na ženu. Z pohľadu štruktúry ukončených tehotenstiev v rómskych lokalitách aj napriek vysokej intenzite potratovosti končí takmer 87 % tehotenstiev pôrodom dieťaťa. V sledovanom období bolo spontánnym potratom ukončených približne 5 % a umelým potratom necelých 8 % tehotenstiev, kým u žien Slovenska interrupcie predstavovali až takmer štvrtinu ukončených tehotenstiev. Okrem toho v rómskych lokalitách registrujeme tiež mierne vyššie zastúpenie mŕtvonarodených z celkového počtu ukončených tehotenstiev.

Výrazne vyššiu mieru ukončených tehotenstiev v rómskych lokalitách je možné vidieť vo všetkých vekových skupinách, pričom najväčšie rozdiely sú v najmladšom veku, kde intenzita plodnosti i potratovosti bola v populácii Slovenska v porovnaní so ženami z rómskych lokalít najnižšia. Miery ukončených tehotenstiev 14–18 ročných rómskych dievčat sú 7 resp. 11-krát vyššie. Naopak najmenšie rozdiely v intenzite ukončených tehotenstiev sa viažu na vekové skupiny 26–34 rokov, kedy na jednej strane dosahujú miery plodnosti žien Slovenska svoj vrchol a na druhej strane intenzita ukončených tehotenstiev žien z rómskych lokalít sa začína už významne znižovať. Okrem rozdielov v celkovej úrovni ukončených tehotenstiev medzi populáciou Slovenska a rómskych lokalít existujú významné odchýlky aj v časovaní maximálnych hodnôt intenzity ukončených tehotenstiev. Tie vychádzajú najmä z posunu reprodukcie žien z rómskych lokalít do mladšieho veku. Dokazuje to aj priemerný vek žien pri ukončení tehotenstva, ktorý sa na Slovensku v rokoch 1996–2009 pohyboval na úrovni 27,8 roku, kým v rómskych lokalitách dosahoval necelých 26 rokov.

Obr. 80 – Špecifické miery ukončených tehotenstiev žien v rómskych lokalitách a populácii Slovenska v rokoch 1996–2009

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Štruktúra ukončených tehotenstiev do veľkej miery závisí od veku ženy a s ním spojených spoločenských noriem voči prípadnému tehotenstvu. Vysoké zastúpenie tehotenstiev ukončených pôrodom dieťaťa môžeme preto očakávať predovšetkým vo veku, ktorý je podľa všeobecne rozšíreného diskurzu považovaný za želaný alebo aspoň akceptovateľný. V súvislosti s materstvom tak zohrávajú dôležitú úlohu aj sociálne konštruované vekové hranice (Hašková, Zamykalová, 2006). Významnými medzníkmi sú z tohto hľadiska hranica 30 rokov (Hašková, 2006a; Hašková, 2006b) a najmä vek po 35 rokoch, ktorý aj z biologického hľadiska predstavuje fázu života, kedy rizikovosť tehotenstiev sa výrazne zvyšuje. Obdobie po 40. roku sa už považuje za záver reprodukčného obdobia v živote ženy (Hašková, Zamykalová, 2006). Na druhej strane ani skorý vstup do materstva a rodičovstva nie je želaným. Predovšetkým materstvo do 20 rokov je považované za nevhodné predovšetkým vzhľadom k nedostatočnej psychickej dospelosti a pripravenosti na materstvo (Hašková, Zamykalová, 2006). Ako ukazuje

obr. 81, najväčšie odchýlky medzi spôsobom ukončenia tehotenstva u žien z rómskych lokalít a populácie Slovenska môžeme vidieť práve na oboch koncoch reprodukčného obdobia.

Kým u 15–19 ročných žien z rómskych lokalít bolo viac ako 90 % tehotenstiev ukončených pôrodom, v populácii Slovenska sa zastúpenie živonarodených detí pohybovalo na úrovni 70 %. Najviac sa na uvedených rozdieloch podieľala váha interrupcií, ktoré v prípade -násťročných dievčat Slovenska predstavovali takmer 23 %, kým v rómskych lokalitách len necelé 4 % tehotenstiev končili umelým potratom. Môžeme sa preto domnievať, že rodina, partner a prípadne aj širšie okolie v rómskych lokalitách nevytvára na tehotnú mladú ženu nátlak, ktorý by vyústil do ukončenia tehotenstva interrupciou. Aj napriek tomu, že interrupcie slobodných mladých bezdetných žien zohrávali v štruktúre umelých potratov v rómskych lokalitách dôležitú úlohu, ukazuje sa, že prevažná časť tehotenstiev -násťročných dievčat je, keď už nie priamo želaná, tak aspoň akceptovaná rodinou a miestnym spoločenstvom. Pravdepodobne aj samotná mladá žena vníma svoje tehotenstvo ako niečo čo sa nevymyká miestnym normám a prijíma ho ako súčasť svojho života.

Váha interrupcií na ukončených tehotenstvách bola na Slovensku vyššia aj v ďalších vekových skupinách. Najviac sa štruktúra ukončených tehotenstiev žien Slovenska priblížila k štruktúre rómskych lokalít vo veku 25–29 rokov. Práve v tejto vekovej skupine bola na Slovensku v sledovanom období najvyššia intenzita plodnosti. Na druhej strane s vekom postupne dochádza aj k nárastu váhy interrupcií na ukončených tehotenstvách v rómskych lokalitách.

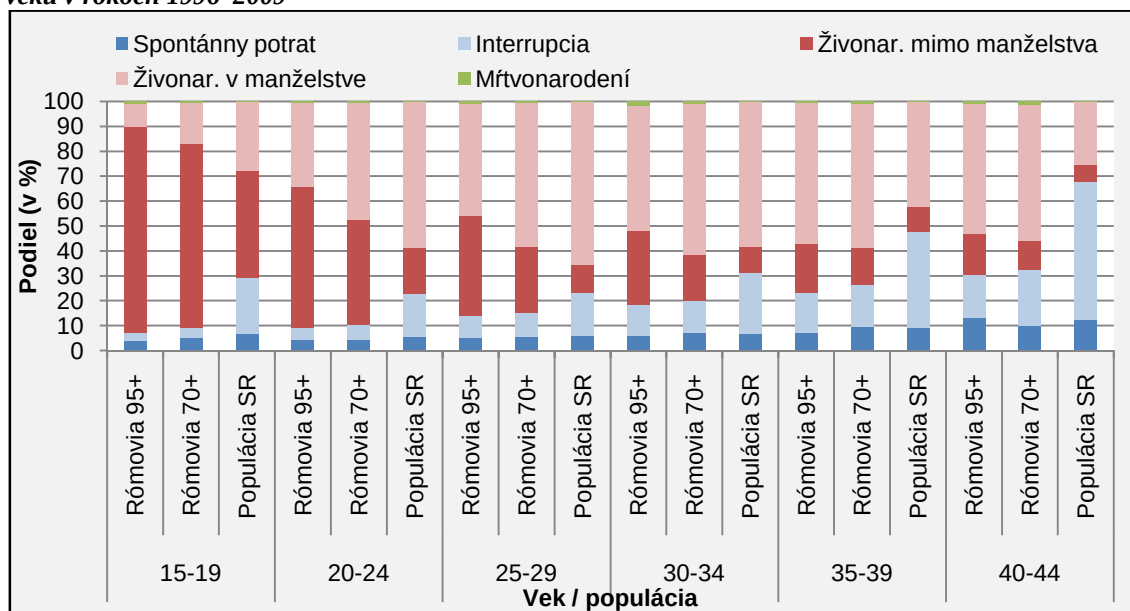
Druhým obdobím, kedy vznikajú výrazné rozdiely v štruktúre ukončených tehotenstiev je záver reprodukčného obdobia. Aj napriek tomu, že v rómskych lokalitách sa vo veku 40–44 rokov¹⁹ interrupciou končí takmer pätina všetkých koncepcií a významnú úlohu zohrávajú aj spontánne potraty (10–13 %), stále viac ako 65 % tehotenstiev je ukončených pôrodom živého dieťaťa. Na tak vysoký podiel tehotenstiev ukončených pôrodom môžu mať vplyv nielen odlišné vekové normy týkajúce sa materstva a jeho akceptácie vo vyššom veku, ale aj nedostatočná informovanosť a možnosť využívať účinné metódy bránenia počatiu. V populácii Slovenska mali v tomto vekovom intervale dominantnú pozíciu umelé potraty, ktoré predstavovali takmer 56 % zo všetkých tehotenstiev, pričom pôrodom živého dieťaťa sa končila ani nie tretina koncepcií.

Okrem podielu interrupcií dôležitou charakteristikou odlišujúcou spôsob ukončenia tehotenstva v rómskych lokalitách a populácii Slovenska bolo zastúpenie detí narodených nevydatým ženám. Odhliadnuc od špecifického veku do 20 rokov môžeme vidieť, že aj v ostatných vekových skupinách predstavoval pôrod nemanželského dieťaťa v rómskych lokalitách dôležitý spôsob ukončenia tehotenstva.

Značné rozdiely v spôsobe ukončenia tehotenstva u -násťročných dievčat je možné detailne vidieť na obr. 82. Vo všetkých jednotkách veku v rómskych lokalitách dominoval pôrod živého dieťaťa, ktorý ani v jednom prípade neklesol pod 85 %. U žien Slovenska bola nižšia váha pôrodov podmienená zastúpením interrupcií, ktoré až do 17 rokov predstavovali viac ako štvrtinu z celkového počtu ukončených tehotenstiev. Vo všeobecnosti umelé potraty častejšie využívali mladšie dievčatá vo veku 14–16 rokov, pričom veľká časť z týchto tehotenstiev bola ukončená interrupciou zo zdravotných dôvodov. V najmladších vekoch sú koncepcie tiež

častejšie ukončené spontánnym potratom, no rozdiely v sledovaných populáciách boli len minimálne a vzhľadom na veľkosť súboru aj štatisticky nevýznamné. Zaujímavý je aj vývoj legitimacy ukončených tehotenstiev pôrodom. Vzhľadom na platnú legislatívu pôrody do 16 rokov sú automaticky klasifikované ako pôrody mimo manželstva, aj keď nemôžeme vylúčiť, že najmä v rómskych lokalitách ide o viac či menej trvalé partnerské spolužitie. Vo veku nad 15 rokov sa váha detí narodených v manželstve postupne zvyšuje. Menej výrazný je tento vývoj predovšetkým v rómskych lokalitách. Kým u 19-ročných žien na Slovensku už deti narodené vydatým ženám mali prevahu, v rómskych lokalitách naďalej boli častejšie pôrody detí mimo manželstva. Narodenie dieťaťa nevydatej žene vo veku do 19 rokov nebolo dlho typické ani v populácii Slovenska. Ešte na začiatku 90. rokov dominovala u -násťročných dievčat stratégia priviesť dieťa do manželského zväzku. Následné posuny v spoločnosti po roku 1989 priniesli jeho modifikáciu do takej miery, že podľa posledných údajov (rok 2009) už aj u 19-ročných žien sa najčastejšie rodia deti mimo manželstva. Zmeny v stratégii spôsobu ukončenia tehotenstva u žien do 20 rokov na Slovensku úzko súvisia so všeobecne vyššou toleranciou a uvoľnením normatívnych hraníc, čo sa prejavilo aj vo väčšej akceptácii osamelého, resp. párového rodičovstva. Vďaka tomu už nie sú tehotné -násťročné dievčatá nútené rodinou z obavy pred stigmatizáciou zo strany okolia vstupovať do unáhlených manželských zväzkov (Kyzlinková, 2008). V prípade žien z rómskych lokalít však predpokladáme, že model akým ukončujú svoje tehotenstvo bol typický aj pre staršie generácie žien a v transformačnom období nedošlo k jeho výraznejším zmenám.

Obr. 81 – Štruktúra ukončených tehotenstiev žien z rómskych lokalít a populácie Slovenska podľa veku v rokoch 1996–2009

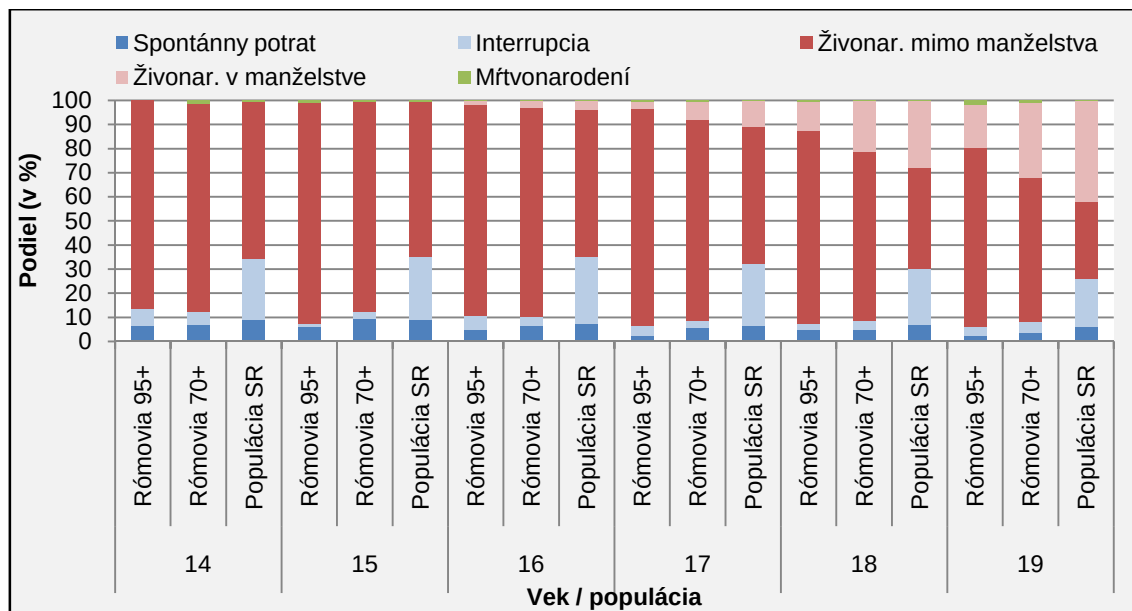

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Určitý dôkaz o nízkej dynamike zmien v spôsobe ukončenia tehotenstiev v rómskych lokalitách prináša porovnanie údajov o štruktúre ukončených tehotenstiev rómskych žien z okresu Michalovce. Podľa tohto zisťovania z druhej polovice 70. rokov, zo 100 tehotenstiev Rómiok viac ako 82 skončilo narodením živého dieťaťa, približne 8 umelým potratom a rovnako 8 spontánnym potratom. Zvyšok predstavovali mŕtvonarodené deti. V prípade žien

Slovenska Šetření plodnosti (1977) ukázalo, podobne ako novšie údaje za rómske lokality, že tehotenstvo žien Slovenska častejšie končilo umelým potratom, menej často spontánnym potratom a mŕtvonarodeným dieťaťom (Srb, 1979a, 1979b).

Obr. 82 – Štruktúra ukončených tehotenstiev žien vo veku 14–19 rokov z rómskych lokalít a populácie Slovenska v rokoch 1996–2009

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Kapitola 9

Úmrtnosť

Úmrtnosť spolu s pôrodnosťou zohráva v demografickej reprodukcii kľúčovú úlohu. Oba demografické procesy sú dôležitou súčasťou existencie a prežívania ľudského druhu, pretože len vďaka nim dochádza k neustálej obmene generácií prostredníctvom rodenia a vymierania (vzniku a zániku generácií). Súčasne sa významnou mierou podieľajú na formovaní vekovej štruktúry. Analýza úmrtnostných pomerov rómskej populácie na Slovensku preto predstavuje po analýze pôrodnosti a plodnosti druhý základný predpoklad pre komplexné pochopenie charakteru jej demografickej reprodukcie. Okrem samotnej analýzy je nemenej dôležitá aj komparácia úmrtnostných charakteristík rómskeho obyvateľstva s nerómskym, resp. celou populáciou Slovenska.

Proces úmrtnosti na rozdiel od ostatných procesov prebieha vo väčšine prípadov nezávisle na vôli jednotlivca a jeho želaní (s výnimkou samovrážd). Úmrtie je výsledkom dlhodobého pôsobenia rôznych vplyvov na zdravie človeka. Môžeme povedať, že priebeh procesu úmrtnosti je zaťažený minulosťou všetkých osôb v sledovanej populácii (Burcin, 2002). Preto sa úmrtnosť vyznačuje pomerne vysokou mierou zotrvačnosti a zmeny jej charakteru prebiehajú aj niekoľko generácií.

Podobne ako v prípade plodnosti či potratovosti naráža aj transversálna analýza úmrtnosti rómskej populácie na Slovensku na rovnaké prekážky s dostupnosťou potrebných údajov. Táto skutočnosť nás prinútila charakterizovať len súčasné úmrtnostné pomery populácie rómskych lokalít. Z tohto dôvodu hneď na úvod tejto kapitoly upozorňujeme čitateľa na obmedzenú výpovednú hodnotu získaných údajov, ktoré prezentujú predovšetkým úmrtnosť osôb žijúcich vo vybraných rómskych lokalitách. Aj napriek tomu si myslíme, že uvedená analýza mala svoj význam. Vybrané rómske lokality by pri určitom zovšeobecnení mohli prezentovať úmrtnostné pomery tej časti rómskej populácie, ktorá žije segregovane od majoritnej spoločnosti a u ktorej sa predpokladajú tie najhoršie zdravotné a úmrtnostné charakteristiky.

Okrem údajov za rómske lokality sme v práci využili aj niektoré výsledky terénnych zisťovaní, ktoré spolu s informáciami za celú rómsku populáciu z pred roka 1989 dotvárajú celkový dostupný pohľad na problematiku procesu úmrtnosti.

9.1 Úmrtnosť rómskej populácie v 70. a 80. rokoch

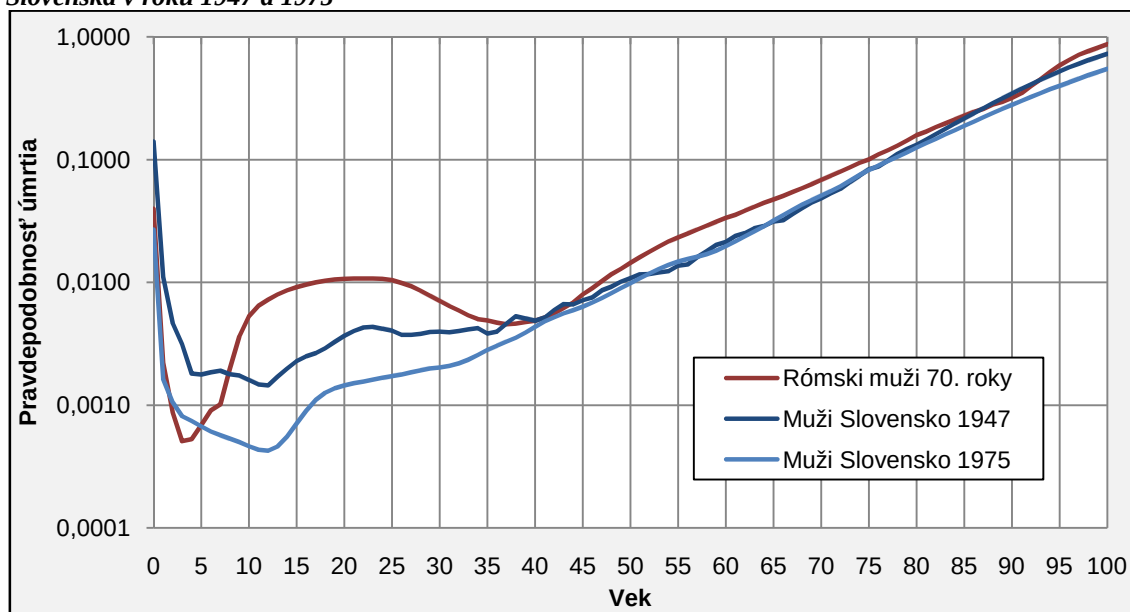
Ako sme už viackrát uviedli, po druhej svetovej vojne až do roku 1990 nebola rómska (resp. cigánska národnosť) oficiálne uznaná. V praxi sa preto zvlášť nezisťovali a netriedili údaje v rámci štatistického zisťovania prirodzeného pohybu obyvateľstva za túto národnosť. Základom pre výpočet úmrtnostných tabuliek rómskeho obyvateľstva v Československu, ktoré zostavila Kalibová (1988, 1989, 1991), sa stali výsledky sčítaní ľudu z rokov 1970 a 1980.

Základnou myšlienkou práce bolo, že autorka považovala za migračne uzavretú populáciu. Rozdiely v početnej veľkosti príslušných generácií zistení na základe výsledkov sčítaní ľudu v rokoch 1970 a 1980 tak mohli byť len výsledkom pôsobenia úmrtnosti. Migračné toky slovenských Rómov do Česka a späť tak neumožňovali vypočítať úmrtnostné tabuľky zvlášť pre rómsku populáciu na Slovensku a Česku, preto výsledná úmrtnostná tabuľka charakterizuje úmrtnosť Rómov v 70. rokoch v celom Československu.

Pri porovnaní vývoja kriviek pravdepodobnosti úmrtia rómskej populácie a populácie Slovenska vo vybraných rokoch¹²⁰ je vidieť niekoľko dôležitých rozdielov. Najväčšie sa vyformovali v dojčenskom veku a následne približne od začiatku školskej dochádzky do 35. roku života.

Pravdepodobnosť úmrtia v prvom roku života bola v rómskej populácii u mužov i žien približne dvojnásobne vyššia ako v populácii Slovenska z roku 1975. Na druhej strane však dojčenská úmrtnosť bola u Rómov výrazne nižšia, ako tomu bolo v populácii Slovenska v druhej polovici 40. rokov.¹²¹

Obr. 83 – Pravdepodobnosť úmrtia rómskych mužov v rokoch 1970–1980 (vyrovnaná) a mužov Slovenska v roku 1947 a 1975

Zdroj: Kalibová (1991); ŠÚ SR; výpočty autor

¹²⁰ V roku 1947 bola stredná dĺžka života pri narodení u mužov i žien na Slovensku približne rovnaká, akú dosahovali Rómovia v Československu v 70. rokoch podľa úmrtnostných tabuliek vypočítaných Kalibovou (1989). Populácia Slovenska z roku 1975 bola zvolená za účelom porovnania úmrtnostných pomerov sledovaných populácií približne v tom istom čase.

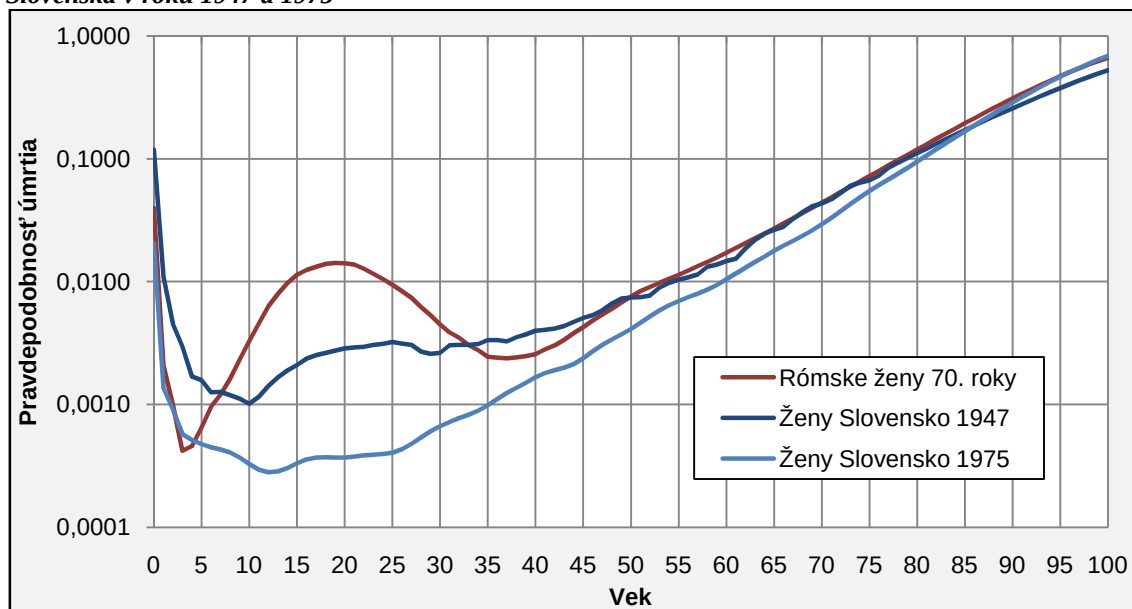
¹²¹ Kvocient dojčenskej úmrtnosti v rokoch 1945–1949 dosahoval u chlapcov hodnoty 120–180 ‰ (v roku 1947 to bolo 126 ‰) a u dievčat 100–154 ‰ (v roku 1947 približne 107 ‰).

V predškolskom a najmä školskom veku sme v rómskej populácii svedkami výrazného zvýšenia pravdepodobnosti úmrtia u oboch pohlaví. V porovnaní s obyvateľstvom Slovenska sa nepriaznivé úmrtnostné pomery udržali aj v nasledujúcich vekových skupinách, a to približne až do 35. roku života. Najväčšie rozdiely existovali vo veku 15–25 rokov.

Vo všeobecnosti môžeme povedať, že vyššiu intenzitu úmrtnosti mala rómska populácia vo všetkých vekových skupinách. Určité výnimky existovali v niektorých vekových skupinách len pri porovnaní s populáciou Slovenska z druhej polovice 40. rokov.

Prvým rozdielom bola už spomínaná vyššia dojčenská úmrtnosť. Horšie úmrtnostné pomery mala populácia Slovenska aj v predškolskom veku a následne až do 7. roku života. Od tohto momentu však bola pravdepodobnosť úmrtia u rómskych mužov a žien vyššia ako na Slovensku v roku 1947. Určitú výnimku predstavoval ešte vek 33–49 rokov, kedy nepriaznivé úmrtnostné pomery žien Slovenska spôsobili, že ich riziko úmrtia bolo mierne vyššie.

Obr. 84 – Pravdepodobnosť úmrtia rómskych mužov v rokoch 1970–1980 (vyrovnaná) a mužov Slovenska v roku 1947 a 1975

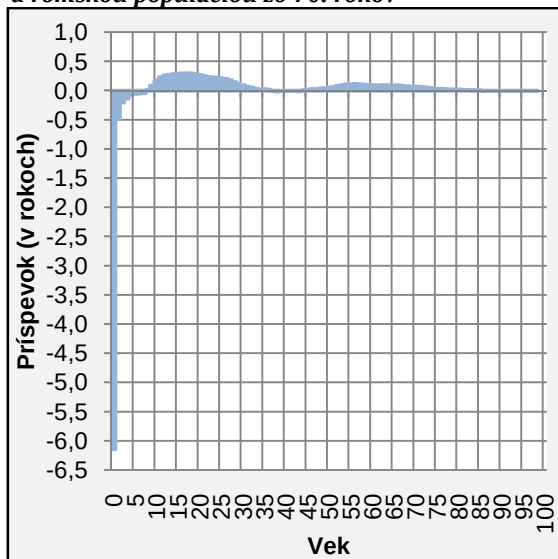

Zdroj: Kalibová (1991); ŠÚ SR; výpočty autor

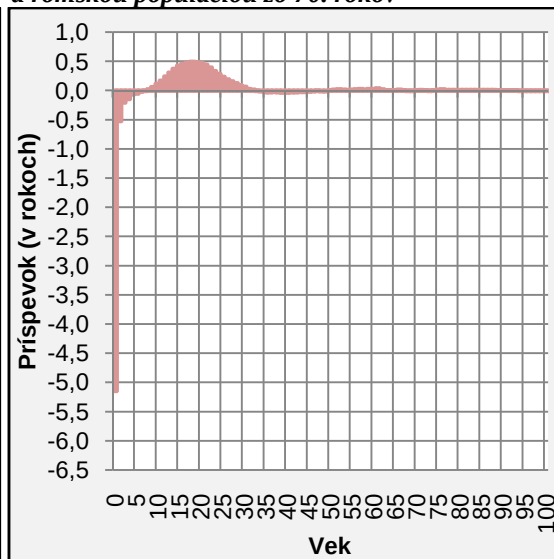
Vyššie popísané diferencie v intenzite úmrtnosti podľa veku medzi rómskou populáciou a vybranými populáciami Slovenska môžeme názorne vyjadriť pomocou príspevkov vekových skupín k rozdielom stredných dĺžok života pri narodení. Z obr. 85 a 86 je zreteľne vidieť nielen to, v ktorých vekových skupinách boli úmrtnostné pomery Rómov v porovnaní s populáciou Slovenska horšie (resp. lepšie), ale tiež v akom rozsahu sa podieľali na znižovaní hodnôt strednej dĺžky života pri narodení.

Výrazne vyššia dojčenská úmrtnosť populácie Slovenska v roku 1947 predstavovala hlavnú príčinu, prečo bola stredná dĺžka života pri narodení u mužov a žien takmer rovnaká s rómskou populáciou Československa v 70. rokoch. Kým u mužov znižovala strednú dĺžku života o viac ako 6 rokov, u žien to bolo o viac ako 5 rokov. Naopak horšie úmrtnostné pomery rómskych mužov a žien vo veku 10–35 rokov v podstate eliminovali vplyv dojčenskej úmrtnosti na celkovú úroveň úmrtnosti. U rómskych mužov znižovali strednú dĺžku života pri narodení takmer o 5 rokov a u žien o viac ako 6 rokov.

Obr. 85 – Príspevky vekových skupín k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení mužov medzi populáciou Slovenska z roku 1947 a rómskou populáciou zo 70. rokov

Obr. 86 – Príspevky vekových skupín k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení žien medzi populáciou Slovenska z roku 1947 a rómskou populáciou zo 70. rokov

Zdroj: Kalibová (1991); ŠÚ SR; výpočty autor

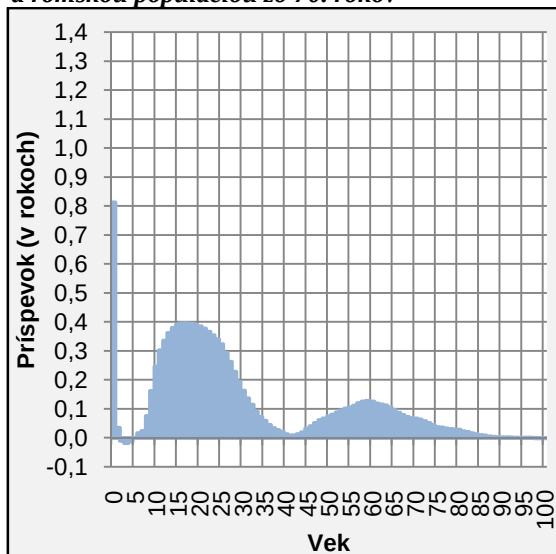
Výsledkom nepriaznivých úmrtnostných pomerov Rómov sa hodnota strednej dĺžky života pri narodení pohybovala na výrazne nižšej úrovni, ako tomu bolo v celej populácii Československa a Slovenska. Podľa výpočtov Kalibovej (1988, 1989, 1991) dosahovala u rómskych mužov hodnotu 55,3 roku (rok 1980 muži ČSSR 67 rokov, rok 1975 muži SSR 66,8) a u žien 59,5 rokov (rok 1980 ženy ČSSR 74 rokov, rok 1975 ženy SSR 73,8). Podobnú úroveň dosahovala úmrtnosť v českých krajinách v 30. rokoch 20. storočia a populácia Slovenska po druhej svetovej vojne.

Vyššia úmrtnosť Rómov prispievala k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení v podstate vo všetkých vekových skupinách. Najväčší vplyv na lepšie šance práve narodených chlapcov a dievčat na Slovensku sa dožiť vyššieho veku mali úmrtnostné pomery v dojčenskom veku a tiež vo veku 10–30 rokov (obr. 87 a 88). Dojčenská úmrtnosť sa na nižšej strednej dĺžke života pri narodení u rómskych mužov podieľala 0,81 rokmi (7,1 % z celkového rozdielu) a u dievčat 1,32 rokmi (9,2 %). Vekové skupiny 10–33 ročných mužov prispievali viac ako siedmimi rokmi (62 %), kým u žien vo veku 9–31 rokov to bolo až 9,3 rokov (65 %).¹²²

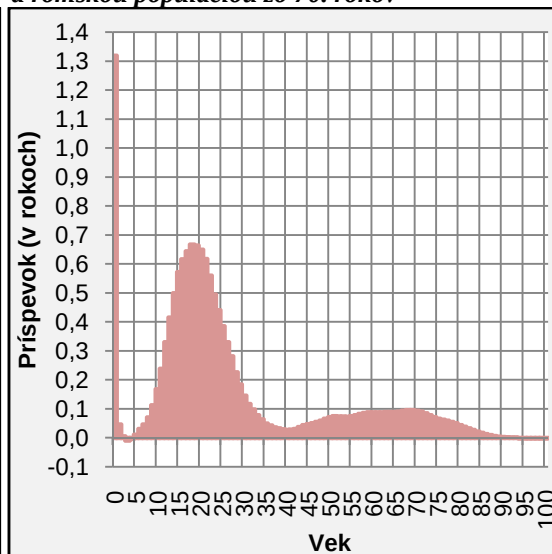
Na základe údajov poskytovaných krajskými ústavmi národného zdravia z poverenia MZ SSR je možné vidieť, že celé 70. a 80. roky minulého storočia bola intenzita dojčenskej úmrtnosti Rómov približne 2–2,5-krát vyššia ako v celej populácii Slovenska. Na druhej strane je zrejmé, že postupne dochádzalo k znižovaniu jej intenzity. Kým na konci 60. rokov z 1000 živonarodených detí zomieralo do jedného roku života 50–60 detí, v druhej polovici 80. rokov to bolo už len približne 30 detí. Rýchlejšie zlepšovanie úmrtnostných pomerov v dojčenskom veku tak prispelo k postupnému znižovaniu rozdielov medzi Rómami a populáciou Slovenska.

¹²² Len veľmi ťažko môžeme určiť, prečo sa práve tieto vekové skupiny podieľali rozhodujúcou mierou na rozdieloch v strednej dĺžke života pri narodení. V súvislosti s pomerne neštandardným priebehom kriviek pravdepodobnosti úmrtia sa vynára určitá pochybnosť o tom, či vypočítané hodnoty naozaj zobrazujú skutočný stav a nie sú zaťažené nejakou bližšie nešpecifikovanou chybou. Vzhľadom na dramatické zvýšenie pravdepodobnosti úmrtia by do úvahy pripadala možnosť nerovnakého, resp. nepresného súpisu Rómov v príslušných vekových skupinách medzi sčítaniami 1970 a 1980. Tento prípadný rozdiel by sa následne prejavil zvýšením intenzity úmrtnosti.

Obr. 87 – Príspevky vekových skupín k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení mužov medzi populáciou Slovenska z roku 1975 a rómskou populáciou zo 70. rokov

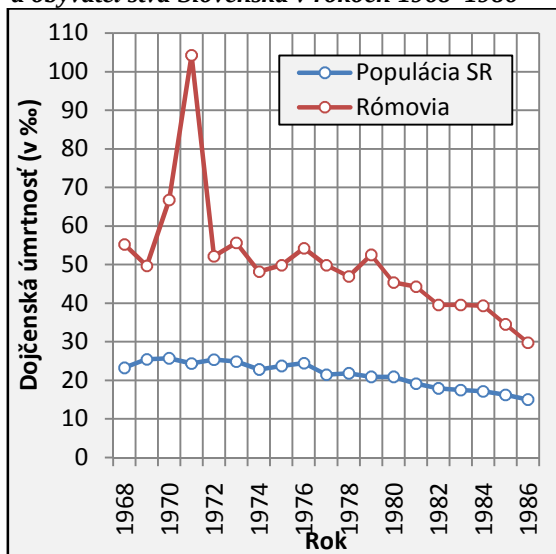
Obr. 88 – Príspevky vekových skupín k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení žien medzi populáciou Slovenska z roku 1975 a rómskou populáciou zo 70. rokov

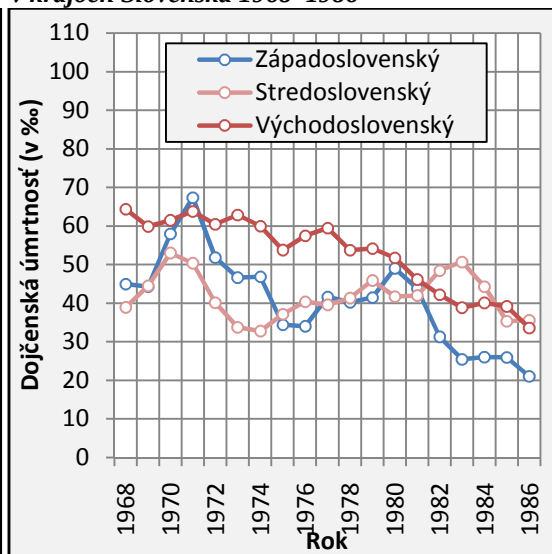
Zdroj: Kalibová (1991); ŠÚ SR; výpočty autor

Údaje z krajských ústavov národného zdravia tiež upozornili na určité diferencie v úmrtnosti detí do jedného roku života medzi rómskymi populáciami jednotlivých krajov. Aj napriek fluktuácii hodnôt dojčenskej úmrtnosti v niektorých rokoch, v dôsledku náhodných výchyliet pri malom počte udalostí, môžeme povedať, že v priemere najvyššie riziko úmrtia v prvom roku života hrozilo rómskym deťom vo Východoslovenskom kraji. S výnimkou Stredoslovenského kraja vývojový trend kriviek dojčenskej úmrtnosti poukazuje na postupné klesanie intenzity úmrtnosti v prvom roku života. Napríklad vo Východoslovenskom kraji sa dojčenská úmrtnosť v priebehu necelých 20 rokov znížila z takmer 65 ‰ pod úroveň 35 ‰.

Obr. 89 – Vývoj dojčenskej úmrtnosti Rómov a obyvateľstva Slovenska v rokoch 1968–1986

Obr. 90 – Vývoj dojčenskej úmrtnosti Rómov v krajoch Slovenska 1968–1986

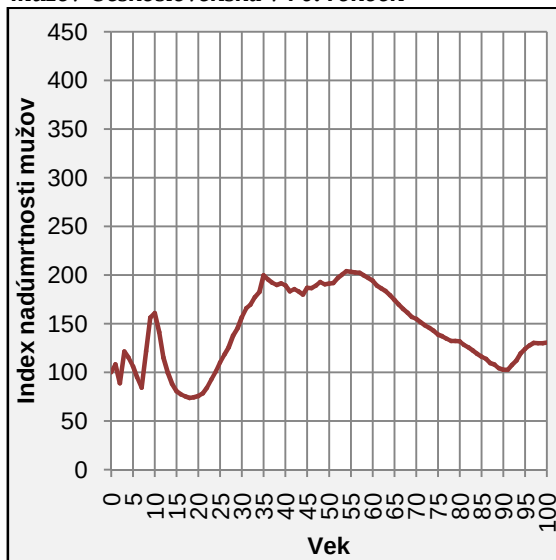
Pozn.: Údaje boli prebraté z Finkovej (1988, s. 99), pričom výrazné zvýšenie dojčenskej úmrtnosti rómskej populácie v roku 1971 tu nebolo a ani nikde inde vysvetlené.

Zdroj: Finková (1988)

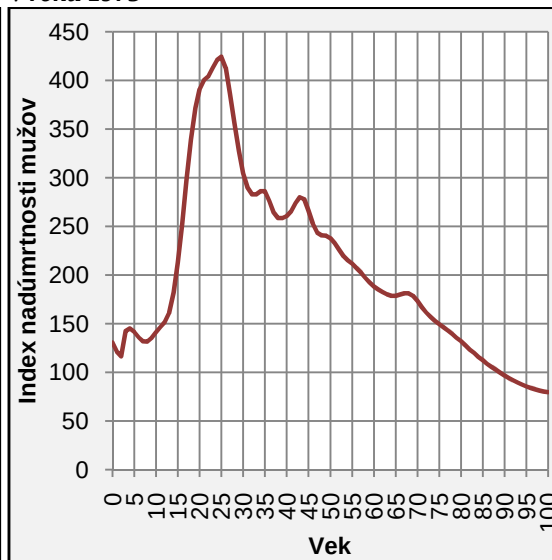
Rozdielny priebeh intenzity úmrtnosti medzi rómskymi mužmi a ženami sa podpísal aj pod úroveň a vývoj mužskej nadúmrtnosti podľa veku. Nadúmrtnosť mužov v 70. rokoch meraná ako rozdiel stredných dĺžok života pri narodení medzi ženskou a mužskou zložkou rómskej populácie predstavovala podľa úmrtnostných tabuliek Kalibovej (1989) približne 4,2 roku. V celej populácii Slovenska v roku 1975 bola stredná dĺžka života pri narodení vyššia u žien až o takmer 7 rokov.

Okrem celkovej úrovne je zaujímavý aj priebeh mužskej nadúmrtnosti podľa veku. Kým v populácii Slovenska existovalo jedno výrazné maximum vo veku 21–26 rokov, kedy predovšetkým v dôsledku vysokej intenzity úmrtnosti na vonkajšie príčiny mali muži viac ako štvornásobne vyššiu pravdepodobnosť úmrtia, v rómskej populácii patrila hodnota mužskej nadúmrtnosti v tomto veku prekvapivo k najnižším. Maximálnu úroveň dosahoval porovnávací index nadúmrtnosti u Rómov až vo veku 35–60 rokov, kde osciloval na intervale 185–205 %.

Obr. 91 – Index nadúmrtnosti rómskych mužov Československa v 70. rokoch

Obr. 92 – Index nadúmrtnosti mužov Slovenska v roku 1975

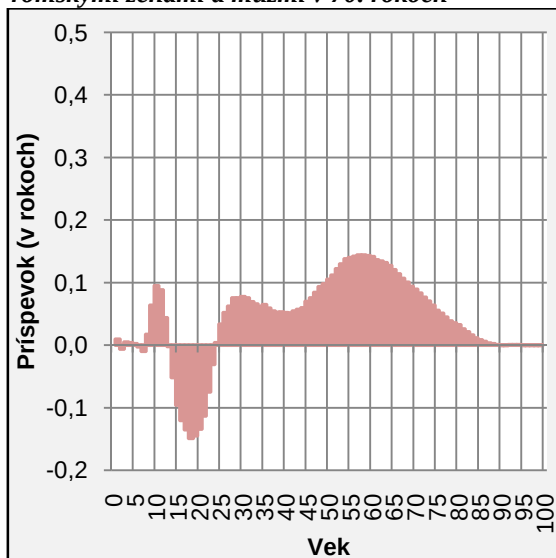
Zdroj: Kalibová (1991); ŠÚ SR; výpočty autor

Plastický pohľad nielen na rozdiely v úrovni úmrtnosti v danom veku, ale aj v celkovej intenzite úmrtnosti umožňuje rozloženie príspevkov k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení. V rómskej populácii je vidieť (obr. 93), že muži svojou vyššou úmrtnosťou najvýraznejšie znižovali strednú dĺžku života pri narodení oproti ženám vo veku 54–63 rokov.¹²³ Na tomto vekovom intervale muži stratili 1,4 roku. Maximálny pokles v populácii Slovenska s výnimkou dojčenského veku dosahoval vek 63–71 rokov, kde mužská nadúmrtnosť skrátila ich strednú dĺžku života pri narodení o 1,3 roku.

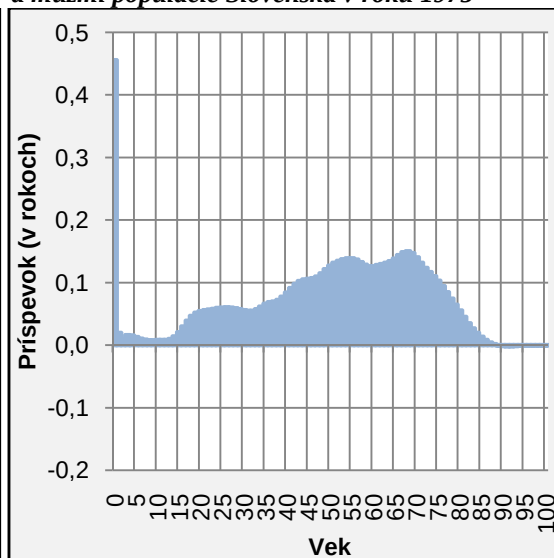
Rozdiel medzi Rómami a populáciou Slovenska spočíval aj v úrovni príspevkov tých vekových skupín, v ktorých dosahoval index mužskej nadúmrtnosti najvyššie hodnoty. Na Slovensku to bolo vo veku 21–26 rokov, kde však v dôsledku pomerne nízkej úmrtnosti stratili muži len 0,35 roku. U Rómov však index mužskej nadúmrtnosti dosahoval maximum vo veku 56–60, čo v súvislosti s vyššou úmrtnosťou znamenalo pokles až 0,7 roku.

¹²³ Pri výpočte úmrtnostných tabuliek sa predpokladalo, že úroveň dojčenskej úmrtnosti rómskych chlapcov i dievčat je rovnaká.

Obr. 93 – Príspevky vekových skupín k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení medzi rómskymi ženami a mužmi v 70. rokoch

Obr. 94 – Príspevky vekových skupín k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení medzi ženami a mužmi populácie Slovenska v roku 1975

Zdroj: Kalibová (1991); ŠÚ SR; výpočty autor

Ako je možné vidieť na obr. 91 a 93, vekové rozloženie indexu mužskej nadúmrtnosti a príspevkov k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení malo u Rómov veľmi podobný priebeh. Príspevky potvrdili nízke rozdiely v intenzite úmrtnosti v predškolskom veku, čo s výnimkou dojčenského veku platilo aj v celej populácii Slovenska. Vyššiu úmrtnosť mali rómski chlapci až vo veku 8–12 rokov. Rozdiel však oproti populácii Slovenska predstavovala nadúmrtnosť rómskych žien vo veku 13–24 rokov. Bez ďalšej podrobnej analýzy môžeme len veľmi ťažko identifikovať hlavné faktory, ktoré mohli tento vývoj ovplyvniť. Vzhľadom na nedostupnosť potrebných údajov (napr. úmrtí podľa príčin) sa len domnievame, že nepriaznivé úmrtnostné pomery dievčat a žien boli podmienené najmä horším postavením v miestnej spoločnosti a v reprodukčnom veku vyšším rizikom úmrtia spojeným s tehotenstvom, materstvom a popôrodnými stavmi.

Kalibová (1988) na základe hodnôt strednej dĺžky života pri narodení predpokladá, že rómska populácia v Československu v 70. rokoch z pohľadu procesu úmrtnosti dospela do druhého štádia demografickej revolúcie. V nej sa už predpokladá výrazný pokles intenzity úmrtnosti, ktorý bol v podstate empiricky potvrdený. Dôležitú úlohu v tomto smere zohral predovšetkým vývoj celej československej spoločnosti, ktorej súčasťou boli aj Rómovia, a po druhej svetovej vojne tiež snaha zlepšiť ich životné podmienky prostredníctvom rôznych koncepcií riešenia rómskej problematiky. Nech boli tieto opatrenia akékoľvek, nedá sa im uprieť, že výrazne urýchlili transformáciu procesu úmrtnosti, vďaka čomu už v 70. rokoch dosahovala pomerne priaznivé hodnoty.

Na druhej strane však treba podotknúť, že použité údaje zobrazujú úmrtnostné pomery v celej rómskej populácii. Už v tomto období existovali dôkazy o tom, že dochádza k výraznej diferenciácii. Proces demografickej revolúcie s najväčšou pravdepodobnosťou prebiehal rýchlejšie na území Česka (Kalibová, 1988, 1989). Na Slovensku môžeme predpokladať, že sa úmrtnostné pomery začali zlepšovať skôr v mestskom prostredí, v integrovaných skupinách, pričom rómska populácia žijúca v segregovaných osadách zaostávala.

9.2 Úmrtnosť populácie vybraných rómskych lokalít v súčasnosti

V sčítaniach obyvateľstva z roku 1991 a 2001 nie je možné predpokladať migračnú uzavretosť rómskej populácie, navyše spôsob zisťovania údajov na základe slobodnej voľby rómskej národnosti neumožňuje aplikovať spôsob výpočtu úmrtnostných tabuliek, ktorý použila Kalibová (1988, 1989, 1991). Ani štatistické zisťovanie prirodzeného pohybu obyvateľstva neprináša údaje, ktoré by mohli viesť k analýze súčasných úmrtnostných pomerov rómskej populácie na Slovensku. Problém spočíva v tom, že počty zomretých rómskej národnosti dosahujú rádo vo len niekoľko desiatok osôb, čo ani zďaleka nemôže reflektovať úmrtnosť celej rómskej populácie a ani populácie, ktorá sa hlási k rómskej národnosti.

Hlavným zdrojom informácií o úmrtnostných pomeroch niektorých rómskych skupín po roku 1990 preto zostávajú rôzne zisťovania súkromnej povahy a tiež štatistická evidencia prirodzeného pohybu obyvateľstva pre vybrané rómske lokality. Nasledujúce výsledky preto hodnotia úmrtnosť len obyvateľstva sledovanej lokality a nie celej rómskej populácie. V prípade rómskych lokalít môžeme nanajvýš hovoriť, že prezentujú úmrtnosť segregovaných Rómov.

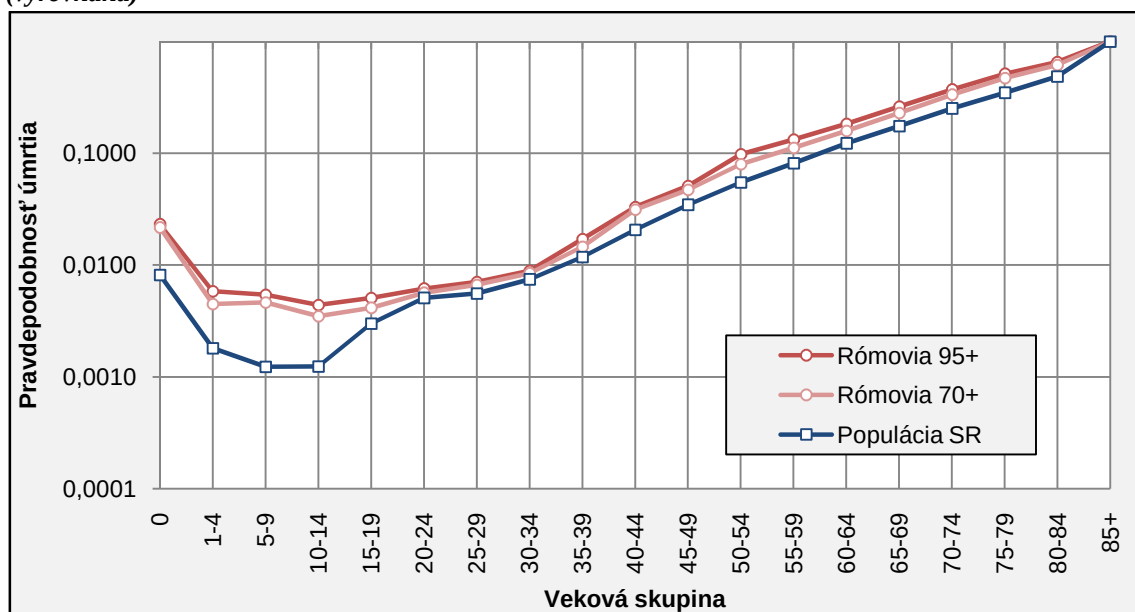
Veľmi mladá veková štruktúra rómskych lokalít spolu s pomerne malým počtom osôb výraznou mierou podmienila počet zomretých osôb v sledovanom období.¹²⁴ V dôsledku čoho bolo možné úmrtnostné tabuľky konštruovať len v skrátenej podobe, pričom sme navyše boli nútení v niektorých vekových skupinách (najmä vo veku nad 50 rokov) pristúpiť k vyrovnaní pravdepodobností úmrtia pomocou kľavých priemerov a modelových úmrtnostných tabuliek Coale, Demeny (1983).

Z priebehu pravdepodobností úmrtia podľa veku je u oboch pohlaví zrejmé, že vo všetkých vekových skupinách bola intenzita úmrtnosti v rómskych lokalitách vyššia, ako tomu bolo v celej populácii Slovenska. Najväčšie rozdiely existovali v dojčenskom a detskom veku, kde úmrtnosť rómskych chlapcov a dievčat bola 2–4-krát vyššia. Najmenšie rozdiely existovali u mužov vo veku 20–35 rokov a u žien vo veku 10–19 rokov.

Podobne ako v rómskej populácii Československa v 70. rokoch, ani v rómskych lokalitách neplatilo, že muži mali vo všetkých vekových skupinách horšie úmrtnostné charakteristiky ako ženy. Vyššiu úmrtnosť však dosahovali ženy z rómskych lokalít len vo veku 1–4 rokov. Nepotvrdila sa tak existencia ženskej nadúmrtnosti vo veku 13–24 rokov ako v prípade Rómiiek v 70. rokoch. S výnimkou najstarších vekových skupín bola mužská nadúmrtnosť nižšia ešte v dojčenskom veku a vo veku 25–34 rokov, kde sa pohybovala pod úrovňou 130 %. Najhoršie úmrtnostné pomery u mužov v porovnaní so ženami vládli vo veku 40–59 rokov, kde mužská nadúmrtnosť presahovala úroveň 180 %. Podružné maximum sa nachádzalo vo veku 5–24 rokov.

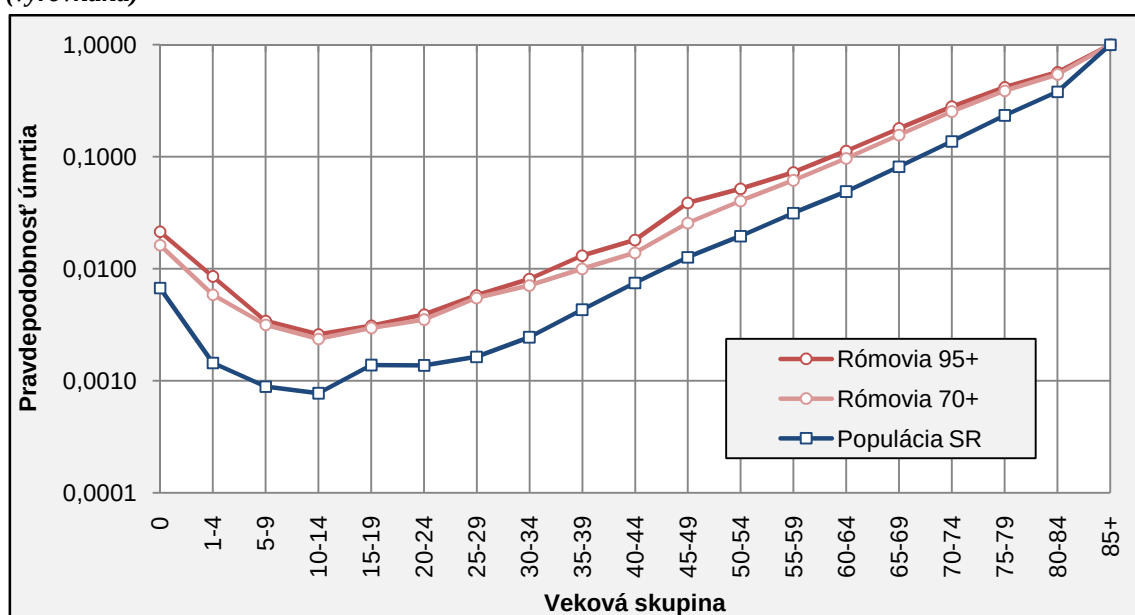
¹²⁴ Do veku vysokej intenzity úmrtnosti sa v rómskych lokalitách dostávajú len málopočetné generácie, čoho výsledkom je pomerne nízky počet zomretých osôb. Na druhej strane počet úmrtí v populácii Slovenska je ovplyvnený početnejšími generáciami prechádzajúcimi vekovými skupinami s vysokou pravdepodobnosťou úmrtia. Aj keď odhliadneme od rozdielov vo veľkosti jednotlivých populácií, hodnoty hrubej miery úmrtnosti sú nelogicky nižšie v rómskych lokalitách. Využitie hrubej miery úmrtnosti je v tomto prípade podmienené použitím metódy štandardizácie. Vzhľadom na možnosť výpočtu sofistikovanejších indikátorov úmrtnostných pomerov k tomuto kroku nepristupujeme a len čitateľa upozorňujeme na úskalia jeho použitia pri takto výrazne vekovo odlišných populáciách (bližšie pozri Šprocha, 2006, 2008).

Obr. 95 – Pravdepodobnosť úmrtia v rómskych lokalitách a na Slovensku, muži, 1996–2009 (vyrovnaná)

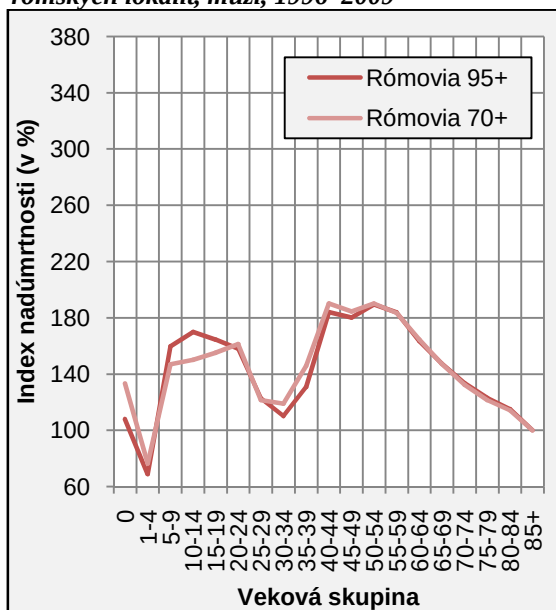
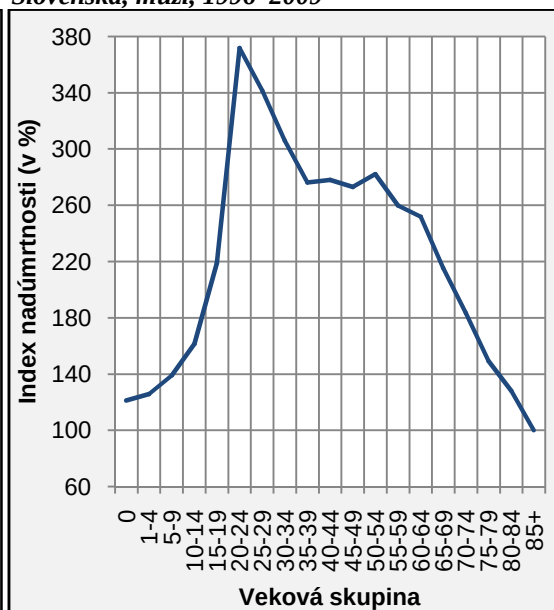
Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Obr. 96 – Pravdepodobnosť úmrtia v rómskych lokalitách a na Slovensku, ženy, 1996–2009 (vyrovnaná)

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Navyše sa opätovne potvrdilo, že rozdiely v úmrtnostných pomeroch medzi mužmi a ženami v rómskych lokalitách a populácii Slovenska nie sú v niektorých vekových skupinách natoľko výrazné. Okrem toho maximálne hodnoty indexu mužskej nadúmrtnosti a celkovo jeho priebeh mal v rómskych lokalitách mierne odlišný charakter. Kým v populácii Slovenska bolo maximum vo veku 20–24 rokov a následne v 35–59 rokoch, v rómskych lokalitách sa horšie úmrtnostné charakteristiky mužov prejavovali už vo veku 5–24 rokov a potom vo veku 40–44 rokov.

Obr. 97 – Index nadúmrtnosti populácie rómskych lokalít, muži, 1996–2009**Obr. 98 – Index nadúmrtnosti populácie Slovenska, muži, 1996–2009**

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Rozloženie príspevkov k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení (obr. 99 a 100) ukazuje, že mužská nadúmrtnosť v rómskych lokalitách najvýraznejšie znižovala ich strednú dĺžku života pri narodení oproti ženám vo veku 50–64 rokov. Výsledkom bol pokles o 2,2 resp. 2,4 roku (40 resp. 47% z rozdielu stredných dĺžok života pri narodení). V populácii Slovenska najväčšiu úlohu zohrávali vekové skupiny 55–69 ročných, ktoré svojimi nepriaznivými úmrtnosťnými pomermi znížili strednú dĺžku života mužov o viac ako 3 roky (37 %).

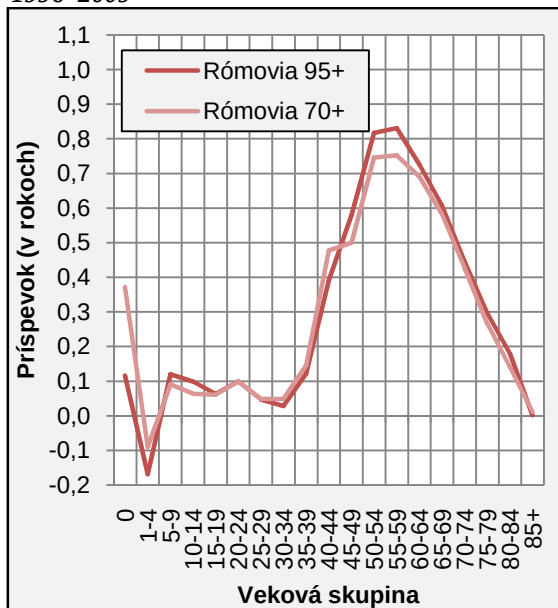
Sekundárne maximum indexu mužskej nadúmrtnosti vo veku 5–24 rokov sa v rómskych lokalitách na rozdieloch v strednej dĺžke života pri narodení medzi ženami a mužmi prejavilo len vo veľmi obmedzenej miere. Celkovo tieto vekové skupiny pokrývali len približne 0,3 resp. 0,4 roku (5 resp. 8%). V populácii Slovenska bol vplyv sekundárneho maxima mužskej nadúmrtnosti ešte menší. V oboch prípadoch ide o vplyv nízkej intenzity úmrtnosti týchto vekových skupín, ktoré sa aj napriek veľkým disparitám v úmrtnosti medzi mužmi a ženami nemohli výraznejšie podieľať na rozdieloch v hodnotách strednej dĺžky života pri narodení.

Ako je možné vidieť z obr. 99, existencia ženskej nadúmrtnosti v rómskych lokalitách sa prejavila aj v znížení rozdielu stredných dĺžok života pri narodení medzi ženami a mužmi. Jej vplyv však bol len minimálny (–0,09 resp. –0,17 roku; 1,8 resp. 3 %).

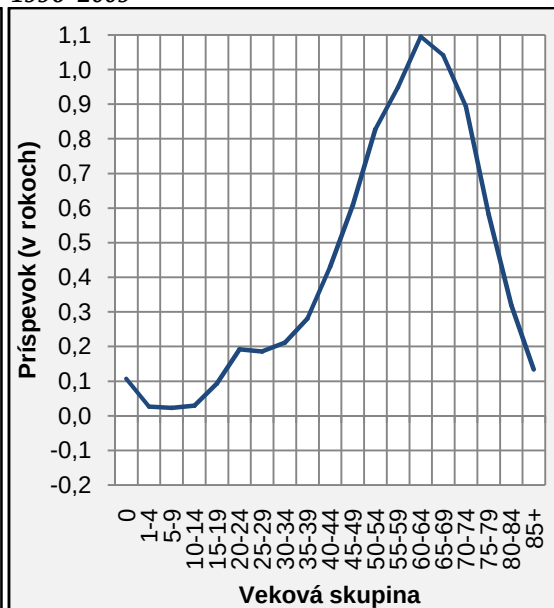
Stredná dĺžka života pri narodení ako syntetický ukazovateľ úmrtnostných pomerov závisiaci od intenzity úmrtnosti vo všetkých vekových skupinách by sa u mužov z rómskych lokalít v rokoch 1996–2009 pohybovala na úrovni 63,3 (Rómovia 95+) resp. 64,9 roku (Rómovia 70+) a u žien 68,4 (Rómovia 95+) resp. 70,3 rokov (Rómovia 70+). V porovnaní s mužmi Slovenska by tak bol tento ukazovateľ nižší o približne 5 resp. 6,5 roka a u žien o 7,5 resp. 9,4 rokov.¹²⁵ Podobné hodnoty strednej dĺžky života pri narodení ako populácia rómskych lokalít dosahovalo Slovensko približne v prvej polovici 50. rokov.

¹²⁵ Priemerná stredná dĺžka života pri narodení by u mužov Slovenska za roky 1996–2009 dosahovala úroveň 69,8 rokov a u žien 77,8 rokov.

Obr. 99 – Príspevky vekových skupín k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení medzi ženami a mužmi z rómskych lokalít, 1996–2009

Obr. 100 – Príspevky vekových skupín k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení medzi ženami a mužmi v populácii Slovenska, 1996–2009

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

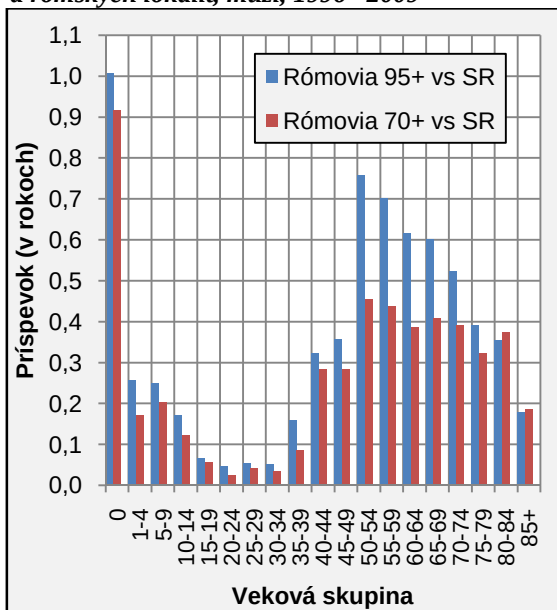
Okrem toho ešte spomenieme dve zaujímavosti. Vzhľadom na menšie odchýlky v úmrtnosti medzi mužmi a ženami v rómskych lokalitách bol rozdiel stredných dĺžok života pri narodení nižší (5,0 resp. 5,4 rokov) ako v populácii Slovenska (viac ako 8 rokov). Analýza úmrtnostných pomerov tiež ukázala, že u oboch pohlaví v rómskych lokalitách stále existuje paradox strednej dĺžky života.¹²⁶

Odchýlky v pravdepodobnosti úmrtia medzi populáciou rómskych lokalít a Slovenska môžeme najlepšie vidieť prostredníctvom príspevkov vekových skupín na celkovom rozdiely stredných dĺžok života pri narodení. Najviac sa na tejto diferencii podieľala úmrtnosť v najmladšom veku a tiež vo veku nad 50 rokov. U mužov prispieva úmrtnosť do prvého roku života celkovo 1,2 rokmi a u žien 0,9 rokmi. Vyššia intenzita úmrtnosti vo veku do 10 rokov sa u oboch pohlaví podpísala na znížení strednej dĺžky života pri narodení približne 1,9 rokmi. Rozdiel medzi mužmi a ženami z rómskych lokalít je však v príspevkoch do 5. roku života. Kým u mužov bola váha predovšetkým v najmladšej vekovej skupine, u žien významnú úlohu zohrávala tiež úmrtnosť vo veku 1–4 rokov.

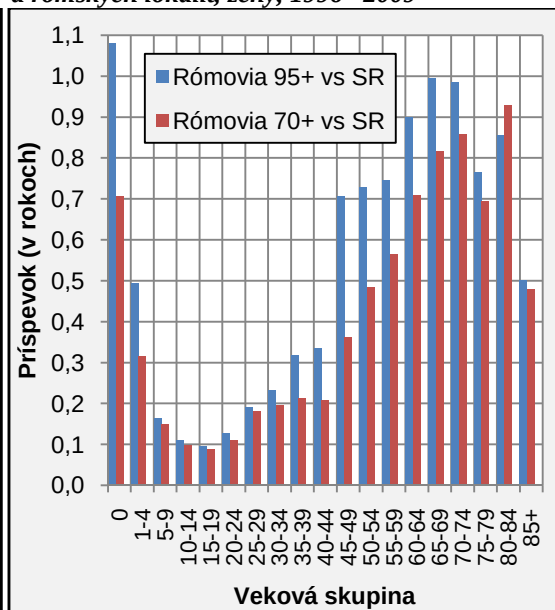
Okrem najmladších vekových skupín sa príspevky na rozdieloch v strednej dĺžke života pri narodení medzi populáciou Slovenska a rómskych lokalít sústreďovali približne vo veku nad 50 rokov u mužov a nad 45 rokov u žien. Celkovo v mužskej časti tvorili príspevky vo veku 50–75 rokov asi 3 roky a u žien vo veku 45–80 rokov to bolo až 5,6 roku.

¹²⁶ Rozdiel medzi strednou dĺžkou života pri narodení a strednou dĺžkou života osoby v presnom veku jeden rok dosahoval hodnotu 0,5 (Rómovia 95+) resp. 0,4 rokov (Rómovia 70+) u chlapcov a 0,5 (Rómovia 95+) resp. 0,2 rokov (Rómovia 70+) u dievčat.

Obr. 101 – Príspevky k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení medzi populáciou Slovenska a rómskych lokalít, muži, 1996–2009

Obr. 102 – Príspevky k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení medzi populáciou Slovenska a rómskych lokalít, ženy, 1996–2009

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

9.2.1 Dojčenská úmrtnosť

Úroveň dojčenskej úmrtnosti predstavuje všeobecne akceptovaný a často používaný indikátor socioekonomickej vyspelosti jednotlivých krajín a ich populácií. V starom demografickom režime zohrávala úmrtnosť detí a najmä detí do jedného roku života jednu z kľúčových úloh v procese demografickej reprodukcie. Vysoká intenzita úmrtnosti v najmladších vekových skupinách sa významnou mierou odrážala v hodnotách strednej dĺžky života pri narodení.

Samotné rozdiely v intenzite dojčenskej úmrtnosti medzi jednotlivými populáciami, prípadne v rámci nich, môžu byť pomerne dôležitým ukazovateľom sociálnych nerovností v dôsledku pôsobenia rôznych faktorov založených vo väčšine prípadov na mechanizmoch sociálnej exklúzie. Nedostatočný prístup určitých skupín obyvateľstva k zdravotnej starostlivosti, k informáciám a vo všeobecnosti k normálnemu chodu spoločnosti môže vytvoriť zhoršené podmienky v zdravotnom stave a v úmrtnostných charakteristikách najmladších detí.

Základné poznatky o úmrtnosti detí v prvom roku života zobrazuje tab. 29. Ako je z nej zrejmé, v rómskych lokalitách bola úroveň dojčenskej úmrtnosti v porovnaní s populáciou Slovenska takmer 2–3-krát vyššia. Predovšetkým rómske lokality (95+) sa vyznačovali nepriaznivými úmrtnostnými pomermi detí v prvom roku života. V rokoch 1996–2009 tu kvocient dojčenskej úmrtnosti v priemere presahoval úroveň 22 %, kým v populácii Slovenska to bolo približne len 7,5 %. Podobne nepriaznivé postavenie lokálnej rómskej populácie z pohľadu dojčenskej úmrtnosti potvrdil v 90. rokoch výskum Garassyho (2000) na vzorke Rómov z oblasti Rimavskej Soboty.

Jednou z dôležitých charakteristík dojčenskej úmrtnosti je jej nerovnomerne rozloženie počas celého roku života. Vo všeobecnosti platí, že veľká časť detí zomiera veľmi skoro po narodení a s narastajúcim vekom sa intenzita úmrtnosti znižuje. Táto vlastnosť dojčenskej úmrtnosti si vyžiadala vypracovať jemnejšie ukazovatele, ktoré rozdeľujú prvý rok života na

menšie časové úseky a umožňujú ich porovnať z hľadiska intenzity úmrtnosti. K najvýznamnejším patria kvocient novorodeneckej a ponovorodeneckej úmrtnosti.

Dôležitou charakteristickou črtou dojčenskej úmrtnosti v rómskych lokalitách je vyššia úroveň ponovorodeneckej úmrtnosti. Na úhrne dojčenskej úmrtnosti sa ponovorodenecká úmrtnosť podieľala približne 56 resp. 60% a jej hodnoty sa pohybovali na úrovni 10,7 (Rómovia 70+) resp. 13,4‰ (Rómovia 95+). V populácii Slovenska naopak sledujeme, že hlavnú úlohu zohrávala novorodenecká úmrtnosť, ktorá predstavovala približne 60 % z celkovej intenzity úmrtnosti v prvom roku života.

Pri diferenčných analýzach úmrtnosti v prvom roku života môžeme uvažované determinanty rozdeliť do dvoch veľkých skupín. Do prvej skupiny patria biologické alebo endogénne faktory, ku ktorým je možné priradiť najmä vek matky, poradie dieťaťa, dĺžku tehotenstva, pôrodnú hmotnosť dieťaťa. Druhú skupinu tvoria exogénne faktory založené zväčša na socioekonomických rozdieloch. K týmto determinantom patria predovšetkým hospodárska úroveň, dostupnosť a kvalita lekárskej starostlivosti, miera a stupeň informovanosti, s čím súvisí tiež prevalencia výskytu tzv. rizikového správania (ako napr. fajčenie, požívanie alkoholických nápojov, výskyt infekcií a tiež ťažká manuálna práca v dobe tehotenstva a dojčenia). Kým prvá skupina faktorov ovplyvňuje predovšetkým úmrtnosť v rannej fáze po pôrode, teda predovšetkým úroveň novorodeneckej úmrtnosti (do 28 dní), druhá skupina faktorov sa prejavuje predovšetkým v postneonatálnom období (Rychtaříková, 1999, 2000).

Rozdelenie príčin smrti na vrodené (endogénne) a vonkajšie (exogénne) (napr. infekčné ochorenia, choroby tráviacej a dýchacej sústavy) zohráva pri analýze dojčenskej úmrtnosti dôležitú úlohu. Z pohľadu príčin smrti dojčiat sa vo všeobecnosti predpokladá, že úmrtia v prvých dňoch života sú vo väčšine prípadov spôsobené endogennými (vrodenými) chybami. S rastúcim vekom sa na úmrtnosti detí do jedného roku stále vo väčšej miere podieľajú predovšetkým exogénne príčiny. Novorodenecká úmrtnosť je preto do značnej miery ovplyvnená vrodenými predispozíciami dieťaťa, pričom na ponovorodeneckej úmrtnosti sa tieto faktory odrážajú už menej.

Výrazne vyššia intenzita ponovorodeneckej úmrtnosti v rómskych lokalitách môže nasvedčovať na intenzívnejší vplyv vonkajších faktorov (životné prostredie, starostlivosť o deti, využívanie lekárskej starostlivosti, socioekonomické podmienky), ktoré spolu s niektorými biologickými predispozíciami môžu ovplyvňovať zhoršenie pravdepodobnosti prežitia v ponovorodeneckom veku.

Z tab. 29 je zrejmé, že pri všetkých sledovaných ukazovateľoch úmrtnosti prvého roku života mali deti z rómskych lokalít horšie postavenie ako deti v populácii Slovenska, pričom platilo, že chlapci vykazovali nepriaznivejšie úmrtnostné charakteristiky ako dievčatá. Okrem toho je tiež zjavné, že tehotenstvá žien v rómskych lokalitách častejšie končili pôrodom mŕtvonarodeného dieťaťa.

Presnejšie vyjadrenie priebehu procesu úmrtnosti detí v prvom roku života prináša tabuľka dojčenskej úmrtnosti, ktorá je v podstate pokračovaním a rozšírením bežne používanej úmrtnostnej tabuľky.

Tab. 29 – Úmrtnosť detí z rómskych lokalít a v populácii Slovenska v prvom roku života, 1996– 2009¹²⁷

Populácia	Pohlavie	Ukazovateľ					
		kvocient dojčenskej úmrtnosti (v ‰) ¹	kvocient novoro- deneckej úmrtnosti (v ‰) ²	kvocient ponovoro- deneckej úmrtnosti (v ‰) ³	kvocient skorej novoro- deneckej úmrtnosti (v ‰) ⁴	index perinatálnej úmrtnosti (v ‰) ⁵	index mŕtvo- rodenosti (v ‰) ⁶
Rómske lokality 95+	chlapci	23,2	8,5	14,6	6,9	15,4	0,9
	dievčatá	21,4	9,4	12,0	5,1	17,2	1,2
	spolu	22,3	9,0	13,4	6,1	16,3	1,0
Rómske lokality 70+	chlapci	21,7	9,5	12,1	7,3	15,0	0,8
	dievčatá	16,3	7,1	9,2	4,2	12,8	0,9
	spolu	19,0	8,3	10,7	5,8	13,9	0,8
Populácia Slovenska	chlapci	8,2	5,0	3,2	3,4	7,5	0,4
	dievčatá	6,7	4,1	2,7	2,8	6,8	0,4
	spolu	7,5	4,5	3,0	3,1	7,2	0,4

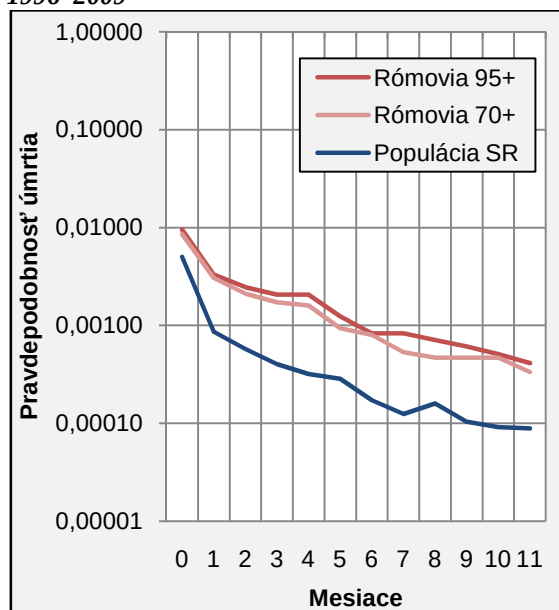
¹počet zomretých detí do jedného roku života (0–364 dní) na 1000 živonarodených detí²počet zomretých detí do 28 dní od pôrodu (0–27 dní) na 1000 živonarodených detí³počet zomretých detí od 28. dňa do konca prvého roku života (28–364 dní) na 1000 živonarodených detí⁴počet zomretých detí do 7 dní od pôrodu na 1000 živonarodených detí⁵počet zomretých detí do 7 dní od pôrodu a počet mŕtvonarodených na 1000 živonarodených detí⁶počet mŕtvonarodených detí na 100 živonarodených detí**Zdroj:** ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Priebeh pravdepodobnosti úmrtia s vekom dieťaťa má síce klesajúcu tendenciu nielen v populácii Slovenska, ale aj v rómskych lokalitách, no pokles medzi prvým (nultým) a druhým mesiacom života je u chlapcov i dievčat výrazne menší. Výsledkom tohto vývoja je prehĺbenie disproporcií medzi populáciou rómskych lokalít a Slovenska, pričom najmenšie rozdiely sú práve v prvom mesiaci života. Práve úmrtia do konca nultého mesiaca sú v najväčšej miere podmienené biologicky. S postupným starnutím dojčiat sa čoraz viac presadzuje vplyv exogénnych faktorov. Vo všetkých mesiacoch dojčenského veku preto platilo, že chlapci i dievčatá narodené matkám s trvalým pobytom v sledovaných rómskych lokalitách mali vyššiu pravdepodobnosť úmrtia ako deti narodené ženám v celej populácii Slovenska. Z 1000 živonarodených detí by sa svojich prvých narodenín dožilo približne 976 (Rómovia 95+) resp. 979 chlapcov (Rómovia 70+) a 978 (Rómovia 95+) resp. 981 (Rómovia 70+) dievčat. V prípade populácie Slovenska by to v priemere bolo až 992 chlapcov a 993 dievčat.

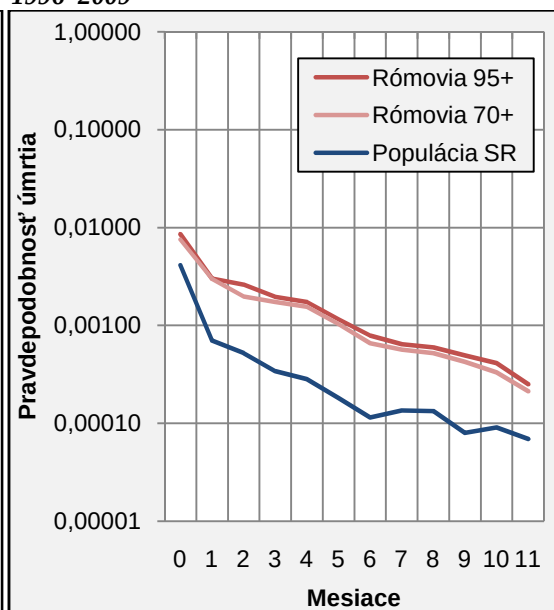
Príčiny horších úmrtnostných pomerov v dojčenskom veku v rómskych osadách je možné hľadať v pôsobení niekoľkých faktorov. Predovšetkým ide o nízku pôrodnú hmotnosť novorodencov, ktorá do veľkej miery súvisí s častejším výskytom predčasných pôrodov, nesprávnymi až patologickými návykmi počas tehotenstva (napr. užívanie zdraviu škodlivých látok počas tehotenstva - kofeín, alkohol, nikotín), ďalej v nevhodných životných podmienkach tehotných žien a novonarodených detí a tiež v ich celkovo horšom zdravotnom stave.

¹²⁷ Vzhľadom na určité rozdiely v slovenskej a českej terminológii (pozri napr. Jurčová, 2005; Pavlík, Kalibová 2005) sme považovali za vhodné uviesť koncept výpočtu jednotlivých ukazovateľov úmrtnosti v prvom roku života v poznámkach pod tabuľkou. Príkladom môže byť použitie samotného výrazu kvocient, ktorý je v slovenskej terminológii nahradený (a dovoľme si povedať, že z nášho pohľadu nesprávne) pomenovaním miera.

Obr. 103 – Vývoj pravdepodobnosti úmrtia detí z rómskych lokalít v prvom roku života, chlapci, 1996–2009

Obr. 104 – Vývoj pravdepodobnosti úmrtia detí z rómskych lokalít v prvom roku života, dievčatá, 1996–2009

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Viaceré výskumy (napr. Bernasovská a kol., 1977; Bernasovský, Bernasovská, 1985; Šaško, 2002) poukazujú na skutočnosť, že rómski novorodenci majú vo všeobecnosti nižšiu pôrodnú hmotnosť, kratšiu pôrodnú dĺžku, rodia sa s menším obvodom hlavy a hrudníka, ako je tomu u detí nerómskej populácie. Na vyššiu intenzitu dojčenskej úmrtnosti môže vplývať aj prevalencia prematurity (predčasnej dospelosti) (Dejmek a kol., 1996) a už spomínaná vyššia miera inbrídingu (Ferák, Siváková, Siegelová, 1987).

K podobným záverom dospejeme aj v prípade detí narodených matkám z rómskych lokalít. Na prvý pohľad to potvrdzuje už porovnanie hodnôt priemernej pôrodnej hmotnosti chlapcov a dievčat narodených v rómskych lokalitách s celou populáciou Slovenska. Priemerná pôrodná hmotnosť chlapcov z rómskych lokalít sa v rokoch 1996–2009 pohybovala približne na úrovni 2925 (Rómovia 95+) resp. 2990 g (Rómovia 70+) a u dievčat to bolo len 2818 (Rómovia 95+) resp. 2881 g (Rómovia 70+). V populácii Slovenska priemer pôrodných hmotností chlapcov dosahoval hodnotu 3325 g a u dievčat 3249 g.

Do skupiny novorodencov s nízkou pôrodnou hmotnosťou patria vo všeobecnosti deti, ktoré pri pôrode vážili menej ako 2500 g.¹²⁸ Podľa tohto najjednoduchšieho rozdelenia je zrejmé, že zastúpenie novorodencov s pôrodnou hmotnosťou nižšou ako 2500 g bolo v rómskych lokalitách 2–3-krát vyššie. Kým podiel chlapcov spadajúcich do tejto hmotnostnej skupiny dosahoval približne 14 resp. 16 % a u dievčat 18 resp. 21 %, v celej populácii Slovenska sa ich zastúpenie pohybovalo na úrovni 6 % u chlapcov a 7 % u dievčat. Uvedené rozdelenie však neprihliada na príčiny nízkej pôrodnej hmotnosti, a preto predstavuje len prvotný pohľad.

Skupina detí narodených s nízkou pôrodnou hmotnosťou, resp. nižšou ako 2500 g v sebe zahŕňa v skutočnosti dve základné a úplne rozdielne kategórie novorodencov. Na jednej strane

¹²⁸ Novorodenci sú podľa pôrodnej hmotnosti rozdeľovaní do štyroch, resp. piatich základných skupín. Deti, ktoré pri pôrode vážili menej ako 1000 g, tvoria skupinu novorodencov s extrémne nízkou pôrodnou hmotnosťou. Veľmi nízka pôrodná hmotnosť je ohraničená 1000–1499 g a nízka pôrodná hmotnosť 1500–2499 g. Za normálnu pôrodnú hmotnosť sa označuje váha v rozpätí 2500–3999 g, pričom nad 4000 g sú deti s nadmernou hmotnosťou.

ide o predčasne narodené (nedonosené) deti, kedy nízka pôrodná hmotnosť korešponduje so skrátenou dĺžkou gravidity. Na druhej strane stoja (hypotrofickí) novorodenci, kde pôrodná hmotnosť je nižšia, ako by mala byť, vzhľadom na gestačný vek.¹²⁹ Za účelom klasifikácie novorodencov podľa trofiky (hypotrofický, eutrofický, hypertrofický) sa využíva metóda percentilového rozdelenia. Deti s normálnou pôrodnou hmotnosťou patria do intervalu 25.–75. percentilu, pričom horných a dolných 5% (niekedy 10 %) ohraničujú hypertrofického a hypotrofického jedinca. Podľa tabuliek Kučeru a kol. (Ministerstvo zdravotníctva SR, 2008, s. 39) sa podiel detí z rómskych lokalít, ktorých pôrodná hmotnosť spadala do prvých piatich percent rozdelenia príslušného gestačného veku, pohyboval na úrovni 17 resp. 19% u chlapcov a 14 resp. 17% u dievčat. V populácii Slovenska predstavovali hypotrofickí chlapci len približne 7% a dievčatá 6% z celkového počtu narodených detí v rokoch 1996–2009.

Tab. 30 – Rozdelenie novorodencov z rómskych lokalít a populácie Slovenska podľa trofiky, 1999–2009

Trofika novorodenca	Rómske lokality 95+ (v%)			Rómske lokality 70+ (v%)			Populácia Slovenska (v%)		
	Chlapci	Dievčatá	Spolu	Chlapci	Dievčatá	Spolu	Chlapci	Dievčatá	Spolu
hypotrofický	19,3	16,9	18,1	17,4	14,6	16,0	7,3	6,0	6,6
epitrofický	80,0	82,0	81,0	81,5	84,1	82,8	88,5	89,5	89,0
hypertrofický	0,7	1,1	0,9	1,1	1,3	1,2	4,2	4,6	4,4

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Okrem toho sa potvrdilo, že rozdiely medzi novorodencami z rómskych lokalít a v populácii Slovenska sú aj na druhej strane z pohľadu trofiky. Podiel hypertrofických chlapcov i dievčat bol v celom sledovanom období signifikantne vyšší (4% chlapci, 4,6% dievčatá) v populácii Slovenska ako u detí z rómskych lokalít (0,7 resp. 1,1% chlapci; 1,1 resp. 1,3% dievčatá).

Skutočnosť, že rómske deti sa rodia vo všeobecnosti ľahšie a predčasne, potvrdzuje tiež zastúpenie nedonosených detí. Táto skupina sa podobne ako v prípade hypotrofických novorodencov vyznačuje anatomicou a funkčnou nezrelosťou, no váha a dĺžka dieťaťa sú primerané k dĺžke gestácie.¹³⁰ Ako je vidieť v tab. 31, podiel nezrelých detí sa v rómskych lokalitách pohyboval na úrovni približne 5% (viac u dievčat), kým v celej populácii Slovenska to bolo len niečo viac ako 2%.

Tab. 31 – Rozdelenie novorodencov z rómskych lokalít a populácie Slovenska podľa miery nezrelosti, 1996–2009

Miera nezrelosti novorodenca	Rómske lokality 95+			Rómske lokality 70+			Populácia Slovenska		
	Chlapci	Dievčatá	Spolu	Chlapci	Dievčatá	Spolu	Chlapci	Dievčatá	Spolu
úplne nezrelé	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1
veľmi nezrelé	0,2	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	0,2
stredne nezrelé	1,4	1,1	1,2	1,1	0,9	1,0	0,6	0,5	0,5
mierne nezrelé	3,3	4,3	3,8	3,4	3,7	3,5	1,5	1,7	1,6
spolu	4,8	5,8	5,3	4,7	4,9	4,8	2,3	2,3	2,3

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

¹²⁹ V prípade, že pôrodná hmotnosť je vyššia ako štandard prislúchajúci danej dĺžke tehotenstva, hovoríme o hypertrofických novorodencoch. Dieťa, ktoré má vzhľadom na dĺžku tehotenstva normálnu pôrodnú hmotnosť, sa označuje ako eutrofické.

¹³⁰ Pri predčasne narodených deťoch je dĺžka tehotenstva kratšia ako 37 týždňov. V kombinácii s hmotnosťou sa predčasne narodené deti rozdeľujú na úplne nezrelé (do 1000 g, do 26 týždňov), veľmi nezrelé (1000–1500 g, 26–30 týždňov), stredne nezrelé (1500–2000 g, 30–34 týždňov) a mierne nezrelé (2000–2500 g, 34–37 týždňov).

Okrem rozdielov v pôrodnej hmotnosti sa v rómskych lokalitách prejavili tiež rozdiely v pôrodnej dĺžke a čiastočne aj v gestačnom veku (tab. 32). Okrem dĺžky tehotenstva štúdia Bernasovského a kol. (1981) poukázala na súvislosť medzi vekom rómskych rodičiek a pôrodnou hmotnosťou. So zvyšovaním veku a výšky rómskej rodičky priamo úmerne narastala pôrodná hmotnosť a dĺžka novorodenca.

Tab. 32 – Rozdelenie novorodencov z rómskych lokalít a populácie Slovenska podľa pôrodnej váhy, gestačného veku a pôrodnej dĺžky, 1996–2009

Ukazovateľ	Rómske lokality 95+			Rómske lokality 70+			Populácia Slovenska		
	Chlapci	Dievčatá	Spolu	Chlapci	Dievčatá	Spolu	Chlapci	Dievčatá	Spolu
<i>Pôrodná váha (v %)</i>									
do 1000 g	0,5	0,6	0,5	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
1000–1499 g	1,7	1,2	1,4	1,2	0,8	1,0	0,6	0,6	0,6
1500–2499 g	14,5	19,1	16,7	12,7	16,6	14,6	5,4	6,3	5,7
2500–3999 g	81,8	78,2	80,1	83,4	81,2	82,3	84,0	85,7	84,6
4000 g a viac	1,5	0,9	1,2	2,5	1,1	1,8	9,8	7,1	8,8
Priemer (v g)	2925	2819	2873	2990	2882	2938	3326	3250	3298
<i>Gestačný vek (v %)</i>									
do 37 týždňov	10,6	10,3	10,4	9,4	8,8	9,1	8,5	8,2	8,4
37–41 týžd.	88,4	89,0	88,7	89,4	90,6	90,0	88,5	88,8	88,7
42 týžd. a viac	1,1	0,7	0,9	1,2	0,6	0,9	2,9	3,0	2,9
Priemer (v týžd.)	38,9	38,9	38,9	38,9	39,0	38,9	39,4	39,4	39,4
<i>Pôrodná dĺžka (v %)</i>									
do 35 cm	0,5	0,5	0,5	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2
35–39 cm	1,6	1,3	1,4	1,1	0,9	1,0	0,5	0,5	0,5
40–44 cm	7,4	10,1	8,7	5,6	7,1	6,3	2,4	2,9	2,6
45–49 cm	60,8	69,5	65,0	51,3	61,9	56,4	29,4	41,1	35,1
50–54 cm	29,6	18,5	24,2	40,0	28,9	34,6	64,1	53,6	59,0
55 cm a viac	0,1	0,1	0,1	1,7	1,0	1,4	3,4	1,7	2,6
Priemer (v cm)	47,9	47,3	47,6	48,7	48,1	48,4	50,2	49,5	49,8

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Rozdiely medzi rómskymi a nerómskymi deťmi sa prejavujú nielen pri narodení, ale pretrvávajú aj v predškolskom a školskom veku. Rómske deti sú oproti nerómskym menšie a ľahšie, pričom odchýlky vo výške sú výraznejšie ako v hmotnosti. Bernasovský a Bernasovská (1985) považujú tieto charakteristiky za etnické a antropologické špecifikum tejto skupiny obyvateľstva.

9.2.2 Úmrtnosť podľa príčin smrti

V pozadí hodnôt strednej dĺžky života sa skrývajú zložité a viacnásobne podmienené vzťahy viacerých vonkajších a vnútorných faktorov. Jedným z dôležitých aspektov analýzy procesu úmrtnosti je preto poznanie príčin smrti. Najvýznamnejšie príčiny smrti nás na jednej strane nepriamo do určitej miery informujú o zdravotnom stave populácie a na druhej ovplyvňujú samotnú intenzitu úmrtnosti a vytvárajú predpoklad pre vznik rozdielov v úmrtnostných charakteristikách medzi jednotlivými populáciami.

V rokoch 1996–2009 zomrelo na Slovensku priemerne 48% mužov a takmer 62% žien na ochorenia obehovej sústavy. Spolu s nádorovými ochoreniami stáli tieto dve skupiny príčin smrti v pozadí necelých 73% úmrtí mužov a takmer 82% žien. V prípade, že k nim pridáme

ešte ochorenia tráviacej, dýchacej sústavy a vonkajšie príčiny smrti, potom týchto päť skupín predstavovalo celkovo viac ako 94 % všetkých úmrtí.

Podobne mali prevahu ochorenia obehovej sústavy a nádorové ochorenia v rómskych lokalitách, no ich zastúpenie z celkového počtu zomretých bolo výrazne nižšie. V rómskych lokalitách (70+) sa tieto dve skupiny príčin smrti podieľali na približne 63 % úmrtí (60 % muži; 66 % ženy), pričom v špecificky vyčlenených rómskych lokalitách (95+) to bolo dokonca len 52 % (49 % muži, 56 % ženy). Zastúpenie úmrtí na ochorenia dýchacej sústavy a vonkajšie príčiny však bolo v porovnaní s populáciou Slovenska vyššie. Celkovo ochorenia obehovej, dýchacej, tráviacej sústavy, nádorové ochorenia a vonkajšie príčiny smrti stáli v rómskych lokalitách v pozadí 80 resp. 85 % úmrtí. Ostatné príčiny smrti tvorili v týchto populáciách druhú, resp. tretiu najpočetnejšiu skupinu, pričom najväčšie zastúpenie v nich mali najmä ochorenia nervového systému a choroby spojené s perinatálnou periódou.

Tab. 33 – Štruktúra zomretých podľa príčin smrti v rómskych lokalitách a v populácii Slovenska, 1996–2009

Skupina príčin smrti	Rómske lokality 95+			Rómske lokality 70+			Populácia Slovensko		
	Muži	Ženy	Spolu	Muži	Ženy	Spolu	Muži	Ženy	Spolu
Obehová sústava	34,8	37,6	36,1	40,7	51,4	45,6	48,1	61,8	54,5
Nádory	14,6	17,9	16,1	19,5	14,9	17,4	24,8	19,7	22,4
Vonkajšie príčiny	13,7	6,6	10,4	11,4	6,1	9,0	8,9	2,8	6,0
Dýchacia sústava	11,9	12,5	12,2	9,0	9,3	9,2	6,1	5,4	5,8
Tráviaca sústava	5,7	4,1	4,9	4,5	3,2	3,9	6,0	4,0	5,1
Ostatné príčiny	19,4	21,3	20,3	14,9	15,1	15,0	6,1	6,3	6,2

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Štruktúra zomretých podľa príčin smrti predstavuje len prvotný a pri tak vekovo odlišných populáciách zároveň pomerne skreslený pohľad na problematiku úmrtnosti podľa príčin smrti. Intenzita úmrtnosti na jednotlivé príčiny smrti sa výrazne mení s vekom, a preto nie je možné v našom prípade abstrahovať od tejto skutočnosti. Za týmto účelom sme použili metódu štandardizácie (WHO európsky štandard) a tiež dekompozíciu strednej dĺžky života pri narodení, na základe ktorej dokážeme určiť, ktoré príčiny smrti sa podieľajú najviac na rozdieloch v hodnotách tohto syntetického ukazovateľa úmrtnosti.

Na základe porovnania štandardizovaných mier úmrtnosti môžeme povedať, že u oboch pohlaví a v takmer všetkých kapitolách príčin smrti mala populácia rómskych lokalít horšie úmrtnostné pomery ako populácia Slovenska. Najväčšie rozdiely existovali predovšetkým v kapitolách ochorenia dýchacej a obehovej sústavy a tiež v skupine ostatných príčin. Najvýraznejšou mierou sa pod nepriaznivé pomery v rómskych lokalitách z pohľadu kategórie ostatné príčiny zaslúžili úmrtia detí do jedného roku života a úmrtia na ochorenia nervovej sústavy. Na druhej strane výsledky štandardizácie tiež poukázali na pomerne malé rozdiely v intenzite úmrtnosti na ochorenia tráviacej sústavy, pričom u mužov z rómskych lokalít boli úmrtnostné charakteristiky dokonca priaznivejšie ako v celej populácii Slovenska.

Rozdiely v hodnotách strednej dĺžky života pri narodení medzi populáciou Slovenska a rómskych lokalít sú do veľkej miery ovplyvnené práve rozdielmi v epidemiologickej situácii a tým v intenzite úmrtnosti jednotlivých vekových skupín podľa príčin smrti. Za účelom kvantifikácie tohto vplyvu bola vypočítaná dekompozícia rozdielov strednej dĺžky života pri narodení podľa vybraných kapitol príčin smrti, veku a pohlavia (metóda Arriaga, 1984).

Tab. 34 – Štandardizované miery úmrtnosti na vybrané skupiny príčin smrti v rómskych lokalitách a v populácii Slovenska, 1996–2009

Kapitola príčin smrti	Rómske lokality (95+)		Rómske lokality (70+)		Populácia Slovenska	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Obehová sústava	805	608	745	524	649	425
Nádory	383	181	337	162	313	151
Vonkajšie príčiny	105	38	100	36	97	23
Dýchacia sústava	133	111	105	79	82	39
Tráviaca sústava	57	32	63	29	73	31
Ostatné príčiny	121	91	113	83	77	51

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Hlavné výsledky dekompozície zobrazuje tab. 35. Ako je z nej zrejmé, v mužskej zložke najviac pôsobí na vznik rozdielov medzi obyvateľstvom Slovenska a populáciou rómskych lokalít intenzita úmrtnosti na ochorenia obehovej sústavy. Tá znižuje strednú dĺžku života pri narodení o približne 2,0 (Rómovia 70+) resp. 2,7 roku (Rómovia 95+), čo predstavuje viac ako 40 % z celkového rozdielu. Dominantnú pozíciu majú kardiovaskulárne ochorenia aj u žien, kde hodnoty strednej dĺžky života pri narodení sú vďaka vyššej úmrtnosti na túto skupinu príčin v porovnaní s populáciou Slovenska kratšie o 3,6 resp. 3,7 roku (40 resp. 49 % rozdielu). Uvedené výsledky potvrdzujú niektoré čiastkové analýzy, ktoré práve ochorenia obehového systému zaraďujú medzi najväčšie faktory negatívne ovplyvňujúce zdravotný stav a úmrtnosť obyvateľstva rómskych lokalít.

Nádorové ochorenia zohrávali pomerne dôležitú úlohu u mužov (0,8 roku, takmer 17 %) z rómskych lokalít (70+) a u žien (1,8 roku, 19 %) z rómskych lokalít (95+). Z ďalších kapitol je potrebné spomenúť tiež váhu ochorení združených do spojenej skupiny ostatné príčiny, ktorá sa na rozdieloch v strednej dĺžke života pri narodení podieľala u mužov približne 1,0 resp. 1,2 rokmi (18,5 resp. 21 %) a u žien 1,3 resp. 1,6 rokmi (17 %). Okrem toho sa potvrdili tiež nepriaznivé úmrtnostné pomery v skupine ochorenia dýchacej sústavy, ktoré skracovali nádej na dožitie o približne 0,8 resp. 1,2 roku u mužov (16 resp. 18 %) a 1,1 resp. 1,6 roka u žien (15 resp. 17 %). Najmenší vplyv na rozdiely v strednej dĺžke života pri narodení medzi obyvateľstvom Slovenska a rómskych lokalít mali úmrtia na ochorenia tráviacej sústavy.

Tab. 35 – Príspevky k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení medzi populáciou Slovenska a rómskych lokalít podľa vybraných skupín príčin smrti, 1996–2009

Kapitola príčin smrti	Rómske lokality 95+				Rómske lokality 70+			
	Muži		Ženy		Muži		Ženy	
	roky	%	roky	%	roky	%	roky	%
Obehová sústava	2,69	41,4	3,74	39,6	1,96	40,2	3,65	48,8
Nádory	0,51	7,9	1,79	18,9	0,81	16,6	0,75	10,0
Dýchacia sústava	1,20	18,4	1,61	17,1	0,78	16,0	1,13	15,1
Tráviaca sústava	0,13	2,0	0,19	2,0	0,01	0,5	0,13	1,7
Vonkajšie príčiny	0,77	11,8	0,54	5,8	0,28	5,8	0,53	7,1
Ostatné príčiny	1,20	18,5	1,58	16,7	1,03	20,9	1,29	17,3
Spolu	6,51	100,0	9,45	100,0	4,88	100,0	7,48	100,0

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Dôležitý pohľad na rozdiely v úmrtnostných pomeroch medzi populáciou rómskych lokalít a Slovenska prináša tiež koncept odvrátiteľnej úmrtnosti. Jeho hlavným poslaním je vytvoriť nástroj na meranie vplyvu lekárskej starostlivosti na zdravotný stav obyvateľstva a jeho

úmrtnosť. Odhliadnuc od vplyvu regionálnych disproporcií v kvalite lekárskej starostlivosti a účinnosti zdravotníckej politiky môžu rozdiely v intenzite odvrátiteľnej úmrtnosti poukazovať na exklúziu určitých skupín obyvateľstva z dostupnosti zdravotníckej starostlivosti, jej využívania a participácie na preventívnych opatreniach (Burcin, 2008).

Vo všeobecnosti sa vychádza z predpokladu, že efektivitu lekárskej starostlivosti v zmysle jej kvality je možné do určitej miery kvantifikovať na základe úmrtnosti na vybrané príčiny smrti, ktoré sa dajú úplne alebo aspoň čiastočne eliminovať prostredníctvom skorých a vhodných intervencií (Burcin, 2008). Ide o skupiny ochorení, ktorým je možné predchádzať preventívnymi opatreniami (preventívne vyšetrenia, programy a pod.), je možné ich vyliečiť, prípadne je možné im predchádzať a súčasne ich aj úspešne liečiť v prípadoch, kedy dôjde k rozvinutiu ochorenia (Burcin, 2008).

Koncept odvrátiteľnej úmrtnosti na populáciu Českej republiky a Slovenska v republikovom a regionálnom pohľade aplikovali Burcin (2008), Burcin, Kučera (2008) a v slovenskom prostredí Burcin a Mészáros (2008) a Mészáros (2008, 2009). Vychádzajúc z ich poznatkov sme použili zoznam príčin, resp. skupín príčin smrti, ktoré podľa Newey et al. (2004) spadajú do kategórie odvrátiteľných. Celkovo je možné hovoriť o troch veľkých skupinách:

1. liečiteľné ochorenia - reagujú na liečbu a pomocou vhodných zásahov je možné pacienta úplne zbaviť ich príznakov a vyliečiť ho. Charakterizujú do určitej miery kvalitu zdravotníckej starostlivosti.

2. predíditeľné ochorenia (ochorenia, ktorým je možné predchádzať) - pôsobi na nich predovšetkým primárna prevencia. Signalizujú úroveň a participáciu populácie na prevenčných zdravotníckych programoch.

3. ischemická choroba srdca - vyčlenená ako špeciálna kategória vzhľadom na nie úplne zrejmy prínos zdravotníckej starostlivosti k zlepšeniu úmrtnostných charakteristík. Môže deklarovať nielen stav zdravotníckej starostlivosti, ale tiež úspešnosť zdravotníckej politiky a jej prevenčných programov. Navyše vysoká početnosť úmrtí na ischemickú chorobu srdca môže zakrývať vplyv zdravotníckej starostlivosti u iných ochorení (Burcin, 2008).

Okrem výberu a kategorizácie príčin smrti dôležitú úlohu zohráva tiež horná a dolná hranica veku, pre ktorý je analyzovaný ich vplyv na intenzitu úmrtnosti. S výnimkou niektorých liečiteľných ochorení ako napr.: čierny kašeľ, osýpky, leukémia, cukrovka, zhubný nádor tela maternice a ďalšie (pozri napr. Burcin, 2008; Mészáros, 2009) sú do úvahy brané len tie úmrtia, ktoré sa odohrali do 75. roku života. Príčinou je skutočnosť, že vo vyššom veku je vplyv zdravotnej starostlivosti a zdravotníckej politiky diskutabilný (Burcin, 2008).¹³¹

Porovnanie intenzity a tiež štruktúry odvrátiteľnej úmrtnosti medzi obyvateľstvom Slovenska a rómskych lokalít umožňujú štandardizované miery úmrtnosti. Ako je možné vidieť v tab. 36, vo všetkých troch kategóriách odvrátiteľnej úmrtnosti sa u mužov i žien z rómskych lokalít potvrdili horšie úmrtnostné pomery. Najväčšie rozdiely sa nachádzali v kategórii predíditeľná úmrtnosť, kde intenzita úmrtnosti bola u mužov o takmer 60 % a u žien o 116 % vyššia ako v populácii Slovenska. Určité disproporcie existovali aj v zastúpení jednotlivých

¹³¹ Burcin (2008) a Burcin, Kučera (2008) poukazujú na skutočnosť, že u žien môže byť horná hranica intervalu vzhľadom na rozdiely a zmeny v úmrtnostných pomeroch už nepostačujúca a navrhujú ju posunúť minimálne o 5 rokov vyššie.

sledovaných skupín, kde najmä v rómskych lokalitách (95+) bola váha odvrátiteľnej úmrtnosti mierne vyššia ako v populácii Slovenska.

Vo všeobecnosti platilo, že v kategórii odvrátiteľných príčin smrti zohrávali u oboch pohlaví, a to v rómskych lokalitách i na Slovensku, hlavnú úlohu liečiteľné ochorenia a ischemická choroba srdca. Kým u mužov bolo rozloženie jednotlivých kategórií rovnomernejšie, u žien dominovali najmä liečiteľné ochorenia, ktoré tvorili viac ako tretinu z celkovej úmrtnosti. Štruktúra odvrátiteľnej úmrtnosti bola u mužov i žien ovplyvnená najmä prostredníctvom predíditeľnej úmrtnosti. Jej váha bola vzhľadom na zloženie¹³² výrazne vyššia u mužov.

Tab. 36 – Štandardizovaná miera úmrtnosti podľa kategórií príčin smrti v rómskych lokalitách a v populácii Slovenska, muži, ženy, 0–74 rokov, 1996–2009

Kategória	Rómske lokality 95+		Rómske lokality 70+		Populácia Slovenska	
	intenzita	podiel (v %)	intenzita	podiel (v %)	intenzita	podiel (v %)
Muži						
Liečiteľná úmrtnosť	261,6	21,8	212,3	20,2	170,9	20,9
Predíditeľná úmrtnosť	194,0	16,2	166,9	15,8	122,0	15,0
Ischemická choroba srdca	273,0	22,7	235,3	22,3	174,6	21,4
Odvrátiteľná úmrtnosť	728,6	60,7	614,5	58,3	467,6	57,3
Neodvrátiteľná úmrtnosť	472,4	39,3	439,0	41,7	348,6	42,7
Úmrtnosť spolu	1201,0	100,0	1053,5	100,0	816,2	100,0
Ženy						
Liečiteľná úmrtnosť	212,0	34,5	174,6	32,2	110,5	32,0
Predíditeľná úmrtnosť	57,0	9,3	37,1	6,8	26,4	7,6
Ischemická choroba srdca	133,2	21,7	111,7	20,6	68,0	19,7
Odvrátiteľná úmrtnosť	402,2	65,4	323,4	59,6	204,9	59,3
Neodvrátiteľná úmrtnosť	212,5	34,6	219,5	40,4	140,7	40,7
Úmrtnosť spolu	614,7	100,0	542,9	100,0	345,6	100,0

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Vplyv odchýlok v úrovni intenzity odvrátiteľnej úmrtnosti medzi populáciou Slovenska a rómskych lokalít sa prejavuje v rozdieloch intervalovej strednej dĺžky života¹³³. Tie je možné kvantifikovať na základe príspevkov jednotlivých kategórií odvrátiteľnej úmrtnosti prostredníctvom dvojrozmernej dekompozície (Arriaga, 1984).

Údaje v tab. 37 potvrdzujú dominantné postavenie liečiteľnej úmrtnosti. U mužov sa na rozdieloch v intervalovej strednej dĺžke života medzi populáciou Slovenska a rómskych lokalít podieľala 50 resp. 54% (1,9 resp. 2,4 rokov) a u žien až 67 resp. 73% (2,8 resp. 4,3 rokov). Vplyv ischemickej choroby srdca predstavoval 27 resp. 30 % u mužov (1,0 resp. 1,4 rokov) a 20 resp. 25 % u žien (1,0 resp. 1,2 rokov). Predíditeľná úmrtnosť tvorila približne 20% u mužov a 7 resp. 9% u žien.

¹³² Do kategórie predíditeľnej úmrtnosti boli zaradené úmrtia zapríčinené predovšetkým nadmernou konzumáciou alkoholu (chronické ochorenia pečene a cirhóza) a tabakových výrobkov (zhubný novotvar priedušnice, priedušiek a pľúc) a tiež nehody spôsobené motorovými vozidlami.

¹³³ Intervalová stredná dĺžka života charakterizuje intenzitu úmrtnosti medzi dvomi dokončenými vekmi. V našom prípade išlo o vek 0 a 75 rokov. Preto intervalová stredná dĺžka života prezentovala priemerný počet človekorokov, ktoré prežije osoba od narodenia do presného veku 75 rokov za predpokladu, že nedôjde k zmene úmrtnostných charakteristík počas jej života.

Tab. 37 – Príspevky k rozdielom intervalovej strednej dĺžky života (vek 0–75 rokov) medzi populáciou Slovenska a rómskych lokalít podľa vybraných príčin smrti, 1996–2009

Kategória	Rómske lokality 95+		Rómske lokality 70+	
	abs.	v %	abs.	v %
Muži				
Liečiteľná úmrtnosť	2,37	49,8	1,86	53,7
Predíditeľná úmrtnosť	0,98	20,6	0,66	19,0
Ischemická choroba srdca	1,41	29,6	0,94	27,3
Rozdiel	4,76	100,0	3,45	100,0
Ženy				
Liečiteľná úmrtnosť	4,31	72,7	2,82	66,5
Predíditeľná úmrtnosť	0,41	6,9	0,38	9,0
Ischemická choroba srdca	1,21	20,4	1,04	24,5
Rozdiel	5,93	100,0	4,25	100,0

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Výsledky analýzy odvrátiteľnej úmrtnosti potvrdzujú, že v populácii rómskych lokalít existuje stále pomerne veľký nevyčerpaný priestor na ďalšie zlepšovanie úmrtnostných pomerov prostredníctvom zdravotníckej starostlivosti a zdravotníckej politiky. Môžeme predpokladať, že okrem rozdielov v kvalite poskytovanej zdravotníckej starostlivosti na regionálnej úrovni významnú úlohu v odlišnej intenzite odvrátiteľnej úmrtnosti zohrávajú tiež socioekonomické charakteristiky a najmä marginalizované postavenie väčšiny oblastí, v ktorých žije prevažná časť rómskeho obyvateľstva na Slovensku. Okrem toho v prípade populácie segregovaných rómskych osád je potrebné spomenúť celý komplex determinantov (napr. vzdelanie, ekonomická aktivita, životná úroveň domácností, bytové podmienky a pod.), ktoré výraznou mierou znevýhodňujú ich postavenie z pohľadu využívania zdravotníckej starostlivosti a participácie na programoch zdravotníckej politiky. Navyše tieto faktory sú navzájom úzko prepojené a vo väčšine prípadov nie je v silách samotných obyvateľov rómskych osád sa vymaniť z ich pôsobenia. Výsledkom je obmedzené pôsobenie zdravotníckej starostlivosti a preventívnych programov na zdravotný stav a úmrtnostné charakteristiky tohto obyvateľstva.

Kapitola 10

Zdravotný stav

Zdravotný stav Rómov na Slovensku je v porovnaní s ostatným obyvateľstvom vo všeobecnosti hodnotený ako veľmi nepriaznivý (pozri napr. Filadelfiová a kol., 2006; Kurnienková, 2007; Popper a kol., 2009). Za hlavné príčiny tohto stavu sú predovšetkým označované nepriaznivé socioekonomické charakteristiky, nízka vzdelanostná úroveň, nevyhovujúce bytové a infraštruktúrne podmienky, zlá životospráva, nevhodná skladba potravy, nedostatočná hygiena, dostupnosť zdravotníckej starostlivosti a mnoho ďalších. Vo väčšine prípadov sa tieto determinanty navzájom výrazne podmieňujú a z pohľadu zdravotného stavu vytvárajú viacnásobné znevýhodnenie. Veľmi negatívne je hodnotená predovšetkým situácia v segregovaných rómskych osadách.

Práve problematika zdravotného stavu osôb žijúcich v rómskych osadách na Slovensku predstavuje jednu z najpálčivejších otázok v oblasti zdravotníctva. Aj napriek obrovskej snahe minulého režimu a súčasnej spoločnosti sa zdravotná situácia tejto skupiny zlepšuje len veľmi pomaly. Niektoré štúdie dokonca naznačujú, že v poslednej dobe dochádza naopak k jej zhoršovaniu.

Veľký problém pri sledovaní zdravotného stavu a chorobnosti obyvateľstva predstavuje stanovenie hranice medzi zdravím a chorobou. Určenie presného momentu, kedy zdravie prechádza do stavu choroby, nie je úplne možné (Mészáros, 2007b). Zdravie vnímané definíciou WHO ako stav kompletnej fyzickej, duševnej a sociálnej pohody predstavuje dynamickú premennú, neustále podmienenú celou škálou rôznych faktorov. Sústavný tlak genetických predispozícií a vonkajších determinantov môže prinášať významné zmeny v charaktere zdravia a jeho postupný (prípadne náhly) prechod do stavu chorobnosti. Na druhej strane treba podotknúť, že tento proces môže byť tiež reverzibilný, čo výrazne komplikuje analytické hodnotenie problematiky zdravia a chorobnosti. V podstate môžeme povedať, že moment, kedy dochádza k prechodu od zdravia k chorobe, dokážeme len odhadnúť na základe pocitov skúmanej osoby a vedomostí o jej zdravotnom stave. Z praktického hľadiska sa vychádza z troch základných pohľadov na zdravie:

1. prítomnosť alebo neprítomnosť nejakého ochorenia,
2. prítomnosť alebo neprítomnosť nejakého zdravotného obmedzenia,
3. ďalšie charakteristiky zdravia, kde sa napr. zaraďuje subjektívne vnímané zdravie alebo spokojnosť s ním (Hrkal, Kasalová Daňková, 2005).

10.1 Subjektívne hodnotenie zdravotného stavu

Sledovanie zdravotného stavu s výnimkou prevalencie a incidencie určitého ochorenia, resp. obmedzenia je subjektívny proces. V prevažnej miere sa za týmto účelom využívajú rôzne výberové zisťovania, v ktorých respondent odpovedá na otázky týkajúce sa jeho zdravotného stavu (pozri napr. Kasalová Daňková, 2006; Rychtaříková, 2006). K tomuto účelu je na Slovensku využívané predovšetkým reprezentatívne výberové zisťovanie EÚ-SILC (Ivančíková, 2005). Jeho hlavnou úlohou je síce sledovať nerovnosť príjmov, úroveň a štruktúru chudoby a sociálnej kohézie, no integrálnou súčasťou sú tiež otázky zaoberajúce sa zdravotným stavom osôb starších 15 rokov spĺňajúcich požiadavky metodiky na meranie zdravotného stavu európskych populácií vypracovanej v rámci programu EHEMU (Mészáros, 2007ab).

Podobným spôsobom bola koncipovaná časť zisťovania UNDP (2005)¹³⁴ a projektu Zdravie a rómska komunita, analýza situácie v Európe (2009)¹³⁵. Práve prostredníctvom nich sa pokúsime charakterizovať vnímanie zdravotného stavu a jeho rozdiely medzi rómskou populáciou a obyvateľstvom Slovenska a tiež poukázať na niektoré problémy s tým spojené.

Obidve zisťovania naznačujú, že o niečo pozitívnejšie hodnotili svoje zdravie rómski muži ako ženy. Približne až 80 % mužov vo veku 16 a viac rokov uviedlo, že ich zdravotný stav je veľmi dobrý alebo dobrý, kým u žien to bolo v 74 % prípadov.¹³⁶ Pri porovnaní s výsledkami zisťovania EÚ-SILC (2007) za celú populáciu Slovenska je zrejmé, že rómski respondenti častejšie hodnotili svoj zdravotný stav pozitívnejšie.

Tab. 38 – Subjektívne hodnotenie zdravotného stavu obyvateľov rómskych osád a populácie Slovenska

Pohlavie	Veľmi dobré	Skôr dobré	Priemerné	Skôr zlé	Veľmi zlé
<i>Zdravie a rómska komunita, analýza situácie v Európe (2009)</i>					
Muži	33,1	47,0	15,5	4,1	0,3
Ženy	25,9	47,8	20,5	5,5	0,3
<i>UNDP (2005)</i>					
Muži	50,7	28,9	*	15,0	5,4
Ženy	44,9	30,3	*	17,4	7,5
<i>EÚ-SILC (2007) Populácia Slovenska</i>					
Muži	28,5	29,7	27,2	10,6	4,0
Ženy	20,8	27,7	31,0	14,8	5,6

* respondenti si mali možnosť vybrať len z odpovedí: veľmi dobrý, dobrý, zlý, veľmi zlý

Zdroj: Zdravie...(2009), UNDP (2005), EÚ-SILC (2007); triedenie a výpočty autor

S pribúdajúcim vekom síce aj v rómskej populácii klesal pocit veľmi dobrého a dobrého zdravotného stavu a nahradzovali ho kategórie predznamenantujúce zhoršovanie zdravotného

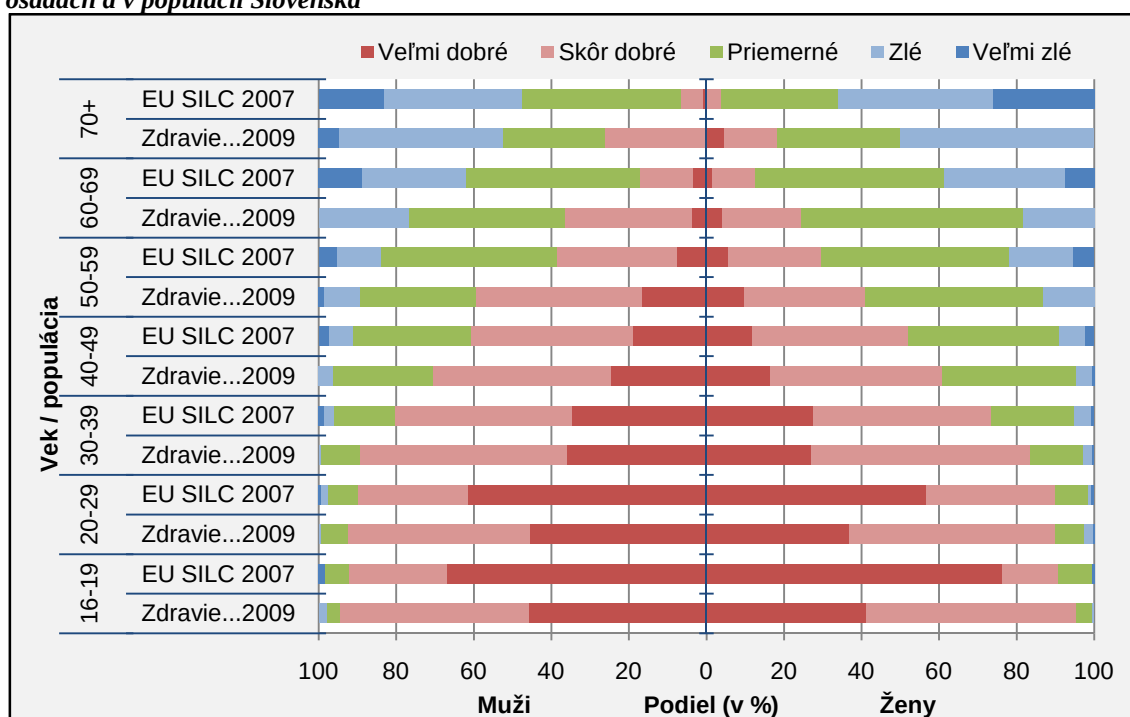
¹³⁴ Respondenti odpovedali na otázku „Aký je zdravotný stav (meno osoby)?“ Na výber mali štyri možnosti odpovede: veľmi dobrý, dobrý, zlý, veľmi zlý.

¹³⁵ Opýtaným bola položená otázka: „Ako by ste hodnotili svoj zdravotný stav za posledných 12 mesiacov?“, pričom na jeho hodnotenie mali 5-stupňovú škálu: veľmi dobrý, dobrý, priemerný, zlý a veľmi zlý.

¹³⁶ Veľkým nedostatkom v metodike subjektívneho hodnotenia zdravia pri oboch zisťovaniach bolo, že na otázky odpovedal iba jeden člen domácnosti za všetkých ostatných (väčšinou hlava domácnosti).

stavu, no aj napriek tomu v takmer každej vekovej skupine pretrvávalo častejšie pozitívne vnímanie vlastného zdravotného stavu v porovnaní s celou populáciou Slovenska. Otázkou preto zostáva, či zdravotný stav rómskych mužov a žien je skutočne tak pozitívny, ako ho deklarujú respondenti, alebo použitie uvedenej metódy má v rómskych osadách svoje obmedzenia a nedostatky. Vzhľadom na predchádzajúcu analýzu úmrtnostných pomerov a tiež na niektoré čiastkové výsledky z ďalších zisťovaní, ktoré sú spomenuté v nasledujúcej časti tejto kapitoly, sa skôr prikláňame k hypotéze o obmedzenom použití tejto metódy v rómskych osadách.

Obr. 105 – Subjektívne hodnotenie zdravotného stavu v závislosti od veku vo vybraných rómskych osadách a v populácii Slovenska

Zdroj: Zdravie...(2009), EÚ-SILC (2007); triedenie a výpočty autor

Pod výsledky subjektívneho hodnotenia zdravia sa vo všeobecnosti môže podpísať celá škála rôznych faktorov. Na jednej strane sú to demografické a socioekonomické premenné, ako je vek, pohlavie, rodinný stav, výška dosiahnutého vzdelania, ekonomický status a celková životná úroveň. Na druhej strane dôležitú úlohu môže zohrať prístup a úroveň zdravotníckych služieb, miera ich využívania a tým aj miera reálneho poznania vlastného zdravotného stavu. Ako ukázali viaceré výskumy (napr. Rychtaříková, 2006; Mészáros, 2007ab), subjektívne hodnotenie zdravotného stavu úzko súvisí s prítomnosťou chronického alebo dlhotrvajúceho ochorenia. Okrem toho je potrebné spomenúť tiež odlišný charakter referenčného rámca, teda toho, čo respondent chápe pod jednotlivými kategóriami zdravotného stavu a tiež s akou skupinou ľudí svoj zdravotný stav porovnáva (Popper a kol., 2009).

Práve kombinácia odlišného referenčného rámca spolu s obmedzeným prístupom k zdravotníckej starostlivosti, nízkou percepciou jej využívania a tým aj rozdielnou mierou poznania vlastného zdravotného stavu pravdepodobne významnou mierou ovplyvnila zastúpenie pozitívnych odpovedí. Môžeme preto predpokladať, že osoby z rómskych osád hodnotia svoj zdravotný stav pozitívne dovtedy, pokiaľ skutočne nemajú zdravotné problémy

vyžadujúce lekársku starostlivosť, resp. tieto neboli diagnostikované lekárom. Okrem toho je treba tiež podotknúť, že zber údajov často naráža aj na veľmi nízku vzdelanostnú úroveň, ktorá môže ovplyvniť výpovednú hodnotu získaných informácií (Rimárová a kol., 2009). V súvislosti s rozporuplnými údajmi, ktoré poskytlo subjektívne hodnotenie vlastného zdravia rómskymi respondentmi v rámci zisťovaní UNDP (2005) a Zdravie...(2009), je možné polemizovať o vhodnosti využitia tohto spôsobu získavania informácií o zdravotnom stave Rómov žijúcich v segregovaných rómskych osadách.

10.2 Chronická a dlhodobá chorobnosť

Podľa výskumu v rámci Programu podpory zdravia znevýhodnenej rómskej komunity (Hodnotiaca správa...2008) uviedlo až 44 % Rómov, že dlhodobo trpí nejakou chorobou. Medzi najčastejšie ochorenia respondenti uviedli: vysoký krvný tlak (13 % mužov, 21 % žien), kardiovaskulárne ochorenia (takmer 11 % obe pohlavia), problémy s chrbticou (7 % muži, 8 % ženy), cukrovku (3 % muži, 6 % ženy) a ochorenia tráviacej sústavy (5 % obe pohlavia). Lieky na srdce užívalo 16 % opýtaných a na vysoký krvný tlak 25 % respondentov.

Výskyt chronických ochorení u obyvateľov rómskych osád skúmalo tiež zisťovanie Zdravie...(2009). Celkovo vo veku nad 15 rokov uviedlo približne 23 % mužov a 28 % žien, že trpí nejakým chronickým ochorením. V porovnaní s údajmi zo zisťovania EÚ-SILC (2007), reprezentatívneho za celú populáciu Slovenska, išlo o približne rovnaký výskyt chronických ochorení (muži 23 %; ženy necelých 32 %).

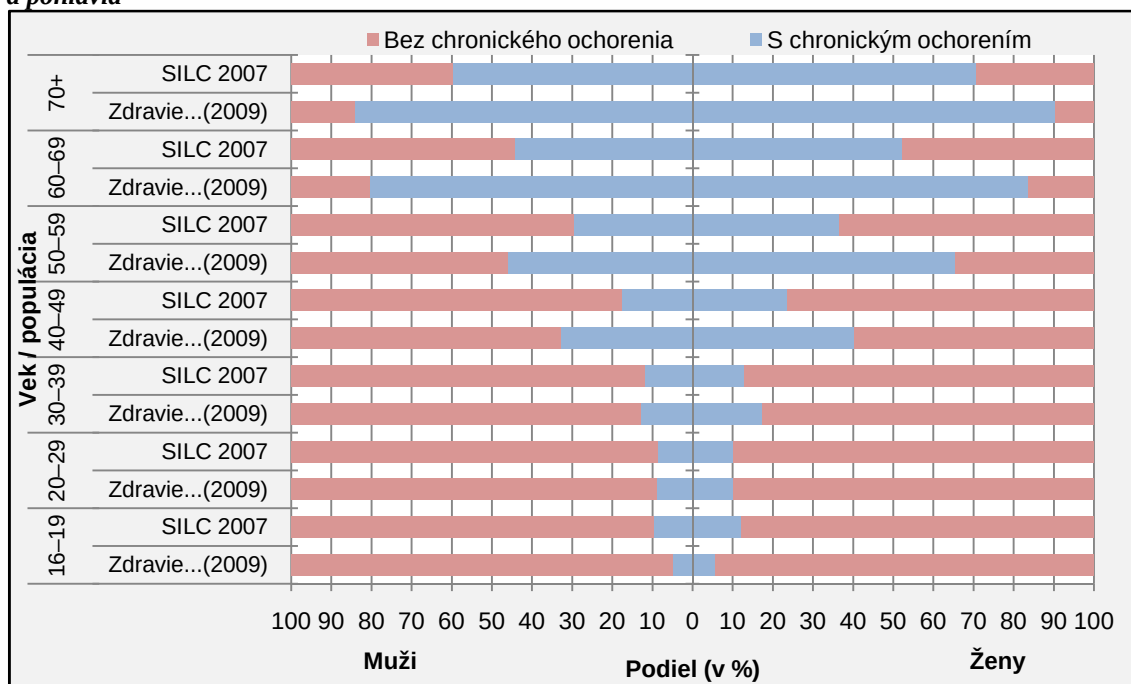
Podobne ako v prípade subjektívneho hodnotenia, aj pri analýze výskytu chronického ochorenia platí, že celková úroveň je významne ovplyvnená vekovou štruktúrou. Ak uvedené miery výskytu chronických ochorení podrobíme priamej štandardizácii (európsky štandard WHO), získame výrazne odlišný obraz. Kým v rómskej populácii sa u mužov štandardizovaná miera výskytu chronického ochorenia zvýšila na úroveň takmer 35 %¹³⁷ a u žien dokonca na viac ako 41 %, v populácii Slovenska u mužov pozorujeme len minimálne zmeny a u žien dokonca pokles na hodnotu 28 %. Po úprave o vekovú štruktúru je zrejmé, že v sledovanej rómskej populácii bol výskyt chronických ochorení výrazne vyšší ako v prípade populácie Slovenska.

Rozdiely v zastúpení chronických ochorení medzi rómskou populáciou a populáciou Slovenska je možné zreteľne vidieť na obr. 106. Práve v mladších vekových skupinách rómski respondenti častejšie uvádzali, že nemajú žiadne chronické ochorenie. Na druhej strane s vekom dochádza k pomerne prudkému nárastu výskytu chronických ochorení u rómskych mužov i žien. Vo veku 50–59 rokov už viac ako 46 % mužov a 65 % opýtaných žien uviedlo, že trpí nejakým druhom chronického ochorenia. Najväčšie rozdiely medzi rómskym obyvateľstvom a populáciou Slovenska sa nachádzali vo veku 60–69 rokov. Rómski muži v tomto veku priznali, že až 80 % z nich trpí nejakým chronickým ochorením, kým v prípade mužov Slovenska to bolo len 44 % opýtaných. V ženskej časti populácie boli rozdiely ešte väčšie. Až

¹³⁷ Uvedomujeme si, že priamo štandardizovaná hrubá miera sa najčastejšie uvádza na 1000 obyvateľov, no pre porovnateľnosť s predchádzajúcimi údajmi sme ponechali percentuálne vyjadrenie.

84 % Rómiiek uviedlo, že má nejaké chronické ochorenie, u žien Slovenska to bolo len u necelých 54 % žien vo veku 60–69 rokov.

Obr. 106 – Prítomnosť chronického ochorenia v rómskej populácii a v populácii Slovenska podľa veku a pohlavia

Zdroj: Zdravie...(2009), EÚ-SILC (2007); triedenie a výpočty autor

Pod nižšiu prítomnosť chronických ochorení u Rómov v mladšom veku sa s najväčšou pravdepodobnosťou podpisuje slabá úroveň poznania vlastného zdravotného stavu podmienená zriedkavou návštevnosťou lekárskeho zariadenia a častou absenciou v preventívnych programoch. Výsledkom je potom veľké množstvo nediagnostikovaných ochorení. Podľa skúseností viacerých terénnych pracovníkov Rómovia vyhľadávajú lekársku pomoc často až v situácii, kedy sú symptómy už priamo pozorovateľné (zápaly, horúčky a pod.), alebo ide o akútny stav. Táto skutočnosť súvisí s už spomínaným nízkym kultúrnym kapitálom, nízkym zdravotným povedomím, slabou znalosťou práv na lekárske ošetrenie, obavami z lekárskeho vyšetrenia. Dôležitú úlohu tiež zohráva socioekonomická situácia, kedy náklady na dopravu a doplatky za lieky predstavujú veľkú prekážku pre vyhľadanie lekárskej pomoci. Netreba zabúdať ani na možné problémy s pochopením otázky v dotazníkoch, prípadne na neochotu deklarovať chronické ochorenie (Filadelfiová, Gerbery, Škobla, 2006).

Zdá sa, že najkorektnejší spôsob získavania údajov by mohol viesť cez kombináciu, alebo až nahradenie subjektívnych odpovedí analýzou zdravotných záznamov, prípadne cez realizáciu výskumov lekármi priamo v teréne.

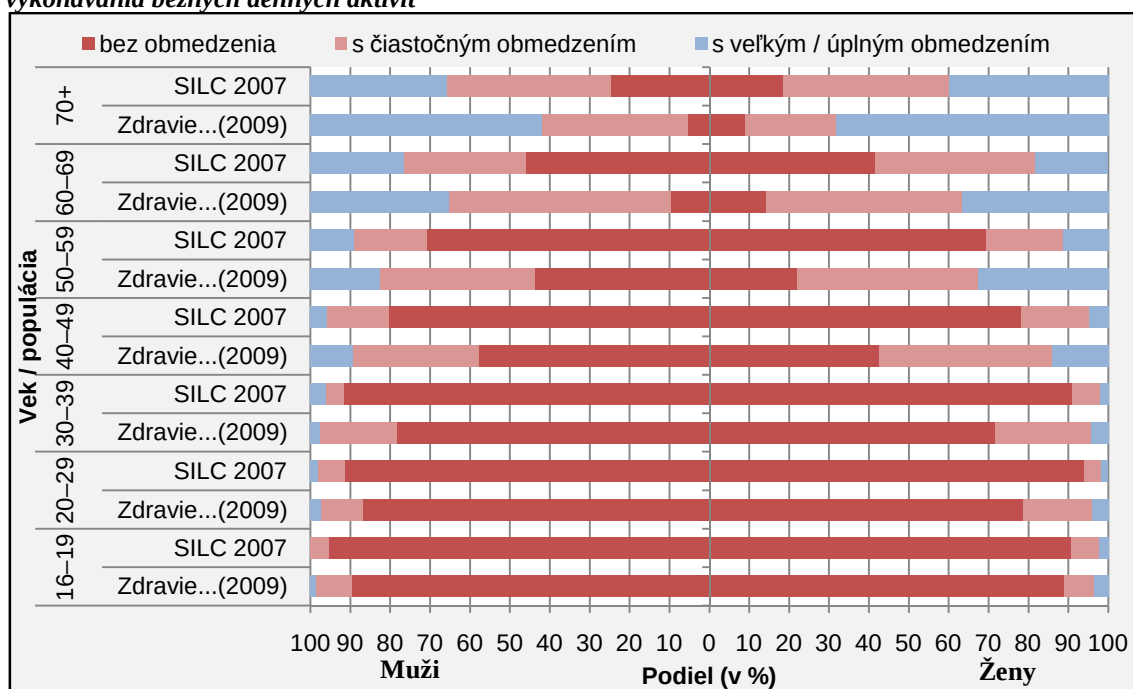
10.3 Obmedzenie bežných denných aktivít

Obmedzenie bežných denných aktivít, ako obliekanie, osobná hygiena, stravovanie, vychádzky von, uviedlo v prieskume Zdravie...(2009) takmer 31 % mužov a 39 % žien starších 15 rokov. V populácii Slovenska podľa údajov zisťovania EÚ-SILC (2007) malo ťažkosti s týmito

činnosťami približne 24 % mužov a necelých 32 % žien. Veľké alebo úplné obmedzenie pociťovalo v posledných šiestich mesiacoch viac ako 8 % rómskych mužov a 12 % žien. Približne rovnaký rozsah malo veľké obmedzenie denných aktivít aj u obyvateľstva Slovenska.

Vo všeobecnosti sa v oboch populáciách zastúpenie osôb, ktoré deklarovali určité obmedzenie denných aktivít, s rastúcim vekom postupne zvyšovalo. Podobne ako pri chronických ochoreniach, aj v prípade obmedzovania bežných denných aktivít dochádzalo k situácii, že v mladších vekových skupinách boli rozdiely menšie, no s vekom sa zastúpenie osôb s ťažšími formami obmedzenia u Rómov prehľbovalo rýchlejšie. Napríklad vo veku 60–69 rokov bol podľa výsledkov zisťovania EÚ-SILC (2007) podiel mužov bez obmedzenia približne 47 % a u žien 42 %. V rómskej populácii v tom istom veku deklarovalo vykonávanie bežných denných činností bez obmedzenia len necelých 10 % mužov a 14 % žien. Na druhej strane podiel mužov, ktorí mali veľké problémy, alebo vôbec neboli schopní vykonávať bežné denné úkony, sa vo veku nad 70 rokov pohyboval na úrovni 58 % a u žien predstavoval 68 %. V populácii Slovenska to bolo „len“ u približne tretiny mužov a 42 % žien. Pomerne výrazné rozdiely v zastúpení osôb, ktoré potrebujú na realizáciu bežných denných aktivít pomoc, je možné pozorovať aj v mladších vekových skupinách.

Obr. 107 – Štruktúra osôb v rómskych osadách a v populácii Slovenska podľa úrovne obmedzenia vykonávania bežných denných aktivít

Zdroj: Zdravie...(2009), EÚ-SILC (2007); triedenie a výpočty autor

10.4 Stredné dĺžky života podľa zdravotného stavu

Použitím úmrtnostných tabuliek a vyššie použitých charakteristík zdravotného stavu podľa veku a pohlavia boli pomocou Sullivanovej metódy (pozri napr. Rychtaříková, 2006; Hrkál, Kasalová Daňková, 2005) vypočítané stredné dĺžky života pre jednotlivé indikátory kvality zdravia. Koncept výpočtu v podstate rozdelí reálnu strednú dĺžku života v určitom veku na etapy podľa

vnímaného zdravia, resp. prítomnosti (neprítomnosti) chronického ochorenia, či obmedzenia bežných denných aktivít.

V súvislosti so subjektívne vnímaným zdravotným stavom boli vytvorené tri základné skupiny: 1. veľmi dobré a dobré; 2. priemerné; 3. zlé a veľmi zlé. Vo veku 15–19 rokov dosahovala stredná dĺžka života u mužov na Slovensku hodnotu približne 55 rokov a u žien 63,6 rokov. V rómskych lokalitách sa úroveň strednej dĺžky života v tej istej vekovej skupine pohybovala v mužskej zložke na úrovni 50,3 resp. 51,8 rokov a v ženskej 57,6 resp. 59,2 rokov.

Vplyv rozdielného vnímania kvality vlastného zdravotného stavu u obyvateľov Slovenska a v rómskych lokalitách môžeme plasticky vyjadriť pomocou strednej dĺžky života vo veľmi dobrom a dobrom zdraví, resp. v zlom a veľmi zlom zdraví. V prípade platnosti rozloženia subjektívneho hodnotenia vlastného zdravotného stavu podľa odpovedí respondentov zo zisťovaní Zdravie...(2009) a EÚ-SILC (2007) by vo veľmi dobrom a dobrom zdraví prežili muži z rómskych lokalít 36,5 resp. 37,1 rokov (asi 72 % z celej strednej dĺžky života) a ženy 35,6 resp. 36,0 rokov (približne 61 %). V populácii Slovenska však počet rokov, ktoré by mali osoby vo veku 15–19 rokov pred sebou vo veľmi dobrom a dobrom zdraví, bol výrazne nižší (približne 31 rokov muži, 30 rokov ženy) a predstavoval by tým aj menšiu časť z celkového rozsahu strednej dĺžky života (56 % muži, 48 % ženy).

Tab. 39 – Priemerný počet rokov, ktoré by prežila 15–19 ročná osoba z rómskych lokalít a populácie Slovenska podľa rôznych klasifikácií zdravia

Ukazovateľ	Rómske lokality (95+)		Rómske lokality (70+)		Populácia Slovenska	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
<i>Subjektívne hodnotenie zdravotného stavu</i>						
veľmi dobrý a dobrý	36,5	35,6	37,1	36,0	31,1	30,3
priemerný	9,9	15,7	10,3	16,3	15,3	18,9
zlý a veľmi zlý	3,9	6,3	4,3	6,8	8,6	14,3
spolu	50,3	57,6	51,8	59,2	55,0	63,6
<i>Dlhodobé chronické ochorenie</i>						
áno	16,3	25,5	17,4	26,8	13,1	21,3
nie	34,0	32,0	34,4	32,4	41,9	42,2
spolu	50,3	57,6	51,8	59,2	55,0	63,6
<i>Obmedzenie každodenných aktivít</i>						
áno	20,4	30,9	22,0	32,2	13,8	21,7
nie	29,9	26,7	29,8	27,0	41,2	41,9
spolu	50,3	57,6	51,8	59,2	55,0	63,6

Zdroj: Zdravie...(2009), EÚ-SILC (2007); triedenie a výpočty autor

Úplne odlišná situácia vzniká pri analýze počtu rokov podľa ďalších sledovaných znakov zdravotného stavu. Ako je možné vidieť v tab. 39, u oboch pohlaví platí, že osoby žijúce v rómskych lokalitách majú vo veku 15–19 rokov aj napriek kratšej strednej dĺžke života pred sebou výrazne menej rokov bez chronického alebo dlhodobého ochorenia. Odhliadnuc od rozdielov v strednej dĺžke života existujú medzi populáciami rómskych lokalít a Slovenska tiež rozdiely v štruktúre rokov v závislosti od prítomnosti chronického alebo dlhodobého ochorenia. Kým viac ako tri štvrtiny mužov a 66 % žien na Slovensku vo veku 15–19 rokov má šancu prežiť svoje nadchádzajúce roky života bez chronického ochorenia, v rómskych lokalitách z celkovej strednej dĺžky života predstavujú roky poznačené životom s chronickým ochorením viac ako tretinu a u žien 45 %.

Rovnako mužom i ženám z rómskych lokalít zostáva prežiť kratšiu časť života bez obmedzenia každodenných aktivít, pričom aj jeho štruktúra je v porovnaní s populáciou Slovenska výrazne horšia. Zastúpenie rokov s obmedzením u mužov z rómskych lokalít predstavuje takmer 40 % a u žien dokonca 55 % z celej strednej dĺžky života vo veku 15–19 rokov. V populácii Slovenska to bolo u mužov len približne 25 % a u žien 34 %.

Vývoj a štruktúra stredných dĺžok života podľa zdravotného stavu v rómskych lokalitách potvrdila niekoľko skutočností. Predovšetkým je zrejmé, že počet rokov s chronickým alebo dlhotrvajúcim ochorením a s obmedzením každodenných aktivít je v porovnaní s populáciou Slovenska u oboch pohlaví väčší. Okrem toho je zrejmé, že rómske ženy síce žijú dlhšie, no tieto roky navyše sú častejšie len rokmi so zlým zdravotným stavom.¹³⁸

S rastúcim vekom a tým aj klesajúcou hodnotou strednej dĺžky života sa zvyšuje zastúpenie rokov, ktoré osoba prežije s chronickým ochorením a v obmedzení každodenných aktivít. U mužov z rómskych lokalít sa prevaha rokov s obmedzením každodenných aktivít prejavuje už od veku 30–34 rokov, pričom vo veku 40–44 tvoria takmer dve tretiny z celkovej hodnoty strednej dĺžky života. V mužskej časti populácie Slovenska prevaha rokov s obmedzením nastáva až vo veku 50–54 rokov a dve tretiny a viac tvoria tieto roky približne od vekovej skupiny 65–69 rokov. Ak sledujeme zastúpenie rokov poznačených životom s chronickým alebo dlhotrvajúcim ochorením, tieto majú prevahu u mužov z rómskych lokalít od 40–44 rokov, kým v populácii Slovenska je to od veku 60–64 rokov. U žien z rómskych lokalít sa prevaha rokov s obmedzením denných aktivít vytvorila už vo veku 15–19 rokov. V populácii Slovenska vzniká až od veku 40–44 rokov.

10.5 Niektoré faktory ovplyvňujúce zdravotný stav Rómov

Zdravotný stav a úmrtnostné pomery obyvateľstva sú ovplyvnené celým komplexom navzájom sa podmieňujúcich endogénnych a exogénnych determinantov (Caselli, Vallin a Wunsch, 2006). Medzi najvýznamnejšie endogénne premenné môžeme zaradiť predovšetkým genetické predispozície, vek a pohlavie. V krátkom časovom horizonte sa výraznejšie nemenia a pôsobia spontánne. Na druhej strane exogénne faktory ako napr. charakteristiky životného štýlu, kvalita a dostupnosť zdravotnej starostlivosti, kvalita životného prostredia a úroveň socioekonomického a kultúrneho kapitálu majú dynamickú povahu, a preto si zaslúžia pri analýzach úmrtnostných pomerov a zdravotnej situácie patričnú pozornosť. Vzhľadom na vzájomnú previazanosť jednotlivých determinantov je preto veľmi ťažké určiť, ktoré konkrétne faktory zohrávajú kľúčovú úlohu a s akou intenzitou sa podieľajú na nepriaznivých úmrtnostných pomeroch a zdravotnom stave rómskej populácie a najmä obyvateľstva žijúceho v rómskych segregovaných osadách. V nasledujúcej časti sa preto pokúsime len o základný náčrt niektorých možných faktorov zdravotného stavu a úmrtnostných pomerov bez nároku na úplnosť a kvantifikáciu ich vplyvu.

¹³⁸ Rovnakú situáciu môžeme vidieť aj v celej populácii Slovenska. K podobným výsledkom tiež dospela napr. Rychtaříková (2006) pre obyvateľstvo Českej republiky. Na druhej strane sa však ukázalo, že v rómskych osadách bol tento jav ešte výraznejší.

10.5.1 Výživa a stravovacie návyky

V Programe podpory zdravia znevýhodnenej rómskej komunity (Hodnotiaca správa..., 2008)¹³⁹ a v zisťovaní Zdravie a rómska komunita, analýza situácie v Európe (2009) boli respondentom položené tiež otázky zamerané na charakteristiku ich stravovania a stravovacích návykov.

Na otázku „Bývate niektoré dni bez jedla?“ kladne odpovedala až desatina respondentov. Každý deň malo k dispozícii podľa vyjadrení opytovaných aspoň jedno jedlo necelých 84 % osôb. Z pohľadu frekvencie stravovania sa zistilo, že 4–5 krát denne jedáva len 40 % opýtaných, pričom len jedno alebo dve jedlá za deň malo až 16 % osôb (Hodnotiaca správa..., 2008).

Zo skladby prijímanej stravy vyplýva, že osoby žijúce v rómskych osadách, majú vysokú spotrebu údenín, bravčového a hovädzieho mäsa, bieleho pečiva, sladených a alkoholických nápojov pri súčasne nízkej konzumácii ovocia, zeleniny a rýb. Okrem toho prieskumy poukázali tiež na vysokú spotrebu sladkostí. Až 53 % detí malo nejakú sladkosť každý deň a 29 % najmenej tri razy do týždňa (Popper a kol., 2009). Na nevhodnú štruktúru prijímanej stravy poukázali tiež Brázdová a kol. (1998), Ginter (1998) a Kačala a kol. (2002).

Z dostupných údajov môžeme povedať, že v rómskej populácii prevládalo nepravidelné stravovanie poznačené konzumáciou energeticky a nutrične nevyváženej stravy. V čase poberania podpory a rodinných prídavkov dochádza k vysokej konzumácii živočíšnych tukov (tzv. „salámové dni“), pričom príjem ochranných faktorov (vitamínov, flavonoidov, vlákniny) zostáva v potrave naďalej nízky (Ginter, 2005).

Nepriaznivé stravovacie návyky okrem socioekonomických podmienok úzko súvisia s dosiahnutým vzdelaním. Podľa výskumu Holéczyovej a kol. (2004) je nutrično-vedomostná úroveň obyvateľov z rómskych osád výrazne nižšia ako u ostatnej populácie Slovenska.

10.5.2 Fajčenie tabakových výrobkov, konzumácia alkoholických nápojov, omamných, psychotropných látok a medikamentov

K hlavným rizikovým faktorom ovplyvňujúcim zdravotný stav obyvateľov rómskych osád môžeme tiež priradiť fajčenie a konzumáciu alkoholických nápojov.¹⁴⁰ Najväčšie riziko fajčenia tabakových výrobkov je spojené s ochoreniami kardiovaskulárneho systému, dýchacieho systému a nádorovými ochoreniami. Okrem toho fajčenie tiež môže zapríčiniť biologické defekty počas tehotenstva.¹⁴¹ Celkový rozsah poškodenia organizmu závisí od množstva, kvality tabaku a od frekvencie fajčenia (Mészáros, 2007b).

Výsledky výskumov Zdravie...(2009) a Program podpory...(Hodnotiaca správa..., 2008) poukazujú na vysokú konzumáciu tabakových výrobkov. V prvom výskume uviedlo, že denne fajčí viac ako 53 % a občas necelých 7 % osôb vo veku nad 16 rokov. Nikdy nefajčilo len 26 % respondentov. Vysoké zastúpenie fajčiarov odhalilo aj druhé zisťovanie, podľa ktorého sa

¹³⁹ Výsledky boli publikované v Hodnotiacej správe o výsledkoch 1. etapy Programu podpory zdravia znevýhodnenej rómskej komunity za roky 2007–2008 vypracovanej Úradom verejného zdravotníctva SR v roku 2008. Celá správa je dostupná na <http://www.uvzs.sk/docs/info/podpora/romovia/romovia_1_etapa.pdf>

¹⁴⁰ Okrem spotreby alkoholických nápojov a tabakových výrobkov sa zisťovalo tiež užívanie omamných látok. Na otázku „Fetujete?“ odpovedalo kladne jedno percento opýtaných a v prípade užívania drog („Užívate nejakú drogu?“) to bolo pol percenta z celkového počtu respondentov. V súlade s výpoveďami viacerých terénnych pracovníkov však aj samotní autori výskumu Program podpory...(2008) polemizujú nad pravdivosťou odpovedí.

¹⁴¹ Odhady Európskej komisie (2007) hovoria, že približne 15 % všetkých úmrtí a 25 % úmrtí na nádorové ochorenia je možné pripísať škodlivým účinkom fajčenia tabaku. WHO (Mackay, Eriksen, 2002) odhaduje, že 90 % úmrtí na nádory pľúc, 75 % úmrtí na zápal pľúc a 25 % úmrtí na ischemické ochorenia srdca spôsobuje fajčenie tabaku.

k fajčeniu priznalo 58 % opýtaných. Konzumácia tabakových výrobkov je vyššia u mužov, kde denní alebo príležitostní fajčiari predstavovali takmer 78 % (u žien 53 %). Muži tiež častejšie uvádzali nižší priemerný vek, kedy začali s pravidelným fajčením a vyššiu dennú spotrebu tabakových výrobkov. Celkovo sa priemerný vek začiatku pravidelného fajčenia pohyboval v skúmanej vzorke Rómov na úrovni 17 rokov (16,8 muži, 17,5 ženy), pričom až 90 % pravidelných fajčiarov začalo tabakové výrobky konzumovať pred dosiahnutím 18. roku života. Skoro polovica opýtaných v dotazníku Program podpory...(Hodnotiaca správa..., 2008) uviedla, že fajčí viac ako 20 rokov. Priemerná denná spotreba cigariet bola podľa výsledkov výskumu Zdravie...(2009) takmer 18 kusov, pričom množstvo cigariet sa zvyšovalo s vekom (45 a viac rokov 20 cigariet) a bolo vyššie u mužov (takmer 20 kusov, ženy 15 kusov).

V celej dospeléj populácii Slovenska podľa výskumu Európskej komisie (2007a) pravidelne fajčí približne 25 % osôb. Nikdy nefajčilo 59 % osôb a približne 15 % predstavujú bývalí fajčiari. Z celkového počtu respondentov, ktorí v dotazníku uviedli, že sú fajčiarmi, až 93 % deklarovalo, že fajčí každý deň. Priemerná spotreba cigariet sa pohybovala mierne nad 12 kusov.

Na základe týchto výsledkov môžeme predpokladať, že v rómskych osadách je zdravotný stav miestneho obyvateľstva výrazne častejšie ovplyvnený pravidelným fajčením. Okrem rozsahu samotného fajčenia má veľký vplyv aj vyššia intenzita tohto javu spolu s vyšším priemerným množstvom vyfajčených cigariet. Navyše okrem priameho vplyvu na zdravie konzumenta má fajčenie nepriaznivý dopad aj na zdravotný stav osôb v jeho okolí. Viaceré výskumy (napr. Hanulová, Ševčíková, 2004; Krajčovičová-Kudláčková a kol., 2004) potvrdili vysokú mieru pasívneho fajčenia u rómskych detí. Pri vysokom výskyte a tolerancii fajčenia v osade vzniká veľké riziko prechodu od pasívneho k aktívnemu fajčeniu už v mladom veku.

Na otázku, či v priebehu posledných 12 mesiacov respondent konzumoval nejaký alkoholický nápoj, odpovedalo až takmer 70 % opýtaných Rómov kladne. V porovnaní s výsledkami Európskej komisie (2007b) ide o veľmi podobný výsledok, ako uvádzala celá populácia Slovenska. Na druhej strane výskum Zdravie... (2009) poukázal na veľké disproporcie v konzumácii alkoholických nápojov medzi mužmi a ženami. Kým u mužov v posledných 12 mesiacoch nepilo žiadny alkoholický nápoj len necelých 17 % osôb, v prípade žien to bola takmer polovica. Najčastejšie konzumujú alkohol osoby vo veku 30–39 rokov (80 %), pričom s narastajúcim vekom klesá podiel tých, ktorí v poslednom roku pili alkoholický nápoj (nad 60 rokov necelých 55 % osôb). Veľkou nevýhodou dostupných údajov je, že nedokážeme odhadnúť, akú časť tvorili osoby, ktoré trvalo abstínujú, príležitostne, pravidelne konzumujú alkohol a osoby, ktoré patria do kategórie problémových konzumentov.

Nepriaznivé pomery z pohľadu užívania alkoholických nápojov v rómskych osadách na východnom Slovensku potvrdil napr. terénny výskum Mušinku (2007). Podľa jeho poznatkov miera závislosti kolísala od charakteru lokality. V zásade sa dá povedať, že čím bola jej sociálna úroveň horšia, nižší bol aj vek, kedy sa konzumácia alkoholu a tabakových výrobkov všeobecne tolerovala. Výskum tiež odhalil vyššiu mieru tolerancie k fajčeniu ako pravidelného užívaniu alkoholu, pričom sa ukázalo, že pravidelné požívanie alkoholických nápojov sa u žien skôr netolerovalo. Na druhej strane takmer v každej sledovanej rómskej osade výskum odhalil prítomnosť osôb závislých na alkohole (Mušinka, 2007).

K ďalším často spomínaným oblastiam v spojitosti so zdravotným stavom Rómov na Slovensku patrí problematika užívania drog. Ukazuje sa, že v rómskych osadách na vidieku zatiaľ nie je užívanie tvrdých drog výraznejšie rozšírené. Potvrdil to napr. výskum Mušinka (2007)¹⁴², pričom však upozornil, že tvrdé drogy¹⁴³ sa síce objavujú v rómskych osadách zriedkavo, no všade tam, kde sa už raz vyskytli, dochádza k eskalácii problému. Oveľa alarmujúcejšia situácia je v prípade užívania drog na báze organických rozpúšťadiel. Najčastejšie používanou látkou na fetovanie je toluén, ktorý ako jediná nelegálna droga sa v niektorých rómskych osadách vyskytovala aj v rámci verejnej sféry. Vo všeobecnosti ide o lokality, ktoré majú aj z pohľadu ostatných Rómov veľmi nízky sociálny štatút¹⁴⁴ (Mušinka, 2007).

„Na mostíku, ponad potok Svinka visia koberce, postávajú ľudia, deti s rôznymi umelohmotnými fľaštičkami a nádobami od liekov na nose... Ďalšie sa bezcieľne túľajú po osade. Niektorí kráčajú smerom k smetisku za obcou. Čo hľadajú na smetisku? To je jedno, hlavne aby sa to dalo speňažiť. Hlad, mizerné oblečenie, žiadna alebo otrasná obuv. Za peniaze, ktoré dostanú v zberných surovinách, nekúpia jedlo – akoby som predpokladala – ale toluén. Niektorým jedna fľaša vydrží na celý mesiac. Počnúc deťmi, končiac dospelými čuchajú a vdychujú výpary. Fetovanie berú ako normálnu súčasť svojho života. Pre nich je to forma zábavy.“

(terénna sociálna pracovníčka v osade Svinia)

http://www.infodrogy.sk/ActiveWeb/d/romovia/sk/romovia_a_drogy.html

Okrem drogovej závislosti výskum v rómskych osadách v Prešovskom kraji potvrdil tiež nadmerné užívanie liekov. Išlo hlavne o analgetiká (napr. Ibuprofen) a antipyretiká (napr. Paralen, Diazepan). Obľúba týchto liekov je zapríčinená stereotypnou predstavou, že ich užitie dotyčného vylieči z akéhokoľvek ochorenia. V prevažnej miere však liek len dočasne utlmí hlavné príznaky, čo po odznení účinnosti vedie k ďalšej aplikácii často vo zvýšenej dávke.

Výskum Zdravie...(2009) ukázal, že predovšetkým rómske ženy užívajú pravidelne a vo veľkých množstvách lieky na utíšenie akejkoľvek bolesti. Takmer všetky zdravotné problémy sú pri samoliečbe riešené výhradne analgetikami (Popper a kol., 2009). Z pohľadu detskej populácie je alarmujúce predovšetkým používanie liekov na spanie, relaxantov a trankvilizérov (8 % detí), ktoré podľa terénnych pracovníkov rodičia používajú na utlmovanie detí v prípadoch, kedy si chcú od nich oddýchnuť (Popper a kol., 2009).

10.5.3 Fyzická aktivita a odpočinok

Viac ako dve tretiny dospelaj rómskej populácie v dotazníku Zdravie...(2009) uviedla, že sa vôbec nevenuje žiadnym pohybovým aktivitám.¹⁴⁵ Príležitostne cvičí alebo sa venuje športu

¹⁴² Cieľom bolo vytvoriť prehľad o stave užívania drog v rómskych komunitách Prešovského kraja. Celkovo sa výskum realizoval v 70 rómskych osadách, v ktorých žilo približne 57 tisíc Rómov.

¹⁴³ Medzi tvrdé drogy autori zaradili návykové látky kokaínového typu (kokaín), opiátového typu (heroín), amfetamínového typu (extáza), halucinogénneho typu (LSD), ale aj drogy kanabisového typu (marihuana).

¹⁴⁴ Do tejto skupiny je možné zaradiť vidiecke rómske lokality v obciach Svinia, Chminianske Jakubovany, Jarovnice alebo Ostrovany.

¹⁴⁵ Opýtaní odpovedali na otázku „Skúste sa zamyslieť, či niekedy vo voľnom čase cvičíte, prípadne ako často?“ vybraním z nasledujúcich možností: 1. Necvičím (voľný čas využívam takmer úplne sedavo – čítanie, sledovanie televízie, návšteva kina a pod.) 2. Občas vyvíjam fyzickú aktivitu alebo športujem (chodenie alebo jazdenie na bicykli, občas futbal alebo iný šport s priateľmi a pod.) 3. Cvičím pravidelne, niekoľkokrát za mesiac (šport, behanie,

necelá tretina a iba 1 % opýtaných uviedlo, že pravidelne (niekoľkokrát do týždňa) cvičí. Nepriaznivý stav je aj u rómskych detí, kde príležitostne cvičí viac ako polovica z nich, no cielene a pravidelne sa športu alebo cvičeniu venuje len desatina. Ukazuje sa, že s vekom klesá fyzická aktivita, pričom tento jav platí viac u žien ako u mužov. Najčastejšie uvádzanou aktivitou bolo „chodenie, prenášanie vecí, častý pohyb bez väčšej fyzickej námahy.“ Sedenie po väčšiu časť dňa uviedlo približne 15 % mužov a 27 % žien, pričom vo veku nad 45 rokov táto fyzická aktivita už dominovala.

Podobne na nízku úroveň pohybu a športových aktivít rómskej populácie poukázali výsledky Programu podpory...(Hodnotiaca správa..., 2008). Vo voľnom čase sa športu venovalo len 5 % respondentov, pričom najčastejšie boli spomínané aktivity sedavého charakteru ako: pozeranie televízie, počúvanie rádia (34 %), rozprávanie sa so susedmi (10 %) alebo aktivity s nízkou pohybovou aktivitou (upratovanie 33 %). Vo všeobecnosti dostupné zdroje údajov poukazujú na veľmi nízku percepciu aktívne stráveného voľného času s prevahou činností vyznačujúcich sa nízkou až veľmi nízkou mierou pohybu.

Okrem fyzickej aktivity bola v dotazníku zisťovaná aj frekvencia sledovania televízie u nepľnoletých osôb.¹⁴⁶ Výsledky ukazujú, že rómske deti v prevažnej miere (93 %) sledujú televíziu každý deň, pričom s rastúcim vekom sa celkový čas strávený pri televízii výrazne predlžuje (Popper a kol., 2009).

Jedným z mála pozitívnych zistení, ktoré prinieslo zisťovanie Zdravie...(2009), je dostatok spánku.¹⁴⁷ Väčšina dospelých Rómov (57 %) uviedla, že spí osem a viac hodín denne. Priaznivá situácia bola aj u detí. Vo veku do desať rokov až 67 % detí spávalo denne desať a viac hodín, pričom aj vo vyššom veku nebol spánok dlhší ako desať hodín výnimkou (41 % detí vo veku 10–15 rokov). Dospelí priemerne spali denne 7,6 hodiny a deti 9,6 hodiny (Popper a kol., 2009).

10.5.4 Nadváha, obezita, biochemické charakteristiky krv a metabolický syndróm

Nesprávna životospráva, nízka frekvencia pohybu a pravidelného cvičenia, zlé stravovacie návyky spolu s genetickými predispozíciami významnou mierou ovplyvňujú výskyt nadváhy a obezity v rómskej populácii. Dokazujú to výsledky viacerých výskumov (napr. Ostrihoňová, Bérešová, 2008; Valachovičová a kol. 2003; Krajčovičová-Kudláčková a kol., 2002)

Podľa Programu podpory...(Hodnotiaca správa..., 2008) nadváhou trpelo 29 % rómskych mužov a 24 % rómskych žien.¹⁴⁸ Ešte horšie na tom boli Rómovia v prípade výskytu rôznych stupňov obezity. Obezitu prvého stupňa¹⁴⁹ malo podľa výsledkov zisťovania 21 % mužov a 17 % žien. Ešte horšia situácia bola v prípade výskytu obezity druhého a tretieho stupňa¹⁵⁰, ktorou trpelo až 7 % mužov a 17 % žien (Hodnotiaca správa..., 2008)

tímové športy a pod.) 4. Venujem sa športu alebo fyzickému tréningu niekoľkokrát do týždňa 5. Netýka sa (invalid). V prípade detí anketár získaval informácie od jeho rodičov.

¹⁴⁶ Hlava domácnosti (respondent) odpovedala anketárom na otázku „Pozerá Vaše dieťa televíziu zvyčajne každý deň alebo takmer každý deň? (Vrátane sledovania videa a DVD)?“, pričom mali spontánne tiež uviesť časový interval označujúci celkovú dobu sledovania televízie.

¹⁴⁷ Respondenti vo veku nad 16 rokov odpovedali na otázku „Približne koľko hodín zvyčajne v noci spíte?“ V prípade detí odpovedali za neho rodičia, resp. hlava domácnosti.

¹⁴⁸ Body Mass Index (BMI) na intervale 25,1–30,0 kg/m².

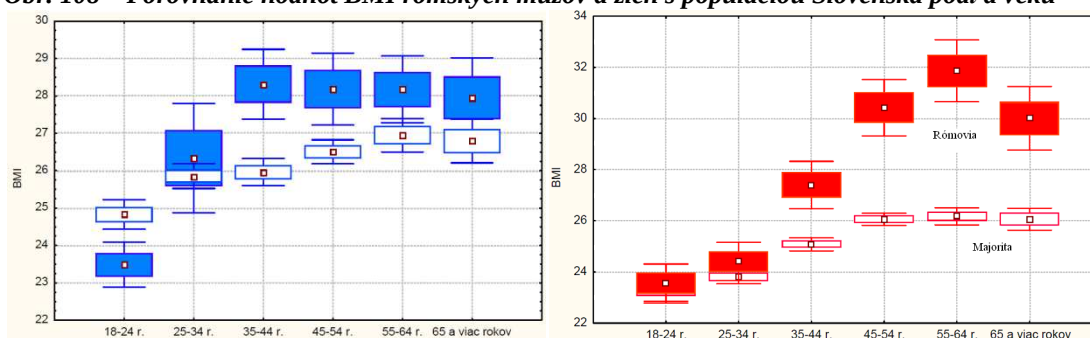
¹⁴⁹ BMI v rozmedzí 30,1–35,0 kg/m²

¹⁵⁰ BMI nad 35,0 kg/m²

V mladších vekových skupinách sa hodnoty BMI medzi populáciou Slovenska a obyvateľstvom rómskych osád výraznejšie nelíšili. S rastúcim vekom sa však priemerné hodnoty BMI u Rómov posúvali do úrovne nadváhy až obezity. Nepriaznivá situácia je najmä u žien vo veku nad 35 rokov. Okrem zlých stravovacích návykov, nesprávnej životosprávy na tom pravdepodobne zohrávajú dôležitú úlohu aj častejšie tehotenstvá.

Vyšší výskyt nadváhy a obezity u dospelých osôb v rómskej populácii môže byť čiastočne spojený aj s osobitným kultom krásy a vážnosti. Autorita je často viazaná s vonkajším výzorom osoby, pričom pre obe pohlavia platí, že väčšej vážnosti sa tešia jedinci so silnejšou postavou (Bošák, Marcinková, 2008)

Obr. 108 – Porovnanie hodnôt BMI rómskych mužov a žien s populáciou Slovenska podľa veku

Pozn.: rómski muži a ženy (plne vyfarbené znaky); stredná hodnota znaku (malý štvorček), smerodajná odchýlka (veľký obdĺžnik), rozsah 1,95 násobok smerodajnej odchýlky (úsečka).

Zdroj: Hodnotiaca správa...(2008, príloha s.20, obr. 30 a 31)

Vysoký výskyt nadváhy a obezity pravdepodobne ovplyvňuje aj nepriaznivé hodnoty krvného tlaku a ďalších biometrických veličín. Merania v rámci Programu podpory... (Hodnotiaca správa..., 2008) ukázali, že takmer každý piaty muž má diastolický tlak nad úrovňou 90 mmHg. U žien to bolo približne v 16 % prípadov. Vysoký systolický tlak (nad 140 mmHg) malo 27 % mužov a 22 % žien (Hodnotiaca správa..., 2008).

Z pohľadu HDL cholesterolu bola približne u štvrtiny rómskych mužov a tretiny rómskych žien zistená nižšia hodnota, ako je odporúčaná úroveň (0,9–2,1 mmol/l).¹⁵¹ Naopak vysokú úroveň LDL cholesterolu mala až štvrtina rómskych mužov a žien.¹⁵² Podobne nepriaznivá situácia bola aj v prípade triglyceridov. Podozrenie na cukrovku odhalili testy u približne 12 % Rómov. Podľa čiastkových správ však Ginter (2005) usudzuje, že v niektorých rómskych osadách môže trpieť cukrovkou až 30 % dospeléj populácie.

Viaceré výskumy tiež upozorňujú, že rómska populácia je vo vyššej miere vystavená riziku rozvoja kardiovaskulárnych ochorení už v detskom veku. Štúdie Šipulovej a kol. (2004, 2006) na základe antioxidantných parametrov rómskej detskej populácie zistili porušenie homeostázy organizmu, čo predstavuje možné riziko vzniku srdcovocievnych ochorení v dospelosti. Negatívne poznatky tiež priniesli výskumy Koprovičovej a kol. (2004) a Petrášovej a kol. (2006), ktoré v skupine malých rómskych detí odhalili nebezpečenstvo predčasného rozvoja aterosklerózy a vyššie hladiny systolického a diastolického tlaku. Na zvýšené riziko predčasnej aterotrombózy a nádorových ochorení u rómskych detí upozornila Koprovičová, Petrášová (2008). Nepriaznivú situáciu v oblasti niektorých rizikových faktorov kardiovaskulárnych

¹⁵¹ Nízke hodnoty HDL cholesterolu predstavujú zvýšené riziko vzniku kardiovaskulárnych ochorení.

¹⁵² Vysoká úroveň LDL cholesterolu znamená predovšetkým ohrozenie rozvoja ischemickej choroby srdca.

ochorení u rómskych detí potvrdili výskumy Hanulovej, Ševčíkovej (2004) a Krajčovičovej-Kudláčkovej a kol. (2004).

Jedným z významných faktorov ovplyvňujúcich chorobnosť a vysokú úmrtnosť rómskej populácie (a tiež celej populácie Slovenska) na kardiovaskulárne ochorenia je výskyt metabolického syndrómu (syndróm X, syndróm inzulínovej rezistencie, Raevenov syndróm). Metabolický syndróm je u pacienta diagnostikovaný v prípadoch, kedy spĺňa tri alebo viac z nasledujúcich kritérií: výskyt obezity v brušných partiách, vysokej hladiny triacylglycerolov, nízkej hladiny HDL-cholesterolu, vysokého krvného tlaku a vysokej hladiny cukru v krvi (Galajda, 2007). Špecifikum metabolického syndrómu sa zakladá na častej interakcii jednotlivých faktorov, ktorých kombinácia zväčšuje jeho účinok na zdravotný stav pacienta (Mikeš, 2005)

K enormnému vzostupu výskytu metabolického syndrómu došlo v západných kultúrach len v posledných troch desaťročiach, čo je veľmi krátky čas na zmenu genómu. Predchádzajúci vývoj v ľudskej histórii bol poznačený predovšetkým nedostatkom potravy a zvýšenou fyzickou aktivitou. Človek ako druh väčšinu doterajšieho vývoja prežil v energeticky reštrikčnom prostredí, čomu sa prispôbali aj fyziologické regulačné mechanizmy (Majerčák, 2006). Výsledkom bolo vytvorenie tzv. sporivých (šetriacich) génov, ktoré umožňovali organizmu účelne využívať potravu v období hojnosti (Ginter, 2005). Na druhej strane mechanizmy k obrane pred nadbytočným príjmom energie neboli v minulosti nikdy potrebné (Haluzík, 2005). Zvýšená dostupnosť vysoko energetickej potravy a sedavý spôsob života zmenili životné podmienky veľmi rýchlo, no ľudský genotyp sa v tak krátkom čase zmeniť nemohol. Výskum Dolinskej a kol. (2007) potvrdil, že problém metabolického syndrómu sa významne dotýka aj rómskej populácie. Rozsiahly sociologický a biochemicko-epidemiologický výskum iniciovaný Ústavom Preventívnej a Klinickej Medicíny v Bratislave v rokoch 2001–2003 poukázal na pomerne rozsiahly výskyt všetkých piatich vyššie spomínaných rizikových faktorov u Rómov žijúcich na západnom Slovensku. Ginter (2005) k výsledkom výskumu dodáva, že Rómovia zo západného Slovenska pripomínajú populácie, ktoré náhle zmenili pôvodný životný štýl a vymenili ho za spôsob vyznačujúci sa vysokým energetickým príjmom a nízkou pohybovou aktivitou. Zvyšovanie životnej úrovne niektorých rómskych skupín tak predstavuje z pohľadu zdravotného stavu pomerne významné riziko. Bez intenzívnej preventívnej zdravotnej výchovy zameranej najmä na spôsob stravovania, význam telesnej aktivity, škodlivosť alkoholu a cigariet bude rómske obyvateľstvo podľa Gintera (2005) v budúcnosti vystavené veľmi vysokému riziku cukrovky, včasnej úmrtnosti na infarkt myokardu, aterosklerózu a rakovinu.

Alarmujúco z tohto pohľadu vyznievajú výsledky štúdie Dolinskej a kol. (2007), v ktorej autori sledovali výskyt obezity u dospelých rómskych žien na západe a východe Slovenska. Ukázalo sa, že Rómky zo západoslovenských obcí mali častejšie nadváhu, obezitu, vyšší systolický a diastolický tlak. Pri porovnaní s kontrolnou skupinou nerómskych žien však autori zistili, že nielen rómske ženy zo západných, ale aj z východoslovenských obcí častejšie trpeli nadváhou, obezitou a vysokým systolickým a diastolickým tlakom krvi (Dolinská a kol., 2007). Problém nadváhy a obezity nie je len problémom Rómiak na západe Slovenska, ale sa dotýka pravdepodobne celej rómskej populácie.

10.5.5 Životné podmienky a hygienické návyky

Problémovou oblasťou z pohľadu zdravotného stavu rómskej populácie a najmä obyvateľstva žijúceho v segregovaných rómskych osadách naďalej zostávajú životné podmienky a s ním spojená úroveň hygieny a hygienických návykov. Najpálčivejšie otázky sú spojené predovšetkým s dostupnosťou pitnej vody, úrovňou bytových podmienok a kvalitou životného prostredia. Podiel rómskych domácností napojených na verejný vodovod sa podľa výskumov UNDP (2005) a Programu podpory... (Hodnotiaca správa..., 2008) pohyboval približne na úrovni 45–50 %. Približne štvrtina z nich čerpala vodu z krytej studne alebo vrtu. Prírodný zdroj vody z potoka alebo prameňa využívali asi 4 % domácností. Dostupnosť pitnej vody je do veľkej miery závislá od miestnych pomerov a polohy rómskej lokality. Neštandardné zdroje sú predovšetkým spojené so segregovanými lokalitami.

Z pohľadu hygienických návykov sa v Programe podpory... (Hodnotiaca správa..., 2008) zisťovala percepcia niektorých prvkov osobnej hygieny. Umývanie rúk po použití toalety uviedlo približne 83 % respondentov. Aspoň raz do týždňa sa kúpalo 92 % opýtaných. Ústnu hygienu pravidelne dodržiavalo 69 % osôb, pričom 12 % z nich si zuby nečistí vôbec a 19 % len zriedka.

Katastrofálne podmienky v niektorých osadách sú ideálnym prostredím pre šírenie infekčných ochorení. Nepriamo tomu nasvedčujú napríklad zistené vyššie hladiny protilátok u rómskych detí ako dôkaz častejšej expozície baktériami, vírusmi a parazitmi, alebo chorobné zväčšenie sleziny, ktoré vypovedá o skrytej infekcii (Krišlo a kol., 1990). K závažným problémom patria predovšetkým infekcie dýchacích ciest a epidémie vírusovej hepatitídy (najmä typy A a E).

10.5.6 Využívanie a dostupnosť zdravotnej starostlivosti

Veľká časť rómskeho obyvateľstva žijúceho najmä v segregovaných osadách je z pohľadu dostupnosti a využívania zdravotníckej starostlivosti znevýhodnená vo viacerých smeroch. S nástupom nových podmienok po roku 1989 vznikol v oblasti zdravotníctva posun na poisťný systém s dôrazom na individuálnu zodpovednosť za zdravie (Radičová, 2002). Zrušenie povinných zdravotných prevencií, nízka vzdelanostná úroveň a s tým súvisiaca nízka zodpovednosť rómskych obyvateľov za vlastné zdravie, neochota, obavy a nedôvera k lekárskemu vyšetreniu môžu predstavovať dôležitý súbor faktorov ovplyvňujúcich nepriaznivý zdravotný stav a úmrtnostné charakteristiky. Veľmi vážnou prekážkou vo využívaní zdravotníckej starostlivosti môže byť tiež socioekonomická situácia a geografická vzdialenosť rómskych osád. Okrem toho je potrebné tiež spomenúť aj faktor diskriminácie, s ktorou sa Rómovia, ako uvádzajú Zoon (2001) a Šaško (2002), stretávajú nielen pri návštevách lekára, ale aj počas liečenia v nemocničných zariadeniach.

V spojitosti s problematikou zdravia a zdravotného stavu môžeme sledovať v niektorých rómskych osadách často vysokú mieru fatalizmu. Vnímanie dobrého zdravotného stavu je spojené s osobným šťastím. Osoby trpiace zdravotnými komplikáciami sú vnímané ako menej šťastné, ktoré o svoje šťastie prišli. Dobrý zdravotný stav je považovaný za niečo, čo je človeku dané dopredu (Kurnienková, 2007).

Okrem toho je treba spomenúť, že k lekárskej starostlivosti sa niektorí Rómovia stavajú ako k niečomu, čo môže viac uškodiť ako pomôcť. Ich postoj pravdepodobne súvisí s nejakou negatívnou skúsenosťou, ktorá však veľmi často býva výsledkom neskorého vyhľadania odbornej pomoci v štádiách, kedy už nebolo možné pacientovi pomôcť, alebo liečenie si vyžiadalo dlhodobú hospitalizáciu. Zhoršovanie zdravotného stavu, nutnosť operačného zákroku, dlhý pobyt v nemocnici, prípadne úmrtie pacienta sú u Rómov často spájané práve s vyhľadaním lekárskej pomoci a nie s reflexiou na skutočný stav, v akom ju pacient vyhľadal (Kurnienková, 2007).

Nepriaznivo vplyvajú tiež snahy pacientov v čo najkratšom čase opustiť nemocnicu. Často sú ošetrojúci lekári svedkami prípadov, kedy rómski pacienti žiadajú o prepustenie na reverz aj v prípadoch, kedy ešte nie sú doliečení. K typickým príkladom môžeme zaradiť úteky rómskych žien po pôrode. Okrem strachu z neznámeho prostredia tu dôležitú úlohu zohráva aj potreba postarať sa o ďalšie deti a domácnosť.

Byť chorý znamená v tradičnom ponímaní u Rómov byť blízko smrti. Platí to nielen pri samotnej liečbe, ale aj v doliečovacej fáze a pri rehabilitácii. Aj preto po odznení hlavných príznakov ochorenia mnohí Rómovia odmietajú ďalšiu liečbu, resp. ignorujú, prerušujú rehabilitáciu, prestávajú brať lieky (Kurnienková, 2007). K podobnému záveru dospela aj štúdia Beharkovej (2009). Rómsky pacient v akútnom štádiu choroby je ochotný a schopný dodržiavať liečebný režim, ale po stabilizácii zdravotného stavu a jeho subjektívne lepšom pociť prestáva rešpektovať liečebný režim a opatrenia k nemu sa viažuce (Beharková, 2009). Okrem toho viera v predurčený osud stiera potrebu a význam preventívnych lekárskech prehliadok (Sinaiová, Ondriová, 2009). Návšteva lekára v rámci preventívneho vyšetrenia je pre mnohých Rómov vec nemysliteľná, pretože ju vnímajú ako zbytočné ohrozenie, či už zo strachu pred nakazením alebo zo zlej správy po vyšetrení (Kurnienková, 2007).

Na druhej strane je prirodzeným želaním každého jednotlivca, aby bol zdravý a v prípade ochorenia, aby sa jeho zdravotný stav čo najskôr zlepšil. Rómovia často vyžadujú a očakávajú od zdravotnej pomoci, aby bola rýchla, okamžitá a definitívna. Prejavom môže byť aj nadmerné využívanie služieb prvej pomoci (Kurnienková, 2007).

Príkladom vzniku predsudkov voči lekárskej starostlivosti môže byť situácia, kedy organizmus dieťaťa reaguje na predchádzajúce očkovanie. Často sa stáva, že matka nesprávne pochopila inštrukcie lekára a náhle zmeny zdravotného stavu si negatívne spája s návštevou lekára. Negatívna skúsenosť vytvára pocit nedôvery, ktorá môže vyústiť do neochoty opätovne ísť na očkovanie alebo dokonca v prípade potreby vyhľadať lekársku pomoc (Kurnienková, 2007). Práve nízka preočkovanosť osôb z rómskych osád predstavuje pomerne závažný problém (Šaško, 2002). Zdá sa, že situácia nie je natoľko dramatická v detskej populácii, kde niektoré výskumy (napr. Zdravie..., 2009; Rimárová a kol., 2009) poukazujú na pomerne dobrú očkovanosť v súlade s vakcinačným programom,¹⁵³ ako u starších osôb, ktoré nedodržiavajú intervaly medzi jednotlivými vakcinačnými dávkami, ignorujú vakcinačné programy (Adamkovičová a kol., 1999), čo môže viesť k nedostatočnej tvorbe protilátok a k vzplanutiu niektorých infekčných ochorení.

¹⁵³ Do imunizačného programu detí patria očkovania proti tuberkulóze, záškrtu, tetanu, čiernemu kašľu, detskej obrne, žltacke typu B, infekcii hemofilom, osýpkam, ružienke a mumpsu.

Nízky príklon k prevencii je možné vidieť na príklade využívania služieb stomatológov. Osoby do 18 rokov majú povinnosť absolvovať preventívne stomatologické prehliadky dvakrát do roka a dospelí raz ročne. Výsledky zisťovania Zdravie...(2009) však hovoria, že až takmer 16 % detí vo veku nad šesť rokov a 7 % dospelých ešte nikdy neboli u zubára. Za posledný rok prehliadku absolvovala len necelá štvrtina respondentov, čo dokazuje, že väčšina Rómov sa nezúčastňuje pravidelných preventívnych stomatologických prehliadok (Popper a kol., 2009).

Z pohľadu šírenia infekčných ochorení je rizikovým špecifický vzťah Rómov k chorej osobe. Ochorenie nie je individuálnou záležitosťou, ale zasahuje celé spoločenstvo. Príbuzní sa stretávajú pri pacientovi, vyjadrujú mu svoju podporu a snahu pomôcť. Na jednej strane ide o nefalšovaný prejav súdržnosti, na druhej ide z medicínskeho hľadiska o rizikové správanie výrazne uľahčujúce prenos nákazy (Kurnienková, 2007).

Z pohľadu reprodukčného zdravia zohrávajú dôležitú úlohu najmä gynekologické prehliadky a preventívne vyšetrenia. Práve návšteva gynekológov s výnimkou tehotenstva predstavuje u mnohých rómskych žien veľký problém. Ako ukázali zisťovania UNDP (2005) a Zdravie... (2009), väčšina respondentiek (približne 94 %), ktoré aspoň raz boli tehotné, síce absolvovali počas tehotenstva gynekologické prehliadky, no mimo toto obdobie bolo využitie služieb gynekológov skôr sporadické. Takmer pätina žien v reprodukčnom veku priznala, že u gynekológa mimo tehotenstva nikdy nebola a asi štvrtina pred tromi a viac rokmi.

K najčastejším príčinám, prečo Rómky okrem lekárskeho prehliadok spojených s tehotenstvom vyhľadávajú gynekologické vyšetrenie, patrili gynekologické problémy a len v necelých štvrtine prípadov išlo o pravidelné kontroly. Aj na tomto príklade môžeme vidieť, že význam prevencie a konkrétnych preventívnych lekárskeho vyšetrení si uvedomuje len malá časť rómskej populácie a lekársku pomoc vyhľadáva až vtedy, keď nastanú zdravotné komplikácie.

Pozitívnym zistením je skutočnosť, že rómske ženy vo všeobecnosti rodia pod dohľadom lekára alebo zdravotnej sestry v nemocničnom zariadení. Len približne 5 % pôrodov predstavovali pôrody v domácnosti (UNDP, 2005).

Kladne môžeme hodnotiť aj vysokú frekvenciu a dĺžku dojčenia detí materským mliekom. Kým napríklad vo veku 3–6 mesiacov¹⁵⁴ aspoň nejakú prirodzenú stravu¹⁵⁵ dostávalo podľa WHO (2006) 38 % detí z celej populácie Slovenska, v prípade rómskych detí to bolo až v 63 % prípadov (Zdravie..., 2009). Na druhej strane však musíme upozorniť, že rómske ženy sa častejšie priznávali k pitiu alkoholu a k fajčeniu tabakových výrobkov počas tehotenstva a po pôrode. Napríklad fajčenie počas tehotenstva priznala až tretina respondentiek výskumu Programu podpory... (Hodnotiaca správa..., 2008).

10.5.7 Genetické predispozície, vrodené vývojové chyby a mentálne postihnutie

Rozdielne antropometrické charakteristiky rómskych detí a mládeže v porovnaní s ostatným obyvateľstvom Slovenska sú s najväčšou pravdepodobnosťou výsledkom genetických predispozícií. Antropometrické a somatické výskumy rómskej mládeže majú na Slovensku

¹⁵⁴ WHO odporúča pre zdravý vývin dieťaťa výlučné dojčenie do 6 mesiacov od jeho narodenia.

¹⁵⁵ Vo výskume WHO (2006) sa zisťovalo u detí, či dostávajú aspoň nejakú prirodzenú stravu (materské mlieko), pričom do úvahy boli brané aj prípady, kedy deti dostávali kombinovanú stravu v podobe materského mlieka a umelej výživy.

pomerne bohatú históriu (Bernasovský, Bernasovská, 1999). Výsledky z týchto meraní skutočne potvrdili, že rómske deti sú menšie, ľahšie, pričom sa tieto charakteristiky prejavujú už od narodenia. Aj preto boli pre Rómov napríklad navrhnuté iné normy pre nízku pôrodnú hmotnosť (Bernasovský, Bernasovská 1999).

Jedným z dôležitých faktorov horšieho zdravotného stavu Rómov je vyššia prevalencia kongenitálnych ochorení. Podľa Šereša (1998) na 100 nerómskych detí v okrese Rožňava na začiatku 90. rokov pripadali približne 2 deti s vrodenu vývojovou chybou. V prípade rómskej populácie to bolo 2,4 dieťaťa. Okrem toho sa rómski novorodenci odlišovali častejším výskytom ťažkých foriem zanechávajúcich trvalú invaliditu. Na vyšší výskyt vrodených vývojových chýb poukázal aj novší výskum Sinaiovej a kol. (2006).

Podľa Ferákovej a kol., (1991) medzi typické vrodené vývojové chyby rómskej populácie patria: kongenitálny glaukóm¹⁵⁶ (incidencia 1 : 15 000 na svete, u Rómov 1 : 1 000 detí), fenylketonúria¹⁵⁷ (incidencia 1 : 10 000, u Rómov 1 : 1 000 novorodencov) a tiež kongenitálna hypotyreóza¹⁵⁸ (incidencia 1 : 6 284, u Rómov 1 : 2 192).

Autori výskumov predpokladajú, že zvýšené riziko vzniku kongenitálnych ochorení rómskych detí súvisí predovšetkým s vyšším koeficientom inbrídingu (Hajiof, McKee, 2000; Jarčušková a kol., 2004). Tomu by nasvedčovali aj výsledky výskumu Feráka, Sivákovej a Siegelovej (1987), ktorý zistil, že práve rómska populácia na Slovensku sa vyznačuje najvyššími hodnotami koeficientu inbrídingu v Európe.

Častejšie pôrody z príbuzenských vzťahov spolu s vysokou incidenciou kongenitálnych ochorení môžu ovplyvniť mieru mentálnej zaostalosti rómskych detí. Jej výskyt sa snažila určiť štúdia Kvasnicovej a kol. (1992). Podľa výsledkov zo základných škôl v okrese Banská Bystrica by až takmer 22 % rómskych detí malo byť mentálne zaostalých, kým u nerómskych by to nebolo ani jedno percento. Uvedené údaje s najväčšou pravdepodobnosťou nezodpovedajú realite, pretože dodnes neexistuje dostatočne validný test na zisťovanie mentálnej zaostalosti rómskych detí. V tomto smere sa najčastejšie argumentuje veľkým podielom detí z rómskych osád preradených, alebo priamo zapísaných do špeciálnych základných škôl. Často to však nie je výsledok mentálnej zaostalosti, ale výsledok nepochopenia testových úloh u detí pochádzajúcich z výrazne odlišného sociálneho prostredia. Okrem toho sa veľký dôraz kladie na skutočnosť, že uvedený typ školského zariadenia navštevovali jeho rodičia, prípadne súrodenci.

Aj napriek týmto skutočnostiam je však potrebné počítať s tým, že výskyt mentálneho postihnutia bude v rómskej populácii pravdepodobne vyšší, ako je tomu u nerómskeho obyvateľstva. Nepriamym dôkazom toho môžu byť podľa Šaška (2002) poznatky o vysokom zastúpení predčasne narodených detí veľmi mladým matkám, o deťoch žijúcich v nevhodnom životnom prostredí, o populácii s vysokým koeficientom inbrídingu a tiež s vyššou incidenciou niektorých kongenitálnych ochorení, ktoré sekundárne môžu spôsobovať mentálnu retardáciu.

¹⁵⁶ Glaukóm sa definuje ako skupina chorobných stavov oka, pri ktorých dochádza k progresívnemu poškodzovaniu papily zrakového nervu.

¹⁵⁷ Fenylketonúria je pomerne vzácne metabolické ochorenie, pri ktorom postihnutý človek nie je schopný naplno spracovávať bielkoviny v strave. Ide predovšetkým o zložku fenylalanín. Keďže ho telo nedokáže spracovať, hromadí sa v krvi a tkanivách, pričom pri väčších množstvách je pre organizmus toxický.

¹⁵⁸ Porucha vývoja štítnej žľazy. Hypotyreóza je ochorenie spôsobené nedostatkom hormónov štítnej žľazy alebo poruchou receptorov pre tieto hormóny. Kongenitálna hypotyreóza je jednou z najčastejších príčin mentálnej retardácie a kretenizmu (Jarčušková a kol., 2004).

Kapitola 11

Rómska rodina a cenzové domácnosti

Rómska rodina alebo skôr príbuzenské spoločenstvo predstavuje pre Rómov základnú sociálnu inštitúciu spájajúcu v živote každého jednotlivca viaceré veľmi dôležité funkcie. Rodinou sa Róm legitimuje, rodina je vizitkou jeho totožnosti. Rodina mu poskytuje primárnu socializáciu, výchovu, profesijnú prípravu pre život, ekonomické a sociálne zabezpečenie a životné istoty (Hübschmannová, 1995). Príslušnosť k rodine, resp. príbuzenskému spoločenstvu preto predstavuje najdôležitejšiu a najväčšiu životnú hodnotu. Dôležitosť rodiny pre rómske obyvateľstvo navyše zvyrazňuje skutočnosť, že Rómovia aj napriek svojej niekoľko storočnej prítomnosti na území Slovenska nesplynuli s miestnym obyvateľstvom a zostali do určitej miery izolovaní. Táto skutočnosť umožnila existenciu a pretrvávanie špecifického charakteru rodiny, resp. príbuzenského spoločenstva.

Na rodinu ako inštitúciu sú viazané takmer všetky sociokultúrne regulačné mechanizmy, u ktorých prostredníctvom socializácie dochádza k medzigeneračnej transmisii. Preto je poznanie rómskej rodiny aj zdrojom informácií o prijímaných normách, hodnotách a vzorcoch správania. V skutočnosti neexistuje a nikdy neexistoval jeden univerzálne platný model rodiny a rodinného spolužitia (Kumanová, Džambazovič, 2002). Túto skutočnosť môžeme prijať aj pre rómsku rodinu. V dôsledku postupnej premeny rómskeho obyvateľstva dochádza aj k zmene charakteru rodiny a rodinného správania. Na jednej strane sa môžeme najmä u integrované žijúcich skupín Rómov stretnúť s charakterom rodiny, ktorá plní funkcie a má znaky modernej nerómskej nukleárnej (atomizovanej) rodiny a na druhej strane najmä v prípade segregovaných rómskych skupín existujú rodiny, resp. príbuzenské spoločenstvá, ktoré nesú znaky tradičných rozšírených rómskych príbuzenských zoskupení. Môžeme predpokladať, že s mierou integrácie dochádza k atomizácii rodiny, kedy rodina v zmysle rodičia a deti (nukleárna rodina) preberá všetky funkcie a príslušnosť k ostatnej časti rodiny (príbuzným) sa deklaruje skôr symbolicky (napr. formou návštev). Opačne, s mierou segregácie význam príbuzenských väzieb rastie na úkor väzieb v rámci nukleárnej rodiny. V takomto prípade dominujú najmä vzťahy a funkcie v rámci príbuzenskej skupiny, ktorá tak predstavuje základnú akcieschopnú jednotku.

11.1 Rómska rodina na rozhraní medzi tradíciami a modernou

Na to, aby sme boli schopní identifikovať základné rozdiely v charaktere a funkciách rómskej a nerómskej rodiny, je potrebné predovšetkým prezentovať tradičný model rómskej rodiny, resp. príbuzenskej skupiny a definovať jeho vznik, skladbu, funkcie, postavenie jej členov a význam.¹⁵⁹

Viacerí autori (napr. Horváthová, 1964; Marušiaková, 1985; Hübschmannová, 1999a; Davidová, 1995, 2004; Jakoubek, 2004; Budilová, Jakoubek, 2004, 2007) sa zhodujú, že u Rómov je potrebné rozlišovať tri kvalitatívne a kvantitatívne odlišné okruhy pojmu rodina.

Vo všeobecnosti môžeme hovoriť o spolužití muža a ženy spolu s ich slobodnými deťmi (romňhi čhave - žena a deti), prípadne o osobách, ktoré z tejto kolektivity po smrti, rozvode alebo odlúčení zostali. Vo svojej podstate ide o formu spolužitia, ktorú môžeme chápať ako nukleárnu rodinu. Určitý rozdiel oproti nerómskemu vnímaniu existuje v spoločenskom statuse a predovšetkým vo funkciách tohto spolužitia. Formálne je manželský pár miestnou rómskou kolektivitou vnímaný ako rodina (nukleárna) až po narodení dieťaťa, resp. niekoľkých detí (Jakoubek, 2004; Budilová, Jakoubek 2004, 2007). Až vtedy je manželstvo, resp. spolužitie spoločensky povznesené na úroveň rodiny v zmysle romňhi čhave.

Druhým typom rodiny je famiľija/fameľija, ktorá má vo svojej podstate charakter komplexnej (rozšírenej) rodiny¹⁶⁰. Často ide o pomerne rozsiahly príbuzenský celok so silnými vzájomnými väzbami tvorený v podstate niekoľkými nukleárnymi rodinami, ktoré majú rovnaké miesto bydliska. Skladá sa aspoň z dvoch manželských párov. Najčastejšie je tvorená zakladajúcim párom starých rodičov (príp. rodiča) žijúceho spolu so svojimi ženatými synmi, ich manželkami a deťmi, prípadne deťmi detí žijúcimi v jednej lokalite. Rómska fameľija je príbuzenská pospolitosť v rozsahu troch až piatich generácií (Hübschmannová, 1999a). Zväčša sa vyznačuje spoločným priezviskom, ktoré sa predáva po mužskej línii (Jakoubek, 2004).

Fameľija predstavuje v živote nielen jednotlivca, ale aj samotných nukleárnych rodín dôležitý spoločenský celok prostredníctvom ktorého sa saturujú viaceré funkcie, ktoré sú v nerómskej spoločnosti napĺňané už na úrovni nukleárnej rodiny. K nim patrí predovšetkým spoločné stravovanie, výchova detí, vzájomná pomoc a ochrana členov komplexnej rodiny (Budilová, Jakoubek, 2004).

V súlade s konceptom famiľija môžeme nadnesene hovoriť o akomsi spoločnom majetku jednotlivých nukleárnych rodín, ktorý je k dispozícii pre všetkých členov famiľije. Vzájomná solidarita, na ktorej je založené fungovanie famiľije na druhej strane predstavuje dôležitý faktor sociálnej nivelizácie, kedy majetok jednotlivca alebo nukleárnej rodiny patrí celému príbuzenskému spoločenstvu. Famiľija v podstate strháva všetkých svojich členov na rovnakú sociálnu úroveň. Rôzne egalitárne mechanizmy zabraňujú, aby sa niekto mohol sociálne vyčleniť (Hübschmannová, 1999a; Jakoubek, 2004; Budilová, Jakoubek, 2007).

¹⁵⁹ Okrem toho dostupná literatúra takmer vôbec nevenuje pozornosť „modernej“ rómskej rodine. Príčinou môže byť problém s možnosťami výskumu, ich exponovanosť predovšetkým na segregované lokality a tiež tichý predpoklad, že jej charakter a funkcie sa od nerómskej významnejšie neodlišujú.

¹⁶⁰ V Laslettovej typológii rodín sa charakter famiľije pravdepodobne najviac približuje k typu multiple family households. Ak použijeme typológiu Mitterauera, môžeme do určitej miery hovoriť o komplexnej rodine typu joint family (pozri napr. Horský, Seligová, 1997; Horský, 2001). Vzhľadom na nejednoznačnosť pri rozlišovaní pojmu fameľija a fajta rómskymi respondentmi používajú napr. Jakoubek (2004), Budilová, Jakoubek (2004, 2007) pre tento typ rodinného zoskupenia označenie komplexná rodina.

Rómska rodina si svojich členov žiarlivo stráži a neakceptuje osobný vzostup jednotlivca, ak by to malo ohroziť a obmedziť vnútornú príbuzenskú solidaritu. Vzostup jednotlivca však v dnešnej spoločnosti bez obmedzenia tohto princípu nie je možný (Sekyt, 2004). Rodina od každého člena nepožaduje len ním získané statky, ktoré sa rozdelia medzi všetkých jej členov. Tým sa v podstate znemožňuje existencia osobného vlastníctva a eliminuje sa osobná iniciatíva. Len čo by niekto začal robiť niečo pre seba, pre budúcnosť svojej rodiny (rozumej nukleárnej), širšie rodinné príbuzenstvo to sleduje s nedôverou, obmedzuje, zakazuje, znemožňuje. V zaistovaní osobnej budúcnosti jednotlivca sa nachádza ohrozenie podstaty fungovania a existencie príbuzenskej skupiny a jej solidarity.

Rodina v rómskej osade nepredstavuje spoločenstvo autonómne vystupujúcich a jednajúcich jednotlivcov, ale práve cez príslušnosť k rodine jednotlivec získava svoje postavenie, identitu a osobný rešpekt (Jakoubek, 2004). Socializácia v tradičných rómskych spoločenstvách je nasmerovaná tak, aby jednotlivec v podstate bol od svojho príbuzenského spoločenstva celoživotne závislý po materiálnej i psychickej stránke. Táto skutočnosť následne zabraňuje jeho individualizácii a osamostatneniu (Sekyt, 2004). Rozhodovanie je uskutočňované na báze kolektívneho rozhodnutia, s ktorým sa každý jednotlivec stotožňuje do takej miery, že ho považuje za vlastné (Jakoubek, 2004).

Je nemysliteľné čokoľvek odmietnuť inému členovi príbuzenstva. Práve táto skutočnosť zohrávala a stále zohráva dôležitý faktor, ktorý na jednej strane pomáha jej členom a na druhej strane znemožňuje sa osamostatniť a vytvára závislosť na príbuzenskom spoločenstve. Príbuzenské spoločenstvo v podstate konzervuje spôsob života a správania svojich členov tým, že ho determinuje a vyžaduje pod hrozbou vylúčenia. Príbuzenský vzťah vytvára silné puto, ktoré v podstate „núti“ k spolupráci a vzájomnej pomoci (Fraser, 1998).

„V minulosti bola skupina pre jednotlivca všetkým. Ten, kto sa pripravil o právo byť jej členom, bol najúbohejší z úbohých. ... Človek vylúčený zo skupiny bol odsúdený na zánik. Sám v nepriateľsky naladenom svete nemal veľa šancí prežiť.“

(Marušiaková, 1985, s. 704)

Famelijs predstava predstavuje základnú autoidentifikačnú jednotku, ktorá viac či menej reguluje sociálne štruktúry spoločenstva (Marušiaková, 1985). Bola základnou platformou, v ktorej sa prísne uplatňovali mechanizmy spoločenskej kontroly, aby si jednotlivec uvedomoval, že sa má správať v súlade s "romipen" - rómskou tradíciou a etiketou (Hübschmannová, 1996, 1999). Normy správania, hodnotové orientácie a celkový spôsob života boli a sú v rómskych spoločenstvách stále do veľkej miery determinované predovšetkým skupinovú tradíciou (Marušiaková, 1985).

Každý člen rodiny má v príbuzenskom spoločenstve vymedzené miesto, určené kombináciou veku a pohlavia, z ktorého vyplývajú jeho špecifické práva a povinnosti. Rodinné vzťahy, štruktúra a hierarchia rodiny i role jej členov záviseli vždy od charakteru vzťahu a skupinových zákonov, ktorým boli a do určitej miery sú podriadení aj v súčasnosti. Vedomie príslušnosti k rodine a širšej príbuzenskej skupine je vštepované deťom od útleho veku v rámci rodinnej výchovy. Dieťa sa učí poznať kultúrne vzorce, hodnoty a normy, ale tiež vnútorné usporiadanie, hierarchiu, ktoré rodiny patria do rovnakej famiľie, fajty, ktoré sú rovnocenné a je možné s nimi vstupovať do intímnejších kontaktov (Sekyt, 2004).

Horváthová (1964), Hübschmannová (1999) i Davidová (2004) poukazujú na fakt, že vzťah k príbuzenskej skupine (fameľiji) bol v tradičnom rómskom spoločenstve vždy silnejší ako vzťah rodinný (v rámci nukleárnej rodiny). Fameľija v podstate predstavovala základnú ekonomickú a profesijnú jednotku a poskytovala pre svojich členov sociálne zabezpečenie. Okrem toho zabezpečovala tiež všeobecné vzdelanie, profesijnú kvalifikáciu a najmä socializáciu. Z pohľadu fungovania fameľije sú najdôležitejšou časťou skupiny rovesníkov. Vytvárajú sa tak skupiny mužov a žien v rámci fameľije, ktoré sú jej základnou akcieschopnou jednotkou (Budilová, Jakoubek, 2004, 2007).

Posledným a súčasne najrozsiahlejším príbuzenským zoskupením je fajta. Je to rodovo-rodinné zoskupenie tvorené osobami, ktoré svoj rodový pôvod odvodzujú od rovnakého predka, ktorý už nežije, ale aspoň jeden zo synov si na neho pamätá (Jakoubek, 2004; Budilová, Jakoubek, 2007). Kým fameľija sa rozprestierala do šírky, mala predovšetkým horizontálny rozmer, fajta zdôrazňuje vertikálnu líniu (Hübschmannová, 1999). Vyznačuje sa značnou genealogickou hĺbkou, ktorá často zahŕňa 5–6 generácií. Na rozdiel od fameľije má fajta skôr symbolickú funkciu. Predstavuje genealogicky najrozsiahlejší a najhlbší príbuzenský celok, ktorý dokáže konať spoločne. Fajtu tvorí niekoľko fameľijí, ktoré sú si vedomé tejto spolupatričnosti. Jej členovia registrujú celú škálu príbuzenských väzieb a práve vedomie tejto identity predstavuje pre nich základ príslušenstva k fajte. Vzťahy medzi jednotlivými fameľijami sa posilňujú nielen sobášmi, ale vzájomnú spolupatričnosť demonštrujú aj svojou prítomnosťou na významných spoločenských akciách, ako je svadba, krst, pohreb a pod., kde sa stretávajú všetci členovia fajty. V prípade, že niektorá z fameľijí prípadne nukleárných rodín prestane reflektovať tieto znaky spolupatričnosti, prípadne sa prehreší iným neprípustným spôsobom, dochádza k jej "vyškrtnutiu zo zoznamu príbuzných" a nie je viac súčasťou okruhu príbuzných, aj keby malo ísť skutočne o blízke osoby (Budilová, Jakoubek, 2007).¹⁶¹

Príbuzenská vzdialenosť sa medzi jednotlivými skupinami môže meniť a tým sa mení aj jej subjektívne hodnotenie. Biologické príbuzenstvo sa nemusí prekrývať s deklarovaným sociálnym príbuzenstvom, čomu značne napomáhajú rôzne genealogické manipulácie, teda manipulácie prostredníctvom procesov vylúčenia alebo prijatia jednotlivca, či celej rodiny do príbuzenského vzťahu na základe rozličných príčin (Jakoubek, 2004; Budilová, Jakoubek, 2007).

Fajta predstavuje na prvý pohľad skupinu príbuzných, ktorých základným definičným znakom je prokreačná udalosť. Ako však ukazuje Kobes (2010), je to len jedna z možností ustanovenia tohto príbuzenského zoskupenia. Spôsob vymedzovania členstva sa principiálne neorientuje len podľa narodenia, ale na jeho vzniku sa podieľa celý komplex ďalších skutočností. Príkladom môže byť sobáš a priženie, resp. častejšie vydanie sa do rodiny manželského partnera. Spolužitie ženy a muža však vyžaduje širšie sociálne uznanie, nie je to len samotný akt sobáša, ktorým sa jednotlivec stáva členom príbuzenského zoskupenia. V podstate každá žena je do fameľije prijímaná s určitým rizikom, že môže poškodiť jej povesť. Kobes (2010) taktiež upozornil aj na skutočnosť, že do fajty sú zahrnutí aj jednotlivci, ktorí zdieľajú rovnaký spôsob života, žijú na určitom území (v jednej osade). V niektorých prípadoch

¹⁶¹ K takejto situácii dochádza len zriedka, pretože každý si je vedomí svojich obmedzení a povinností. V niektorých prípadoch však k tomu môže dôjsť zámerne, keď sa niektorá početne silná fameľija chce osamostatniť a založiť vlastnú fajtu.

sa však o identitách uvažuje ako o fixných a neprestupných.¹⁶² Na druhej strane je identita najmä záležitosťou spoločne zdieľaného miesta a určitých znalostí, ako sa v tomto priestore pohybovať, ako na príslušnom mieste žiť. Fajta preto svojím obsahom nielen zahŕňa kognaticky príbuzné osoby, ale za určitých podmienok sa vzťahuje aj na obyvateľov, ktorí sú s týmito príbuznými v každodennej interakcii a participujú na určitom spôsobe života (Kobes, 2010).

Okrem príbuzenských vzťahov a členenia podľa príbuzenských skupín je dôležité aj členenie podľa subetnicity, v slovenskom priestore predovšetkým na Rumungrov (najmä serviko a ungriko Roma, čiže slovenských a maďarských Rómov), vlachiko Roma (Olašských Rómov) a prípadne Sintov (pozostatok nemeckých Rómov).¹⁶³

Ako tenká červená niť sa nad týmito skupinami vinie členenie podľa rituálnej nečistoty (Hübschmannová, 1999; Davidová, 2004; Jakoubek, 2004), alebo ako používa Marušiaková (1985) podľa „zákona čistej krvi“. Fenomén rituálnej nečistoty môžeme podľa Jakoubka (2004) definovať ako nehmotnú, iracionálnu kvalitu, ktorá svojou existenciou rituálne, teda z pohľadu vnímania danej osoby (nie v zmysle hygienickom) degraduje jeho nositeľa. Človek sa rituálne nečistým môže stať tým, že sa narodí do rodiny, resp. príbuzenského spoločenstva, ktoré je považované za nečisté, alebo sa rituálne znečistí tým, že sa na neho rituálna nečistota preniesie cez veci, zvieratá alebo osoby, ktoré sú za rituálne nečisté považované. Rituálna nečistota je dedičná a doživotná, nie je možné sa jej zbaviť (Jakoubek, 2004). Priestupnosť medzi konceptom rituálnej čistoty a nečistoty je len jednosmerná (Podlaha, Jakoubek, 2004).

Chápanie pojmu rituálna nečistota však do určitej miery modifikuje Kobes (2010), ktorý tento koncept prenáša do roviny spôsobu života. Podľa jeho názorov rituálna nečistota skôr deklaruje spôsob života, ktorého miera akceptovateľnosti je záležitosťou širokého konsenzuálneho diskurzu ako jednoducho nemenného pripísaného statusu. Uvádza, že človek označovaný ako nečistý, sa môže očistiť, pričom hranica medzi týmito dichotomicky deliacimi kategóriami je len veľmi vágne vymedzená. V takomto kontexte je potom rituálna nečistota vnímaná skôr ako kategória dobrý (vhodne sa správajúci, správne žijúci človek, rodina) a zlý (človek, rodina s nevhodným správaním). Rovnako podľa neho platí, že nevhodné správanie jedného člena môže uvrhnúť negatívne svetlo aj na všetkých jeho príbuzných. Príkladom môže byť žena, závislá od alkoholu, správajúca sa promiskuitne, alebo žena ktorá sa nestará o deti. Vo vnímaní okolia je nielen táto žena nečistá, ale aj jej rodina, pretože dovolila, aby sa žena do tejto situácie dostala. Ostatné rodiny sa preto vyhýbajú nielen jej, ale aj jej príbuzenstvu. Kontakt s týmito osobami by znamenal ohrozenie vlastnej dôveryhodnosti a dával by signál, že došlo k zľaveniu vo vlastných morálnych ideáloch (Kobes, 2010).

Obyvateľstvo rómskych osád tak nepredstavuje jednotnú masu jednotlivcov, ale je prísne sociálne štruktúrované. Hranica medzi rituálne "čistými" a "nečistými" (resp. medzi dobrými a nedobrymi) sa tiahne po línii jednotlivých veľkých príbuzenských skupín, ktoré sa vyznačujú

¹⁶² Príkladom môže byť osoba nerómskeho pôvodu bez typických antropologických znakov. V takomto prípade môže jedinec žiť v rómskej osade akokoľvek dlho chce, môže zdieľať všetky normy a hodnoty, no aj tak bude vnímaný ako gádžo.

¹⁶³ Vysokú mieru vzájomného vymedzovania sa a izolácie medzi jednotlivými rómskymi skupinami nenachádzame len v slovenskom (prípadne českom) prostredí, ale ako ukazujú výskumy aj z ďalších európskych krajín, je tento proces takmer univerzálne platný. Príkladom môžu byť práce Marušiakovej (2009) zaoberajúcej sa rómskymi skupinami v Bulharsku, Marušiakovej a Popova (2007), Čerenkova a Laedericha (2007) z oblastí bývalého ZSSR, rovnako štúdie Erdősa (2009) a Szuhaya (2009) z Maďarska, Kamińskiego (2009) z Poľska, ale aj práce zo Španielska (San Román, 2007; Martin, Gamella, 2007) a Veľkej Británie (Okely, 2007).

silnou sociálnou dištanciou voči sebe, často deklarovanou aj priestorovým usporiadaním osady.¹⁶⁴ Hranice rodín, resp. príbuzenských skupín sa kryjú s hranicami rituálnej nečistoty a sú neprekročiteľné. Príbuzenské skupiny, ktoré od seba oddeľuje táto iracionálna kvalita bytia, sú si ešte viac cudzie a vzdialené ako napr. Róm a gádžo (Podlaha, Jakoubek, 2004).

V minulosti (pred druhou svetovou vojnou) bolo častým javom, že jednu rómsku osadu tvorili len členovia príbuzenstva, v podobe familíje prípadne fajty. V podstate to bol výsledok sociálnej dištancie voči nepríbuzným skupinám a jednotlivcom, ktorí nepatrili do príbuzenstva. Okrem konceptu rituálnej nečistoty bol pravdepodobne dôležitým faktorom odmietania cudzích Rómov tiež obmedzený rozsah zdrojov obživy.

V podstate môžeme povedať, že každá príbuzenská skupina (familíja, fajta) považuje len seba a svojich príbuzných za rituálne čistých, pričom ostatné skupiny sú vnímané ako nečisté a spoločensky nízke. Zblížiť sa s nimi je považované za poníženie a znamená stratu vlastnej čistoty, vlastnej ceny (Sekyt, 2004). Rómska príbuzenská skupina tak v podstate od základov smeruje k vlastnej separácii. Vyčleňuje sa nielen z majoritnej spoločnosti, ale aj zo spoločenstva ostatných rómskych skupín.

Koncept rituálnej nečistoty však nepatrí medzi čisto rómske špecifikum.¹⁶⁵ Ako ukazuje Pivoň (2009) na príklade prác van Dülmena (2003, 2006), prísna endogamia, zákaz sobášov s osobami rituálne nečistými, zákaz komensality a takmer akéhokoľvek styku s nimi sa bežne nachádzali v európskych kultúrach už pred príchodom Rómov do Európy. Medzi degradované osoby patrili jednotlivci vykonávajúci niektoré povolania (napr. mlynári, hrnčiari, holiči a pod.), ale tiež kočujúce osoby, ľudia nemanželského pôvodu, Židia a napokon aj Rómovia. Ich infámia bola rovnako „nákazlivá“ dedičná a nebolo sa jej možné zbaviť, ako tomu je v ponímaní Rómov (Pivoň, 2009). Podobne s rituálnou nečistotou boli spájané aj niektoré fázy života. Predovšetkým sa týkali menštruujúcich a tehotných žien a tiež žien v šestonedelí. Pivoň (2009) vzhľadom k tejto skutočnosti predpokladá, že koncept rituálnej nečistoty predstavuje kultúrne univerzálny fenomén, akýsi nástroj stratifikácie spoločnosti zvnútra a zvonku.

11.1.1 Výber manželského partnera a uzavretie manželstva

Veľmi významnú úlohu zohráva rodina a najmä príbuzenské spoločenstvo aj pri výbere budúceho životného partnera. Tento proces má pre príbuzenské spoločenstvo zásadný význam. Ako uvádzajú viacerí autori (napr. Mann, 1989; Liégois, 1995; Davidová, 2004), výber manželského partnera a predovšetkým manželky, smeroval k tomu, aby pochádzal z rodiny na približne rovnakej spoločenskej úrovni. Zväzok dvoch ľudí bol výsledkom sociálnej dohody širších rodín (Liégois, 1995).

Podľa Manna (1989) môžeme problematiku výberu manželského partnera v súčasnom prostredí rómskych osád hodnotiť ako proces spočívajúci na vlastnej vôli a vlastných preferenciách. Súčasne s tým však dodáva, že voľba životného partnera následne podlieha

¹⁶⁴ Dokázali to napríklad genealogické výskumy Jakoubka (2004) Budilovej a Jakoubka (2004, 2007). Priestorové usporiadanie príbytkov v osade v podstate kopírujú príbuzenské vzťahy. V tesnej blízkosti vo vymedzenom priestore môžu žiť len členovia príbuzenskej skupiny. Nikomu cudziemu tam nebude dovolené sa usadiť.

¹⁶⁵ Koncept rituálnej nečistoty ako jeden zo základných momentov vyčleňovania jednotlivých rómskych skupín môžeme nájsť aj u Rómov v iných krajinách. Potvrdzujú to napríklad práce Kamiňského (2009) z Poľska, Horvátha, Prónaia (2009) z Maďarska. Ako je napokon uvedené v prehľade druhej spomenutej štúdie, tento koncept sa vo viac či menej modifikovanej podobe pravdepodobne uplatňuje vo všetkých rómskych skupinách.

procesu posudzovania a schvaľovania rodičmi. Nesúhlasné stanovisko sa prejavuje predovšetkým v prípadoch, ak je budúci partner zo sociálne slabšej, zaostalejšej rodiny alebo rodiny vyznačujúcej sa patologickým správaním (Mann, 1989).

Hlbšie sa tejto problematike venovali Marušiaková (1985) a na základe genealogických výskumov Budilová a Jakoubek (2004, 2007). Podľa ich výsledkov proklamovaná autonómia vo výbere manželského partnera nie je vo svojej podstate až tak založená na vlastnom rozhodnutí ako na rozhodnutí rodičov budúceho ženícha, resp. nevesty.

„Zeptáte-li se totiž kteréhokoli z našich informátorů na výběr manželského partnera, s naprostou jistotou vám odpoví, že každý člověk si manžela/manželku vybírá sám podle svých vlastních osobních preferencí. Při pohledu do genealogie ... se však ukáže, že se ze železnou pravidelností sňatky uzavírají podle několika zavedených vzorců.“

(Budilová, Jakoubek, 2007, s. 60)

Podobné indície o určitej podmienenosti výberu manželského partnera môžeme nájsť aj pri popise tohto procesu v tradičných rómskych spoločenstvách (pozri napr. Marušiaková, 1986; Hübschmannová, 1999; Láznicková, 1999; Hájková, 2001; Davidová, 2004).

Podľa výskumov Budilovej a Jakoubka (2004, 2007) obmedzený okruh budúcich neviest dospievajúceho chlapca vyplýva zo zúženého okruhu potenciálnych partneriek, z ktorých si môže vyberať. Narodením do určitej rodiny je daný nielen okruh ľudí, s ktorými sa jednotlivec môže stykať, ale zároveň sú tak nepriamo vymedzené dievčatá (chlapci), s ktorými sa môže stretnúť a nadviazať bližšie kontakty. Navonok môže potom výber manželského partnera síce vyzeráť ako slobodné rozhodnutie, no vo svojej podstate je manipulovaný na základe príbuzenských vzťahov (Budilová, Jakoubek, 2004).

Manželstvo slúži ako nástroj vzniku širšej príbuzenskej rodiny. Nejde o individuálny vzťah muža a ženy, ale predstavuje prostriedok na ukotvenie jednotlivca¹⁶⁶ v širšej príbuzenskej skupine, ktorá pre neho predstavuje životný priestor a tvorí jeho identitu (Budilová, Jakoubek, 2004).

Sobášom medzi jednotlivými rodinami vznikajú aliancie, pričom nie je zriedkavosťou, že dochádza k výmene manželských partnerov. Niekoľko súrodencov z jednej rodiny sa vydá, resp. ožení za niekoľko súrodencov príp. príbuzných z druhej rodiny. Takýto spôsob uzatvárania niekoľkonásobných aliancií, resp. manželstiev súčasne sa v rómčine nazýva "pre čeranki" (Hübschmannová, 1999). Spojenectvo medzi dvomi príbuzenskými skupinami sa postupne genealogicky rozširuje a prehľbuje. Okrem toho môže dochádzať k rôznym zmenám preferovaných rodín, pričom každá rodina má najčastejšie "rozohraných niekoľko takýchto aliancií" (Jakoubek, 2004; Budilová, Jakoubek, 2007). Význam inštitúcie pre čeranki nespočíva len vo vytvorení aliance medzi príbuzenskými skupinami, ale tiež v tom, že aliancie sú takto znásobené a navzájom sa posilňujú (Růžicka, 2004).

Uzatváranie manželstva sa tradične uskutočňovalo prostredníctvom obradu mangavipen (te mangel = pýtať si). Vypýtanie nevesty, súhlas oboch zúčastnených rodín a následne uzavretie manželstva podľa miestnych zvykov síce nemalo z právneho hľadiska silu manželstva,

¹⁶⁶ Okrem sobáša je potvrdzovanie a intenzifikácia väzieb medzi jednotlivými príbuzenskými spoločenstvami realizovaná aj prostredníctvom funkcie kmotrovstva. Kmotor má v rodine dieťaťa, ktorému bol za kmotra, svoje špecifické postavenie a v podstate sa stáva jej súčasťou (Hájka, 2004).

no v očiach miestneho spoločenstva spolužitie nadobúdalo charakter a mohlo už plniť všetky funkcie legitímneho manželstva.¹⁶⁷ Občianskemu a cirkevnému sobášu sa neprikladaná veľká váha. K ich uzatváraniu dochádzalo často až po niekoľkých rokoch spolužitia, pričom jedným z hlavných dôvodov bola podľa Manna (1989) snaha dosiahnuť pre svoje deti cirkevný krst. Okrem toho častou prekážkou uzavretia manželstva bol vek jedného z manželov a tiež finančná nákladnosť oslavy (bijav), ktorá po tomto obrade nasleduje.

Sexuálny styk oboch partnerov sa vo všeobecnosti pripúšťal už pred obradom mangavipen. Často práve nadviazanie bližších intímnejších kontaktov malo za následok uskutočnenie tohto obradu. Okrem toho dôvodom pre mangavipen bolo tiež tehotenstvo partnerky. V rómskom spoločenstve existovala pomerne silná norma, ktorá nútila rodičov a celé príbuzenstvo, aby prinútili partnerov k uzavretiu manželstva (Mann, 1989).

Po obrade nevesta vo väčšine prípadov nasledovala svojho manžela do jeho domu, prípadne do obydlija jeho rodiny.¹⁶⁸ V rámci jednotlivých rómskych komunít existovali určité odchýlky pri obrade. Najvýraznejšie sa odlišovali podmienky medzi usadenými slovenskými a donedávna kočovnými valašskými Rómami. Vlachika Roma vyžadovali pri uzatváraní manželstva panenskú čistotu nevesty, za ktorú rodine nevesty platili nemalé finančné odškodné (bližšie pozri napr. Marušiaková, 1986).

Z pohľadu možnosti výberu manželského partnera môžeme v podstate hovoriť o dvoch skupinách. Prvý okruh predstavujú potenciálni partneri, z ktorých si môže dotýčný (-á) vyberať. V druhej sa nachádzajú naopak tie osoby, ktoré sú pre danú rodinu a prípadného ženicha alebo nevestu neprijateľné. Otázkou zostáva, čo je určujúcim faktorom, ktorý označuje, ktorá skupina je prijateľná a ktorá už nie. Vo všeobecnosti sme našli dva základné rámce, ktoré túto skutočnosť vysvetľujú. Do prvej skupiny môžeme zaradiť práce Manna (1989, 1990). Podľa výskumov v rómskych osadách na Spiši usudzuje, že rodičia uprednostňujú pre svoje deti takého partnera, ktorý pochádzal zo spoločenstva s rovnakou alebo vyššou ekonomicko-sociálnou úrovňou. Okrem toho dôraz dáva na demografické, migračné a geografické faktory. Uzatváranie exolokálnych a endolokálnych manželstiev je podľa neho podmienené celkovou otvorenosťou a uzavretosťou lokálneho spoločenského systému a jeho noriem. Vysokú endogamnosť, ktorú môžeme vidieť aj v prípade sobášov obyvateľstva nami sledovaných rómskych lokalít, a ktorú pozoroval u Rómov na východnom Slovensku aj výskum SAV (Dubayová, 1994), vysvetľuje tým, že rodičia týmto spôsobom lepšie poznajú rodinu budúceho zaťa alebo nevesty.¹⁶⁹ Na druhej strane vysoký podiel sobášov snúbencov z rovnakej obce (osady) svedčí o vysokej miere lokálnej informačnej uzavretosti týchto spoločenstiev.

Druhý rámec predstavujú autori (napr. Marušiaková, 1985; Jakoubek, 2004; Budilová, Jakoubek, 2004, 2007), ktorí rozdelenie potenciálnych partnerov na dovolených a prohibovaných chápu v kontexte širších príbuzenských skupín a tým na základe konceptu rituálnej nečistoty.

¹⁶⁷ Na druhej strane Mann (1989) tiež zistil, že v niektorých osadách má mangavipen síce naďalej úlohu uzavretia manželstva, ale až do legitímneho sobáša zostávajú mladí žiť v rodičovských domoch.

¹⁶⁸ Ak s výberom partnerky rodina nesúhlasí, môžu svoju voľbu deklarovať útekom. Po tomto akte oznámia svoje rozhodnutie rodičom. Spoločenstvo útek partnerov kladie do rovnakej roviny s obradom mangavipen.

¹⁶⁹ V rómskych lokalitách sobáše, v ktorých obaja snúbenci pochádzali z tej istej obce, tvoril viac ako 52 %, pričom ďalších 18 % boli sobáše párov z toho istého okresu. Podobné údaje priniesol výskum SAV, kde až 46 % manželských párov pochádzalo z rovnakej osady a ďalších 25 % bolo z obce v tom istom okrese (Dubayová, 1994).

Identifikácia a vyčlenenie rómskych skupín sa v minulosti uskutočňovalo predovšetkým na princípe profesionálnej endogamie (Horváthová, 1965; Marušiaková, 1985). Spôsob obživy a remeslo sa dedilo z otca na syna, z pokolenia na pokolenie. Práve spôsob obživy bol jedným zo základných kritérií formovania skupín, vytvárania ich odlišných spôsobov a modelov správania a uchovávaní odlišných hodnotových tradícií a noriem. Zánikom tradičných profesií došlo aj k zániku ich významu ako kritériá na základe, ktorého sa vyčleňovali jednotlivé skupiny Rómov. Do popredia sa dostali ďalšie faktory, ako je príslušnosť k skupine usadených a kočujúcich Rómov, používaný jazyk a najmä skupinové povedomie (Marušiaková, 1985).¹⁷⁰ Výsledkom „zákona čistej krvi“ je skutočnosť, že nepríbuzné rómske skupiny sa snažia vyhýbať vzájomným kontaktom, pričom sa prísne izolujú predovšetkým vo sfére intímnych a domáckych vzťahov. Tie sa následne uskutočňujú výlučne len v rámci príbuzenskej skupiny. Prípadným exogamným manželstvom by sa previnilci a ich potomkovia sami vylúčili zo života príbuzenskej skupiny.

Zaujímavým z pohľadu výberu manželského partnera je model, ktorý na základe svojich empirických výskumov vytvorili Budilová a Jakoubek (2009). Do svojej analýzy zahrnuli zmeny priestoru a času a sledovali vývoj spôsobu uzatvárania manželstiev v troch generáciách rómskych skupín, ktoré sa zo Slovenska prisťahovali do Českej republiky. V prvej generácii našli rovnaké stratégie ako v prípade rómskych príbuzenských skupín žijúcich v rómskych osadách na Slovensku. V praxi to znamenalo, že tieto osoby využívali stratégie založené na príbuznosti, pričom sa často uzatvárali sobášne inštitúciou pre čeranki. V druhej generácii tento model oslaboval, čoho výsledkom bola bezradnosť, neistota, znížená kvalita a pevnosť uzatvorených manželstiev. Sobášne správanie druhej generácie sa už vyznačovalo veľkou heterogenitou možných riešení a volieb manželského partnera, a stratou jasných pravidiel (Budilová, Jakoubek, 2009). Napokon v tretej generácii Rómov došlo k úplnému zanechaniu konceptu sobášov uzatváraných v rámci pôvodných príbuzenských skupín. Pod túto zmenu sa podpísalo najmä oslabovanie vzťahov so vzdialenými príbuzenskými skupinami Rómov žijúcimi na Slovensku a úspešné nadväzovanie kontaktov s miestnymi nepríbuznými skupinami. Príbuzenská sieť prešla transformáciou, pričom sa začínajú nadväzovať nové príbuzenské aliancie. Z pôvodne nepríbuzných skupín sa sobášmi stávajú skupiny príbuzné. Do popredia sa opäťovne dostáva model výberu manželského partnera, ktorý používali príslušníci prvej generácie. Sobáše sú opäťovne zakladané medzi príbuzenskými skupinami.

Uzatváranie manželstiev medzi príbuzenskými skupinami môže okrem utužovania ich vzájomných vzťahov a výhodného spojenia dvoch príbuzenstiev (Lacková, 1997) prispieť tiež k riešeniu konfliktov medzi jednotlivými skupinami (Okely, 2007; Růžicka, 2004). Spojenie dvoch relatívne príbuzných osôb tak môže byť podľa Růžicku (2004) chápané ako jav, ktorý plní určité sociálne funkcie. Tie spočívajú predovšetkým v eliminácii, či skôr konsolidácii potenciálne konfliktných vzťahov medzi skupinami.

¹⁷⁰ Lingvistické výskumy ukazujú, že v rómčine existuje niekoľko variantov, ktoré sú navzájom nezrozumiteľné, a preto samotný jazyk (resp. jeho jednotlivé etnolekty) môže predstavovať dôležitý integrujúci a zároveň izolujúci prvok jednotlivých rómskych skupín. Vzhľadom na znalosť iného jazyka (väčšinou jazyka okolitej väčšiny, napr. slovenčina, maďarčina, čeština resp. ich nárečia) svoju funkciu izolanta napĺňa len v obmedzenej miere.

11.1.2 Postavenie muža a ženy v rómskej rodine

Postavenie osoby v rómskej príbuzenskej skupine sa tradične spájalo s jej vekom a pohlavím. Vo svojej podstate bolo nemenné s výnimkou určitých posunov v statusových pozíciách, ku ktorým dochádzalo s pribúdajúcim vekom (Budilová, Jakoubek, 2007).

Viacerí autori (pozri napr. Horváthová, 1964; Hübschamnnová, 1999; Láznicková, 1999; Hájková, 2001; Stojka, Pivoň, 2003; Davidová, 2004) poukazujú na nerovnocenné postavenie mužov a žien najmä v segregovaných rómskych osadách. Žena bola a často stále je považovaná mužmi v určitom zmysle za bytosť menšej dôležitosti, určenej a hodiacej sa len k tomu, aby milovala, rodila, vychovávala deti, obstarávala jedlo a starala sa o domácnosť. Mužskí potomkovia a muži v príbuzenskej skupine vo všeobecnosti zosobňovali silu a moc skupiny. Reprezentovali navonok príbuzenské spoločenstvo a dedili otcov spôsob obživy.

„Když se deťátko narodí, je v celém příbuzenstvu velká radost. Kluk nebo holka - to je jedno. Ale když je to kluk, je to lepší. „

(Hübschamnnová, 1999a, s. 46)

„Muž a žena jsou jako dvě křídla ptáka: s jedním křídlem nemůže létat - ale to „mužské křídlo“ je přece jen jaksi důležitější.“

(Hübschamnnová, 1999a, s. 46)

Ako sme spomenuli vyššie, postavenie ženy v tradičnej rómskej spoločnosti však nebolo úplne nemenné. Postupne sa zlepšovalo s rastúcim vekom a počtom detí. Okrem toho existovala aj určitá hierarchia medzi ženami navzájom. Najhoršie postavenie zažívala mladá nevesta. Príčina tkvela jednak v jej veku, pohlaví, ale aj v tom, že vo svojej podstate bola cudzia, čo vyvolávalo nedôveru, obavy a podozrenie (Žlnayová, 1996). Preto bola plne podriadená svokre, ktorá dbala o to, aby dodržiavala všetky nepísané normy a hodnoty rodiny, do ktorej sa vydala. Až po tom ako sa jej narodilo niekoľko detí a s manželom sa rezidenčne osamostatnili, skončilo jej podradné postavenie v domácnosti svokry.

Príčinu nižšieho sociálneho statusu žien môžeme hľadať podľa viacerých autorov (napr. Hübschmannová, 1999; Jakoubek, 2004a, 2004b; Sekyt, 2004) v koncepte rituálnej nečistoty. Okrem trvalej a nezrušiteľnej nečistoty poznajú Rómovia tiež tzv. dočasnú nečistotu, ktorá znevýhodňuje jeho nositeľa len v určitých životných situáciách. Príkladom môže byť menštruujúca žena alebo žena po pôrode (Láznicková, 1999). Až žena po menopauze sa dostáva na rovnakú úroveň ako muž (Hübschamnnová, 1996; Sekyt, 2004). To by do určitej miery vysvetľovalo, prečo s vekom a počtom detí dochádza k zlepšovaniu postavenia ženy. Okrem toho vďaka deťom rastie moc a prestíž rodiny. Ženy vo vyššom veku s početným potomstvom sa preto tešia veľkej úcte a zastávajú v príbuzenskom spoločenstve významné postavenie (Marušiaková, 1986; Žlnayová, 1996; Hübschamnnová, 1999; Stojka, Pivoň, 2003; Davidová, 2004). Vysvetlenie posunu v postavení ženy hľadali Marušiaková (1986) a Davidová (2004) v pretrvavaní určitých prvkov matriarchálneho zriadenia z minulosti. Jakoubek (2004b) však súdi, že je to skôr reakcia na dominantné postavenie muža. Výrazná pozícia matky predstavuje podľa jeho názoru protipól k mužskej nadradenosti a zabraňuje tým jej ďalšiu expanziu, čím by mohla byť ohrozená vnútorná rovnováha spoločenstva.

Malé rómske dievčatká až do svojej prvej menštruácie mohli chodiť kam chceli, mohli sa hrať s chlapcami, no len čo získali status dospelého dievčaťa, ich voľnosť bola striktne obmedzená. Prejavuje sa to aj tým, že rodičia sa boja púšťať svoje deti a najmä dievčatká mimo priestor svojho dohľadu. Zodpovednosť za svoju sestru preberal predovšetkým jej najstarší brat, ktorý strážil jej počestnosť a tým aj počestnosť celej príbuzenskej skupiny (Hübschamnnová, 1999). Aj z tohto dôvodu sú napr. rodičia často proti tomu, aby dievča študovalo mimo miesta bydliska.

„Všeličo sa stáva, ešte by sa vrátila s bruchom, tam je veľa chlapcov a tam sú aj iní Cigáni, nie takí ako my.“

(Marušiaková, 1985, s. 699)

Dievčatká boli od malička vychovávané, aby zabezpečovali chod domácnosti, starali sa o deti, vychovávali ich a v prípade, že mužove remeslo neprinášalo dostatok obživy, mali na starosti aj získavanie potrebného množstva potravy na prežitie. Hodnota ideálnej ženy tkvela v jej čistote, poctivosti, vernosti jednému mužovi, aby mu bola dobrou a úslušnou manželkou a najmä dobrou matkou (Hübschmannová, 1999).

V rámci príbuzenskej skupiny v jednej osade je výchova detí skupinová. Na jeho primárnu socializáciu nedozierajú len rodičia, ale všetci dospelí príbuzní, ktorí majú v podstate takmer také isté práva ako jeho rodičia. Z hľadiska autority môžeme u tradičnej rómskej komunity hovoriť do určitej miery o patriarcháte a najmä senioráte (Kumanová, Džambazovič, 2002). Významnou črtou v rómskej rodine bola medzigeneračná solidarita. O ovdovených rodičov alebo prarodičov bolo povinnosťou sa postarať.

Okrem toho starostlivosť v rómskych rodinách je reťazová. Znamená to, že o mladších súrodencov sa starali vždy starší bratia a sestry. Rómske deti a najmä dievčatká sú vychovávané tak, aby sa už vo veku 6 rokov dokázali postarať o svojich mladších súrodencov. Tento prenos určitých povinností na dcéru znamenal pre matku uľahčenie situácie. Vzhľadom na vysokú intenzitu plodnosti a krátke medzipôrodné intervaly sa žena často už musela starať o ďalšie deti. Aj preto bolo narodenie dievčaťa ako prvorodeného potomka v prostredí vyznačujúcim sa preferenciou synov, vnímané pozitívne (Žigová, 1996).

Nerovnocenné postavenie muža a ženy v rómskej rodine reflektovali vo výskumoch Sexuálne a reprodukčné správanie v rómskych komunitách na Slovensku (2005) a Dáta o ľudských právach rómskych žien (2009) Kultúrneho združenia Rómov na Slovensku aj samotní obyvatelia rómskych osád. Viac ako 40 % z nich sa vyjadrilo, že postavenie žien nie je v ich okolí rovnocenné s mužmi.¹⁷¹

Normatívne predstavy o správnej žene sú spájané predovšetkým s tradičným postavením ženy v rodine a domácnosti. Najčastejšie respondenti vo výskume Dáta...(2009) uvádzali ako charakteristické vlastnosti správnej ženy schopnosť postarať sa o rodinu, aby mala rada deti, bola pracovitá, zodpovedná a vedela dobre rozmýšľať. V prípade rómskych mužov boli medzi dôležité vlastnosti zaradené: dobré zamestnanie, robota, aby vedel zabezpečiť rodine peniaze, aby mal rád deti a aby bol pracovitý.

¹⁷¹ Anketári položili vo výskume Dáta...(2009) respondentom otázku: „Ak sa pozriete na vzťahy mužov a žien vo Vašom okolí, dá sa povedať, že ženy sú so svojimi manželmi alebo partnermi rovnocenné?“

Tab. 40 – Preferované vlastnosti muža a ženy v populácii rómskych osád a v populácii Slovenska

Populácia segregovaných a čiastočne integrovaných rómskych osád (Dáta...2009)				Populácia Slovenska (IVO 2006)			
Vlastnosť muža		Vlastnosť ženy		Vlastnosť muža		Vlastnosť ženy	
dobré zamestnanie, robotu	84,5	mala rada deti	87,4	finančne zabezpečiť rodinu	79,0	vedela postarať o domácnosť	70,0
vedel zabezpečiť rodine peniaze	84,0	vedela postarať o domácnosť	86,7	presadiť sa v zamestnaní	63,0	príjemná spoločníčka	58,0
mal rád deti	76,4	pracovitosť	66,7	samostatne sa rozhodovať	61,0	jemnosť citlivosť k problémom iných	51,0
pracovitosť	76,2	zodpovednosť	60,0	podnikavosť, vedel sa obracať vo svete	60,0	vedela samostatne rozhodovať	48,0
zodpovednosť	71,4	vedela samostatne rozhodovať	57,2	racionálne myslenie	54,0	tolerancia k iným	45,0
vedel dobre rozmýšľať	68,3	vedela dobre rozmýšľať	53,9	autorita doma, v rodine	46,0	racionálne myslenie	46,0
fyzická sila	64,1	bola dobrá k iným ľuďom	51,8	vedel postarať o domácnosť	44,0	príjemný vzhľad, krása	42,0
vedel samostatne rozhodovať	59,2	jemnosť, citlivosť k problémom iných	51,3	príjemný spoločník	43,0	autorita doma, v rodine	35,0
podnikavosť, vedel sa obracať vo svete	58,6	dobre vyzerala, krása	49,0	tolerancia k iným	42,0	podnikavosť, vedela sa obracať vo svete	34,0
mal autoritu v rodine (hlavné slovo)	56,8	mala záujem o sex	45,3	fyzická sila	34,0	presadiť sa v zamestnaní	32,0

Zdroj: Dáta...(2009), Bútorová a kol. (2008)

Predstavy rómskych respondentov o preferovaných vlastnostiach naznačujú, že v prostredí segregovaných osád naďalej pretrvávajú tradičný obraz muža ako žiadateľa rodiny a ženy ako osoby starajúcej sa o rodinu a chod domácnosti (Filadelfiová, 2009). Okrem toho sa muži i ženy priamo vo svojich odpovediach štylizovali do spoločnosťou takto preddefinovaných pozícií. Mierne odchylenie môžeme nájsť u mladších osôb s vyšším vzdelaním, kde sa do popredia dostávali aj atribúty ako zodpovednosť, získanie dobrého vzdelania alebo záujem o obecné záležitosti. Aj napriek tomu, že výskum Dáta...(2009) potvrdil vysokú mieru rodovej nerovnosti a tradičného rodového usporiadania z výsledkov tiež vyplynulo, že k normatívnym úlohám ženy sa čiastočne pridali aj niektoré vlastnosti tradične ponímané v prostredí segregovaných osád ako mužské (Filadelfiová, 2009). Išlo predovšetkým o schopnosť zabezpečiť rodinu finančnými zdrojmi.

Pri porovnaní získaných názorov v rómskych osadách s preferovanými vlastnosťami muža a ženy v celej populácii Slovenska je vidieť, že v segregovaných osadách sa normatívne predstavy o tradičných vlastnostiach mužov a žien presadzujú výraznejšie. Rodové rozdelenie na muža žiadateľa a ženu starajúcu sa o rodinu a domácnosť je preto v tomto prostredí častejšie očakávané.

Jedným z ďalších dôležitých znakov z pohľadu fungovania spoločnosti v segregovaných osadách je dlhodobé prechovávanie pomerne výrazného rodového rozdelenia pracovných

činností. Úlohy v tradičnej rómskej rodine boli vždy prísne rozdelené. Do vecí, ktoré spadali pod kompetenciu muža, žena nezasahovala a naopak. Matka rozhodovala o všetkom, čo sa týkalo chodu domácnosti.

Normatívny diskurz v tradičnom rómskom spoločenstve zaraďuje medzi mužské činnosti len opravy v domácnosti, údržbu bytu a jeho zariadenia, zabezpečenie dreva, vody a tiež pracovnú aktivitu prinášajúcu rodine finančné prostriedky (Filadelfiová, 2009).¹⁷² Rómski muži v minimálnej miere participujú na úlohách, ktoré sú chápané ako „ženské“. Ich účasť je síce deklarovaná, no vo väčšine prípadov má len náhodný a skôr občasný charakter. Podlaha a Jakoubek (2004) dodávajú, že pomáhať žene v domácnosti je pre rómskeho muža neprípustné. Je to približne taká istá hanba, ako keby ho niekto prichytil oblečeného v ženských šatách.

Muži mali predovšetkým na starosti ťažké práce. Okrem zhotovenia príbytku a jeho opráv sa medzi každodenné povinnosti zaraďovalo najmä nosenie ťažkých predmetov, ako je voda, uhlie, drevo a pod. (Šebková, 1996). Výskum Dáta...(2009) ukázal, že rómski muži sa tiež častejšie venujú hraniu s deťmi (Filadelfiová, 2009).

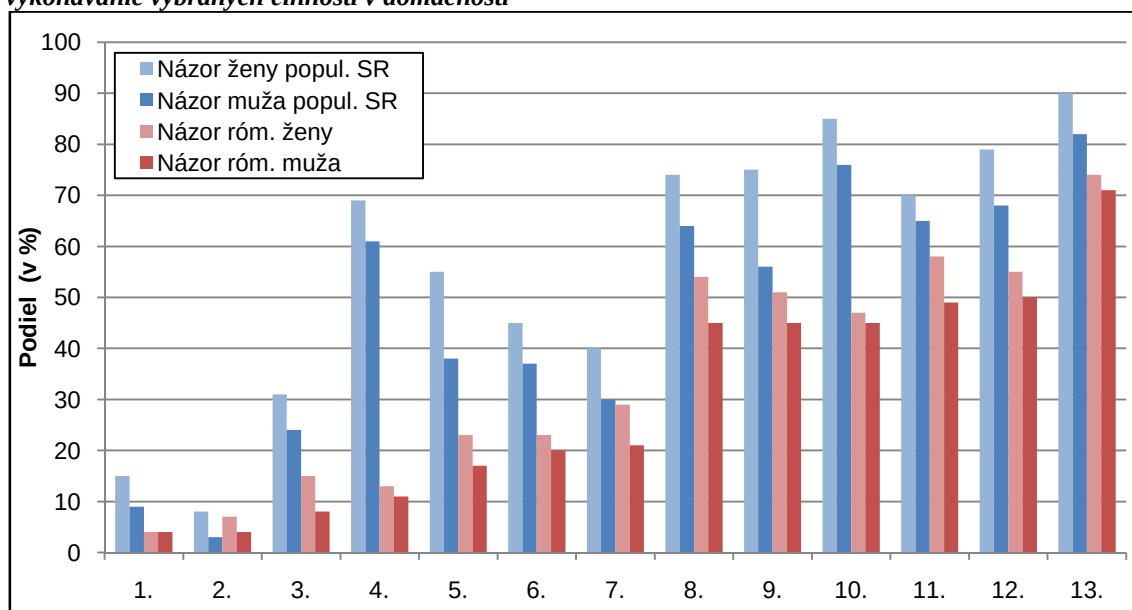
Veľká časť domácich prác a povinností je v rómskych osadách tradične spájaná so ženou. Predovšetkým ide o práce vyznačujúce sa každodenným opakovaním alebo majúce kontinuálny charakter, ako je varenie, umývanie riadu, starostlivosť o deti a chorých. Okrem toho sa do popredia dostali aj také činnosti, ako je vybavovanie záležitostí na úradoch. Riešenie administratívnych záležitostí ako jednu z dôležitých povinností žien dokumentujú vo svojom výskume aj Gulová, Němec a Štěpařová (2006), pričom dodávajú, že ženy sa v dôsledku všeobecne vysokej nezamestnanosti postupne stávajú najaktívnejšími členkami príbuzenskej skupiny.

Pomerne striktné rozdelenie úloh predstavuje pre ženy vyššiu exponovanosť, a preto neprekvapí, že rómske ženy vo svojich ideálnych predstavách do určitej miery túžia po väčšej angažovanosti mužov. Na druhej strane sa však ukázalo, že jej rozsah je neporovnateľne menší ako v prípade celej populácie Slovenska (Filadelfiová, 2009).

Názory rómskych mužov a žien zo segregovaných a čiastočne integrovaných osád na delbu pracovných povinností v domácnosti sú podstatne konzervatívnejšie, pričom ani muži a dokonca ani rómske ženy vo svojich predstavách nepredpokladajú, že by sa ich partneri vo väčšej miere mohli spolupodieľať na činnostiach, ako je varenie, pranie, žehlenie, bežné upratovanie, umývanie riadu. Podobne je len ťažko predstavitel'ná situácia, kedy by rómska žena participovala na úlohách, ako sú opravy v domácnostiach alebo príprava dreva na kúrenie. Podobne aj rozhodovanie o záležitostiach vo vnútri rodiny je posunuté skôr na stranu muža. Na druhej strane problematiku rodinného rozpočtu a spravovanie financií má na starosti častejšie žena.

Viaceré úlohy a pracovné činnosti sú tak striktné rozdelené, že ani v ideálnych predstavách nedochádza k ich posunu do spoločnej roviny, ale naďalej zostávajú delegované na jedno z pohlaví (Filadelfiová, 2009). Na druhej strane sa ukazuje, že mladší a vzdelanejší Rómovia viac inklinujú k rodovej rovnosti pri rozhodovaní o dôležitých veciach a vo finančných otázkach, ako je to v prípade starších osôb a ľudí s nižším dokončeným vzdelaním (Filadelfiová, 2009).

¹⁷² Respondenti odpovedali na otázku: „Aké práce sú mužské, čo by mal doma robiť muž?“

Obr. 109 – Názory žien a mužov zo segregovaných rómskych osád a populácie Slovenska na spoločné vykonávanie vybraných činností v domácnosti

1. Pranie a žehlenie; 2. Opravy v domácnosti; 3. Varenie; 4. Starostlivosť o vnúčatá; 5. Umývanie riadu; 6. Bežné upratovanie; 7. Opatera malých detí; 8. Nákupy potravín; 9. Písanie úloh, učenia sa s deťmi; 10. Starostlivosť o dospelého člena; 11. Vybavovanie na úradoch; 12. Vodenie detí do škôlky, školy; 13. Hry a prechádzky s deťmi

Zdroj: Dáta...(2009), EVS (2008), Bútorová a kol. (2008)

Postoje rómskych mužov a starších osôb sú k úlohám a postaveniu rómskych žien vo všeobecnosti menej tolerantné a v mnohých aspektoch ide skôr o konzervatívne názory. Okrem toho na ženy z prostredia segregovaných rómskych osád sa tiež kladú odlišné nároky v oblasti sexuálneho správania a partnerstva. Určitý diferenčný znak v tomto smere predstavuje vzdelanie a vek. S vyšším vzdelaním a u mladších generácií boli názory na úlohy a postavenie žien tolerantnejšie a viac posunuté k rodovej rovnosti.

Existencia pomerne striktné nastavených úloh a očakávaní od muža a ženy má pravdepodobne veľký vplyv na vývoj, formovanie a medzigeneračné prechovávanie týchto postojov u rómskych detí. Dokazujú to aj vyjadrenia rómskych chlapcov, ktoré sú v mnohých aspektoch výrazne konzervatívne a rodovo asymetrické.

Na základe výpovedí z rôznych zisťovaní v rómskych rodinách a organizáciách sa podľa Gulovej, Němca a Štěpařovej (2006) ukazuje, že rómske ženy si začínajú uvedomovať svoje postavenie. Chcú ho zmeniť a ovplyvniť tak budúcnosť svojich rodín a najmä svojich detí. Tento proces však nie je vôbec jednoduchý a uskutočňuje sa len pomaly. Jeho širšiemu presadeniu bráni súčasne niekoľko okolností. Predovšetkým sú to hlboko zakorenené predstavy o povinnostiach dievčaťa, ženy a matky, ktoré sú úzko späté s tradičným submisívnym vnímaním ženy. Tieto normy sú vo väčšine prípadov nezlučiteľné so snahami žien o zlepšenie svojej pozície, dosiahnutie lepšieho vzdelania a získanie zamestnania. Okrem toho negatívny vplyv na aktivizačné snahy rómskych žien má tiež všeobecné celospoločenské vnímanie rómskeho etnika. Preto je proces ich presadzovania zatiaľ oveľa zložitejší ako u žien nerómskej populácie (Gulová, Němec, Štěpařová, 2006).

11.1.3 Sobášnosť

Údaje zo štatistického zisťovania prirodzeného pohybu obyvateľstva a z nich vypočítaná úhrnná redukovaná sobášnosť slobodných osôb pre obdobie rokov 1996–2009 ukazujú, že intenzita sobášnosti v rómskych lokalitách (70+) bola len o niečo vyššia (0,66 muži; 0,67 ženy) ako v prípade celej populácie Slovenska (0,52 muži, 0,54 ženy). Veľmi podobnú intenzitu, s akou vstupovali do prvého manželstva muži a ženy na Slovensku, dosahovala špecifická subpopulácia rómskych lokalít (95+).

Historicky nízke hodnoty úhrnnej redukovanej sobášnosti slobodných na Slovensku sú predovšetkým ovplyvnené dynamickým odkladaním prvých sobášov do vyššieho veku v mladších generáciách, kým staršie generácie vstup do manželstva vo väčšine prípadov už absolvovali podľa reprodukčného modelu, ktorý na Slovensku vládol pred rokom 1989 a vyznačoval sa nízkym priemerným vekom a vysokou intenzitou. Otázkou zostáva, prečo v populácii rómskych lokalít, kde nepredpokladáme výraznejšie zmeny v časovaní sobášnosti slobodných, bola jej intenzita tak nízka.

Tab. 41 – Základné charakteristiky sobášnosti slobodných mužov a žien z rómskych lokalít a populácie Slovenska, 1996 – 2009

Ukazovateľ	Rómske lokality 95 +		Rómske lokality 70+		Populácia Slovenska	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Úhrnná sobášnosť slobodných	0,49	0,53	0,66	0,67	0,52	0,54
Úhrnná sobášnosť	0,55	0,60	0,71	0,72	0,61	0,62
Priemerný vek pri prvom sobáši	25,2	23,9	24,1	22,7	27,2	25,0
Priemerný vek pri sobáši	27,9	26,1	25,4	23,8	29,6	26,8
Podiel prvých sobášov	94,0	93,1	96,5	96,5	86,9	88,9
Podiel obojstranne prvých sobášov	90,0		94,3		81,9	

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009, triedenie a výpočty autor

Po druhej svetovej vojne sa populačná politika štátu orientovala predovšetkým na manželské dvojice a rodiny s malými deťmi. Táto skutočnosť spolu s postupnou celkovou premenou reprodukčného správania a jej charakteru pravdepodobne stála za častejším uzatváraním legitímneho manželstva aj v mladšom veku. Dokazovali by to aj výsledky sčítaní ľudu 1970 a 1980. Po roku 1989 však došlo k zrušeniu niektorých propopulačných opatrení viazaných na uzavretie manželstva (napr. novomanželské pôžičky), čím vstup do manželstva mohol stratiť svoje výhody. Môžeme predpokladať, že muži a ženy z rómskych lokalít narodení v 70.–90. rokoch pravdepodobne výraznejšie nezmenili vek, kedy začali a začínajú žiť so svojím partnerom, ale skôr zmenili jeho formu z legitímneho manželstva na miestnu spoločnosťou akceptované súžitie. Nepriamo by to dokazoval aj vyšší výskyt týchto foriem spolužitia v mladšom veku, štruktúra narodených detí mimo manželstva a tiež nárast podielu slobodných osôb vo veku do 30 rokov.

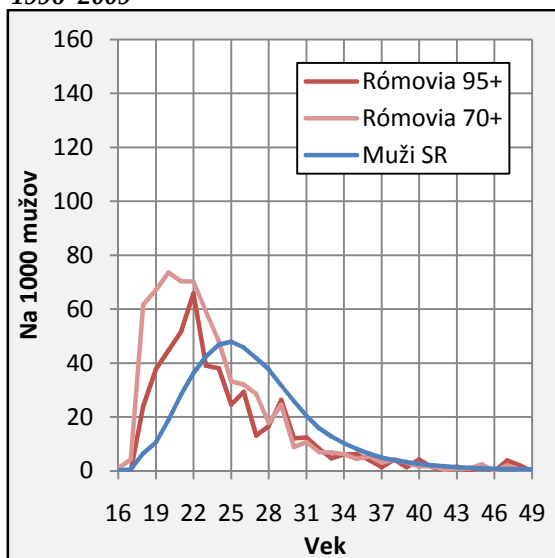
Nakoľko je naša hypotéza pravdivá sa však ukáže až v nasledujúcich rokoch, kedy budú generácie narodené v 70.–90. rokoch na konci reprodukčného obdobia a budeme môcť zistiť, aká časť z nich skutočne vstúpila aspoň raz do manželstva.

Okrem pomerne nízkej sobášnosti slobodných môžeme v tab. 41 tiež vidieť, že osoby žijúce v rómskych lokalitách menej často uzatvárajú manželstvá vyšších poradí. Nižšia intenzita vstupov do manželstva druhého a ďalšieho poradia sa prejavuje aj v štruktúre uzavretých

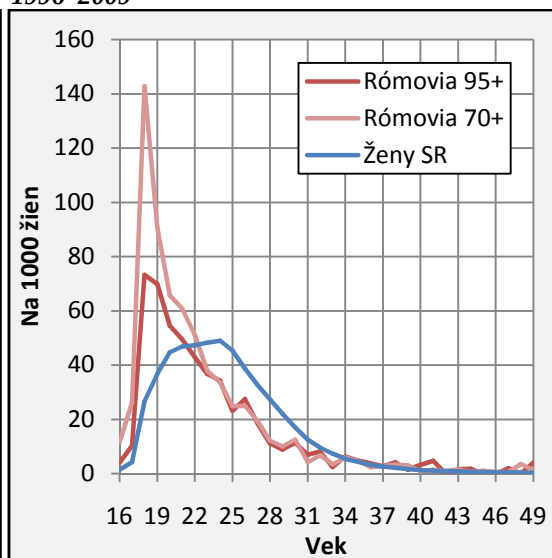
manželstiev. Dominantné postavenie v rómskych lokalitách majú prvé sobáše, pričom v porovnaní s populáciou Slovenska išlo častejšie o sobáše protogamné.

Aj napriek prekvapivým záverom z pohľadu celkovej intenzity sobášnosti slobodných, pri analýze jej časovania sa do určitej miery potvrdil predpoklad o skoršom začiatku manželského spolužitia. Maximálna priemerná intenzita sobášnosti slobodných mužov z rómskych lokalít v rokoch 1996–2009 spadala do veku 19–22 rokov, kým v populácii Slovenska to bolo až vo veku 23–27 rokov. Odlišné časovanie sobášnosti slobodných sa ešte výraznejšie prejavilo u žien. V rómskych lokalitách dosahovali ženy výrazné maximum vo veku 18 rokov. Zdá sa, že dovŕšenie plnoletosti predstavuje dôležitý impulz pre vstup do manželstva pre určitú časť žien z prostredia rómskych lokalít. Okrem toho je z obr. 110 a 111 tiež zrejmé, že sobášnosť slobodných mužov a žien žijúcich v rómskych lokalitách bola v porovnaní s populáciou Slovenska vyššia aj v ďalších vekových skupinách. U mužov to bolo približne do veku 23 rokov a u žien do 21. roku života. Od tohto momentu však intenzita sobášnosti slobodných bola vyššia v populácii Slovenska a to v podstate až do konca reprodukčného veku.

Obr. 110 – Miery sobášnosti slobodných mužov z rómskych lokalít a populácie Slovenska, 1996–2009

Obr. 111 – Miery sobášnosti slobodných žien z rómskych lokalít a populácie Slovenska, 1996–2009

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009, triedenie a výpočty autor

Priemerný vek pri prvom sobáši sa u mužov z rómskych lokalít (70+) pohyboval na úrovni 24,1 rokov a v rómskych lokalitách (95+) to bolo 25,2 roku. Ženy sa prvýkrát vydávali v priemere vo veku 22,7 rokov (Rómovia 70+) a 23,9 rokov (Rómovia 95+).¹⁷³ Muži z rómskych lokalít tak uzatvárali svoje prvé manželstvo o 2–3 roky a ženy o 1,2–2,3 skôr, ako tomu bolo v celej populácii Slovenska.

Na častejší výskyt prvých sobášov v mladšom veku v rómskych lokalitách upozorňujú tiež hodnoty jednotlivých kvantilov mier sobášnosti. Kým napríklad na Slovensku 50 % z celkovej intenzity sobášnosti slobodných mužov sa uskutočnilo vo veku do 25,5 roka, u mužov z rómskych lokalít to bolo vo veku 21,8 (Rómovia 70+), resp. 22,5 rokov (Rómovia 95+).

¹⁷³ Môžeme predpokladať, že o niečo vyšší priemerný vek pri prvom sobáši v rómskych lokalitách (95+) u oboch pohlaví signalizuje dlhšiu existenciu súžitia vo faktickom manželstve, ktoré sa až po niekoľkých rokoch transformuje do manželského zväzku.

Podobne aj v ženskej časti sa 50 % prvých sobášov realizovalo v rómskych lokalitách do 20,0 rokov (Rómovia 70+), resp. 21,1 rokov (Rómovia 95+) a na Slovensku to bolo až do veku 23,3 rokov.

Tab. 42 – Kvantily časovania sobášnosti slobodných mužov a žien z rómskych lokalít a populácie Slovenska, 1996–2009

Kvantil	Muži			Ženy		
	Rómovia 95+	Rómovia 70+	Muži Slovensko	Rómovia 95+	Rómovia 70+	Ženy Slovensko
10 %	18,7	18,0	20,5	17,5	17,2	18,6
25 %	20,3	19,4	22,7	18,7	17,9	20,5
50 %	22,5	21,8	25,5	21,1	20,0	23,3
75 %	26,8	25,3	28,8	25,1	23,5	26,6
90 %	31,3	29,5	32,8	30,7	28,4	30,1

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009, triedenie a výpočty autor

Lepší pohľad na intenzitu a najmä začiatok partnerského života v rómskych osadách získame prostredníctvom výsledkov výskumov SAV z konca 80. rokov¹⁷⁴ a Kultúrneho združenia Rómov Slovenska zo začiatku 21. storočia. Tie okrem iného sledovali časovanie partnerského spolužitia a v prvom prípade aj jeho dĺžku pred legitimizáciou prostredníctvom úradne potvrdeného sobáša.¹⁷⁵ Oba výskumy potvrdili výrazne skorší začiatok partnerského spolužitia, v ktorom partneri žijú v mnohých prípadoch až niekoľko rokov bez toho, aby uzavreli manželstvo podľa platných právnych noriem.

Podľa údajov z výskumu SAV do 18 rokov začalo so svojím partnerom žiť takmer 15 % mužov a 39 % žien. Vo veku do 20 rokov žili s terajším partnerom približne tri štvrtiny rómskych žien a polovica mužov.

Tab. 43 – Vek rómskych partnerov pri začatí spolužitia s terajším partnerom

Začiatok spolužitia	Muži		Ženy	
	abs. počet	%	abs. počet	%
do 18	265	14,5	745	38,5
18–20	639	35,1	735	37,9
21–24	607	33,3	292	15,0
25–29	204	11,2	111	5,7
30 a viac	108	5,9	55	2,9
Spolu	1823	100,0	1938	100,0

Zdroj: Bačová (1990)

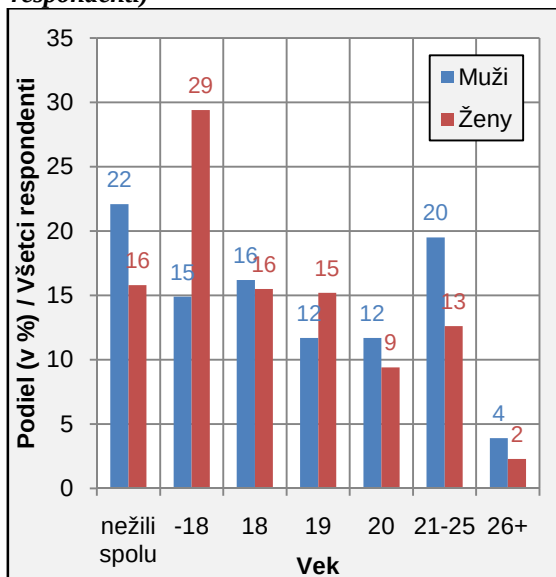
Veľmi podobné informácie priniesol tiež výskum Kultúrneho združenia Rómov na Slovensku. Z celého skúmaného súboru osôb vo veku nad 18 rokov ešte nezačalo žiť s partnerom 22 % mužov a 16 % žien. Tí, ktorí v čase výskumu priznali, že už s partnerom alebo manželom žili, najčastejšie svoj začiatok spoločného súžitia datovali pred 20. rok života. U mužov to bolo 55 % a v prípade žien až 71 % osôb. Veľmi dôležitou z tohto pohľadu je aj skupina respondentov, ktorí vstúpili do spoločného života s partnerom do 18. roku života. Do

¹⁷⁴ Rómske rodiny boli vybrané v 19 okresoch Slovenska s najpočetnejším zastúpením rómskeho obyvateľstva. Náhodným výberom bolo zaradených do výskumu 2 241 rómskych rodín, ktoré predstavovali približne 6 % z celkového počtu rómskych rodín na Slovensku. Podľa autorov výskumu vzhľadom na územné rozloženie stupeň urbanizácie a koncentrácie išlo o reprezentatívny výskum s miernym posunom smerom k vekovo starším rodinám (Bačová, 1990).

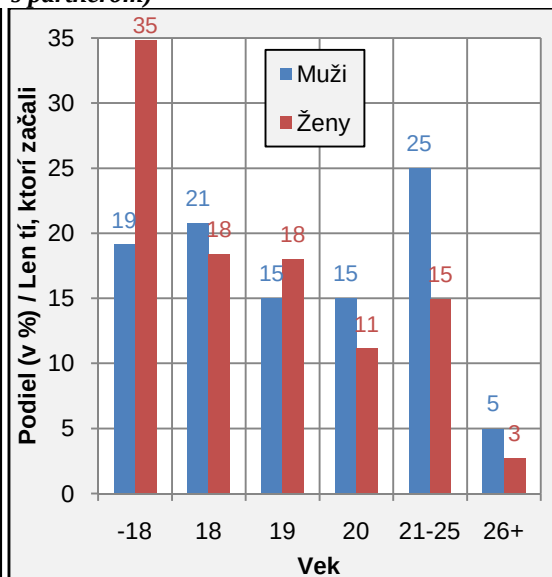
¹⁷⁵ Respondenti odpovedali na otázku „Kedy ste sa prvý raz vydávali, resp. začali žiť s partnerom/partnerkou?“

právneho dovŕšenia dospelosti už v partnerskom (príp. manželskom zväzku) začala žiť viac ako tretina dievčat a približne 19 % chlapcov, pričom navyše u dievčat bola táto veková skupina najviac uvádzaná. Muži najčastejšie začiatok spolužitia s partnerkou deklarovali vo veku 21–25 rokov (25 %) a tiež do veku 18 rokov (21 %).

Obr. 112 – Štruktúra respondentov podľa začiatku partnerského spolužitia (všetci respondenti)

Obr. 113 – Štruktúra respondentov podľa začiatku partnerského spolužitia (už začali žiť s partnerom)

Zdroj: Filadelfiová, Mesochoritsová (2005)

Výskum SAV z konca 80. rokov ukázal, že väčšina spolužití rómskych partnerov začína vo forme nelegitímneho partnerského zväzku. Určitý odklon od tradične pripisovaných spôsobov spolužitia môžeme vidieť vo vysokom zastúpení spolužití, ktoré začali už priamo sobášom. Takmer 46 % všetkých párov uviedlo, že svoj terajší zväzok začali sobášom. Na druhej strane údaje výskumu SAV tiež potvrdili, že určitá časť rómskych dvojíc naďalej využívala skôr neformálny zväzok, a to aj v dlhšom časovom horizonte. Tri a viac rokov pred sobášom žila spolu viac ako pätina opýtaných párov, pričom päť a viac rokov mimo legitímneho manželstva uviedla približne desatina z nich.

Tab. 44 – Dĺžka spolužitia rómskych párov s terajším partnerom pred sobášom

Začiatok spolužitia	Absolútny počet	Relatívne (v %)
Sobášom	757	45,6
1 rok pred sobášom	372	22,4
2 roky pred sobášom	186	11,2
3–4 roky pred sobášom	193	11,6
5–9 rokov pred sobášom	117	7,0
10 a viac rokov pred sobášom	36	2,2
Spolu	1 661	100,0

Zdroj: Bačová (1990)

Odlišné časovanie vzniku manželského, resp. partnerského spolužitia sa následne odzrkadľuje aj v charaktere a časovaní ďalších fáz životného cyklu. Skorý začiatok partnerského spolužitia má vplyv aj na skorý vstup do rodičovstva. V podstate sa tak voľne

prechádza z obdobia detstva do fázy manželstva a rodičovstva. Obdobie adolescencie je v tomto prípade v mnohých rómskych spoločenstvách vynechané alebo obmedzené na veľmi krátky časový úsek. Rozdielnosť vnútroetnických a celospoločenských noriem sa tak demonštruje už pri vzniku partnerského (manželského) spolužitia, pričom významnú úlohu zohráva predovšetkým spôsob, akým k nemu dochádza, a fakt, že v miestnom spoločenstve je táto forma vzniku všeobecne rešpektovaná (Dubayová, 1994). Hübschmannová (1999) k uzatváraniu partnerských zväzkov v mladom veku dodáva, že ich cieľom bolo predchádzať pubertálnym výčinom, aby mladí dostali už skoro svoju životnú úlohu a cítili zodpovednosť za svoju rodinu a deti. K podobnému názoru dospela vo svojom výskume aj Bačová (1990). Podľa nej tieto vzorce správania sú podporené najmä odlišnými normami, ktoré majú za cieľ predovšetkým kontrolovať jednotlivca a jeho rodinné správanie a brániť tak príbuzenskú skupinu voči svetu okolo nej. Zakladanie matrimónií v mladom veku predstavuje podľa Dubayovej (1994) jednu z najdôležitejších kultúrnych a sociálnych poistiek zaručujúcich vysokú mieru autonómie voči majoritným normám. Výsledkom je, že neexistuje v podstate časový priestor medzi detstvom a sociálnou dospelosťou, pričom sa redukuje aj možnosť výberu partnera. Snaha o skorý vstup do manželstva je v podstate snahou predísť nevhodnému výberu partnera (Marušiaková, 1985).

Zaujímavým z tohto pohľadu je tiež existujúci sociálny tlak, ktorý je v rómskych osadách vyvíjaný na ženy, ktoré sú slobodné a nežijú v určitom veku ešte so žiadnym partnerom. Ako uvádzajú Podlaha a Jakoubek (2004) dievčatá, ktoré vo veku 17 alebo 18 rokov ešte nemali vážnu známosť, nežili v spoločnej domácnosti so stálym partnerom, boli často obviňované z promiskuitného správania.

Najpodstatnejší rozdiel v rodinnom správaní medzi rómskou a nerómskou populáciou vidí Bačová (1990) ani nie tak v skorom začiatku spolužitia a odlišnom časovaní ďalších fáz rodinného cyklu, ako v pomalom nahradzovaní nelegitímneho spolužitia partnerov legitímnym manželstvom.

Zaujímavou je tiež skutočnosť, že nízky priemerný vek pri prvom sobáší a pri začiatku partnerského života do určitej miery korešponduje s predstavami Rómov o ideálnom veku pre nevestu a ženícha. Respondenti vo Výskume sexuálneho a reprodukčného správania v rómskych komunitách na Slovensku (2005) boli požiadaní, aby uviedli zvlášť pre mužov a ženy najvhodnejší vek na sobáš.¹⁷⁶ Medzi jednotlivými skupinami (chlapci, dievčatá, rodičia) sa síce ukázali určité rozdiely, no hlavným znakom všetkých výpovedí bolo posúvanie najvhodnejšieho veku pre sobáš do výrazne nižších vekových skupín, ako uvádzali respondenti v Európskom výskume hodnôt (EVS, 1999). Viac ako 60 % opýtaných Rómov označilo ako najvhodnejší vek do 21 rokov. Priemerná hodnota veku pre vstup ženy do manželstva sa z odpovedí pohybovala približne na úrovni 21,2–21,7 rokov. U mužov sa všetky skupiny Rómov (chlapci, dievčatá, rodičia) prikláňali k vyššiemu veku. Priemerná hodnota najvhodnejšieho veku sa pohybovala v rozpätí 23,2–23,7 rokov. Okrem toho výskum tiež poukázal na situáciu, že rómski chlapci častejšie posúvali vek nevesty i ženícha do nižšieho veku, pričom u dievčat sa prejavila skôr opačná tendencia. Pre úplnosť dodávame, že hodnota ideálneho priemerného veku muža pri prvom sobáší podľa výsledkov EVS (1999) sa blížila k 27 rokom a u žien dosahovala 23,5 roku.

¹⁷⁶ Respondentom bola položená otázka: „Aký je podľa Teba/Vás najvhodnejší vek na sobáš/uzavretie manželstva?“

Zaujímavý poznatok tiež prinieslo porovnanie ideálnych a skutočných sobášnych vekov v skupine rómskych rodičov. U oboch pohlaví sa ukázalo, že respondenti vstupovali do manželstva v skutočnosti ešte skôr, ako uvádzali vo svojich predstavách. V odpovediach na najvhodnejší vek pre ženícha a nevestu sa preto pravdepodobne len v malej miere odzrkadľuje vlastná skúsenosť. Vysvetlenie tohto rozporu môžeme hľadať v dvoch rovinách. Na jednej strane to môže byť dané tým, že respondenti cítia, že skorý začiatok manželského spoluzitia nie je vnímaný pozitívne a snažia sa uvádzať spoločensky prijateľnejšiu odpoveď. Na druhej strane môže byť príčinou aj určitá zmena vo vnímaní časovania začiatku manželského spoluzitia, ktorá sa odzrkadľuje práve v rozdieli medzi skutočným vekom a deklarovaným ideálnym vekom.

Tab. 45 – Porovnanie štruktúry odpovedí na otázku o ideálnom veku ženícha a nevesty s reálnym vekom pri prvom sobáši rómskych rodičov

Vek	Otcovia		Matky	
	Reálny vek 1. sobáša	Ideálny vek pre 1. sobáš muža	Reálny vek 1. sobáša	Ideálny vek pre 1. sobáš ženy
–18	17,1	14,1	29,9	15,4
19–21	42,5	20,2	52,5	51,1
22–24	28,9	25,0	9,4	16,3
25–27	8,6	29,7	4,1	15,4
28+	2,9	11,0	4,1	1,9
Priemer	21,6	23,7	20,5	21,7

Zdroj: Filadelfiová, Mesochoritsová (2005)

Predstavy rómskych chlapcov a dievčat o partnerskom spoluzití sa vyznačujú niekoľkými špecifickými znakmi. Hoci život v manželstve ako preferovanú formu spoluzitia uviedlo takmer 45 % chlapcov a viac ako 58 % dievčat, v porovnaní s výsledkami za mládež Slovenska je to o 20–30 % nižšie zastúpenie (Filadelfiová, 2009). Rómski chlapci a dievčatá sa častejšie prikláňali k neformálnemu spoluzitiu. Až takmer 30 % chlapcov a 17 % dievčat uviedlo, že najlepší typ partnerského spoluzitia je kohabitácia. Vzhľadom na tradične vnímanú vysokú mieru akceptáciu neformálnych spoluzití, môžeme povedať, že z pohľadu Rómov je častejší príklon dievčat k manželstvu prejavom postupného presadzovania sa nového spôsobu partnerského spoluzitia, kým v prípade chlapcov je to skôr príklon k tradičnej forme. Celkovo len približne 3 % opýtaných by v budúcnosti chceli zostať žiť osamote. Na druhej strane je potrebné upozorniť na významnú skupinu (18 % chlapci, 19 % dievčatá), ktorá o budúcom partnerskom živote ešte nerozmýšľala a nepreferuje žiadnu z uvedených foriem, čím sú predchádzajúce výsledky do určitej miery skreslené.

11.1.4 Rozvodovosť

Skorý začiatok partnerských vzťahov a tiež vstup do manželstva predstavuje jeden zo špecifických znakov reprodukčného správania rómskej populácie, ktorým sa výraznou mierou odlišuje od obyvateľstva Slovenska. Aj napriek posunu matrimónia do mladších vekových skupín sa podľa dostupných informácií zdá, že tieto zväzky sú výrazne pevnejšie, ako je to v prípade populácie Slovenska, kde sme svedkami dlhodobého zvyšovania intenzity rozvodovosti (pozri napr. Šprocha, 2009). Na druhej strane je potrebné podotknúť, že veľká časť manželstiev začína v rómskych lokalitách na báze partnerského súžitia, kde prípadné rozpady nie je možné štatisticky podchytiť.

Nepriamym dôkazom menšieho významu rozvodovosti v procese demografickej reprodukcie môže byť nižšie zastúpenie rozvedených osôb vo vekovej štruktúre. Vo veku 16–49 rokov sa podiel rozvedených mužov rómskej národnosti pohyboval podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2001 na úrovni 3% a v prípade žien to bolo 3,5%. V rómskych lokalitách bolo zastúpenie rozvedených ešte nižšie (2% muži a 3% ženy). Naopak v populácii Slovenska v reprodukčnom veku váha rozvedených mužov predstavovala 4,5% a rozvedených žien bolo viac ako 6%.

Na druhej strane však musíme povedať, že výsledky sčítaní potvrdili mierny nárast zastúpenia rozvedených Rómov medzi rokmi 1970 a 2001. Môžeme preto predpokladať, že právne ukončenie manželstva sa postupne presadzuje aj v rómskej populácii, no naďalej má zatiaľ len okrajovú pozíciu v procese demografickej reprodukcie.

Okrem váhy rozvedených osôb na menej časté rozvody manželstiev v rómskych lokalitách poukazuje tiež intenzita rozvodovosti. Aj keď úhrnná rozvodovosť počítaná z mier podľa veku a pohlavia nepredstavuje ideálny ukazovateľ intenzity, umožňuje aspoň v hrubých rysoch popísať určité rozdiely v úrovni rozvodovosti. V oboch rómskych lokalitách platilo, že na jedného muža i ženu vo veku 16–49 rokov pripadalo výrazne menej rozvodov, ako tomu bolo v rovnakom období v celej populácii Slovenska.

Tab. 46 – Základné charakteristiky rozvodovosti populácie rómskych lokalít a Slovenska, 1996–2009

Charakteristika	Rómske lokality (95+)	Rómske lokality (75+)	Populácia Slovenska
Úhrnná rozvodovosť (na 1 ženu vo veku 16–49 rokov)	0,13	0,10	0,23
Úhrnná rozvodovosť (na 1 muža vo veku 16–49 rokov)	0,13	0,09	0,24
Priemerná dĺžka trvania manželstva (v rokoch)	14,5	14,5	13,8
Podiel rozvodov s maloletými deťmi (v %)	75,7	73,0	68,7
Priemerný počet maloletých detí pripadajúcich na jeden rozvod	1,8	1,5	1,0

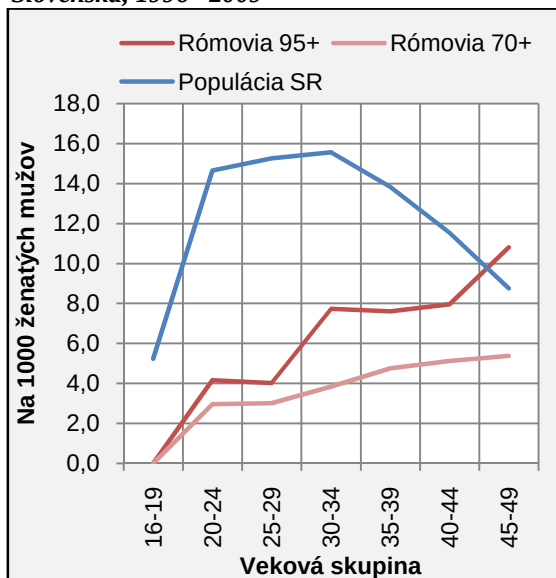
Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009, triedenie a výpočty autor

O niečo lepší pohľad na rozdiely v intenzite rozvodovosti a ich priebeh podľa veku prináša počet rozvodov pripadajúcich na 1000 osôb žijúcich v manželstve. Ako je vidieť na obr. 114 a 115, u mužov i žien platilo, že intenzita rozvodovosti populácie Slovenska v reprodukčnom veku bola vždy vyššia (s výnimkou veku 45–49 rokov). Okrem toho zaujímavým je aj vývoj rozvodovosti podľa veku. Kým v populácii Slovenska boli maximálne hodnoty sústredené do veku 20–34 rokov a následne klesajú, v rómskych lokalitách sledujeme najmä u mužov postupný nárast počas celého reprodukčného obdobia. U žien z rómskych lokalít nie je situácia úplne jednoznačná, ale ani v ich prípade nemôžeme hovoriť, že by dochádzalo ku klesaniu rozvodovosti s vekom. Najvyššie riziko rozvodu preto majú manželia v rómskych lokalitách až v druhej polovici reprodukčného veku.

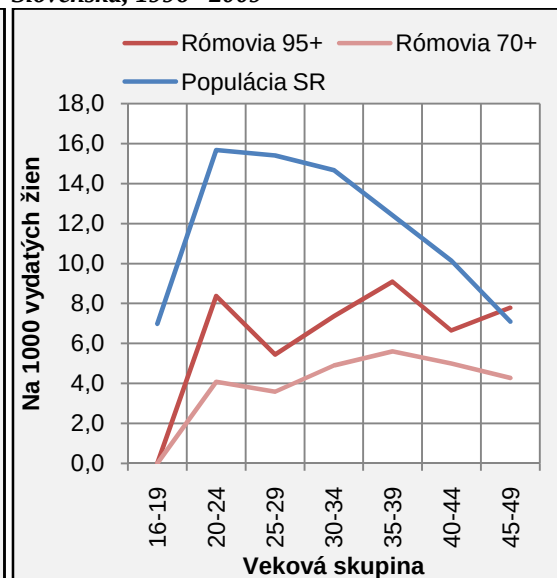
Vzhľadom na krátke časové obdobie nie je možné pre rómske lokality počítať úhrnnú rozvodovosť podľa dĺžky trvania manželstva. Aj napriek tomu sme sa pokúsili určiť, aká časť z uzavretých manželstiev sa v najbližších rokoch po sobáší skončí rozvodom. Do úvahy sme vzali skupinu sobášnych kohort vymedzenú rokmi 1996–1999. Obdobie, ktorému tak boli pretrvávajúce manželstvá vystavené riziku rozvodu, predstavovalo maximálne 10–13 rokov.

Kým v populácii Slovenska sa v tomto období priemerne rozviedlo z príslušnej sobášnej kohorty takmer 20 % manželstiev, v rómskych lokalitách to bolo len 6 % manželských párov.

Obr. 114 – Počet rozvodov pripadajúcich na 1000 ženatých mužov z rómskych lokalít a v populácii Slovenska, 1996–2009

Obr. 115 – Počet rozvodov pripadajúcich na 1000 vydatých žien z rómskych lokalít a v populácii Slovenska, 1996–2009

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009, triedenie a výpočty autor

Vzhľadom na krátke časové obdobie nie je možné pre rómske lokality počítať úhrnnú rozvodovosť podľa dĺžky trvania manželstva. Aj napriek tomu sme sa pokúsili určiť, aká časť z uzavretých manželstiev sa v najbližších rokoch po sobáši skončí rozvodom. Do úvahy sme vzali skupinu sobášnych kohort vymedzenú rokmi 1996–1999. Obdobie, ktorému tak boli pretrvávajúce manželstvá vystavené riziku rozvodu, predstavovalo maximálne 10–13 rokov.¹⁷⁷ Kým v populácii Slovenska sa v tomto období priemerne rozviedlo z príslušnej sobášnej kohorty takmer 20 % manželstiev, v rómskych lokalitách to bolo len 6 % manželských párov.

Z predchádzajúcich výsledkov môžeme predpokladať, že manželstvá v rómskych lokalitách končia rozvodom častejšie u manželov, ktorí spolu žijú už dlhšiu dobu. Nepriamo to potvrdzuje aj vyššia priemerná dĺžka trvania manželstva pri rozvode (pozri tab. 46). Podiel manželstiev rozvedených do 10 rokov od sobáša predstavoval v populácii Slovenska približne 43 %, kým v rómskych lokalitách to bolo len približne 36 %.

Z pohľadu štruktúry rozvedených žien sa najčastejšie na Slovensku rozvádajú ženy s maloletými deťmi, vo veku 25–34 rokov a s priemernou dĺžkou trvania manželstva 5–14 rokov. Spolu predstavovali takmer štvrtinu zo všetkých žien, ktorých manželstvo skončilo v rokoch 1996–2009 rozvodom. V rómskych lokalitách bola váha posunutá do vyššieho veku, čo vzhľadom na skorší vstup do manželstva znamenalo aj vyššiu dĺžku jeho trvania. Najčastejšie sa rozvádali ženy vo veku 30–39 rokov s maloletými deťmi, ktorých manželstvo trvalo 10–19 rokov. Táto skupina predstavovala približne štvrtinu z celkového počtu žien, ktoré prešli v sledovanom období rozvodom.

¹⁷⁷ Do úvahy neboli brané migračné pohyby a najmä úmrtnosť, ktoré znižujú celkový rozsah sobášnych kohort. Preto výsledný podiel manželstiev, ktoré skončili rozvodom, je čiastočne podhodnotený práve o tie manželstvá, ktorých zánik rozvodom prekázalo úmrtie jedného z manželov alebo ich emigrácia. Na druhej strane počet rozvedených manželstiev môže byť zvyšovaný imigráciou manželských párov, ktoré sa po určitom čase rozvedú.

V ďalších sledovaných charakteristikách rozvodovosti sme už také výrazné rozdiely medzi obyvateľstvom rómskych lokalít a populáciou Slovenska nezaznamenali. Rozvedené manželstvá na Slovensku mali vďaka nižšej plodnosti menší počet detí pripadajúcich na jeden rozvod a rovnako menšie zastúpenie rozvodov s maloletými deťmi (pozri tab. 46, s. 231).

Z pohľadu príčin rozvodu manželstva, resp. rozpadu partnerského spolužitia Rómov patrila medzi tradičné dôvody neplodnosť a nevera ženy (pozri napr. Hübschmannová, 1999a; Hájková, 2001; Davidová, 2004).

„Muž môže mať žien koľko chce. Ale žena musí zostať svojmu manželovi verná. Jej úlohou je starať sa o domácnosť a porodiť veľa detí. Ak ich však chlapovi porodiť nemôže, muž má právo ju zavrhnúť. Načo by mu bol ďalší muž.“

(Jano, 55 rokov)

Ako ukazujú údaje zo štatistického zisťovania prirodzeného pohybu obyvateľstva, v rokoch 1996–2009 bola pri rozvode manželstva v rómskych lokalitách a v populácii Slovenska uvádzaná príčina rozdielnosť pováh, názorov a záujmov.¹⁷⁸ Jej dominancia však v prípade rómskych lokalít nebola až také výrazná. Kým na Slovensku stála v pozadí viac ako 57% rozvedených manželstiev, v rómskych lokalitách sa podieľala na niečo viac ako 40% rozvodov. Najväčšie rozdiely bolo možné vidieť v zastúpení tzv. patologických príčin rozvodu manželstva.¹⁷⁹ Alkoholizmus, nevera, nezáujem o rodinu vrátane ukončenia spolužitia, zlé zaobchádzanie a odsúdenie pre trestný čin tvorili u mužov v rómskych lokalitách približne 40% zo všetkých rozvedených manželstiev. Na Slovensku sa ich podiel pohyboval na úrovni približne 30%. Podobné rozdiely je možné vidieť aj v ženskej časti populácie. Podiel patologických príčin rozvodu sa u žien v rómskych lokalitách pohyboval na úrovni 20%, kým v celej populácii Slovenska to bolo asi len v 10% prípadov. Zo skupiny patologických príčin mali u oboch pohlaví najväčšie zastúpenie nevera a nezáujem o rodinu vrátane ukončenia spolužitia.

11.2 Cenzové domácnosti

Každá populácia, rómska nevynímajúc, nie je len súbor jednotlivcov, ale v skutočnosti predstavuje zložitý systém sociálnych kolektív, ktoré sa navzájom ovplyvňujú, dopĺňajú a majú rozdielnu štruktúru, veľkosť, sociálnu funkciu, stupeň organizovanosti a dĺžku trvania (Kučera, Kalibová, 1994). Okrem veľkých kolektív, ktoré sú vyčlenené na základe znakov, ako je národnosť, náboženské vyznanie, sa pri sčítaniach zisťujú aj malé spoločenstvá existujúce na základe bývania, hospodárenia alebo príbuzenských vzťahov. Údaje o nich sa zisťujú prostredníctvom deklaratívnej metódy, čo znamená, že každá sčítaná osoba deklaruje svoju príslušnosť k určitej domácnosti a svoje postavenie v nej. Vzhľadom na spôsob získavania a celkovú filozofiu konštrukcie domácností k jedným z najdôležitejších nástrojov na skúmanie štruktúry a formovania rodín patria cenzové domácnosti. Tvorí ich osoby spoločne býajúce

¹⁷⁸ Charakter kategórie neumožňuje v mnohých prípadoch odhaliť skutočnú príčinu rozvodu manželstva. Vysoké zastúpenie tejto skupiny signalizuje časté pristúpenie k rozvodu po vzájomnej dohode oboch partnerov.

¹⁷⁹ Podobne aj v celej populácii Slovenska je možné vidieť, že váha patologických príčin rozvodu je posunutá na stranu osôb s nižším stupňom vzdelania (Šprocha, 2009).

v jednom byte na základe rodinných alebo iných vzťahov (užívateľ bytu - podnájomník) v rámci jednej hospodáriacej domácnosti.

Údaje o cenzových domácnostiach majú nezastupiteľné miesto pri analýze jednotlivých spoločenských skupín, ich medzigeneračných vzťahov, formách organizácie, vzájomného prelínania a režimu reprodukcie (Pilinská, 2005). Práve vďaka ich veľkému významu sa v nasledujúcej časti budeme hlbšie zaoberať hlavnými znakmi cenzových domácností zaznamenaných v rómskych lokalitách, tvorených osobami hlásiacimi sa v sčítaní 2001 k rómskej národnosti, resp. klasifikovanými ako cigánske cenzové domácnosti v sčítaniach 1970 a 1980. Okrem toho sa tiež pokúsime poukázať na najdôležitejšie rozdiely medzi rómskymi cenzovými domácnosťami a cenzovými domácnosťami celej populácie Slovenska.

11.2.1 Základné charakteristiky cenzových domácností

Odlišné reprodukčné správanie a s ním spojené rozdiely vo vekovej štruktúre a zložení podľa rodinného stavu sa prejavujú aj v špecifickej štruktúre cenzových domácností rómskych lokalít, osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti a osôb, ktoré boli v cenzoch 1970 a 1980 zaradené do skupiny cigánskeho obyvateľstva.

Údaje zo sčítaní 1970, 1980 a 2001 potvrdili, že v porovnaní s celou populáciou Slovenska sa rómske cenzové domácnosti vyznačujú vyšším zastúpením úplných a neúplných rodinných cenzových domácností na úkor domácností jednotlivcov.

Tab. 47– Štruktúra cenzových domácností v sledovaných populáciách podľa výsledkov sčítaní z rokov 1970, 1980 a 2001

Druh cenzovej domácnosti	Rómovia SLDB 1970	Rómovia SLDB 1980	Rómovia SODB 2001	Rómske lokality 70+	Rómske lokality 95+	Popul. SR SLDB 1970	Popul. SR SLDB 1980	Popul. SR SODB 2001
ÚR SD	63,2	58,4	47,1	47,2	52,6	44,2	38,3	31,1
ÚR BD	17,4	16,5	16,4	18,1	15,4	34,3	32,3	25,3
NR SD	12,2	8,5	12,9	10,1	12,1	8,6	3,6	5,2
NR BD	0,0	3,4	4,6	4,6	5,1	0,0	4,6	6,7
VN	1,2	1,0	1,4	1,4	1,6	1,0	1,4	1,7
CDJ	6,0	12,3	17,5	18,5	13,4	12,0	19,8	30,0

Vysvetlivky: ÚR BD – úplná rodinná domácnosť bez závislých detí; ÚR SD – úplná rodinná domácnosť so závislými deťmi; NR SD – neúplná rodinná domácnosť so závislými deťmi; NR BD – neúplná rodinná domácnosť bez závislých detí; VN – viacčlenná nerodinná cenzová domácnosť. CDJ – cenzová domácnosť jednotlivca.

Zdroj: ŠÚ SR SLDB 1970, 1980 Cigánski občania; SLDB 1970, 1980, SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Okrem toho v dôsledku vyššej plodnosti, mladšej vekovej štruktúre a častejšiemu viacgeneračnému súžitíu boli rómske cenzové domácnosti početnejšie a v prípade rodinných domácností sa vyznačovali väčším počtom detí do 15 rokov a tiež závislých detí.¹⁸⁰

V štruktúre cenzových domácností každej generácie dochádza počas jednotlivých fáz životného cyklu k neustálym zmenám a presunom medzi jednotlivými typmi. Zloženie cenzových domácností je dynamickou veličinou, ktorá sa výrazne mení s vekom a v závislosti od charakteru hlavných demografických procesov podieľajúcich sa na formovaní a rozpade jednotlivých typov cenzových domácností.

¹⁸⁰ Metodika vyčleňovania rodinných domácností s deťmi nebola v sčítaniach 1970, 1980 a 2001 jednotná. Kým pri sčítaniach 1970 a 1980 sa triedili zvlášť cenzové domácnosti s deťmi a bez detí do 15 rokov, v roku 1991 a 2001 sa použila klasifikácia tzv. závislých detí, za ktoré sa považovali deti bez vlastného príjmu až do veku 26 rokov.

Tab. 48 – Priemerný počet osôb pripadajúcich na jednu cenzovú domácnosť a priemerný počet detí na jednu úplnú rodinnú cenzovú domácnosť, sčítanie 1970, 1980, 2001

Populácia	Priemerný počet osôb pripadajúcich na jednu cenzovú domácnosť	Priemerný počet detí (do 15 rokov, resp. závislých detí) na jednu úplnú rodinnú cenzovú domácnosť s deťmi
Rómovia SĽDB 1970	5,10	3,53
Rómovia SĽDB 1980	4,41	2,94
Rómovia SODB 2001	3,78	3,06
Rómske lokality (70+)	3,91	3,44
Rómske lokality (95+)	4,75	3,86
Slovensko SĽDB 1970	3,36	2,10
Slovensko SĽDB 1980	2,99	1,95
Slovensko SODB 2001	2,60	2,08

Zdroj: ŠÚ SR SĽDB 1970, 1980 Cigánski občania; SĽDB 1970, 1980, SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Vzhľadom na existujúce odlišnosti vo vekovej štruktúre, časovaní a intenzite demografických procesov je pri vysvetľovaní rozdielov v zložení cenzových domácností osôb rómskej národnosti, populácie rómskych lokalít a populácie Slovenska potrebné prihliadať aj k týmto skutočnostiam. Ako môžeme vidieť na obr. 116–119, už v najmladších vekových skupinách sa formuje základný predpoklad dominancie rodinných domácností v rómskych lokalitách a u osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti. Vo veku do 25 rokov, na rozdiel od celej populácie Slovenska, majú najväčšie zastúpenie úplné rodiny so závislými deťmi nasledované neúplnými rodinami so závislými deťmi. Rodinné domácnosti so závislými deťmi vo veku do 25 rokov v sledovaných rómskych populáciách predstavovali takmer tri štvrtiny z celkového počtu cenzových domácností. V domácnostiach Slovenska naopak dominovali vo veku do 25 rokov domácnosti jednotlivcov, ktoré tvorili v priemere takmer 45 % z cenzových domácností. Až za nimi nasledovali úplné (32 %) a neúplné (12 %) rodinné domácnosti s deťmi. S rastúcim vekom však aj v populácii Slovenska dochádza k nárastu zastúpenia rodinných domácností s deťmi.

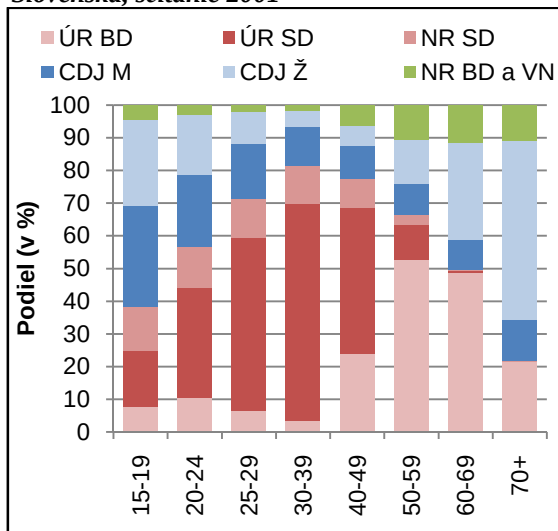
Uvedené odlišnosti predstavujú výsledok a zároveň nepriamy dôkaz o rozdielnom časovaní a intenzite vstupov do manželstva a rodičovstva a tiež rodenia detí slobodným ženám. Určité odchýlky existujú aj v procese zvyšovania podielu úplných rodinných domácností s vekom. Kým v rómskych lokalitách pribúdajú úplné rodiny s deťmi najmä v dôsledku toho, že slobodné matky vstupujú do manželstva, v populácii Slovenska je tento proces podmienený predovšetkým znižovaním zastúpenia domácností jednotlivcov. Aj napriek tomu, že domácnosti jednotlivcov sa vo veku nad 25 rokov uzatvorením sobáša a narodením dieťaťa dynamicky menia na rodinné domácnosti a rodinné domácnosti so závislými deťmi, naďalej majú rodinné domácnosti v populácii Slovenska nižšie zastúpenie. Kým v rómskych lokalitách od 25. do 40. roku života viac ako 90 % prednostov uviedlo pri sčítaní, že žije v rodinných domácnostiach, v populácii Slovenska bolo maximum (o niečo viac ako 80 %) dosahované v 30 rokoch života.

Vo veku nad 50 rokov sa do popredia postupne vo všetkých sledovaných populáciách dostávajú úplné rodinné domácnosti bez závislých detí ako výsledok postupného opúšťania rodičovskej domácnosti a zakladania vlastnej. U žien najmä vďaka mužskej nadúmrtosti sa zvyšuje váha domácností jednotlivcov. Ich zastúpenie v dôsledku väčšej medzigeneračnej solidarity v rómskych lokalitách a u obyvateľstva rómskej národnosti nie je také výrazné (najmä vo veku nad 70 rokov) ako v celej populácii Slovenska. Okrem toho svoju úlohu môžu zohrávať

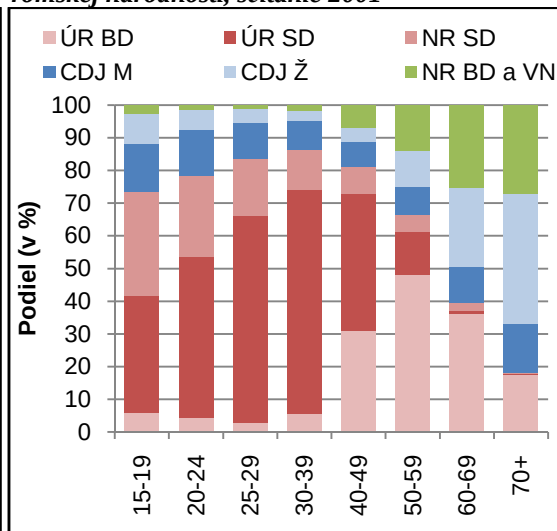
aj horšie úmrtnostné pomery rómskych žien vo vyššom veku, ktoré tak nedávajú šancu na dlhšiu existenciu tohto typu cenzovej domácnosti.

Na častejšie súžitie starších osôb so svojimi príbuznými (napr. nezávislými deťmi) v rómskych lokalitách a u osôb rómskej národnosti nepriamo poukazuje vyššia váha neúplných rodinných domácností. Tie spolu s viacčlennými nerodinnými domácnosťami predstavovali 15–27% cenzových domácností vo veku nad 50 rokov, kým v populácii Slovenska to bolo len 11 %.

Obr. 116 – Štruktúra cenzových domácností podľa typu a veku osoby na jej čele, populácia Slovenska, sčítanie 2001

Obr. 117 – Štruktúra cenzových domácností podľa typu a veku osoby na jej čele, osoby rómskej národnosti, sčítanie 2001

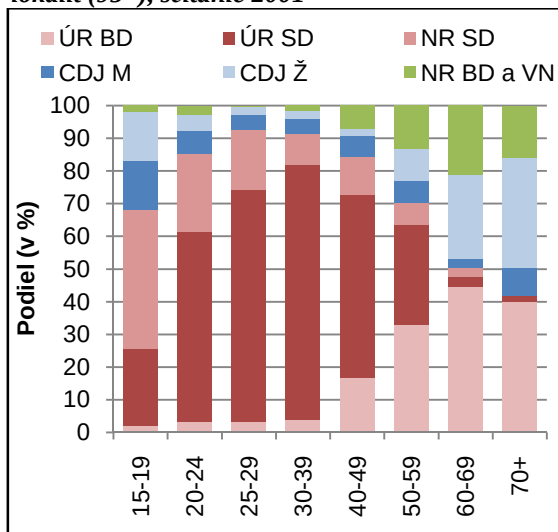

Vysvetlivky: ÚR BD - úplná rodinná domácnosť bez závislých detí; ÚR SD - úplná rodinná domácnosť so závislými deťmi; NR SD - neúplná rodinná domácnosť so závislými deťmi; CDJ M - cenzová domácnosť jednotlivca na čele s mužom; CDJ Ž - cenzová domácnosť jednotlivca na čele so ženou; NR BD a VN - neúplná rodinná domácnosť bez závislých detí a viacčlenná nerodinná cenzová domácnosť.

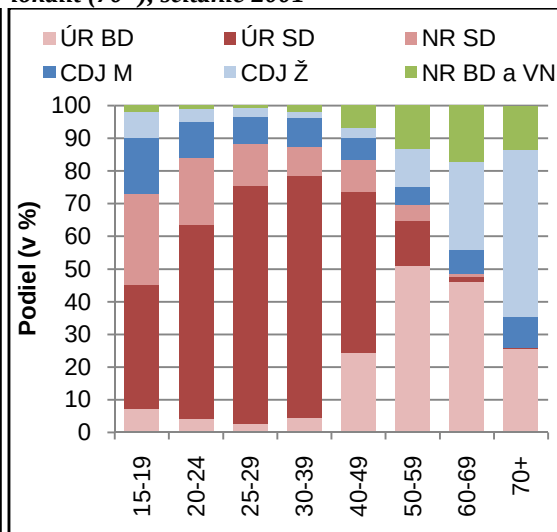
Pozn.: Na čele rodinných domácností stojí žena.

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Obr. 118 – Štruktúra cenzových domácností podľa typu a veku osoby na jej čele, populácia rómskych lokalít (95+), sčítanie 2001

Obr. 119 – Štruktúra cenzových domácností podľa typu a veku osoby na jej čele, populácia rómskych lokalít (70+), sčítanie 2001

Vysvetlivky: pozri vysvetlivky pod obr. 116 a 117

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

11.2.2 Úplné rodinné domácnosti

Úplné rodinné cenové domácnosti predstavujú v rómskych lokalitách a u osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti hlavnú elementárnu sociálnu kolektivitú. Celkovo v nich žilo približne takmer 80 % obyvateľov. Najväčšiu úlohu pri tom zohrávali úplné rodinné domácnosti so závislými deťmi, ktoré tvorilo približne 65 % osôb z celej populácie. Vzhľadom na vyššie spomínané rozdiely v štruktúre cenových domácností medzi rómskymi lokalitami, osobami rómskej národnosti a populáciou Slovenska bol podiel osôb žijúcich v úplných rodinných cenových domácnostiach na Slovensku nižší. Podľa výsledkov sčítania 2001 v populácii Slovenska úplné rodinné cenové domácnosti tvorilo necelých 75 % obyvateľov a v úplných rodinných domácnostiach so závislými deťmi žilo približne 49 % osôb.

Hlavným trendom vo vývoji úplných rodinných domácností v populácii Slovenska je pokles ich zastúpenia predovšetkým v dôsledku odkladania vstupov do spoločného partnerského spolujitia a manželstva. Významnú úlohu tiež zohrávajú ekonomické podmienky a najmä finančná dostupnosť bytov pre mladé páry. Na druhej strane rastúca rozvodovosť má za následok zvyšovanie počtu a zastúpenia domácností jednotlivcov a neúplných rodín s deťmi. Tieto faktory pravdepodobne len vo veľmi obmedzenom rozsahu ovplyvňujú formovanie úplných rodinných domácností v rómskych lokalitách a u osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti.

Dôležitým diferenčným znakom úplných rodinných domácností z rómskych lokalít, osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti a celej populácie Slovenska je okrem ich rozdielnej váhy aj vnútorná štruktúra. V rómskych lokalitách i u osôb rómskej národnosti mali prevahu rodinné domácnosti so závislými deťmi, ktoré sa na celkovom počte úplných rodinných domácností podieľali takmer tromi štvrtinami, kým na Slovensku predstavovali len 55 %.

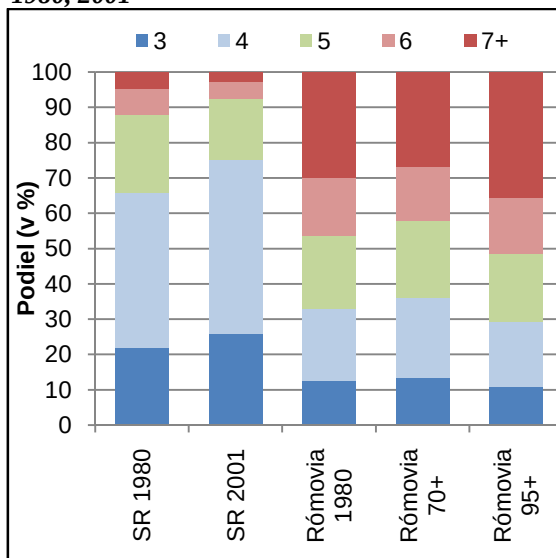
Odlíšne časovanie vstupu do manželstva, resp. partnerského zväzku spolu s intenzitou a časovaním plodnosti a z nich prameniace rozdiely v štruktúrach podľa veku a rodinného stavu medzi rómskou populáciou, osobami rómskych lokalít a populáciou Slovenska sa odzrkadľujú tiež v zložení rodinných domácností podľa počtu závislých detí a počtu členov.

Veľkosť úplnej rodiny podľa počtu jej členov sa výrazne mení v závislosti od toho, v akej fáze životného cyklu sa práve nachádza manželská dvojica. Rodinné domácnosti bez závislých detí sú vo všeobecnosti známkou začiatku manželského spolujitia, alebo naopak signalizujú, že deti už opustili domácnosť rodičov, resp. už nepatria do kategórie závislých detí.¹⁸¹ Zastúpenie rodinných domácností bez závislých detí, ktoré tvorili len dve osoby (manžel s manželkou, druh s družkou), bolo o niečo vyššie v populácii Slovenska. Podľa výsledkov sčítania 1980 mali rodinné domácnosti bez detí len dvoch členov v 54 % prípadov a v roku 2001 tvorili približne 60 % rodinných domácností bez detí. V rómskych rodinách z roku 1980 a v rómskych lokalitách podľa sčítania 2001 predstavovali dvojčlenné rodinné domácnosti bez závislých detí 44–57 %. Najmenšie zastúpenie dvoch osôb tvoriacich rodinnú domácnosť bez detí a súčasne najväčší priemerný počet členov dosahoval tento typ domácnosti v rómskych lokalitách (95+). Kým napríklad štyroch a viac členov v populácii Slovenska malo len 17 % rodinných domácností bez

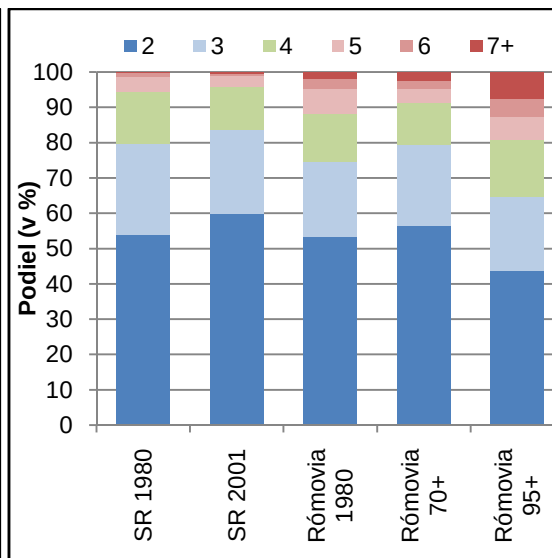
¹⁸¹ V prípadoch, kedy v rodinnej cenovej domácnosti býva nezávislá osoba, záleží len na deklarácii spôsobu jej hospodárenia v rámci spoločného bývania, či bude považovaná za samostatnú cenovú domácnosť alebo za nezávislé dieťa v jednej rodinnej cenovej domácnosti.

závislých detí, v rómskych lokalitách (95+) to bolo až 35 %. Vzhľadom na skorý vstup dospievajúcich detí do manželstva a rodičovstva v rómskych lokalitách sa nepredpokladá, že by to bol dôsledok dlhšieho spolužitia rodičov s nezávislými deťmi. Príčina, prečo rodinné domácnosti bez závislých detí majú viac členov, s najväčšou pravdepodobnosťou spočíva v tom, že manželské dvojice (príp. druh - družka) po tom, čo sa ich deti osamostatnia, častejšie žijú v jednej spoločnej cenzovej domácnosti s ďalšími príbuznými.

Obr. 120 – Štruktúra úplných rodín so závislými deťmi podľa počtu členov, sčítanie 1980, 2001

Obr. 121 – Štruktúra úplných rodín bez závislých detí podľa počtu členov, sčítanie 1980, 2001

Zdroj: ŠÚ SR SĽDB 1980 Cigánski občania, SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Hlavným faktorom ovplyvňujúcim početnosť osôb žijúcich v rodinnej domácnosti so závislými deťmi je úroveň plodnosti. Práve rozdiely v realizovanej plodnosti medzi manželskými dvojicami Slovenska a rómskych lokalít¹⁸² stoja v pozadí výrazne odlišnej štruktúry rodinných domácností podľa počtu jej členov a počtu závislých detí. Podiel rodín, v ktorých žilo sedem a viac osôb, sa v rómskych lokalitách a u Rómov z roku 1980 pohyboval nad hranicou 30 %. V celej populácii Slovenska takto početné rodiny predstavovali podľa výsledkov sčítania 1980 a 2001 len necelých 3–5 % z celkového počtu úplných rodinných cenzových domácností so závislými deťmi.

Odlišnosti v štruktúre rodinných domácností podľa počtu závislých detí môžeme vidieť v dvoch základných rovinách. Na jednej strane je to výrazne nižší podiel bezdetných úplných rodín. Kým v 70. rokoch bez závislých detí bolo na Slovensku v čase sčítania 35 % úplných rodín, o tridsať rokov neskôr sa ich podiel zvýšil takmer o 10 %. Ak odhliadneme od efektu rozdielnej vekovej štruktúry prednostov domácností, hlavnú úlohu v tomto vývoji zohráva s najväčšou pravdepodobnosťou rozhodnutie manželských párov (príp. druh a družky) odložiť narodenie prvého dieťaťa do vyššieho veku. V rómskych lokalitách nízky priemerný vek pri prvom pôrode a krátky časový interval medzi uzavretím manželstva (resp. vstupom do

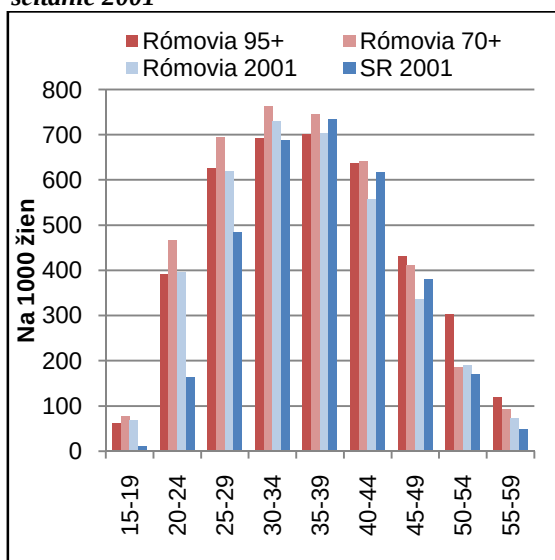
¹⁸² Nie vo všetkých prípadoch musia manželstvá predstavovať partnerské zväzky, do ktorých rodičia priviedli dieťa (deti). Údaje o počtoch závislých detí v rodinných domácnostiach nemusia plne reflektovať skutočnú realizovanú plodnosť manželstiev.

partnerského zväzku) sa odzrkadľuje v nízkej váhe bezdetných úplných rodinných domácností (18–28 %).

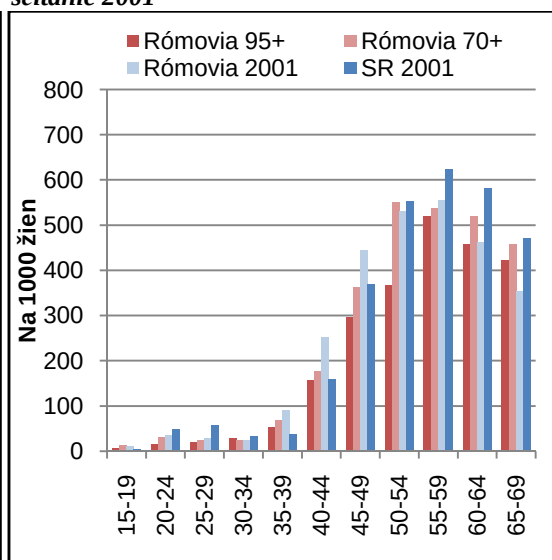
Druhý rozdiel je výsledkom efektu realizovanej plodnosti. Kým tri a viac závislých detí mala na Slovensku len približne každá desiatá úplná rodinná domácnosť, v rómskych lokalitách sa ich zastúpenie pohybovalo na úrovni 40 %.

Ako môžeme vidieť na obr. 122 a 123, vyššie zastúpenie rodinných domácností a najmä domácností so závislými deťmi v mladších vekových skupinách v rómskych lokalitách bolo predovšetkým odrazom vysokej intenzity, s akou vznikajú. V prípade úplných rodinných domácností so závislými deťmi dochádza k vyrovnaniu intenzity medzi rómskou populáciou a populáciou Slovenska až vo vekovej skupine 30–34 rokov. Na druhej strane úplné rodinné domácnosti bez závislých detí majú svoje maximum intenzity posunuté do poreprodukčného obdobia, pričom je možné vidieť miernu prevahu populácie Slovenska.

Obr. 122 – Intenzita vzniku úplných rodinných domácností so závislými deťmi podľa veku ženy, sčítanie 2001

Obr. 123 – Intenzita vzniku úplných rodinných domácností bez závislých detí podľa veku ženy, sčítanie 2001

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

11.2.3 Faktické manželstvá

Okrem rodinného stavu sa pri sčítaniach zisťujú tiež faktické manželstvá (kohabitácie) na základe slobodnej deklarácie vzťahu druh - družka. Pojmom faktické manželstvo je označované také súžitie dvoch navzájom nezosobášených partnerov, ktorí spoločne žili a mali trvalé bydlisko v jednom byte a tento stav v sčítaní aj deklarovali. Počet faktických manželstiev odvodených zo sčítaní však predstavuje len určitú časť zo skutočného počtu súžití dvoch nezosobášených partnerov.¹⁸³ Nasledujúce výsledky preto hodnotia len tie kohabitácie, ktoré bolo možné konštruovať na základe výsledkov sčítaní.

Formálne sú faktické manželstvá v typológii cenзовých domácností klasifikované ako úplné rodinné cenзовé domácnosti s deťmi alebo bez detí. Do tejto skupiny sú zahrnutí aj ženatí muži

¹⁸³ Do skupiny faktických manželstiev sa nepočítajú prípady, kedy partneri spolu žijú v jednom byte, ale jeden z nich mal iné trvalé bydlisko. Logicky sa sem nedostanú ani zväzky osôb, ktoré síce formálne žijú v partnerskom zväzku, ale každý z nich má svoju vlastnú domácnosť (tzv. oddelené súžitie alebo Living Apart Together, LAT).

a vydaté ženy s trvalým pobytom v byte s iným partnerom, ako je ich zákonná manželka resp. manžel.

Analýza osôb žijúcich vo faktických manželstvách na Slovensku a tiež v bývalom Československu potvrdila, že špecifickým rysom kohabitujúcich párov je ich častejšie zastúpenie u osôb s nižším stupňom vzdelania (napr. Možný, 1987; Možný, Rabušic, 1992; Rychtaříková, 1994; Mládek, 2003; Černá, 2005). Okrem toho štúdie Mládk (2003) a Mládk so Širočkovou (2004) poukázali na skutočnosť, že častejší výskyt kohabitácií je možné nájsť u osôb rómskej národnosti.

Kohabitácie predstavujú v zjednodušenej podobe takú formu spolužitia dvoch osôb opačného pohlavia, ktoré dlhší časový úsek žijú vo zväzku podobajúcom sa manželstvu, spoločne hospodária, bývajú, majú pravidelné intímne sexuálne kontakty a to bez toho, aby uzavreli manželstvo (Rabušic, 2001; Mládek, Širočková 2004).¹⁸⁴ Vo väčšine prípadov tieto vzťahy nemajú charakter prechodných či náhodných súžití, ale sa vyznačujú viacerými znakmi manželských zväzkov, ako je napr. spoločné bývanie, pravidelný sexuálny život, spoločné hospodárenie a spoločné plánovanie budúcnosti (Možný, 1987).

Charakter kohabitácií je do veľkej miery ovplyvnený vekom kohabitujúcich partnerov, ich pohľadom na formu budúceho spolužitia a tiež predchádzajúcimi partnerskými alebo manželskými skúsenosťami. V dôsledku postupného rozširovania kohabitácií v európskom priestore došlo aj k ich výraznej modifikácii, čoho výsledkom boli pokusy o vytvorenie určitých základných typov (napr. Možný, 1987; Kráľová, 1995; Rabušic, 2001). Vzhľadom na charakter spolužitia a jeho zamýšľanú transformáciu môžeme hovoriť v zmysle vyššie uvedených autorov o štyroch základných typoch kohabitácií:

1. porozvodové kohabitácie - súžitie partnerov, ktorí aspoň raz vstúpili do manželstva, pričom v budúcnosti už neplánujú uzavrieť nové manželstvo. Do tejto skupiny je potrebné zahrnúť tiež skupiny ovdovených kohabitantov a osoby, ktoré sú síce formálne viazané ešte k predchádzajúcemu manželskému partnerovi, no v skutočnosti už žijú a bývajú s novým partnerom. Pre pár je takéto spolužitie vo väčšine prípadov dlhodobé plánovaným a zamýšľaným cieľom s relatívne usporiadaným a stabilným vzťahom. Formálna legalizácia takéhoto súžitia je zjavná na základne administratívneho deklarovania spoločného trvalého pobytu (Možný, 1987).¹⁸⁵
2. snúbenecké súžitie - vzniká u partnerov, ktorí plánujú v budúcnosti uzavrieť manželstvo. Kohabitácie tohto typu predstavujú akýsi predstupeň k manželstvu, preto sa označujú aj ako „predmanželské kohabitácie“.
3. dočasné súžitie - formujú sa u mladých ľudí, ktorí stoja vo väčšine prípadov na začiatku svojej sexuálnej a milostnej dráhy a nepomýšľajú ešte na spoločný život v manželstve. Zámerom partnerov môže byť testovať vzájomnú vhodnosť pre dlhodobé spoločné spolužitie v jednej domácnosti (Mládek, Širočková, 2004). Na druhej strane do tohto typu spadajú aj spolužitia rozvedených (príp. ovdovených) osôb, ktoré po rozpade

¹⁸⁴ Oficiálne používaný termín faktické manželstvo nezobrazuje skutočnú podstatu partnerského spolužitia bez uzavretia manželstva. V zahraničnej literatúre sa vytvorila celá plejáda označení, no asi najčastejšie sa udomácnil výraz *unmarried cohabitation* (čomu zodpovedá český výraz *nesezdané soužití*), ktorého predovšetkým druhé slovo v doslovnom preklade je bežne používané aj na Slovensku. Preto pojmy faktické manželstvá a kohabitácie používame ako synonymá.

¹⁸⁵ Domnievame sa, že práve pre tento typ spolužitia by najlepšie vyhovovalo označenie faktické manželstvo.

predchádzajúceho manželstva ešte nepomýšľajú na nové manželstvo s novým partnerom (Rabušic, 2001). Postupom času sa môže takéto spolužitie transformovať do manželstva, prípadne dôjde k jeho rozpadu.

4. súžitie ako náhrada manželstva - je tvorené mladým párom, ktorý do budúcnosti nemá v úmysle nič meniť na spôsobe svojho spolužitia a nechce uzavrieť manželstvo. Predstavuje alternatívu funkčného manželstva. Výsledkom môže byť tiež realizácia reprodukčných plánov a výchova detí.

Medzi nepriame indikátory rozšírenia kohabitácií sa často používa podiel detí narodených mimo manželstva. Vzhľadom na výrazné rozdiely v intenzite plodnosti podľa legitimacy medzi populáciou Slovenska, ženami rómskej národnosti a rómskych lokalít sa vynára otázka, či skutočne sú faktické manželstvá u tejto skupiny tak rozšírené, aký majú charakter, kto do nich vstupuje a žije a aké sú rozdiely v porovnaní s faktickými manželstvami celej populácie Slovenska.

Dôležitý faktor pre rozšírenie a charakter kohabitácií môžu predstavovať postoje a normy spojené so životom osôb mimo manželský zväzok.¹⁸⁶ Ako ukazujú výsledky výskumu Dáta...(2009) v rómskych osadách, môžeme predpokladať existenciu pomerne vysokej miery akceptácie spolužitia vo faktickom manželstve. Celkovo až 48 % respondentov v tomto prieskume uviedlo, že spolužitie muža a ženy bez sobáša je úplne v poriadku a 36 % ho vedelo ospravedlniť. Rozhodne proti takémuto spôsobu spolužitiu bolo len necelých 13 % opýtaných. Navyše sa ukázalo, že miera súhlasu bola najvyššia v mladšom veku a naopak klesala s dosiahnutým vekom, kedy vo veku nad 45 rokov približne 24 % respondentov už bolo rozhodne proti životu vo faktickom manželstve. Okrem toho určité disproporcie existovali aj medzi respondentmi podľa ich najvyššieho dosiahnutého vzdelania. Nesúhlasné stanovisko častejšie vyslovovali osoby s vyšším vzdelaním.

Tab. 49 – Názory Rómov žijúcich v segregovaných rómskych osadách na Slovensku na spolužitie muža a ženy bez sobáša podľa veku a najvyššieho dosiahnutého vzdelania respondenta

Odpoveď	do 25 rokov	25–35	36–45	nad 45 rokov
je to úplne v poriadku	52,6	59,6	42,3	36,9
dá sa to ospravedlniť	34,6	31	40,9	37,6
rozhodne som proti	7,2	7,6	13,9	23,6
neviem	5,3	1,8	2,9	1,9
Odpoveď	nižšie ako ZŠ	ukončená ZŠ	učňovská škola	vyššie vzdelanie
je to úplne v poriadku	52,1	47,0	46,6	47,4
dá sa to ospravedlniť	37,1	37,5	35,6	28,9
rozhodne som proti	6,6	15,5	13,2	19,7
neviem	4,2	0,0	4,6	3,9

Zdroj: Filadelfiová (2009)

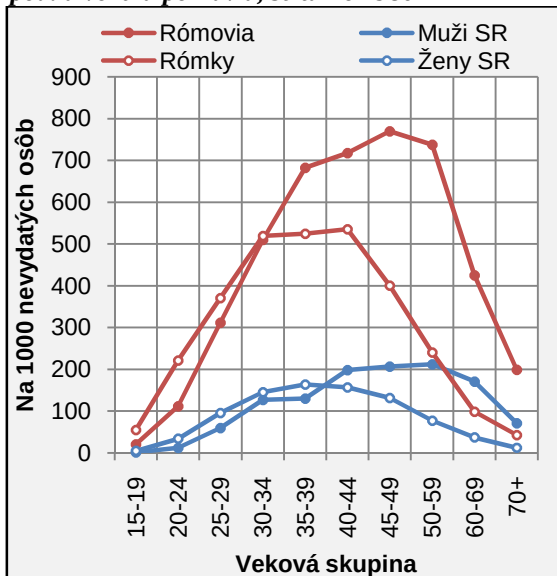
Meradlom intenzity tvorby faktických manželstiev môže byť pomer počtu osôb žijúcich vo faktických manželstvách a počtu nevydatých, resp. neženatých osôb. Ako môžeme vidieť na obr. 124 a 125, intenzita vzniku faktických manželstiev v rómskej populácii bola takmer vo všetkých vekových skupinách výrazne vyššia ako v prípade populácie Slovenska. Okrem toho je

¹⁸⁶ Hodnoty, normy a postoje, ktoré deklarujú respondenti, sa nemusia vždy stotožňovať s ich skutočným správaním. To, že respondent uvedie kladný postoj k životu bez uzavretia manželstva, automaticky neznamená, že so svojím partnerom bude aj on žiť v kohabitácii.

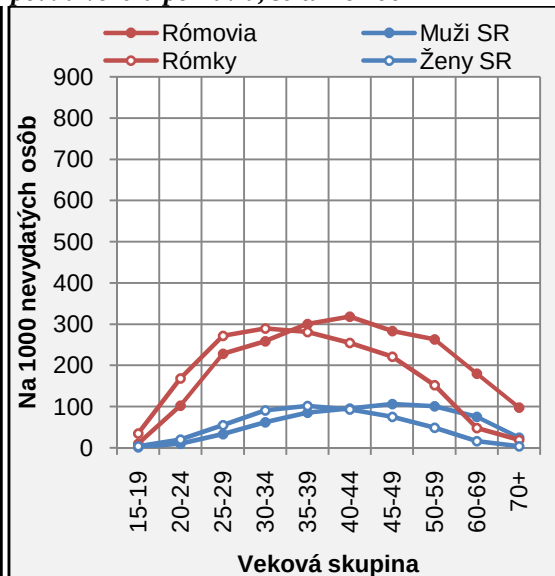
zrejme, že táto skutočnosť nebola len záležitosťou posledného sčítania, ale má trvalejší charakter, keďže v roku 1980 bola intenzita tvorby faktických manželstiev u Rómov ešte vyššia.

V roku 2001 pripadalo na 100 nevydatých mužov najviac kohabitantov vo veku 35–49 rokov, kým u žien to bolo už vo veku 25–39 rokov. V približne rovnakom veku mali najvyššiu intenzitu tvorby faktických manželstiev aj osoby žijúce v rómskych lokalitách. Naopak v populácii Slovenska sa maximum tvorby faktických manželstiev stále sústreďuje u mužov do vekového intervalu 40–59 rokov a u žien do veku 30–49 rokov.

Obr. 124 – Intenzita tvorby faktických manželstiev podľa veku a pohlavia, sčítanie 1980

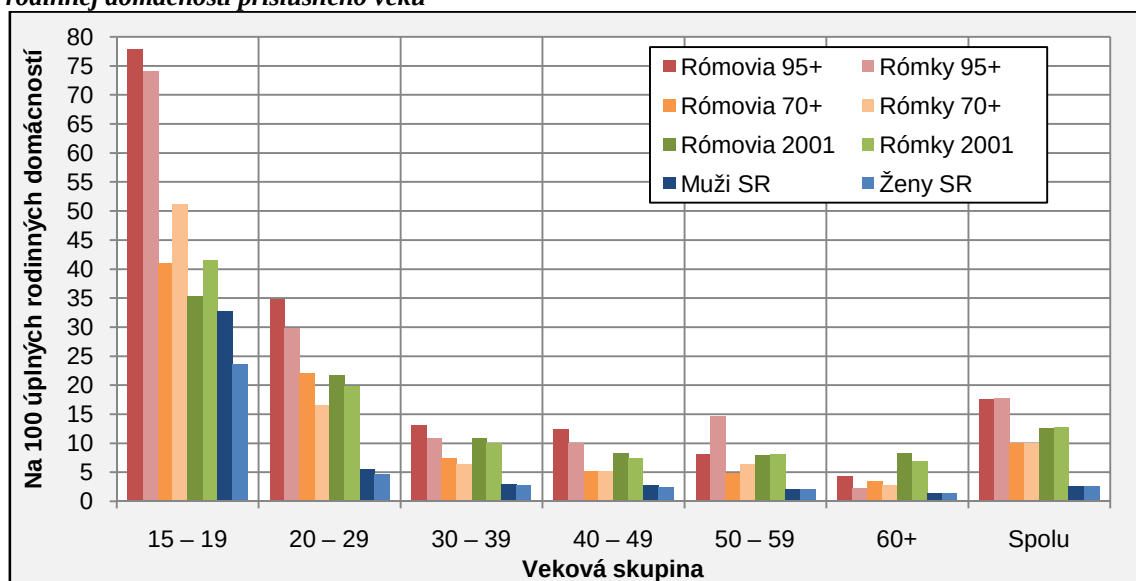
Obr. 125 – Intenzita tvorby faktických manželstiev podľa veku a pohlavia, sčítanie 2001

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Podiel osôb žijúcich vo faktických manželstvách z celkového počtu osôb tvoriacich úplné rodinné domácnosti v danom veku ukazuje, že najväčšiu váhu mali kohabitácie u -násťročných mužov a žien. Predovšetkým u dievčat v rómskych lokalitách zohrávali faktické manželstvá dôležitú úlohu. S vekom zastúpenie faktických manželstiev na úplných rodinných domácnostiach síce vo všetkých populáciách postupne klesalo, no v prípade osôb rómskej národnosti a osôb žijúcich v rómskych lokalitách môžeme vidieť, že ešte vo veku 25–29 rokov tvorili faktické manželstvá takmer štvrtinu všetkých úplných rodinných domácností. Priemerne na 100 úplných rodinných domácností pripadalo 13 faktických manželstiev, pričom v rómskych lokalitách (95+) to bolo až takmer 18.

Z celkového počtu kohabitujuúcich mužov a žien rómskej národnosti až 79 % predstavovali slobodné osoby. V rómskych lokalitách bol podiel slobodných vo faktickom manželstve ešte vyšší a presahoval hranicu 85%. Ostatné rodinné stavy boli zastúpené len v minimálnej miere. Napríklad rozvedení muži rómskej národnosti tvorili len približne 13% kohabitácií a rozvedené ženy len 11%. V rómskych lokalitách bola váha rozvedených osôb ešte nižšia a pohybovala sa na úrovni 7–8%.

Obr. 126 – Podiel osôb žijúcich vo faktických manželstvách z celkového počtu osôb žijúcich v úplnej rodinnej domácnosti príslušného veku

Pozn.: V čitateli sú muži, resp. ženy žijúce vo faktickom manželstve a menovateli je počet mužov, resp. žien žijúcich v príslušnom veku v úplnej rodinnej domácnosti

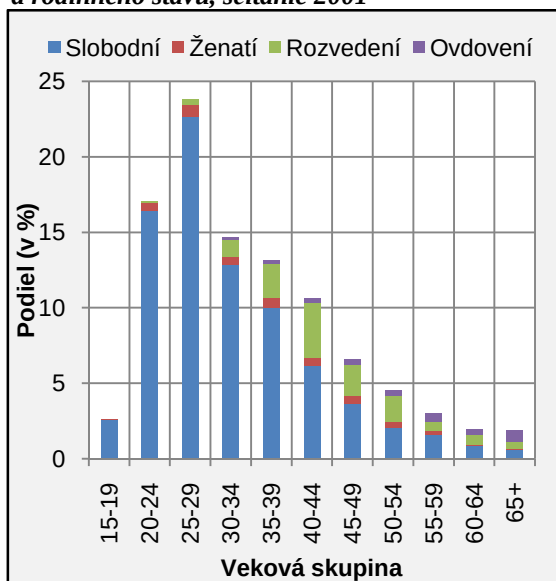
Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Úplne odlišný charakter z pohľadu rodinného stavu osôb žijúcich vo faktickom manželstve nachádzame v celej populácii Slovenska. Dlhodobo najčastejšie žili v kohabitácii rozvedené osoby (Pilinská, 2005). Až výsledky posledného sčítania obyvateľov 2001 ukázali na zvýšenie podielu slobodných osôb. Preto v roku 2001 sledujeme, že podiel slobodných mužov a žien na celkovom počte faktických manželstiev bol približne rovnaký ako zastúpenie rozvedených osôb. U mužov na slobodné osoby pripadalo približne 47% a na rozvedených niečo viac ako 44% všetkých kohabitácií. U žien bol podiel slobodných a rozvedených takmer identický a dosahoval úroveň takmer 41 %.

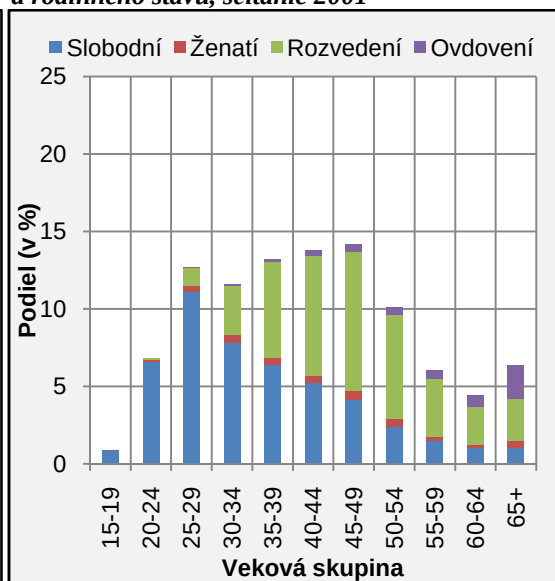
Rómski muži aj ženy najčastejšie žili vo faktických manželstvách ako slobodní vo veku 20–29 rokov. Táto skupina predstavovala viac ako 40% z celkového počtu faktických manželstiev. V prípade populácie Slovenska takúto dominanciu niektorej vekovej skupiny nenachádzame. Relatívne najčastejšie žili v kohabitácii slobodní muži vo veku 25–29 rokov (11 % všetkých kohabitácií mužov) a rozvedení muži vo veku 40–49 rokov (17%). V prípade žien mali väčšiu váhu slobodné osoby vo veku 20–29 rokov a rozvedené ženy vo veku 35–49 rokov (obe skupiny 21 % všetkých kohabitácií žien).

Štruktúra osôb žijúcich vo faktických manželstvách podľa rodinného stavu úzko súvisí s vekom a početnosťou jednotlivých skupín rodinných stavov v rámci ich zmien počas životného cyklu (Bartoňová, 2005). Na to, aby sme mohli porovnať intenzitu tvorby faktických manželstiev medzi tak vekovo rozdielnymi populáciami, akými sú Rómovia a populácia Slovenska, bolo potrebné vypočítať miery vzniku kohabitácií zvlášť pre jednotlivé vekové skupiny, rodinné stavy a tiež pre obe pohlavia.

Obr. 127 – Štruktúra faktických manželstiev mužov rómskej národnosti podľa veku a rodinného stavu, sčítanie 2001

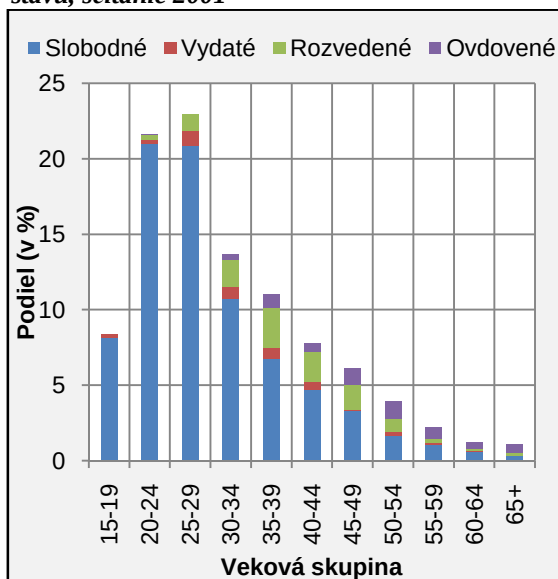

Obr. 128 – Štruktúra faktických manželstiev mužov populácie Slovenska podľa veku a rodinného stavu, sčítanie 2001

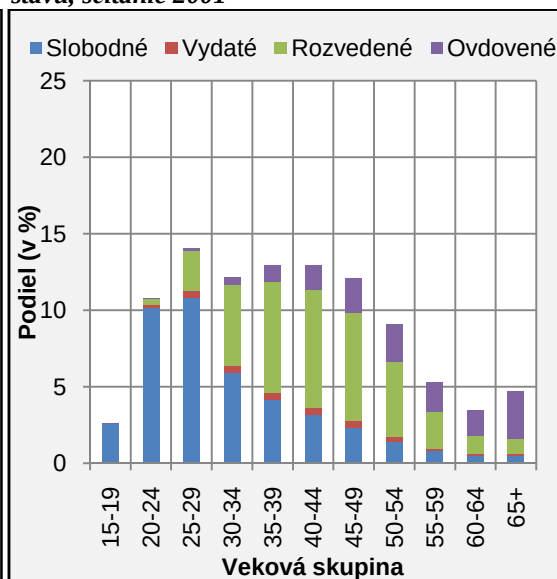

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Obr. 129 – Štruktúra faktických manželstiev žien rómskej národnosti podľa veku a rodinného stavu, sčítanie 2001

Obr. 130 – Štruktúra faktických manželstiev žien populácie Slovenska podľa veku a rodinného stavu, sčítanie 2001

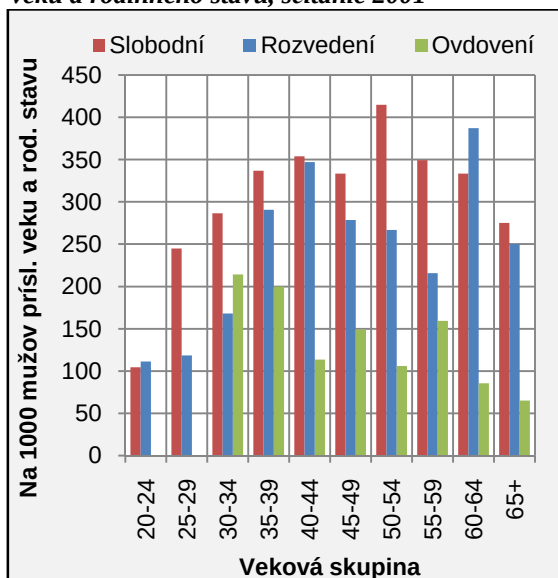
Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Ako môžeme vidieť z obr. 131–134, rozdielna štruktúra osôb žijúcich vo faktických manželstvách podľa rodinného stavu je predovšetkým výsledkom odlišnej intenzity ich tvorby. V populácii Slovenska u oboch pohlaví vo všetkých vekových skupinách mali najvyššiu intenzitu vzniku faktického manželstva rozvedené osoby. Okrem toho sa tiež potvrdilo rozloženie maximálnych hodnôt mier tvorby faktických manželstiev. Najvyššiu intenzitu mali muži vo veku 40–54 rokov a ženy vo veku 30–44 rokov.

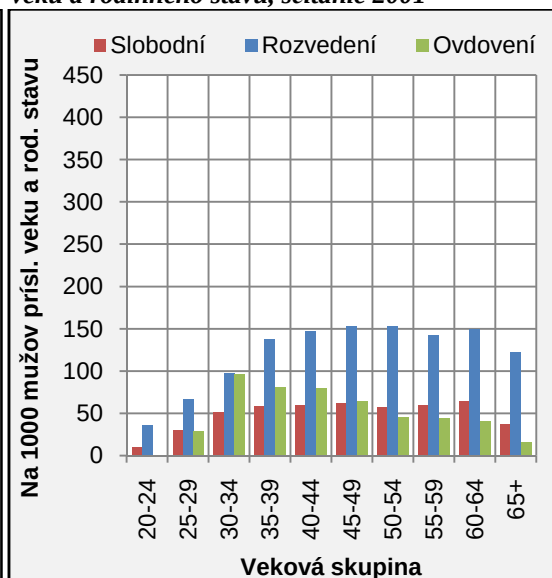
V populácii rómskej národnosti sa vyššia intenzita vzniku faktických manželstiev viazala skôr so slobodnými osobami. Týkalo sa to predovšetkým rómskych žien, kde s výnimkou najmladšej a najstaršej vekovej skupiny dominovali slobodné osoby. V mužskej časti bola

intenzita vzniku faktických manželstiev medzi slobodnými a rozvedenými osobami vyrovnanjšia, no aj tu vo všeobecnosti platilo, že vo väčšine vekových skupín mali prevahu slobodné osoby.

Obr. 131 – Intenzita vzniku faktických manželstiev mužov rómskej národnosti podľa veku a rodinného stavu, sčítanie 2001

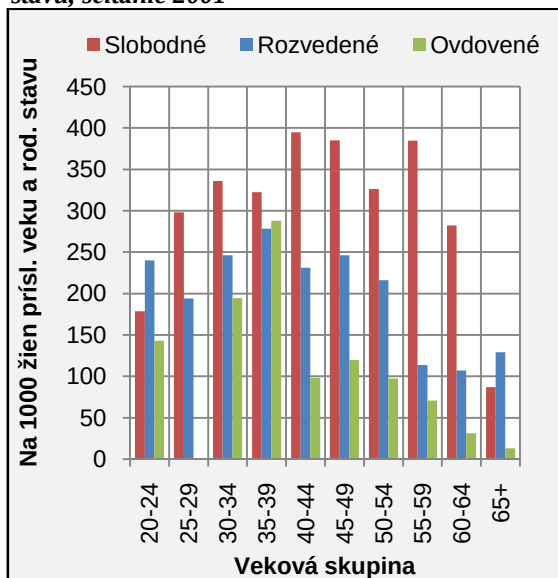

Obr. 132 – Intenzita vzniku faktických manželstiev mužov populácie Slovenska podľa veku a rodinného stavu, sčítanie 2001

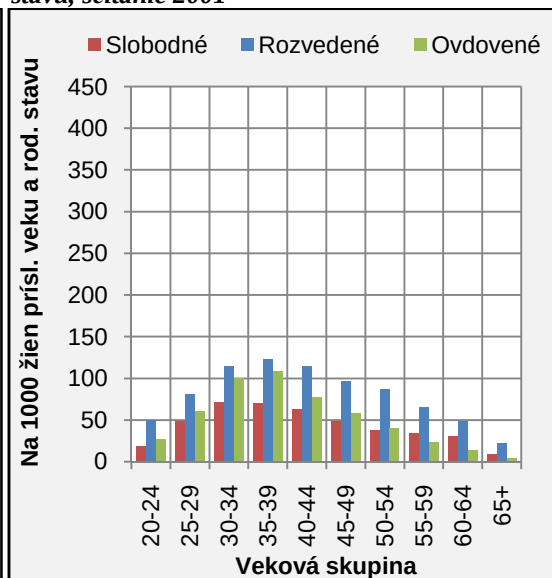

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Obr. 133 – Intenzita vzniku faktických manželstiev žien rómskej národnosti podľa veku a rodinného stavu, sčítanie 2001

Obr. 134 – Intenzita vzniku faktických manželstiev žien populácie Slovenska podľa veku a rodinného stavu, sčítanie 2001

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Na odlišný charakter faktických manželstiev osôb rómskej národnosti a rómskych lokalít z pohľadu reprodukcie a saturácie funkcií rodiny nepriamo naznačuje ich zloženie podľa počtu závislých detí. Kým v populácii Slovenska najčastejšie vo zväzku dvoch kohabituujúcich partnerov nežilo žiadne závislé dieťa, u osôb rómskej národnosti a z rómskych lokalít boli najpočetnejšou skupinou faktické manželstvá s dvomi deťmi. Podiel kohabitácií, v ktorých nežilo žiadne závislé dieťa, dosahoval podľa výsledkov sčítania 2001 na Slovensku približne

47 %. U osôb rómskej národnosti bezdetné faktické manželstvá tvorili približne pätinu všetkých kohabitácií a v rómskych lokalitách (95+) to dokonca bolo len 15 %. Na druhej strane kohabitácie Rómov boli častejšie zväzkami s vyšším počtom detí. Viac ako tri deti vychovávala tretina zo všetkých faktických manželstiev (v populácii Slovenska len 12%), pričom v rómskych lokalitách (95+) to bolo dokonca až 43 %. Tieto rozdiely sa následne prejavili aj v priemernom počte detí pripadajúcich na jeden zväzok kohabitujúcich partnerov. Kým u osôb z rómskych lokalít to bolo v priemere 2,5 dieťaťa, vo zväzku partnerov rómskej národnosti približne 2,1 dieťaťa, v populácii Slovenska pripadalo na jedno faktické manželstvo len asi jedno dieťa.

Z pohľadu vyššie spomenutej typológie kohabitácií môžeme na základe dostupných údajov povedať, že faktické manželstvá osôb rómskej národnosti a najmä osôb žijúcich v rómskych lokalitách majú najčastejšie charakter súžitia ako náhrady manželstva, aj keď často ide len o určitý úsek rodinného cyklu. S rastúcim vekom partnerov a počtom narodených detí sa tieto partnerské zväzky postupne transformujú do legitímneho manželstva. Okrem tejto skupiny kohabitácií boli častejšie u Rómov pozorované aj porozvodové kohabitácie. Vzhľadom na ich zastúpenie v populácii rómskych lokalít môžeme predpokladať, že s mierou segregácie sa podiel porozvodových kohabitácií znižuje v prospech kohabitácií slobodných osôb.

V populácii Slovenska, aj napriek zvýšeniu váhy slobodných osôb žijúcich vo faktickom manželstve, sú naďalej najčastejšie porozvodové kohabitácie. Do popredia sa postupne dostávajú aj tzv. predmanželské kohabitácie ako súžitie dvoch partnerov pred uzavretím manželstva. Najväčší rozdiel medzi kohabitáciami rómskych osôb a populácie Slovenska spočíva v realizácii reprodukčných plánov. Vo faktických manželstvách Rómov sa výrazne častejšie rodia deti, pričom nejde len o deti prvého, ale aj ďalších poradií. Vzhľadom na túto skutočnosť sú preto faktické manželstvá rómskych párov svojou povahou a funkciami v podstate na rovnakej úrovni ako manželské zväzky.

11.2.4 Neúplné rodinné domácnosti

Podľa rodinného stavu prednostu domácnosti v neúplných rodinách bez závislých detí prevládali vo všetkých sledovaných populáciách ovdovené osoby. Určitý rozdiel medzi rómskymi neúplnými rodinnými domácnosťami a populáciou Slovenska je možné vidieť vo váhe rozvedených osôb stojacich na čele neúplnej rodiny. Vzhľadom na charakter neúplných cenзовých domácností bez závislých detí, ktoré sú bližšie viacčlenným domácnostiam, sa v ďalšej časti budeme zaoberať neúplným rodinám so závislými deťmi.

Už ako prezrádza tab. 50, medzi rómskymi domácnosťami a domácnosťami celej populácie Slovenska existovali významné odlišnosti v ich štruktúre. Kým prednosta neúplnej rodiny so závislým dieťaťom (deťmi) bol v rómskych lokalitách a u osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti najčastejšie slobodný, v populácii Slovenska to bola rozvedená osoba.

Pravdepodobne môžeme predpokladať, že v rómskych lokalitách a u osôb rómskej národnosti predstavujú neúplné rodinné domácnosti so závislými deťmi odlišný model rodiny, ako je tomu v celej populácii Slovenska. V prípade rómskych neúplných rodín je hlavným mechanizmom ich vzniku narodenie dieťaťa slobodnej žene. Naopak v populácii Slovenska sú predovšetkým výsledkom rozvodu manželstva, prípadne ovdovenia alebo oddeleného

predrozvodového opustenia spoločnej cenzovej domácnosti. Tieto rozdiely potvrdzuje aj intenzita tvorby neúplných cenzových domácností so závislými deťmi, ktorá je v populácii rómskych lokalít a u osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti najvyššia v mladšom veku, kým v populácii Slovenska dominuje najmä vo veku 30–39 rokov.

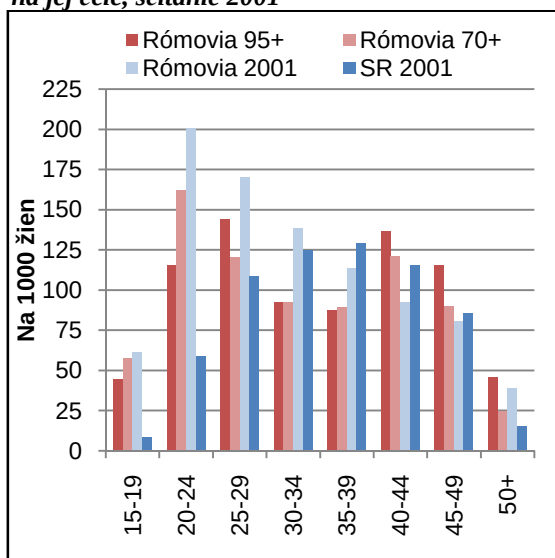
Tab. 50 – Neúplné rodinné cenzové domácnosti s a bez závislých detí podľa rodinného stavu prednostu domácnosti, sčítanie 2001

Rodinný stav	Rómske lokality 95+	Rómske lokality 70+	Rómovia SODB 2001	Slovensko SODB 2001
Neúplné rodinné cenzové domácnosti bez závislých detí				
slobodný (-á)	8,8	6,4	9,2	4,5
ženatý (vydatá)	7,7	6,1	6,8	5,7
rozvedený (-á)	15,4	10,6	15,5	24,8
ovdovená (-á)	62,6	72,7	65,9	65,0
Neúplné rodinné cenzové domácnosti so závislými deťmi				
slobodný (-á)	43,2	47,0	50,5	18,5
ženatý (vydatá)	23,0	23,1	23,2	26,9
rozvedený (-á)	13,1	8,7	11,7	40,1
ovdovená (-á)	12,6	16,1	10,6	14,5

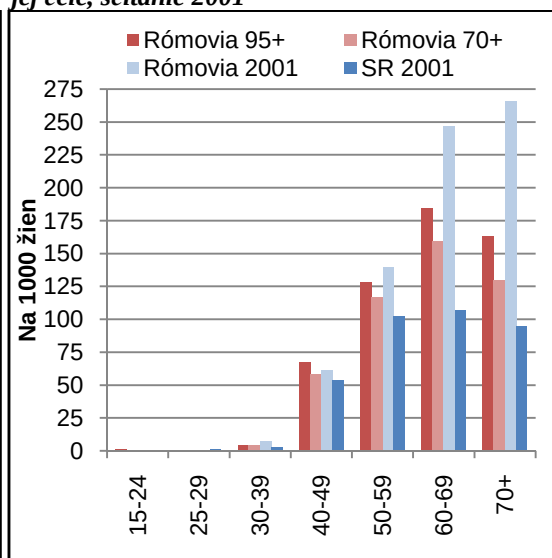
Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Neúplné rodinné domácnosti bez závislých detí majú z metodického hľadiska bližšie k viacčlenným nerodinným domácnostiam. U osôb rómskej národnosti a obyvateľstva rómskych lokalít predpokladáme, že vzhľadom na vysokú mieru rodinnej solidarity je jedným z dominujúcich mechanizmov ich vzniku súžitie ovdovenej osoby s ďalším príbuzným. Častejšie viacgeneračné súžitie a silnejšie rodinné väzby by potom vysvetľovali vyššiu intenzitu tvorby tohto typu domácností u Rómov vo vyššom veku.

Obr. 135 – Intenzita vzniku neúplných rodinných domácností so závislými deťmi podľa veku ženy na jej čele, sčítanie 2001

Obr. 136 – Intenzita vzniku neúplných rodinných domácností bez závislých detí podľa veku ženy na jej čele, sčítanie 2001

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Podobne ako u úplných rodinných domácností aj v prípade neúplných rodín môžeme vidieť, že rómske domácnosti sú početnejšie a majú v priemere viac závislých detí. Kým v populácii

Slovenska žilo v neúplnej rodinnej domácnosti priemerne 1,9 dieťaťa, v populácii rómskych lokalít to bolo viac ako dve deti (rómske lokality 95+ až 2,6 dieťaťa).

11.2.5 Domácnosti jednotlivcov

Domácnosti jednotlivcov predstavovali v rómskych lokalitách a u osôb, ktoré sa pri sčítaní obyvateľstva 2001 prihlásili k rómskej národnosti, približne 13–19 % z celkového počtu cenзовých domácností. Podľa výsledkov sčítania ľudu 1970 predstavovali rómske domácnosti jednotlivcov približne 6 % a v roku 1980 niečo viac ako 12 %. V porovnaní s celou populáciou Slovenska údaje za rómske lokality a obyvateľstvo rómskej národnosti potvrdili pretrvávajúce výrazne nižšie zastúpenie tohto typu cenзовých domácností. V roku 1970 domácnosti jednotlivcov na Slovensku tvorili 12 %, v roku 1980 necelých 20 % a v roku 2001 už 30 % z celkového počtu cenзовých domácností. Dynamické zvýšenie podielu domácností jednotlivcov v populácii Slovenska zapríčinilo ďalšie prehlbovanie rozdielov v štruktúre cenзовých domácností medzi populáciou Slovenska a rómskym obyvateľstvom.

Dlhodobým typickým znakom domácností jednotlivcov na Slovensku bola prevaha domácností žien. Predovšetkým v dôsledku znižovania mužskej nadúmrtnosti a častejšej tvorby domácností jednotlivcov u mužov dochádza k postupnému vyrovnávaniu týchto disproporcií. V roku 2001 predstavovali domácnosti žien z celkového počtu domácností jednotlivcov približne 60 %. Podobne aj v rómskych lokalitách a v populácii rómskej národnosti sa častejšie vyskytovali domácnosti jednotlivcov na čele, ktorých stála žena.

Z celkového počtu domácností jednotlivcov, na čele ktorých stál muž, mali v rómskych lokalitách prevahu slobodné osoby, ktoré sa podieľali viac ako 60 %. Na celorepublikovej úrovni sa podiel slobodných pohyboval na úrovni niečo viac ako 48 %, pričom rozvedené a ovdovené osoby tvorili približne 37 % domácností jednotlivcov. Typickou domácnosťou jednotlivca v rómskych lokalitách a u osôb rómskej národnosti bola domácnosť tvorená slobodným mužom vo veku do 25 rokov (17–23 %) nasledovaná slobodným mužom vo veku 30–39 rokov (14–18 %). V populácii Slovenska však najväčšiu váhu mali domácnosti rozvedených a ovdovených mužov vo veku nad 60 rokov (viac ako 17 %) a až potom nasledovali domácnosti slobodných mužov vo veku do 25 rokov a vo veku 30–39 rokov.

U žien neboli rozdiely také výrazné a prevahu tu podobne ako v celej populácii Slovenska mali rozvedené a ovdovené ženy. Typické jednočlenné domácnosti žien vytvárali rozvedené a najmä ovdovené ženy vo veku nad 60 rokov.¹⁸⁷

Proces vzniku domácností jednotlivcov môžeme rozdeliť do dvoch základných skupín. Na jednej strane sú výsledkom zániku úplných rodinných cenзовých domácností bez detí úmrtím jedného z manželov (partnerov), alebo ukončením manželstva rozvodom. V dôsledku horších úmrtnostných pomerov môžeme predpokladať, že úmrtím jedného z manželov častejšie vznikajú domácnosti jednotlivcov v rómskych lokalitách a u osôb rómskej národnosti. Vzhľadom na štruktúru úplných rodinných domácností, ktoré sa vyznačujú vyšším počtom detí a tým aj dlhšou dobou, kedy je v úplnej rodinnej domácnosti aspoň jedno závislé dieťa, je však väčší predpoklad, že úmrtím jedného z manželov vznikne skôr neúplná rodinná domácnosť.

¹⁸⁷ Hlavnú úlohu zohrávajú predovšetkým domácnosti ovdovených žien. Vzhľadom na početnosť rozvedených osôb v populáciách rómskych lokalít a u osôb rómskej národnosti sme ich spojili s ovdovenými osobami.

Okrem toho aj v prípade, že úmrtím partnera v úplnej rodinnej cenzovej domácnosti bez závislých detí dôjde k vzniku domácnosti jednotlivca, tento stav je často len dočasný. Osamelá osoba nevytvára samostatnú cenzovú domácnosť, ale je začlenená do niektorej z rodín jej detí a stáva sa v nej pridruženou osobou. Z hľadiska právneho ukončenia manželstva¹⁸⁸ môžeme predpokladať, že pri nižšej rozvodovosti u Rómov je riziko vzniku domácnosti jednotlivca vyššie v populácii Slovenska. Ďalšie pretrvávajúce jednočlenné domácnosti je podmienené intenzitou, s akou vstupujú rozvedené a ovdovené osoby opakovane do manželstva, resp. do deklarovaných nelegitímnych foriem partnerského spolužitia.

Hlavným znakom intenzity tvorby cenzových domácností jednotlivcov v rómskych lokalitách a u osôb rómskej národnosti v porovnaní s celou populáciou Slovenska je jej nižšia úroveň. To vysvetľuje aj ich nižšie zastúpenie. Ak zoberieme celkový ukazovateľ vzniku domácností jednotlivcov, zistíme, že intenzita, s akou sa vytvárajú jednočlenné domácnosti v celej populácii Slovenska, bola približne trojnásobne vyššia ako u obyvateľstva rómskych lokalít a osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti. Vzhľadom na tieto rozdiely je logické, že s výnimkou najmladšej vekovej skupiny mužov (15–24 rokov) u oboch pohlaví, vo všetkých vekových skupinách a rodinných stavoch intenzita vzniku domácnosti jednotlivcov v populácii Slovenska zreteľne prevyšovala intenzitu v rómskych lokalitách a u osôb rómskej národnosti. V prípade, že sa zameriame zvlášť na jednotlivé sledované rómske skupiny, zistíme, že v rómskych lokalitách (95+) bola intenzita vzniku domácností jednotlivcov najnižšia, čo korešponduje aj s ich najmenším zastúpením.

Tab. 51 – Intenzita vytvárania cenzových domácností jednotlivcov podľa pohlavia a rodinného stavu osoby na čele domácnosti, sčítanie 2001

Rodinný stav	Rómske lokality (95+)	Rómske lokality (70+)	Rómovia SODB 2001	Slovensko SODB 2001
Muži (na 1000 osôb príslušného rodinného stavu)				
slobodní	55,6	113,4	114,9	163,8
ženatí	13,7	16,0	28,7	29,9
rozvedení a ovdovení	317,6	420,3	386,1	590,8
spolu*	94,7	166,1	184,8	288,8
Ženy (na 1000 osôb príslušného rodinného stavu)				
slobodné	44,7	53,5	66,6	161,4
vydaté	9,1	8,1	11,1	17,7
rozvedené a ovdovené	305,0	483,5	318,3	545,0
spolu*	116,1	193,1	141,6	363,0

* bez vydatých, resp. ženatých osôb

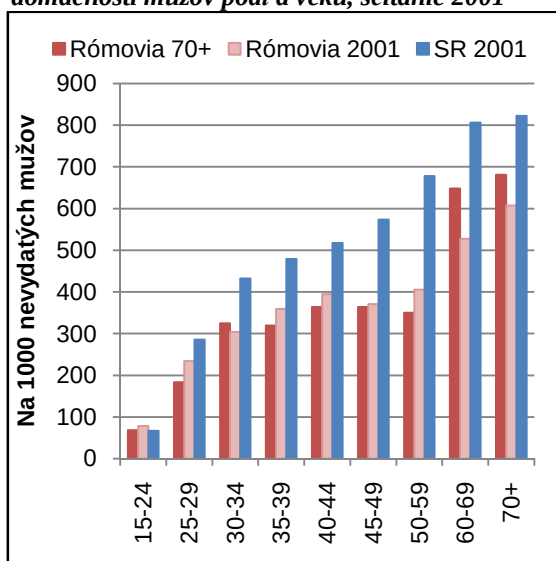
Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Ako môžeme vidieť na obr. 137 a 138, s rastúcim vekom sa intenzita, s akou vznikajú jednočlenné domácnosti, postupne zvyšuje a maximum je posunuté do najvyšších vekových skupín. Aj napriek tomu, že najčastejšie sa v rómskych lokalitách vyskytujú jednočlenné domácnosti slobodných mladých mužov, existuje len veľmi nízke riziko vzniku tohto typu domácnosti. Mladá veková štruktúra rómskej populácie a populácie rómskych lokalít znamená, že aj keď intenzita tvorby domácnosti jednotlivcov je v mladšom veku pomerne nízka, výsledný

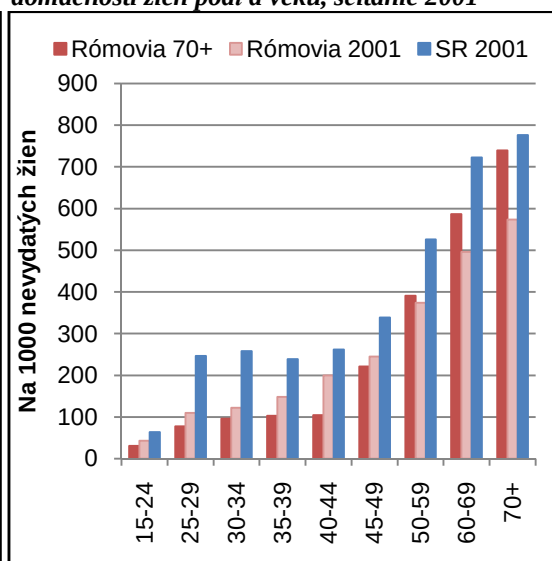
¹⁸⁸ V prípade ukončenia manželstva rozvodom s maloletými deťmi, súd vo väčšine prípadov tieto prisúdi matke. Výsledkom je vznik dvoch typov cenzových domácností. Na strane muža ide o domácnosť jednotlivca a na strane ženy s maloletými deťmi (dieťaťom) neúplná rodinná cenzová domácnosť.

počet a váha týchto domácností je pomerne vysoká. Skoré ukončenie vzdelávania, príprav na povolanie a tiež pomerne nízke ekonomické náklady na vybudovanie vlastného obydlia umožňujú dospelému mužovi sa skoro osamostatniť. Na druhej strane však platí, že aj keď vstupný kapitál potrebný na osamostatnenie je nízky, len v malej miere to vedie k dlhšej existencii domácnosti jednotlivcov a častejšie sú zakladané úplné rodinné domácnosti. Naopak u rómskych žien sa nepredpokladá, že bez partnera vytvoria samostatnú domácnosť, a preto domácnosti jednotlivcov tvorili najčastejšie rozvedené a najmä ovdovené ženy vo veku nad 60 rokov, čo korešponduje aj s niekoľkokrát vyššou intenzitou vzniku tohto typu domácnosti. Najväčšie rozdiely medzi mužmi a ženami boli v rómskych lokalitách a u osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti vo veku 30–45 rokov, pričom približne až do 60. rokov veku bola intenzita vzniku jednočlennej domácnosti vyššia u mužov.

Obr. 137 – Intenzita tvorby jednočlennej domácnosti mužov podľa veku, sčítanie 2001

Obr. 138 – Intenzita tvorby jednočlennej domácnosti žien podľa veku, sčítanie 2001

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Na rozdieloch v zastúpení a tvorbe domácnosti jednotlivcov medzi rómskym obyvateľstvom, resp. obyvateľstvom rómskych lokalít a populáciou Slovenska sa tak podieľajú predovšetkým odlišné pomery v intenzite a časovaní sobášnosti a plodnosti, úrovni rozvodovosti a úmrtnosti. Okrem toho sú dôležitým aspektom tiež rozdiely v charaktere formovania rodiny a vo význame medzigeneračných väzieb a s nimi súvisiaceho viacgeneračného súžitia v rómskych domácnostiach.

Kapitola 12

Štruktúra podľa veku, rodinného stavu a vzdelania

Zloženie obyvateľstva podľa veku predstavuje jednu z hlavných demografických štruktúr, ktorá je pre demografickú analýzu prvotným a základným usporiadaním demografických údajov a zároveň je tiež sama výsledkom predchádzajúcich demografických a geodemografických procesov. Tak ako je súčasná veková štruktúra každej populácie ovplyvnená predchádzajúcim populačným vývojom, bude aj ich budúci vývoj ovplyvnený existujúcou štruktúrou obyvateľstva podľa veku. Veková štruktúra v podstate v sebe konzervuje všetky významné javy a udalosti, ktoré sa odohrali v spoločnosti a ovplyvnili jej reprodukciu. Zloženie populácie podľa veku je obrazom histórie každej populácie a jej reprodukčného správania. Z tohto dôvodu práve vo vekovej štruktúre sa najlepšie odzrkadľujú rozdiely v reprodukčnom správaní rómskej populácie a populácie Slovenska.

Rodinný stav predstavuje základný demografický, sociálny, právny a štatistický znak, ktorý označuje status osoby vo vzťahu k inštitúcii manželstva. Z pohľadu demografickej analýzy prináša znalosť zloženia obyvateľstva podľa rodinného stavu dôležitú informáciu pre charakteristiku demografickej reprodukcie. Práve rodinný stav významnou mierou ovplyvňuje reprodukčné správanie, a patrí preto k neoddeliteľným súčasťam analýzy akéhokoľvek demografického procesu. Na druhej strane práve demografické procesy sa podieľajú na vzniku a modifikácii zloženia obyvateľstva podľa rodinného stavu.

Medzi hlavné snahy minulého politického režimu v spojitosti s rómskou problematikou patrilo zapojenie čo najväčšej časti práceschopných osôb do pracovného procesu, odstránenie negramotnosti a zlepšenie životných podmienok Rómov. Jednotlivým koncepciám riešiacim rómsku otázku v bývalom Československu nie je možné uprieť fakt, že veľkej časti rómskych rodín sa vďaka nim podarilo žiť lepšie, získali prácu a postupne došlo k odstráneniu negramotnosti. Ich negatívnou stránkou však bola jednostrannosť, riešiaca len materiálne problémy a vedúca k postupnej závislosti na štátnej pomoci.

Viacerí autori (napr. Radičová, 2002; Džambazovič, Jurásková, 2002; Loran, 2002) sa zhodujú, že celospoločenská transformácia po roku 1989 našla Rómov nepripravených, čo sa výrazne podpísalo pod ďalšie dynamické prehlbovanie rozdielov medzi rómskou a nerómskou

populáciou. Do popredia sa nedostáva len otázka chudoby, ale čoraz častejšie sa spomína koncept sociálnej exklúzie niektorých rómskych skupín.

Jadrom konceptu sociálnej exklúzie je situácia, kedy sa vylúčení jedinci, ale i celé sociálne kolektivity nepodieľajú rovnakou mierou ako ostatní na (hmotných i nehmotných) zdrojoch spoločnosti. Tento stav, ktorý je mimo ich kontrolu vedie k chudobe a sociálnej i kultúrnej izolácii (Mareš, 2000). Vo všeobecnosti môžeme povedať, že koncept sociálnej exklúzie predstavuje nielen vylúčenie z trhu práce, ale tiež vylúčenie z adekvátneho bývania, vzdelania, zdravotnej starostlivosti, integrácie v lokálnych komunitách. Ide o vylúčenie zo životného štandardu, príležitostí, základných práv, či odopretie participácie na dominujúcej kultúre (Mareš, 2003). Koncept sociálneho vylúčenia je tak širším pojmom ako chudoba.

K základným dimenziám sociálnej exklúzie podľa Mareša (2000, 2004) patria: ekonomické, sociálne, politické, kultúrne, symbolické, priestorové vylúčenie, vylúčenie z mobility v priestore a hierarchii sociálnych pozícií a vylúčenie z bezpečia.

Sociálna exklúzia je chápaná ako proces, ktorý obyčajne vedie k deprivácii vo viacerých oblastiach, či dimenziách života, ktoré sa navzájom ovplyvňujú (Mareš, Sirovátka, 2008). Kritická situácia vzniká v prípade, že dochádza ku kumulácii problémových dimenzií a ich vzájomnému ovplyvňovaniu. Výsledkom je jav, kedy osoby vylúčené z trhu práce, sú zároveň vylúčené z dobrých príjmov, dostávajú sa do skupiny chudobných osôb, často dlhodobo závislých od sociálnych transférov, sú sociálne vylúčené z majoritnej spoločnosti, s nízkou úrovňou vzdelania a stávajú sa voči tomuto nastaveniu bezmocné a nedokážu sa sami z tejto situácie vymaniť. V najhoršej situácii sa preto nachádzajú osoby žijúce v segregovaných rómskych osadách, často ležiacich v marginalizovaných regiónoch s vysokou koncentráciou Rómov (Radičová, 2001; Jurásková, Kriglerová, Rybová, 2004).

Ako je možné vidieť z tohto krátkeho teoretického prehľadu, sociálna exklúzia predstavuje pomerne zložitý koncept vyznačujúci sa viacerými navzájom sa podmieňujúcimi dimenziami. Podrobnejší popis tohto rámca však vzhľadom na hlavný cieľ našej práce nie je možný, preto sa zameriame len na dve dimenzie: najvyššie dosiahnuté vzdelanie a ekonomickú aktivitu.

12.1 Veková štruktúra rómskeho obyvateľstva

Podobne ako v prípade ďalších demografických štruktúr, aj pre analýzu vekovej štruktúry sú hlavnými zdrojmi údajov výsledky jednotlivých sčítaní obyvateľov. Pre rómsku populáciu na Slovensku sú dôležité predovšetkým sčítania ľudu z rokov 1970 a 1980. Okrem nich sme využili aj na údaje o vekovej štruktúre obyvateľstva rómskej národnosti a rómskych lokalít zo sčítania obyvateľov 2001.

Zastúpenie vekových skupín vymedzených z pohľadu reprodukcie a ekonomickej aktivity sa vzhľadom na svoje pomerne široké vekové rozpätie v priebehu kratších časových úsekov mení len veľmi pozvoľne. Príčinou je tiež určitá zotrvačnosť procesu reprodukcie, resp. jeho prejavov ako výsledok predchádzajúceho vývoja. Na druhej strane každá zmena reprodukčného správania sa odzrkadlí vo vekovej štruktúre o to viac, ak ide o zmenu trvalejšieho charakteru (napr. pokles plodnosti, zlepšenie úmrtnostných pomerov). Aj preto je veľmi dôležité pre súčasný a budúci

populačný vývoj rómskeho obyvateľstva na Slovensku poznať informácie o zastúpení osôb v jednotlivých vekových skupinách a ich postupných zmenách v čase.

Podľa výsledkov zo sčítania ľudu 1970 tvorili deti do 15 rokov v rómskej populácii na Slovensku takmer 49 %. Tak vysoké zastúpenie detí do 15 rokov nemala ani populácia žúp zasahujúcich na územie Slovenska na začiatku 20. storočia. Do roku 1980 podiel detskej zložky v rómskej populácii mierne klesol na 43 %. Podľa údajov zo sčítania 2001 predreprodukčná zložka populácie osôb rómskej národnosti už dosahovala necelých 39 %. Na druhej strane v rómskych lokalitách (70+) sa podiel osôb do 15 rokov pohyboval stále nad hranicou 40% (40,6%) a v rómskych lokalitách (95+) tvoril dokonca viac ako 45% (46,5%). Pokles detskej zložky v celej rómskej populácii bol predovšetkým výsledkom postupného znižovania intenzity plodnosti a čiastočne aj zvyšovania podielu starších vekových skupín ako prejav zlepšovania úmrtnostných pomerov. Najviac sa to prejavilo vo veku 15–49 rokov, ktorého váha medzi sčítaniami 1970 a 2001 vzrástla o takmer 10 %.¹⁸⁹ Vo veku nad 50 rokov boli zmeny vo vekovej štruktúre pravdepodobne len veľmi malé. Príčina prečo sa váha starších vekových skupín medzi sčítaniami 1980 a 2001 výraznejšie nezmenila, spočíva v predchádzajúcom populačnom vývoji. Generácie narodené po prvej svetovej vojne a v medzivojnovom období boli výrazne modifikované vysokou úmrtnosťou, a preto veku nad 65 rokov sa dožila len malá časť z nich. Na druhej strane ani generácie zo 40. a začiatku 50. rokov neboli príliš početné v dôsledku nepriaznivých životných podmienok počas druhej svetovej vojny a po jej skončení. Navyše aj v tomto období bola intenzita úmrtnosti pravdepodobne ešte stále pomerne vysoká, čo sa premietlo v ďalšom dynamickom znižovaní početnosti týchto generácií.

Tab. 52 – Porovnanie hlavných vekových skupín populácie rómskych lokalít, rómskej (cigánskej) populácie a populácie Slovenska vo vybraných rokoch

Veková skupina	Rómovia 1970	Rómovia 1980	Rómovia 2001	Rómske lokality (70+) (95+)	
0–14	48,8	43,4	38,9	40,4	46,5
15–49	42,3	46,9	52,7	47,9	45,7
50–64	5,7	6,7	6,1	6,9	5,5
65+	3,3	3,0	2,3	4,9	2,3
	Župy Slovenska 1910	Slovensko 1970	Slovensko 1980	Slovensko 2001	
0–14	37,8	27,2	26,1	19,0	
15–49	45,5	50,2	49,5	54,2	
50–64	11,6	13,4	13,9	15,3	
65+	5,1	9,2	10,4	11,5	

Poznámka: Župy Slovenska 1910 predstavujú populáciu žúp, ktoré pri sčítaní 1910 zasahovali na územie dnešného Slovenska

Zdroj: ŠÚ SR SĽDB 1970, 1980 Cigánski občania, SĽDB 1970, 1980, SODB 2001; triedenie a výpočty autor

V prípade populácie Slovenska bola situácia z pohľadu zastúpenia detskej a poproduktívnej zložky výrazne odlišná. Skorší začiatok demografickej revolúcie a jej zavŕšenie po druhej svetovej vojne sa podpísali pod výrazný pokles podielu detskej zložky. V roku 1910 predstavovali deti do 15 rokov ešte takmer 38 % z celej populácie slovenských žúp. Podľa sčítania ľud z roku 1970 to bolo už o viac ako 10 % menej. Dynamické zmeny v charaktere

¹⁸⁹ Uvedený vývoj by platil len v prípade, že výsledky zo sčítania obyvateľov 2001 skutočne reprezentujú celú rómsku populáciu. Preto je potrebné nasledujúce zistenia prezentovať s určitou opatrnosťou a nepreceňovať ich význam.

plodnosti v posledných dvoch desaťročiach sa prejavili ďalším dramatickým znížením predreprodukčnej zložky, a to až na úroveň 19 %.

Aj napriek určitým posunom vo váhe hlavných vekových skupín si rómska populácia na Slovensku stále udržiava progresívnu vekovú štruktúru. Potvrďuje to aj porovnanie niektorých syntetických ukazovateľov charakterizujúcich zloženie obyvateľstva podľa veku. Ako môžeme vidieť v tab. 53, na 100 detí do 15 rokov pripadalo na Slovensku podľa sčítania obyvateľov 2001 viac ako 60 osôb vo veku 65 a viac rokov. V roku 1980 to bolo necelých 40 a pred prvou svetovou vojnou dokonca len niečo viac ako 13 osôb. V prípade rómskej populácie a populácie rómskych lokalít však index starnutia dosahoval ešte nižšie hodnoty. Podľa výsledkov jednotlivých sčítaní sa pohyboval na úrovni 5–12¹⁹⁰ osôb.

Vysokým zastúpením detskej zložky boli ovplyvnené aj ďalšie ukazovatele. Predovšetkým index závislosti I (zaťaženie detskou zložkou) a index ekonomického zaťaženia (zaťaženie detskou a poproduktívnou zložkou) dosahovali v rómskej populácii a u obyvateľstva rómskych lokalít vysoké hodnoty. V dôsledku poklesu plodnosti rómskej populácie dochádzalo k ich postupnému znižovaniu. Tak napríklad podľa sčítania ľudu 1970 na 1 osobu vo veku 15–64 rokov pripadala viac ako 1 osoba vo veku do 15 a 65 a viac rokov. V roku 2001 to nebolo ani 0,7 osoby. Postupne tiež rástol priemerný vek a vekový medián. V roku 1970 bol priemerný vek rómskej populácie na úrovni približne 21 rokov. Podľa údajov zo sčítania obyvateľov 2001 sa priemerný vek populácie rómskej národnosti pohyboval už nad hranicou 23 rokov. V populácii Slovenska sa v tomto období zvýšil priemerný vek z 32,1 roku na 36,1 roku. Ešte dynamickejší bol vývoj z pohľadu vekového mediánu. Kým v roku 1970 polovica Rómov mala vek 14,5 roka a nižší, v roku 2001 to bolo už 18,8 rokov. V populácii Slovenska sa vekový medián zvýšil z 27 na viac ako 33 rokov. Veľmi nízke hodnoty priemerného veku a vekového mediánu dosahovalo podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2001 obyvateľstvo rómskych lokalít (95+). Priemerný vek sa tu pohyboval na úrovni 21,7 rokov a vekový medián nedosahoval ani 16 rokov. Aj tieto údaje svedčia o stále veľmi mladej populácii žijúcej v segregovaných rómskych osadách.

Jedným zo základných výsledkov našej analýzy je existencia pomerne výrazných rozdielov v charaktere demografickej reprodukcie (najmä plodnosti) medzi jednotlivými rómskymi skupinami. Tieto odlišnosti sa následne prejavili aj na ich vekových štruktúrach. Podľa údajov zo sčítaní 1980 a 2001 najväčšie zastúpenie detskej zložky a naopak najnižšiu váhu osôb vo veku nad 50, resp. 60 rokov dosahovala rómska populácia vo Východoslovenskom kraji, resp. v Prešovskom a Košickom kraji. Relatívne najnižší podiel detí do 15 rokov mali Rómovia žijúci na západnom Slovensku. Podobne aj údaje z niektorých rómskych osád (napr. Mann, 1992, 2000; Šprocha, 2006) potvrdili, že medzi jednotlivými rómskymi skupinami členenými na základe stupňa segregácie existovali rozdiely vo vekovej štruktúre. Vo všeobecnosti najmladšiu populáciu majú segregované rómske skupiny a relatívne najstaršími sú skupiny žijúce integrované. Tieto diferenciácie vo vekovej štruktúre sú predovšetkým výsledkom rozdielnej intenzity plodnosti, pričom najmä ženy z rómskych segregovaných osád sa naďalej vyznačujú vysokou plodnosťou.

¹⁹⁰ V prípade populácie rómskych lokalít (70+) bude zastúpenie osôb starších 65 rokov pravdepodobne ovplyvnené vyššou váhou nerómskeho obyvateľstva.

Tab. 53 – Syntetické ukazovatele vekovej štruktúry populácie rómskych lokalít, rómskej populácie a populácie Slovenska vo vybraných rokoch

Ukazovateľ	Rómovia 1970	Rómovia 1980	Rómovia 2001	Rómske lokality 95+	
Index starnutia	6,7	7,0	5,8	12,1	5,0
Index závislosti I	101,6	80,9	66,1	73,7	90,7
Index závislosti II	6,8	5,7	3,8	8,9	4,6
Index ekonomického zaťaženia	108,4	86,5	69,9	82,6	95,3
Priemerný vek	21,1	21,8	23,3	24,4	21,7
Vekový medián	14,5	16,5	18,8	19,2	15,9
	Župy Slovenska 1910	Slovensko 1970	Slovensko 1980	Slovensko 2001	
Index starnutia	13,4	33,9	39,9	60,2	
Index závislosti I	66,1	42,8	41,2	27,4	
Index závislosti II	8,8	14,5	16,4	16,5	
Index ekonomického zaťaženia	75,0	57,3	57,6	43,9	
Priemerný vek	26,6	32,1	32,5	36,1	
Vekový medián	20,4	27,0	28,0	33,3	

Index závislosti I: počet detí vo veku 0–14 na 100 osôb vo veku 15–64 rokov

Index závislosti II: počet osôb vo veku 65 a viac rokov na 100 osôb vo veku 15–64 rokov

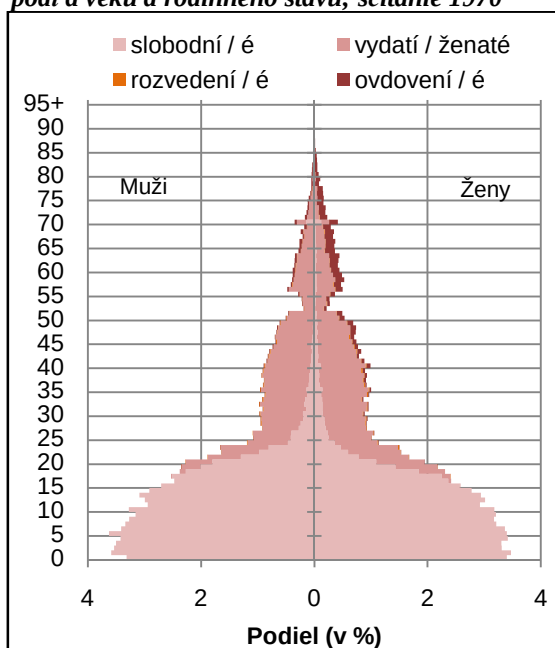
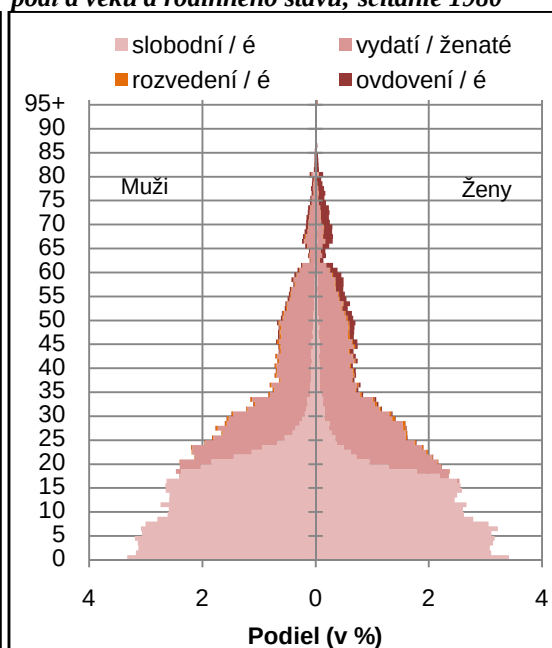
Index ekonomického zaťaženia: počet osôb vo veku 0–14 a 65 a viac rokov na 100 osôb vo veku 15–64 rokov

Zdroj: ŠÚ SR SĽDB 1970, 1980 Cigánski občania, SĽDB 1970, 1980, SODB 2001; triedenie a výpočty autor

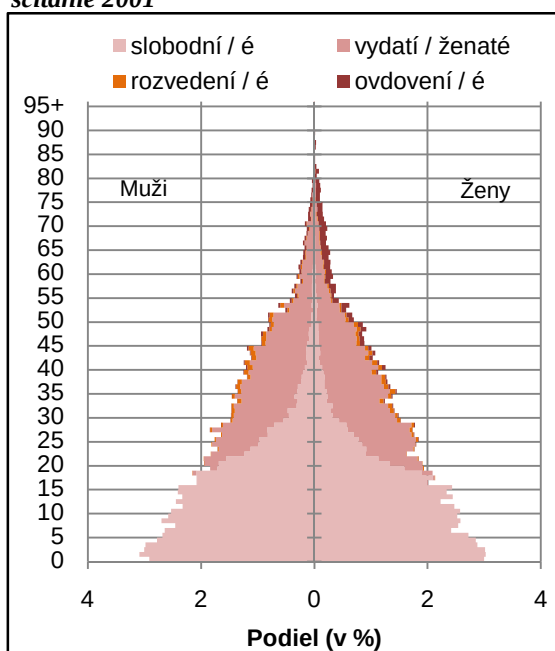
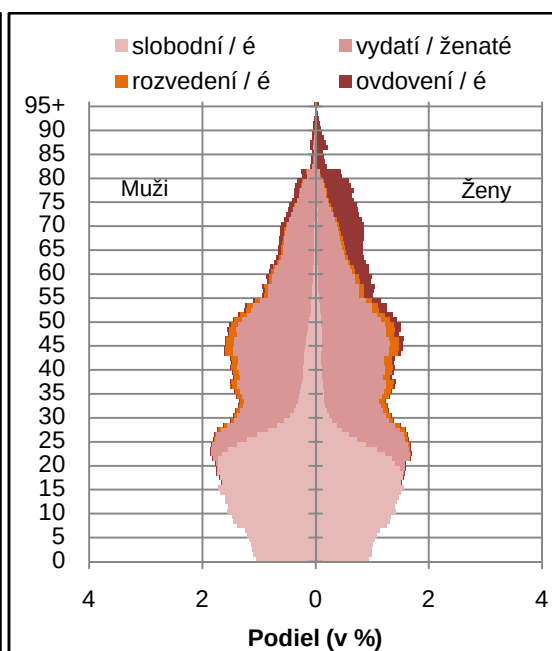
Zmeny v zložení obyvateľstva podľa veku a tiež rozsah rozdielov vo vekovej štruktúre medzi rómskou populáciou, populáciou rómskych lokalít a Slovenska je najlepšie viditeľný na nasledujúcej sérii vekových pyramíd (obr. 139–142). Už letmý pohľad prezrádza, že jednotlivé rómske populácie a obyvateľstvo rómskych lokalít sa od celej populácie Slovenska zreteľne odlišovali v charaktere vekovej pyramídy. V prvom prípade bola základňa vekovej pyramídy široká a vrchol pretiahnutý a úzky. Ďalej pre rómske populácie bolo charakteristické pomerne pravidelné klesanie početnosti jednotlivých generácií s rastúcim vekom, čím veková pyramída skutočne dostávala tvar trojuholníka. V prípade populácie Slovenska môžeme vidieť výrazne užšiu základňu a mohutnejší vrchol ako výsledok nižšej plodnosti a dlhodobu priaznivejších úmrtnostných pomerov.

Zaujímavé je tiež porovnanie vývoja charakteru vekovej pyramídy rómskej populácie z roku 1980 a osôb rómskej národnosti v roku 2001. Kým v prvom prípade po 35. roku života vznikol vo vekovej pyramíde pomerne výrazný zárez, ako výsledok nepriaznivých úmrtnostných pomerov a najmä udalostí počas druhej svetovej vojny, v roku 2001 sa vďaka zníženiu úmrtnosti a tiež posunu početných generácií naprieč reprodukčným obdobím tento zárez vyrovnal a veková pyramída dostala tvar trojuholníka. Určité torzo z tohto zárezu môžeme ešte pozorovať vo veku nad 55 rokov, kde sa vrchol vekovej pyramídy prudko zužuje.

Vekové pyramídy rómskej populácie z rokov 1970 a 1980 mali ešte jeden výrazný zárez, ktorý predstavoval odozvu na nepriaznivé podmienky pre reprodukciu počas prvej svetovej vojny. Do roku 2001 sa však v podstate všetky zárezy vo vekovej pyramíde rómskeho obyvateľstva zarovnali a zmeny v reprodukčnom správaní zatiaľ nezapríčinili vznik nových.

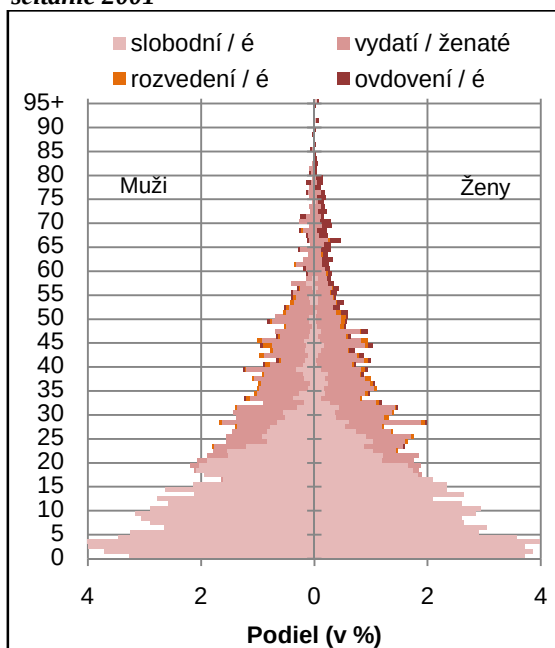
Obr. 139 – Štruktúra rómskeho obyvateľ'stva podľa veku a rodinného stavu; sčítanie 1970**Obr. 140 – Štruktúra rómskeho obyvateľ'stva podľa veku a rodinného stavu; sčítanie 1980**

Zdroj: ŠÚ SR SLDB 1970, 1980 Cigánski občania; výpočty autor

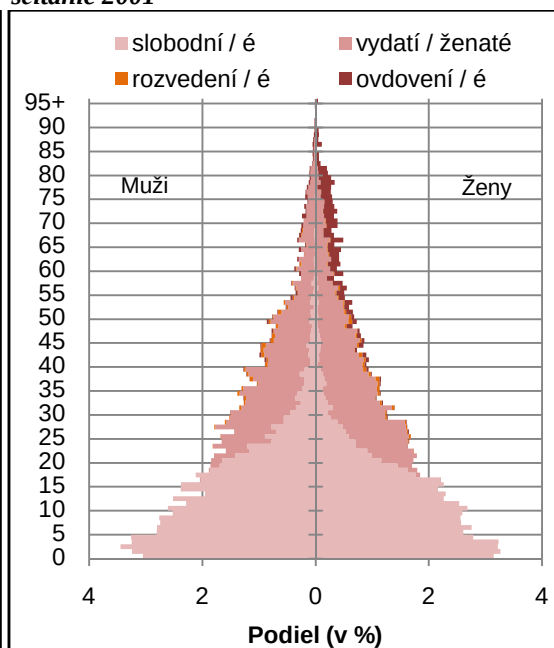
Obr. 141 – Štruktúra obyvateľ'stva rómskej národnosti podľa veku a rodinného stavu; sčítanie 2001**Obr. 142 – Štruktúra obyvateľ'stva Slovenska podľa veku a rodinného stavu; sčítanie 2001**

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Obr. 143 – Štruktúra obyvateľstva rómskych lokalít (95+) podľa veku a rodinného stavu; sčítanie 2001

Obr. 144 – Štruktúra obyvateľstva rómskych lokalít (70+) podľa veku a rodinného stavu; sčítanie 2001

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

12.2 Štruktúra rómskeho obyvateľstva podľa rodinného stavu

Zloženie rómskeho obyvateľstva podľa rodinného stavu sme sledovali, podobne ako v prípade vekovej štruktúry, prostredníctvom výsledkov sčítaní obyvateľov 1970, 1980 a 2001. Vzhľadom na progresívnu vekovú štruktúru rómskej populácie a populácie rómskych lokalít výraznú prevahu mali slobodné osoby, ktoré tvorili 62–70%. V populácii Slovenska bolo zastúpenie slobodných a osôb žijúcich v manželstve takmer vyrovnané. Miernu prevahu mali vydaté a ženaté osoby, ktoré predstavovali približne 45–48%. Ako sme už spomenuli, tieto rozdiely sú predovšetkým výsledkom výrazne odlišnej váhy predreprodukčnej zložky v rómskej populácii. V prípade, že sa obmedzíme len na hodnotenie vekových skupín, u ktorých môže dôjsť k zmene rodinného stavu, potom uvedené rozdiely medzi rómskou populáciou a populáciou Slovenska sa zmenšia. Napríklad podiel slobodných osôb vo veku nad 15 rokov predstavoval podľa výsledkov sčítaní 1970 a 1980 približne 22–23% a v roku 2001 niečo viac ako 27%. V rómskej populácii to bolo 32–34% a v roku 2001 u osôb rómskej národnosti približne 37%.

Posun manželských dráh u rómskeho obyvateľstva a osôb žijúcich v rómskych lokalitách do mladšieho veku v porovnaní s celou populáciou Slovenska sa výraznou mierou podpisuje pod štruktúru obyvateľstva podľa rodinného stavu v reprodukčnom veku. Podiel osôb, ktoré zostali slobodné, sa vďaka skoršiemu časovaniu sobášov u rómskych mužov a žien pomerne rýchlo znižuje. Podľa údajov zo sčítania 2001 u obyvateľov rómskej národnosti vo veku 20–24 rokov vstúpila do manželstva takmer tretina mužov a 45% žien, kým v populácii Slovenska to v mužskej zložke bolo len niečo viac ako 13% a u žien necelých 30%. V nasledujúcich vekových skupinách sa však tieto rozdiely pomerne rýchlo vyrovnali. Na konci reprodukčného veku preto váha slobodných osôb bola u obyvateľov Slovenska a rómskej národnosti približne

rovnaká. Celkovo sa podiel mužov, ktorí ani raz nevstúpili do manželstva vo veku 50–54 rokov, pohyboval u rómskeho obyvateľstva a osôb žijúcich v rómskych lokalitách v rozpätí 3,5–12,5 % a u žien 5,8–8,0 %. Na Slovensku sčítania 1970, 1980 a 2001 zachytili 4,2–7,7 % slobodných mužov a 5,0–6,4 % slobodných žien vo veku 50–54 rokov (pozri tab. 54).

Tab. 54 – Štruktúra rómskeho obyvateľstva, populácie rómskych lokalít a Slovenska podľa rodinného stavu

Populácia	Slobodní/é	Ženatí / vydaté	Rozvedení/é a ovdovení/é	Slobodní/é	Ženatí (vydaté)	Rozvedení/é a ovdovení/é
	Na 100 osôb			Na 100 osôb vo veku 16+		
Rómovia 1970	68,0	28,5	3,5	34,2	58,6	7,2
Rómovia 1980	63,3	32,7	4,0	31,7	60,8	7,5
Rómovia 2001	62,3	30,8	6,9	37,2	54,4	8,4
Rómovia 70+	61,7	31,4	6,9	34,4	56,6	9,0
Rómovia 95+	69,8	26,2	4,1	41,5	50,6	7,9
Populácia SR 1970	45,7	47,2	7,0	23,3	66,8	9,9
Populácia SR 1980	43,6	48,1	8,4	21,9	66,5	11,6
Populácia SR 2001	42,3	45,0	12,7	27,3	56,7	16,0

Zdroj: ŠÚ SR SEDB 1970, 1980 Cigánski občania; SEDB 1970, 1980, SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Určité rozdiely v zastúpení slobodných osôb je možné vidieť najmä pri porovnaní populácie mužov rómskych lokalít a Slovenska. Aj v tomto prípade síce platil scenár o rýchlom znižovaní podielu slobodných osôb približne do 35 rokov, no v nasledujúcich vekových skupinách už tento vývoj nebol tak dynamický. Výsledkom je o niečo vyššia váha slobodných osôb vo veku nad 35 rokov a na konci reprodukčného veku. Podobne o niečo nižší podiel aspoň raz vydatých mužov a najmä žien môžeme vidieť aj v rómskej populácii z roku 1980 (pozri obr. 145).

Ako jedno z možných vysvetlení sa ponúka častejšie súžitie slobodných osôb v kohabitácii aj vo veku nad 30 rokov. Väčšina z osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti a žijúcich v rómskych lokalitách síce vstupuje do manželstva oveľa skôr, ako je tomu v celej populácii Slovenska, no určitá časť slobodných Rómov uprednostňuje faktické manželstvo, a to aj vo veku 30–40 rokov.

Okrem porovnania rómskej populácie a populácie Slovenska z pohľadu vývoja zastúpenia slobodných, resp. aspoň raz vydatých osôb, je zaujímavá tiež komparácia týchto údajov medzi rómskou populáciou z roku 1980 a populáciou rómskej národnosti z roku 2001. Ako je možné vidieť v tab. 55 a tiež z obr. 145–148, podľa výsledkov sčítania 1980 muži i ženy vstupovali do manželstva oveľa skôr, ako ukazujú údaje zo sčítania 2001. Do 30. roku života sa podľa sčítania ľudu 1980 oženilo takmer 80 % mužov a vydalo 84 % žien. Na druhej strane v roku 2001 bolo v tomto veku ešte viac ako 40 % mužov a 34 % žien slobodných. Príčiny týchto zmien v sobášnom správaní rómskej populácie môžeme hľadať na jednej strane v jej samotnom vývoji a posunoch v reprodukčnom správaní a na druhej to môže byť tiež odozva na zmeny v populačnej politike štátu. Štátna populačná politika počas minulého režimu bola definovaná ako pronatalitná, pričom jej snahou bolo zvyšovať pôrodnosť, vytvárať populačné prírastky a prispievať k početnému rastu populácie (Kučera, 1994). Celý systém bol orientovaný predovšetkým na mladé rodiny s deťmi. Na druhej strane ponuka alternatívnych životných cieľov (vzdelávanie, cestovanie a pod.) bola veľmi obmedzená. Výsledkom bol vznik špecifického sobášneho správania vyznačujúceho sa veľmi nízkym priemerným vekom pri prvom sobáši a vysokou intenzitou sobášnosti. Ak k tomu pridáme ešte tradične skorý začiatok

manželského (partnerského) spolužitia v rómskych osadách, bol dynamický pokles počtu slobodných osôb do 25 rokov života pomerne logickým vyústením. Po roku 1990 systém rôznych propopulačných opatrení bol zrušený (napr. mladomanželske pôžičky), čím sa mohol stratiť jeden z impulzov pre skorý vstup do manželstva. Okrem toho postupnými zmenami reprodukčného správania najmä v integrovaných rómskych skupinách pravdepodobne dochádzalo k prirodzenému posunu začiatku vstupu do manželstva.

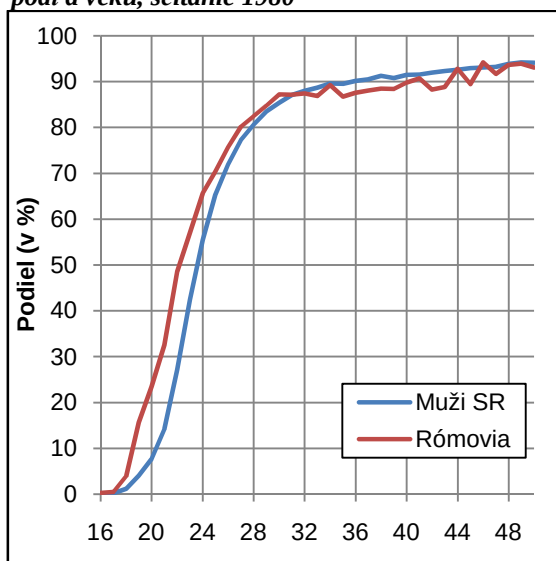
Tab. 55 – Podiel slobodných osôb v rómskej populácii, v populácii rómskych lokalít a populácii Slovenska, sčítanie 1970, 1980 a 2001

Slovenská republika 1970, 1980 a 2001

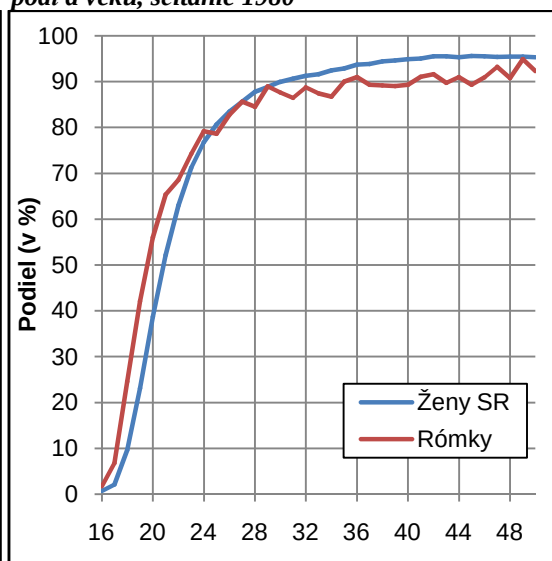
Vek	Rómska populácia podľa sčítania:			Rómske lokality (70+) (SODB 2001)	Rómske lokality (95+) (SODB 2001)	Populácia Slovenska podľa sčítania:		
	1970	1980	2001			1970	1980	2001
Slobodní muži (v %)								
15–19	96,1	96,0	98,0	97,9	94,5	99,2	98,8	99,6
20–24	61,7	55,4	71,3	71,6	68,7	71,4	70,1	88,0
25–29	30,6	21,6	46,4	43,7	42,0	24,3	24,4	51,0
30–34	17,2	12,5	26,0	25,8	25,0	12,6	12,4	25,8
35–39	11,0	12,2	19,1	18,2	17,6	8,4	9,6	17,3
40–44	6,8	10,0	12,3	12,5	12,1	6,2	8,0	13,3
45–49	4,0	7,5	10,3	11,3	11,1	5,1	6,5	10,1
50–54	3,5	5,8	6,5	12,5	12,2	4,2	5,4	7,7
Slobodné ženy (v %)								
15–19	88,1	85,6	94,4	94,9	91,5	93,5	92,8	98,2
20–24	42,3	31,9	57,5	52,6	50,4	40,5	39,1	71,7
25–29	21,7	16,0	35,5	28,9	27,8	12,1	14,8	31,8
30–34	15,1	12,6	20,2	17,4	16,7	6,5	8,9	14,4
35–39	10,4	10,3	14,1	12,9	12,4	5,2	6,1	9,5
40–44	8,9	9,4	9,4	7,6	7,4	5,4	4,7	7,7
45–49	7,2	8,2	8,6	7,9	7,6	5,9	4,5	7,2
50–54	8,0	6,5	7,4	6,7	6,6	6,2	5,0	6,4

Zdroj: ŠÚ SR SĽDB 1970, 1980 Cigánski občania; SĽDB 1970, 1980, SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Obr. 145 – Podiel aspoň raz ženatých mužov v rómskej populácii a populácii Slovenska podľa veku, sčítanie 1980

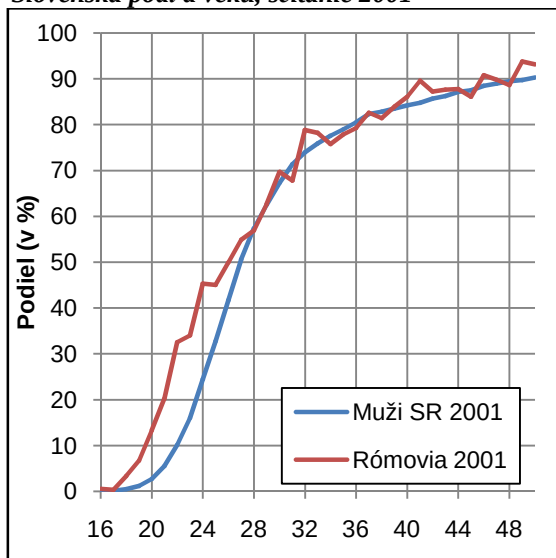

Obr. 146 – Podiel aspoň raz vydatých žien v rómskej populácii a populácii Slovenska podľa veku, sčítanie 1980

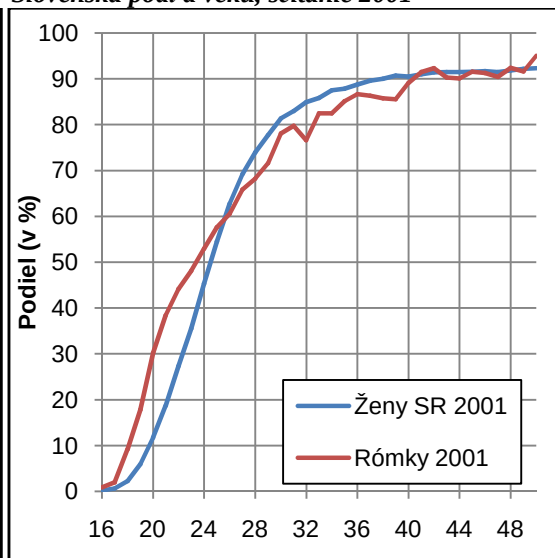

Zdroj: ŠÚ SR SĽDB 1980; výpočty autor

Obr. 147 – Podiel aspoň raz ženatých mužov hlásiacich sa k rómskej národnosti a v populácii Slovenska podľa veku, sčítanie 2001

Obr. 148 – Podiel aspoň raz vydatých žien hlásiacich sa k rómskej národnosti a v populácii Slovenska podľa veku, sčítanie 2001

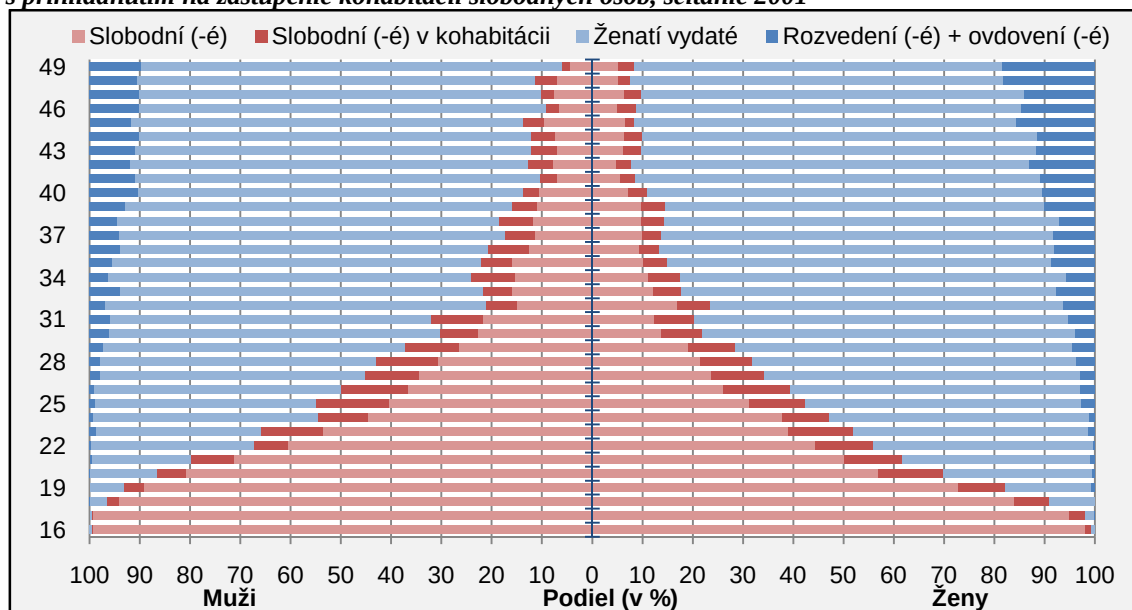
Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Okrem vplyvu jednotlivých demografických procesov a z nich najmä sobášnosti na formovanie vekovej štruktúry podľa rodinného stavu v reprodukčnom veku je potrebné do úvahy vziať aj existenciu odlišných noriem, hodnôt a tradícií v spôsobe manželského resp. partnerského spolužitia. Ako už naznačila analýza plodnosti, určitá časť reprodukcie sa viaže s faktickými manželstvami a predovšetkým s kohabitáciami slobodných osôb. Tieto nelegitímne spolužitia nemajú vo väčšine prípadov charakter predmanželských na skúšku založených súžití, ale predstavujú plnohodnotnú alternatívu k legitímnemu manželskému zväzku. Častejšia existencia faktických manželstiev slobodných osôb, ktorých miestna spoločnosť považuje za manželov, môže výraznou mierou ovplyvňovať zastúpenie slobodných, resp. aspoň raz vydatých osôb v reprodukčnom veku. Tento predpoklad potvrdila aj analýza údajov zo sčítania obyvateľov 2001. Kým v populácii Slovenska deklarovalo v reprodukčnom veku približne 0,8 % slobodných mužov a žien, že žije vo faktickom manželstve, v rómskej populácii to bolo necelých 7% mužov a viac ako 7% žien. Vplyv vyššieho zastúpenia spolužití druh - družka na štruktúru obyvateľstva rómskej národnosti môžeme zreteľne vidieť na obr. 149 a 150.

Slobodní muži na Slovensku žijúci vo faktickom manželstve predstavovali podľa údajov sčítania obyvateľov 2001 približne 2% slobodných mužov vo veku 16–49 rokov a slobodné kohabitujúce ženy asi 2,5%. U osôb rómskej národnosti slobodní muži vo faktickom manželstve tvorili až 17% a ženy dokonca 23% z celkového počtu slobodných osôb v reprodukčnom veku. Najväčšie zastúpenie dosahovali slobodní kohabitujúci rómski muži vo veku 23–29 rokov, kde ich podiel z celkového počtu osôb dosahoval 10–15%. V prípade rómskych žien najväčší podiel mali kohabitácie slobodných vo veku 20–28 rokov, kde vo faktickom manželstve žilo 10–14% všetkých žien. Vo veku nad 40 rokov žilo vo faktickom manželstve približne 2–5% mužov a 2–4% žien rómskej národnosti. V populácii Slovenska podiel kohabitujúcich osôb v tomto veku u mužov nedosahoval ani 0,8% a u žien sa pohyboval pod hranicou 0,5%. Aj z tohto je zrejmé, že mierne vyšší podiel slobodných osôb na konci

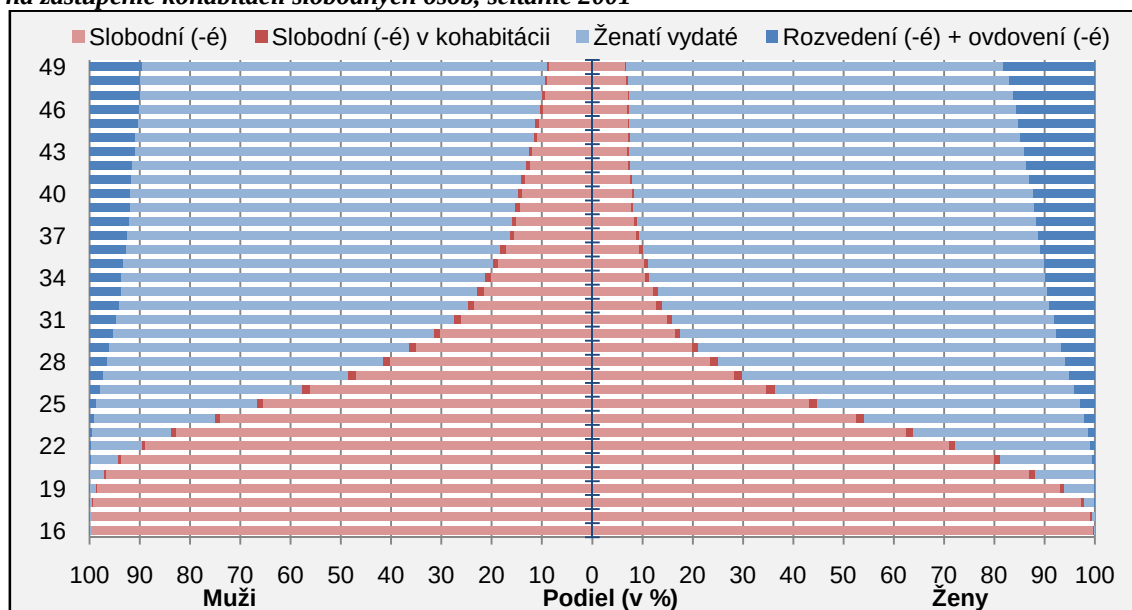
reprodukčného veku u osôb rómskej národnosti je do veľkej miery ovplyvnený existenciou nemanželských spolužití slobodných mužov a žien.

Obr. 149 – Štruktúra populácie rómskej národnosti podľa rodinného stavu vo veku 16–49 rokov s prihladenutím na zastúpenie kohabitácií slobodných osôb, sčítanie 2001

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Obr. 150 – Štruktúra populácie Slovenska podľa rodinného stavu vo veku 16–49 rokov s prihladenutím na zastúpenie kohabitácií slobodných osôb, sčítanie 2001

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Rozvedené a ovdovené osoby v rómskej populácii a populácii rómskych lokalít mali vo všeobecnosti podľa údajov zo sčítaní 1970, 1980 a 2001 výrazne nižšie zastúpenie, ako tomu bolo v celej populácii Slovenska. Kým v rómskej populácii sa ich podiel medzi sčítaniami 1970 a 2001 zvýšil z približne 3,5 na 7 %, na Slovensku to bolo zo 7 % na takmer 13 %. V prípade osôb vo veku nad 15 rokov sa zastúpenie ovdovených a rozvedených Rómov pohybovalo na úrovni 7–8 %. V populácii Slovenska ovdovené a rozvedené osoby predstavovali 10–16 %. Rozdiel medzi zastúpením ovdovených a rozvedených osôb v rómskej populácii, populácii

rómskych lokalít a u obyvateľstva Slovenska je predovšetkým výsledkom odlišnej intenzity rozvodovosti a úmrtnosti.

12.3 Vzdelanostná štruktúra rómskeho obyvateľstva

Úroveň dosiahnutého vzdelania patrí medzi najdôležitejšie faktory ovplyvňujúce súčasnú situáciu prevažnej časti rómskej populácie. Samotný proces vzdelávania a s ním súvisiaca vzdelanostná štruktúra Rómov predstavujú značne komplikovanú a viacdimenziálnu problematiku podmienenú veľkým množstvom faktorov.

V tradičných rómskych komunitách sa skúsenosti a poznatky predávali z generácie na generáciu ústnou formou. Výchova a vzdelanie v podobe preberania základných zručností prebiehali v rodine a v najbližšom spoločenstve. Rómovia si nevytvorili svoj inštitucionálny systém vzdelávania a na vzniku nerómskeho nikdy neparticipovali¹⁹¹ (Kušnieriková, 2002). Chlapci získavali remeselné zručnosti od svojich otcov a dievčatá sa učili starostlivosť o domácnosť a rodinu od ich matiek (ab Hortis, 1997). To, čo jedinec potreboval pre svoj život, získal priamo v rómskej komunite. Školy a celý vzdelávací systém predstavovali prostredie, ktoré sa riadilo pravidlami nerómskej populácie a pre Rómov tak boli cudzie. Navyše školské vedomosti nenachádzali v podmienkach fungovania tradičných rómskych komunít svoje uplatnenie. Ak k týmto faktorom pripočítame averziu okolia voči Rómom, nemôžeme sa čudovať, že rómske deti takmer vôbec do školy pred druhou svetovou vojnou nechodili.¹⁹²

Nepriamo môžeme tieto tvrdenia podložiť údajmi o gramotnosti rómskeho obyvateľstva. Podľa výsledkov súpisu Rómov v Uhorsku len necelých 7 % osôb starších 6 rokov vedelo čítať a písať. Pre porovnanie v roku 1890 úroveň gramotnosti v celej populácii Uhorska dosahovala 65 %. Určitú predstavu o úrovni gramotnosti Rómov môžeme tiež získať zo sčítania ľudu 1930. Z osôb starších 10 rokov, ktoré sa v cenze prihlásili k cigánskej národnosti, bolo až 72 % negramotných (69 % muži, 75 % ženy). Tento údaj ostro kontrastoval s výsledkami za celú populáciu Slovenska, kde len 8 % osôb nevedelo čítať a písať. Podľa údajov zo súpisu Rómov podľa domovskej príslušnosti v roku 1924 do školy chodili pravidelne len 4 % rómskych školopovinných detí (Nečas, 1998).

Prvé sčítanie po druhej svetovej vojne odhalilo, že na Slovensku žije celkovo 42 tisíc negramotných osôb. Približne tri štvrtiny z nich predstavovali práve Rómovia. Najhoršia situácia bola v rómskych osadách na východe Slovenska, kde rezort kultúry v 50. rokoch zistil, že až 80 % dospelých nevie čítať ani písať (Jurová, 1993). Práve otázka zvyšovania vzdelanosti sa stala jednou z ústredných tém riešenia rómskej otázky počas minulého politického režimu.

Smernica Úprava pomerov osôb cigánskeho pôvodu z 50. rokov nariaďovala, aby rómske deti boli prednostne prijímané do materských a obecných škôl. Malo sa dbať na dochádzku rómskych detí do škôl a predškolských zariadení, aby mohli kladne pôsobiť aj na svojich rodičov. V oblastiach s vysokým zastúpením zanedbaných rómskych detí boli zriadené vyrovnávacie triedy. Na prekonanie rôznych nedostatkov a na naplnenie direktívne stanovených

¹⁹¹ Situácia nebola dlho odlišná ani v prípade majoritnej vidieckej populácie, kde ešte na začiatku 20. storočia existovala pomerne vysoká nezaškolenosť a s ňou súvisiaca negramotnosť.

¹⁹² Rodičia len neradi nechávali deti mimo dosah svojej kontroly. Platilo, že dlhodobo mimo komunitu boli posielané len tie osoby, ktoré sa niečím previnili.

cieľov boli prijímané rôzne opatrenia a úľavy. Išlo predovšetkým o zľavovanie nárokov na prospech a poskytovanie sociálnej výpomoci prostredníctvom bezplatného stravovania, školských pomôcok a potrieb.

Druhou stránkou boja proti negramotnosti bola snaha, aby znalosť čítania a písania si osvojili aj Rómovia, ktorí už do školy dlhšie nechodili. Ako však hodnotí reálnu situáciu Haišmann (1999, s. 171): „*státní správa v osvětové činnosti se zmožla spíše na kursy vaření a šití než na skutečné odstránění negramotnosti romského obyvatelstva.*“

Reálny obraz z prvej polovice 60. rokov hovoril o tom, že až tretina školopovinných rómskych detí navštevovalo školu nepravidelne alebo vôbec. Najhoršia situácia pritom bola vo Východoslovenskom kraji, kde do školy chodila pravidelne len približne pätina detí (Jurová, 1993).

Prijímanie rómskych žiakov na strednú školu sa riadilo smernicou z roku 1963 o výchove a vyučovaní cigánskych detí a mládeže. Podľa nej „*Pri rozmiestňovaní cigánskej mládeže do učebného pomeru sa zabezpečuje ich prijatie do všetkých učebných odborov, pre ktoré majú predpoklady, i keď nemajú ukončené základné vzdelanie. Závody, ktoré prijímajú učňov, sú povinné prijať učňa z radov cigánskej mládeže, ak bol do učebného pomeru odporúčaný rozmiestňovacou komisiou základnej deväťročnej školy a venovať mu zvýšenú starostlivosť...*“ (Jurová, 1993, s. 74). V štúdiu na strednej škole však pokračovalo len približne 19 % rómskych žiakov, pričom až 70 % z nich končilo na niektorej z učňovských škôl. Zo žiakov, ktorí ukončili školskú dochádzku, sa dostalo do pracovného pomeru len približne 59 %. Ostatní Rómovia tak neboli zaradení nikde (Jurová, 1991).

Aj v nasledujúcom období vynakladal štát obrovské finančné prostriedky na plnenie základných zámerov v spoločensko-kultúrnej integrácii Rómov. Tie sa používali najmä na úhradu školských potrieb, pobytu trojročných a päťročných rómskych detí v materských školách, stravy rómskym žiakom v škole, školskej družine, príspevky na ošatenie, obuv a pod. Ostatné nerómske obyvateľstvo takéto špeciálne zvýhodnenia nedostávalo (Jurová, 1991). Vznikali rôzne vyrovnávacie, osobitné a špecializované triedy, rómske deti boli integrované do rôznych mimoškolských aktivít. V 70. rokoch do školy už chodilo 61 % a nepravidelne asi 30 % školopovinných rómskych detí. V 80. rokoch sa miera negramotnosti Rómov postupnou povinnou školskou dochádzkou výrazne znížila, no úroveň dosiahnutého vzdelania zostávala naďalej nízka a nedarilo sa ju zvyšovať. Dokazujú to aj výsledky sčítaní ľudu z rokov 1970 a 1980.

Kým v roku 1970 sa podiel mužov do 30 rokov bez vzdelania pohyboval na úrovni 6 % a u žien v tom istom veku dosahoval takmer 20 %, v roku 1980 u oboch pohlaví klesol pod hranicu 5 %. S vekom sa zastúpenie osôb bez dosiahnutého vzdelania výrazne zvyšovalo. Ako je však možné vidieť pri porovnaní obr. 139 a 140, medzi sčítaniami došlo k výraznej redukcii podielu Rómov bez dosiahnutého vzdelania aj vo veku nad 30 rokov.

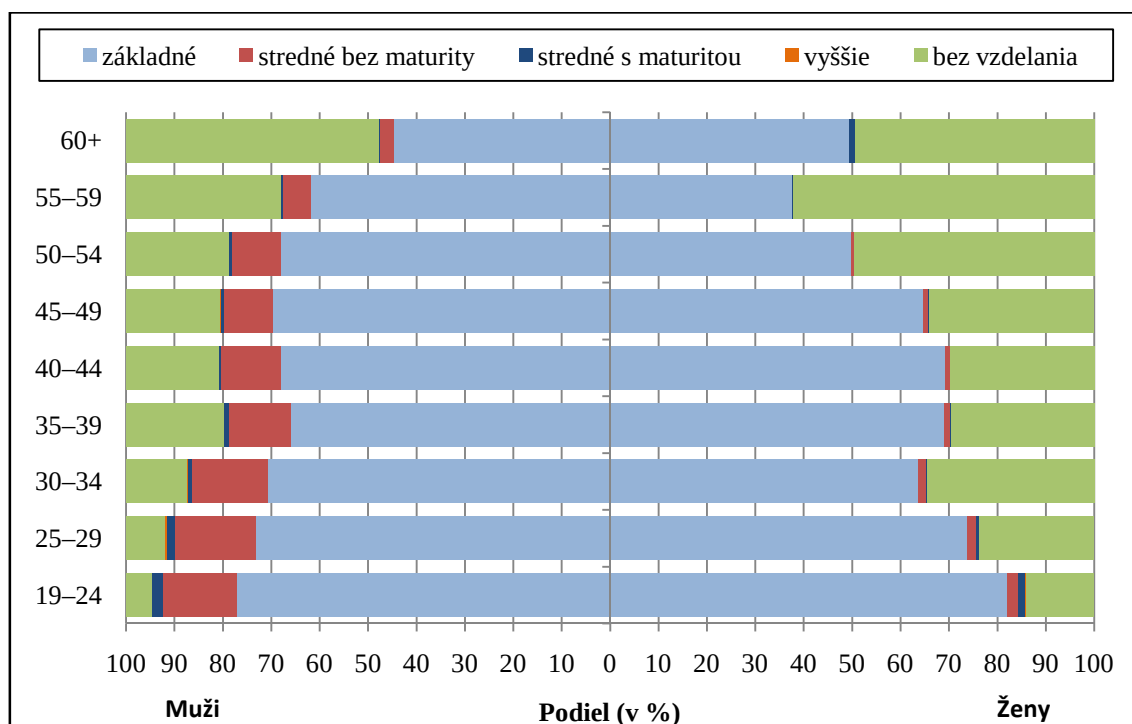
V prípade vyššieho ako základného vzdelania však vývoj už tak priaznivý nebol. Približne pätina rómskych mužov vo veku do 30 rokov uviedla pri sčítaní ľudu 1970, že má stredoškolské vzdelanie bez (17 %) alebo s maturitou (2,6 %), prípadne vyššie (0,2 %). Sčítanie o desať rokov neskôr zistilo, že podiel mužov do 30 rokov s vyšším ako základným vzdelaním dokonca mierne poklesol.

Ešte horšia situácia z pohľadu nadobúdania vyššieho vzdelania bola u rómskych žien. V roku 1970 mali stredoškolské alebo vyššie vzdelanie len 3 ženy zo 100. V roku 1980 sa situácia mierne zlepšila, keď vo veku do 30 rokov ukončilo strednú školu už 6 % žien.

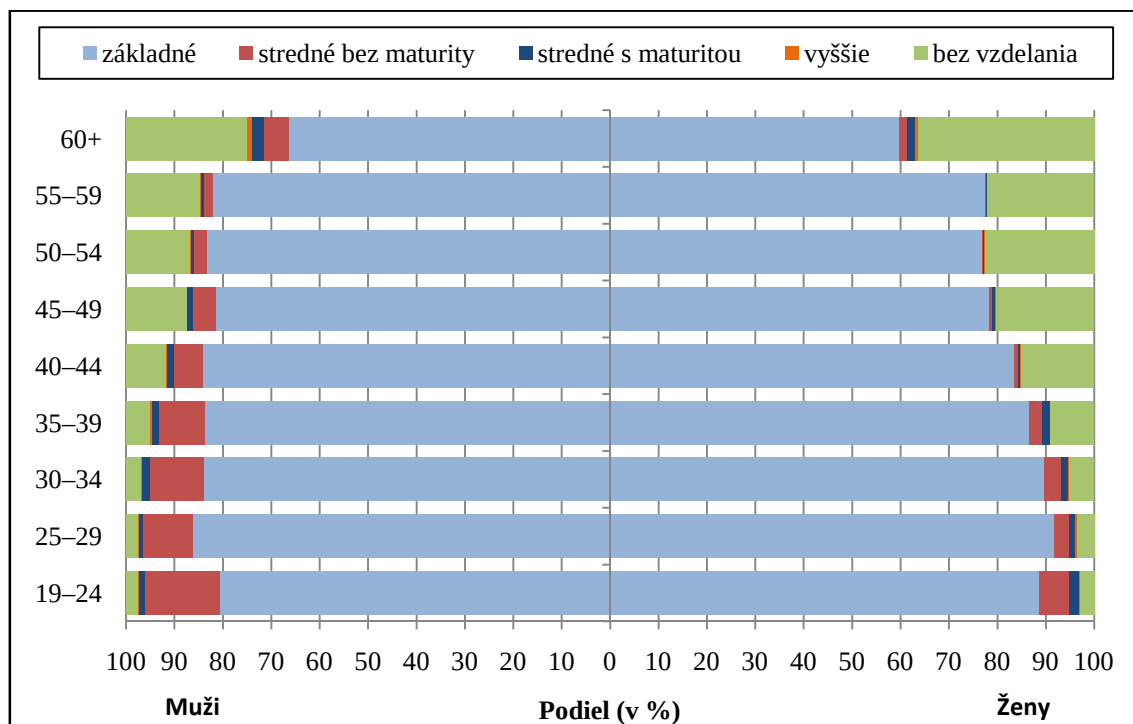
Výsledky sčítaní ľudu z roku 1970 a 1980 síce potvrdili, že v rómskej populácii postupne dochádzalo k výraznému znižovaniu počtu a podielu osôb bez vzdelania, no naďalej pretrvával model veľmi nízkeho dosiahnutého vzdelania prezentovaného najmä absolvovaním základnej školy. Aj keď rozdiely v dosiahnutom vzdelaní medzi rómskymi mužmi a ženami sa medzi sčítaniami zmenšili, naďalej platilo, že u žien je problém s nízkym dosiahnutým vzdelaním ešte väčší, ako je tomu v prípade rómskych mužov. Posledné sčítanie obyvateľov v roku 2001 potvrdilo, že úroveň dosiahnutého vzdelania u osôb rómskej národnosti je stále výrazne nižšia, ako je tomu v celej populácii Slovenska (porovnaj obr. 141 a 142). Výraznú prevahu mali osoby so základným vzdelaním, pričom len časť Rómov dosiahla vyššie ako základné vzdelanie (u mužov 19 %, u žien necelých 12 %). Na druhej strane je vidieť, že v mladších a čiastočne tiež v stredných generáciách bol podiel osôb s vyšším ako základným vzdelaním o niečo vyšší, ako tomu bolo v prípade sčítania ľudu 1980. Najvyššie zastúpenie dosahovali vo veku 25–29 rokov, kde v mužskej časti rómskej populácie predstavovali viac ako 28 %. Nad hranicou 20 % sa táto vzdelanostná skupina udržala až do veku 40 rokov. U žien rómskej populácie bolo zastúpenie osôb s vyšším ako základným vzdelaním vo všeobecnosti nižšie. Len vo veku 25–29 rokov tvorili tieto ženy viac ako 20 %.

Najdôležitejším výsledkom snaženia bývalého politického režimu tak bola predovšetkým minimalizácia počtu a podielu osôb, ktoré sú bez školského vzdelania. V roku 2001 predstavovali tieto osoby približne 3 % u mužov a 4 % u žien rómskej národnosti.

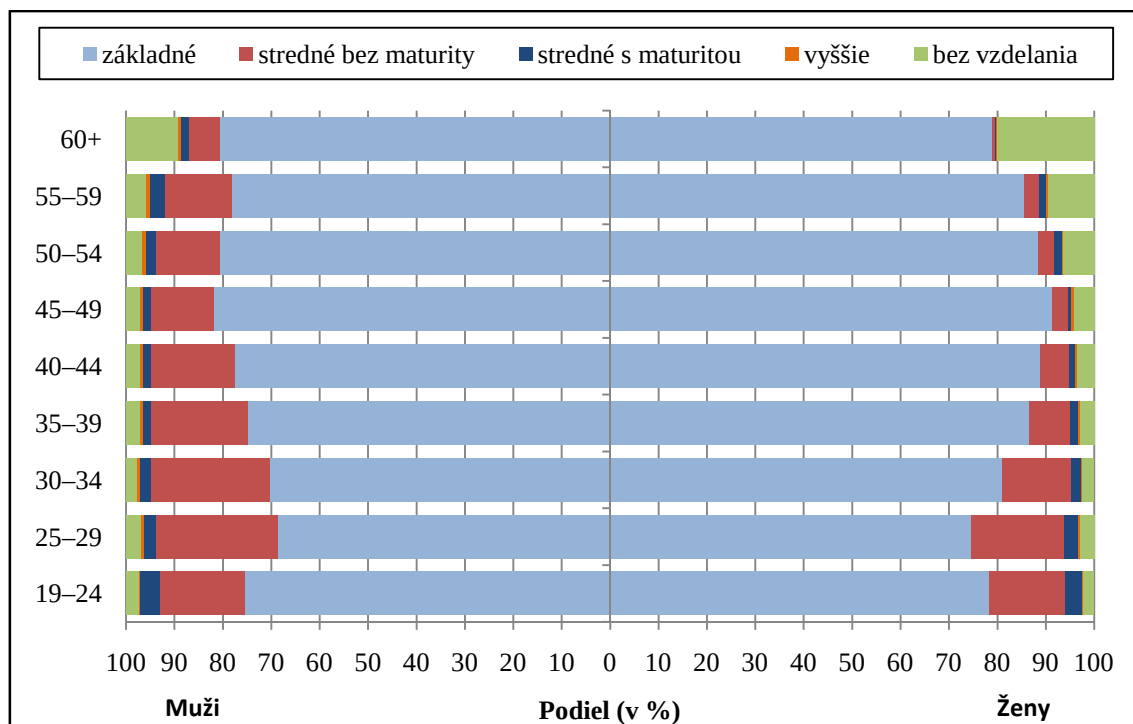
Obr. 151 – Vzdelanostná štruktúra rómskej populácie na Slovensku v roku 1970

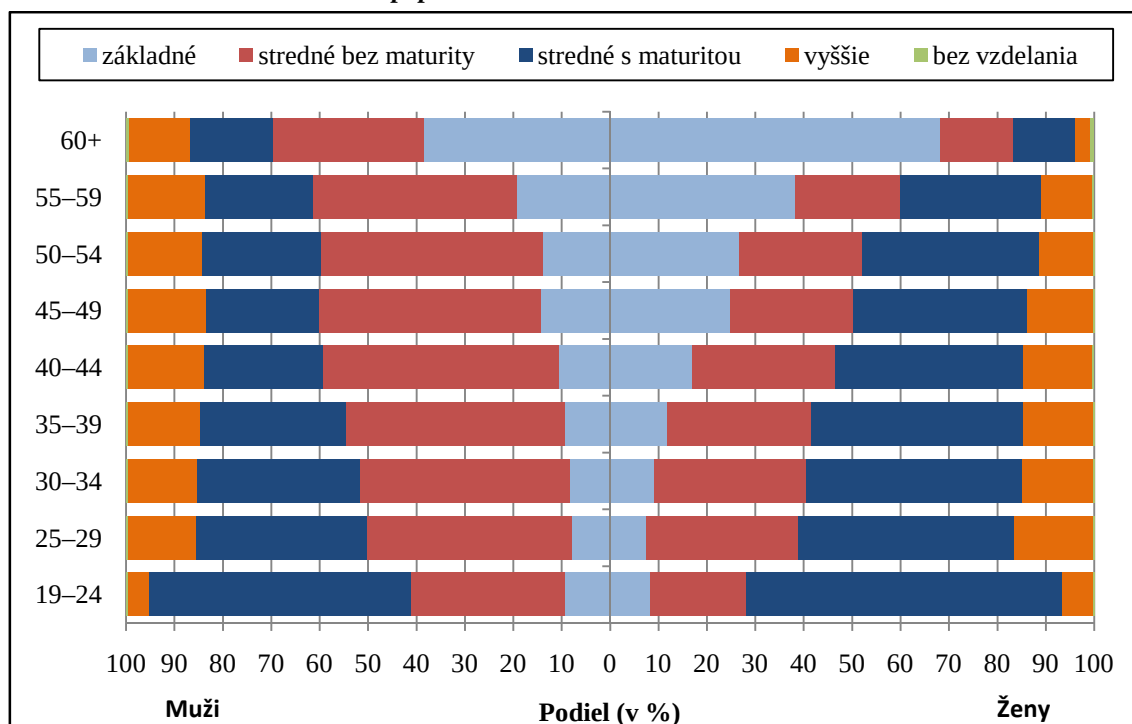
Zdroj: ŠÚ SR SLDB 1970 Cigánski občania; výpočty autor

Obr. 152 – Vzdelanostná štruktúra rómskej populácie na Slovensku v roku 1980

Zdroj: ŠÚ SR SLDDB 1980 Cigánski občania; výpočty autor:

Obr. 153 – Vzdelanostná štruktúra rómskej populácie v roku 2001

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Obr. 154 – Vzdelanostná štruktúra populácie Slovenska v roku 2001

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

Zaujímavé informácie o vzdelanostnej štruktúre poskytlo na lokálnej úrovni zisťovanie UNDP (2005). Podľa jeho výsledkov takmer tretina osôb žijúcich v rómskych osadách, ktoré sa už neúčastňovali školskej dochádzky, malo neukončené základné vzdelanie. Približne 38 % respondentov uviedlo, že úspešne ukončili základnú školu. V ďalšom štúdiu pokračovala približne štvrtina opýtaných. Z nich však len 16 % dokázalo absolvovať nároky stredoškolského vzdelania. V prevažnej miere respondenti navštevovali a absolvovali stredné odborné školy bez maturity. Úplné stredoškolské vzdelanie dosiahli len necelé 2 % osôb starších 15 rokov s ukončeným vzdelávaním. Ukazuje sa, že ak rómske dieťa pokračuje v štúdiu na strednej škole, v prevažnej miere ide o taký typ zariadenia, kde po jeho ukončení získava maximálne výučný list. Nízku vzdelanostnú úroveň osôb žijúcich v rómskych osadách zvyrazňuje zastúpenie osôb bez vzdelania (4 %) a podiel osôb, ktoré svoje vzdelanie získali v špeciálnych školách (4 %).

Vzdelávanie rómskych detí v špeciálnych školách predstavuje špecifickú oblasť sledovanej problematiky vzdelávania a vzdelanostnej štruktúry rómskej populácie. Viaceré výskumy (napr. UNDP, 2005) upozorňujú, že počet rómskych detí a ich zastúpenie z celkového populačného ročníka, ktoré namiesto normálnej základnej školy navštevujú špeciálne zariadenia narastá. Najhoršia situácia je u detí zo segregovaných osád. Napríklad vo výskume UNDP (2002) približne tretina domácností zo segregovaného prostredia uviedla, že má aspoň jedno dieťa v špeciálnej škole, kým u domácností integrovaných Rómov to bolo len niečo viac ako 5 %. Ako ukazujú niektoré analýzy (napr. Tomatová, 2004; Sekyt, 2000), psychodiagnostické testy používané pri prijímaní žiakov do základnej školy nezodpovedajú požiadavke kultúrnej nepredpojatosti a nízky výkon rómskych detí zo sociálne znevýhodneného prostredia v nich nemusí byť vôbec zapríčinený mentálnym zaostávaním. Horváthová (1993), Vojáčková (2001) a Tomatová (2004) upozorňujú, že viacerí žiaci špeciálnych základných škôl neboli pred ich

zaradením odborne vyšetrení. Na druhej strane o preradenie, alebo zapísanie dieťaťa do špeciálnej základnej školy často žiadajú priamo rodičia. Zistilo sa, že Rómovia v mnohých prípadoch nerozlišujú medzi špeciálnou a normálnou základnou školou. Navyše viacerí z rodičov sami absolvovali povinnú školskú dochádzku v špeciálnom zariadení a svoje dieťa tak automaticky posielajú do školy, ktorú navštevovali aj oni. Okrem toho sa ukázalo, že ak starší súrodeneц je preradený do špeciálnej školy, často dochádza v dôsledku zníženia nárokov k zlepšeniu jeho prospechu. Rodičia si vzťah medzi zlepšeným prospechom a zníženými nárokmi v špeciálnej škole neuvedomujú, a preto mladšie deti zapisujú priamo do prvej triedy, alebo dokonca žiadajú, aby aj ich ďalšie deti, ktoré navštevujú normálne základné školy, boli sem preradené.

Nepriamo to potvrdzujú aj výsledky zisťovania UNDP (2002). Prevažná časť rómskych domácností (58 %), ktoré mali aspoň jedno dieťa navštevujúce špeciálnu školu uviedla, že tento typ vzdelávania je pre ich deti jednoduchší, a preto ho preferujú. Len v tretine prípadov boli dôvodom návštevy týchto zariadení fyzické alebo mentálne problémy.

Pre úplnosť je potrebné povedať, že ak dieťa zahájí školskú dochádzku v špeciálnej škole, možnosť jeho preradenia do normálnej školy je len veľmi malá. Podľa Tomatovej (2004) tomu bráni nízka priepustnosť vzdelávacieho systému, chýbajúca pravidelná rediagnostika žiakov a tiež zaostávanie v školskej výučbe u detí dlhšie navštevujúcich špeciálne školy.

Ako sme uviedli vyššie, približne 4 % osôb starších 15 rokov v zisťovaní UNDP (2005) priznali, že do školy nikdy nechodili. Ako hlavný dôvod, prečo úplne vypadli zo systému vzdelávania, uviedli zdravotné problémy a zdravotné postihnutie (takmer jedna tretina). Druhá najviac reflektovaná príčina bola povinnosť pracovať alebo pomáhať doma (19 %). Okrem toho častejšie sa vyskytovali tiež dôvody ako, že ich rodičia neposielali do školy alebo ich škola a vzdelanie vôbec nezaujímal (UNDP, 2005).

Ani začiatok a úspešné absolvovanie povinnej školskej dochádzky nemusí automaticky znamenať, že osoby dokážu získané zručnosti aplikovať v praxi. V prostredí, kde sa základné v škole získané schopnosti, ako je čítanie a písanie, využívajú len zriedka, môžu tieto úkony predstavovať problém alebo dokonca môže dochádzať k vzniku sekundárnej negramotnosti. Za týmto účelom boli do zisťovania UNDP (2005) zaradené aj otázky testujúce schopnosti respondentov napísať list a prečítať noviny. U osôb, ktoré nikdy nenavštevovali školu, boli vyššie spomínané schopnosti výrazne obmedzené. Absolútna väčšina osôb (92 %) z tejto skupiny nedokázala ani čítať ani písať. Miera funkčnej gramotnosti klesala s vekom a stupňom segregácie. V segregovaných osadách len približne 67 % osôb vedelo prečítať noviny bez problémov a len niečo viac ako polovica opýtaných dokázala napísať jednostránkový list. U integrovaných Rómov tieto úlohy bez problémov zvládlo viac ako 80 % opýtaných (Filadelfiová, Gerbery, Škobla, 2006).

Podobne negatívne informácie o funkčnej gramotnosti Rómov priniesol dotazníkový prieskum Program podpory zdravia znevýhodnenej rómskej komunity za roky 2007–2008 (2008).¹⁹³ U respondentov sa zisťovala schopnosť a úroveň písania, počítania a čítania. Veľmi dobre vedelo písať len približne 13 % Rómov, dobre 51 % a nie dobre 22 % osôb. Vôbec

¹⁹³ Objektom dotazníkového prieskumu boli Rómovia žijúci v segregovaných a čiastočne integrovaných osadách v Banskobystrickom, Prešovskom a Košickom kraji. Celkovo sa podarilo získať odpovede od 2014 osôb vo veku nad 18 rokov.

nedokázalo písať 9 % opýtaných, pričom napísať len svoje meno zvládlo 5 % osôb. S rastúcim vekom sa schopnosť písania výrazne zhoršovala.

V prípade jednoduchých matematických úloh zvládalo tieto úkony veľmi dobre len asi 14 % opýtaných, dobre 51 % a nie dobre 26 % osôb. Takmer každý desiaty Róm, ktorý sa zúčastnil dotazníkového prieskumu, nevedel počítat vôbec. Dobre čítalo 61 %, slabo 26 % respondentov a vôbec čítať nevedelo 13 % osôb.

Dlhodobu sa ukazuje, že pozitívny vplyv na vývin rómskych detí a ich školskú úspešnosť má predškolská výchova. Práve v tejto oblasti bol po roku 1989 zaznamenaný rapídny pokles počtu rómskych detí navštevujúcich predškolské zariadenia (Rigová, Maczejková, 2002). Podľa posledných etnicky senzitívnych údajov, v roku 2001 tvorili rómske deti z celkového počtu detí navštevujúcich materské školy len 3 %.¹⁹⁴ Paternalistický prístup štátu presadzovaný počas éry reálneho socializmu bol zavrhnutý a nastavili sa rovnaké podmienky pre všetkých. Pre veľkú časť rómskych rodín, ktorých živitelia prišli o zamestnanie a v mnohých prípadoch jediným zdrojom príjmov sú sociálne transféry od štátu, nie je prekvapujúce, že nevynakladajú ďalšie financie na opatrovanie detí v predškolských zariadeniach. Okrem toho ich k tomu nenúti ani návrat do práce, keďže väčšina rómskych žien je dlhodobo nezamestnaná. Navyše tento spôsob starostlivosti o deti je do určitej miery v rozpore s tradičnými predstavami Rómov o výchove malých detí, pričom veľkú prekážku tiež predstavuje dostupnosť predškolských zariadení. Viaceré vidiecke obce sú bez predškolského zariadenia a nachádzajú sa tu len základné alebo špeciálne základné školy.

12.3.1 Niektoré faktory ovplyvňujúce dosahovanie nízkeho vzdelania u Rómov

Každý človek už od svojho narodenia je významnou mierou ovplyvňovaný prostredím, v ktorom vyrastal, a osobami, s ktorými prichádzal do kontaktu. Vo všeobecnosti môžeme z pohľadu vzdelania a prostredia pôvodu hovoriť o dvoch základných typoch vzťahu. Voľný vzťah je charakteristický tým, že rodičia nechávajú záležitosti týkajúce sa školy na dieťať a samotnej škole, ktorá podľa nich má zodpovednosť za vzdelávanie. Tento typ vzťahu je výsledkom orientácie na materiálne hodnoty rodín z nižších vrstiev spoločnosti vyznačujúcich sa malým objemom kultúrneho a ekonomického kapitálu (Katrňák, 2004). Na druhej strane stojí súdržný vzťah, ktorý je charakteristický tým, že rodičia sa všemožne starajú o vzdelanie svojho dieťaťa, vedú ho k učeniu, zaujímajú sa o jeho výsledky a problémy. Súdržný vzťah úzko súvisí s rozsiahlym kultúrnym a ekonomickým kapitálom, ktorým väčšinou disponujú rodiny nachádzajúce sa na vyšších priečkach spoločenského rebríčka, ktoré si uvedomujú dôležitosť dosiahnutého vzdelania (Katrňák, 2004).

Jednu z hlavných úloh v procese reprodukcie sociálnych nerovností v modernej a najmä postmodernej spoločnosti zohráva škola. Táto skutočnosť je výsledkom úzkeho prepojenia dosiahnutého vzdelania so zamestnaním, charakterom vykonávanej práce, jej platovým ohodnotením a s tým aj so životnou úrovňou a sociálnym postavením jednotlivca v spoločnosti.

¹⁹⁴ Ak by sme predpokladali, že vo veku 3–6 rokov žilo v roku 2001 na Slovensku približne 33,3 tisíc rómskych detí (podľa prognózy vypracovanej Vaňom 2001), potom by v tomto veku navštevovalo predškolské zariadenia len 1,2 % z celkového počtu detí.

Selekcia v školskom prostredí nie je náhodná. Dokonca ani zdanlivo logický predpoklad, že usilovní, nadaní a talentovaní žiaci sú odmenení prestížnym vzdelaním a následne vysoko ceneným povolaním, kým žiaci s opačnými vlastnosťami končia s nízkym vzdelaním, väčšinou v nízkostatusových pracovných pozíciách, je pravdivý len čiastočne (Katrňák, 2004).

Viaceré výskumy potvrdili, že škola zvyhodňuje deti z lepšie situovaných spoločenských vrstiev. Defavorizácia detí z nižších vrstiev nie je podmienená tým, že by boli menej nadané, ale spočíva v tom, že existujúce školské štandardy ich postupne posúvajú do roviny menej talentovaných, snaživých a schopných dosiahnuť vyššie vzdelanie (Katrňák, 2004).

Jedno z možných vysvetlení sa opiera o kultúrne a socioekonomické rozdiely, ktoré sa následne prejavujú u detí v škole. Školská selekcia je tak výsledkom nerovností, ktoré existovali ešte pred tým, ako dieťa vôbec začalo s pravidelnou školskou dochádzkou.

Deti rodičov z vyšších spoločenských tried vyrastajú v prostredí vyznačujúcom sa vyššou úrovňou kultúrneho kapitálu. Ten prostredníctvom socializácie postupne dedia, čo sa odráža v ich lingvistických schopnostiach a kultúrnych znalostiach. Bourdieu (1986) konštatuje, že deti z vyšších spoločenských vrstiev práve vďaka vyššiemu kultúrnemu kapitálu ich orientačných rodín lepšie poznajú dominantnú kultúru, vedia sa v nej orientovať a dokážu rýchlo reagovať na jej požiadavky. Navyše v školskom prostredí sú rozdiely medzi deťmi z nižších a vyšších spoločenských vrstiev ďalej umocňované a priepať sa postupne zväčšujú.

Pôvod týchto rozdielov je treba hľadať už vo výchove v predškolskom veku. V stredných a vyšších spoločenských vrstvách rodičia s dieťaťom často komunikujú, kontrolujú ho, obmedzujú, snažia sa ho formovať do podoby všeobecne akceptovanej v hlavnom prúde spoločnosti. Rodičia z nižších vrstiev nechávajú dieťaťu voľnosť, neobmedzujú ho, čo kde získa a sa naučí (Katrňák, 2004).

Socializácia v rámci rómskej komunity sa uskutočňuje predovšetkým prostredníctvom rozsiahlych rodinných väzieb, ktoré poskytujú deťom emocionálne zázemie. Tradičná výchova má u Rómov komunitný charakter. Deti participujú na každodenných aktivitách. Akceptovaným hodnotám a normám sa učia počúvaním a pozorovaním ostatných členov komunity. Sú vychovávané a majú práva ako malí dospelí, nemusia si pýtať dovoľenie v prípade, že niečo chcú (Jakoubek, 2004). Hodnotový systém, v ktorom sú rómske deti vychovávané, je nekompatibilný s hodnotovým systémom, na ktorom je postavený vzdelávací systém na školách (Kriglerová, 2002). Po vstupe do školy nie sú rómske deti v mnohých prípadoch schopné rýchlej adaptácie na nový systém. Vytvára sa u nich negatívny vzťah ku škole, ktorý je často potvrdený aj negatívnymi zážitkami, či už v podobe neúspechu alebo v podobe ich odmietania zo strany okolia. Len veľmi ťažko chápu, že musia odísť od rodiny, od starších súrodencov, že nemôžu naplno vyjadrovať svoje pocity a musia sa ovládať (Cangár, 2002).

Proces vzdelávania predstavuje preto pre rómske deti niečo, čo im je cudzie a do určitej miery ich obmedzuje. Vzdelávacie inštitúcie zatiaľ nenachádzajú v kultúrnych normách Rómov ekvivalentné postavenie a dochádza tak k stretu dvoch odlišných typov sociálnych systémov (Radičová, 2002). Je to predovšetkým výsledkom nezohľadňovania cudzorodosti školského systému, rozdielu sociálneho veku rómskych a nerómskych detí a tiež nevhodne nastaveného procesu výučby, ktorý predpokladá každodennú prípravu na ďalší deň za výraznej pomoci rodičov. To v mnohých prípadoch naráža na objektívne i subjektívne prekážky.

Vzťah Rómov k vzdelaniu môžeme v zmysle vyššie uvedeného klasifikovať ako voľný. Vzdelávanie má prebiehať v škole a nie doma. Škola je zodpovedná za to, aké dieťa dosahuje výsledky. Rodičia deťom v príprave len málokedy pomáhajú.¹⁹⁵ Navyše prekážkou pri vzdelávaní môžu byť aj samotní rodičia, ktorých vôľa podporovať a motivovať vlastné deti klesá s nárastom hendikepov rodiny a vynaložených nákladov. Počas terénneho zisťovania sme sa neraz stretli s výrokmi, z ktorých jasne vyplývalo, že Rómovia v osadách si nespájajú úroveň vzdelania s vyššou možnosťou uplatnenia na trhu práce. Problém spočíva v tom, že ani osoby s vyšším vzdelaním¹⁹⁶ si často nedokážu nájsť prácu. Výsledkom je, že mladá generácia nemá žiadne pozitívne vzory, ktoré by ich mohli motivovať k ďalšiemu vzdelávaniu.

„...a načo by som mal ďalej chodiť do školy? Aj keby som ju dokončil, tak si prácu nenájdem. Tak načo zabíjať čas a peniaze v škole. Radšej budem doma a pomôžem rodine.“

(Juraj, 18 rokov)

Okrem toho v rómskych osadách narážame aj na rozdiely medzi pohlaviami, ktoré sa odzrkadľujú v odlišných očakávaniach rodičov k dcéram a synom. Vo všeobecnosti sa častejšie kladne hodnotilo ďalšie vzdelávanie u chlapcov, kým u dievčat sa skôr očakávalo, že po skončení povinnej školskej dochádzky založia rodinu a budú sa o ňu starať.

„Dcéry ďalej nechodia do školy. To čo museli, si odchodili. Žena sa má starať o rodinu a nie zabíjať čas v škole, kde sa aj tak nič užitočné nenaučí. Muž sa o ňu postará. Ten nech si chodí do školy, ak chce.“

(Eva, 48 rokov)

Medzi objektívne faktory ovplyvňujúce vzdelávanie rómskych detí a tým aj výšku ich dosiahnutého vzdelania môžeme zaradiť predovšetkým ekonomické a bytové dôvody. V rómskej osade má dieťa len malú šancu na nerušenú prípravu. Samostatná izba, v ktorej by sa mohlo pripravovať na ďalší deň, je takmer nereálnym snom, navyše problémom často býva nedostupnosť alebo časté výpadky elektrickej energie. K ďalším problémom je treba priradiť častú participáciu školopovinných detí na chode domácnosti. Starostlivosť o mladších súrodencov, či pomoc pri domácich prácach tak spotrebúva veľkú časť voľného času.

Na základe vyššie uvedených skutočností môžeme povedať, že rómske deti a najmä deti zo segregovaných osád sú pri vzdelávaní viacnásobne znevýhodnené. Prvým hendikepom je v podstate už prostredie, v ktorom vyrastajú. Odlišná socializácia, objem kultúreho kapitálu a s ním súvisiace jazykové zručnosti výrazne ovplyvňujú štartovaciu pozíciu rómskeho dieťaťa pri nástupe do školy. Tieto faktory ho následne defavorizujú aj v nasledujúcich rokoch školskej dochádzky. Neúspech, ktorý je s tým spojený, utvrdzuje rodičov a následne i dieťa v tom, že školské prostredie a samotné vzdelanie nie sú vhodným a potrebným prvkom pre život.

Druhýkrát je rómske dieťa hendikepované pri výbere strednej školy. Väčšinou kopíruje už vyskúšaný vzor vzdelania od rodičov, no tí v prevažnej miere (ak pokračovali v štúdiu) ukončili niektorú učňovskú školu. Po jej absolvovaní sa vráti žiť do prostredia osady a naďalej reprodukuje vzory správania svojich rodičov, ktoré berie ako normálnu skutočnosť. Nevýhodou

¹⁹⁵ V mnohých prípadoch to ani nie je možné vzhľadom na ich veľmi nízke vzdelanie a častú sekundárnu negramotnosť.

¹⁹⁶ Za vyššie vzdelanie sa pokladá už absolvovanie strednej školy bez maturity (najmä učňovky).

pre rómske deti je aj fakt, že pri výbere strednej školy zohráva veľkú úlohu aj vzdialenosť, čím je rómska mládež znevýhodnená tretíkrát (Radičová, 2002).

12.3.2 Postoje, názory a význam vzdelania pre Rómov

Okrem prostredia, v ktorom deti vyrastajú, objemu ich kultúrneho kapitálu a s ním spojenej jazykovej socializácie je dôležitá tiež osobná vzdelanostná ašpirácia. Podľa toho ako jedinci vnímajú možnosť spoločenského úspechu, prijímajú alebo odmietajú ideológiu úspechu, formulujú veľkosť svojich profesijných ašpirácií, tým do určitej miery ovplyvňujú aj výšku dosiahnutého vzdelania a následne možnosť svojho uplatnenia na trhu práce (Katrňák, 2004).

Jednu z dôležitých oblastí pri analýze vzdelávania a vzdelanostnej štruktúry Rómov preto predstavujú postoje, názory a hodnoty, ktoré vzdelaniu a vzdelávaniu pripisujú. Veľmi dôležitými sú z tohto pohľadu najmä výskumy UNDP (2002, 2005), ktoré sa na tieto otázky pokúsili nájsť odpovede.

Približne 46 % rómskych respondentov kladie vzdelanie medzi tri najdôležitejšie podmienky úspechu v živote. Podrobnejšia analýza výsledkov ukázala, že s rastúcim vekom a mierou segregácie sa pozitívne vnímanie vzdelania ako kľúča k úspešnému životu postupne stráca. U starších osôb pravdepodobne zavážili osobné skúsenosti z obdobia reálneho socializmu, kedy vyššie vzdelanie nemalo výrazný vplyv na uplatnenie sa na trhu práce (Kriglerová, 2002). Negatívne pravdepodobne pôsobí aj nedostatok pozitívnych vzorov v segregovaných rómskych osadách, kde ani osoby s vyšším vzdelaním nedokážu nájsť zamestnanie.

Okrem toho sa ukázalo, že čím mali respondenti vyššie dosiahnuté vzdelanie, tým častejšie ho kládli na popredné miesta vo svojich odpovediach. Negatívnym vzorom pre vzdelanejšie skupiny sú pravdepodobne obyvatelia segregovaných osád, o ktorých zlyhaní a neschopnosti nájsť si zamestnanie a zlých životných podmienkach podľa nich rozhodlo práve nízke alebo žiadne vzdelanie (Kriglerová, 2002).

Aj napriek tomu, že vzdelanie bolo pomerne často uvádzané medzi tromi najvýznamnejšími faktormi potrebnými k dosiahnutiu úspechu v živote, zaujímavé je aj sledovať, akú úroveň vzdelania považovali respondenti za optimálnu pre dosiahnutie tohto cieľa.

U chlapcov a dievčat rodičia najčastejšie uvádzali, že pre dosiahnutie úspechu v živote je potrebné dosiahnuť učňovské vzdelanie (57 % chlapci, 53 % dievčatá). Vo všeobecnosti platilo, že úroveň dosiahnutého a očakávaného vzdelania bola v prevažnej miere totožná. Čím vyššie vzdelanie mali rodičia, tým vyššie vzdelanie očakávali aj od svojich detí.

Zistenie UNDP (2002) tiež poukázalo na skutočnosť, že v prípade, kedy respondenti považovali vzdelanie za jeden z troch najdôležitejších faktorov úspechu v živote, očakávali od svojich detí, že dosiahnu minimálne učňovské vzdelanie. V prípadoch, kedy vzdelanie nefigurovalo na popredných miestach, nároky rodičov na výšku očakávaného vzdelania detí sa najčastejšie pohybovali na úrovni základnej školy (Kriglerová, 2002).

Pomerne vysoká miera zhody medzi dosiahnutým vzdelaním rodičov a očakávaným vzdelaním u detí môže naznačovať na medzigeneračný prenos určitých vzorcov vzdelanostných dráh. Pravdivosť tohto tvrdenia môžeme do určitej miery overiť na reálnych údajoch. Určitý pohľad na medzigeneračný prenos najvyššieho dosiahnutého vzdelania ponúka porovnanie

vzdelanostnej štruktúry osôb vo veku 40–44 a 20–24 rokov. Vzhľadom na priemerný vek pri prvom pôrode môžeme prvú skupinu označiť ako rodičovskú. Druhá skupina by potom reprezentovala ich deti, ktoré by u rómskeho obyvateľstva už v prevažnej miere ukončili svoje vzdelávanie.¹⁹⁷

Ako je možné vidieť v tab. 56, v celej populácii Slovenska došlo medzi sledovanými vekovými skupinami k pomerne významným medzigeneračným zmenám v zložení osôb podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania. Odhladiac od zníženia zastúpenia žien len so základným vzdelaním je najväčším posunom zvýšenie podielu osôb dosahujúcich úplné stredoškolské vzdelanie na úkor stredného bez maturity. Vzhľadom na vekové vymedzenie mladšej skupiny osôb ešte nemôžeme hovoriť o ukončených vzdelanostných dráhach, a preto nedokážeme hodnotiť zastúpenie vyššieho ako stredoškolského vzdelania. Porovnanie výsledkov za generácie narodené v rokoch 1951–1955 a 1971–1975 však naznačuje, že aj v prípade absolventov vysokých škôl dochádza v celej populácii Slovenska k medzigeneračnému nárastu ich zastúpenia.¹⁹⁸

V prípade osôb rómskej národnosti sčítanie obyvateľov z roku 2001 tak výraznú premenu vzdelanostnej štruktúry nezaznamenalo. Určité zlepšenie je možné vidieť len u žien, kde sa približne o 10 % zvýšilo zastúpenie osôb so stredným vzdelaním bez maturity. Z tohto dôvodu môžeme predpokladať, že v rómskej populácii naďalej dominuje a medzigeneračne sa prenáša vzdelanostný model charakteristický veľmi nízkym dosiahnutým vzdelaním s prevahou osôb, ktoré absolvovali najviac základnú školu, prípadne v menšej miere dosiahli stredoškolské vzdelanie bez maturity.

Veľmi zaujímavé výsledky z pohľadu medzigeneračného vývoja vzdelanostnej štruktúry ponúkajú údaje zo sčítania obyvateľov 2001 z vybraných rómskych lokalít (70+ a 95+). Ukazuje sa, že v týchto špecifických rómskych populáciách nielenže nedošlo medzigeneračne k zvýšeniu dosiahnutého vzdelania, ale sme skôr svedkami zhoršovania vzdelanostných charakteristík u mladších osôb. V oboch prípadoch rovnako u mužov i žien sme svedkami nárastu zastúpenia osôb so základným vzdelaním predovšetkým na úkor absolventov stredných škôl bez maturity.

Priame porovnanie najvyššieho dosiahnutého vzdelania rodičov s ich deťmi ponúka pre vybrané rómske lokality zisťovanie UNDP (2005). Respondenti v ňom okrem toho, že uvádzali svoje najvyššie ukončené vzdelanie, odpovedali aj na otázku týkajúcu sa vzdelania ich matky a otca.¹⁹⁹ Navyše zisťovanie bolo koncipované tak, že získané výsledky bolo možné porovnať nielen medzi jednotlivými skupinami rómskeho obyvateľstva vymedzenými na základe stupňa segregácie, ale tiež s geograficky blízkou v prevažnej miere nerómskou populáciou.

¹⁹⁷ Spôsob akým boli predmetné skupiny konštruované, môže do určitej miery skresľovať získané výsledky. Príčinou je, že neboli vyfiltrované a tým skúmané reálne dvojice rodič a dieťa.

¹⁹⁸ Generácia žien narodená v rokoch 1951–1955 mala podľa sčítania obyvateľov z roku 2001 necelých 11 % osôb, ktoré absolvovali vysokú školu. U mužov to bolo 11,6 %. V skupine osôb narodených o dvadsať rokov neskôr sa váha vysokoškolského vzdelania zvýšila na 15,4 % u žien a 13,6 % u mužov (Šprocha, 2009b).

¹⁹⁹ Okrem ukončeného vzdelania sa vo výskume zisťovali aj neukončené stupne. V našej analýze sme tieto neukončené stupne vzdelania považovali za samostatnú skupinu, ktorá bola nadradená predchádzajúcemu hierarchicky nižšie postavenému stupňu vzdelania. Napríklad v prípade, že rodičia mali ukončené základné vzdelanie a ich dieťa uviedlo neukončené stredné, sme hovorili o medzigeneračnom zvýšení dosiahnutého vzdelania aj napriek tomu, že v skutočnosti rodičia a ich dieťa dosiahli rovnakú úroveň vzdelania.

Tab. 56 – Porovnanie najvyššieho dosiahnutého vzdelania generácie rodičov a ich detí, sčítanie 2001

Vek	Muži (v %)					Ženy (v %)				
	ZŠ	SbM	SsM	VŠ	BV	ZŠ	SbM	SsM	VŠ	BV
Osoby rómskej národnosti SODB 2001										
20–24	75,4	17,7	4,1	0,2	2,6	78,3	15,8	3,5	0,2	2,2
40–44	77,6	17,3	1,7	0,5	2,8	88,8	6,2	1,2	0,3	3,6
Obyvateľstvo rómskych lokalít 70+										
20–24	70,1	16,7	9,7	0,4	3,1	77,4	8,7	12,2	0,6	1,1
40–44	63,3	25,1	6,2	1,3	4,1	67,6	19,1	9,1	2,2	2,1
Obyvateľstvo rómskych lokalít 95+										
20–24	77,3	15,6	6,6	0,0	0,5	84,6	8,0	5,0	0,3	2,1
40–44	66,7	27,3	4,2	0,5	1,4	79,9	14,4	3,3	0,0	2,4
Obyvateľstvo Slovenska SODB 2001										
20–24	9,3	31,8	54,3	4,2	0,4	8,3	19,9	65,3	6,3	0,3
40–44	10,7	48,6	24,7	15,7	0,3	17,1	29,4	38,8	14,5	0,3

Vysvetlivky: ZŠ–základné vzdelanie; SbM–stredoškolské bez maturity; SsM–stredoškolské s maturitou; VŠ–vyššie; BV–bez vzdelania

Zdroj: ŠÚ SR SODB 2001; triedenie a výpočty autor

V súvislosti so skutočnosťou, že vyššie vzdelanie častejšie dosahujú rómski muži, boli pri porovnaní použité len údaje za otca a jeho deti. Pravdepodobnosť, že rómsky chlapec alebo dievča dosiahne rovnaké vzdelanie, ako mal ich otec, sa pohybovala na úrovni 53–55 %. V geograficky blízkej populácii to vzhľadom na dynamický nárast vzdelanostnej štruktúry bolo len približne 36–37 %. Navyše v sledovanej rómskej populácii sme boli tiež oveľa častejšie svedkami medzigeneračného poklesu dosiahnutého vzdelania. Približne 10 % rómskych chlapcov a 16 % rómskych dievčat malo podľa výsledkov zisťovania UNDP (2005) nižšie vzdelanie ako ich otec. Vyšší stupeň vzdelania ako otec uviedli Rómovia približne v tretine prípadov. U geograficky blízkej populácie to bolo vo viac ako 55 %. Na tomto mieste je potrebné podotknúť, že medzigeneračný prenos vzdelania u Rómov a geograficky blízkej populácie sa odohrával v kvalitatívne odlišnej dimenzii. V súlade s veľmi nepriaznivou vzdelanostnou štruktúrou sledovanej rómskej populácie je preto dosiahnutie rovnakého, prípadne vyššieho stupňa vzdelania jednoduchšie ako u ostatného obyvateľstva.

Tab. 57 – Porovnanie najvyššieho dosiahnutého vzdelania otca a jeho detí

Porovnanie s dosiahnutým vzdelaním otca	Rómska populácia		Geograficky blízka populácia	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Rovnaké	54,9	52,8	36,5	36,9
Nižšie ako otec	10,4	15,7	7,7	7,8
Vyššie ako otec	34,7	31,5	55,8	55,2

Zdroj: UNDP (2005); triedenie a výpočty autor

Ako naznačuje tab. 58, medzigeneračný prenos rovnakého stupňa vzdelania sa v prípade rómskej populácie pravdepodobne zosilňuje s klesajúcou úrovňou vzdelania otcov a so stupňom segregácie. Práve u segregovaných Rómov je vidieť, že ak otec mal základné vzdelanie, jeho dieťa ho v takmer 85 % prípadov dosiahlo tiež. S rastúcou mierou integrácie postupne klesala

medzigeneračná homogamia nízkeho vzdelania a zvyšovala sa pravdepodobnosť, že dieťa dosiahne vyššie vzdelanie. Napríklad u integrovaných Rómov až v 44 % prípadov došlo k medzigeneračnému nárastu dosiahnutého vzdelania, kým u osôb zo segregovaných lokalít to bolo len približne v tretine prípadov.

Tab. 58– Porovnanie najvyššieho dosiahnutého vzdelania otca a jeho detí podľa stupňa integrácie

Najvyššie dokončené vzdelanie OTEC	Najvyššie dokončené vzdelanie DETI			
	základná škola	neukončená stredná škola	ukončená stredná škola	vyššie
Segregovaní Rómovia				
základná škola	84,9	7,1	7,7	0,3
neukončená stredná škola	44,4	22,2	33,3	0,0
ukončená stredná škola	60,0	6,7	33,3	0,0
vyššie	0,0	0,0	0,0	0,0
Separovaní Rómovia				
základná škola	74,2	8,7	17,1	0,0
neukončená stredná škola	44,4	22,2	33,3	0,0
ukončená stredná škola	41,2	11,8	47,1	0,0
vyššie	0,0	0,0	100,0	0,0
Integrovaní Rómovia				
základná škola	69,9	10,8	19,0	0,3
neukončená stredná škola	20,0	33,3	46,7	0,0
ukončená stredná škola	24,3	13,5	62,2	0,0
vyššie	0,0	0,0	100,0	0,0
Geograficky blízka populácia				
základná škola	39,9	2,9	53,4	3,8
neukončená stredná škola	16,7	5,6	77,8	0,0
ukončená stredná škola	4,9	2,4	82,9	9,8
vyššie	6,3	0,0	37,5	56,3

Zdroj: UNDP (2005); triedenie a výpočty autor

Okrem toho platilo, že s rastom segregácie dochádza k väčšiemu medzigeneračnému poklesu úrovne vzdelania, ako je to v prípade integrovaných komunít. Ukazuje sa, že v situácii, kedy rodič získal vyššie ako základné vzdelanie, na to, aby ho dosiahli aj jeho deti, má veľký vplyv aj prostredie, v ktorom vyrastali. Kým napríklad otec žijúci v segregovanom prostredí ukončil strednú školu, alebo ju aspoň navštevoval, jeho deti až v 60 % prípadov mali len základné vzdelanie. Na druhej strane, ak integrované žijúci otec dosiahol stredoškolské vzdelanie, jeho deti mali väčšiu šancu, že rovnako dosiahnu stredoškolské vzdelanie.

Objasniť dôvody, prečo v segregovaných lokalitách dochádza častejšie k medzigeneračnému poklesu dosiahnutého vzdelania a prenosu veľmi nízkeho vzdelania, je bez hlbšieho výskumu len veľmi problematické. Niektoré možné príčiny sme sa snažili naznačiť v predchádzajúcom texte. Môžeme sa len domnievať, že pod tento stav sa podpísala aj zmena podmienok, kedy návšteva školy už nie je tak dôsledne kontrolovaná (napr. policajnými zložkami) a absencia na výučbe prísne sankcionovaná²⁰⁰. Okrem toho je určite potrebné do úvah zahrnúť zhoršenie ekonomickej situácie veľkej časti rómskych rodín, ktorá v mnohých prípadoch znemožňuje pokračovať v štúdiu na strednej škole a tiež nárast počtu a podielu rómskych detí navštevujúcich špeciálne základné školy.

²⁰⁰ V súčasnosti môže úrad práce, sociálnych vecí a rodiny napr. pozastaviť čerpanie prídavkov na dieťa, skrátiť rodičovský príspevok (na 50 %), ak zo školy dostane oznámenie o zanedbávaní povinnej školskej dochádzky.

Na základe vyššie dostupných čiastkových údajov môžeme prehlásiť, že vzdelanostná štruktúra rómskej populácie na Slovensku je aj dve desaťročia po zmene politického systému naďalej veľmi nízka. Vzhľadom na dynamický vývoj u ostatného obyvateľstva sme svedkami ďalšieho prehlbovania existujúcich rozdielov. Výrazne tomu napomáha silný medzigeneračný prenos nízkeho vzdelania medzi generáciou rodičov a detí. Navyše dostupné údaje ukazujú, že najmä v segregovaných lokalitách dokonca dochádza k medzigeneračnému zhoršovaniu vzdelanostnej štruktúry. Výsledkom je formovanie ďalších generácií Rómov, ktoré vzhľadom na svoje vzdelanie majú len minimálnu šancu uspieť na formálnom trhu práce.

Kapitola 13

Mechanický pohyb rómskeho obyvateľstva

Kočovanie a s ním spojené pravidelné alebo nepravidelné presuny z miesta na miesto, ako jedna zo špecifických foriem mechanického pohybu obyvateľstva, zohrávalo v histórii Rómov veľmi dôležitú úlohu. V prípade rómskeho obyvateľstva na Slovensku však súpis z konca 19. storočia dokazuje, že prevažná časť už v tomto období žila usadeným spôsobom života. Kočovanie bolo typické len pre malú skupinu prevažne olašských Rómov, ktorá na územie Slovenska prišla až v druhej polovici 19. storočia z historických oblastí Valašska a Moldavska.

Migrácia predstavuje prechod človeka, rodiny, celých skupín z jedného sociálneho prostredia do iného. Je dôsledkom snahy riešiť aktuálne prípadne i budúce sociálne problémy v pôvodnom prostredí jeho opustením (Vašečka, 2002). Na to, aby osoba bola nútená opustiť svoje doterajšie bydlisko, svoj sociálny priestor v ktorom pôsobila, musia existovať pomerne hlboké, štrukturálne príčiny, ktoré ju nútia, aby sa rozhodla danú životnú situáciu riešiť prostredníctvom emigrácie. S výnimkou kočovných Rómov sa mechanický pohyb Rómov na Slovensku obmedzoval len na dočasné sezónne pracovné migrácie, prípadne podomový obchod. Okrem toho dôležitú príčinu pre zmenu miesta bydliska predstavoval sobáš. Vo väčšine prípadov sa dotýkal len žien, ktoré po uzavretí manželstva odchádzali žiť do miesta bydliska svojho muža. Územný rozsah týchto foriem mechanického pohybu však bol malý, sústredoval sa na najbližšie okolie, kde Rómovia mali príbuzných, alebo si dokázali vybudovať užšie kontakty s nerómskym obyvateľstvom.

Špecifickým prípadom, kedy často dochádzalo k zmene miesta bydliska, bol nedostatok obživy. V takejto situácii sa príbuzenská skupina rozdelila, pričom jedna z jej častí sa musela odstáhovala. Dlhodobá interakcia usadených Rómov s okolitou nerómskou populáciou v agrárnom vidieckom prostredí umožňovala vznik špecifických kooperačných väzieb. Aj napriek rozdielnemu spoločenskému statusu, presadzovaniu represívnych postupov a zväčša negatívnym postojom voči Rómom nie je možné spolužitie rómskeho a nerómskeho obyvateľstva hodnotiť do začiatku druhej svetovej vojny vyslovene negatívne. Mann (2000)

dokonca hovorí o akomsi type symbiózy, ktorá bola založená na neagrárnosti Rómov a potrebe lacnej pracovnej sily pre poľnohospodársky zamerané nerómske obyvateľstvo.

13.1 Migrácia Rómov po druhej svetovej vojne

Významné a zároveň nezvratné zmeny do charakteru väzieb medzi rómskou a nerómskou populáciou priniesla druhá svetová vojna a následne obdobie budovania reálneho socializmu. Vyhláška ministerstva vnútra prijatá v roku 1941 prikazovala odstrániť všetky rómske obydlia od frekventovaných ciest. Výsledkom bolo nútené presídlenie viacerých rómskych osád na vzdialené miesta mimo obce, čo sa negatívnym spôsobom odrazilo aj na spoločenskom vývoji Rómov v ďalšom období.

Po roku 1945 môžeme hovoriť o troch veľkých migračných vlnách Rómov, ktoré sa odohrali medzi Slovenskom a Českom. Prvú predstavuje povojnová väčšinou dočasná, sezónna pracovná migrácia, na ktorej sa podieľali predovšetkým muži. Druhá vlna sa už vyznačovala trvalým odchodom celých rodín. Z pohľadu dobrovoľnosti môžeme hovoriť o migrácii Rómov z vlastnej iniciatívy alebo o migrácii z donútenia v rámci naplňovania koncepcie riadeného odsunu a rozptylu rómskeho obyvateľstva. Posledná vlna je spojená s rozpadom Československa a následne s prijatím zákona o nadobúdaní českého občianstva.

Katastrofálne životné podmienky, nedostatok pracovných miest a príležitostí k doplnkovým zdrojom obživy spolu s dopadom opatrení z obdobia Slovenského štátu prispeli v povojnovom období k vzniku veľmi nepriaznivej situácie, s ktorou si miestne úrady nedokázali a nevedeli poradiť. Na druhej strane obnova vojnou zničenej infraštruktúry, odchod veľkého počtu nemeckého obyvateľstva vytvorili v Česku dopyt po lacnej pracovnej sile, k akej väčšina Rómov na Slovensku patrila. V prvých mesiacoch išlo len o niekoľko jednotlivcov, ktorí po svojom návrate zlákali na odchod ďalších príbuzných. Ako píše Hübschmannová (1995), Rómom zo Slovenska sa „otvorili Čechy“ ako možná stratégia úniku z bezvýchodiskovej situácie. Emigrácia Rómov sa v podstate začala okamžite po skončení vojny, či ako naznačujú niektoré indície, v závese za frontovou líniou (Hübschmannová, 1995; Jurová, 2002). Štátne orgány s týmto vývojom v prvej fáze súhlasili, pretože si uvedomovali, že bez dostatočného počtu nekvalifikovaných pracovných síl bude obnova trvať oveľa dlhšie. Okrem veľkých miest ako Praha, Brno nachádzali slovenskí Rómovia uplatnenie aj v ďalších priemyselných centrách, ako boli okresy Most, Kladno a Plzeň. Najväčší dopyt po rómskej pracovnej sile prejavil štát pri úprave a výstavbe ciest, železníc, pričom sezónnych a príležitostných pracovníkov potrebovali tiež poľnohospodárske a lesné závody (Pavelčíková, 2004).

Archívne dokumenty ukazujú, že Rómovia predstavovali v roku 1945 veľmi častých pasažierov československých železníc. Predovšetkým spoje z východného Slovenska do Prahy sa na dlhšiu dobu stali doslova „cigánskymi“ (Jurová, 1996, 2009). Živelná migrácia do českých krajín priniesla so sebou zákonite tiež veľké množstvo problémov. Veľká fluktuácia, častý pohyb a zmeny späť s krátkodobými cestami a sondovaním možností uplatnenia komplikovali celkovú situáciu (Jurová, 2009). Azda najväčším problémom bolo ubytovanie prichádzajúcich Rómov. Na jednej strane bolo vidieť snahy kompetentných orgánov riešiť vzniknuté nedostatky, na druhej strane vznikal názor, že uvedená situácia bude len dočasná, pretože sa predpokladalo,

že zamestnávanie Rómov bude predstavovať len prechodnú epizódu a vytvárať podmienky na trvalé usadenie nie je žiaduce (Jurová, 2009).

V prvých povojnových rokoch mala migrácia do českých krajín z dôvodu bytových problémov predovšetkým sezónny a dočasný charakter. Najmä v zimnom období sa veľká časť Rómov vracala naspäť do svojich rodných obcí (Jurová, 2009).

Medzitým sa situácia na Slovensku naďalej komplikovala. Prispeli k tomu zložité pomery na južných hraniciach, ktoré uľahčovali nelegálny prienik kočujúcim skupinám z Maďarska. K nim sa pridala veľká časť Rómov, ktorí boli z týchto území vytlačení po Viedenskej arbitráži (Jurová, 1993, 2009). Ministerstvo vnútra za účelom podchytiť všetky nevyužívané pracovné sily uskutočnilo v roku 1947 prvý povojnový súpis Rómov. Výsledky odhalili, že na ich území českých krajín žilo 16 752 osôb. Podľa Nečasa (2002) genocídu počas druhej svetovej vojny pravdepodobne prežilo najviac 1 000 autochtónnych Rómov a Sintov. Údaje zo súpisu Rómov z roku 1947 tak nepriamo potvrdzujú pomerne vysokú intenzitu migrácií rómskeho obyvateľstva na územie Českej republiky. Cieľom sťahujúcich sa Rómov boli predovšetkým policajné obvody Prahy (2,5 tisíc osôb), Mostu (1,8 tisíc osôb), Brna, Olomouca, Chebu a Ústí nad Labem, kde súpis našiel viac ako 1000 rómskych osôb (pozri Pavelčíková, 2004, s.31; Jurová, 1996, s.1020–1021). Na migračný charakter rómskej populácie v Česku upozorňuje tiež nepomer medzi mužmi a ženami a nižšie zastúpenie detskej zložky²⁰¹.

Smerovanie československej ekonomiky k socialistickej industrializácii s preferenciou ťažkého a zbrojárskeho priemyslu narážalo najmä v západných častiach republiky na nedostatok pracovných síl. Koncom roku 1949 bola vyhlásená tzv. všeobecná pracovná mobilizácia. Jedným z dôležitých zdrojov pracovných síl sa mali stať Rómovia (Pavelčíková, 2004). Prvé spontánne povojnové migračné prúdy rómskych osôb už v tomto období skončili. Novým prostriedkom pre získavanie nízkokvalifikovaných zamestnancov sa stali náborové akcie realizované priamo v osadách. Výsledkom bola nová fáza migrácie Rómov, ktorá sa od povojnovej líšila svojím trvalým charakterom. Hlavné prúdy migrantov smerovali predovšetkým do hospodárskych centier, ktoré ponúkali dostatočné množstvo pracovných príležitostí a tiež možností riešenia bytovej otázky (Pavelčíková, 2004).

Veľký problém pre napĺňanie plánu centrálne riadenej asimilácie Rómov predstavovali najmä kočovné a polokočovné skupiny Rómov. Hlavným nástrojom na dosiahnutie vytýčeného cieľa malo byť trvalé usadenie a zapojenie do pracovného pomeru. Podľa sovietskeho vzoru vznikol zákon č. 74/1958 Zb. z. o trvalom usídlení kočujúcich osôb. Jednorazovým direktívnym spôsobom došlo k zamedzeniu jednej z foriem mechanického pohybu, na ktorej sa však predovšetkým na území Slovenska zúčastňovala len malá časť rómskej populácie.

Oveľa dôležitejšou pre charakter rómskej populácie na Slovensku a rozsah migrácie do českých krajín bola realizácia koncepcie riadeného odsunu a rozptylu v druhej polovici 60. rokov. Hlavná myšlienka spočívala v systematickom odsune Rómov z miest ich silnej koncentrácie do oblastí, kde bol podiel Rómov nízky. Presuny sa mali vyznačovať prísnu organizovanosťou, pričom každý neplánovaný, neorganizovaný presun bol klasifikovaný ako nežiaduca migrácia (Haišman, 1999). V generálnom pláne koncepcie sa počítalo, že do roku

²⁰¹ Deti do 15 rokov predstavovali podľa súpisu z roku 1947 len niečo viac ako tretinu z celej rómskej populácie spísanej v českých krajinách.

1970 bude na Slovensku zlikvidovaných 611 osád (z 1027), presunutých do českých krajín bude približne 2 177 rodín, čiže asi 14 tisíc osôb. Okrem toho v rámci jednotlivých krajov a okresov malo byť rozptýlených ďalších 9,9 tisíc rodín (asi 63 tisíc osôb) (Jurová, 1993). V prípade naplnenia plánu by to znamenalo, že v priebehu troch rokov by sa do pohybu malo dať viac ako 70 tisíc osôb „cigánskeho pôvodu“ (Haišman, 1999).

Už v priebehu rokov 1967–1968 sa plány koncepcie začali postupne rútiť a priemerná úspešnosť ich napĺňania postupne klesala (Pavelčíková, 2004). Obrovské finančné náklady, ktoré boli vynaložené spolu s celkovým výrazným poklesom jej úspešnosti, postupne primäli kompetentných, aby upustili aj od tohto spôsobu riešenia rómskej problematiky. V roku 1970 bola politika riadeného odsunu a rozptylu definitívne odvolaná, pričom na území Slovenska sa uplatňovala ešte ďalšie dva roky. V rokoch 1966–1971 sa podarilo zlikvidovať celkovo 4 750 chatrčí a z osád bolo presťahovaných takmer 24 tisíc Rómov (Jurová, 2002).

Tab. 59 – Družobné okresy a počet presídlených rómskych rodín a osôb medzi Slovenskom a Českom v rámci koncepcie rozptylu a odsunu v rokoch 1966–1970

Okresy v SR	Družobné okresy v ČR	1966–1968		1969–1970		Spolu	
		rodín	osôb	rodín	osôb	rodín	osôb
Bardejov	Přerov, Svitavy, Jičín	112	896	84	672	196	1568
Humenné	Opava, Bruntál	55	440	30	240	85	680
Košice mesto	Ostrava, Frýdek - Místek	45	360	35	320	80	680
Košice vidiek	Karviná	70	560	50	320	120	880
Michalovce	Nový Jičín, Šumperk	125	1000	85	680	210	1680
Poprad	Náchod, Rychnov nad Kněžnou, Ústí nad Orlicí	85	680	70	560	155	1240
Prešov	Havlíčkův Brod, Chrudim	46	368	38	304	84	672
Rožňava	Olomouc	90	720	60	480	150	1200
Spišská Nová Ves	Vsetín	50	320	30	240	80	560
Trebišov	Hradec Králové, Pardubice	6	46	9	74	15	120
Spolu okresy ČR		684	5390	491	3890	1175	9280

Zdroj: Pavelčíková (2004, s. 90)

Okrem riadenej migrácie zaznamenali české úrady v druhej polovici 60. rokov aj enormnú živelnú migráciu Rómov. Medzi rokmi 1966–1968 prišlo podľa Pavelčíkovej (2004) do českých krajín mimo koncepciu odsunu a rozptylu až 2 250 rómskych rodín.²⁰² Nie je možné síce povedať, koľko z nich tu zostalo natrvalo, no bez akejkoľvek pochybnosti to nasvedčuje, že živelná migrácia Rómov ďaleko prevyšovala migráciu centrálnie riadenú (Pavelčíková, 2004).

Vysokú intenzitu imigrácie Rómov do Česka v povojnovom období a v druhej polovici 60. rokov potvrdil aj výskum „Šetření o sociálním snímku cikánskeho obyvatelstva v hlavním městě Praze v letech 1972–1974“ (Pekárek, Prášilová, Cífka, 1979). Podľa jeho výsledkov sa v rokoch 1946–1950 a 1966–1970 do Prahy prisťahovalo viac ako 40 % z prítomných Rómov. Väčšina z nich pochádzala z Východoslovenského kraja.

Emigrácia Rómov zo Slovenska do Česka pokračovala aj v 70. a 80. rokoch, no už nedosahovala takú intenzitu a rozsah ako v druhej polovici 60. rokov. Celkovo podľa odhadov Víška (1999) medzi rokmi 1945–1992 prišlo do Českej republiky približne 100 tisíc Rómov.

²⁰² Ak budeme vychádzať z údajov v tab. 59, zistíme, že priemerne na jednu rómsku rodinu prichádzajúcu do ČR pripadalo približne 7,9 osôb. V prípade, že toto číslo aplikujeme na údaj o počte rómskych rodín prichádzajúcich do českých krajín živelnou migráciou, dostaneme údaj 17,7 tis. Rómov v priebehu rokov 1966–1968.

13.2 Migrácia Rómov po roku 1989

13.2.1 Zahraničná migrácia

Po rozpade železnej opony môžeme v európskom priestore sledovať pomerne významné migračné pohyby. Dôležitú súčasť týchto pohybov predstavovalo aj rómske obyvateľstvo. Na začiatku 90. rokov došlo k početným politickým a najmä ekonomickým migráciám balkánskych Rómov (Uherek, 2007). Cieľom ich sťahovania boli najmä západoeurópske krajiny. Okrem toho pokračovali aj migrácie v rámci štátov bývalého východného bloku, ktoré mali svoje korene v období predchádzajúceho politického režimu. Predovšetkým išlo o sťahovanie rómskeho obyvateľstva medzi Slovenskom a Českom a tiež Rumunskom a Maďarskom (Uherek, 2007). Určité zvýšenie objemu migrácie Rómov medzi Slovenskou a Českou republikou spôsobilo rozdelenie spoločného štátu. Rozpad Československa sprevádzalo schválenie zákona o štátnom občianstve,²⁰³ ktorý mal veľký dopad na rómske obyvateľstvo v Česku. Údaj o republikovom občianstve sa vo federálnych dokladoch neuvádzal a väčšina bývalých občanov ČSFR nevedela, či sú občanmi Slovenskej alebo Českej republiky, keďže národnosť a štátna príslušnosť boli bežne zamieňané (IOM, 2003). Často išlo o osoby, ktoré sa na území Česka narodili, strávili tu celý život a k Slovensku nemali žiadne väzby. Nemožnosť získať štátne občianstvo ČR vystavila týchto ľudí do kriminalizujúcej situácie, keď nemali možnosť legálneho pracovného pomeru, nemohli byť registrovaní medzi žiadateľmi o zamestnanie na úradoch práce, nevznikol im nárok na dávky štátnej sociálnej podpory a dávky sociálnej pomoci (Miklušáková, 2002).

Migrácie Rómov zo Slovenska do Česka mali v prevažnej miere reťazový charakter. Jeden alebo viac členov rodiny nachádzali v českom prostredí prácu a bývanie a postupne sa do takto vytvoreného zázemia sťahovali ďalší jej príslušníci a príbuzní. Nešlo však len o jednosmernú imigráciu zo Slovenska, ale medzi republikami vznikli živé prepojenia, ktoré sa vyznačovali aj spätnými tokmi.²⁰⁴ Ako ukazuje výskum Uhreka (2007), sťahovanie Rómov medzi Slovenskou a Českou republikou sa vyznačovala pestrým súborom obojsmerných migračných pohybov medzi zdrojovou a cieľovou oblasťou. Navyše špecifickému charakteru migračných pohybov bránilo len malé množstvo reštrikčných opatrení. Vzhľadom k vysokej príbuzenskej solidarite je možné podľa Uhreka (2007) predpokladať, že reťazové migrácie z pohľadu zlúčenia rodín zostali v cieľovej krajine otvorené. Výsledkom je úzke prepojenie rómskych rodín žijúcich najmä na východe Slovenska s rodinami v Česku. Táto skutočnosť predstavuje dôležitý prvok celkového rozsahu migračného potenciálu rómskeho obyvateľstva.²⁰⁵

Ukazuje sa, že aj po rozdelení Československa sa naďalej reprodukoval reťazový charakter migrácie. Príbuzenské siete navyše začali byť využívané ako oporný bod pri krátkodobých (týždeň až mesiac) a strednodobých pracovných migráciách (max. do jedného roka) bez toho, aby sťahujúca osoba zmenila miesto trvalého bydliska (Uherek, 2007). Zaujímavým z tohto pohľadu je zistenie kolektívu Ham, Svejnar a Terrell (1998 in Uherek, 2007). Analýzou štruktúry nezamestnaných dospeli k záveru, že nezamestnané osoby sa v oboch republikách od

²⁰³ Zákon o nabytí a pozbytí štátnosti Českej republiky (č. 40/1993 Sb., s účinnosťou 1.1. 1993) svojimi nárokmi na preukázanie štátneho občianstva Českej republiky postavil väčšinu Rómov žijúcich na českom území do úlohy cudzincov.

²⁰⁴ Medzi najčastejšie uvádzané príčiny emigrácie na Slovensko patrila návrat ovdovelej ženy k rodičom, migrácia chorých rodičov k príbuzným a pod. (Uherek, 2007).

²⁰⁵ Napríklad podľa výskumu autora len 14 % respondentov si nespomenulo na žiadneho príbuzného žijúceho v Česku.

seba výrazne odlišujú. Príčinou bola predovšetkým neschopnosť pracovného trhu na Slovensku nájsť uplatnenie osobám s najnižšími vzdelanostnými a kvalifikačnými predpokladmi. Nemôže potom prekvapiť, že medzi hlavné faktory vplývajúce na rozhodnutie odísť do Českej republiky patrila predovšetkým ľahšia možnosť nájsť prácu (IOM, 2003).²⁰⁶ Okrem toho často uvádzanými príčinami boli tiež diskriminácia, existencia príbuzenských sietí a úžera (IOM, 2003).

O zahraničných migráciách Rómov s výnimkou Českej republiky existuje len veľmi málo správ. Ako uvádza Uherek (2007), prvé pokusy Rómov odísť do západnej Európy môžeme datovať už do obdobia tesne po páde železnej opony. Išlo o špecifickú skupinu, najmä rómskych hudobníkov, ktorí sa snažili uplatniť mimo územie bývalého Československa.

13.2.1.1 Azylová migrácia

Azylová migrácia Rómov zo Slovenska sa vyznačovala niekoľkými špecifickými vlastnosťami (Uherek, 2007). Vzhľadom na jej začiatok a vrchol môžeme povedať, že nekorešpondovala s azylovou migráciou Rómov z Balkánu, keďže najväčší rozsah dosahovala až v druhej polovici 90. rokov a na začiatku 21. storočia. Hlavné dôvody emigrácie Rómov s najväčšou pravdepodobnosťou spočívali v postupnom zhoršovaní životných podmienok osôb patriacich pred rokom 1989 do tzv. rómskej strednej vrstvy.

Masová azylová migrácia Rómov vzbudila veľký celospoločenský ohlas. K zintenzívneniu diskusie došlo, keď emigrácia zapríčinila zavedenie víz v niektorých krajinách a navyše začala byť vnímaná ako ohrozenie prístupu do EÚ. Práve azylová migrácia rómskeho obyvateľstva prispela k inštitucionalizovaniu rómskej problematiky ako najväčšej témy vstupu Slovenska do EÚ (Jurásková, 2002). Po prijatí ďalších štátov s početnou rómskou menšinou sa rómska problematika navyše stala jednou z dôležitých tém aj v rámci celej EÚ.

Viacerí autori (napr. Vašečka, 2002; Jurásková, 2002; Murín, 2002) hovoria celkovo o troch vlnách azylovej emigrácie Rómov zo Slovenska a ďalších krajín v strednej Európe.

Prvá vlna začala v lete v roku 1997. Cieľovou krajinou sa stala Veľká Británia a Írsko. Vrchol dosahovala vlna v júni až októbri o rok neskôr. Do tohto obdobia britské úrady zaznamenali vyše 2 200 žiadostí o politický azyl zo Slovenska. Po zavedení vízového režimu a zmene vyplácania sociálnych príspevkov počas prehodnocovania žiadosti o azyl²⁰⁷ sa ťažiskom imigrácie stalo Belgicko (pozri tab. 60).

Druhá vlna smerujúca do Belgicka a Holandska vyvrcholila v roku 2000. Spolu za obdobie rokov 1997–2001 požiadalo o azyl takmer 6 000 osôb zo Slovenska. Zavedenie podobných opatrení ako v prípade Veľkej Británie a Írska malo za následok, že došlo k ďalšej zmene cieľových krajín.

Tretia vlna azylovej migrácie sa zamerala na severnú Európu. Už v októbri v roku 1998 registrovali fínske úrady prvých žiadateľov o azyl zo Slovenska. Od apríla nasledujúceho roku sa počet žiadateľov začal postupne zvyšovať a prudko narástol najmä v letných mesiacoch.

²⁰⁶ Pracovná migrácia do Česka nie je len doménou slovenských Rómov. Najmä východoslovenské marginalizované oblasti sa vyznačujú nedostatkom pracovných príležitostí, čo je dôležitým impulzom pre odchod za prácou aj pre nerómske obyvateľstvo.

²⁰⁷ Veľká Británia znížila sociálnu podporu žiadateľom o azyl z čiastky 200 GBP na týždeň pre rodinu v hotovosti na vyplácanie poukážok k odberu vybraného tovaru v hodnote 60 GBP na týždeň (Uherek, 2007).

Celkovo vo Fínsku o politický azyl požiadalo 1 150 osôb zo Slovenska. V rámci tretej migračnej vlny bol zaznamenaný zvýšený počet žiadateľov o azyl aj v ďalších severských štátoch ako Nórsko a Dánsko. Švédsko aj napriek pomerne početnej skupine Rómov, ktorí sem emigrovali v 70. rokoch, nefigurovalo medzi hlavnými cieľmi azylovej migrácie. Dôvodom bola predovšetkým rýchlosť kompetentných úradov a možnosť vypovedania žiadateľa z krajiny bezprostredne po zamietnutí jeho žiadosti (Murín, 2002). Od roku 2000 bol zaznamenaný tiež zvýšený počet žiadostí o azyl v Českej republike. Dramatický prílev azylantov zo Slovenska súvisel predovšetkým so zmenou migračných stratégií rómskeho obyvateľstva. Počet žiadostí kulminoval v roku 2003, kedy o azyl požiadalo celkovo 1 055 osôb. Ešte v roku 2005 registrovalo Ministerstvo vnútra ČR viac ako 700 azylantov zo Slovenska. Po zavedení novely azylového zákona na konci roka 2005 sa počet podaných žiadostí výrazne znížil a odvtedy dosahoval len rádovo niekoľko jednotlivcov.²⁰⁸

V rokoch 1998–2001 požiadalo vo vybraných štátoch Európy (pozri tab. 60) o azyl celkovo viac ako 15 tisíc osôb. V prípade, ak by všetci žiadatelia boli Rómovia a nešlo by o opakované žiadosti tých istých osôb, potom by o azyl žiadali približne 4 % z odhadovanej rómskej populácie na Slovensku.²⁰⁹

Dynamická zmena cieľových krajín spolu so zameraním na štáty s najmenej pružnou administratívou v rámci azylového konania spojenou s finančnými benefitmi počas prehodnocovania žiadostí nasvedčujú podľa Juráskovej (2002) tomu, že skutočným dôvodom prekladania žiadostí o azyl nebola obava z prenasledovania a diskriminácie na Slovensku, ale snaha využiť ekonomické a sociálne podmienky cieľových krajín. Zmena azylových podmienok spolu s ďalšími okolnosťami podmienili modifikáciu charakteru emigrácie Rómov z masovej na migráciu malých skupiniek, väčšinou rodín.

Tab. 60 – Žiadatelia o azyl zo Slovenska vo vybraných štátoch Európy v rokoch 1998–2001

Krajina	1998	1999	2000	2001	Spolu
Veľká Británia	2 207	6	3	60	2 276
Írsko	69	0	39	69	177
Belgicko	985	994	1 241	855	4 075
Holandsko	293	360	977	211	1 841
Švédsko	17	132	109	348	606
Fínsko	20	1 250	434	88	1 792
Nórsko	0	114	964	187	1 265
Dánsko	90	987	10	312	1 399
Rakúsko	0	11	0	0	11
Francúzsko	0	12	0	0	12
Nemecko	0	313	0	138	451
Česko	6	12	723	387	1 128
Spolu	3 687	4 191	4 500	2 655	15 033

Zdroj: Murín (2002, s. 796)

Podobne Uherek (2007) poukazuje na niektoré špecifické prvky azylovej migrácie Rómov. Predovšetkým sa pozastavuje nad jej sezónnosťou, čo bolo zreteľné z časovania jednotlivých

²⁰⁸ Zdroj: Ministerstvo vnútra ČR: Odbor azylové a migrační politiky. Statistická zpráva České republiky 2009. Řízení o mezinárodní ochraně. s. 12. dostupné na: <http://www.mvcr.cz/clanek/souhrnna-zprava-o-mezinarodni-ochrane-za-rok-2009.aspx>

² Na Slovensku podľa odhadov žilo na prelome tisícročia približne 400 tisíc Rómov (Vaňo, 2002).

migračných vln. Intenzita azylovej migrácie bola výrazne vyššia v lete ako v zime. Jej rozsah úzko súvisel so zmenami životných podmienok Rómov na Slovensku a predovšetkým s veľkosťou prekážok, ktoré cieľové krajiny kládli voči žiadateľom o azyl. Rovnako sa Uherek (2007) prikláňa k názoru, že výber cieľovej krajiny nebol náhodný. Predovšetkým to boli bohaté krajiny, s lepšou sociálnou starostlivosťou, pričom platilo, že cieľ sa mohol rýchlo a spontánne zmeniť. Vzhľadom na striktné obmedzenie dĺžky pobytu sa pri výbere cieľovej krajiny neuplatňovali faktory ako kultúrna blízkosť, možnosť dlhodobej integrácie. Na druhej strane sa v dôsledku silných príbuzenských vzťahov čiastočne vytvoril efekt reťazovej migrácie, kedy za žiadateľmi o azyl prichádzali postupne ďalší príbuzní. Rýchlosť a masovosť azylových migrácií Rómov svedčí podľa Uhreka (2007) a Guya (2009) o vysokej funkčnosti rómskych lokálnych a príbuzenských sietí, o rýchlom rozhodovaní na úrovni rodiny a o spontánnej snahe zlepšiť svoju životnú úroveň.

V súvislosti so vstupom Slovenska do EÚ a Schengenského priestoru panovali pomerne veľké obavy z ďalšej masovej migrácie slovenských Rómov. Výsledky štúdie Inštitútu pre verejné otázky (ďalej IVO) odhalili, že takmer polovica opýtaných Rómov zvažovala možnosť opustiť Slovensko (Vašečka, 2001). Táto budúca migrácia mala mať ekonomický charakter s dočasným poľom pôsobnosti. Treba však upozorniť, že nešlo o ľudí, ktorí boli pevne rozhodnutí opustiť Slovensko, ale o časť rómskej populácie, ktorá ako jednu z možných životných stratégií zvažovala odísť dočasne do zahraničia, kým sa nezlepší jej ekonomická situácia. Oproti nim stál pomerne vysoký podiel respondentov (21 %), ktorí nemali vôbec v pláne opustiť Slovensko, pričom ako hlavný dôvod uviedli spätosť s rodinou a priateľmi. Výskum tiež potvrdil regionálne disproporcie vo vzťahu k migrácii. Najčastejšie deklarovali snahu odísť Rómovia z východného Slovenska. Zisťovanie ďalej poukázalo na skutočnosť, že pozitívny vplyv na rozhodnutie emigrovať mal aj vyšší sociálny potenciál lokálneho rómskeho spoločenstva, jeho vyššia prestíž ako celku, ako aj miera integrácie rómskeho spoločenstva (Jurásková, 2002).

IVO na základe svojich výskumov odhadovalo, že rozsah migračného potenciálu by sa mohol pohybovať v rozmedzí 20–50 tisíc osôb, čo by bolo približne 5–12 % z celej rómskej populácie Slovenska. Ako sa však ukázalo, k žiadnym masovým emigráciám Rómov nedošlo. Navyše azylová migrácia sa po vstupe Slovenska do EÚ zmenila na migráciu ekonomickú. K tejto transformácii okrem legislatívnych opatrení dopomohol aj vznik určitého zázemia, ktoré si niektorí Rómovia dokázali vybudovať v zahraničí práve v čase azylovej emigrácie. Vybudovanie kontaktov a sietí v cieľových krajinách spolu s prítomnosťou príbuzných uľahčilo prístup emigrácie (často dočasnej) ako aktívnej stratégie riešenia problémov pre ďalších jednotlivcov. Na druhej strane pre osoby, ktoré nemajú v cieľových krajinách príbuzných, je táto stratégia naďalej len ťažko dostupná (Uherek, 2007).

13.2.1.2 Profil azylových migrantov a príčiny azylovej migrácie

Z pohľadu sociálnej diferenciácie patrili rómski žiadatelia o azyl predovšetkým k tzv. strednej vrstve. Ukazuje sa, že práve táto časť rómskej populácie doplatila najviac na proces transformácie. Väčšina z jej príslušníkov pred rokom 1989 riadne pracovala, deti sa častejšie vzdelávali na stredných školách. Po roku 1989 takmer všetci jej členovia stratili zamestnanie.

Ide však o skupinu, ktorá si vedela pomôcť za socializmu a snaží sa vymaniť z nepriaznivej situácie svojpomocne aj v nových podmienkach (Jurásková, 2002). Hľadajú a skúšajú nové mechanizmy obrany, pričom jednou z nich sa stala emigrácia. Hromadná emigrácia príslušníkov rómskej strednej vrstvy bola v podstate reakciou na ohrozenie vo všetkých sférach svojho života a na neprístupnosť šancí otvorených po roku 1989 (Vašečka, 2002).

Rómovia zo segregovaných osád majú len malé možnosti opustiť svoj sociálny priestor. Rómska osada nie je zdrojom migrantov, pretože úroveň kvalifikácie, celkovej rozhladenosti, zručnosti je mimoriadne nízka. Sociálny obzor jej obyvateľov často končí v okresnom meste, kde si chodia vybavovať sociálne dávky (Jurásková, 2002). Príčina, prečo sa osoby z rómskych osád takmer vôbec nenachádzali medzi žiadateľmi o politický azyl, nemusí spočívať len v jej finančnej a logistickej nedostupnosti, ale aj v charaktere života. Osady vo vidieckom prostredí chránia svojich obyvateľov pred okolím, pomáhajú im prežiť, dávajú im svoj status a určité istoty. Odchodom z tohto prostredia by jednotlivci, ale aj celé skupiny tieto benefity stratili.

Na druhej strane Uhrek (2007) upozorňuje, že migračná stratégia bola síce pôvodne aplikovaná najmä strednými vrstvami, no v poslednom období sa jej využitie rozširuje aj do chudobnejších vrstiev rómskej populácie, pretože nové príbuzenské siete v cieľových krajinách umožňujú migrovať aj sociálne slabším skupinám.

V zmysle tradičného členenia rómskeho spoločenstva na Slovensku môžeme povedať, že v rokoch 1997–2001 emigrovali predovšetkým slovenskí Rómovia (Rumungri), pochádzajúci najmä z východoslovenských okresov. Z iných skupín ako olašskí Rómovia a tiež v prípade Rómov zo stredného a západného Slovenska boli žiadosti o politický azyl zriedkavé. Okrem toho sa ukázalo, že častejšie migrovali osoby z miest, s vyšším vzdelaním, s pracovnými skúsenosťami a vekovo mladšie osoby (Vašečka, 2002).

Ukazuje sa, že vyššie uvedené priestorové a medziskupinové rozdiely v prístupe Rómov k migrácii vyplývajú z rozdielných kolektívnych stratégií, ktoré jednotlivé rómske lokálne skupiny volia pri riešení svojej životnej situácie (Jurásková, 2002; Vašečka, 2002). V každej príbuzenskej skupine sa volí iná kolektívna reakcia, pričom ako upozorňuje Vašečka (2000), z lokálneho hľadiska sa môžu tieto reakcie javiť ako identické a opakujúce sa, majúce charakter „epidémie“ a vzájomného napodobňovania.

Nedostatok informácií neumožňoval presnejšie definovať príčiny azylovej migrácie Rómov. Vašečka (2000, 2002) sa pokúsil len načrtnúť určité podmienky, či podnety, ktorých výsledkom bolo osvojenie si migrácie ako kolektívnej stratégie. Pravdepodobne najvýznamnejším podnetom pre vznik masovej emigrácie Rómov do zahraničia bola existencia pozitívnych skúseností a vôbec poznania tejto aktívnej stratégie riešenia životnej situácie. V prípade, že jednotlivec emigráciou uspel, teda dokázal si finančne prílepiť, našiel prácu, čiže v praktickej rovine overil úspešnosť tejto stratégie, následne o tom informuje ďalších príbuzných a nabáda ich, aby konali rovnako. Informácia sa postupne šíri komunikačnými kanálmi príbuzenskej skupiny (prípadne aj mimo nej) a stáva sa jej akýmsi duševným majetkom. Práve existencia pozitívneho vzoru spolu so špecifickým spôsobom šírenia informácií prispeli k masovému charakteru emigrácie (Vašečka, 2000, 2002).

Medzi ďalšie podnety emigrovať mohli patriť rôzne špekulácie a kalkulácie zisku založené na správach o pomerne značných financiách, ktoré dokázali niektorí Rómovia týmto spôsobom

získať. Na posledné miesto je možné zaradiť rasovo motivované útoky a pocit bezbrannosti. Práve tieto dôvody síce uvádzali Rómovia najčastejšie pri žiadosti o azyl, no len malá časť z nich sa skutočne stala obeťou rasovo motivovaného útoku (Vašečka, 2000).

13.3 Vnútoraná migrácia

Z pohľadu vnútornej migrácie Rómov na Slovensku môžeme identifikovať dve základné línie. Nepripravenosť všetkých vrstiev rómskej populácie na transformáciu spoločnosti sa negatívne prejavila aj v oblasti migrácie. Odchodom z osady sa Rómovia do určitej miery vymanili z územnej a sociálnej izolácie, rozšíril sa ich sociálny obzor a otvorili nové šance a mobilitné dráhy (Vašečka, 2002). Presun rómskeho obyvateľstva do nájomných bytov počas minulého politického režimu síce umožnil zlepšiť ich bytovú situáciu, no nepripravenosť na trhovo riadené hospodárstvo spôsobila nútený presun Rómov do iných bytových priestorov. Vo väčšine prípadov išlo o vysťahovanie v dôsledku neplatenia nájomného, k čomu významnou mierou prispela strata zamestnania a dlhodobá nezamestnanosť. Vznikli špecifické priestory v určitých a za týmto účelom vyhradených mestských štvrtiach, uliciach alebo domoch, určených pre neplatičov. Na druhej strane nepochopenie, etnizácia, diskriminácia ako aj ľahostajnosť majoritnej spoločnosti spolu s dopadmi transformačných procesov zapríčinili, že Rómovia sa dobrovoľne začali vracieť do osád, z ktorých počas minulého režimu odišli alebo boli vysťahovaní. Navyše Matlovič (2005) identifikoval tendenciu Rómov opúšťať oblasti s vyššími životnými nákladmi. Príkladom môže byť sťahovanie rómskych osôb zo severovýchodného Slovenska do južných okresov (napr. Rimavská Sobota, Lučenec, Veľký Krtíš). Okrem nižších nákladov na bývanie môže dôležitú úlohu zohrávať aj nízka cena nehnuteľností v týchto marginalizovaných regiónoch Slovenska.

13.3.1 Charakteristika osôb migrujúcich z a do rómskych lokalít

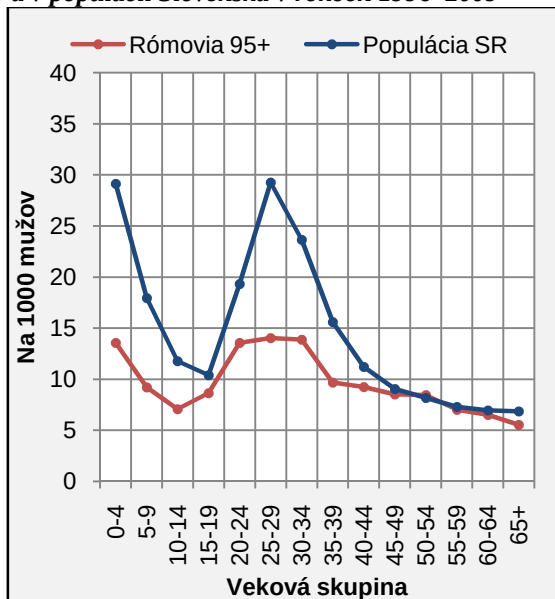
Podľa dostupných informácií môžeme predpokladať, že intenzita vnútornej i zahraničnej migrácie rómskej populácie na Slovensku sa po roku 1989 vyznačuje pomerne nízkou dynamikou. Určitú výnimku predstavovala vyššie popisovaná azylová migrácia, ktorá však v konečnom dôsledku znamenala zmenu trvalého pobytu len v ojedinelých prípadoch.

Intenzita vnútornej migrácie po roku 1989 nebola vysoká ani v prípade celej populácie Slovenska. Ukazuje sa, že len malá časť obyvateľov zmenila v rokoch 1996–2009 svoje trvalé bydlisko. Priemerne pripadalo na 1000 obyvateľov necelých 16 osôb, ktoré sa sťahovali z obce do obce. V prípade rómskych lokalít intenzita vnútornej migrácie bola ešte nižšia. Hrubá miera migrácie sa v sledovanom období pohybovala na úrovni približne 11 osôb. O celkovo nízkej intenzite migračných pohybov obyvateľstva rómskych lokalít hovoria aj výsledky sčítania 2001. Z celkového počtu osôb žijúcich v rómskych lokalitách sa až 74 % mužov a 69 % žien narodilo v mieste trvalého bydliska v čase sčítania.²¹⁰ V prípade, že budeme hodnotiť len údaje za osoby staršie 15 rokov, potom do tejto skupiny patrilo približne 67 % mužov a 60 % žien.

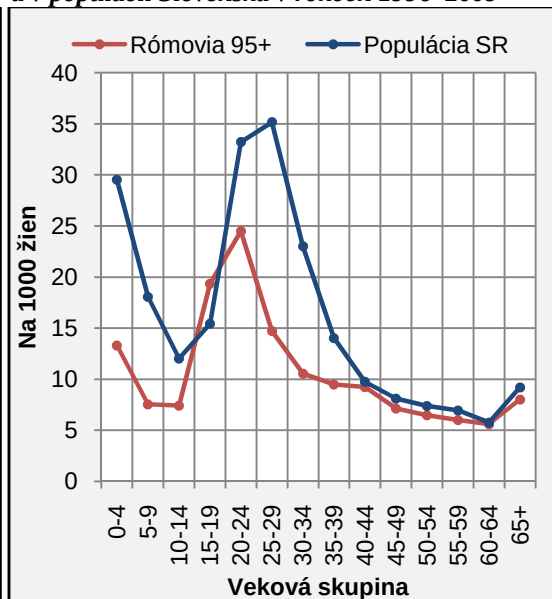
²¹⁰ Do úvahy boli zobrať len tie osoby, ktoré v sčítaní 2001 uviedli prvé a súčasne aj trvalé bydlisko v čase sčítania.

Rovnako aj porovnanie intenzít migračných pohybov podľa veku a pohlavia potvrdzuje celkovo nižšiu migračnú mobilitu osôb z rómskych lokalít. V podstate vo všetkých vekových skupinách bola intenzita migračných pohybov v populácii Slovenska vyššia. Najväčšie rozdiely vznikali v detskom veku do 10 rokov a vo veku 25–34 rokov u mužov a 20–34 u žien. Vo veku nad 40, resp. 45 rokov, kde intenzita vnútornej migrácie je už nižšia sa sledované populácie z pohľadu intenzity migrácie už výraznejšie neodlišovali.

Obr. 155 – Miery vnútornej migrácie mužov podľa veku v rómskych lokalitách 95+ a v populácii Slovenska v rokoch 1996–2009

Obr. 156 – Miery vnútornej migrácie žien podľa veku v rómskych lokalitách 95+ a v populácii Slovenska v rokoch 1996–2009

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

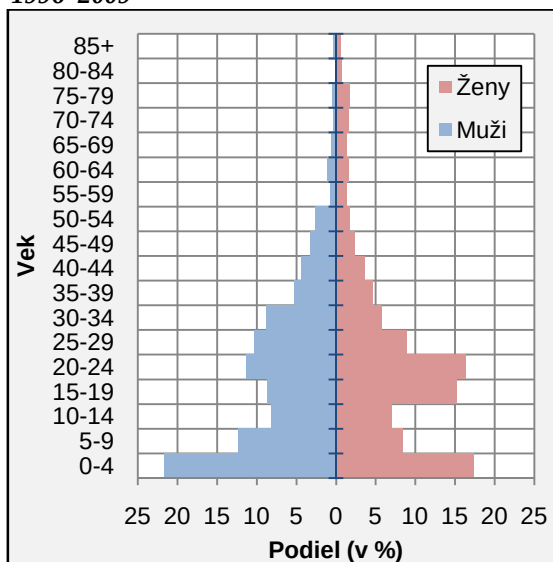
Deti sú v prípade zmeny trvalého bydliska svojím spôsobom len pasívnymi aktérmi a intenzita ich migrácie úzko súvisí s celkovou intenzitou migračných pohybov ich rodičov (rodiča). Vzhľadom na celkovo nižšiu intenzitu migrácie osôb z rómskych lokalít bola aj intenzita migračných pohybov detí do 10 rokov nižšia.

Najvyššiu úroveň dosahovala migrácia mužov i žien v populácii Slovenska vo veku 20–34 rokov. Vysoká mobilita v tomto veku súvisí najmä s hľadaním pracovných príležitostí, riešením bytovej otázky a so zakladaním rodiny. V prípade mužov z rómskych lokalít sú však šance na získanie zamestnania veľmi nízke. Výraznejšie by tento stav nezmenilo ani sťahovanie sa za prácou. Navyše vzhľadom na zlé finančné podmienky, nedostupnosť bývania je trvalé presťahovanie pre skupinu osôb zo segregovaných osád takmer nedostupnou životnou stratégiou. V prípade zakladania rodiny platí, že väčšinou sa sťahuje nevesta k svojmu manželovi, preto ani táto príčina nezohrávala u mužov významnejšiu úlohu. Na druhej strane práve tento dôvod môže u žien vysvetľovať výrazne zvýšenie intenzity vo veku 15–24 rokov.

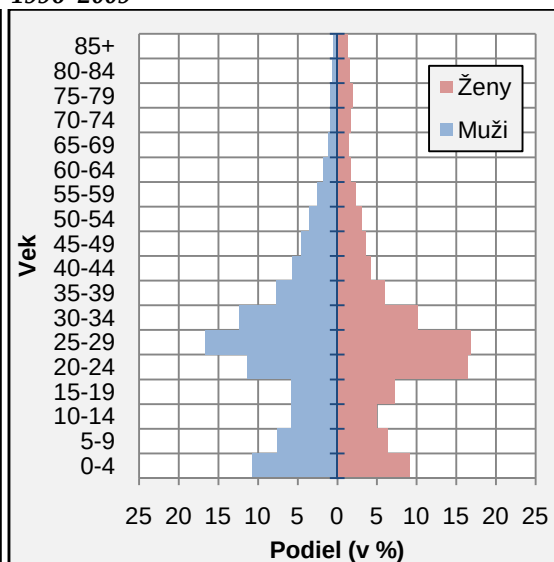
Rozdiely v zložení sťahujúcich sa osôb z a do rómskych lokalít a v rámci Slovenska podľa veku a pohlavia sú výsledkom vyššie spomínaných odlišností v intenzite vnútornej migrácie. Dôležitú úlohu tiež zohráva zloženie podľa veku a štruktúra rodín podľa počtu detí. Práve tieto odchýlky sú dôvodom, prečo pri nízkej miere migrácie tvoria deti vo veku do 5 rokov na celkovom objeme sťahujúcich sa osôb až 20 %. V prípade populácie Slovenska je to len približne 10 %.

Ak vynecháme detskú zložku, potom najčastejšie sa v rómskych lokalitách sťahujú ženy vo veku 15–24 rokov a muži vo veku 20–29 rokov. V prípade vnútornej migrácie na Slovensku dominujú ženy vo veku 20–29 rokov spolu s mužmi vo veku 25–29 rokov.

Obr. 157 – Veková štruktúra migrujúcich mužov a žien z a do rómskych lokalít v rokoch 1996–2009

Obr. 158 – Veková štruktúra migrujúcich mužov a žien v rámci územia Slovenska v rokoch 1996–2009

Zdroj: ŠÚ SR 1996–2009; triedenie a výpočty autor

Určitú predstavu o impulzoch, ktoré vedú k migrácii z a do rómskych lokalít nám ponúkajú dôvody sťahovania uvádzané v hláseniach. Význam tejto analýzy však nie je možné preceňovať. Sťahujúcej osobe nie je umožnené vybrať súčasne viacero dôvodov, aj keby príčin, ktoré viedli k migrácii bolo skutočne viac. Výsledkom je strata informácie a určité skreslenie reality. Okrem toho zoznam dôvodov v hlásení o sťahovaní je pomerne úzky (9 dôvodov), čo sa spolu s vyššie uvedeným nedostatkom prejavuje aj v pomerne častom uvádzaní kategórie tzv. iných dôvodov.

V hrubých rysoch môžeme povedať, že rozdiely medzi populáciou Slovenska a rómskych lokalít v zastúpení jednotlivých dôvodov neboli veľké. Obyvateľstvo Slovenska častejšie uvádzalo ako hlavný dôvod migrácie bytové dôvody a naopak menej často nasledovanie rodinného príslušníka. Tieto rozdiely do veľkej miery súviseli s váhou detskej zložky na celkovom objeme migračných pohybov. Na druhej strane sa v rómskych lokalitách potvrdilo nižšie zastúpenie migrácií z pracovných a študijných dôvodov a mierne vyššia váha migrácií z dôvodu sobáša. Týkalo sa to predovšetkým veku 15–24 rokov, kedy približne každá tretia žena uviedla, že sa sťahuje kvôli uzavretiu manželstva.

Z pohľadu vzdialenosti medzi predchádzajúcim a novým bydliskom sa ukázalo, že osoby migrujúce z a do rómskych lokalít sa sťahujú vo väčšine prípadov len na krátke vzdialenosti. V rámci okresu menilo svoj trvalý pobyt takmer 58 % migrantov, pričom z okresu do okresu v rámci toho istého kraja sa sťahovala ďalšia štvrtina migrantov. Migrácie v rámci jedného kraja potom predstavovali viac ako 82 % z celkového objemu. Na úrovni Slovenska bol podiel migrácií na väčšie vzdialenosti o niečo vyšší. Z obce do obce sa v rámci okresu priemerne sťahovalo približne 46 % osôb, pričom medzikrajského sťahovania sa zúčastnila asi štvrtina osôb z celkového objemu vnútornej migrácie.

Štruktúra predchádzajúcich miest trvalého pobytu do určitej miery potvrdila vyššie uvedení skutočnosť o sťahovaní Rómov z mestského prostredia na vidiek. V rokoch 1996–2009 tvorili osoby pochádzajúce z miest až 55 % všetkých prisťahovaných. Vzhľadom na rozmiestnenie rómskych lokalít (pozri obr. 1, s. 29) boli hlavnými centrami emigrácie najmä mestá na východe a juhu Slovenska. Takmer tri štvrtiny z celkového počtu imigrantov pochádzali z Lučenca (17 %), Veľkého Krtíša a na východe z Prešova (21 %), Kežmarku, Revúcej, Starej Ľubovne a Popradu.

Kapitola 14

Možnosti prognózovania rómskej populácie

Riešenie otázok týkajúcich sa budúceho vývoja každej spoločnosti predstavuje jeden z kľúčových momentov jej ďalšieho fungovania. Pod pojmom riešenie však nie je možné si predstaviť len reakciu na vzniknutú alebo vznikajúcu situáciu, prípadne dodatočné odstraňovanie jej dôsledkov alebo dokonca len pasívne prispôsobovanie sa, ale je potrebné ho predovšetkým chápať ako cielený proces spočívajúci v dôkladnom premyslení, plánovaní a včasnej implementácii opatrení, ktoré by zabezpečili kontinuálny vývoj spoločnosti v želanom smere (Kučera, 1998). Ak majú stáť riešenia rómskej problematiky na Slovensku na zmysluplných základoch, musí byť nielen vedecky podložený súčasný stav, ale je dôležité tiež poznať najpravdepodobnejší scenár budúceho vývoja. Poznanie budúceho vývoja rómskej populácie je o to dôležitejšie, ak si uvedomíme, že situácia je natoľko závažná, že jej zmena nemôže nastať v priebehu niekoľkých rokov, ale je to proces, ktorý vyžaduje cielené, zmysluplné, koordinované a viacgeneračné celospoločenské úsilie.

Aj z tohto dôvodu je logickým vyústením našej práce vypracovanie prognózy rómskej populácie. Celkovo sme túto kapitolu rozdelili do dvoch základných častí. Podrobnejšie sa problematikou zostavenia projekčného modelu, jeho vstupov, jednotlivých scenárov a výsledkov budeme venovať v druhej časti. Prvú sme venovali analýze predchádzajúcich odhadov, projekcií a prognóz, na základe ktorých sme si chceli utvoriť obraz o možnostiach a spôsobe prognózovania rómskej populácie v československom priestore.

14.1 Prehľad doterajších prognóz a projekcií Rómov

Praktická potreba riešenia rómskej otázky v Československu vyžadovala poznať nielen aktuálny rozsah rómskej populácie a jej štruktúru, ale aj približnú perspektívu jej ďalšieho vývoja (Srb, 1989). Hlavný problém pri prognózovaní rómskej populácie pred rokom 1990 spočíval najmä v neznalosti ukazovateľov reprodukčného správania. Aj napriek týmto nedostatkom sme pri

tvorbe našej práce narazili na štyri odhady²¹¹ (resp. projekcie, prognózy) vývoja rómskeho obyvateľstva v Československu.

Prvý vypracovali na začiatku 70. rokov Srb a Vomáčková (1971). Odhad vývoja rómskej populácie v Československu pre roky 1970–2000 vychádzal z údajov získaných zo súpisu Ministerstva vnútra z roku 1966 a súpisov Rómov uskutočnených v rokoch 1967 a 1968 Štátnym úradom štatistickým. Tie okrem informácií o počte osôb priniesli tiež informácie o hrubých mierach úmrtnosti, pôrodnosti a tým aj prirodzenom prírastku. Vzhľadom na nedostupnosť údajov o špecifických mierach plodnosti, úmrtnosti a tiež vekovom zložení rómskej populácie nebolo možné využiť klasické prognostické metódy. Odhad sa tak opieral o vývoj prirodzeného prírastku a predpokladaný pyramídálny charakter vekovej štruktúry. Pre obdobie rokov 1971–1975 autori odhadli, že hrubá miera prirodzeného prírastku v rómskej populácii Česka sa bude pohybovať na hodnotách 23,9 ‰ a na Slovensku 23,5 ‰. Táto disproporcía s vyššou váhou na strane Česka bola podmienená vstupnými rozdielmi na konci 60. rokov, kedy z vyššie uvedených súpisov vyplývalo, že miera prirodzeného prírastku bola v priemere vyššia v západnej časti krajiny. V druhej polovici 70. a v 80. rokoch sa predpokladalo, že v populácii Rómov žijúcich v Českej republike dôjde k výraznejšiemu poklesu hodnôt prirodzeného prírastku, a to ročne o 0,5 ‰, kým na Slovensku by každoročný pokles mal dosahovať úroveň 0,3 ‰. Uvedené rozdiely mali popisovať postupnú diferenciaciu reprodukčného správania rómskej populácie na Slovensku a v Českej republike. Napríklad v roku 1980 rozdiel v hrubej miere prirodzeného prírastku mal dosahovať už 2 ‰ (v Česku 20 ‰, na Slovensku 22 ‰). Od tohto obdobia sa v ďalšom vývoji reprodukčného správania uvažovalo nad pozvoľným približovaním reprodukčného správania Rómov v oboch republikách, ktoré malo vyvrcholiť vyrovnanými hrubými mierami prirodzeného prírastku v roku 1990 na úrovni 15 ‰. Táto miera bola následne aplikovaná až do roku 2000. V celom prognózovanom období sa nebrala do úvahy vnútorná ani zahraničná migrácia. Na druhej strane však boli vypočítané dva základné varianty. Rozdiel medzi nimi spočíval v zohľadňovaní procesu asimilácie. Stupeň asimilácie a jeho vývoj bol odhadnutý na základe porovnania údajov zo súpisov 1966–1968, a to porovnaním absolútneho a prirodzeného prírastku. Čisté prírastky nezodpovedali prirodzenej reprodukcii, ktorá bola vyššia. Tento rozdiel potom bol považovaný za výsledok asimilácie Rómov do majoritnej spoločnosti (Srb, 1989). Mieru asimilácie (integrácie) určili pre Slovensko na jednu polovicu z ročného prírastku a pre Českú republiku na jednu tretinu. Celkový prírastok Rómov na Slovensku potom napríklad pre rok 1990 bol odhadovaný na 7,5 ‰ a pre Česko na 10 ‰ (Srb, Vomáčková, 1971).

Podľa výsledkov odhadu Srba a Vomáčkovej (1971) by v roku 2000 žilo na Slovensku bez procesu asimilácie necelých 300 tisíc Rómov, pričom v prípade zohľadnenia integračných procesov by sa počet Rómov pohyboval na úrovni niečo viac ako 223 tisíc. Podiel Rómov z celkovej populácie Slovenska by predstavoval 4,1–5,5 % v závislosti od variantu odhadu.

Ďalšia projekcia vznikla v roku 1973. V čase jej prípravy ešte neboli dostupné údaje zo sčítania 1970, preto bolo potrebné odhadnúť nielen počet a vekové zloženie rómskej populácie

²¹¹ Zoznam odhadov, projekcií (prognóz) nie je úplný. Pracujeme len s tými, ktorých výsledky sme mali k dispozícii. Napríklad Srb (1989) uvádza, že v roku 1986 vypočítal Výskumný ústav oblastného plánovania v Bratislave Odhad vývoja cigánskeho obyvateľstva v okresoch a krajoch SSR do roku 2000, no podrobnejšie informácie sa nám nepodarilo získať.

v Československu, ale tiež špecifické miery plodnosti a úmrtnosti (Srb,1989). V. Srb, autor projekcie, vytvoril tri varianty vývoja mier plodnosti a úmrtnosti, ktoré následne medzi sebou kombinoval, aby získal celkovo šesť výsledných variant projekcie.

Tab. 61 – Varianty ukazovateľov hlavných komponentov vstupujúcich do odhadu počtu Rómov v ČSSR v rokoch 1970–2020 (odhad 1973)

Ukazovateľ	Variant I	Variant II	Variant III
Úhrnná plodnosť	5,10	3,58	2,52
e ₀ Muži	64,5	67,0	67,5
e ₀ Ženy	69,7	73,4	75,8

Zdroj: Srb (1989)

Samotná projekcia bola skonštruovaná len pre rómsku populáciu celého Československa na obdobie rokov 1970–2020. V roku 2010 by sa tak počet Rómov v závislosti od rôznych variant projekcie mal pohybovať od 490 tis. (nízka plodnosť, nízka úmrtnosť) až po 876 tis. (vysoká plodnosť, nízka úmrtnosť). Podľa stredného variantu by v bývalom Československu malo žiť v roku 2010 necelých 623 tis. (Srb, 1989). Vzhľadom na skutočnosť, že údaje zo sčítania 1970 ešte neboli v čase tvorby projekcie dostupné, autor sa mýlil v niektorých vstupných predpokladoch. Predovšetkým počet Rómov, ktorý stanovil na 300 tis. osôb, sa ukázal ako nadhodnotený. Okrem toho sa nenaplnil ani predpoklad o prevahe rómskych žien.

V roku 1973 vznikla ešte jedna projekcia. Tá vychádzala zo zásad OSN a jej autorom bol opäť Vladimír Srb. Prvý variant (nízky) vychádzal pre rok 1970 s hodnotou prirodzeného prírastku 25‰, pričom každý rok bol znižovaný o 0,5‰ až do roku 2020. Druhý (stredný) variant hodnotu prirodzeného prírastku ponechal po celé prognózované obdobie na úrovni 25 ‰. Posledný tretí variant (vysoký) predpokladal, že prirodzený prírastok rómskej populácie sa bude až do roku 1995 každoročne zvyšovať o 0,2‰. Pre obdobie rokov 1996–2020 sa počítalo so zvyšovaním o 0,1‰. V roku 2020 by tak hrubá miera prirodzeného prírastku dosahovala hodnotu 32‰. V roku 2010 by tak v Československu žilo podľa nízkeho variantu 538,5 tis. Rómov. Podľa vysokého by to bolo až takmer 934 tis., pričom stredný počítal s niečo viac ako 805 tis. rómskych osôb (Srb, 1989).

14.1.1 Prognóza rómskej populácie v Československu 1980–2005

Sčítanie v roku 1980 prinieslo ďalšie dôležité údaje o rómskom obyvateľstve v Československu, ktoré sa následne stali predpokladom pre vypracovanie prognózy pre obdobie rokov 1980–2005. Autorkou prognózy bola Květa Kalibová (1990). Základným vstupným údajom pre výpočet prognózy boli počty Rómov podľa pohlavia a jednotiek veku zo sčítania ľudu 1980. Z výsledkov sčítaní 1970 a 1980 boli formulované aj hypotézy vývoja hlavných demografických procesov vstupujúcich do prognózy. Vo všeobecnosti sa v prognóze predpokladalo, že rómska populácia ako populácia vyznačujúca sa extenzívnou formou reprodukčného správania musí prejsť postupnou premenou charakteru reprodukcie, čo sa odzrkadlí v postupnom približovaní reprodukčných charakteristík rómskej a nerómskej populácie (Kalibová, 1990).

Z funkcie pravdepodobnosti prežitia odhadnutej na základe údajov zo sčítaní boli zostavené úmrtnostné tabuľky. V 70. rokoch sa podľa nich stredná dĺžka života pri narodení u rómskych

mužov pohybovala na úrovni 55,3 rokov a u žien 59,5 roku. Do roku 2005 autorka prognózy predpokladala zlepšenie úmrtnostných pomerov a tým aj zvýšenie hodnôt tohto ukazovateľa na úroveň 61 rokov pre mužov a 66 rokov pre ženy. Intenzita úmrtnosti prezentovaná funkciou pravdepodobnosti prežitia v jednoročných vekových skupinách bola v prognózovanom období postupne znižovaná v päťročných krokoch.

Rovnako aj plodnosť rómskych žien bola odhadnutá na základe výsledkov sčítaní 1970 a 1980. Spätným posúvaním vekových skupín zo sčítania 1980 pri použití funkcie pravdepodobnosti prežitia medzi rokmi 1970 a 1980 boli odhadnuté počty narodených rómskych detí v rokoch 1971–1980 (Kalibová, 1990). Podľa týchto údajov by sa hrubá miera reprodukcie rómskych žien na začiatku 70. rokov pohybovala na úrovni 3,0, čo by približne zodpovedalo úhrnnej plodnosti 6 detí na jednu ženu. Okolo roku 1980 sa hrubá miera reprodukcie odhaduje už len na 2,3. Pri predpoklade rovnomerného znižovania úrovne plodnosti by hrubá miera reprodukcie rómskej populácie dosahovala v roku 2005 približne 1,4 (Kalibová, 1990).

Rozloženie intenzity plodnosti podľa veku bolo uskutočnené na základe typológie vypracovanej Pavlíkom (1972). Pri výpočte prognózy bol použitý len jeden najpravdepodobnejší variant. Hlavné výsledky prognózy zobrazuje tab. 62.

Tab. 62 – Prognóza počtu Rómov v ČSSR v rokoch 1980–2005

Rok	Počet obyvateľov			Absolútne prírastky		
	Muži	Ženy	Spolu	Muži	Ženy	Spolu
1970	111 207	108 347	219 554	*	*	*
1980	146 639	141 801	288 440	35 432	33 454	68 886
1985	164 676	158 956	323 632	18 037	17 155	35 192
1990	185 473	178 805	364 278	20 797	19 849	40 646
1995	201 983	200 441	402 424	16 510	21 636	38 146
2000	225 552	223 100	448 652	23 569	22 659	46 228
2005	249 149	245 831	494 980	23 597	22 751	46 348

Zdroj: Kalibová (1990)

14.1.2 Prognózy rómskej populácie po roku 1990 v Českej republike

Pre hodnotenie procesu prognózovania rómskej populácie v Českej republike sme po roku 1990 mali k dispozícii dve projekcie vypracované autorským kolektívom Langhamrová, Fiala (2003, 2008). Vzhľadom na skutočnosť, že sa tieto projekcie od seba odlišujú len v niektorých detailoch, budeme ich hodnotiť spoločne.

Vzhľadom k absencii podrobnejších údajov boli obidve projekcie počítané v päťročných krokoch. V prvej prognóze z roku 2003 bol za prah stanovený rok 1990, pričom druhá projekcia začínala už rokom 1980. Prognózované obdobie zahŕňalo roky 1981–2050, resp. 1991–2050. Vstupný údaj o počte Rómov žijúcich v Českej republike bol získaný z evidencie národných výborov z roku 1989. Základný rozdiel medzi projekciami spočíval v spôsobe získania vstupnej vekovej štruktúry rómskej populácie. Kým v prvej projekcii bola veková štruktúra odhadnutá na základe údajov o obyvateľstve rómskej národnosti zo sčítania 1991 (Langhamrová, Fiala, 2003), pre druhú projekciu bola táto vstupná charakteristika prognózovaná na základe predpokladaného stredného scenára vývoja plodnosti a úmrtnosti po roku 1980. Druhý rozdiel

v sledovaných projekciách spočíval vo výstupoch. Kým prvá projekcia z roku 2003 mala len jeden variant, druhá projekcia z roku 2008 obsahovala až 5 variantov. Okrem toho veľký rozdiel medzi projekciami spočíval tiež v predpokladanom vývoji intenzity plodnosti a úmrtnosti. Kým druhý prepracovaný model menil intenzitu a charakter úmrtnostných pomerov a plodnosti počas celého prognózovaného obdobia, v prvej projekcii Langhamrová a Fiala (2003) stanovili, že po roku 2021 sa až do konca prognózovaného obdobia intenzita plodnosti a úmrtnosti rómskej populácie nebude meniť, a teda úhrnná plodnosť a stredná dĺžka života pri narodení zostanú rovnaké.

Pre vývoj úmrtnostných pomerov autori projekcie predpokladali, že tento bude podobný celej populácii Českej republiky, ale s určitým časovým oneskorením. Úroveň oneskorenia bola určená na základe informácie o intenzite dojčenskej úmrtnosti rómskej a českej populácie. Hlavná príčina, prečo autori použili tento spôsob odhadu úmrtnostných charakteristík, spočívala v skutočnosti, že práve dojčenská úmrtnosť predstavovala jediný spoľahlivý údaj charakterizujúci proces úmrtnosti rómskej populácie.²¹² Na základe tejto koncepcie dospeli Langhamrová, Fiala (2003) k záveru, že úmrtnostné pomery rómskej populácie v Českej republike v polovici 80. rokov zodpovedali úmrtnosti celej populácie Česka v druhej polovici 50. rokov. Vzhľadom na dĺžku prognózovaného obdobia pre budúci vývoj úmrtnostných charakteristík použili modifikovaný stredný variant projekcie ČSÚ (Langhamrová, Fiala, 2008).

V prípade plodnosti príprava vstupných údajov a scenárov jej vývoja vychádzala z podobného princípu. Plodnosť rómskych žien sa má vyvíjať podobne ako plodnosť írskych žien, ktoré ešte v 70. rokoch mali úhrnnú plodnosť približne na úrovni 4 detí. Na druhej strane si však Langhamrová a Fiala (2008) uvedomovali, že rozdiel medzi írskymi a rómskymi ženami existuje v rozložení mier plodnosti podľa veku. Preto vychádzali z predpokladu, že plodnosť rómskych žien v prvej polovici 80. rokov bola síce približne rovnaká ako plodnosť žien v Írsku o 12 rokov skôr, ale jej rozloženie podľa veku modifikovali podľa údajov Kalibovej (1990). Intenzita a charakter plodnosti rómskych žien sa bude postupne približovať plodnosti žien Írska, za súčasnej premeny plodnosti írskych žien podľa charakteru súčasnej plodnosti žien Holandska.²¹³

Vzhľadom na nedostupnosť spoľahlivých údajov o migrácii Rómov a určité indície, že intenzita a tým aj objem rómskej migrácie sa po roku 1989 výrazne znížili (pozri napr. Vaňo, 2002), bola projekcia konštruovaná bez migrácie.

Početná veľkosť rómskej populácie v prvých dvoch projekčných krokoch pre roky 1985 a 1990 bola korigovaná údajmi z evidencie národných výborov. Po roku 1990 boli vypracované celkovo tri scenáre budúceho vývoja plodnosti a úmrtnosti.²¹⁴ Vo všetkých sa predpokladalo postupné znižovanie intenzity plodnosti a postupné zlepšovanie úmrtnostných pomerov.

²¹² Úroveň dojčenskej úmrtnosti pre rómsku populáciu v Československu zisťovali krajské ústavy národného zdravia z poverenia Ministerstva zdravotníctva (pozri napr. Finková, 1988; Kalibová, 1989).

²¹³ Langhamrová a Fiala (2008) tento krok odôvodňujú tým, že plodnosť holandských žien je pomerne stabilná a je možné usudzovať, že v tejto populácii došlo k ukončeniu presunu plodnosti žien do vyššieho veku, čo robí z Holandska „vzor“ pre vývoj plodnosti ostatných európskych populácií v prvej polovici 21. storočia, u ktorých tieto zmeny ešte nenastali.

²¹⁴ Pre obdobie rokov 1981–1990, kedy zmyslom projekcie bolo odhadnúť vekovo-pohlavnú štruktúru za použitia počtu osôb známych z evidencie národných výborov, sa použili stredné scenáre vývoja plodnosti a úmrtnosti.

V prípade stredného scenára bolo časové oneskorenie úmrtnosti a plodnosti ponechané počas celého prognózovaného obdobia.²¹⁵ Ďalšie dva scenáre, rýchly a pomalý, predpokladali rýchlejšie resp. pomalšie približovanie sa charakteristík úmrtnosti a plodnosti ako v strednom scenári. V prípade pomalého scenára by stredná dĺžka života rómskej populácie rástla pomalšie ako v prípade populácie Českej republiky a časové oneskorenie v charaktere plodnosti by postupne narastalo (Langhamrová, Fiala, 2008).

V prípade rýchlych scenárov by plodnosť rómskych žien už v budúcom desaťročí dosiahla úroveň plodnosti írskych žien a stredná dĺžka života pri narodení by po roku 2050 dosahovala rovnaké hodnoty ako populácia Českej republiky. Naopak pri pomalom raste by sa úroveň plodnosti i úmrtnosti rómskej populácie v roku 2050 pohybovala približne na úrovni, ktorú dosahovalo Írsko, resp. Česká republika na prelome tisícročí.

Kombináciou týchto troch scenárov vývoja plodnosti a úmrtnosti bolo zostavených celkovo 5 variantov projekcie v rokoch 1990–2050. Minimálny variant kombinoval rýchly pokles plodnosti a pomalý rast strednej dĺžky života pri narodení, pričom maximálny variant bol jeho opakom, kedy autori predpokladali pomalý pokles plodnosti a dynamické zlepšovanie úmrtnostných pomerov. Tieto varianty Langhamrová a Fiala (2008) považovali za najmenej pravdepodobné. Preto k nim vypočítali ešte ďalšie dva. Variant konvergenzie predpokladal rýchly pokles plodnosti a rýchly rast strednej dĺžky života pri narodení a variant divergenzie bol jeho opakom.

Vzhľadom na charakter vstupných údajov sa Langhamrová a Fiala (2008) podujali publikovať výstupy len v grafickej podobe. Na začiatku 21. storočia by podľa ich výsledkov malo žiť v Českej republike približne 200 tisíc Rómov. Pri rýchlom a strednom tempe poklesu plodnosti by sa ich počet priblížil v roku 2050 k hranici 250 tisíc, pri pomalšom poklese by presiahol hranicu 300 tisíc (Langhamrová, Fiala, 2008). Prognózované zmeny v reprodukčnom správaní sa odrazia aj v charaktere vekového zloženia rómskej populácie. Kým v roku 1990 podiel osôb do 20 rokov dosahoval hranicu 50%, do roku 2050 klesne na 20–25% (podľa variantu prognózy). Podiel osôb starších 65 rokov sa naopak má zvýšiť z necelých 4 % na 15–25% (Langhamrová, Fiala, 2008).

14.1.3 Prognóza rómskeho obyvateľstva na Slovensku do roku 2025

Prognóza bola zostavená Vaňom (2002) pre obdobie rokov 2002–2025 v troch variantoch: nízky, stredný a vysoký. Prahom prognózy je koniec roka 2001 (31.12.).

Prvý a základný problém, ktorý musel autor vyriešiť, bolo získať vstupné údaje o počte a vekovo-pohlavnom zložení rómskej populácie na Slovensku na začiatku 21. storočia. V dôsledku neexistencie týchto údajov pre celú rómsku populáciu boli odvodené na základe prognózy ex-post. Východiskovými boli údaje zo sčítania ľudu v roku 1980 a koncovým rok 2001. Podľa tejto prognózy by na Slovensku malo žiť na konci roku 2001 necelých 380 tis. Rómov (Vaňo, 2002).

²¹⁵ V praxi to znamenalo, že charakteristiky úmrtnosti rómskej populácie kopírovali vývoj úmrtnostných pomerov populácie Českej republiky s 28-ročným oneskorením a v prípade plodnosti to bolo kopírovanie plodnosti írskych žien s 12-ročným oneskorením (Langhamrová, Fiala, 2008).

Základným predpokladom vo všetkých troch variantoch vývoja plodnosti rómskych žien na Slovensku bolo postupné znižovanie rozdielov medzi rómskym a nerómskym obyvateľstvom (Vaňo, 2002). Vysoký scenár úhrnnej plodnosti predpokladal pre celé prognózované obdobie jej stagnáciu na úrovni 2,25–2,30 detí na ženu, čo by znamenalo, že k zmenšeniu rozdielov v intenzite plodnosti dôjde len v prípade, že sa zvýši plodnosť žien Slovenska. V strednom a nízkom variante autor prognózy počítal s poklesom intenzity plodnosti na úroveň dvoch detí (stredný), resp. 1,73 dieťaťa na ženu (nízky variant) do roku 2025 (Vaňo, 2002).

Podobne ako v prípade plodnosti aj v procese úmrtnosti vo všetkých troch variantoch sa predpokladalo znižovanie jej intenzity. Rozdiel medzi jednotlivými scenármi bol len v dynamike tohto poklesu a tým aj v dynamike zvyšovania strednej dĺžky života pri narodení. Najväčší pokles úmrtnosti sa predpokladá v nízkom variante, kde stredná dĺžka života pri narodení by mala vzrásť do roku 2025 na hodnoty, ktoré dosahovala celá populácia Slovenska na začiatku 21. storočia. Stredný scenár poklesu predpokladal približne rovnaké tempo znižovania intenzity úmrtnosti, akého sme svedkami v celej populácii Slovenska. V prípade vysokého variantu by síce došlo v prognózovanom období k poklesu úmrtnosti, ale jeho dynamika by bola nižšia, ako sa očakáva v celej populácii Slovenska (Vaňo, 2002).

Z pohľadu migračných pohybov prognóza predpokladá, že intenzita zahraničnej migrácie je v rómskej populácii veľmi nízka a ani v budúcnosti nedôjde k výraznejším zmenám. Z tohto dôvodu zahraničná migrácia nevstupovala do jednotlivých projekčných krokov počas celého prognózovaného obdobia (Vaňo, 2002).

Kombináciou vstupných parametrov boli vytvorené tri základné prognostické scenáre. Nízky variant (integračný) počíta so zrýchleným tempom integrácie a tým aj znižovania intenzity plodnosti a zlepšovania úmrtnostných pomerov (nízky variant plodnosti a úmrtnosti). Stredný variant (zotrvačný) predpokladá pokračovanie pomalého tempa integrácie, a teda pomalšieho tempa poklesu plodnosti a zvyšovania strednej dĺžky života pri narodení (stredný scenár plodnosti a úmrtnosti). Posledný, vysoký (segregačný) scenár, predstavuje model počítajúci so spomalením až zastavením tempa integrácie rómskeho obyvateľstva do nerómskej spoločnosti, čo by sa prejavilo aj v charaktere plodnosti a úmrtnosti (Vaňo, 2002). Z tohto pohľadu autor prognózy za najpravdepodobnejšie scenáre vývoja rómskej populácie na Slovensku stanovil nízky a stredný, pričom to, ktorý z nich sa viac bude približovať realite, je podľa Vaňu (2002) podmienené predovšetkým intenzitou integrácie.

Jednotlivé varianty sa snažili tiež zohľadniť markantné rozdiely v reprodukčnom správaní medzi Rómami žijúcimi integrované v spoločnosti majoritnej (nerómskej) populácie a skupinami Rómov, ktorí žijú segregovane v osadách alebo častiach obcí.

Základným výsledkom prognózy je skutočnosť, že počet Rómov sa aj napriek klesajúcej plodnosti a úmrtnosti bude naďalej zvyšovať. Najväčšie prírastky sa odhadujú okolo roku 2015, no po tomto roku sa ich počet bude znižovať. V roku 2025 by podľa stredného variantu prognózy malo žiť na Slovensku 520 tis. Rómov (10% populácie Slovenska). Okrem zvyšovania počtu Rómov však dôjde podľa výsledkov prognózy aj k postupnému starnutiu rómskej populácie. Index starnutia by mal v prognózovanom období vzrásť viac ako štvornásobne, avšak ani v roku 2025 ešte nebude dosahovať hodnoty, ktoré boli typické pre populáciu Slovenska na začiatku 21. storočia (Vaňo, 2002).

Tab. 63 – Základné vstupné predpoklady prognózy rómskeho obyvateľstva na Slovensku, 2005–2025

Rok	Stredný variant			Nízky variant			Vysoký variant		
	Úhrnná plodnosť	e ₀ muži	e ₀ ženy	Úhrnná plodnosť	e ₀ muži	e ₀ ženy	Úhrnná plodnosť	e ₀ muži	e ₀ ženy
2005	2,27	63,43	68,04	2,23	63,73	68,35	2,30	63,10	67,64
2010	2,20	63,94	69,32	2,11	64,77	70,35	2,29	63,15	68,30
2015	2,14	65,01	70,83	1,98	66,43	72,46	2,28	63,75	69,24
2020	2,07	66,30	72,37	1,85	68,22	74,65	2,27	64,49	70,12
2025	2,01	67,53	74,00	1,73	70,07	77,08	2,26	65,09	71,09

Zdroj: Vaňo (2002)

14.2 Prognóza Rómov na Slovensku v rokoch 1981–2030

Populačný vývoj predstavuje stochastický proces, ktorého miera neurčitosti je v dôsledku jeho zložitej vonkajšej i vnútornej podmienenosti veľmi veľká (Kučera, 1998). Každá prognóza, ktorá vo svojich predpokladoch zahŕňa ľudské konanie a rozhodovanie, a teda aj populačná prognóza, je spojená s veľkou dávkou neistoty (Vaňo ed., 2002). Proces prognózovania rómskej populácie je o to problematickejší, keď si uvedomíme, že pre prípravu vstupných parametrov a scenárov vývoja jednotlivých procesov vstupujúcich do prognózy nie sú a ani v minulosti v podstate neboli dostupné všetky potrebné údaje.

Proces prognózovania predstavuje pomerne komplikovanú činnosť, ktorá sa vo všeobecnosti vyznačuje niekoľkými špecifikami a úskaliami. Táto skutočnosť je o to závažnejšia, ak je naším cieľom pripraviť prognózu rómskeho obyvateľstva na Slovensku. Aj preto považujeme za dôležité najprv z metodologického hľadiska bližšie priblížiť základné čiastkové etapy vedúce k zostaveniu projekčného modelu a vypracovaniu populačnej prognózy a poukázať na problémy, ktoré bolo potrebné vyriešiť. V konečnom dôsledku podrobný popis celého procesu predstavuje jeden z dôležitých atribútov umožňujúcich vytvoriť si predstavu o kvalite prognózy a z nej získaných výsledkov.

14.2.1 Potreba prognóz rómskeho obyvateľstva

Situácia určitej časti rómskej populácie na Slovensku zostáva aj napriek dlhodobej snahe viacerých zainteresovaných strán naďalej veľmi problematická a jej zlepšenie je podmienené vonkajšou intervenciou. Najmä v prostredí segregovaných rómskych osád nie je v silách ich obyvateľov, aby svojpomocne dokázali zlepšiť svoje postavenie. Na druhej strane je potrebné podotknúť, že úspešnosť akýchkoľvek krokov je úzko spätá s kvalitou a dostupnosťou relevantných informácií. Z tohto pohľadu vznikla po roku 1990 špecifická situácia, kedy údaje založené na slobodnej deklarácii rómskej národnosti nezodpovedajú skutočnosti z pohľadu predpokladaného rozsahu rómskej populácie a údaje etnického pôvodu nie je možné z právneho hľadiska zbierať a vyhodnocovať. Jednoducho povedané, v súčasnosti nemáme ani základný údaj o tom, koľko vlastne žije na Slovensku Rómov, odhliadnuc od toho, že nepoznáme zloženie celej rómskej populácie, jej reprodukčné správanie a pod. Táto situácia umožňuje, že v spoločenskom diskurze sa do popredia dostávajú nepodložené, neodborné a často aj účelové

informácie o početnom rozsahu rómskeho obyvateľstva na začiatku 21. storočia a jej „katastrofickom“ vývoji v najbližšom období. V druhom prípade sa často operuje s predpokladom vzniku majoritného postavenia rómskej menšiny, čo je dávané do súvislosti predovšetkým s všeobecne negatívne vnímanou vysokou plodnosťou všetkých rómskych žien. Tieto nepresné odhady však ovplyvňujú nielen verejnú mienku na území Slovenska, ale dostávajú sa aj na stránky viacerých odborných publikácií a periodík. Pravdepodobne najčastejšie citovaným odhadom²¹⁶ je práca Liégois (1995), ktorá predpokladá, že na Slovensku žije 480–520 tisíc Rómov.²¹⁷ Ešte horšie však vyznieva, že viaceré domáce i medzinárodné inštitúcie vo svojich správach uvádzajú, že do roku 2050 by podiel Rómov na celej populácii Slovenska mohol presiahnuť hranicu 35 % (UNDP, 2005) alebo dokonca do roku 2060 by sa rómska populácia mala stať väčšinovou (napr. Svetová banka, S.P.A.C.E – INEKO 2002, Svetová banka, 2005). Údaj o nadpolovičnom zastúpení Rómov na Slovensku navyše pravdepodobne pochádza z májového vydania renomovaného časopisu *The Economist* (2001), čo navonok pridáva na „vierohodnosti“ týchto odhadov.²¹⁸

Okrem toho, že po roku 1990 nedokážeme z oficiálnych údajov ani približne stanoviť počet a vývoj rómskeho obyvateľstva na Slovensku, veľký význam odborne pripravených populačných prognóz a projekcií spočíva aj v korekcii vyššie spomínaných nereálnych odhadov.

Nereálnosť vyššie prezentovaných odhadov pre počet Rómov žijúcich na Slovensku na začiatku 21. storočia môžeme dokázať aj bez vypracovania populačnej prognózy pomocou pomerne jednoduchého výpočtu. Podľa údajov zo špeciálneho súpisu uskutočneného pri sčítaní 1980 žilo na Slovensku necelých 200 tisíc Rómov. Mierne vyšší počet priniesla evidencia národných výborov. Podľa nej v roku 1980 bolo v jej systéme registrovaných niečo viac ako 203 tisíc Rómov. Oba zdroje údajov sa síce vyznačovali určitým podhodnotením a nezachytili pravdepodobne určitú časť rómskej populácie, predovšetkým integrované žijúce osoby, ktoré nepotrebovali pomoc od národných výborov, no rozsah tohto podhodnotenia pravdepodobne nepresahoval 10–15 %. Z tohto dôvodu mohlo na začiatku 80. rokov žiť na Slovensku nanajvýš 225 tisíc Rómov. V prípade, že by v roku 2000 malo obývať Slovensko 500 tisíc Rómov, musel by prirodzený prírastok²¹⁹ za dve desaťročia predstavovať 275 tisíc osôb. Celkovo však objem prirodzeného prírastku na Slovensku medzi rokmi 1981 a 2000 predstavoval necelých 467 tisíc osôb, čo znamená, že Rómovia by sa na ňom museli podieľať takmer 60 %. V súlade s týmito údajmi by pri počte 680 tisíc Rómov na Slovensku musel prirodzený prírastok byť výlučne saturovaný rómskou populáciou. V prípade tretinového podielu na prirodzenom prírastku populácie Slovenska, by počet Rómov v roku 2000 dosahoval hodnotu 380 tisíc, čo približne zodpovedá odhadovanému počtu Rómov podľa práce Vaňa (2002).

²¹⁶ Tieto údaje používajú viaceré medzinárodné inštitúcie, ako je napr. Svetová banka, UNDP a pod.

²¹⁷ Autor v tomto smere dopĺňa, že tabuľka na s. 33, resp. 34, z ktorej je tento údaj citovaný, sa snaží priniesť „stabilné“ hodnoty dlhodobého charakteru. Túto skutočnosť však viacerí pravdepodobne prehliadajú a operujú s touto informáciou ako s číslom platným pre prvú polovicu 90. rokov.

²¹⁸ *The Economist* (2001). *Europe's Spectral Nation* (May 10). „In Slovakia, Gypsies make up over 10% of the population. Their birth rate is so high, and that of other Slovaks so low, that they might even become a majority in the country by 2060.“ dostupné z WWW: <http://www.uwec.edu/geography/Ivogeler/w111/articles/roma.htm>

²¹⁹ Rómska populácia na Slovensku bola s najväčšou pravdepodobnosťou dlhodobo migračne stratová, predovšetkým emigráciou veľkého počtu Rómov do Českej republiky. Preto ani v sledovanom období nepredpokladáme, že by rómska populácia zaznamenala výraznejšie populačné prírastky prostredníctvom imigrácie. Rozsah emigrácie však nie je možné vyčíslieť. Môžeme predpokladať, že po roku 1990 došlo k postupnému utlmeniu objemu migračných tokov zo Slovenska do Česka, preto pracujeme s hypotézou o migračne uzavretej rómskej populácii.

14.2.2 Vymedzenie základných pojmov

Problematika rómskej populácie je v prostredí Slovenska vnímaná vo všeobecnosti veľmi citlivo. Asi najčastejšie sa z pohľadu demografie do popredia dostáva plodnosť rómskych žien a s ňou úzko spojený populačný vývoj rómskej menšiny. Ako sme spomenuli vyššie, veľmi častým styčným bodom týchto diskusií je negatívne vnímaná vysoká intenzita plodnosti, výrazné populačné prírastky a dynamické zvyšovanie počtu Rómov. Výsledkom týchto nepodložených a stereotypne prijímaných predstáv je formovanie rôznych „katastrofických“ scenárov o budúcom vývoji a to najmä v kontexte vzájomného pomeru rómskej a nerómskej populácie. Výrazne k tejto situácii napomáhajú aj rôzne „zaručené“ odhady, ktoré sa žiaľ dostávajú aj na stránky odborných štúdií a často sa s nimi dokonca pracuje ako s údajmi zodpovedajúcimi realite.

V súvislosti s týmto problémom je potrebné spomenúť, že často sme svedkami nielen v laickom, ale aj v odbornom prostredí so zamieňaním pojmov projekcia, prognóza a odhad. Často sú vnímané a pristupuje sa k nim ako ku synonymám. Práve neznalosť týchto rozdielov potom prináša viacero problémov v hodnotení vypovedajúcej schopnosti prezentovaných údajov.

Vo všeobecnosti môžeme povedať, že populačné odhady predstavujú v širšom poňatí akýkoľvek odhad počtu obyvateľov a jeho štruktúr do budúcnosti alebo minulosti, ktoré nie sú priamym výsledkom štatistického zisťovania (Pavlík, Rychtaříková, Šubrtová, 1984).

Ako prognózu podľa Kučeru (1998) chápeme výpoveď o očakávanom a v čase vzniku prognózy najpravdepodobnejšom budúcom vývoji sledovaného javu, ktorá je „nepodmienená“ a založená na základe vedeckého poznania. Hlavný rozdiel oproti projekcii potom spočíva práve v nepodmienenosti. Kým prognóza sa snaží o maximálne priblíženie k realite budúceho vývoja, projekcia predstavuje výpoveď vytvorenú na základe dopredu stanovených predpokladov bez nároku na ich reálnosť.

Pod pojmom prognózovanie potom chápeme zložitý proces logicky nadväzujúcich postupov, ktorých výsledkom je vznik prognózy. Dôležitou podmienkou tohto procesu je prechod od reálneho systému k modelu na základe princípu abstrakcie (Kučera, 1998). Odhliadame od nepodstatných, alebo málo podstatných znakov a vlastností systému, čím ho zjednodušujeme a umožňujeme jeho lepšie uchopenie a následný návrat späť k realite.

V súlade s definíciou prognózovania ako súhrnného procesu je možné podľa Kučeru (1998) hovoriť o celkovo siedmich etapách: vymedzenie systému, popis a analýza systému, konštrukcia projekčného modelu, prognóza parametrov, uskutočnenie projekčných výpočtov, prezentácia výsledkov a hodnotenie prognózy. V nasledujúcej časti sa pokúsime tieto etapy naplniť a bližšie popísať v kontexte populačnej prognózy a prognózovania rómskeho obyvateľstva na Slovensku.

14.2.3 Vymedzenie reprodukčného systému

Úvodnou etapou procesu prognózovania je vymedzenie systému, v rámci ktorého budeme prognózovať budúci vývoj. Hlavnou snahou v tomto bode je identifikácia podstatných prvkov a väzieb systému tak, aby bol čo najlepšie vystihnúť mechanizmus a súvislosti sledovaného vývoja (Kučera, 1998).

V prípade populačnej prognózy rómskeho obyvateľstva na Slovensku a definovania reprodukčného systému je dôležité najprv jasne vymedziť, čo budeme pod rómskou populáciou chápať. Vstupom pre prognózu sú údaje zo sčítania ľudu z roku 1980.

Vzhľadom na charakter vstupných údajov a spôsob ich získania potom môžeme povedať, že pod prognózovanou rómskou populáciou chápeme skupinu osôb, ktorú pri sčítaní v roku 1980 sčítací komisári označili ako obyvateľov cigánskeho pôvodu. Po roku 1989 sa pod rómskym obyvateľstvom myslí skupina osôb, ktoré sa sami hlásia k rómskej národnosti, resp. im príslušnosť k rómskej menšine (rómskemu etniku) prisudzuje okolie. Takéto kombinované vymedzenie na základe etnickej príslušnosti a národnosti²²⁰ zo sebou prináša niekoľko úskalí predovšetkým v dátovej základni, no na druhej strane má výhodu v tom, že pravdepodobne pokrýva celú rómsku populáciu na Slovensku a neobmedzuje sa len na osoby rómskej národnosti. Navyše umožňuje pracovať s informáciami mimo rámec oficiálnych údajov poskytovaných Štatistickým úradom SR.

Vymedzenie reprodukčného systému cestou jeho rozčlenenia na jednotlivé kohorty (resp. generácie) a prípadne čiastkové subpopulácie v prípade rómskej populácie naráža na niekoľko problematických bodov súvisiacich s podmienkou homogenity, dostatočnej početnosti týchto elementárnych zložiek systému a dostupnosti potrebných údajov.

Najčastejšie používaným rozdelením prognózovanej populácie je jej rozčlenenie na základe veku a pohlavia. V našom prípade sme vzhľadom na vstupné údaje rómsku populáciu rozdelili do jednoročných vekových skupín podľa pohlavia a jednotiek veku (0–95+ rokov). Takto určená východisková demografická štruktúra k 31. 12. 1980 zároveň predstavuje základné prvky systému. Vzhľadom na veľkosť predmetnej populácie a nedostupnosť potrebných údajov sme k ďalšej dezagregácii (napr. na základe rodinného stavu, vzdelania, stupňa integrácie) nepristúpili. Uvedomujeme si, že najmä v prípade posledného menovaného znaku strácame určitú časť informácií, ktoré sme sa však aspoň čiastočne snažili nahradiť zohľadnením týchto rozdielov pri tvorbe scenárov vývoja plodnosti a úmrtnosti rómskej populácie.

Vzťahy medzi jednotlivými prvkami systému zodpovedajú príslušným komponentom vývoja, teda pôrodnosti a úmrtnosti. Väzby spojené s procesom plodnosti spájajú potom ženy v reprodukčnom veku s narodenými deťmi v danom roku. Väzby vyjadrujúce proces úmrtnosti jednotlivých kohort je možné vyjadriť ako spojenie každého prvku systému so sebou samotným (Kučera, 1998). Vonkajšie väzby systému na jeho okolie však nie sú saturované prostredníctvom zahraničnej migrácie, pretože pri príprave prognózy predpokladáme, že intenzita a objem migrácie rómskeho obyvateľstva sa výrazne znížila a nebude predstavovať dôležitý prvok systému. Tvorba prognózy bez migrácie je na druhej strane tiež rezignáciou na neexistenciu údajov o tomto demografickom procese. Explicitne sa tak do prognostického modelu dostáva predpoklad o migračnej uzavretosti rómskej populácie na Slovensku v prognózovanom období.

²²⁰ Pojem etnicita a národnosť v tomto prípade nie sú chápané ako totožné pojmy. Zaujímavou z tohto pohľadu je skutočnosť, že oficiálne vládne politiky chápu Róma ako občana, spoluobčana, ktorý je za Róma považovaný väčšinovým obyvateľstvom (pozri napr. Vláda SR, 2008), no Štatistický úrad SR na druhej strane pojmy národnosť a etnicita považuje za totožné a údaje vyhodnocuje len za osoby, ktoré sa hlásia k rómskej národnosti (Marcinčin, Marcinčinová, 2009).

14.2.4 Popis, analýza reprodukčného systému a prognóza parametrov konštrukčného modelu

Druhá etapa prognózovania má za úlohu získať a významovo utriediť informácie o doterajšom vývoji prognózovanej populácie a odhaliť prvky vývojovej stability (Kučera, 1998). Cieľom tejto časti bude overiť si správnosť vymedzeného reprodukčného systému a vytvoriť vhodné informačné podmienky pre určenie parametrov prognózy zahŕňajúce výber vhodných ukazovateľov a ich výpočet. Práve tie sú kľúčom pre ďalšiu etapu – konštrukciu projekčného modelu a najmä jej časti venujúcej sa prognóze hodnôt jeho parametrov. Vzhľadom na úzku prepojenosť medzi popisom, analýzou a prognózou komponentov reprodukčného systému v prípade prognózovania rómskej populácie budeme tieto etapy popisovať súčasne v nasledujúcej časti práce.

Vo všeobecnosti môžeme situáciu v súvislosti s relevantnými štatistickými informáciami, ktoré nám umožňujú hodnotiť reprodukčné správanie a demografické štruktúry rómskej populácie na Slovensku, označiť ako značne nepriaznivé. V roku 1980 sme zo sčítania ľudu poznali len početnosť a štruktúru prognózovanej populácie podľa jednotiek veku (interval 0–95+) a pohlavia. Na tomto mieste je však potrebné upozorniť na niektoré problémové oblasti spojené so vstupnými údajmi o počte Rómov. Podľa sčítania ľudu 1980 bolo na území Slovenska spísaných takmer 200 tis. Rómov. Viacerí autori (napr. Vaňo, 2001; Vaňo, Haviarová, 2001) považujú tento údaj do určitej miery za podhodnotený, a to najmä z dôvodu nezachytenia veľkej časti integrovane žijúcej rómskej populácie. Miera tohto podhodnotenia by podľa nich nemala prekročiť 15 %. Na druhej strane Kalibová (1990) uvádza, že počty Rómov podľa evidencie národných výborov sú do určitej miery nadhodnotené. Tento predpoklad odôvodňuje územnou mobilitou Rómov a snahou národných výborov počet Rómov umelo zvyšovať napr. z dôvodu finančných podpor venovaných na riešenie rómskej problematiky. Preto predpokladá, že skutočný počet Rómov sa bude pohybovať niekde v rozmedzí údajov získaných zo sčítania ľudu 1980 a evidencie národných výborov, a to pravdepodobne bližšie k údajom zo sčítania (Kalibová, 1990). Oba názory na početnú veľkosť rómskej populácie na Slovensku na prahu prognózy boli zohľadnené. V prvom prípade sme počet Rómov navýšili na 225 tisíc osôb, pričom ich zloženie podľa veku a pohlavia korešpondovalo s údajmi získanými pri sčítaní 1980. Vzhľadom na malý rozdiel v počte Rómov medzi evidenciou národných výborov (203,4 tis. osôb) a sčítaním ľudu 1980 (199,9 tis. osôb) sme ako vstup prognózy ponechali údaje zo sčítania. Výsledkom nášho prístupu je vznik dvoch výsledkov pre každý variant prognózy, ktoré tak môžu znázorňovať eventuálne rozpätie hodnôt sledovaných znakov získaných z prognózy.²²¹

Z dôvodu neuznania rómskej národnosti ako samostatnej národnosti neboli po druhej svetovej vojne zvlášť triedené demografické udalosti za túto populáciu. Táto skutočnosť znamená, že na prahu prognózy nepoznáme predchádzajúci vývoj jej reprodukčného správania v potrebnom rozsahu, čo výrazne obmedzuje našu snahu konštruovať si predstavu o budúcom vývoji na základe analýz predchádzajúceho stavu. Určité predstavy si dokážeme vytvoriť len na

²²¹ Môžeme povedať, že boli v podstate vypočítané dve prognózy rómskeho obyvateľstva, každá v troch variantoch. Jediný rozdiel však medzi nimi spočíval v početnej veľkosti prognózovanej populácie na začiatku prognózy. Ostatné charakteristiky a parametre jednotlivých procesov vstupujúcich do prognózy zostali rovnaké.

základe odhadov vypracovaných Kalibovou (1989, 1990, 1991). Autorka pomocou porovnania údajov zo sčítaní ľudu 1970 a 1980 dokázala odhadnúť intenzitu plodnosti a úmrtnosti v celej rómskej populácii Československa. Tieto odhady potom predstavovali v našej prognóze základné vstupné informácie o reprodukčnom správaní Rómov v 70. rokoch a umožnili následnú tvorbu jednotlivých scenárov vývoja jej hlavných demografických procesov. Uvedené komplikácie nielen zvyšujú náročnosť spracovania prognózy, ale súčasne ovplyvňujú aj jej presnosť.

14.2.5 Popis, analýza a prognóza plodnosti

Štandardne používaný kohortne komponentný projekčný model v prípade plodnosti pracuje s vekovo špecifickými mierami, ktoré prezentujú intenzitu tohto reprodukčného procesu (Kučera, 1998). Ako sme uviedli vyššie, pre rok 1980 sme disponovali len odhadom úhrnnej plodnosti pre celú populáciu rómskych žien v Československu (pozri Kalibová, 1990). Priemerne pre roky 1981–1985 sa predpokladalo, že na jednu rómsku ženu bude pripadať 4,33 dieťaťa. Údaje zo sčítaní 1970 a 1980 však ukázali, že intenzita plodnosti rómskych žien na Slovensku bola vyššia ako plodnosť Rómiek v Českej republike (Srb, 1988). Z tohto dôvodu by aj vstupná hodnota úhrnnej plodnosti mala byť o niečo vyššia. V súlade s rozdielmi v intenzite plodnosti medzi všetkými slovenskými a českými Rómami zo sčítania 1980 bola hodnota úhrnnej plodnosti rómskych žien na Slovenska stanovená na 4,62 dieťaťa na ženu.

Druhý problém v spojitosti s plodnosťou spočíval v jej rozložení podľa veku. Kalibová (1990) vo svojej práci využila typológiu Pavlíka (pozri napr. Pavlík, 1972) založenú na percentuálnych príspevkoch jednotlivých vekových skupín k celkovej plodnosti. Ako sme však uviedli v kapitole o plodnosti rómskych žien, ukazuje sa, že rozloženie mier plodnosti podľa veku je vzhľadom na odlišný charakter zakladania rodiny veľmi atypické. Aj z tohto dôvodu sme autorkou navrhované rozloženie nahradili rozložením získaným za nami sledované populácie rómskych lokalít. K tomuto rozhodnutiu nás navyše primäla aj skutočnosť, že odhad špecifických mier plodnosti v práci Kalibovej (1990) je zostavený len pre päťročné vekové skupiny. Okrem toho sa ukázalo, že úroveň plodnosti žien z rómskych lokalít (95+) približne zodpovedala predpokladanej intenzite plodnosti všetkých rómskych žien na Slovensku zo začiatku 80. rokov.

Analýza údajov získaných zo sčítaní ľudu 1970 a 1980 a vývoj konečnej plodnosti žien rómskej národnosti potvrdzujú nástup a postupné prehĺbovanie zmien v reprodukčnom správaní. Tie sú predovšetkým výsledkom vedomého obmedzovania plodnosti v rámci postupného presadzovania sa procesu demografickej revolúcie. Analogicky na základe vývoja v populáciách, ktoré už ukončili demografickú revolúciu, môžeme predpokladať, že ani rómska nebude výnimkou a tieto zmeny v reprodukčnom správaní budú ďalej pokračovať a nedôjde k ich zastaveniu či dokonca k spätnému navráteniu predchádzajúceho charakteru reprodukcie. Základným predpokladom vo všetkých troch scenároch vývoja plodnosti je jej postupný pokles. Rozdiel medzi jednotlivými variantmi spočíva v dynamike tohto vývoja. Najväčšie zmeny v procese plodnosti predpokladá nízky variant. V prípade, že by sa plodnosť rómskych žien na Slovensku vyvíjala podľa tohto scenára, priemerný počet detí na jednu ženu by klesol do roku 2010 na 2,4 dieťaťa na ženu a na konci prognózovaného obdobia v roku 2030 by dosahoval

1,7 dieťaťa. Naopak vysoký variant predpokladá najnižšiu dynamiku poklesu plodnosti rómskych žien, kedy v roku 2010 by hodnota úhrnnej plodnosti dosahovala takmer 2,9 dieťaťa a v roku 2030 by to bolo ešte stále viac ako 2,1 dieťaťa. V strednom variante predpokladáme, že plodnosť rómskych žien poklesne na približne 3 deti na začiatku 21. storočia, do roku 2010 sa zníži na úroveň 2,6 dieťaťa a na konci prognózovaného obdobia bude dosahovať približne 1,9 dieťaťa na ženu.

Pre odhad úrovne plodnosti rómskych žien pre koniec 20. a začiatok 21. storočia sme použili údaje pochádzajúce z prác Garassy (2000) a Haviarová (2001) a tiež informácie získané z nášho terénneho výskumu v čiastočne integrovaných osadách na Spiši, kde sa úhrnná plodnosť pohybovala na úrovni 2,5–3,1 dieťaťa na ženu. Zaujímavosťou je, že veľmi podobné hodnoty úhrnnej plodnosti rómskych žien (približne 3,1 dieťaťa) v bývalom Československu pre obdobie rokov 2001–2005 odhaduje vo svojej práci Kalibová (1990). Na druhej strane sa náš predpoklad výraznejšie odchyľuje od úrovne plodnosti použitej v prognóze vypracovanej Vaňom (2002). Podľa nej by úhrnná plodnosť rómskych žien na Slovensku v roku 2005 mala dosahovať približne 2,3 dieťaťa na ženu a do roku 2025 by mala klesnúť na úroveň 1,72 resp. 2,25 podľa variantu prognózy.

Okrem poklesu intenzity plodnosti v podstate vo všetkých vekových skupinách bol do jednotlivých scenárov zakomponovaný aj predpoklad o zmene jej rozloženia podľa veku. Ten vychádzal z poklesu plodnosti vo vyššom veku (najmä nad 30 rokov) ako výsledku ďalšieho vedomého obmedzovania veľkosti rodiny. Na druhej strane ho tvoril pokles plodnosti u -nášťročných dievčat za súčasného zvyšovania váhy najmä 20–24 ročných žien. Výsledkom týchto predpokladov bude nielen pokles hodnôt úhrnnej plodnosti, ale aj zmena charakteru kriviek plodnosti a tým aj zastúpenia jednotlivých vekových skupín na celkovej intenzite plodnosti.

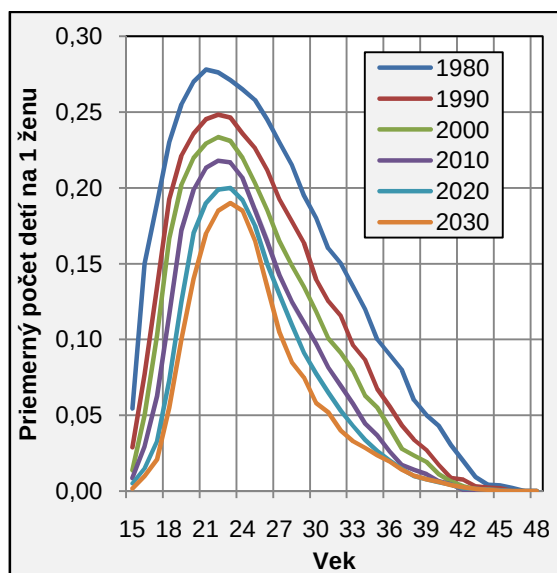
Dôležitým prvkom pri tvorbe prognostického scenára bolo zahrnutie predpokladu postupného znižovania dynamiky poklesu intenzity plodnosti. Najväčší medziročný pokles hodnôt úhrnnej plodnosti sa predpokladá v prvých rokoch prognózovaného obdobia. Je to predovšetkým výsledok pomerne veľkého priestoru na premenu reprodukčného správania. Na druhej strane v 90. rokoch predpokladáme mierne znižovanie tejto dynamiky ako dôsledok postupného vyčerpania priestoru na najvýraznejšie zmeny. Do úvahy je potrebné tiež vziať makrospoločenský vývoj. Po roku 1989 sa situácia rómskej populácie vo všeobecnosti preukázateľne výrazne zhoršila. Výsledkom toho je aj postupné sťahovanie určitej časti rómskej populácie z miest na vidiek, do segregovaných lokalít a tiež prehlbovanie izolácie existujúcich rómskych lokalít. Nakoniec nesmieme zabúdať ani na pomerne štedrú sociálnu pomoc, ktorej výška do určitej miery závisí od veľkosti rodiny.²²²

Súčasťou procesu tvorby prognózy plodnosti rómskych žien bola tiež priebežná kontrola získaných výsledkov v súvislosti s plnením vopred stanovených predpokladov. V praxi to znamenalo vyhodnotiť každý projekčný krok z pohľadu vývoja celkovej intenzity, hlavných

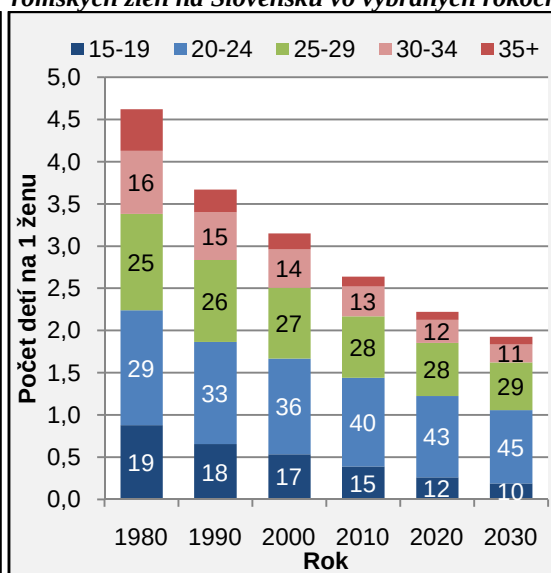
²²² V roku 2004 došlo na Slovensku k výraznému zníženiu sociálnych dávok (pomoci v hmotnej núdzi). Tie boli dovtedy vyrátavané na každú dospelú osobu a každé závislé dieťa. To znamenalo, že vyšší počet detí sa automaticky odzrkadlil aj vo vyšších dávkach. Od januára 2004 však sociálne dávky reflektujú len tri kategórie počtu detí: nula, jedno až štyri a viac ako štyri. Podľa Filadelfiovej, Gerberyho a Škoblu (2006) sociálne dávky poberali viac ako tri štvrtiny rómskej populácie.

vekových skupín, v ktorých sa predpokladajú najväčšie zmeny a tiež celkového rozloženia plodnosti podľa veku, a to všetko v konfrontácii s charakterom plodnosti celej populácie Slovenska. Výsledkom viacsmernej kontroly je potom predpoklad, že v strednom variante prognózy sa plodnosť rómskych žien svojou intenzitou a charakterom na konci prognózovaného obdobia priblíži plodnosti žien Slovenska zo začiatku 90. rokov.

Obr. 159 – Predpokladaný vývoj mier plodnosti (stredný variant) rómskych žien na Slovensku vo vybraných rokoch

Obr. 160 – Predpokladaný vývoj hodnôt úhrnnej plodnosti a príspevkov vekových skupín na celkovú intenzitu plodnosti (stredný variant, v %) rómskych žien na Slovensku vo vybraných rokoch

Zdroj: výpočty autor

14.2.6 Popis, analýza a prognóza úmrtnosti

Intenzita úmrtnosti rómskej populácie na Slovensku je vo všeobecnosti vyššia, ako je tomu v celej populácii Slovenska. Podľa údajov z úmrtnostných tabuliek vypočítaných Kalibovou (1989) by stredná dĺžka života pri narodení u rómskych mužov dosahovala 55,3 roku a u žien 59,5 roku. Úmrtnostná tabuľka však prezentuje úmrtnostné pomery celej rómskej populácie v Československu. Zohľadňujúc charakter rómskej populácie v Českej republike a na Slovensku a tiež údaje o dojčenskej úmrtnosti, kde úroveň úmrtnosti v prvom roku života bola podľa evidencie zdravotníckych zariadení u Rómov v Česku približne o 10 ‰ nižšia (23,9 ‰ oproti 34,8 ‰ na Slovensku), sme hodnoty strednej dĺžky života pri narodení pre rómsku populáciu Slovenska mierne znížili. Navyše ako sme uviedli vyššie, priebeh kriviek pravdepodobnosti úmrtia u mužov i žien podľa úmrtnostných tabuliek vypočítaných Kalibovou (1989) mal približne od školského veku až do 35 rokov do určitej miery atypický priebeh. Veľmi vysoká intenzita úmrtnosti v tomto veku bola pravdepodobne zapríčinená určitou disproporciou v početnosti príslušných vekových skupín medzi sčítaniami 1970 a 1980. Aj samotná autorka nevyklučuje únik Rómov z evidencie v roku 1980, čo by sa následne prejavilo zhoršením úmrtnostných pomerov (Kalibová, 1990). V dôsledku toho bol priebeh pravdepodobnosti úmrtia podľa veku u mužov i žien upravený podľa charakteru úmrtnosti populácie Slovenska v druhej polovici 40. rokov. Práve v tomto období dosahovala stredná dĺžka života pri narodení približne rovnaké hodnoty ako rómska populácia v Československu v 70. rokoch. V praxi to

znamenal upraviť intenzitu úmrtnosti v problematických vekových skupinách, ponechať intenzitu úmrtnosti rómskej populácie v mladšom veku²²³ a mierne zvýšiť intenzitu úmrtnosti vo vyššom veku. Predpokladaná stredná dĺžka života pri narodení by u rómskych chlapcov po týchto úpravách dosahovala hodnotu 54 rokov a u dievčat 58,4 rokov. Rozdiel v porovnaní s celou populáciou Slovenska tak predstavoval približne 12,8 rokov u mužov a 15,8 rokov u žien. Najviac sa na tomto rozdieli podieľali v mužskej časti najmladšie vekové skupiny do 4 rokov, ktorých horšie úmrtnostné pomery znižovali strednú dĺžku života o približne 2,5 roku (20%). Druhým významným vekovým intervalom bol vek 10–35 rokov, v ktorom vyššia intenzita úmrtnosti rómskych mužov zapríčinila zníženie strednej dĺžky života o takmer 5,2 roku (40%). Práve v týchto vekových skupinách predpokladáme najväčšie zlepšovanie úmrtnostných pomerov.

Podobne aj u žien bola najväčšia váha rozdielov v intenzite úmrtnosti sústredená v najmladších vekových skupinách. Vyššia úmrtnosť vo veku 0–3 rokov predstavovala približne 2,1 roku (13%) z rozdielu medzi rómskou populáciou a populáciou Slovenska. V ďalších vekových skupinách, s výnimkou veku 4–8 rokov a nad 80 rokov, boli príspevky k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení vyššie ako v prípade mužov, preto sme aj v prognózovanom období predpokladali rovnomernejšie rozložené znižovania intenzity úmrtnosti podľa veku ženy.

V dôsledku veľkých rozdielov bude proces úmrtnosti a jeho ďalší vývoj zohrávať pri zostavení prognózy rómskeho obyvateľstva na Slovensku oveľa väčšiu úlohu ako u populáciách, v ktorých je intenzita úmrtnosti nižšia. Veľký rozdiel medzi úmrtnosťou Rómov a populácie Slovenska súčasne predstavuje veľký priestor na jej ďalšie zlepšovanie. Veľký potenciál na znižovanie intenzity úmrtnosti sme v našich úvahách zohľadnili tým, že vo všetkých troch variantoch predpokladáme jej postupné znižovanie. Rozdiel medzi jednotlivými variantmi vývoja úmrtnosti spočíva v dynamike týchto zmien.

Najvýraznejšie zlepšenie úmrtnostných pomerov a tým aj zvýšenie hodnôt strednej dĺžky života predpokladáme v nízkom variante. Ak by vývoj úmrtnosti v prognózovanom období prebiehal podľa tohto scenára, stredná dĺžka života pri narodení by sa u mužov zvýšila z hodnoty 54 rokov na 67,2 rokov (rok 2010) a 71,8 rokov na konci prognózovaného obdobia. Rómski muži by tak úroveň strednej dĺžky života pri narodení populácie Slovenska v roku 2010 (71,6 rokov) dosiahli až v roku 2030. Rozdiel v strednej dĺžke pri narodení by sa medzi oboma populáciami zmenšil z počiatočných 12,7 rokov na 4,5 roku. V prípade rómskych žien by hodnota strednej dĺžky života pri narodení podľa nízkeho variantu vzrástla z 58,3 rokov na 72,8 rokov (rok 2010), pričom na konci prognózovaného obdobia by sa mohli Rómky dožívať 77,8 rokov. Ak to porovnáme s populáciou Slovenska, rozdiel takmer 16 rokov by sa do roku 2010 znížil na 6 rokov.

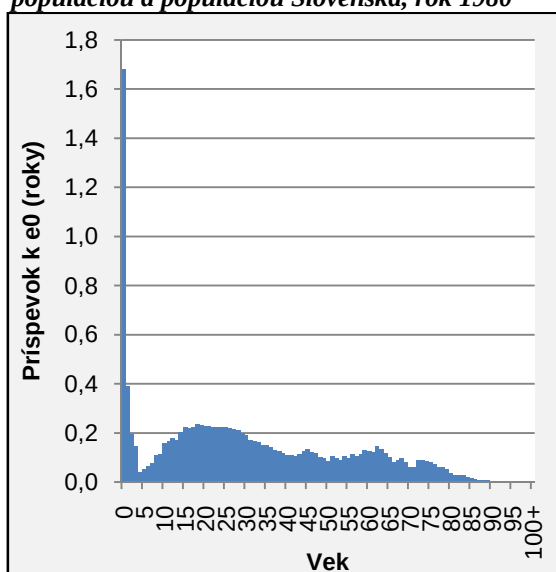
Podľa stredného scenára vývoja úmrtnosti by stredná dĺžka života pri narodení rómskych mužov vzrástla do roku 2010 na 65,7 rokov a na konci prognózovaného obdobia by mohla dosahovať 69,9 rokov. U žien stredný scenár predpokladá do roku 2010 zvýšenie na 71,6 rokov,

²²³ Kvocient dojčenskej úmrtnosti v populácii Slovenska v rokoch 1945–1949 dosahoval u chlapcov hodnoty 120–180 ‰ (v roku 1947 to bolo 126 ‰) a u dievčat 100–154 ‰ (v roku 1947 približne 107 ‰). Pre rómskych chlapcov sme vzhľadom na údaje zo zdravotníckych zariadení predpokladali, že v roku 1980 bude dojčenská úmrtnosť na úrovni 48 ‰ a u dievčat 42 ‰.

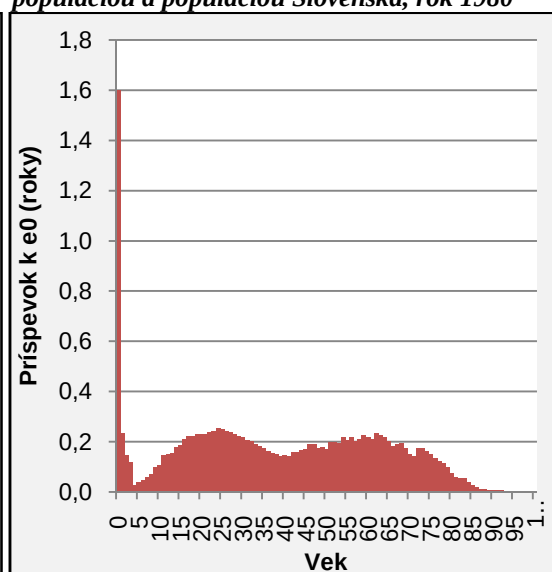
pričom na konci prognózovaného obdobia by sa mali novonarodené dievčatá šancu dožiť 76,2 roku. Hodnoty strednej dĺžky života pri narodení rómskych mužov a žien by v roku 2030 podľa tohto variantu približne zodpovedali populácii Slovenska v polovici 90. rokov.

Vo vysokom scenári predpokladáme najnižšiu dynamiku zlepšovania úmrtnostných pomerov v rómskej populácii. Výsledkom sú aj najnižšie hodnoty strednej dĺžky života pri narodení. V roku 2010 by tento ukazovateľ úmrtnosti u mužov dosahoval približne 64 rokov a u žien 70 rokov. Do konca prognózovaného obdobia by počet rokov, ktoré by sa mohli dožiť práve narodené osoby, vzrástol na 67,5 rokov u mužov a takmer 74,3 rokov u žien. Podľa vysokého scenára by rómska populácia v roku 2030 mala približne rovnaké stredné dĺžky života pri narodení ako populácia Slovenska v druhej polovici 80. rokov.

Obr. 161 – Príspevky k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení mužov medzi rómskou populáciou a populáciou Slovenska, rok 1980

Obr. 162 – Príspevky k rozdielom strednej dĺžky života pri narodení žien medzi rómskou populáciou a populáciou Slovenska, rok 1980

Pozn. Priebeh kriviek pravdepodobnosti úmrtia Rómov podľa veku bol upravený. Pozri text.

Zdroj: Kalibová (1991), výpočty autor

14.2.7 Konštrukcia projekčného modelu a projekčné výpočty

Výsledný projekčný model by mal byť identický s vymedzeným reprodukčným systémom. Stav každej populácie, jej početná veľkosť a štruktúra podľa veku a pohlavia sú v každom okamihu určené jej počiatočným stavom a správaním reprodukčného systému medzi počiatočným a sledovaným okamihom (Kučera, 1998).

Prognóza rómskeho obyvateľstva v rokoch 1981–2030 bola zostavená pomocou klasicky používaného kohortne komponentného modelu populačného vývoja v troch variantoch. Uvedená metóda spočíva na rozdelení prognózovanej populácie do skupín podľa veku a pohlavia, ktoré sú následne posúvané v čase za pôsobenia úmrtnosti a migrácie. Tretiu zložku reprodukcie vstupujúcej do prognostického modelu predstavuje plodnosť, ktorej intenzita v interakcii s prognózovanou vekovou štruktúrou žien v reprodukčnom veku vytvára v každom kroku prognózy počet narodených detí. Tie sú následne rozdelené podľa pohlavia a vystavené pôsobeniu úmrtnostných pomerov a migračných pohybov. V súlade s týmto zjednodušeným popisom môžeme konštrukciu projekčného modelu rozdeliť do troch základných krokov:

1. nájdenie elementárneho operátora pre posun žijúcich v dokončenom veku (x) na počet žijúcich v dokončenom veku ($x+1$),
2. definovanie operátora pre výpočet počtu narodených detí podľa pohlavia a ich prevod na počet žijúcich osôb v prvom roku života,
3. zostavenie výsledného popisu fungovania reprodukčného systému pomocou elementárnych operátorov.

Podrobne je táto problematika uvedená v práci Kučeru (1998), a preto sa matematickým popisom jednotlivých funkcií a ich vzťahov nebudeme v našej práci zaoberať.

Vlastnými parametrami projekčného modelu sú teda koeficienty prežitia medzi dvomi dokončenými rokmi vypočítané z úmrtnostných tabuliek, vekovo špecifické miery plodnosti, ukazovateľ feminity a podiel medzi tabuľkovým počtom žijúcich v prvom roku života a koreňom tabuľky života (úmrtnostnej tabuľky).

Prah prognózy rómskeho obyvateľstva na Slovensku predstavuje koniec roku 1980, pričom prognózované obdobie ohraničujú roky 1981 a 2030. Z tohto hľadiska je pripravená prognóza určitým špecifikom, pretože jej podstatnú časť predstavuje v podstate prognóza ex-post (roky 1981–2010) a len obdobie rokov 2011–2030 je v podstate prognózou v pravom slova zmysle.

14.2.8 Základné výsledky prognózy

Pri interpretácii výsledkov prognózy je potrebné mať neustále na zreteli skutočnosť, že každá výpoveď o budúcom vývoji je v menšej či väčšej miere zaťažená neurčitou a má teda pravdepodobnostný charakter (Burcin, Kučera, 2003). V prípade prognózy rómskej populácie je potrebné túto skutočnosť zohľadňovať o to viac, keď si spätne uvedomíme, aké problémy bolo potrebné pri jej zostavovaní riešiť. Aj preto výsledky prognózy predstavujeme oveľa častejšie vo všetkých troch variantoch, ako je zaužívaná prax. Na druhej strane z dôvodu prehľadnosti prezentujeme predovšetkým výsledky prognózy, ktorá vychádzala z početne upravenej rómskej populácie.²²⁴

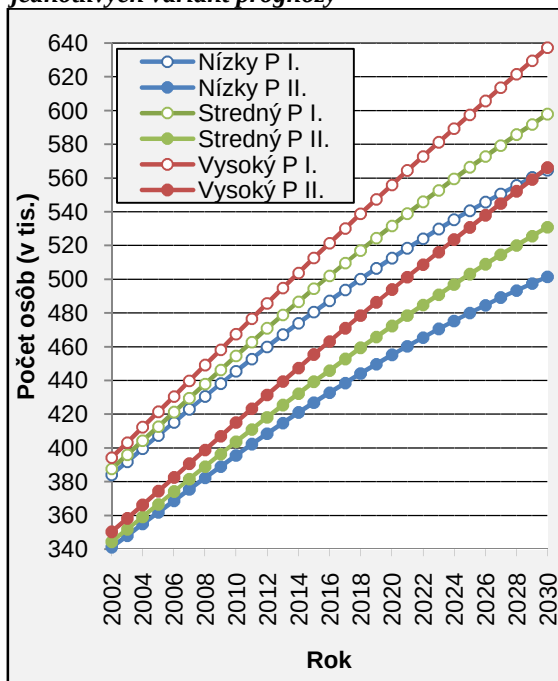
Počas celého prognózovaného obdobia predpokladáme, že počet Rómov sa podľa všetkých troch scenárov bude postupne zvyšovať. Podľa nízkeho variantu prognózy by v roku 2010 malo žiť na Slovensku približne 445 tis. Rómov, podľa stredného 455 tis. a podľa vysokého variantu 467 tis. Do roku 2030 by sa počet Rómov mal zvýšiť podľa stredného variantu na takmer 600 tis., kým v nízkom variante predpokladáme 565 tis. a vo vysokom 637 tis. Ak by sme vychádzali z rómskej populácie podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1980, potom by podľa stredného variantu prognózy žilo na Slovensku v roku 2010 približne 404 tis. a v roku 2030 takmer 531 tis. Rómov.

Pomerne veľké prírastky počtu Rómov v najbližších dvoch desaťročiach budú najmä výsledkom veľmi mladej vekovej štruktúry rómskej populácie v kombinácii so síce klesajúcou, ale stále pomerne vysokou intenzitou plodnosti. V absolútnom vyjadrení sa počet žien v reprodukčnom veku bude počas celého prognózovaného obdobia neustále zvyšovať. Kým na začiatku 80. rokov bolo vo veku 15–49 rokov približne 51 tis. žien, na začiatku 21. storočia podľa stredného variantu prognózy ich počet prekročí hranicu 100 tis. a na konci prognózovaného obdobia bude v reprodukčnom veku už 160 tis. rómskych žien. Podobný vývoj

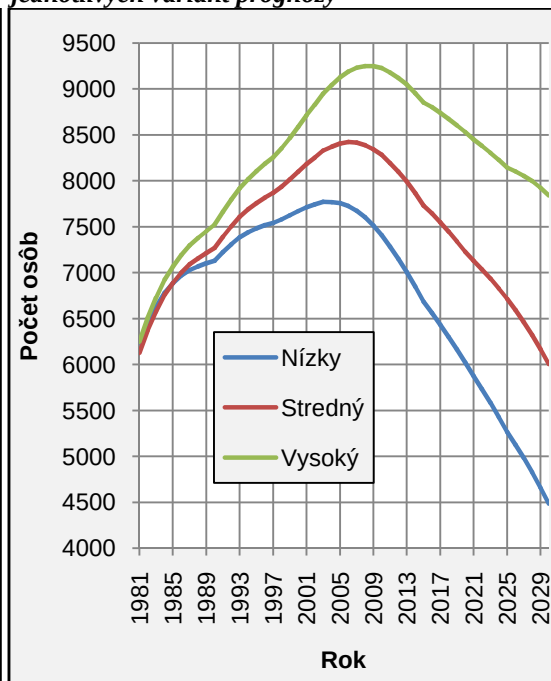
²²⁴ Podrobné výsledky oboch prognóz a ich troch variantov sú uvedené v prílohe práce.

predpokladáme aj u žien vo veku najvyššej plodnosti (18–30 rokov). V roku 1980 počet žien v tomto veku predstavoval niečo viac ako 26 tis. osôb. V roku 2005 by ich podľa stredného variantu prognózy malo byť viac ako 50 tis. a v roku 2030 viac ako 66 tis. Aj napriek dynamickému nárastu počtu žien v reprodukčnom veku predpokladáme, že po roku 2008 postupne vo všetkých troch variantoch prognózy dôjde k poklesu prirodzených prírastkov. Najväčšie prirodzené prírastky by podľa nízkeho scenára dosahovala rómska populácia v roku 2003, kedy by ročne pribúdalo približne 7,7 tis. osôb, v strednom variante by vrchol vznikol o tri roky neskôr na úrovni 8,4 tis. a vo vysokom variante v roku 2008, pričom objem prirodzeného prírastku by predstavoval 9,2 tis. osôb. V nízkom a strednom variante sa dokonca počty osôb, ktoré prirodzenou menou každoročne pribudnú, znížia pod úroveň, ktorú rómska populácia dosahovala podľa prognózy na začiatku 80. rokov. Postupný pokles intenzity plodnosti sa aj napriek nárastu počtu žien v reprodukčnom veku prejaví v podobe mierne klesajúceho počtu narodených detí. Vrchol počtu narodených detí podľa stredného variantu prognózy dosiahne rómska populácia v rokoch 2007–2010, kedy sa ročne narodí viac ako 10,7 tisíc detí. Po roku 2010 bude počet narodených postupne klesať až na úroveň 9,7 tis. detí v roku 2030. Okrem znižujúceho sa počtu detí sa pod klesajúce populačné prírastky podpíše aj postupný nárast počtu zomretých osôb. Do veku s vyššou intenzitou úmrtnosti sa postupne budú dostávať početnejšie generácie mužov a žien. Výsledkom bude absolútny nárast počtu zomretých osôb, a to najmä po roku 2010, kedy ročný počet zomretých osôb stúpne v strednom variante prognózy z hodnôt 2 500 osôb na približne 3 700 na konci prognózovaného obdobia.

Obr. 163 – Vývoj počtu Rómov podľa jednotlivých variant prognózy

Obr. 164 – Vývoj prirodzeného prírastku podľa jednotlivých variant prognózy

Pozn.: P I. počet Rómov v roku 1980 zvýšený na 225 tis. osôb; P II. počet Rómov podľa údajov zo sčítania 1980

Zdroj: výpočty autor

V roku 2001 by tak podľa prognózy rómska populácia predstavovala 7%²²⁵ z celej populácie Slovenska. Do roku 2010 by tvorila 8,2–8,6% podľa variantu prognózy a do konca prognózovaného obdobia by sa jej zastúpenie zvýšilo na 10,6% v nízkom, 11,2% v strednom a 11,9% vo vysokom variante prognózy.

Okrem celkového počtu Rómov a jeho budúceho vývoja je pre ďalšie smerovanie rómskej menšiny a tým aj celej spoločnosti dôležité poznať aj predpokladané zmeny v jej vekovom zložení. Veková štruktúra na jednej strane odzrkadľuje predchádzajúci populačný vývoj a na druhej strane je sama vstupom pre budúcu reprodukciu. Táto vzájomná súvislosť sa významnou mierou podpíše aj pod nasledujúci vývoj rómskej populácie a jej vekovej štruktúry. Okrem zmeny v tvare vekovej pyramídy dôjde tiež k postupnej redukcii a zahladeniu nepravidelností, ktoré boli výsledkom predchádzajúcich nepriaznivých pomerov (najmä prvej a druhej svetovej vojny).

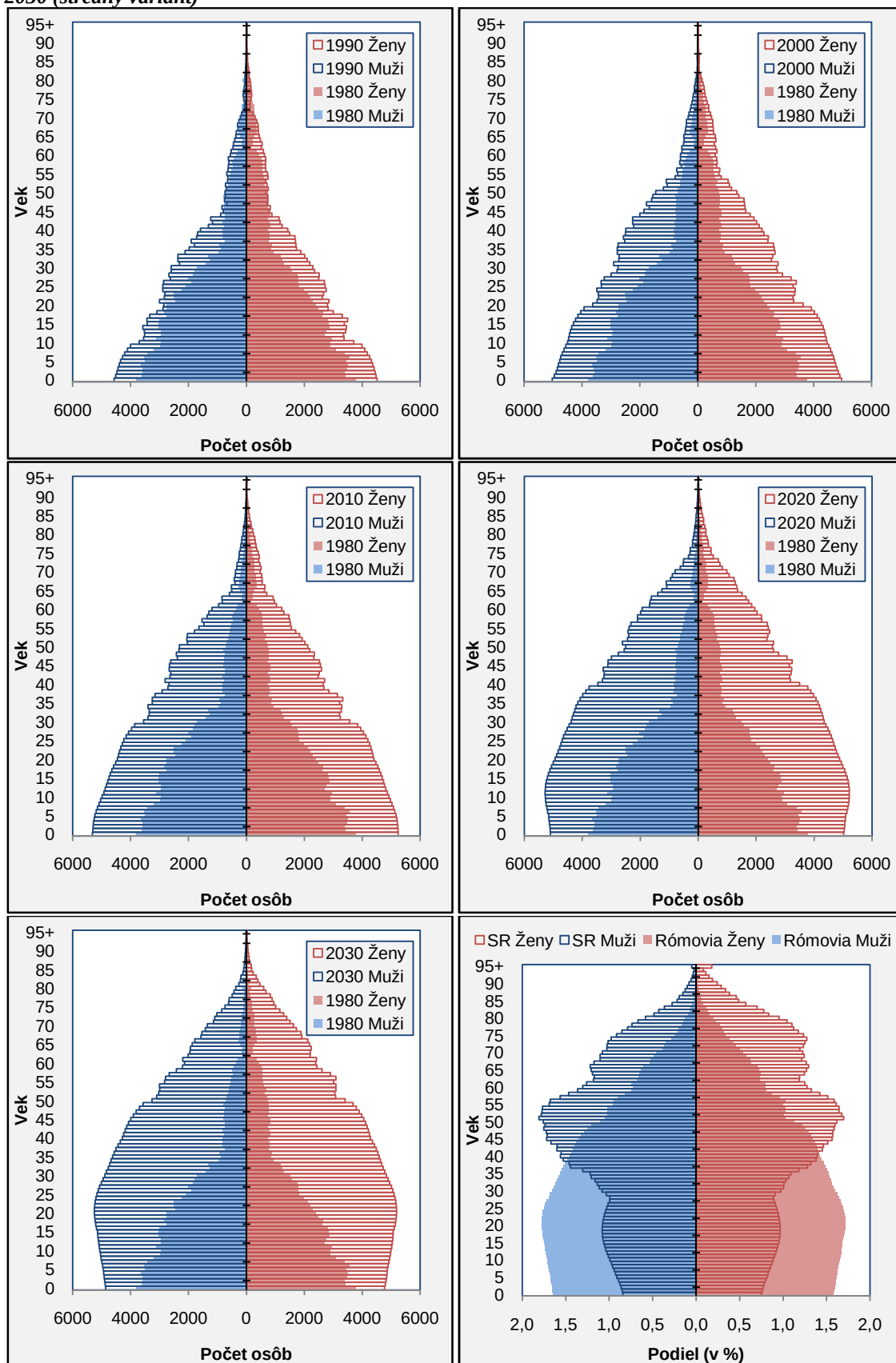
Odraz predpokladaných zmien v reprodukčnom správaní do vekového zloženia je možné najlepšie sledovať na nasledujúcej sérii obr. 165–170 porovnávajúcich postupne vekovú štruktúru rómskej populácie na Slovensku v rokoch 1990, 2000, 2010, 2020 a 2030 s východiskovým rokom 1980.

V prvých dvoch desaťročiach aj napriek klesajúcej intenzite plodnosti sledujeme, že základňa vekovej pyramídy sa postupne rozširuje. Ako bolo spomenuté vyššie, tento jav je predovšetkým výsledkom veľmi mladej vekovej štruktúry. Vysoká plodnosť v predchádzajúcom období podmienila vznik početných generácií žien, ktoré navyše vďaka zlepšeniu úmrtnostných pomerov majú väčšiu šancu sa dožiť reprodukčného veku. Dynamika poklesu plodnosti tak nedokáže v tomto období ešte vyvážiť nárast počtu žien v reprodukčnom veku. Preto v prvej polovici prognózovaného obdobia bude veková štruktúra rómskej populácie silne závislá od vstupnej štruktúry zo začiatku 80. rokov.

Zlepšovanie úmrtnostných pomerov sa podpíše aj pod postupný nárast počtu osôb vo vyššom veku. Výrazný zárez, ktorý môžeme vidieť na vekovej pyramíde z roku 1980 vo veku nad 30 rokov bude zahladzovaný mladšími a početnejšími generáciami. Na druhej strane starnutie týchto málopočetných generácií narodených pred rokom 1950 spolu s pôsobením úmrtnosti zapríčinia, že vo vyššom veku sa ich vplyv postupne vyčerpá a na konci prognózovaného obdobia dôjde v podstate k zániku tohto dôkazu nepriaznivých reprodukčných pomerov v rómskej populácii. Ešte skôr však budeme svedkami zahľadania druhého zárezu, ktorého pôvod spadá ešte do obdobia prvej svetovej vojny. V roku 2010 tak veková štruktúra rómskej populácie na Slovensku už bude mať charakter takmer dokonalej pyramídy. V jej spodnej časti však už v tomto období pozorujeme začiatok znižovania počtu narodených detí. V ďalších rokoch sa táto redukcia predproduktívnej zložky bude prehľbovať, čoho výsledkom bude ďalšie zužovanie spodných častí pyramídy. Súčasne s tým predpokladáme ďalšie posúvanie početnejších generácií do vyššieho veku ako prejav pokračujúceho zlepšovania úmrtnostných pomerov a predchádzajúceho populačného vývoja. Aj napriek týmto zmenám však veková štruktúra rómskej populácie v porovnaní s obyvateľstvom Slovenska zostane naďalej výrazne mladšia.

²²⁵ Rozdiel medzi jednotlivými variantmi prognózy z pohľadu počtu a tým aj podielu z celej populácie Slovenska bol ešte pomerne malý (376 tis. v nízkom a 385 tis. vo vysokom variante).

Obr. 165–170 – Očakávaná veková štruktúra rómskej populácie v rokoch 1990, 2000, 2010, 2020, 2030 (stredný variant) v porovnaní s východiskovou vekovou štruktúrou v roku 1980 a porovnanie vekovej štruktúry rómskej populácie v roku 2030 s očakávanou vekovou štruktúrou populácie Slovenska v roku 2030 (stredný variant)

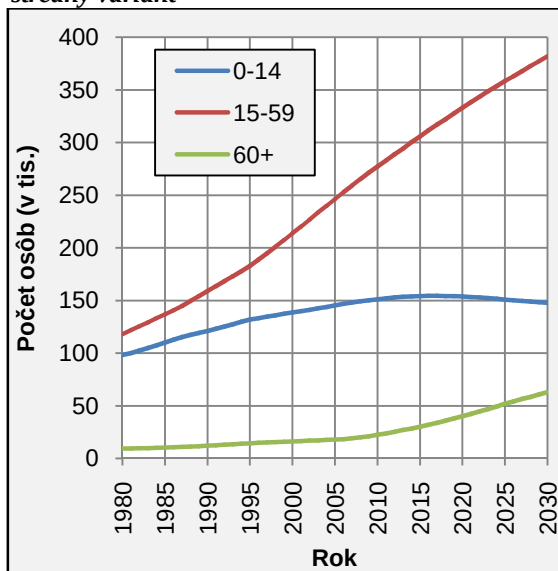
Zdroj: výpočty autor; Vaňo (2002)

Z pohľadu hlavných vekových skupín najvýraznejší nárast počtu osôb očakávame v prípade produktívnej zložky rómskej populácie. Medzi rokmi 1980 a 2030 sa podľa stredného variantu prognózy predpokladá, že počet osôb vo veku 15–59 rokov vzrastie z pôvodných približne 118 tis. na takmer 382 tis. Kým v roku 2002 by na 100 obyvateľov Slovenska vo veku 15–59 rokov pripadalo približne 6,5 Rómov, na konci prognózovaného obdobia by Rómovia mali 12% zastúpenie.

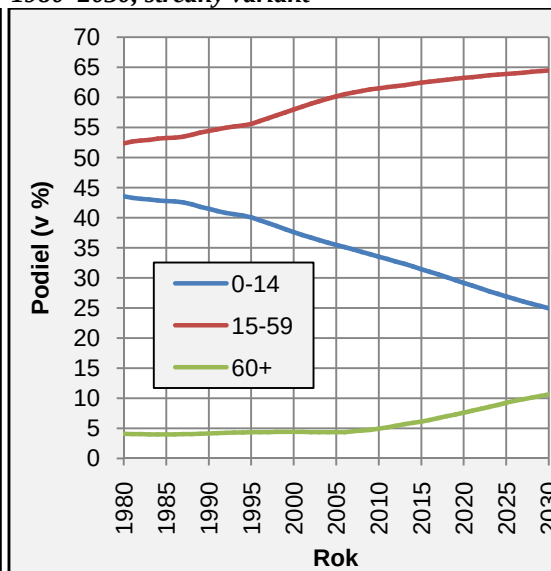
Podľa najpravdepodobnejšieho scenára by sa počet detí do 15 rokov mal v rómskej populácii zvyšovať približne do roku 2017, a to z 98 tis. na viac ako 154 tis. Od tohto momentu sa však predpokladá postupný pokles počtu detí až na 147,6 tis. Aj napriek tomu očakávame, že váha rómskej detskej zložky na všetkých deťoch populácie Slovenska v priebehu prognózovaného obdobia postupne vzrastie. V roku 2002 by podľa stredného variantu rómske deti tvorili necelých 15 % a na konci prognózovaného obdobia už približne 21 %.

V poproduktívnej časti populácie (nad 60 rokov) stredný variant prognózy očakáva nárast počtu osôb z 9,2 tis. na takmer 63 tis., pričom vo veku nad 65 rokov bude v roku 2030 viac ako 41 tis. Rómov. Váha rómskej populácie sa na celej populácii Slovenska bude zvyšovať aj v tejto vekovej skupine, no zostane počas celého prognózovaného obdobia veľmi nízka. Na začiatku 21. storočia očakávame podľa stredného variantu prognózy, že Rómovia vo veku 60 a viac rokov budú predstavovať len približne 2 %, pričom v roku 2030 by ich zastúpenie malo vzrásť na 4,2 %.

Obr. 171 – Očakávaný vývoj počtu Rómov podľa hlavných vekových skupín, 1980–2030, stredný variant

Obr. 172 – Očakávaný vývoj zloženia rómskeho obyvateľstva podľa hlavných vekových skupín, 1980–2030, stredný variant

Zdroj: výpočty autor

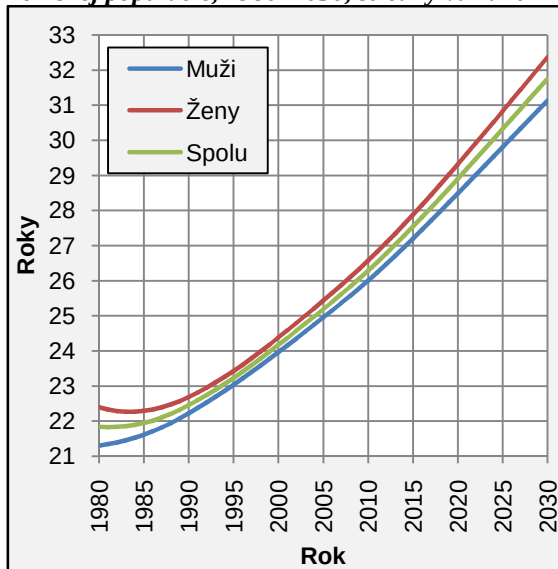
V percentuálnom vyjadrení sa bude aj napriek nárastu počtu detí podľa stredného variantu prognózy zastúpenie predproduktívnej zložky v rómskej populácii od druhej polovice 80. rokov minulého storočia postupne znižovať. Približne v polovici 90. rokov klesne pod hranicu 40% a na konci prognózovaného obdobia by deti do 15 rokov mali tvoriť už len necelú tretinu. Na druhej strane sa váha produktívnej a poproduktívnej časti rómskej populácie bude podľa najpravdepodobnejšieho scenára neustále zvyšovať. Medzi rokmi 1980 a 2030 očakávame, že

podiel osôb vo veku 15–59 rokov sa zvýši z 52 % na takmer 63 % a v prípade osôb nad 60 rokov zo 4 % na takmer 11 %.

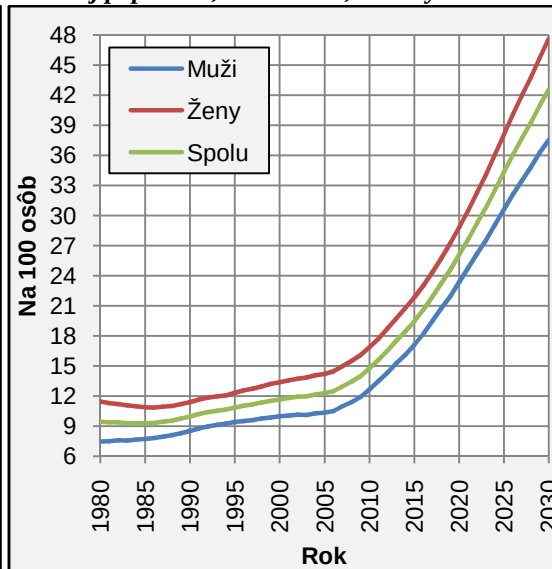
Predpokladané zmeny v zložení rómskej populácie podľa veku môžeme sledovať aj prostredníctvom analytických ukazovateľov starnutia. Podľa predpokladov stredného variantu prognózy by priemerný vek rómskej populácie mal medzi rokmi 1980 a 2030 vzrásť z hodnoty približne 21,8 rokov o takmer 10 rokov. Ešte väčší nárast je možné predpokladať v prípade vekového mediánu. Na začiatku 80. rokov polovica z celej rómskej populácie mala menej ako 17 rokov. V roku 2010 podľa stredného variantu bude polovica Rómov na Slovensku mladšia ako 24 rokov a na konci prognózovaného obdobia vekový medián bude dosahovať už úroveň 30 rokov.

Vyššie popísané zmeny vo vývoji hlavných vekových skupín sa premietnu aj do ich vzájomných relácií. Postupné znižovanie počtu detí po roku 2010 spolu so zvyšovaním počtu osôb vo veku nad 60 rokov sa postupne prejaví aj v náraste hodnôt indexu starnutia. Kým v roku 1980 by na 100 osôb vo veku do 15 rokov pripadalo len niečo viac ako 9 osôb starších 60 rokov, na začiatku 21. storočia by to podľa stredného variantu prognózy bolo 12 osôb a na konci prognózovaného obdobia už takmer 43 osôb. Ako je možné vidieť z obr. 174, proces starnutia sa najmä po roku 2010 stane dôležitým znakom budúceho vývoja aj v prípade Rómov. Aj napriek predpokladanej zvýšenej dynamike starnutia očakávame, že rómska populácia naďalej zostane výrazne mladšia, ako ukazuje očakávaný vývoj celej populácie Slovenska. Podľa stredného variantu prognózy by v roku 2030 index starnutia mal na Slovensku dosahovať úroveň takmer 132 osôb a priemerný vek by sa mal pohybovať na hranici 44,7 rokov (Vaňo, 2002).

Obr. 173 – Očakávaný vývoj priemerného veku rómskej populácie, 1980–2030, stredný variant

Obr. 174 – Očakávaný vývoj indexu starnutia rómskej populácie, 1980–2030, stredný variant

Zdroj: výpočty autor

Nárast počtu osôb v produktívnom veku spolu s poklesom narodených detí budú predstavovať základné faktory poklesu hodnôt indexu ekonomickej závislosti. Kým na začiatku 80. rokov na 100 osôb vo veku 15–59 rokov pripadalo takmer 90 detí a seniorov vo veku 60 a viac rokov, v polovici 90. rokov minulého storočia by to podľa stredného variantu

prognózy malo byť už len 80 osôb, v roku 2010 približne 63 osôb a na konci prognózovaného obdobia niečo viac ako 55 osôb. Okrem poklesu celkového zaťaženia produktívnej zložky rómskej populácie sa bude meniť aj štruktúra tohto zaťaženia. Až do polovice 90. rokov minulého storočia sa očakáva, že viac ako 90 % z jej hodnôt bude tvorených osobami do 15 rokov. Na konci prognózovaného obdobia by váha detskej zložky na celkovom ekonomickom zaťažení produktívnej časti rómskej populácie mohla klesnúť na 70 %.

14.2.9 Hodnotenie a kvalita prognózy

Kvalita prognózy býva podľa Kučeru (1998) najčastejšie hodnotená na základe posúdenia miery zhody prognostických výsledkov a skutočného vývoja prognózovaného javu. V prípade prognózy rómskej populácie však konfrontácia akýchkoľvek získaných údajov, ktoré sa používajú pri meraní presnosti prognózy (napr. celkového počtu obyvateľov, veľkosti populačných skupín vymedzených podľa veku a pohlavia, počtu udalostí a pod.) s realitou nie je možná, pretože informáciami tohto charakteru nedisponujeme. V súlade s touto skutočnosťou dokážeme len porovnať výsledky našej prognózy s predchádzajúcou prognózou rómskej populácie na Slovensku (Vaňo, 2002), prípadne s údajmi získanými zo sčítania obyvateľov 2001.

Podľa Federálneho ministerstva práce a sociálnych vecí malo na Slovensku na základe evidencie národných výborov žiť v roku 1988 takmer 248 tis. a v roku 1989 približne 254 tis. Rómov. Takmer identické počty Rómov pre celé Slovensko dostávame aj podľa strednej varianty prognózy, ktorá vychádzala z údajov o početnej veľkosti rómskej populácie získaných zo sčítania 1980. Rozsah rozdielov medzi evidenciou a prognózovaným počtom sa pohyboval v rozpätí 0,01–0,1 % (46 resp. 250 osôb). Podobne malé rozdiely nachádzame aj pri porovnaní s počtom Rómov na začiatku roku 1991, ktorý vypracoval Srb (1990). Podľa neho by ku dňu sčítania 1991 malo na Slovensku žiť približne 261 tis. Rómov. Stredný variant prognózy pre koniec roka 1990 uvádza 260,7 tis. osôb. Uvedené výsledky dávajú do určitej miery signál, že nami nastavené scenáre vývoja jednotlivých procesov vstupujúcich do prognózy, by mohli byť pomerne realistické.

V roku 1980 žilo na Slovensku takmer 70 % z celej rómskej populácie bývalého Československa. Ak by sa tento pomer zachoval, v roku 2000 a 2005 by podľa prognózy Kalibovej (1990) malo na Slovensku byť približne 311 tis. a v druhom roku 343 tis. Rómov. Stredný variant prognózy vychádzajúci z počtu Rómov zisteného pri sčítaní 1980 pre tieto roky očakáva necelých 330 tis. resp. 367 tis. osôb.

Podobne ako v našom prípade, aj v prognóze Vaňa (2002) bol vstupný počet Rómov pre rok 1980 v porovnaní s oficiálnymi výsledkami zo sčítania ľudu 1980 mierne zvýšený, a to približne o 30 tis. osôb. Podľa stredného variantu Vaňovej prognózy by ku koncu roka 2001 malo na Slovensku žiť takmer 379 tis. Rómov, čo je takmer identická hodnota, k akej sme dospeli v našej prognóze (379,4 tis. osôb). V nasledujúcich rokoch však dochádza k postupnému zväčšovaniu rozdielov, čo môžeme pripísať najmä odlišne nastavenému vývoju plodnosti. V oboch prognózach sa síce predpokladá, že v roku 2025 bude úhrnná plodnosť rómskych žien na Slovensku približne 2 deti na ženu, no vo Vaňovej prognóze na túto úroveň klesá z hodnoty 2,3 dieťaťa na ženu, kým v našej prognóze sa očakáva, že na začiatku 21. storočia budú

priemerne na jednu Rómku v reprodukčnom veku pripadať ešte tri deti. K rýchlejšiemu zvyšovaniu počtu Rómov v našej prognóze čiastočne prispeli aj očakávané lepšie úmrtnostné pomery. Rozdiel v strednej dĺžke života pri narodení sa medzi oboma prognózami pohyboval v rozpätí 1–2 rokov (obe pohlavia). Výsledkom vyššie popísaných odchýlok v nastavených scenároch vývoja plodnosti a úmrtnosti je v prípade našej prognózy vyšší predpokladaný počet Rómov na Slovensku. V roku 2025 prognóza Vaňa (2002) očakáva, že na Slovensku bude žiť v strednom variante niečo viac ako 524 tis. Rómov, kým v našej prognóze to je 566 tis. osôb.

Pri zostavovaní populačných prognóz a následne hodnotení ich kvality by nemal byť hlavným kritériom len počet osôb, ale najmä štruktúra prognózovanej populácie. Rozdiel medzi skutočným a prognózovaným počtom obyvateľov je v podstate váženým priemerom chýb v jednotlivých populačných kategóriách (Kučera, 1998). Znamená to, že v niektorých vekových skupinách sú tieto chyby väčšie a v iných menšie, ako je celková nepresnosť prognózy z pohľadu počtu obyvateľov.

Podobne ako pri porovnaní očakávaného a reálneho počtu Rómov, aj v prípade hodnotenia prognózy z pohľadu zloženia populácie podľa veku a pohlavia narážame na neznalosť skutočného stavu. Opätovne sme tak odkázali na komparáciu výsledkov našej prognózy s prognózou Vaňa (2002). Okrem toho využijeme aj štruktúru populácie rómskej národnosti zo sčítania obyvateľov z roku 2001. Aj napriek tomu, že sa pri sčítaní k rómskej národnosti prihlásila len približne štvrtina očakávaného počtu Rómov, ukazuje sa, že údaje z takto početného súboru môžu do určitej miery relatívne spoľahlivo reprezentovať štrukturálne charakteristiky celej rómskej populácie. Vzhľadom na konštrukciu sčítania, kde sčítané boli celé rómske rodiny, výsledky za osoby rómskej národnosti by preto mohli predstavovať špecifickú formu náhodného výberu (Finková, 2000).

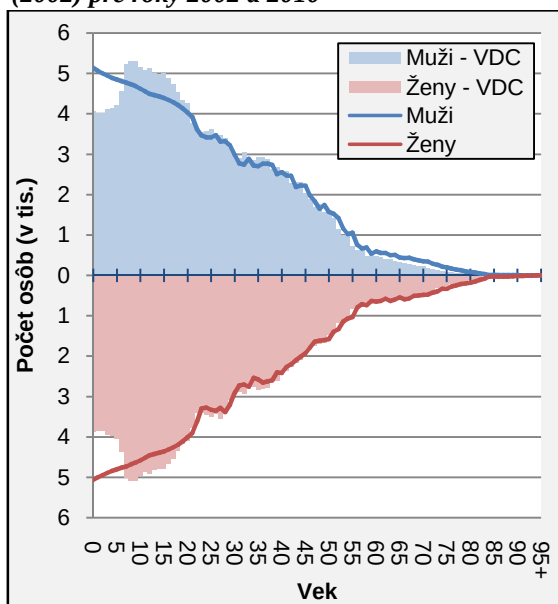
Ak platí tento predpoklad, potom porovnanie údajov zo sčítania obyvateľov 2001 s výsledkami našej prognózy prináša niekoľko zaujímavých zistení. Ako môžeme vidieť na obr. 178, medzi porovnávanými populáciami existuje vo väčšine vekových skupín pomerne veľká zhoda. Najväčšie rozdiely vznikli u mužov a žien vo veku do 5 rokov a nad 60 rokov. V prvom prípade je vidieť, že prognóza by mierne podhodnotila očakávané zastúpenie osôb v najmladších vekových skupinách. Tento stav je s najväčšou pravdepodobnosťou výsledkom mierneho podhodnotenia plodnosti rómskych žien v druhej polovici 90. rokov v strednom variante prognózy.

V prípade, že na výsledky prognózy a sčítania obyvateľov 2001 použijeme Keyfitzov index kvality, potom by jeho hodnoty u mužov a žien vo veku do 5 rokov dosahovali približne 90 %. ²²⁶ Najmenšie odchýlky od výsledkov sčítania 2001 boli u mužov i žien približne do veku 55 rokov, kde sa Keyfitzov index kvality pohyboval na úrovni 97–105 % u mužov a 98–105 % u žien. Vo veku nad 60 rokov sú rozdiely medzi prognózou a údajmi zo sčítania najväčšie, pričom platí, že prognóza váhu tejto skupiny nadhodnocuje. Keyfitzov index kvality sa u mužov vo veku nad 65 rokov pohybuje na úrovni 130 % a u žien s výnimkou vekovej skupiny 75 a viac

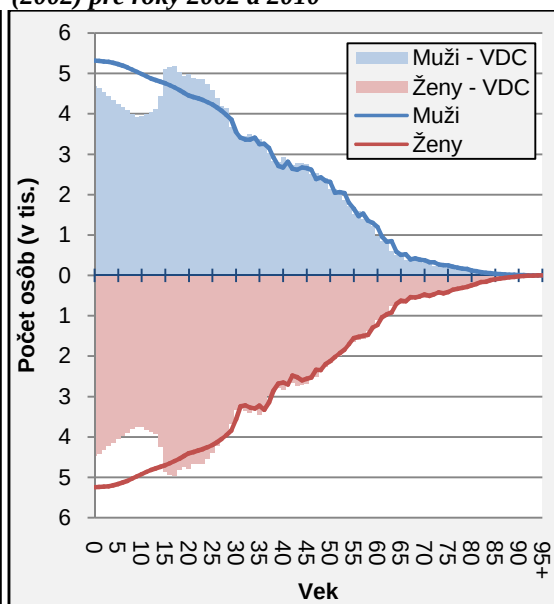
²²⁶ Keyfitzov index kvality v najjednoduchšej podobe dáva do pomeru prognózované a pozorované hodnoty sledovaného javu (pozri napr. Tesárková, Šídlo, 2009). V podstate vyjadruje váhu odchýlky medzi prognózovanými a skutočnými hodnotami na pozorovanej hodnote daného javu. V našom prípade bolo do pomeru dané percentuálne zastúpenie jednotlivých vekových skupín na celej populácii podľa údajov z prognózy a príslušných vekových skupín zo sčítania obyvateľov z roku 2001 za osoby rómskej národnosti.

rokov prekračuje hranicu 125%. Uvedené skutočnosti môžu byť na jednej strane výsledkom určitého podhodnotenia intenzity úmrtnosti vo vyššom veku, čo by znamenalo, že pri konštrukcii prognózy sme úmrtnostné pomery v tomto veku nastavili viac optimisticky, ako bola skutočnosť. Na druhej strane môže stáť problém s platnosťou predpokladu o osobách rómskej národnosti ako reprezentatívnej vzorke celej rómskej populácie na Slovensku v týchto vekových skupinách. Aj napriek tomu môžeme povedať, že charakter vekovej štruktúry prognózovanej rómskej populácie a populácie, ktorá sa pri sčítaní obyvateľov v roku 2001 prihlásila k rómskej národnosti je až na niektoré vekové skupiny veľmi podobný. Rovnaký záver však nemôžeme vysloviť pri komparácii očakávanej štruktúry populácie z našej prognózy a z výsledkov prognózy zostavenej Vaňom (2002). Rozdiely medzi nimi sú v niektorých vekových skupinách tak veľké, že je možné ich analyzovať aj bez konštrukcie špeciálnych ukazovateľov hodnotiacich kvalitu prognózy. Ako je vidieť z nasledujúcej série obr. 175–177, nižšia intenzita plodnosti v druhej polovici 90. rokov a na začiatku 21. storočia, ktorú očakáva prognóza vypracovaná Vaňom (2002), sa na vekovej pyramíde prejavila vznikom hlbokého zárezu v jej spodnej časti. Aj v našej prognóze síce predpokladáme postupný pokles intenzity plodnosti rómskych žien, no jeho dynamika bude pomalšia. Očakávané počty narodených detí preto budú vyššie. Zmeny v základni vekovej pyramídy sa začnú viditeľne prejavovať až po roku 2010. Výsledkom odlišného nastavenia parametrov plodnosti a ich ďalšieho vývoja sa rozdiely medzi oboma prognózami budú postupne prehĺbovať a nachádzať aj v ďalších vekových skupinách. Najmenšie diferenciácie medzi porovnávanými prognózami boli v roku 2002 u mužov vo veku 20–45 rokov a u žien vo veku 20–50 rokov. Vo vyšších vekových skupinách očakávala naša prognóza o niečo väčší počet žijúcich Rómov. Postupne sa však rozdiely v týchto vekových skupinách mali znižovať, až v roku 2025 by prognóza vypracovaná Vaňom (2002) predpokladala väčší počet a podiel seniorov vo veku 60 a viac rokov.

Obr. 175 – Porovnanie štruktúry rómskej populácie podľa veku a pohlavia na základe výsledkov našej prognózy a prognózy Vaňa (2002) pre roky 2002 a 2010

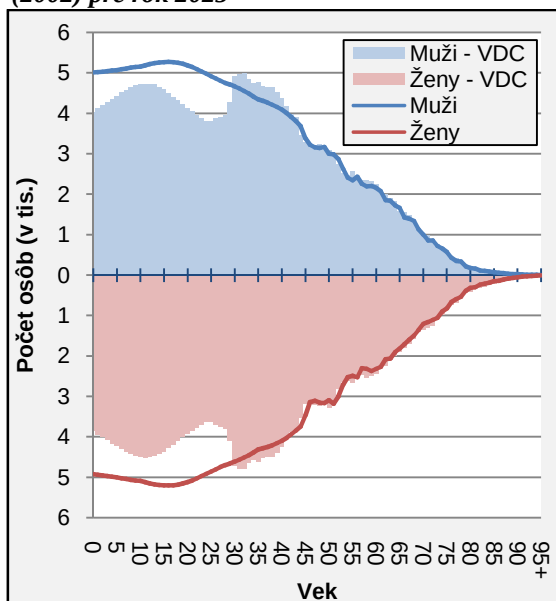

Obr. 176 – Porovnanie štruktúry rómskej populácie podľa veku a pohlavia na základe výsledkov našej prognózy a prognózy Vaňa (2002) pre roky 2002 a 2010

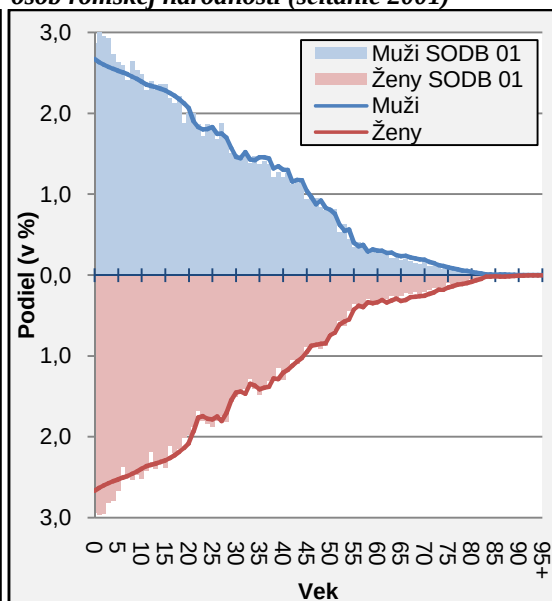

Zdroj: výpočty autor; Vaňo (2002)

Obr. 177 – Porovnanie štruktúry rómskej populácie podľa veku a pohlavia na základe výsledkov našej prognózy a prognózy Vaňa (2002) pre rok 2025

Obr. 178 – Porovnanie štruktúry rómskej populácie podľa veku a pohlavia na základe výsledkov našej prognózy (rok 2001) so štruktúrou osôb rómskej národnosti (sčítanie 2001)

Zdroj: výpočty autor, Vaňo (2002)

Kapitola 15

Záver

Rómske obyvateľstvo predstavuje svojou početnosťou a zastúpením dôležitú súčasť celej populácie Slovenska. Príčiny tohto stavu je potrebné pravdepodobne hľadať v historických podmienkach ovplyvňujúcich prítomnosť a usadzovanie rómskych kočovných skupín. Po druhej svetovej vojne sa výraznou mierou na tejto skutočnosti podpísal aj odlišný charakter reprodukčného správania.

Analýza všetkých dostupných zdrojov ukazuje, že rómske obyvateľstvo na Slovensku je predovšetkým obyvateľstvom obývajúcim vidiecke oblasti. Navyše ako je zrejmé z výsledkov súpisu Rómov v Uhorsku z konca 19. storočia, Rómovia žijú na dnešnom území Slovenska už pomerne dlhodobo usadeným spôsobom života. Dôležitosť existencie kooperačných väzieb na nerómsku okolitú populáciu spolu s možnosťou obživy sa pravdepodobne najvýraznejšie podpísali pod charakter súčasného nerovnomerného rozmiestnenia. Vo všeobecnosti sa ukázalo, že na Slovensku existujú stabilné priestory, ktoré obýva početná rómska menšina. Najnižšie zastúpenie majú Rómovia na západnom Slovensku a na severe stredného Slovenska. Ide predovšetkým o historické oblasti Oravy, Kysúc, Turca a tiež stredné Považie a Ponitrie. Naopak najvyšší počet i podiel Rómov vykazovali stabilne okresy južnej časti stredného Slovenska a takmer celé územie východného Slovenska s výnimkou severovýchodnej ukrajinsko-poľskej prihraničnej oblasti.

Rómske obyvateľstvo bolo dlhodobo vnímané ako celok, čo síce malo význam pri komparácií s údajmi za celú populáciu, ale takéto nazeranie na problém nemôže postihnúť rozdielnosti, ktoré existujú medzi jednotlivými rómskymi skupinami. Aj naša analýza ukázala, že v procese plodnosti existujú najmä medzi integrovanými a segregovanými rómskymi skupinami pomerne veľké rozdiely v intenzite a čiastočne aj v časovaní plodnosti. Najmä ženy žijúce v segregovaných rómskych osadách majú častejšie väčší počet detí a matkami sa stávajú skôr. V rómskych lokalitách, ktoré môžeme pri určitom zovšeobecnení považovať za príklad segregovaných osád a tým aj segregovanej rómskej populácie, by sa pri zachovaní intenzity plodnosti počas celého reprodukčného obdobia priemerne narodili jednej žene viac ako štyri deti. V čiastočne integrovaných lokalitách sa úhrnná plodnosť pohybovala na úrovni 2,5–3 detí.

Vo všeobecnosti môžeme povedať, že úroveň plodnosti žien z rómskych lokalít bola vo všetkých vekových skupinách výrazne vyššia ako u žien Slovenska. Najväčšie rozdiely existovali vo veku do 25 rokov. Okrem toho priebeh kriviek plodnosti podľa veku poukázal na veľmi atypický charakter reprodukčného správania. Populácia žien z rómskych lokalít predstavuje typ populácie, ktorá má svoju plodnosť výrazne posunutú na začiatok reprodukčného veku, pričom v jej druhej polovici dochádza k výraznému poklesu. Vysvetlenie spočíva predovšetkým v odlišnom charaktere plodnosti z pohľadu rodinného stavu. Vzhľadom na vysokú intenzitu nemanželskej plodnosti najmä slobodných žien a vysoký podiel detí narodených mimo manželstva je zrejmé, že plodnosť nie je tak výrazne zviazaná s charakterom sobášnosti. Navyše skorý vstup do materstva nemá v tomto priestore žiadne väčšie prekážky. Veľmi nízka participácia na ďalšom vzdelaní, široká akceptácia skorého začiatku reprodukcie spolu s minimálnym množstvom alternatívnych životných rolí a existenciou pozitívnych vzorov predstavujú navzájom sa podmieňujúce determinanty ovplyvňujúce časovanie plodnosti. Dokázala to aj naša analýza. Ženy z rómskych lokalít sa matkami stávajú oveľa skôr ako ženy populácie Slovenska. Priemerný vek pri prvom pôrode sa pohyboval na úrovni 20,4 resp. 20,9 roku, pričom polovica z nich svoje prvé dieťa porodila do 19 rokov. Na Slovensku sa vekový medián pohyboval v rovnakom období na úrovni takmer 23,5 rokov a priemerný vek pri prvom pôrode dosahoval takmer 25 rokov. Okrem toho je zrejmé, že časový úsek medzi narodením predchádzajúceho a nasledujúceho dieťaťa bol v rómskych lokalitách kratší ako v populácii Slovenska. Od výrazne odlišného časovania materského debutu sa následne odvíja ďalší priebeh životných dráh. Mladé ženy v rómskych lokalitách, ktorým sa na začiatku reprodukčného obdobia narodí prvé dieťa, majú veľkú pravdepodobnosť, že sa stanú viacnásobnými matkami.

Okrem vysokej intenzity nemanželskej plodnosti a podielu detí narodených nevydatým ženám sa ukazuje, že mimo manželstva sa nerodia len prvé deti, ale veľké rozdiely medzi populáciou Slovenska a rómskych lokalít môžeme vidieť najmä v zastúpení druhých a ďalších detí. Je zrejmé, že pre určitú časť žien z rómskych lokalít zohráva rodenie detí mimo manželský vzťah dôležitú a často celoživotnú reprodukčnú stratégiu.

Generačná analýza plodnosti rómskych žien potvrdila nástup významných zmien v procese plodnosti, ktoré sú výsledkom postupného šírenia vedomého obmedzovania veľkosti rodiny. Širšie uplatnenie premeny procesu plodnosti môžeme vidieť predovšetkým v generáciách narodených po druhej svetovej vojne. Priemerný počet detí narodených jednej žene klesol z hodnôt viac ako 6 detí v generácii z druhej polovice 20. rokov na približne 4 deti u žien narodených v 50. rokoch. Tieto zmeny sú predovšetkým výsledkom obmedzovania veľkosti rodiny, čo potvrdzuje medzigeneračný vývoj zastúpenia žien s vyšším počtom detí a tiež medzigeneračný vývoj pravdepodobnosti rodenia týchto detí.

Rozdiely v intenzite plodnosti medzi rómskou populáciou a populáciou Slovenska sú jednoznačne výsledkom oneskorenia nástupu kvalitatívno-quantitatívnej premeny reprodukcie. Hlavným determinantom poklesu konečnej plodnosti je a aj do budúcnosti bude znižovanie intenzity rodenia detí vyšších poradií. Vzhľadom na historické skúsenosti z iných populácií, ktoré už zavŕšili demografickú revolúciu, môžeme predpokladať, že znižovanie plodnosti rómskych žien bude aj naďalej pokračovať a výsledkom bude postupná stabilizácia plodnosti na porovnateľne nižšej úrovni, ako vykazovali rómske ženy narodené v 50. rokoch.

Analýza procesu potratovosti v rómskych lokalitách poukázala na jej celkovo vyššiu intenzitu, ako mali všetky ženy na Slovensku. Najvýraznejšie sa o to zaslúžila spontánna potratovosť, ktorá bola viac ako dvojnásobná v porovnaní s celou populáciou Slovenska. Okrem toho sa ukázalo, že ženy z rómskych lokalít sú častejšie vystavené riziku opakovaného ukončenia tehotenstva spontánnym potratom a tiež častejšie podstupujú ukončenie tehotenstva interrupciou.

Z pohľadu problematiky antikoncepcie a plánovaného rodičovstva viaceré výskumy poukázali na nízke percento žien, ktoré používajú moderné formy antikoncepcie, ale tiež aj na nízku informovanosť, silnú tabuizáciu tém týkajúcich sa sexuálneho správania, reprodukčnej starostlivosti, plánovaného rodičovstva, interrupcií a užívania antikoncepcie. Ukazuje sa, že najmä staršie rómske ženy, ktoré už majú niekoľko detí, sa snažia regulovať svoju plodnosť použitím účinnej formy antikoncepcie najmä v podobe vnútromaternicového telieska. Môžeme preto predpokladať, že mladé rómske ženy len v minimálnej miere používajú niektorú z foriem účinnej antikoncepcie a až po narodení určitého počtu detí, prípadne v dôsledku zdravotných komplikácií dochádza k bráneniu ďalším tehotenstvám. V súvislosti s tým je zrejmé, že jednou z dôležitých foriem antikoncepcie ex-post budú interrupcie. Dokazuje to aj štruktúra žien, ktoré podstúpili interrupciu, podľa veku a počtu detí, keď dominantné zastúpenie mali predovšetkým staršie ženy s vyšším počtom detí.

Potratovosť a najmä vysoká plodnosť sa podpísali pod výrazne odlišnú intenzitu ukončených tehotenstiev. Priemerne by na jednu ženu z rómskych lokalít pripadalo až 5,5 tehotenstva, kým v populácii Slovenska to bolo necelých 1,9 tehotenstva. Okrem intenzity existujú aj značné rozdiely v spôsobe ukončenia tehotenstva. Kým v populácii Slovenska takmer 30 % tehotenstiev skončilo potratom, v rómskych lokalitách viac ako 85 % tehotenstiev končilo pôrodom živonarodeného dieťaťa. Tieto rozdiely sa premietli aj do jednotlivých vekových skupín, kde najmä u dievčat do 20 rokov a u žien nad 40 rokov bolo možné vidieť častejší príklon k pôrodom ako k ukončeniu tehotenstva umelým potratom.

V 70. rokoch rozdiel v strednej dĺžke života pri narodení medzi populáciou Československa a rómskou populáciou predstavoval u mužov približne 12 rokov a u žien takmer 15 rokov. Dojčenská úmrtnosť bola v tomto období takmer 2,5-krát vyššia. Celospoločenská snaha o zlepšenie životných podmienok a aj zdravotného stavu najmä v detskom veku v rómskych osadách viedla postupne k znižovaniu intenzity úmrtnosti. Aj keď neexistuje možnosť výpočtu úmrtnostných tabuliek pre celú rómsku populáciu aj pre ďalšie obdobia, nepriamo to môžeme vidieť na vývoji dojčenskej úmrtnosti, ktorá klesla z takmer 60 ‰ na približne 30 ‰ v druhej polovici 80. rokov. Údaje z rómskych lokalít signalizujú, že tento vývoj pravdepodobne pokračoval aj v ďalšom období, pretože pre roky 1996–2009 sa priemerná úroveň dojčenskej úmrtnosti pohybovala na hladine približne 20 ‰. Veľkú úlohu na stále vyššej úmrtnosti detí do jedného roku života v porovnaní s populáciou Slovenska má najmä ponovorodenecká úmrtnosť.

Stredná dĺžka života pri narodení u mužov sa v sledovanom období pohybovala na úrovni 63 resp. 65 rokov a u žien to bolo takmer 68,5 resp. niečo viac ako 70 rokov. V porovnaní s mužmi Slovenska by sa tak chlapci narodení v rómskych lokalitách mali šancu dožiť približne o 5 až 6,5 roku menej a dievčatá o 7,5 až 9 rokov. Podobné hodnoty strednej dĺžky života pri

narodení ako populácia rómskych lokalít dosahovalo Slovensko približne v prvej polovici 50. rokov.

V podstate vo všetkých vekových skupinách platilo, že intenzita úmrtnosti mužov i žien z rómskych lokalít bola v porovnaní s populáciou Slovenska vyššia. Najviac sa na rozdieloch v strednej dĺžke života pri narodení podieľala úmrtnosť v najmladších vekových skupinách a vo veku nad 50 rokov u mužov a 45 rokov u žien. Z pohľadu príčin smrti hlavnú úlohu zohrávajú najmä kardiovaskulárne ochorenia, ktoré oproti populácii Slovenska znižujú strednú dĺžku života u mužov o viac ako 40 % a u žien o takmer 50 %. V podstate s výnimkou ochorení tráviacej sústavy všetky hlavné kapitoly príčin smrti poukazovali na horšie úmrtnostné pomery v populácii rómskych lokalít.

Dôležité výsledky tiež priniesla analýza odvrátiteľnej úmrtnosti. Z nej je zrejmé, že v rómskych lokalitách existuje pomerne veľký nevyčerpaný priestor na ďalšie zlepšovanie úmrtnostných pomerov prostredníctvom zdravotníckej starostlivosti a zdravotníckej politiky.

Analýza výsledkov z terénnych zisťovaní, ktoré sa uskutočnili rómskych osadách na Slovensku v posledných 5 rokov, ukázala na výrazne horšie charakteristiky zdravotného stavu. Rómski respondenti síce častejšie subjektívne hodnotili svoj zdravotný stav ako dobrý, resp. menej často ako zlý a veľmi zlý, no tieto výsledky je potrebné brať s veľkou rezervou. Ukazuje sa, že tento spôsob zisťovania najmä v prípade populácie rómskych osád nevedie k získaniu relevantných výsledkov. Diametrálne odlišné výsledky priniesla analýza výskytu chronických ochorení a obmedzení bežných denných aktivít, ktorá nesporne potvrdila nepriaznivú situáciu v rómskej populácii. S vekom sa disproporcie medzi populáciou Slovenska a rómskou populáciou navyše dynamicky prehľbujú, čoho výsledkom je aj skutočnosť, že rómska populácia nielenže má vo všetkých vekových skupinách kratšie stredné dĺžky života, ale tieto roky prežije v horšom zdravotnom stave.

Štruktúra obyvateľstva podľa veku je obrazom histórie každej populácie a jej reprodukčného správania. Z tohto dôvodu sa práve vo vekovej štruktúre najlepšie odzrkadľujú rozdiely v reprodukčnom správaní rómskej populácie a populácie Slovenska a tiež prípadné zmeny v jeho charaktere. Výsledky sčítaní ukazujú, že aj napriek určitým zmenám v reprodukčnom správaní, rómska populácia na Slovensku sa naďalej vyznačuje progresívnou vekovou štruktúrou. Ešte mladšiu populáciu nachádzame v rómskych lokalitách. Najväčší rozdiel spočíva v zastúpení detskej zložky. Tá v roku 2001 predstavovala u osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti necelých 39 %, čo by v porovnaní s rokom 1970 bol pokles o približne 10 %. V rómskych lokalitách podiel detí presahoval hranicu 40 %, kým v populácii Slovenska nedosahoval ani 20 %. Zastúpenie predproduktívnej zložky ovplyvnilo aj ďalšie ukazovatele vekovej štruktúry. Medzi rokmi 1970 a 2001 sa priemerný vek rómskej populácie na Slovensku zvýšil z 21 na 23 rokov. V populácii Slovenska však dosahoval na začiatku 21. storočia už viac ako 31 rokov. Polovica Rómov je podľa údajov zo sčítania 2001 vo veku do 19 rokov, pričom v rómskych lokalitách vekový medián nedosahoval ani 16 rokov. Pre porovnanie populácia Slovenska mala vekový medián v roku 2001 viac ako 33 rokov.

Zaujímavé je tiež porovnanie vývoja charakteru vekovej pyramídy rómskej populácie z roku 1980 a osôb rómskej národnosti v roku 2001. Kým v prvom prípade po 35. roku života vznikol vo vekovej pyramíde pomerne výrazný zárez, ako výsledok nepriaznivých úmrtnostných

pomerov a najmä udalostí počas druhej svetovej vojny, v roku 2001 sa vďaka zníženiu úmrtnosti a tiež posunu početných generácií naprieč reprodukčným obdobím tento zárez vyrovnal.

Vzhľadom na progresívnu vekovú štruktúru rómskej populácie a populácie rómskych lokalít výraznú prevahu mali slobodné osoby. Posun manželských dráh u rómskeho obyvateľstva a osôb žijúcich v rómskych lokalitách do mladšieho veku v porovnaní s celou populáciou Slovenska sa výraznou mierou podpisuje pod štruktúru obyvateľstva podľa rodinného stavu v reprodukčnom veku. Podiel osôb, ktoré zostali slobodné, sa vďaka skoršiemu časovaniu sobášov u rómskych mužov a žien pomerne rýchlo znižoval. Na druhej strane sa ukazuje, že u generácií zo 70. a najmä 80. rokov sme svedkami vyššieho zastúpenia slobodných osôb v rómskej populácii. Príčiny bude pravdepodobne potrebné hľadať v zmene charakteru spoluzitia. Vysoká tolerancia k nemanželským súžitiam a zrušenie niektorých pronatalitných opatrení smerovaných najmä na mladé manželské páry mohli zapríčiniť, že mladšie generácie ani tak neodkladajú rozhodnutie začať žiť so svojím partnerom, ale skôr menia jeho formu, pričom preferovanými sú najmä kohabitácie. Dokazuje to aj ich vyššie zastúpenie u mladších osôb a nepriamo aj vysoká nemanželská plodnosť.

Jeden z najdôležitejších faktorov ovplyvňujúcich prežívanie a medzigeneračnú transmisiiu odlišných kultúrnych a tým aj reprodukčných vzorcov pravdepodobne tkvie v odlišnej konštitúcii a vôbec fungovaní tradičnej rómskej rodiny. Vo všeobecnosti sa dá povedať, že hlavnou akcieschopnou a autoidentifikačnou jednotkou je príbuzenská skupina fameli'ja. Tú najčastejšie tvorí niekoľko príbuzných nukleárných rodín. Fameli'ja predstavuje v živote nielen jednotlivca, ale aj samotných nukleárných rodín dôležitý spoločenský celok, prostredníctvom ktorého sa saturujú viaceré funkcie, ktoré sú v nerómskej spoločnosti napĺňané už na úrovni nukleárnej rodiny.

Odlišné reprodukčné správanie a s ním spojené rozdiely vo vekovej štruktúre a zložení podľa rodinného stavu sa prejavujú aj v špecifickej štruktúre cenзовých domácností. Rómske cenзовé domácnosti sa vyznačujú vyšším zastúpením úplných a neúplných rodinných cenзовých domácností na úkor domácností jednotlivcov. Okrem toho v dôsledku vyššej plodnosti, mladšej vekovej štruktúre a častejšiemu viacgeneračnému súžitiu boli rómske cenзовé domácnosti početnejšie. Analýza cenзовých domácností tiež dokázala častejšie súžitie v kohabitácii, ktoré sa v ďaleko väčšej miere vyznačovali prítomnosťou maloletých detí. Faktické manželstvá osôb rómskej národnosti a najmä osôb žijúcich v rómskych lokalitách majú preto v mnohých prípadoch skôr charakter súžitia ako náhrady manželstva. Na druhej strane sa zdá, že u starších generácií s rastúcim vekom partnerov a počtom narodených detí sa tieto partnerské zväzky postupne transformovali do legitímneho manželstva.

Z pohľadu migračných pohybov môžeme predpokladať, že po roku 1989 došlo k výraznejšiemu utlmeniu rómskej migrácie do Českej republiky. K migrácii ako aktívnej stratégii riešenia problémovej situácie sa častejšie uchylujú najmä príslušníci tzv. strednej rómskej vrstvy. Dôležitým znakom týchto migrácií je ich dočasnosc' bez toho, aby došlo k zmene trvalého pobytu. V druhej polovici 90. rokov a na začiatku 21. storočia sa ako zvláštna forma mechanického pohybu objavila azylová migrácia najmä do štátov západnej a severnej Európy. Vo väčšine prípadov neznamenal skutočnú zmenu trvalého pobytu a mala skôr

charakter azylovej turistiky so snahou čo najviac vyťažiť s azylovej politiky jednotlivých štátov. Podobne aj na vnútroštátnej úrovni sa ukazuje, že intenzita sťahovania rómskeho obyvateľstva bude pomerne nízka.

Z pohľadu možností prognózovania rómskej populácie na Slovensku je treba povedať, že pri tvorbe prognóz je potrebné prekonávať viaceré problémy a prekážky, ktoré sa musia automaticky prejavovať v kvalite samotnej prognózy.

Výsledky nami pripravenej prognózy ukazujú, že počas celého prognózovaného obdobia sa (1981–2030) počet Rómov na Slovensku bude pravdepodobne zvyšovať. V roku 2010 by tak malo rómsku populáciu podľa stredného variantu prognózy tvoriť približne 455 tis. osôb (8,4 % z celej populácie SR) a v roku 2030 takmer 600 tis. osôb (11,2 %).

Pomerne veľké prírastky počtu Rómov približne do začiatku 21. storočia sú najmä výsledkom veľmi mladej vekovej štruktúry v kombinácii so síce klesajúcou, ale stále pomerne vysokou intenzitou plodnosti. Očakávame, že sa do reprodukčného veku dostanú čoraz početnejšie generácie žien, preto pokles plodnosti nedokáže vykompenzovať tieto posuny vo vekovej štruktúre. Až po roku 2008 sa vo všetkých variantoch prognózy očakáva pokles populačných prírastkov. Okrem znižujúceho sa počtu detí sa pod klesajúce populačné prírastky podpíše aj postupný nárast počtu zomretých osôb, pretože do veku s vyššou intenzitou úmrtnosti sa postupne budú dostávať početnejšie generácie mužov a žien.

Tieto zmeny sa odrazia aj v charaktere vekovej štruktúry rómskej populácie. Približne do roku 2008 môžeme očakávať rozširovanie jej základne, no v ďalšom období budú novovznikajúce generácie menej početné, čo sa odzrkadlí aj v zúžení spodnej časti vekovej pyramídy. Na druhej strane zlepšovanie úmrtnostných pomerov sa podpíše pod postupný nárast počtu osôb vo vyššom veku. Celkovo tak očakávame, že v rómskej populácii dôjde v najbližších rokoch k poklesu detskej zložky a miernemu nárastu podielu osôb vo veku nad 60 rokov. V roku 2030 by tak podiel detí do 15 rokov mal klesnúť zo 43 % na necelých 25 % a naopak podiel osôb vo veku 60 a viac rokov vzrásť z 4 % na takmer 11 %.

Zoznam použitej literatúry a zdrojov údajov

Použitá literatúra

- ab HORTIS, S. A. 1995. *Cigáni v Uhorsku / Zigeneur in Ungarn 1775*. Bratislava: Štúdio –dd-
- ADAMKOVIČOVÁ, E., SCHRETER, I., KRISTIAN, P., 1999. Osýpky – starý alebo nový problém? *Slovenský lekár*. Apríl-máj, s. 182–184.
- ALNER, J. 1999. Integračné procesy na Slovensku. In: IVANTYŠYN, M., MESEŽNIKOV, G. (eds.) *Slovensko 1998–1999*. Bratislava: IVO, s. 311–327.
- ANDERSEN N., WOHLFAHRT, A. M., J., CHRISTENS, P., OLSEN, J., MELBYE, M. 2000. Maternal age and fetal loss: population based register linkage study. *British Medical Journal*, 320, s. 1708–1712.
- ANDREEV, M., NOLTE, E., SKHOLNIKOV, V. M., VARAVIKOVA, E., MCKEE, M. 2003. The evolving patterns of avoidable mortality in Russia. *International Journal of Epidemiology*, 32 (3) s. 437–446.
- ARMSTRONG, B. G., McDONALD, A. D., SLOAN, M. 1992. Cigarette, Alcohol, and Coffee Consumption and Spontaneous Abortion. *Americial Journal of Public Health*, 82, s. 85–87.
- ARRIAGA, E. 1984. Measuring and explaining the change in life expectancies. *Demography*, 21, s. 83–96.
- BAČOVÁ, V. 1990. Typológia rómskych rodín na Slovensku. *Sociológia*, 22 (4), s. 491–501.
- BARTH, F. 2009. Sociální organizace párisjké skupiny v Norsku. In: JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. (eds.) *Cikánske skupiny a jejich sociální organizace*. Centrum pro studium demokracie a kultury. Brno, s. 47–62.
- BARTOŇOVÁ, D. 2005: Vývoj cenových domácnosti v České republice v poslední třetině 20. století. *Demografie*, 47, s. 1–12.
- BARTOŠOVIČ, I., HEGYI, L. 2004. Zdravotné problémy rómskeho etnika. *Lekársky obzor* č. 4. [cit. 2011-02-15]. Dostupné z WWW: <<http://www.lekarsky.herba.sk/lekarsky-obzor-4-2010/zdravotne-problemy-romskeho-etnika>>.

- BEHARKOVÁ, N. 2009. Podmienenosť postojov rómskeho etnika k zdraviu a chorobe – úloha transkultúrneho prístupu pri poskytovaní zdravotníckej starostlivosti. In: JURKOVIČOVÁ, J., ŠTEFÁNIKOVÁ, Z. (eds.) *Životné podmienky a zdravie*. Bratislava: Úrad verejného zdravotníctva SR, s. 264–269. [cit. 2010-03-13] Dostupé z WWW: <http://www.fmed.uniba.sk/fileadmin/user_upload/editors/ustavy/hygiena/aZPaZ_2009.pdf>.
- BERNASOVSKÁ K., I. BERNASOVSKÝ, K. PORADSKÝ, T. VARGOVÁ. 1977. Proposal of low birth weight limit for gypsy mature babies. *Anthropology of Maternity*. Praha: UK. 173–175.
- BERNASOVSKÝ, I., BERNASOVSKÁ, K., HUDÁKOVÁ, T. 1981. Some body characteristics of Roma (Gypsy) newborns and their mothers. *Antropologie*, 19, s. 263–268.
- BERNASOVSKÝ, I., BERNASOVSKÁ, K. 1985. Study of East Slovakian Gypsy (Roma) child body development. Basic antropometrical characteristics. In: ZBORNÍK Lekárskej Fakulty. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika, s. 219–233.
- BERNASOVSKÝ, I., BERNASOVSKÁ, J. 1999. *Antropology of Romanies (Gypsies)*. I. vyd., Brno: Nauma, 1999, 197 s.
- BILLARI, F., PHILIPOV, D. 2004. *Education and the transition to motherhood: A comparative analysis of Western Europe*. European Demographic Research Papers 3/2004, Vienna Institute of Demography.
- BLOSSFELD, H. P., HUININK, J. 1991. Human capital investmenst or norms of role transition? How women´s schooling and career affect the process of family formation. *The American Journal of Sociology*. Vol. 97, 1, s. 143–168.
- BONGAARTS, J. 1976. Intermediate Fertility Variables and Marital Fertility Rates. *Population Studies*, 30 (2), s. 227–241.
- BONGAARTS, J. 1978. A Framework for Analyzing the Proximate Determinants of Fertility. *Population and Development Review*, 4 (3), s. 105–132.
- BONGAARTS, J. 1982. Proximate Determinants. In: ROSS, J. A. (ed.) *International Encyclopedia of Population*. New York: The Free Press, s. 275–279.
- BONGAARTS, J. 1983. The Proximate Determinants of Natural Marital Fertility. In: BULATO, R. A., LEE, R. D., HOLLERBACH, P. E., BONGAARTS, J. *Determinants of Fertility in developing Countries: A Summary of Knowledge Part A*. Committee on Population and Demography Report. Washington: National Academy Press, s. 85–114.
- BOLFÍKOVÁ, E. 2003. Sexuálne a reprodukčné zdravie rómskej populácie (empirická analýza sexuálneho a reprodukčného správania rómskej populácie v oblasti Rožňava, Plešivec). *Človek a spoločnosť*, č. 3.
- BOŠÁK, L., MARCINKOVÁ, D. 2008. Zdravotný stav a determinanty zdravia rómskej populácie ako základ pre tvorbu intervenčných stratégií. In: JURKOVIČOVÁ, J., ŠTEFÁNIKOVÁ, Z. (eds.) *Životné podmienky a zdravie*. Úrad verejného zdravotníctva SR, Bratislava, s. 176–181. [cit. 2010-03-12]. Dostupné z WWW: <http://www.fmed.uniba.sk/fileadmin/user_upload/editors/ustavy/hygiena/ZPaZ2008.pdf> .

- BOTÍKOVÁ, M., ŠVECOVÁ, S., JAKUBÍKOVÁ, K. 1997. *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava: VEDA, 208 s.
- BOURDIEU, P. 1986. The forms of Capital. In: RICHARDSON, G. *Handbook of theory and Research for sociology of Education*. NY: Greenwood Press, s. 241–258.
- BOURDIEU, P. 1974. The School as a Conservative Force: Scholastic and Cultural Inequalities. In: EGGLESTON, J. (ed.). *Contemporary Research in the Sociology of Education*. London: Methuen.
- BRABCOVÁ, P. 1997. Plodnosť vdaných žien vo vesnici Komín v prvej polovine 18. storočia. *Demografie*, 39, s. 101–109.
- BRÁZDOVÁ, Z., FIALA, J., HRSTKOVÁ, H. 1998. Výživové zvyklosti romských detí. *Česká Pediatrie*, 7, s. 419–442.
- BUDILOVÁ, L., JAKOUBEK, M. 2004. Příbuzenství v romské osadě. In: JAKOUBEK, M., HIRT, T. (eds.) *Romové: Kulturologické etudy. (Etnopolitika, příbuzenství a sociální organizace)*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. 9–64.
- BUDILOVÁ, L., JAKOUBEK, M. 2007. Příbuzenství, manželství a sňatkové vzorce. Cigánska příbuzenská síť. In: BUDILOVÁ, L., JAKOUBEK, M. (eds.) *Cikánska rodina a příbuzenství*. Plzeň: Dryáda, s. 19–68.
- BUDILOVÁ, L., JAKOUBEK, M. 2009. Trojgenerační model transformace sňatkových vzorců v cigánské skupině. In: JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. (eds.) *Cikánske skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, s. 286–304.
- BURCIN, B. 2002. Úmrtnost. In: PAVLÍK, Z., KUČERA, M. (eds.) *Populační vývoj České republiky 2001*. Praha: Katedra demografie a geodemografie. Přírodovědecká fakulta. Univerzita Karlova v Praze, s. 51–63.
- BURCIN, B. 2008. Vývoj odvrátitelné úmrtnosti v České republice v období 1990–2006. *Demografie*, 50, s. 15–31.
- BURCIN, B., KUČERA, T. 2003. *Perspektivy populačního vývoje České republiky na období 2003–2065*. Praha: Univerzita Karlova v Praze. Přírodovědecká fakulta. Katedra demografie a geodemografie, DemoArt, 50 s.
- BURCIN, B., KUČERA, T. 2008a. Úmrtnost. In: KOL. autorov. *Populační vývoj České republiky 2007*. Praha: Přírodovědecká fakulta. Univerzita Karlova v Praze, s. 57–71.
- BURCIN, B., KUČERA, T. 2008b. Regionální diferenciace odvrátitelné a neodvrátitelné úmrtnosti v České republice a její vývoj v období 1987–2006. *Demografie*, 50, s. 77–87.
- BÚTOROVÁ, Z. a kol. 2008. *Ona a on na Slovensku. Zaoštréné na rod a vek*. Bratislava: IVO, 365 s.
- BUDILOVÁ, L., JAKOUBEK, M. 2007. Příbuzenství, manželství a sňatkové vzorce. Cigánska příbuzenská síť. In: BUDILOVÁ, L., JAKOUBEK, M. (eds.) *Cikánska rodina a příbuzenství*. Nakladatelství a vydavatelství Vlasty Králové, Dryáda, s. 19–67.
- BUDILOVÁ, L., JAKOUBEK, M. 2009. Trojgenerační model transformace sňatkových vzorců v cigánské skupině. In: BUDILOVÁ, L., JAKOUBEK, M. (eds.) *Cikánske skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, s. 286–304.

- CALDWELL, J., CALDWELL P. 1977. The role of marital sexual abstinence in determinig fertility: A study of the Yoruba in Nigeria. *Population Studies* roč. 31 s.193–217.
- CANGÁR, J. 2002. *Ludia z rodiny Rómov. Manuša andar e familia Roma*. Doplnková učebnica o dejinách a živote Rómov pre základné a stredné školy. Nové Zámky: CROCUS, 238 s.
- CARMICHAEL, G. 1995. Consensual Partnering in the More Developmet Countrie. *Journal of the Australian Population Association*. 12, s. 51–86.
- CASELLI, G., VALLIN, J., WUNSCH, G. 2006. Determinants of mortality. In CASELLI, G., VALLIN, J., WUNSCH, G. (eds.) *Demography: Analysis and Synthesis*, Vol. II. LONDON: ELSEVIER.
- CASTLES, A. et al.1999. Effect of smoking during pregnancy: Five meta-analyses. *American Journal of Preventive Medicine*, 16 (3), s. 208–215.
- CNATTINGIUS, S., et al. 2000. Caffeine Intake and the Risk of First–Trimester Spontaneous Abortion. *American Journal of Epidemiology*, 343, s. 1839–1845.
- COALE, J. A. 1973. The demographic transition reconsidered. *International Population Conference 1973*, Liège.
- COALE, A. J., TRUSSEL, J.T. 1974. Model Fertility Schedules: Variations in the Age Structure of Child-bearing in Human Populations. *Population Index*, 40 (2), s. 185–258.
- COALE, A. J., TRUSSEL, J.T. 1978. Technical Note: Finding two parameters That Specify a Model Schedule of marital fertility. *Population Index*, 44 (2), s. 203–212.
- COALE, A. J., WATKINS, S. C. (eds.) 1986. *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton University Press. Princeton.
- COUNCIL of EUROPE 2003. *Breaking barriers – Romani women and access to public health care*. Council of Europe: Luxembourg.
- ČERENKOV, L., LAEDERICH, S. 2007. Sociální struktury v rromských skupinách. In: BUDILOVÁ, L., JAKOUBEK, M. (eds.) *Cikánska rodina a příbuzenství*. DRYDA, Plzeň, s. 141–159.
- ČERNÁ, K. 2005. Pohled na kohabitaci a rodinu v České republice a Velké Británii z hlediska evropské studie hodnot. *Demografie*, 47, s. 87–95.
- ČVOROVÍČ, J. 2004a. Sexual and Reproductive strategies among Serbian Gypsies. *Population & Environment*, 25, s. 217–242
- ČVOROVÍČ, J. 2004b. Reproductive behavior, ethnicity and social status: a comparison of two Serbian Gypsy groups. *Bulletin of the Institute of Ethnography*, Vol. 52, 47–59, Serbian Academy of Sciences and Arts.
- DANIEL, B. 1994. *Dějiny Romů. Vybrané kapitoly z dějin Romů v západní Evropě, v Českých zemích a na Slovensku*. Olomouc: Univerzita Palackého. 133 s.
- DAŇKOVÁ, Š., 2006. Výběrová šetření o zdravotním stavu v ČR a v Evropě. Demografický informační portál. [cit. 2010-11-25]. Dostupné z WWW: <http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku&artclID=357>

- DAŇKOVÁ, Š., 2010. *Srovnání ukazatelů zdravotního stavu v šetření EHIS a SILC*. Demografický informační portál. [cit. 2010-11-25]. Dostupné z WWW: <http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku&artclID=703>
- DAVIDOVÁ, E. 1995. *Romano drom. Cesty Romů 1945–1990*. Olomouc: Universita Palackého v Olomouci, 237 s.
- DAVIDOVÁ, E. 2004. *Romano drom. Cesty Romů 1945–1990*. Olomouc: Centre de Recherches Tsiganes. 273 s.
- DAVIDOVÁ, E. 2009. Mezigenerační změna: ke ztrátě dvou generací Romů v uplynulém půlstoletí (v důsledku poválečné migrace a asimilačních tlaků v 50.–80. letech 20. století). In: JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. (eds.) *Cikánske skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, s. 238–266.
- DAVIS, K., BLAKE, J. 1956. Social structure and fertility: an analytic framework, *Economic Development and Cultural Change*, Vol. 4 (4), s. 211–235.
- DE BRUIJN, B. 1999. *Foundations of Demographic Theory. Choice, Process, Context*. Amsterdam (Thela Thesis, PDOD publication).
- DEJMEK, J., SELEVAN, S. G., SRAM, R. J. 1996. Životné prostredie, životný štýl a tehotenstvo. *Časopis lékařů českých*, 135, s. 510–515.
- DOLINSKÁ, S., KUDLÁČKOVÁ, M., GINTER, E. 2007. The prevalence of female obesity in the world and in the Slovak Gypsy women. *Bratislavské Lekár Listy*, 108 (4–5), s. 207–211.
- DUBAYOVÁ, M. 1990. K problematike vzťahu cigánskej lokálnej a cigánskej etnickej skupiny. *Slovenský národopis*, 38, (1–2), s. 274–277.
- DUBAYOVÁ, M. 1994. Rómska rodina na Slovensku: Pokus o kultúrnologickú reflexiu. *Slovenský národopis*. roč. 42, č. 2, s. 129–138.
- DÜLMEN, van R. 2003. *Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích. Nepočestnost a sociální izolace v raném novověku*. Praha: Dokořán, 108 s.
- DÜLMEN, van R. 2006. *Kultura a každodenní život v raném novověku II. díl. Město a vesnice*. Praha: ARGO, 360 s.
- DŽAMBAZOVIČ, R. 2001. Rómovia v Uhorsku koncom devätnásteho storočia. (Výsledky Súpisu Rómov z roku 1893). *Sociológia*, 33, (5), s. 491–506.
- DŽAMBAZOVIČ, R., VAŠEČKA, M. 2000. Rómovia a chudoba. In: NÁRODNÁ správa o ľudskom rozvoji. Bratislava: UNDP a CPHR.
- DŽAMBAZOVIČ, R., JURÁSKOVÁ, M. 2002. Sociálne vylúčenie Rómov na Slovensku. In: VAŠEČKA, I. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 527–564.
- ERDŐS, K. 2009. Klasifikace Cikánů v Maďarsku. In: JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. (eds.) *Cikánske skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, s. 154–168.

- EUROPEAN Commission. 2007a. Special Eurobarometer 272c. Attitude of Europeans Towards Tobacco. [cit. 2010-12-10]. Dostupné z WWW: <http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_239_en.pdf>.
- EUROPEAN Commission. 2007b. Special Eurobarometer 272b. Attitude Towards Alcohol. [cit. 2010-12-10]. Dostupné z WWW: <http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_272b_en.pdf>.
- FERÁK V., GENČÍK, G., GENČÍKOVÁ, A. 1980. Population – genetical characteristics of congenital glaucoma in Slovakia. *Bratislavské lekárske listy*, 73, s. 295–306.
- FERÁK V., SIVÁKOVÁ, D., SIEGELOVÁ Z. 1987. Slovenský Rómovia - populácia s najvyšším koeficientom inbrídingu v Európe. *Bratislavské lekárske listy*. 87, s. 168–175.
- FERÁKOVÁ, E., FERÁK, V., KADÁSI, L., POLÁKOVÁ H., HEJCMANOVÁ, L., PIJAČIKOVÁ, A. 1991. *A unique RFLP haplotype at the phenylalanine hydroxylase locus in Czechoslovak Gypsies with phenylketonuria*. Praha: Short Communications. 1991.
- FIALOVÁ, L. 1985. Príspevek k vývoji plodnosti v českých zemích. *Demografie*, 27, s. 34–43.
- FIALOVÁ, L., PAVLÍK, Z., VEREŠ, P. 1990. Fertility Decline in Czechoslovakia During the Last Two Centuries. *Population Studies*, 44, s. 89–106.
- FILADELFIOVÁ, J., MESOCHORITISOVÁ, A. 2005. *Výskum sexuálneho a reprodukčného správania v rómskych komunitách na Slovensku*. Banská Bystrica: Kultúrne Združenie Rómov Slovenska.
- FILADELFIOVÁ, J., GERBERY, D., ŠKOBLA, D. 2006. *Správa o životných podmienkach rómskych domácností na Slovensku*. Bratislava: UNDP.
- FILADELFIOVÁ, J. 2009. *Dáta o ľudských právach rómskych žien*. Banská Bystrica: Kultúrne Združenie Rómov Slovenska.
- FINKOVÁ, Z. 1977. Šetrenie populačnej klímy romských žien. *Demografie*, 19, s. 296–301.
- FINKOVÁ, Z. 1979. Zisťovanie plodnosti cigánskych žien. *Demografie*, 21, s. 336–341.
- FINKOVÁ, Z. 1988. Dojčenská úmrtnosť cigánskej populácie v SSR. In: *Úmrtnosť a stárnutí obyvateľstva v ČSSR. ACTA DEMOGRAPHICA VIII*. Praha: Československa demografická spoločnosť pri ČSAV, s. 98–101.
- FINKOVÁ, Z. 2000. Štatistika národností a Rómovia. *Geografický časopis*, 52, s. 285–288.
- FRANSSEN T. M. et. al. 2005. Selective chromosome analysis in couples with two or more miscarriages: case–control study. *British Medical Journal*, 331, s. 137–141.
- FRASER, A. 1998. *Cikáni*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny. 341 s.
- FRASER, A. 2002. *Cikáni*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny. 341 s.
- FRIEDMAN, D., HECHTER, M., KANAZAWA, S. 1994. A Theory of the Value of Children. *Demography*, 31 (3), s. 375–401.
- FREJKA, T. 2008. Overview chapter 2: Parity distributions and completed family size in Europe: Incipient decline of the two-child family model? In: FREJKA, T., HOEM, I., SOBOTKA, T., TOULEMON, L. (eds.) *Childbearing trends and policies in Europe*. Demographic Research 19, Special collection 7, s. 47–72.

- FRETTS, R.C., SCHMITTDIEL, J., MCLEAN, F. H., USHER, R. H., GOLDMAN, M. B. 1995. Increased Maternal Age and the Risk of Fetal Death. *The New England Journal of Medicine*, Vol. 333, s. 953–957.
- GALAJDA, P. 2007. Metabolický syndróm, kardiovaskulárne a metabolické riziká. *Via practica*, 4, S4, s. 5–9, [cit 2010-10-05] Dostupné z WWW: <http://www.solen.sk/-index.php?page=pdf_view&pdf_id=2932>.
- GARASSY, L. 2000. *Demogeografická charakteristika rómskeho obyvateľstva na Slovensku*. Diplomová práca. Bratislava: Prírodovedecká Fakulta Univerzita Komenského.
- GARCIA, C. R. et al. 2005. Risk factors for spontaneous abortion in early symptomatic first-trimester pregnancies. *Obstetrics and Gynecology*, Vol. 106, No. 5, s. 993–999.
- GAUTIER, E., HENRY, L. 1958. *La Population de Crulai, Paroisse Normande: Etude historique*. Travaux et Documents 33. Paris: I.N.E.D.
- GECELOVSKÝ, V. 1992. Právne normy týkajúce sa Rómov a ich aplikácia v Gemeri (1918–1938). In: MANN, A. B. *Neznámi Rómovia*. Bratislava: Ister Science Press, s. 79–87.
- GINTER, E. 1998. Governments and Roma communities must help to improve outlook for Gypsies. *Bratislavské lekárske listy*, 316, s. 1825.
- GINTER, E. 2005. Sporivé gény a naši Rómovia. *Vesmír*, 84, s. 672–674.
- GINTER, E., KRAJČOVIČOVÁ-KUDLÁČKOVÁ, M., KAČALA, O., KOVAČIČ, V., VALACHOVIČOVÁ, M. 2001. Health status of Romanies (Gypsies) in the Slovak Republic and in the neighbouring countries. *Bratislavské Lekárske Listy*. 102, s. 479–484.
- GOURBIN, C. 2006. Fetal Mortality. In: CASELLI, G., VALLIN, J., WUNSCH, G.: *Demography: Analysis and Synthesis*, Vol. I., s. 435–455.
- GULOVÁ, L., NĚMEC, J., ŠTĚPAŘOVÁ, E. 2006. Budte rádi, že máte chytré ženy, aneb romská žena v zrcadle vyprávění. In: HAŠKOVÁ, H., KŘÍŽKOVÁ, A., LINKOVÁ, M. (eds.) *Mnohohlasem. Vyjednávání ženských prostorů po roce 1989*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR, s. 283–300.
- GUY, W. 2009. Význam rodinných vazeb pro migraci českých a slovenských Romů. In: JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. (eds.) *Cikánske skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, s. 267–285.
- HAIŠMAN, T. 1999. Romové v Československu v letech 1945–1967. Vývoj institucionálního zájmu a jeho dopady. In: ROMOVÉ v České republice (1945–1998). Praha: Socioklub, s. 137–183.
- HAJIOFF, S., MCKEE, M. 2000. The health of the Roma people: a review of the published literature. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 54, s. 864–869.
- HÁJKOVÁ, M. 2001. Rodina a zvyky slovenských Romů usazených v České republice. In: ŠIŠKOVÁ, T. (ed.) *Menšiny a migranti v České republice. My a oni v multikulturní společnosti 21. století*. Praha: Portál s. 127–143.

- HÁJSKA, M. 2004. Kmotrovství v kultuře romských osad. In: JAKOUBEK, M., HIRT, T. (eds.) *Romové: Kulturologické etudy. (Etnopolitika, příbuzenství a sociální organizace)*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. 252–273.
- HALUZÍK, M. 2005. Chemie obezity. *Vesmír*, 84, s. 352–355.
- HAM, J. C., J. SVEJNAR, K. TERRELL. 1998. Unemployment and the Social Safety Net during Transitions to a Market Economy: Evidence from the Czech and Slovak Republics. *The American Economic Review*, 88, (5), s. 1117–1142.
- HAMPLOVÁ, D. 2003. Úvod. In: HAMPLOVÁ, D., RYCHTAŘÍKOVÁ, J., PIKÁLKOVÁ, S. *České ženy: vzdělání, partnerství, reprodukce a rodina*. Praha: SOÚ AV, s. 4–8.
- HAMPLOVÁ, D., ŘEHÁKOVÁ, B. 2006. Mimomanželská plodnost: individuální charakteristiky žen a vliv regionu. In: HAMPLOVÁ, D. (ed.) *Mimomanželská plodnost v České republice po roce 1989: sociální a ekonomické souvislosti*. Sociologické studie 0/05. Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 26–39.
- HANCOCK, I. 2001. *Země utrpení. Dějiny otroctví a pronásledování Romů*. Praha: Signeta. 165 s.
- HANCOCK, I. 2005. *My rómsky národ*. Bratislava: Petrus, 261 s.
- HANULOVÁ, K., ŠEVČÍKOVÁ, Ľ., 2004. Etnické diferencie vo vybraných rizikových faktoroch kardiovaskulárnych ochorení v detskej populácii. In: ÁGHOVÁ, Ľ. (ed.) *Životné podmienky a zdravie*. Bratislava: Úrad verejného zdravotníctva SR, s. 221–226. [cit. 2010-11-05]. Dostupné z WWW: <http://www.fmed.uniba.sk/fileadmin/user_upload/-editors/ustavy/hygiena/ZPaZ2004.pdf>.
- HAŠKOVÁ, H., ZAMYKALOVÁ, L. 2006. Mít děti - co je to za normu? Čí je to norma? *Biograf* (40–41): 130 odst.
- HAŠKOVÁ, H. 2006a: Zkoumání bezdětnosti, jejího růstu a s ním souvisejících sociodemografických jevů v české společnosti v kontextu zemí střední a východní Evropy. In: HAŠKOVÁ, H. (ed.) 2006. *Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě*. Sociologické Studie. Praha: Sociologický Ústav AV ČR. 2006, s. 22–56.
- HAŠKOVÁ, H. 2006b Diverzita bezdětnosti, jejího výzkumu a jejich společenské reflexe (úvod). In: HAŠKOVÁ, H. (ed.): *Fenomén bezdětnosti v sociologické a demografické perspektivě*. Sociologické Studie. Praha: Sociologický Ústav AV ČR. s. 11–21.
- HAVIAROVÁ, E. 2001. *Vývoj a súčasný stav problematiky rómskeho obyvateľstva*. Diplomová práca. Bratislava: PriF UK.
- HAY, P. E., LAMONT R.F., TAYLOR-ROBINSON, D., MORGAN, D. J., ISON, C., PEARSON, J. 1994. Abnormal bacterial colonisation of the genital tract and subsequent preterm delivery and late miscarriage. *British Medical Journal*, 308, s. 295–298.
- HENRIKSEN T. B., et al. 2004. Alcohol Consumption at the Time of Conception and Spontaneous Abortion. *Americal Journal of Epidemiology*, 160, s. 661–667.
- HENRIPIN, J. 1954. *La fecondite de menages Canadiene an debut du XVIII-eme siecle*. Travaux et Documents 22. Paris I.N.E.D.

- HENRY, L. 1953. Fondements theoretiques des mesures de la fecondite naturelle. *Revues de l'Institut International de Statistique* 21, s. 135–151.
- HENRY, L. 1957. Fecondite et famille, model mathematiques. *Popuation*, 12, s. 413–444.
Translated in SHEPS, M., LAPIERRE-ADAMCYK, E. (eds.) 1972. On the Measurement of Human Fertility. Amsterdam: Elsevier.
- HENRY, L. 1961. Some Data on Natural Fertility. *Eugenics Quarterly*, 8 (2), s. 81–91.
- HENRY, L. 1964. Mesure du temps mort en fecondite naturelle. *Population*, 19, s. 485–514.
- HODNOTIACA správa o výsledkoch 1. etapy Programu podpory zdravia znevýhodnenej rómskej komunity za roky 2007–2008. Bratislava: Úrad verejného zdravotníctva Slovenskej republiky, 2008.
- HOLÉCZYOVÁ, G., BERNASOVSKÁ, K., RIMÁROVÁ, K. 2004. Porovnanie zdravotno-nutričných názorov a stravovacieho režimu detí - Rómov a Slovákov. In: ÁGHOVÁ, Ľ. (ed.) *Životné podmienky a zdravie*. Bratislava: Úrad verejného zdravotníctva SR, s. 178–181. [cit 2010-10-05] Dostupné z WWW: <http://www.fmed.uniba.sk/fileadmin/-user_upload/editors/ustavy/hygiena/ZPaZ2004.pdf>.
- HORSKÁ, P. 1990. Evropská rodina se mění. In: HORSKÁ, P., KUČERA, M., MAUR, E., STLOUKAL, M. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama, s. 291–326.
- HORSKÝ, J., 2001. Studium rodinných struktur v raném novověku v českém prostředí (Přehled bádání za uplynulých 10 let). In: MARÈS, A., HORSKÁ, P. (eds.) *Česko-francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*, Cahiers du CeFReS, No. 22, s. 33–52.
- HORSKÝ, J., SELIGOVÁ, M. 1997. *Rodina našich předků*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. 146 s.
- HORVÁTH, K., PRÓNAI, C. 2009. Mezi „špinavostí“ a „úzkostlivostí“. O system (ne)čistoty v komunitě maďarských Cikánů. In: JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. (eds.) *Cikánske skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, s. 177–192.
- HORVÁTHOVÁ, E. 1961. Cigáni pred príchodom do Európy. *Slovenský národopis*, 9, s. 3–24.
- HORVÁTHOVÁ, E. 1962. Cigáni po príchode do Európy. *Slovenský národopis*, 10, s.210–225.
- HORVÁTHOVÁ, E. 1964. *Cigáni na Slovensku*. Bratislava: Slovenská akadémia vied.
- HORVÁTHOVÁ, A. 1993. *Selekcia, zaraďovanie a preradovanie deti do osobitnej školy*. Diplomová práca, Bratislava: Pedagogická fakulta UK.
- HORVÁTHOVÁ, J. 2002. *Kapitoly z dejín Romů*. Praha: Člověk v tísní, Lidové noviny, 84 s.
- HRADSKÁ, K. 2008. Židia v slovenskom štáte. In: FENOMÉN holokaustu. Bratislava: Úrad vlády Slovenskej republiky. s. 56–66.
- HRKAL, J., KASALOVÁ DAŇKOVÁ, Š., 2005. *Zdravá délka života u obyvatel EU*. Demografický informační portál. [cit. 2010-11-08] Dostupné z WWW: <http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku&artclID=107>.
- HUBENÁK, L. 2008. Právne normy a ich praktický dosah v slovenskom štáte. In FENOMÉN holokaustu. Bratislava: Úrad vlády Slovenskej republiky. s. 22–41.

- HUDEČKOVÁ, H., SOMOROVÁ, M., 2004. Nízky hygienický štandard a epidémie črevných nákaz v rómskej komunite v okrese Martin za roky 1990–2003. In: ÁGHOVÁ, Ľ. (ed.) *Životné podmienky a zdravie*. Bratislava: Úrad verejného zdravotníctva SR, s. 182–187. [cit. 2010-03-15]. Dostupné z WWW: <http://www.fmed.uniba.sk/fileadmin/user_upload/-editors/ustavy/hygiena/ZPaZ2004.pdf>.
- HÜBSCHMANNOVÁ, M. 1995. *Šaj pes dovakeras – Můžeme se domluvit*. Olomouc: Univerzita Palackého. 129 s.
- HÜBSCHMANNOVÁ, M. 1999a. *Několik poznámek k hodnotám Romů*. In: ROMOVÉ v České republice (1945–1998), Praha: Socioklub. s. 16–66
- HÜBSCHMANNOVÁ, M. 1999b. *Od etnické kasty ke strukturovanému etnickému společenství*. In: ROMOVÉ v České republice (1945–1998), Praha: Socioklub. s. 115–136.
- CHUDOBA Rómov a sociálna starostlivosť o nich v Slovenskej republike 2002. Bratislava: Svetová Banka, Inštitút pre otvorenú spoločnosť, INEKO, S.P.A.C.E.
- IOM 2003. *Závěrečná zpráva k projektu Analýza soudobé migrace a usazování příslušníků romských komunit ze Slovenské republiky na území České republiky* (č.j. OAMP-948/2003) s. 1–40, Praha.
- INGLEHART, R. 1990. *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press.
- IVANČÍKOVÁ, Ľ. 2005. Zisťovanie o príjmoch a životných podmienkach domácností 2005 (EÚ-SILC). *Slovenská štatistika a demografia*, 15 (3–4), s. 32–44.
- JAKOUBEK, M. 2004. *Romové: konec (ne)jednoho mýtu*. Praha: Socioklub.
- JAKOUBEK, M. 2004. Rom, Romni a Morris Opler. In: JAKOUBEK, M., HIRT, T. (eds.) *Romové: Kulturologické etudy. (Etnopolitika, příbuzenství a sociální organizace)*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. 65–71.
- JANAS, K. 2008a. Utrpenie slovenských Rómov. In: FENOMÉN holokaustu. Bratislava: Úrad vlády Slovenskej republiky. s. 123–133.
- JANAS, K. 2008b. *Zabudnuté tábory. (Premeny hospodárskeho a sociálneho postavenia slovenských Rómov s osobitným zameraním na tábory perzekučného a internačného charakteru na severozápadnom Slovensku)*. Trenčín: Fakulta sociálno-ekonomických vzťahov. Trenčianska univerzita Alexandra Dubčeka v Trenčíne. 133 s.
- JANAS, K. 2010. *Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike 1939–1945*. Bratislava: Ústav pamäti národa. 112 s.
- JARČUŠKOVÁ, M., KÚSEKOVÁ, M., LEŠČIŠINOVÁ, M., ELIÁŠOVÁ, A., NOVOTNÁ, Z. 2004. Výskyt kongenitálnej hypotyreózy a deficitu tyroxín viažúceho proteínu (TBG) na východnom Slovensku. Fokus na rómsku populáciu. In: KOL. autorov. *Medicínsko ošetrovateľské listy Šariša, Fakulta zdravotníctva Prešovskej univerzity v Prešove*, Prešov: Fakultná nemocnica s poliklinikou Jána Adama Reimana v Prešove, s. 41–46. [cit. 2010-10-04]. Dostupné z WWW: <http://www.unipo.sk/public/media/files/docs/-fz_veda/svk/molisa.pdf>.

- JURÁSKOVÁ, M. 2002. Migrácia Rómov do krajín Európskej únie. In: VAŠEČKA, M. (ed.) *Rómske hlasy. Rómovia a ich politická participácia v transformačnom období*. Bratislava: IVO, s. 91–118.
- JURÁSKOVÁ, M., KRIGLEROVÁ, E., PULIŠ, P., RYBOVÁ, J., VAŠEČKA, M. 2002. *Evaluácia činnosti Sekretariátu splnomocnenkyne vlády SR pre rómske komunity*, Bratislava: IVO, 54 s.
- JURÁSKOVÁ, M., KRIGLEROVÁ, E., RYBOVÁ, J. 2004. *Atlas rómskych komunít na Slovensku 2004*. Bratislava: S.P.A.C.E.
- JURČOVÁ, D. 2005. *Slovník demografických pojmov*. Bratislava: INFOSTAT, 72 s.
- JUROVÁ, A. 1992. Riešenie rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945. In: MANN, A. B. (ed.) *Neznámi Rómovia*. Bratislava: Ister science press, s. 91–100.
- JUROVÁ, A. 1993. *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Goldpress Publishers. 138 s.
- JUROVÁ, A. 1996a. *Rómska problematika 1945–1967*. Studijní materiály výzkumného projektu Československo 1945–1967. Dokumenty. 16. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1. část. s. 7–137
- JUROVÁ, A. 1996b. *Rómska problematika 1945–1967*. Studijní materiály výzkumného projektu Československo 1945–1967. Dokumenty. 17. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2. část. s. 145–442
- JUROVÁ, A. 1996c. *Rómska problematika 1945–1967*. Studijní materiály výzkumného projektu Československo 1945–1967. Dokumenty. 18. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 3. část. S. 447–779
- JUROVÁ, A. 1996d. *Rómska problematika 1945–1967*. Studijní materiály výzkumného projektu Československo 1945–1967. Dokumenty. 19. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 4. část. s. 787–1016
- JUROVÁ, A. 1998. História Rómov na Slovensku stále neznáma. (Úvaha o problémoch výskumu.) *Človek a spoločnosť*, 1 (3), [cit. 2008-10-12]. Dostupný z WWW: < <http://www.saske.sk/cas/archiv/3-98/index.html> >.
- JUROVÁ, A. 2002a. Od odchodu z pravlasti po prvé asimilačné opatrenia. In: VAŠEČKA, M. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 19–30.
- JUROVÁ, A. 2002b. Rómovia v období od roku 1945 po november 1989. In: VAŠEČKA, M. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO. s. 53–77.
- JUROVÁ, A. 2002c. Historický vývoj rómskych osád na Slovensku a problematika vlastníckych vzťahov k pôde („nelegálne osady“). *Človek a spoločnosť*, 5 (4), 42 s. [cit. 2009-04-14]. Dostupný z WWW: < <http://www.saske.sk/cas/4-2002/jurova.html> >.
- JUROVÁ, A. 2009. Slovenskí Rómovia v Československu v rokoch 1945–1947. (Regulácia pohybu a kontinuita perzekúcie). *Človek a spoločnosť*, 12 (1), 29 s. [cit. 2010-03-12]. Dostupný z WWW: < http://www.saske.sk/cas/public/media/5846/200901_01_jurova.pdf >

- KAČALA O., GITNER, E., KOVAČIČ, V., KUDLÁČKOVÁ, M., VALACHOVIČOVÁ, M. 2002. Porovnanie výživy Slovákov, Maďarov a Rómov na národnostne zmiešanom území Slovenska. *Medicínsky monitor*, 1, s. 22–24.
- KALIBOVÁ, K. 1988. Specifické rysy úmrtnosti romské populace v Československu. In: ÚMRTNOST a stárnutí obyvatelstva v ČSSR. ACTA DEMOGRAPHICA VIII. Praha: Československa demografická společnost pri ČSAV, s. 63–70.
- KALIBOVÁ, K. 1989. Charakteristika úmrtnostních poměrů romské populacev ČSSR. *Demografie*, 31, s. 239–250.
- KALIBOVÁ, K. 1990. Prognóza romské populace v ČSFR do roku 2005. *Demografie*, 32, s. 219–224.
- KALIBOVÁ, K. 1991. *Demografické charakteristiky romské populace v Československu*. Disertační práce. Praha: PřF UK.
- KALIBOVÁ, K. 1999. Romové z pohledu statistiky a demografie. In: ROMOVÉ v České republice, Praha: Socioklub, s. 91–114.
- KAMINSKI, I. M. 2009. Dilema moci: interní a externí vůdcovství. Romové v Polsku. In: JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. (eds.) *Cikánske skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, s. 121–153.
- KANTOROVÁ, V. 2004. Education and entry into motherhood: the Czech Republic during state socialism and the transition period (1970–1997). *Demographic Research*, Special collection 3, s. 245–274.
- KATRŇÁK, T. 2004. *Odsouzení k manuální práci. Vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Praha: SLON, 186 s.
- KENDALL, M. G., STUART, A. 1966. *The Advanced Theory of Statistics*. London: Charles Griffin.
- KEMÉNY, I. 1999. A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében. *Régio*, 10 (1), s. 3–15
- KOLLÁROVÁ, Z. 1992. K vývoju rómskej society na Spiši do roku 1945. In: MANN, A. B. *Neznámi Rómovia*. Bratislava: Ister Science Press, s. 61–68.
- KOLLÁROVÁ, Z. 2002. Rómovia v období I. ČSR, II. ČSR a Slovenského štátu. In: VAŠEČKA, M. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 43–52.
- KOPROVIČOVÁ, J., PETRÁŠOVÁ, D., KUČTOVÁ, N., KUČTA, M. 2004. Lipoproteín (a) v korelácii s koncentráciou apolipoproteínu B u rómskych detí. In: ÁGHOVÁ, Ľ. (ed.) *Životné podmienky a zdravie*. Bratislava: Úrad verejného zdravotníctva SR, s. 232–236. [cit. 2010-03-15]. Dostupné z WWW: <http://www.fmed.uniba.sk/fileadmin/user_upload/editors/ustavy/hygiena/ZPaZ2004.pdf>.

- KOPROVIČOVÁ, J., PETRÁŠOVÁ, D. 2008. Sú rómske deti rizikové z hľadiska vzniku hyperlipidémie? In: JURKOVIČOVÁ, J., ŠTEFÁNIKOVÁ, Z. (eds.) *Životné podmienky a zdravie*. Bratislava: Úrad verejného zdravotníctva SR, s. 190–192. [cit. 2010-03-15]. Dostupné z WWW: <http://www.fmed.uniba.sk/fileadmin/user_upload/editors/ustavy/-hygiena/ZPaZ2008.pdf>.
- KOSCHIN, F. 2000. *Demografie poprvé*. Praha: VŠE, 99 s.
- KOSCHIN, F. 2001. Struktura plodnosti v 90. letech a co z toho plyne. *Demografie*, 43, s. 277–284.
- KOTVANOVÁ, A., SZÉP, A. 2003. Najnovšie koncepcie politiky vlády SR vo vzťahu k riešeniu problémov rómskych komunít (1998–2002). In: KOTVANOVÁ, A., SZÉP, A., ŠEBESTA, M. (eds.) *Vládna politika a Rómovia 1948–2002*. Bratislava: Slovenský inštitút medzinárodných štúdií, s. 33–44.
- KNODEL, J. 1968. Infant mortality in three Bavarian villages: An analysis of family histories from the 19th century. *Population Studies*, 22, s. 481–510.
- KNODEL, J. 1977. Family Limitation and the Fertility Transition: Evidence from the Age Patterns of Fertility in Europe and Asia. *Population Studies*, 31, 2, s. 219–249.
- KNODEL, J. 1983. Natural Fertility: Age Patterns, Levels, and Trends. In: BULATO, R. A., LEE, R. D., HOLLERBACH, P. E., BONGAARTS, J. 1983. *Determinants of Fertility in developing Countries: A Summary of Knowledge Part A*. Committee on Population and Demography Report No. 15A. Washington: National Academy Press, s. 50–84.
- KNODEL, J., VAN DE WALLE, E. 1986. Lessons from the Past: Policy Implications of Historical Fertility Studies. In: COALE, A. J., WATKINS, S. C. (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton: Princeton University Press, s. 390–419.
- KOBES, T. 2010. Fajta a povaha príbuzenství obyvatel východoslovenských romských osad. *Sociologický časopis*, Vol. 46, No. 2 s. 235–255.
- KOMPANÍKOVÁ, S., ŠEBESTA, M. 2002a. Životné stratégie Rómov. s. 599–618. In: VAŠEČKA, I. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 599–618.
- KOMPANÍKOVÁ, S., ŠEBESTA, M. 2002b. Životné stratégie Rómov. s. 619–630. In: VAŠEČKA, I. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 619–630.
- KRÁLOVÁ, L. 1995. Reflexia o kohabitácii na pozadí frankofónnej sociológie a demografie. *Demografie*, 38, s. 193–199.
- KRAJČOVIČOVÁ-KUDLÁČKOVÁ, M., BLAŽÍČEK, P., GINTER, E., SPUSTOVÁ, V. 2002. Insulin levels in Gypsy minority. *Bratislavské Lekárske Listy*. 103, s. 459–461.
- KRAJČOVIČOVÁ-KUDLÁČKOVÁ, M., GINTER, E., BLAŽÍČEK, P., SPUSTOVÁ, V., VALACHOVIČOVÁ, M., KOVAČIČ, V., KAČALA, I. 2002. The risk for atherosclerosis on a group of ethnic Romany minority of southern Slovakia. *Cor Vasa*, 44, s. 370–374.

- KRAJČOVIČOVÁ-KUDLÁČKOVÁ, M., BLAŽÍČEK, P., GINTER, E., SPUSTOVÁ, V. 2003. Nonlipid cardiovascular risk factors in the Romany minority of western Slovakia. *Cor Vasa*, 45, s. 333-336.
- KRAJČOVIČOVÁ-KUDLÁČKOVÁ, M., BLAŽÍČEK, P., SPOUSTOVÁ, V., VALACHOVIČOVÁ, M., GINTER, E., 2004. Cardiovascular risk factors in young Gypsy population. *Bratislavské Lekárske Listy*. 105, s. 256–259.
- KRIGLEROVÁ, E. 2002. Postoje a aspirácie Rómov vo vzťahu k vzdelávaniu. In: VAŠEČKA, I. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 745–756.
- KRIGLEROVÁ, E., RYBOVÁ, J. 2004. Sociografické mapovanie rómskych komunít na Slovensku – „Lessons learned.“ In: ŠIMÍKOVÁ I., VAŠEČKA I. (eds.) *Mechanismy sociálního vyčleňování romských komunit na lokální úrovni a nástroje integrace*. Brno: Barrister & Principal, s.167–180.
- KRIŠLO, V., SORF, M., BARTEK, J. 1990. Výskyt asymptomatickej splenomegálie vo vybraných etnických skupinách v populácii. *Praktický lékař*, 70, s. 489–490.
- KUČERA, M. 1984. Domácnosti a bydlení cikánského obyvatelstva. *Demografie*, 26, s. 172–178.
- KUČERA, M. 1991. *Populace České republiky 1918–1991*. Praha: Česká demografická společnost. Sociologický ústav Akademie věd ČR, 197 s.
- KUČERA, M., FIALOVÁ, L. 1996. *Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989* Working papers, WP 96:1, Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- KUČERA, M., KALIBOVÁ, K. 1994. Typologie domácností a rodin. In PAVLÍK, Z. (ed.) *Populační vývoj České republiky 1994*. Praha: Katedra demografie a geodemografie. Přírodovědecká fakulta. Univerzita Karlova, s. 91–96
- KUČERA, T. 1998. *Regionální populační prognózy: teorie a praxe prognózování vývoje lidských zdrojů v území*. Disertační práce. Praha: Katedra demografie a geodemografie PřF UK, 1998.
- KUMANOVÁ, Z. 1997. Demografický výskum rómskej rodiny v Plaveckom Štvrtku. *Slovenský národopis*, 1, s. 87–105
- KUMANOVÁ, Z. 1998. Etnická identifikácia obyvateľov tzv. cigánskej-rómskej kolónie v Plaveckom Štvrtku. *Slovenský národopis*, 1, 42–59
- KUMANOVÁ, Z. 1999. Veková štruktúra obyvateľov Plaveckého Štvrtka s dôrazom na rómsku populáciu. *Slovenský národopis*, 1, s. 42–50
- KUMANOVÁ, Z., DŽAMBAZOVIČ, R. 2002. Rómska rodina: na rozhraní medzi tradicionalitou a modernitou. In: VAŠEČKA, I. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 503–526.
- KURNIENKOVÁ, N. 2007. *Zdravotná starostlivosť v sociálne vylúčených rómskych komunitách*. Madrid: Fundación Secretariado Gitano, 68 s.

- KUŠNIERIKOVÁ, N. 2002. Prístupy k vzdelávaniu Rómov v minulosti. In: VAŠEČKA, I. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 679–694.
- KVASNICOVÁ, M., PUŠKAILEROVÁ, D., CSOMOOVÁ, E., 1992. Genetická mentálna retardácia v oblasti Banskej Bystrice. *Československá pediatrie*, 47, s. 25–28.
- KYZLINKOVÁ, R. 2008. Okolnosti prvého pohlavného styku a antikoncepčného chovania tehotných žien a matek vo veku do dvaceti let. *Demografie*, 50, s. 99–108.
- LACKOVÁ, E. 1997. *Narodila jsem se pod šťastnou hvězdou*. Praha: Nakladatelství Triada, 280 s.
- LAGUNAS, D. 2009. Přehodnocení příbuzenství u Gitanos: katalánští Calós. In: JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. (eds.) *Cikánske skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, s. 63–101.
- LANGHAMROVÁ, J., FIALA, T. 2003. Kolik je vlastně Romů v České republice? *Demografie*, 45, s. 23–32.
- LANGHAMROVÁ, J., FIALA, T. 2008. Současná charakteristika romské populace a projekce jejího vývoje do roku 2050. In: JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. (eds.) *Romové a cikáni – Neznámí a známí. Interdisciplinární pohled*. Voznice: LEDA, s. 94–122.
- LA ROCHEBROCHARD, E., THONNEAU, P. 2002. Paternal age and maternal age are risk factors for miscarriage, results of a multicentre European study. *Human reproduction*. Vol. 17 (6), s. 1649–1656.
- LÁZNIČKOVÁ, I. 1999. Tradiční rodinné vztahy, obřady a obyčeje. In: KOL. autorov. *Romové – O Roma*. Brno: Moravské zemské muzeum, Muzeum romské kultury, s. 53–58.
- LESTHAEGHE, R., NEELS, K. 2002. From the First to the Second Demographic Transition - An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland. *European Journal of Population*, Vol. 18 (4), s. 225–260.
- LEŠČISINOVÁ, M., KÚSEKOVÁ, M., SEDLÁK, J., MURKOVÁ, V., LANGER, P., PAVKOVCEKOVÁ, O., 1989. Increased incidence of congenital hypothyroidism in Gypsies in east Slovakia as compared with white population. *Endocrinologia Experimentalis*, 23 (2), s. 137–141.
- LERIDON, H. 1977. *Human fertility. The basic components*. Chicago: The University of Chicago Press, 202 s.
- LERIDON, H. 2006. Natural Fertility and Controlled Fertility. Levels and Models. In: CASELLI, G., VALLIN, J., WUNSCH, G. *Demography: Analysis and Synthesis*. Londýn: Elsevier, s. 467–477.
- LIÉGOIS, J. P. 1995. *Rómovia, Cigáni a kočovníci*. Bratislava: Informačné a dokumentačné stredisko o Rade Európy, Academia Istropolitana. 272 s.
- LIVI-BACCI, M. 2001. *A Concise History of World Population*. Third Edition. Blackwell Publishers, Oxford, 251 s.
- LORAN, T. 2002. Sociálna politika a zamestnanosť Rómov. In: VAŠEČKA, I. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 565–586.

- MACKAY, J., ERIKSEN, M. 2002. *The tobacco atlas*. World Health Organization [cit.2010-05-14]. Dostupný z WWW: <<http://whqlibdoc.who.int/publications/-2002/9241562099.pdf>>.
- MAGDOLENOVÁ, K. 2003. *Lunik Story*. RPA 2003. [cit.2010-10-15]. Dostupné z WWW: <<http://www.mecem.sk/rpa/?id=search&lang=slovak&show=959>>.
- MAJERČÁK, I. 2006. Hypertenzia u metabolického syndrómu a kardiovaskulárne riziko. *Via practica*. 3 (6), s. 298–300.
- MANN, A., B. 1989. Základné znaky svadby Cigánov – Rómov na východnom Slovensku. *Slovenský národopis*, 37 (1–2), s. 113–121.
- MANN, A. B. 1990. Vývoj rómskej rodiny v dvoch spišských obciach (Na základe výskumu matrík narodení). *Slovenský národopis*, 38 (4), s. 581–588.
- MANN, A. B. 1992. Vývoj romskej rodiny na príklade troch spišských obcí. *Demografie*, 34, s. 118–129.
- MANN, A. B. 2000a. Diferenciácia vo vekovej štruktúre rómskeho obyvateľstva na východnom Slovensku. *Demografie*, 42, s. 99–104.
- MANN, A. B. 2000b. *Rómsky dejepis*. Bratislava: Kalligram. 56 s.
- MARCINČIN, A., MARCINČINOVÁ, Ľ. 2009. *Straty z vylúčenia Rómov. Kľúčom k integrácii je rešpektovanie inakosti*. Nadácia otvorenej spoločnosti. 81 s. [cit.2011-02-12]. Dostupný z WWW: <<http://www.iz.sk/download-files/sk/osf-straty-z-vylucenia-romov.pdf>>.
- MAREK, M. 2006. *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. Martin. Matica slovenská.
- MAREŠ, P. 2000. Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení. *Sociologický časopis*, Vol. 36, No. 3, s. 285–297.
- MAREŠ, P. 2002. Marginalizace, sociální exkluze. In: SIROVÁTKA, T. (ed.) *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: Masarykova univerzita, Georgetown, s. 9–21.
- MAREŠ, P. 2003. Romové: Sociální exkluze a inkluze. *Sociální práce/Sociálna práca: Možnosti sociální práce v romských komunitách*, Brno: Asociace vzdělavatelů v sociální práci, 4, s. 65–75.
- MAREŠ, P., 2004. Sociální exkluze a inkluze. In: SIROVÁTKA, T. (ed.) *Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin*. Brno: Masarykova univerzita a Georgetown, s. 15–29.
- MAREŠ, P., SIROVÁTKA, T., 2008. Sociální vyloučení (exkluze) a sociální začlenování (inkluze). *Sociologický časopis*, Vol. 44, No. 2, s. 113–138.
- MARTIN, E., GAMELLA, J. F. 2007. Sňatkové vzorce a etnická diferenciace: případ španělských Cikánů (1870–2000). In: BUDILOVÁ, L., JAKOUBEK, M. (eds.) *Cikánska rodina a příbuzenství*. Plzeň: DRYDA, s. 173–191.
- MARUŠIAKOVÁ, J. 1985. K problematike cigánskej skupiny. *Slovenský národopis*, 33 (4), s. 694–706.

- MARUŠIAKOVÁ, J. 1986. Rodinný život Valašských Cigánov na Slovensku a jeho vývinové tendencie. *Slovenský národopis*, 34 (4), s. 609–631.
- MARUŠIAKOVÁ, J. 1988. Vzťahy medzi skupinami Cigánov. *Slovenský národopis*, 36 (1), s. 58–77.
- MARUŠIAKOVÁ, E. 2007. Cigánska skupina a vývoj cigánskeho etnika. In: BUDILOVÁ, L., JAKOUBEK, M. (eds.) *Cikánska rodina a príbuzenství*. Plzeň: DRYDA, s. 133–140.
- MARUŠIAKOVÁ, E. 2009. Charakteristika cigánskeho etnosu (na príkladoch z Bulharska). In: JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. (eds.) *Cikánske skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, s. 101–120.
- MATLOVIČ, R. 2005. *Geografia Slovenska so zreteľom na rómsku minoritu*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 332 s.
- MÉSZÁROS, Á., FÓTI, J. 1996. A cigány népesség jellemzői Magyarországon. *Sztatisztikai Szemle*, 11.
- MÉSZÁROS, J., 2007a. Ako dlho žije populácia Slovenskej republiky v zdraví? *Slovenská štatistika a demografia*, 17 (1–2), s. 133–140.
- MÉSZÁROS, J., 2007b. Úmrtnosť. In: VAŇO, B. (ed.) *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2006*. Bratislava: INFOSTAT, s. 35–46.
- MÉSZÁROS, J. 2008. Vývoj odvrátiteľnej úmrtnosti v okresoch Slovenskej republiky v období 1993 až 2007. *Slovenská štatistika a demografia*, 18 (4), s. 3–14.
- MÉSZÁROS, J. 2009. Odvrátiteľná úmrtnosť na Slovensku. In: BLEHA, B. (ed.) *Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí. Kontinuita či nová éra?* Bratislava: Geografika, s. 88–102.
- MÉSZÁROS, J. 2010. Výpočet strednej dĺžky života v zdraví (metodický materiál). Bratislava: INFOSTAT, 11 s.
- MÉSZÁROS, J., BURCIN, B. 2008. Vývoj odvrátiteľnej úmrtnosti na Slovensku. *Slovenská štatistika a demografia*, 18 (2–3), s. 24–39.
- MÉSZÁROS, J., VAŇO, B. 2004. Reprodukčné správanie obyvateľstva v obciach s nízkym životným štandardom. Bratislava: INFOSTAT.
- MIKEŠ, Z. 2005. Metabolický syndróm X a ischemická choroba srdca. *Cardiol*, 14 (5), s. 231–235. [cit. 2011-01-13]. Dostupný z WWW: <http://www.cardiology.sk/casopis/505/-pdf/04_rev_art2.pdf>.
- MIKLUŠÁKOVÁ, M. 1999. Stručný nástin dôsledkú zákona č. 40/1993 Sb., o nabývání a pozbývání státního občanství ČR. In: ROMOVÉ v České republice (1945–1998), Praha: Socioklub, s. 267–270.
- MIKLUŠÁKOVÁ, M. 2002. Stručné dějiny Romů v Čechách a na Slovensku. In: FRASER, A. 2002. *Cikáni*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, s. 267–286.
- MINEAU, G. P., BEAN, L. L., SKOLNICK, M. 1979. Mormon Demographic History II: The Family Life Cycle and Natural Fertility. *Population Studies*, 33 (3), s. 429–446.

- MINISTERSTVO zdravotníctva Slovenskej republiky. 2008. Metodické pokyny na vyplňanie údajov Správa o rodičke Z (MZ SR) 4-12 a Správa o novorodencovi Z (MZ SR) 5-12. Rok 2009. Bratislava: Národné centrum zdravotníckych informácií, 48 s. [cit.2011-01-13]. Dostupný z WWW: <http://www.nczisk.sk/buxus/docs/zdr_stav/Met_Z45_09.pdf>.
- MLÁDEK, J. 2003. Kohabitácie a kohabitanti na Slovensku – národnostná, religiózna, vzdelanostná a priestorová štruktúra. In: RODINA. 9. slovenská demografická konferencia, Tajov 17.–19. 9. 2003. Zborník vedeckých prác. SŠDS. Bratislava.
- MLÁDEK, J., ŠIROČKOVÁ, J. 2004. Kohabitácie ako jedna z foriem partnerského spolužitia obyvateľstva Slovenska. *Sociológia*, 5, s. 423 – 454.
- MORAVEC, Š. 2006. Nástin problému sociálneho vylúčenia romských populácií. In: HIRT, T., JAKOUBEK, N. (eds.) *Romové v osidlech sociálního vyloučení*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. 11–36.
- MOŽNÝ, I. 1983. *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno: Universita J. E. Purkyně, 182 s.
- MOŽNÝ, I. 1987. K některým novým jevům v kulturně legitimních vzorcích rodinných startů. *Demografie*, 29, s. 114 – 123.
- MOŽNÝ, I. 1999. *Sociologie rodiny*. Praha: SLON, 251 s.
- MOŽNÝ, I. 2003. Vzdelanostně diferencovaná ilegilita jako symptom pozdní moderny. In: PLÁŇAVA, I., PILÁT, M. (eds.) *Děti, mládež a rodiny v období transformace*. Brno: Barrister & Principal, s. 60–65.
- MOŽNÝ, I. 2006. *Rodina a společnost*. Praha: SLON, 315 s.
- MOŽNÝ, I., RABUŠIC, L. 1992. Unmarried Cohabitation in Czechoslovakia. *Czech Sociological Review*, (28), s. 107–117.
- MURÍN, M. 2002. Sloboda pohybu osôb po vstupe Slovenska do Európskej únie a migrácia Rómov. In: VAŠEČKA, I. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 785–798.
- MUŠINKA, A. 2002. Bývanie Rómov. In: VAŠEČKA, I. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 631–656.
- MUŠINKA, A. 2007. Užívanie drog v rómskych komunitách Prešovského kraja. *Človek a spoločnosť*. 10 (3), [cit. 2010-04-16]. Dostupné z WWW: <<http://www.saske.sk/cas/-archiv/3-2007/index.html>>.
- NEČAS, C. 1981. *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně v Brně. 155 s.
- NEČAS, C. 1994. *Českoslovenští Romové v letech 1938–1945*. Brno: Masarykova univerzita, 1994.
- NEČAS, C. 1998a. *Romové v České republice včera a dnes*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- NEČAS, C. 1998b. Materiál o Romech na Slovensku z roku 1924. *Historická demografie* 22, s. 169–199.

- NEČAS, C. 1999. Holocaust Romů v letech 1939–1945. In: KOL. autorov. *Romové – O Roma*. Brno: Moravské zemské muzeum, Muzeum romské kultury, s. 29–31.
- NEČAS, C. 2002. *Romové v České republice včera a dnes*. Olomouc: Univerzita Palackého, 129 s.
- NESS R. G. et al. 1997. Moderate maternal alcohol consumption and risk of spontaneous abortion. *Epidemiology*, 5, s. 509–514.
- NEWY, C., NOLTE, E., MCKEE, M., MOSSIALOS, E. 2004. *Avoidable Mortality in the Enlarged European Union*. ISS Statistics 2. Brussels, ISS [cit. 2011-04-11]. Dostupný z WWW: <http://www.euractiv.com/28/images/ISS%20Avoidable%20Mortality-%20final%20%20Nov%2020_tcm28-132956.pdf>.
- OKELY, J., 2007. Cikáni a vládní politika v Anglii: Manželství, rodina a příbuzenské skupiny. In: BUDILOVÁ, L., JAKOUBEK, M. (eds.) *Cikánska rodina a příbuzenství*. Plzeň: DRYDA, s. 75–92.
- OSTRIHOŇOVÁ, T., BÉREŠOVÁ, J. 2008. Stav zdravia a životný štýl rómskej komunity v regióne Rimavská Sobota. In: JURKOVIČOVÁ, J., ŠTEFÁNIKOVÁ, Z. (eds.) *Životné podmienky a zdravie*. Bratislava: Úrad verejného zdravotníctva SR, s. 193–197. [cit. 2011-04-11]. Dostupné z WWW: <http://www.fmed.uniba.sk/fileadmin/user_upload/-editors/ustavy/hygiena/ZPaZ2008.pdf>.
- PACKER, C. 2003. Roma women and public health care. In: SEXUAL and reproductive health in a multicultural Europe. *The European Magazine for Sexual and Reproductive Health* No. 35. WHO: Regional office for Europe.
- PAGE, H. T., LESTHAEGHE, R. 1981. *Childspacing in Tropical Africa. Tradition and Change*. New York: Academic Press.
- PAVELČÍKOVÁ, N. 2004. *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*. Praha: Sešity Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu č. 12., 183 s.
- PAVLÍK, Z. 1964. *Nástin populačního vývoje světa*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 308.
- PAVLÍK, Z. 1972. Age-specific fertility rates: a world view. *Acta Universitatis Carolinae. Geographica*, 2, s. 3–43.
- PAVLÍK, Z. 1977. *Demografická revoluce jako globální zákonitost populačního vývoje*. Praha: Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova v Praze, s. 215.
- PAVLÍK, Z. 1977. *Šetření populačního klimatu*. Praha: Univerzita Karlova, 298 s.
- PAVLÍK, Z., RYCHTAŘÍKOVÁ, J., ŠUBRTOVÁ, A. 1986. *Základy demografie*. Praha: Academia, s. 736.
- PAVLÍK, Z., KALIBOVÁ, K. 2005. *Mnohojazyčný demografický slovník. Český svazek*. Acta demographica XV. Praha: Česká demografická společnost, 184 s.
- PAVÚK, A. 2001. Rozdielne výsledky vplyvu fajčenia u tehotných rómskych a nerómskych žien v regióne východného Slovenska“. In: ZBORNÍK příspěvků z 8. demografické konference: Súčasný populačný vývoj na Slovensku v európskom kontexte. Rajec Teplice 2001, SŠDS: Bratislava.

- PEKÁREK, P., PRÁŠILOVÁ, T., CÍFKA, J. 1979. Šetření o sociálním snímku cikánského obyvatelstva v hlavním městě Praze v letech 1972–1974. *Demografie*, 21, s. 324–332.
- PETRÁŠOVÁ, D., ŠÍPULOVÁ, A., BERTKOVÁ, I. 2006. Aká je aktivita antioxidačných enzýmov u rizikových skupín rómskych detí? In: ÁGHOVÁ, L. (ed.) *Životné podmienky a zdravie*. Bratislava: Úrad verejného zdravotníctva SR, s. 227–231. [cit. 2010-03-16]. Dostupné z WWW: <http://www.fmed.uniba.sk/fileadmin/user_upload/editors/ustavy/-hygiena/ZPaZ2006.pdf>.
- PETRUS, V. 2002. Azylová politika krajín EÚ a migrácia Rómov. In: VAŠEČKA, I. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 773–784.
- PILINSKÁ, V. 2005. *Demografická charakteristika rodiny na Slovensku*. Bratislava: INFOSTAT, 67 s.
- PIVOŇ, R. 2009. Rituální nečistota – súčasť (nejenom) romské tradiční kultury. In: JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. (eds.) *Cikánske skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, s. 206–213.
- PLAVJANIKOVÁ, L., RŮŽIČKA, M. 2009. Socio-prostorová dynamika příbuzenství v cigánské osadě. In: JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. (eds.) *Cikánske skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, s. 305–325.
- PODLAHA, B., JAKOUBEK, M. 2004. Hrst poznámek ke strukturaci romské osady na východním Slovensku. In: JAKOUBEK, M., HIRT, T. (eds.) *Romové: Kulturologické etudy. (Etnopolitika, příbuzenství a sociální organizace)*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. 309–359.
- POLÁŠEK, V. 2005. Nevdané matky a co je čeká. In: HAMPLOVÁ, D. (ed.) *Mimomanželská plodnost v České republice po roce 1989: sociální a ekonomické souvislosti*. Sociologické studie 0/05. Praha: Sociologický ústav AV ČR, s. 40–76.
- POPPER, M., SZEGHY, P., ŠARKOZY, Š. 2009. Rómska populácia a zdravie: Analýza situácie na Slovensku. Bratislava: Partners for Demographic Change Slovakia, 95 s.
- POTANČOKOVÁ, M. 2007. Plodnosť. In: VAŇO (ed.) *Populačný vývoj na Slovensku 2006*. Bratislava: INFOSTAT, s. 19–27.
- POTANČOKOVÁ, M. 2008. *Plodnosť žien na Slovensku v období rokov 1950–2007 v generačnom pohľade*. Bratislava: INFOSTAT,
- POTANČOKOVÁ, M. 2009a. Odkladanie materstva do vyššieho veku na Slovensku vo svetle štatistických a kvalitatívnych dát. In: BLEHA, B. (ed.) *Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí. Kontinuita či nová éra?*, Bratislava: Geografika, s. 39–61.
- POTANČOKOVÁ, M. 2009b. Potratovosť. In: VAŇO, B. (ed.) *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2008*. Bratislava: INFOSTAT, s. 33–39.
- POTANČOKOVÁ, M. 2010. *Prierezové tabuľky plodnosti pre Slovenskú republiku*. Bratislava: INFOSTAT. 70 s.
- POTTER, G. R. 1976. Additional births averted when abortion is added to contraception. *Studies in Family Planning*, 7 (8), s. 224–230.

- POTTER, R. G., WYON, J. B., NEW, M., GORDON, J. E. 1965. A case study of birth interval Dynamics. *Population Studies* 19, s. 81–94.
- PREDÁČ, J., PREDÁČOVÁ, S. 2007. Vyhodnotenie prieskumu kojenia a návratu plodnosti po pôrode. *Noviny z rodiny*, únor č. 69, s. 1–5.
- PRESSAT, R. 1972. *Demographic Analysis. Methods, Results, Applications*. London: Edward Arnold, 498 s.
- RABUŠIC, L. 2001. *Kde ty všechny děti jsou?* Praha: SLON, 265 s.
- RADIČOVÁ, I. 2001. Chudoba Rómov vo vzťahu k trhu práce v Slovenskej republike. *Sociológia*, 33, (5), s. 439–456.
- RADIČOVÁ, I. 2002. Rómovia na prahu transformácie. In: VAŠEČKA M. (ed.) ČAČIPEN PAL O ROMA. *Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 79–92
- RALPH, S. G., RUTHEFORD A. J., WILSON, J. D. 1999. Influence of bacterial vaginosis on conception and miscarriage in the first trimester: cohort study. *British Medical Journal*, 319, s. 220–223.
- REIG MAJORAL, S., et al. 1999. Contraception: gypsy versus non-gypsy women. *Aten Primaria*, 23, s. 63–67.
- RIGOVÁ, S., MACZEJKOVÁ, M. 2002. Vzdelávací system a Rómovia. In: VAŠEČKA, I. (ed.) ČAČIPEN PAL O ROMA. *Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 695–724.
- RIMÁROVÁ, K. 2007. Rómske zdravie – Komparatívna štúdia rodičiek a novorodencov vzhľadom n etnikum. In: JURKOVIČOVÁ, J., ŠTEFÁNIKOVÁ, Z. (eds.) *Životné podmienky a zdravie*, Bratislava: Úrad verejného zdravotníctva SR s. 123–126.
- RIMÁROVÁ, K., OSTRÓ, A., KOVAL', J. 2009. Základné diferencie v zdravotných determinantoch medzi rómskou a nerómskou populáciou – výsledky EU MEHO projektu – WP 10. In: JURKOVIČOVÁ, J., ŠTEFÁNIKOVÁ, Z. (eds.) *Životné podmienky a zdravie*. Bratislava: Úrad verejného zdravotníctva SR, s. 252–257.
- RINDFUSS, R., BRAUNER-OTTO, S. 2008. Institutions and the transitions to adulthood: Implications for fertility tempo in low-fertility settings. *Vienna Yearbook of Population Research*. s. 57–88.
- RŮŽIČKA, M. 2004. Sociální funkce manželství v romské osadě. In: JAKOUBEK, M., HIRT, T. (eds.) *Romové: Kulturologické etudy. (Etnopolitika, příbuzenství a sociální organizace)*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. 274–291.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, K. 1994. Nesezdaná soužití. In: PAVLÍK, Z. (ed.) *Populační vývoj České republiky 1994*. Praha: Katedra demografie a geodemografie. Přírodovědecká fakulta. Univerzita Karlova, s. 111–118.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 1996. Současné změny charakteru reprodukce v České republice a mezinárodní situace. *Demografie*, 38, s. 77–89.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 1999. Sociální a biologické faktory kojenecké úmrtnosti. *Demografie*, 41, s. 95–104.

- RYCHTAŘÍKOVÁ, J. 2000a. Sociální a biologické faktory kojenecké úmrtnosti. *Slovenská statistika a demografia*, 10 (1), s. 18–32.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J., 2000b. Naděje dožití ve zdraví. *Demografie*, 42, s. 41–48.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, J., 2006. Zdravá délka života v současné české populaci. *Demografie*, 48, s. 166–178.
- ŘÍČAN, P. 1998. *S Romy žít budeme – jde o to jak*. Praha: Portál, 144 s.
- SALO, M. T., SALO, S. M. G. 2009. Kalderaši ve východní Kanadě: sociální organizace. In: JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. (eds.) *Cikánske skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, s. 22–47.
- SAN ROMÁN, T., 2007. Příbuzenství, manželství, právo a vůdcovství ve dvou cikánských městských lokalitách ve Španělsku. In: BUDILOVÁ, L., JAKOUBEK, M. (eds.) *Cikánska rodina a příbuzenství*. Plzeň: DRYDA, s. 97–112.
- SARDON, JEAN-PAUL. 1990. *Cohort fertility in Member States of the Council of Europe*. Strasbourg: Council of Europe.
- SEKYT, V. 2004. Romské tradice a jejich konfrontace se současností (romství jako znevýhodňující faktor). In: JAKOUBEK, M., HIRT, T. (eds.) *Romové: Kulturologické etudy. (Etnopolitika, příbuzenství a sociální organizace)*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. 188–217.
- SEMERDJIEVA M., MATEVA, N., DIMITROV, I. 1998. Sexual culture of gypsy population. *Folia Med Plovdiv*, 40, s. 72–75.
- SHKOLNIKOV, V. M., ANDREEV, E. M., HOULE, R., VAUPEL, J. W. 2004. The Concentration of Reproduction in Cohorts of US and European women. *MPIDR Working Paper* WP-2004-027, Rostock.
- SHKOLNIKOV, V. M., ANDREEV, E. M., HOULE, R., VAUPEL, J. W. 2007. The Concentration of Reproduction in Cohorts of Women in Europe and the United States. *Population and Development Review*, Vol. 33, No. 1, s. 67–99.
- SINAIOVÁ, A., PUSCHAUEROVÁ, M., ONDRIOVÁ, I., 2006. Výskyt vrozených vývinových chýb u novorodencov narodených na II. novorodeneckom oddelení FNŠP J. A. Reimana v Prešove v rokoch 1999 – 2003. In: MOLISA 2 - Medicínsko-ošetrovateľské listy Šariša. Prešov: FZ PU v Prešove. s. 98–101.
- SINAIOVÁ, A., ONDRIOVÁ, I. 2009. História a zdravie rómskej populácie. In: DERŇÁROVÁ, Ľ. (ed.) MOLISA 6 - Medicínsko-ošetrovateľské listy Šariša. Prešov: FZ PU v Prešove, s. 227–230.
- SINGH, S., CASTERLINE, J. B., CLELAND, J. 1985. The proximate determinants of fertility: Sub-national variations. *Population Studies*, Vol. 39, No.1, s. 113–136.
- SPIELAUER, M. 2004. Childlessness and the Concentration of Reproduction in Austria. Rostock: *MPIDR Working Paper* WP 2004-028, s. 1–21
- SKIRBEKK, V., KOHLER, H. P., PRSKAWETZ, A. 2004. Birth month, school graduation and the timing of births and marriages. *Demography*, 41 (3), s. 547–568.

- SOBOTKA, T. 2003. Změny v časování mateřství a pokles plodnosti v České republice v 90. letech. *Demografie*, 45, s. 77–87.
- SOBOTKA, T. 2006. Bezdětnost v České republice. In: HAMPLOVÁ, D., ŠALAMOUNOVÁ, P., ŠAMANOVÁ, G. (eds.) *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. SÚ AV ČR Praha, s. 60–78.
- SOROČÍNOVÁ, A. 1976. *Šetrenie populačnej klímy romských žien*. Rigorózná práca. Praha: Přírodovědecká Fakulta Univerzita Karlova.
- SRB, V. 1971. Romové podle sčítání lidu. *Demografie*, 13, s. 374–376.
- SRB, V. 1979a. Šetření plodnosti 1977a. I. část. *Demografie*, 21, s. 4–14.
- SRB, V. 1979b. Šetření plodnosti 1977. II. část. *Demografie*, 21, s. 97–106.
- SRB, V. 1979c. Šetření plodnosti 1977. III. část. *Demografie*, 21, s. 205–213.
- SRB, V. 1984. Některé demografické, ekonomické a kulturní charakteristiky cikánského obyvatelstva v ČSSR 1980. *Demografie*, 26, s. 161–172.
- SRB, V. 1988. Změny v reprodukci československých Romů 1970–1980. *Demografie*, 30, s. 305–309.
- SRB, V. 1989. K historii projekcí romského etnika v Československu. *Demografie*, 31, s. 72–76.
- SRB, V. 1990a. Územní rozptyl československých Romů v letech 1968–1988. *Demografie*, 32, s. 169–174.
- SRB, V. 1990b. Kolik Romů bude při Sčítání lidu, domů a bytů 1991. *Demografie* 32, s. 174–175.
- SRB, V., VOMÁČKOVÁ, O. 1971. Odhad vývoje počtu Romů v ČSSR v letech 1970–2000. *Demografie*, 13, s. 81–85.
- STOJKA, P., PIVOŇ, R. 2003. *Náš život – Amáro Trajo*. Bratislava: Nadácia InfoRoma, Nadácia otvorenej spoločnosti – Open Society Foundation, 138 s.
- SEKYT, V. 2000. Zamyšlení nad zvláštnostmi romských dětí vstupujících do školy. Institut pedagogickopsychologického poradenství ČR, *Vychovné poradenství*, 22
- SVETOVÁ BANKA 2005. *Roma in an Expanding Europe: Breaking the Poverty Cycle*. Washington, d. C.: The World Bank.
- SZUHAY, P. 2009. Sebedefinice romských etnických skupin a jejich vnímání jiných romských skupin. In: JAKOUBEK, M., BUDILOVÁ, L. (eds.) *Cikánske skupiny a jejich sociální organizace*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, s. 169–176.
- ŠAŠKO, P. 2002. Zdravotná situácia rómskej populácie. In: VAŠEČKA, I. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 657–678.
- ŠEBESTA, M. 2003a. Rómovia pod patronátom socialistického štátu (1948–1989). In: A. KOTVANOVÁ, A. SZÉP, M. ŠEBESTA. *Vládna politika a Rómovia 1948–2002*. Bratislava: Slovenský inštitút medzinárodných štúdií, s. 11–32.

- ŠEBESTA, M. 2003b. Formovanie politiky štátu vo vzťahu k Rómom v prvých rokoch samostatnej Slovenskej republiky (1993–1998). In: A. KOTVANOVÁ, A. SZÉP, M. ŠEBESTA. *Vládna politika a Rómovia 1948–2002*. Bratislava: Slovenský inštitút medzinárodných štúdií, s. 45–50.
- ŠEBKOVÁ, H. a kol. 1996. Úloha najstaršieho syna v romské rodině. *Romano džaniben*, 3 (1), s. 52–57.
- ŠEREŠ, I. 1998. Špecifické výsledky prenatálnej starostlivosti u rómskej populácie. *Slovenská gynekológia a pôrodnictvo*, 5, s. 125–131.
- ŠIPULOVÁ, A., PETRÁŠOVÁ, D., SZITÁNYIOVÁ, N., MEDEROVÁ, M., KUČHTA, M. 2004. Celková antioxidačná kapacita plazmy a lipidová peroxidácia v detskej rómskej populácii. In: ÁGHOVÁ, Ľ. (ed.) *Životné podmienky a zdravie*. Bratislava: Úrad verejného zdravotníctva SR, s. 227–231. [cit. 2010-03-16]. Dostupné z WWW: <http://www.fmed.uniba.sk/fileadmin/user_upload/editors/ustavy/hygiena/ZPaZ2004.pdf>
- ŠPROCHA, B. 2006. *Populačný vývoj rómskeho obyvateľstva na Slovensku*. Diplomová práca. Praha: Přírodovědecká fakulta. Univerzita Karlova v Prahe, 152 s.
- ŠPROCHA, B. 2008. Úmrtnosť rómskej populácie na Slovensku. *Demografie*, 50, s. 276–287.
- ŠPROCHA, B. 2009a. Základné charakteristiky úmrtnostných pomerov vo vybraných rómskych lokalitách na Slovensku. *Slovenská štatistika a demografia*, 19 (3), s. 52–69.
- ŠPROCHA, B. 2009b. Rozvodovosť. In VAŇO, B. (ed.) *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2008*. Bratislava: INFOSTAT, s. 15–20.
- ŠPROCHA, B. 2009c. Vzdelanosť a vzdelanostná štruktúra populácie Slovenska. *Prognostické práce*, 1 (2), s. 145–242.
- ŠPROCHA, B., POTANČOKOVÁ, M.: Potratovosť vo vybraných rómskych komunitách na Slovensku. *Demografie*, 50, s. 32–41.
- ŠPROCHA, B., POTANČOKOVÁ, M. 2010. *Vzdelanie ako diferenčný faktor reprodukčného správania*. Bratislava: INFOSTAT, 61 s.
- ŠPROCHA, B., TIŠLIAR, P. 2008. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919–1937*. Bratislava: STIMUL, 164 s.
- ŠPROCHA, B., TIŠLIAR, P. 2009. *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919–1940*. Bratislava: INFOSTAT, 224 s.
- ŠRÁMKOVÁ, K. 2006. *Posun rómskej otázky na Slovensku v súvislosti s jeho vstupom do Európskej únie*. Bakalárska práca. Brno: Masarykova Univerzita v Brně. Fakulta sociálních studií, 51 s.
- ŠUBRTOVÁ, A. 1989. *Dějiny populačního myšlení a populačních teorií*. Praha: Ústav československých a světových dějin ČSAV, 691 s.
- TESÁRKOVÁ, K., ŠÍDLO, L. 2009. Vybrané možnosti hodnocení populačních prognóz. *Demografie*, 51, s. 101–114.
- THE ECONOMIST 2001. Europe's Spectral Nation (May 10) [cit.2011-02-10].Dostupné z WWW: <http://www.uwec.edu/geography/Ivogeler/w111/articles/roma.htm>

- TIŠLIAR, P. 2007. *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919: Príspevok k populačným dejinám Slovenska*. Bratislava: STATIS.
- TKÁČOVÁ, A. 2002. Rómovia v období od vlády Márie Terézie po vznik I. ČSR. In: VAŠEČKA, I. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 31–42.
- TOKÁR, A., LAMAČKOVÁ A. 2002. Legislatívny a inštitucionálny rámec riešenia rómskej problematiky. In: VAŠEČKA, I. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 187–202.
- TOMATOVÁ, J. 2004. Proces zaraďovania a preraďovania v základnom školstve. In: SALNER, A. (ed.) *Rómske deti v slovenskom školstve*. Bratislava: Slovak Governance Institute, s. 33–41.
- UHEREK, Z. 2007. Rómske migrácie ze Slovenska v kontextu evropských migračných trendů. *Sociologický časopis*, Vol. 43, No. 4, s. 747–774.
- VALACHOVIČOVÁ, M., KRAJČOVIČOVÁ-KUDLÁČKOVÁ, M., GINTER, E., PAUKOVA, V., 2003. Antioxidant vitamins levels – nutrition and smoking. *Bratislavské Lekárske Listy* 104, s. 411–414.
- VALENTOVIČ, I. 2007. *Program podpory zdravia znevýhodnených komunit na Slovensku na roky 2007–2015*. Bratislava: Ministerstvo zdravotníctva Slovenskej republiky.
- VAŇO, B. 2001a. Demografická charakteristika rómskej populácie v SR. Bratislava: INFOSTAT.
- VAŇO, B. 2001b. Odhad počtu Rómov na Slovensku. *Sociológia*, 33 (5), s. 509–512.
- VAŇO, B. 2002. Prognóza vývoja rómskeho obyvateľstva v SR do roku 2025. Bratislava: INFOSTAT.
- VAŇO, B. (ed.) 2007. *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2006*. Bratislava: INFOSTAT, s. 29–34.
- VAŇO, B., HAVIAROVÁ, E. 2002. Demografické trendy rómskej populácie. In: VAŠEČKA, I. (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 475–502.
- VAŠEČKA, I. 2000. *Profil a situácia žiadateľov o azyl a potencionálnych migrantov do krajín EÚ zo Slovenskej republiky*. Bratislava: IOM.
- VAŠEČKA, I. 2001. Migrácia Rómov zo Slovenska do krajín EÚ – príčiny a podnety. *Sociológia*, 33 (5), s. 457–473.
- VAŠEČKA, I. 2002. Problematika migrácie Rómov zo Slovenska. In: M. VAŠEČKA, (ed.) *ČAČIPEN PAL O ROMA. Súhrnná správa o Rómoch na Slovensku*. Bratislava: IVO, s. 757–772.
- VAŠKOVÁ, R. 2005. Bariéry a predpoklady vzniku nové rodiny jako samostatné jednotky u náctiletých matek. *Demografie*, 47, s. 251–264.

- VAŠKOVÁ, R. 2006. Rozhodovací procesy –náctiletých tehotných dívek vedoucí k volbě časného rodičovství. In: HAMPLOVÁ, D., ŠALAMOUNOVÁ, P., ŠAMANOVÁ, G. (eds.) *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. SÚ AV ČR Praha 2006 s. 79–117.
- VAUPEL, J. W., GOODWIN, D. G. 1987. The concentration of reproduction among US women, 1917-80. *Population and development Review*, 13 (4), s. 723–730.
- VÍŠEK, P. 1999. Program integrace – řešení problematiky romských obyvatel v období 1970 až 1989. In: ROMOVÉ v České republice, Praha: Socioklub, s. 184–218.
- VLÁDA SR. 2000. Rozpracovaná stratégia vlády SR na riešenie problémov rómskej národnostnej menšiny do súboru konkrétnych opatrení na rok 2000. [cit. 2010-11-18]. Dostupné z WWW: <http://www.vlada.gov.sk/csaky/strategia_2_%20skratena_final_sk>.
- VLÁDA SR. 2003. Základné tézy koncepcie politiky vlády SR v integrácii rómskych komunit. [cit. 2010-11-18]. Dostupné z WWW: <<http://www.rocepo.sk/modules/mydownloads/-visit.php?cid=6&lid=29>>.
- VLÁDA SR. 2008. Strednodobá koncepcia rozvoja rómskej národnostnej menšiny v SR. Solidarita – Integrita – Inklúzia 2008–2013. Uznesenie vlády SR č. 183/2008 [cit. 2005-08-19]. Dostupné z WWW: <http://www.romovia.vlada.gov.sk/data/att/-12370_subor.pdf>.
- VOJÁČKOVÁ, M. 2001. *Zarad'ovanie alebo prerad'ovanie žiakov do špeciálnych škôl psychopedického typu*. Diplomová práca, Bratislava: Pedagogická fakulta UK.
- VOJTAŠŠÁK, J., et al. 2005. Vývojové chyby u reprodukčných strát v 1. trimestri gravidity. *Praktická gynekologie*, 9, s. 15–18.
- VOMÁČKOVÁ, O. 1971. Definice Cikána-Roma při sčítání lidu 1970. *Demografie*, 13, s. 176.
- WALLER, K., et al. 1999. Trihalomethanes in drinking water and spontaneous abortion. *Epidemiology*, 2, s. 203–204.
- WANG, J.X., DAVIES, M. J., NORMAN, R. 2002. Obesity Increases the Risk of Spontaneous Abortion during Infertility Treatment. *Obesity Research*, Vol. 10, No. 6, s. 551–554.
- WILLIAMS, P. 2007. Cikánské manželství, paruiamos a cena za nevěstu. In: BUDILOVÁ, L., JAKOUBEK, M. *Cikánská rodina a přibuzenství*. Plzeň: Dryada, s. 199–205.
- WOODS, R. 2008. Long-term trends in fetal mortality: implications for developing countries. *WHO. Bulletin of the World Health Organization*, 86, s. 460–466.
- ZOON, I. 2001. *Minority Report 2001*. Budapest: EUMAP Open Society Institut. [cit. 2005-08-19]. Dostupné z WWW: <www.eumap.org>.
- ŽIGOVÁ, A. a kol. 1996. Nejstarší sestra a její postavení v tradiční romské rodině. *Romano džaniben*, 3 (1), s. 66–71.
- ŽLNAYOVÁ, E. a kol. 1996. Postavenie ženy-matky a muža-otca v rómskej rodine. *Romano džaniben*, 3 (1), s. 29–41.
- ŽULTÁKOVÁ, S. 2006. Rizikové faktory v tehotenstve rómskych žien. *Verejné zdravotníctvo*, 2–3.

ŽULTÁKOVÁ, S. 2007. Vplyv demografických a sociálnych faktorov na priebeh tehotenstva u rómskych žien. *Verejné zdravotníctvo*, č. 1.

Použité zdroje údajov

- A Magyar szent korona országának 1910. Évi népszámlálása. Első rész. Magyar statisztikai közlemének, Új sorozat I. Kötet. Budapest: Az Országos Magyar Kir. Statisztikai hivatal, 1912.
- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott Czigányösszeírás Eredményei. Budapest. Az Országos Magyar Kir. Statisztikai hivatal, 1895.
- ATLAS RÓMSKYCH KOMUNÍT 2004. [cit. 2008-10-12]. Dostupné z WWW:
<http://www.eeagrants.sk/3553/atlas-romskych-komunit-2004.php>
- EVS - Výskum európskych hodnôt 1999. [cit. 2010-12-05]. Dostupné z WWW:
http://sasd.sav.sk/sk/data_katalog_abs.php?id=sasd_1999002
- EVS - Výskum európskych hodnôt 2008. [cit. 2010-12-07]. Dostupné z WWW:
http://sasd.sav.sk/sk/data_katalog_abs.php?id=sasd_2008001
- FEDERÁLNY ŠTATISTICKÝ ÚRAD. SLOVENSKÝ ŠTATISTICKÝ ÚRAD. 1973. Sčítanie ľudu, domov a bytov k 1.12.1970 Tabuľky za SSR
- FEDERÁLNY ŠTATISTICKÝ ÚRAD 1974. Sčítanie ľudu, domov a bytov 1. 12. 1970. Cigánske obyvateľstvo SSR, Bratislava.
- FEDERÁLNY ŠTATISTICKÝ ÚRAD. SLOVENSKÝ ŠTATISTICKÝ ÚRAD. 1982a. Sčítanie ľudu, domov a bytov k 1.11.1980. Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti, Československá štatistika
- FEDERÁLNY ŠTATISTICKÝ ÚRAD. SLOVENSKÝ ŠTATISTICKÝ ÚRAD. 1982b. Sčítanie ľudu, domov a bytov k 1.11.1980. Plodnosť žien – Manželské páry Československá štatistika
- FEDERÁLNY ŠTATISTICKÝ ÚRAD. SLOVENSKÝ ŠTATISTICKÝ ÚRAD. 1982c. Sčítanie ľudu, domov a bytov k 1.11.1980. Cenové domácnosti SSR Československá štatistika
- FEDERÁLNY ŠTATISTICKÝ ÚRAD 1984. Sčítanie ľudu, domov a bytov 1. 11. 1980. Cigánski občania (Obyvateľstvo, byty a domácnosti) SSR, Bratislava.
- MINISTERSTVO S PLNOU MOCOUPRE SPRÁVU SLOVENSKA. 1920. Soznam miest na Slovensku dľa popisu ľudu z roku 1919. Bratislava.
- SLOVENSKÝ ŠTATISTICKÝ ÚRAD 1984. Cigánske obyvateľstvo SSR. Správy a rozbor, č. 38, Bratislava.
- STÁTNÍ ÚŘAD STATISTICKÝ, 1934. Sčítání lidu v republice Československé zed ne 1. prosince 1930. Díl I. Růst, koncentrace a hustota obyvatelstva, pohlaví, věkové rozvrstvení, rodinný sstátní příslušnost, národnost, náboženské vyznání. In Československá statistika sv. 98, řada VI., sešit 7. Praha

- ŠTATISTICKÝ ÚRAD SLOVENSKEJ REPUBLIKY 1991. Sčítanie ľudu, domov a bytov 3. marca 1991. Obyvateľstvo rómskej národnosti, nepublikované údaje, vlastné triedenie.
- ŠTATISTICKÝ ÚRAD SLOVENSKEJ REPUBLIKY 2001. Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 26. 5. 2001. Obyvateľstvo rómskej národnosti, nepublikované údaje, vlastné triedenie.
- ŠTATISTICKÝ ÚRAD SLOVENSKEJ REPUBLIKY 2007, EÚ-SILC 2007, interné údaje
- ŠTATISTICKÝ ÚRAD SLOVENSKEJ REPUBLIKY 1996–2009. Interné údaje ŠÚ SR. Štatistické zisťovanie o pohybe obyvateľstva, vlastné triedenie.
- ŠTÁTNY PLÁNOVACÍ A ŠTATISTICKÝ ÚRAD. 1946. Soznam obcí na Slovensku podľa administratívneho rozdelenia k 1. septembru 1946. Bratislava.
- UNDP 2002. Avoiding the dependency trap: The Roma in Central and Eastern Europe. UNDP: Bratislava 2002. 126 s. [cit. 2010-10-08]. Dostupné z WWW: <<http://europeandcis.undp.org/home/show/62BBCD48-F203-1EE9-BC5BD7359460A968>>
- UNDP 2005. Zdrojové údaje zo zisťovania. [cit. 2010-05-14]. Dostupné z WWW: <<http://vulnerability.undp.sk/>>
- ZDRAVIE a rómska komunita, analýza situácie v Európe 2008, interné údaje z projektu ZPRÁVY ŠTÁTNEHO PLÁNOVACIEHO A ŠTATISTICKÉHO ÚRADU 1946. Bratislava

Príloha

Zoznam obrázkov

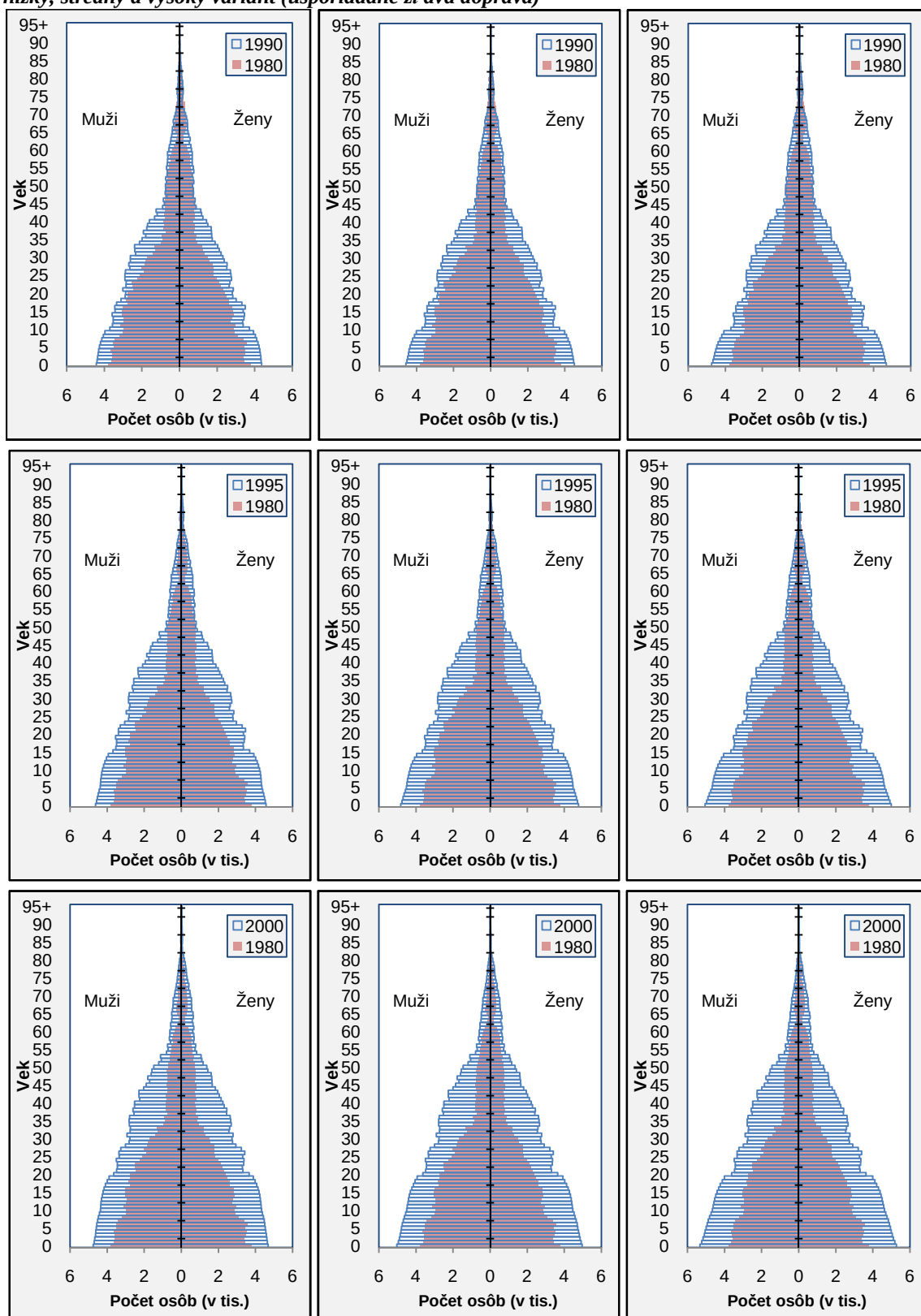
- Obr. 1–27 Očakávaná veková štruktúra rómskej populácie v rokoch 1990, 2000, 2010, 2020, 2030 (stredný variant) v porovnaní s východiskovou vekovou štruktúrou v roku 1980 a porovnanie vekovej štruktúry rómskej populácie v roku 2030 s očakávanou vekovou štruktúrou populácie Slovenska v roku 2030 (stredný variant) 353
- Obr. 28–30 Očakávaný vývoj počtu detí a mládeže vo vybraných vekových skupinách rómskej populácie na Slovensku v rokoch 1981–2030; nízky, stredný, vysoký variant (usporiadané zostupne) 356
- Obr. 31–33 Očakávané zmeny počtu detí a mládeže vo vybraných vekových skupinách rómskej populácie na Slovensku v rokoch 1981–2030 v porovnaní s rokom 1980; nízky, stredný, vysoký variant (usporiadané zostupne) 357
- Obr. 34–36 Očakávaný vývoj počtu osôb vo vybraných vekových skupinách reprodukčného veku rómskej populácie na Slovensku v rokoch 1981–2030; nízky, stredný, vysoký variant (usporiadané zostupne) 358
- Obr. 37–39 Očakávané zmeny v počte osôb vo vybraných vekových skupinách reprodukčného veku rómskej populácie na Slovensku v rokoch 1981–2030; nízky, stredný, vysoký variant (usporiadané zostupne) 359
- Obr. 40–42 Očakávaný vývoj počtu osôb vo veku 50 a viac rokov vo vybraných vekových skupinách rómskej populácie na Slovensku v rokoch 1981–2030; nízky, stredný, vysoký variant (usporiadané zostupne) 360
- Obr. 43–45 Očakávané zmeny v počte osôb vo veku 50 a viac rokov vo vybraných vekových skupinách rómskej populácie na Slovensku v rokoch 1981–2030; nízky, stredný, vysoký variant (usporiadané zostupne) 361
- Obr. 46–48 Očakávaný vývoj počtu Rómov na Slovensku podľa základných vekových skupín v rokoch 1981–2030; nízky, stredný, vysoký variant (usporiadané zostupne) 362

Obr. 49–51 Očakávaný vývoj relácie medzi základnými vekovými skupinami Rómov na Slovensku v rokoch 1981–2030; nízky, stredný, vysoký variant (usporiadané zostupne).....	363
Obr. 52–53 Očakávaný vývoj priemerného veku, vekového mediánu a indexu starnutia rómskej populácie na Slovensku v rokoch 1981–2030; nízky, stredný, vysoký variant (usporiadané zostupne)	364

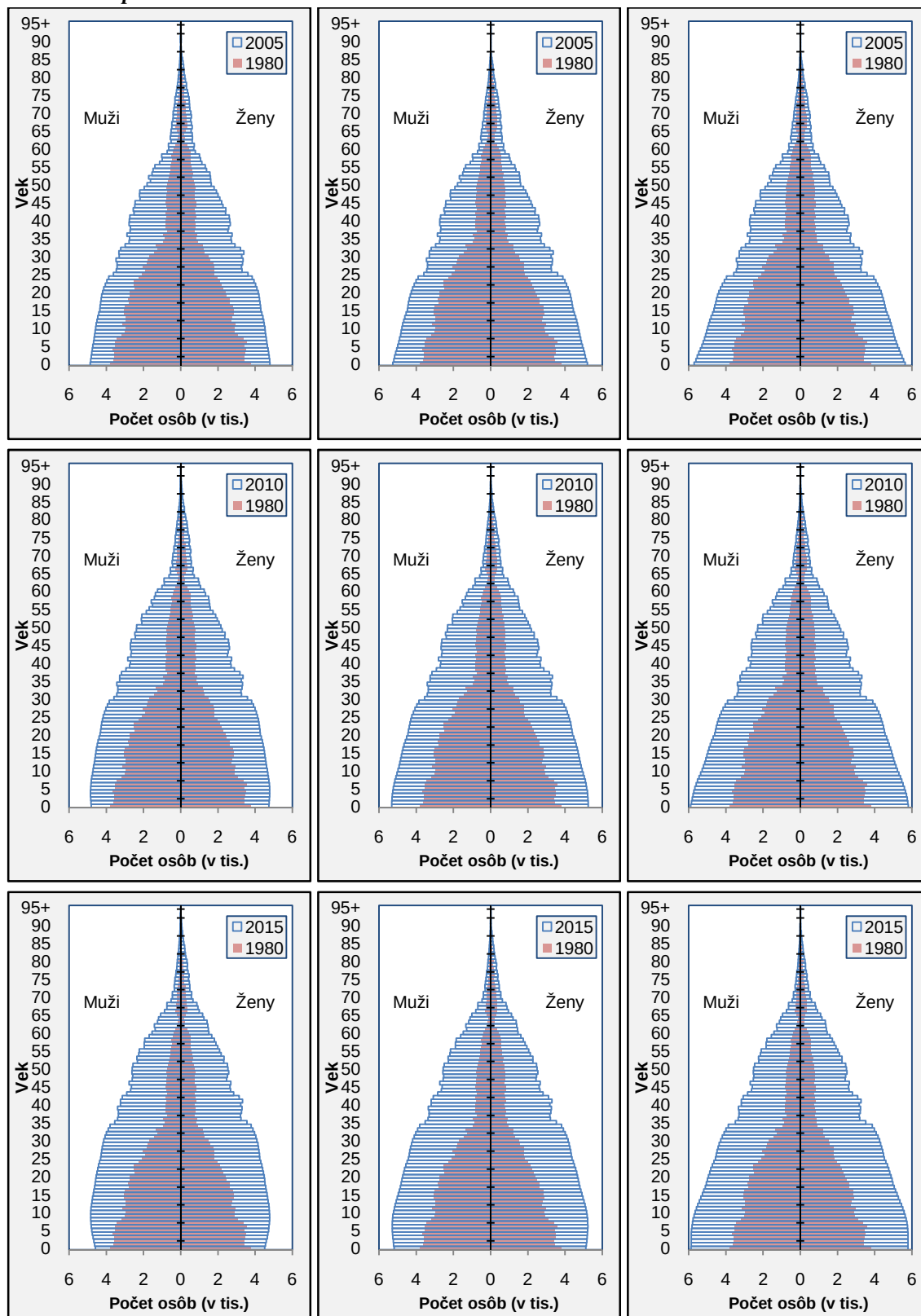
Zoznam tabuliek

Tab. 1 Bilancia pohybu osôb rómskej národnosti v rokoch 1991–2009 podľa štatistického zisťovania prirodzeného a migračného pohybu obyvateľstva ŠÚ SR	365
Tab. 2 Porovnanie mier plodnosti žien z rómskych lokalít, Rómiiek z niektorých oblastí Slovenska a celej populácie Slovenska v rokoch 1996–2009.....	366
Tab. 3 Základné charakteristiky reprodukcie populácie rómskych lokalít (70+, 95+) a Slovenska	367

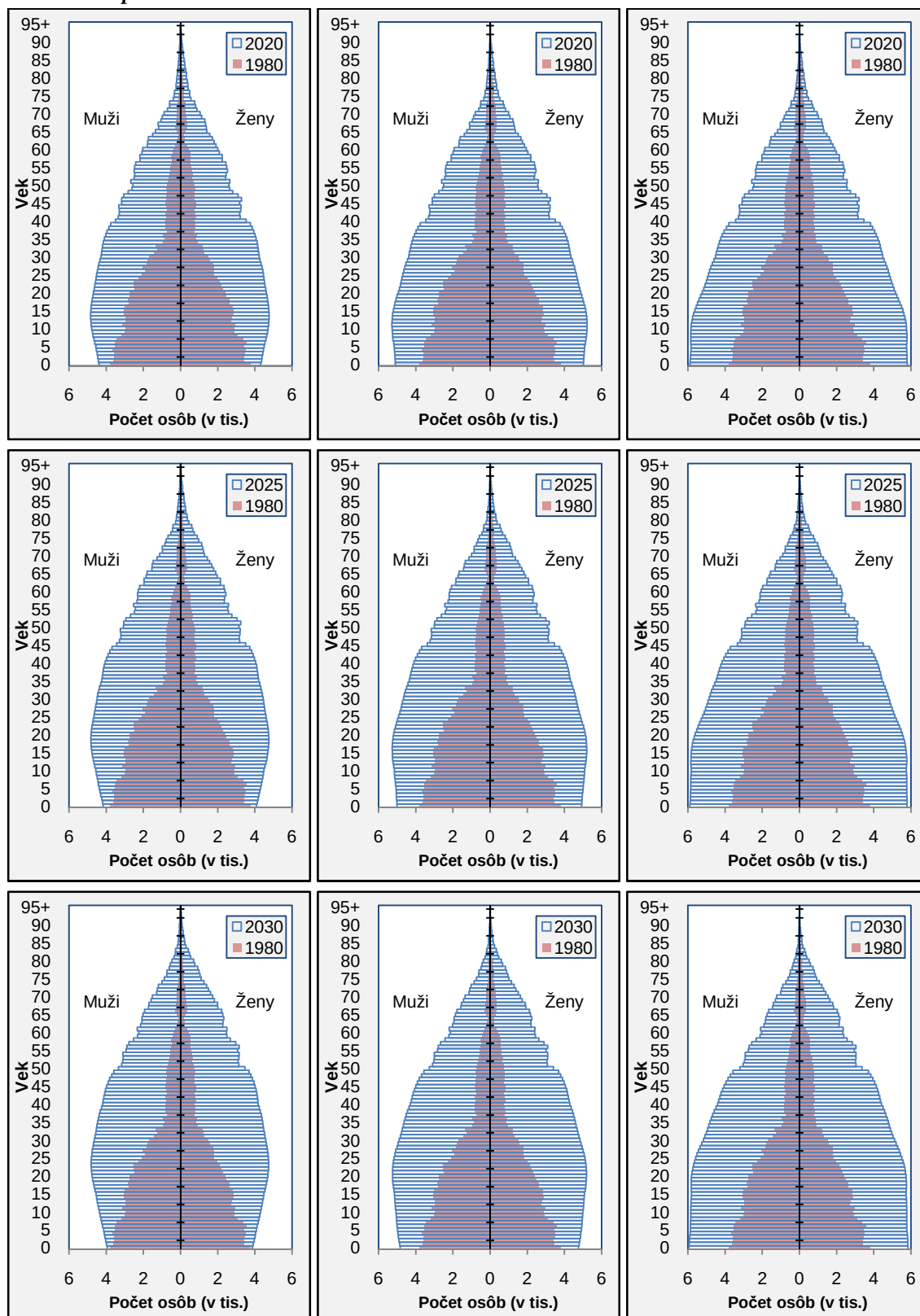
Obr. 1–27 – Očakávaný vývoj vekovej štruktúry rómskej populácie na Slovensku v rokoch 1990, 1995, 2000, 2005, 2010, 2015, 2020, 2025, 2030 v porovnaní s rokom 1980, nízky, stredný a vysoký variant (usporiadané zľava doprava)

Obr. 1–27 – pokračovanie

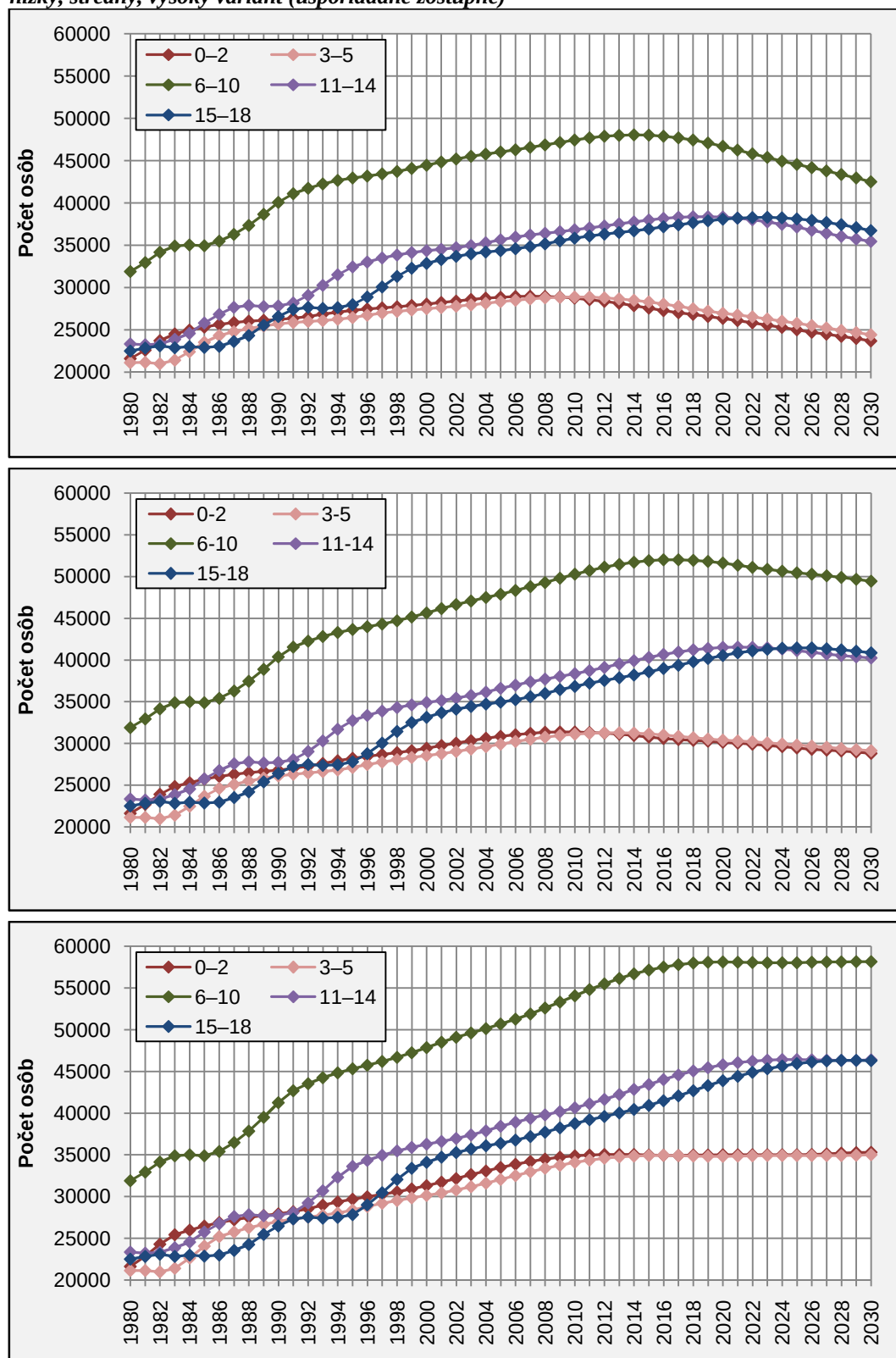

Obr. 1–27 – pokračovanie

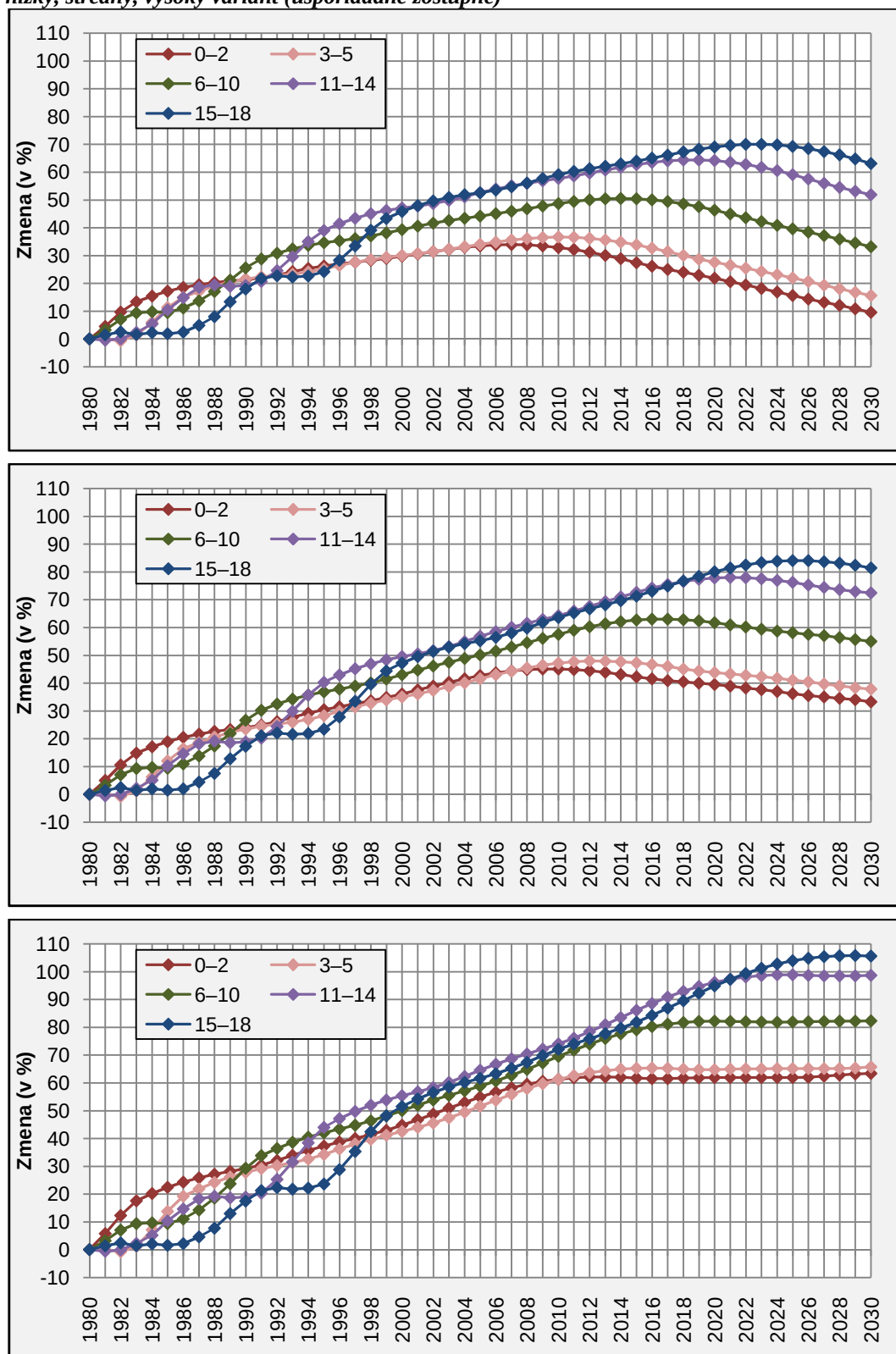
Zdroj: výpočty autor

Obr. 28–30 – Očakávaný vývoj počtu detí a mládeže vo vybraných vekových skupinách rómskej populácie na Slovensku v rokoch 1981–2030;
 nízky, stredný, vysoký variant (usporiadané zostupne)

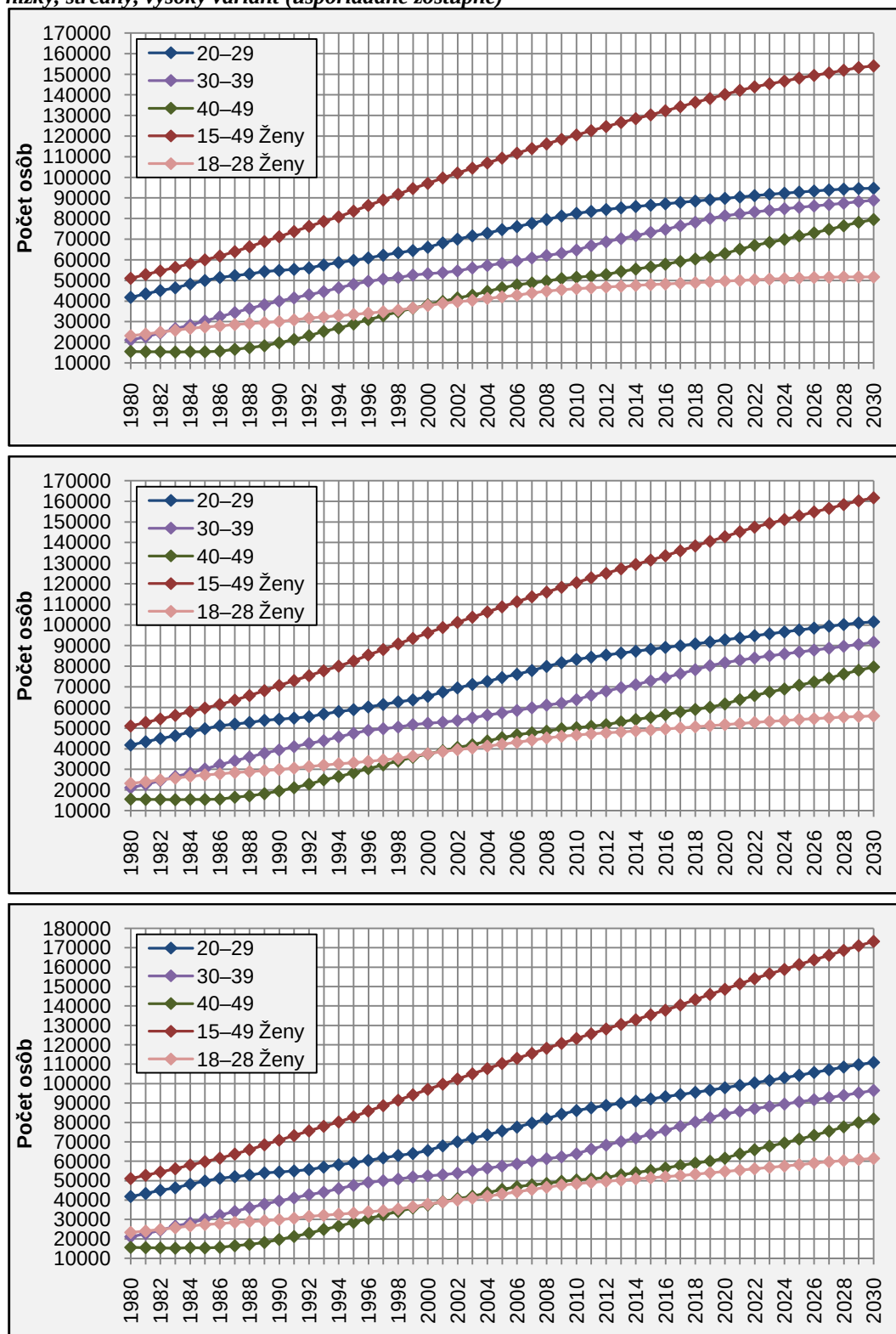
Zdroj: výpočty autor

Obr. 31–33 – Očakávané zmeny počtu detí a mládeže vo vybraných vekových skupinách rómskej populácie na Slovensku v rokoch 1981–2030 v porovnaní s rokom 1980; nízky, stredný, vysoký variant (usporiadané zostupne)

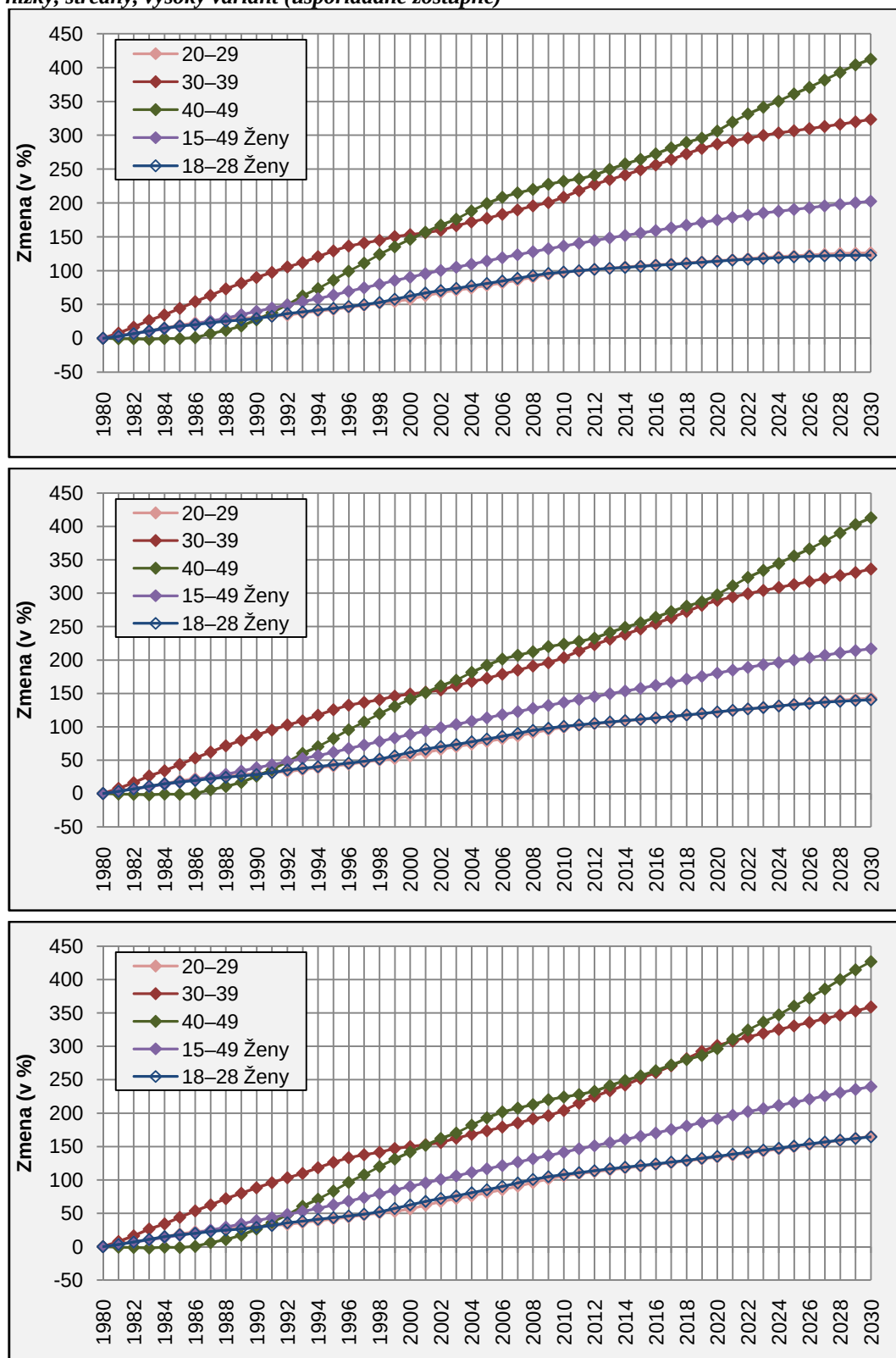
Zdroj: výpočty autor

Obr. 34–36 – Očakávaný vývoj počtu osôb vo vybraných vekových skupinách reprodukčného veku rómskej populácie na Slovensku v rokoch 1981–2030;
nízky, stredný, vysoký variant (usporiadané zostupne)

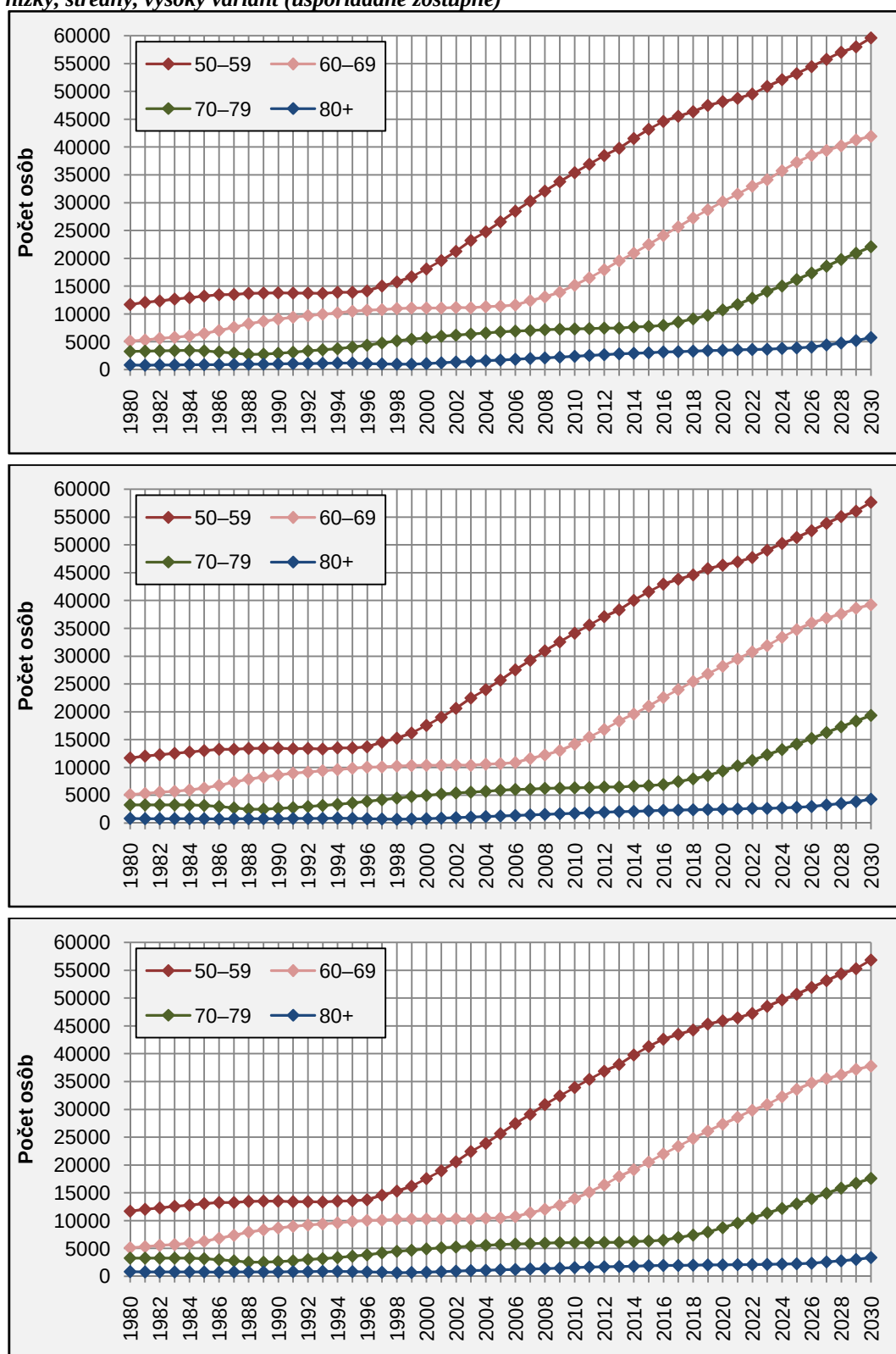
Zdroj: výpočty autor

Obr. 37–39 – Očakávané zmeny v počte osôb vo vybraných vekových skupinách reprodukčného veku rómskej populácie na Slovensku v rokoch 1981–2030; nízky, stredný, vysoký variant (usporiadané zostupne)

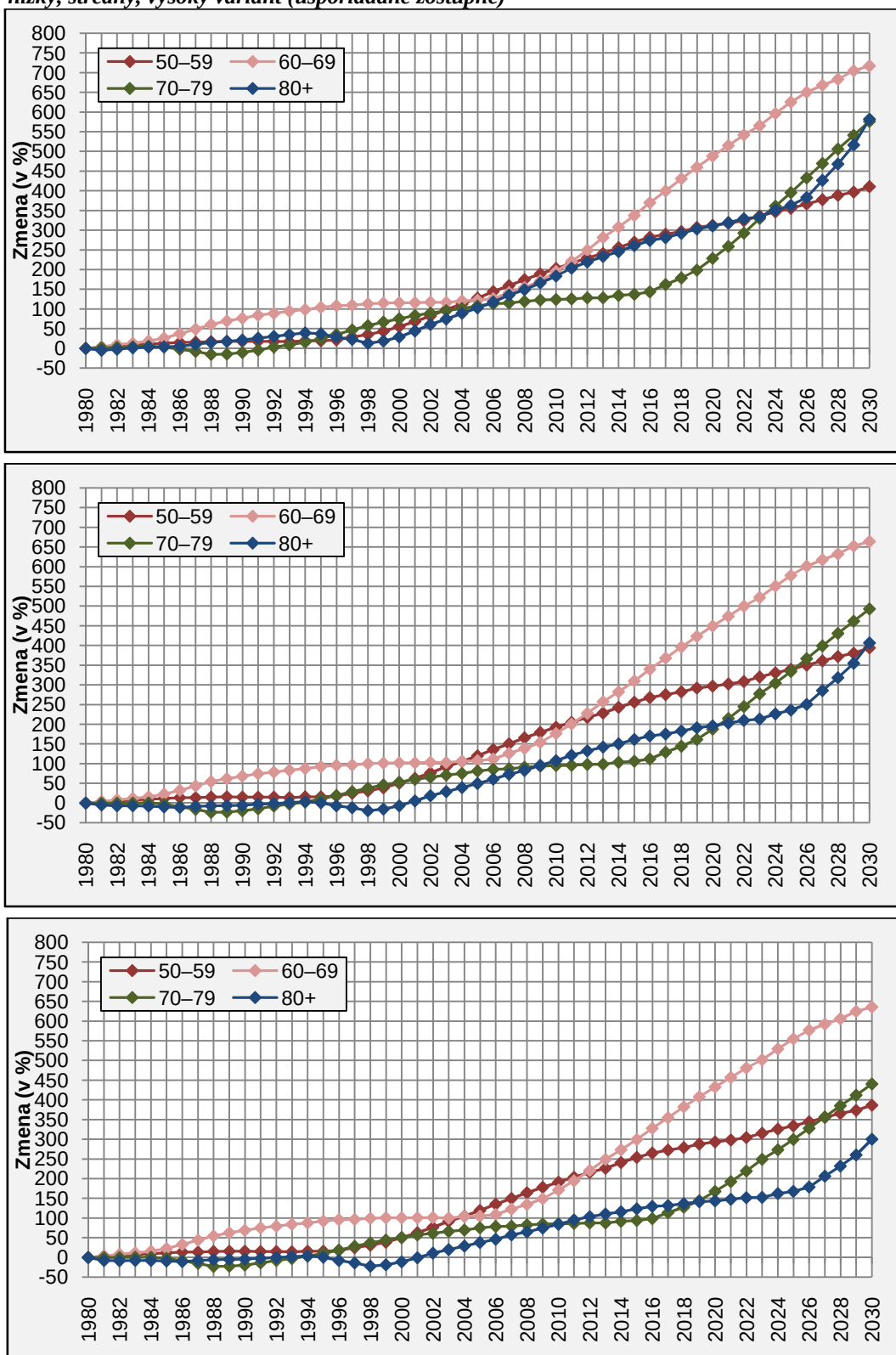
Zdroj: výpočty autor

Obr. 40–42 – Očakávaný vývoj počtu osôb vo veku 50 a viac rokov vo vybraných vekových skupinách rómskej populácie na Slovensku v rokoch 1981–2030;
nizký, stredný, vysoký variant (usporiadané zostupne)

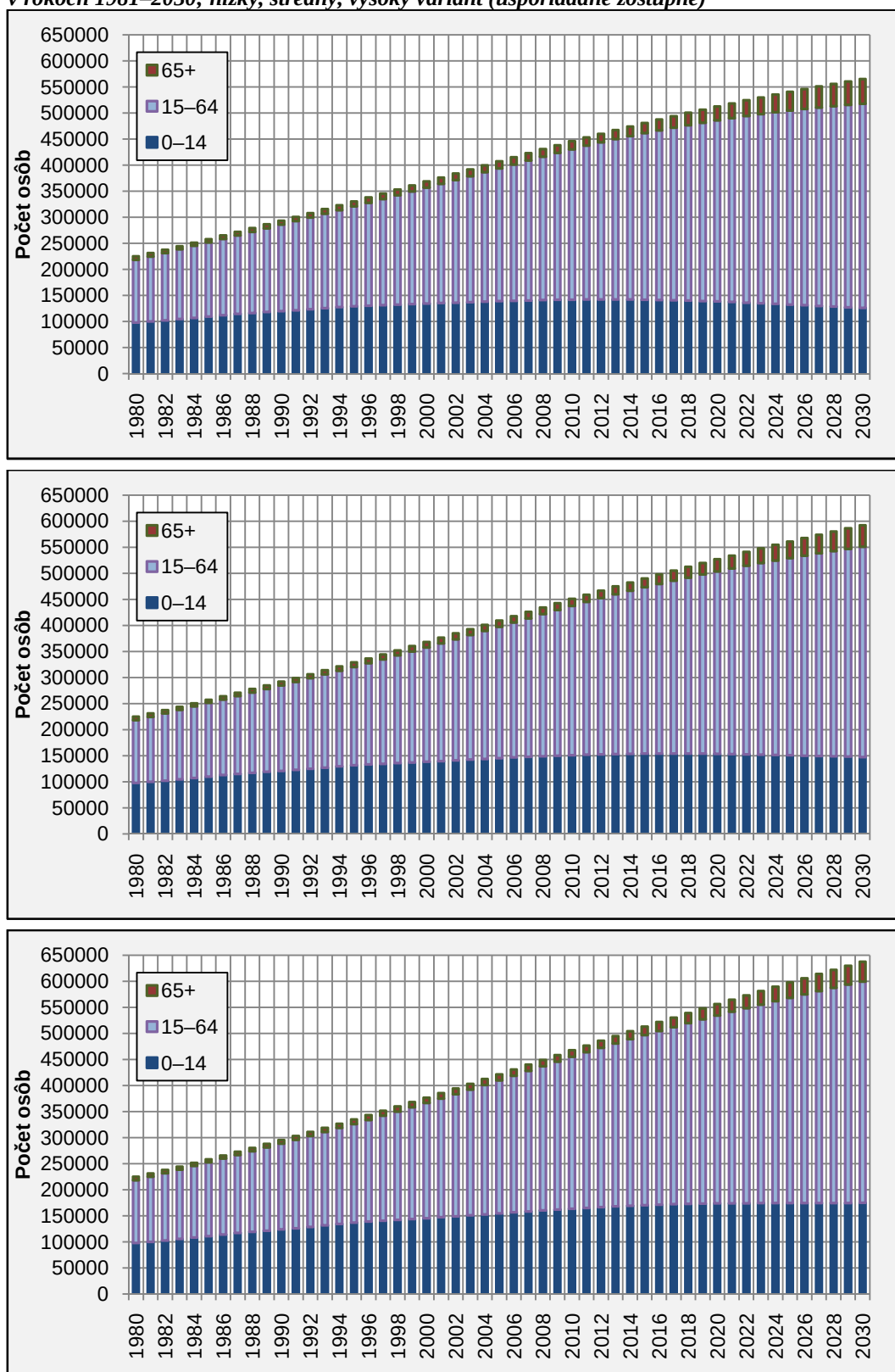
Zdroj: výpočty autor

Obr. 43–45 – Očakávané zmeny v počte osôb vo veku 50 a viac rokov vo vybraných vekových skupinách rómskej populácie na Slovensku v rokoch 1981–2030; nízky, stredný, vysoký variant (usporiadané zostupne)

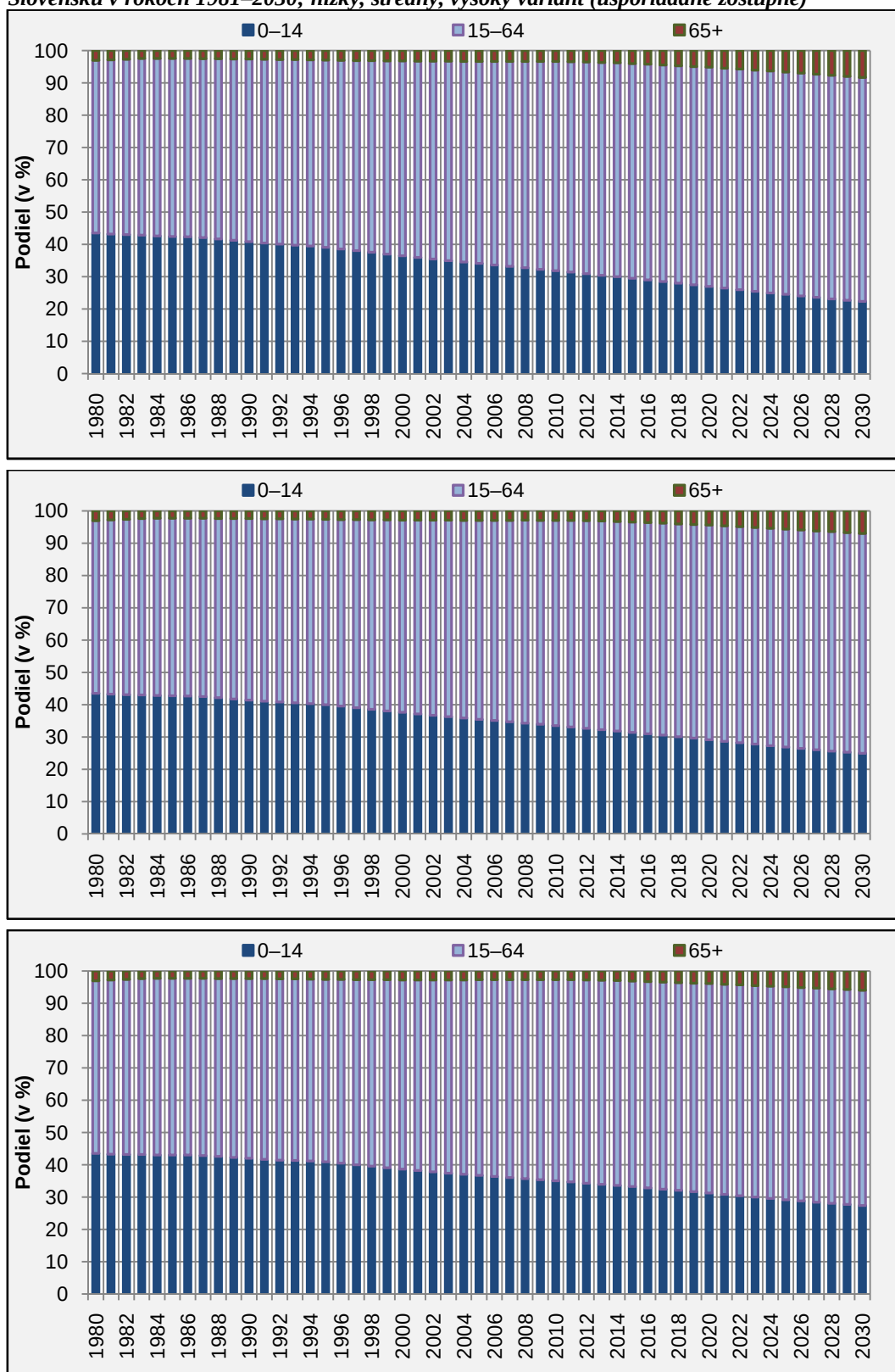
Zdroj: výpočty autor

Obr. 46–48 – Očakávaný vývoj počtu Rómov na Slovensku podľa základných vekových skupín v rokoch 1981–2030; nízky, stredný, vysoký variant (usporiadané zostupne)

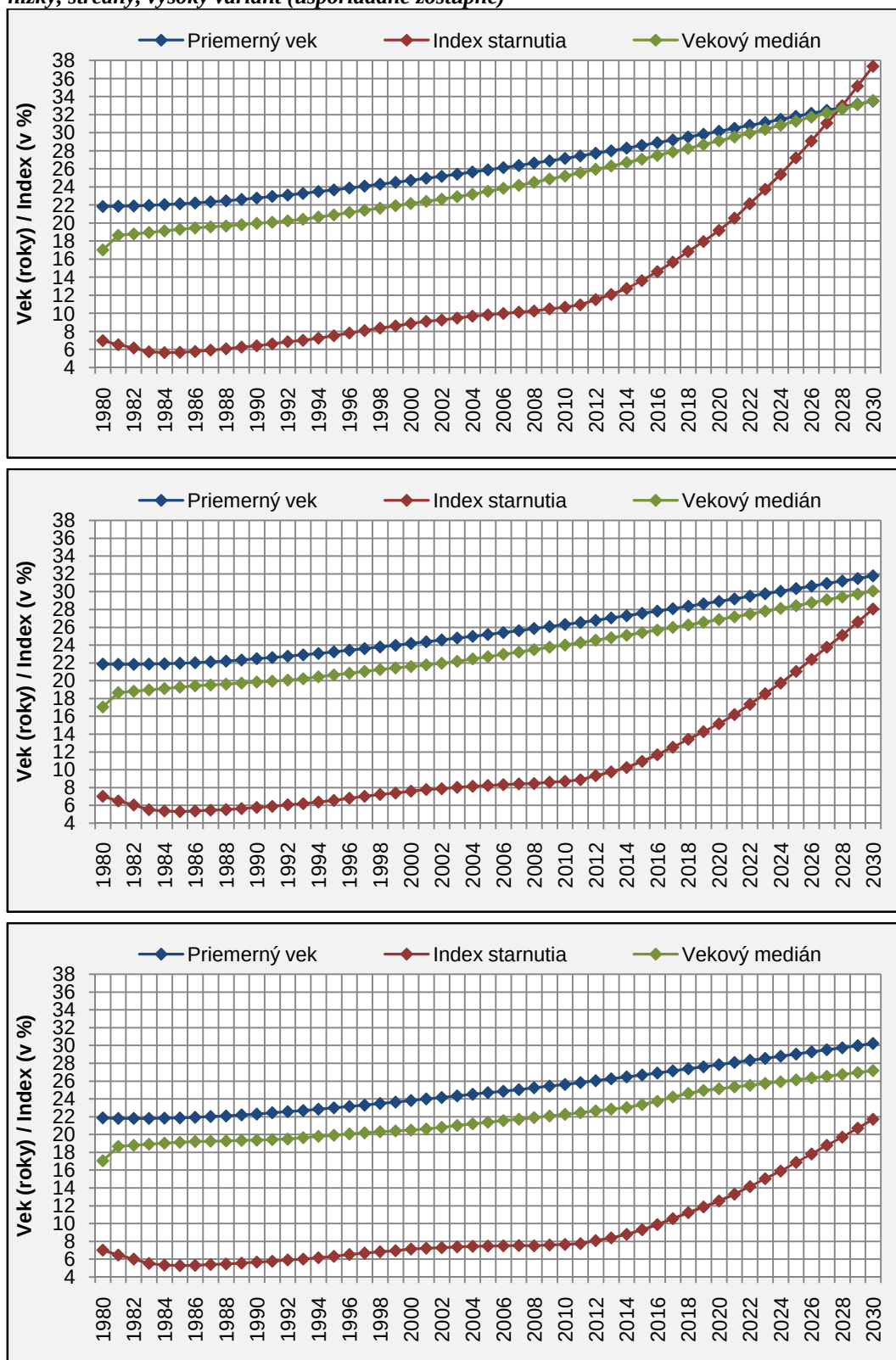
Zdroj: výpočty autor

Obr. 49–51 – Očakávaný vývoj relácie medzi základnými vekovými skupinami Rómov na Slovensku v rokoch 1981–2030; nízky, stredný, vysoký variant (usporiadané zostupne)

Zdroj: výpočty autor

Obr. 52–53 – Očakávaný vývoj priemerného veku, vekového mediánu a indexu starnutia rómskej populácie na Slovensku v rokoch 1981–2030; nízky, stredný, vysoký variant (usporiadané zostupne)

Zdroj: výpočty autor

Tab. 1 – Hlavné výsledky prognózy rómskeho obyvateľstva na Slovensku 1981–2030; nízký variant, vybrané roky

Vek	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2025	2030
Veková štruktúra											
0–4	35820	41398	43426	45042	46434	47812	48007	46351	44254	42092	39912
5–9	32992	35513	41125	43205	44863	46291	47686	47894	46254	44175	42030
10–14	29183	32689	35264	40910	43038	44734	46181	47587	47809	46190	44132
15–19	27731	28708	32289	34933	40623	42809	44537	46005	47433	47689	46109
20–24	23452	27121	28222	31868	34583	40307	42532	44290	45789	47260	47567
25–29	18367	22860	26590	27788	31485	34254	39988	42243	44037	45585	47112
30–34	12791	17883	22385	26152	27423	31152	33945	39673	41957	43793	45393
35–39	8225	12441	17493	21991	25779	27100	30831	33627	39339	41648	43523
40–44	7824	7968	12122	17112	21584	25368	26706	30421	33210	38900	41236
45–49	7697	7486	7677	11741	16633	21046	24791	26142	29834	32621	38285
50–54	6535	7242	7099	7322	11255	15994	20297	23975	25341	29007	31791
55–59	5142	5972	6679	6597	6844	10580	15087	19222	22801	24194	27824
60–64	2381	4489	5290	5972	5949	6221	9691	13887	17796	21252	22692
65–69	2751	1975	3771	4504	5132	5165	5453	8576	12366	15974	19252
70–74	2061	2072	1546	2975	3608	4161	4245	4537	7225	10507	13729
75–79	1202	1305	1369	1078	2101	2615	3073	3196	3481	5656	8350
80–84	607	612	711	777	651	1288	1652	1985	2114	2363	3957
85+	190	264	308	377	438	423	740	1058	1346	1544	1796
Spolu	225000	257999	293366	330343	368423	407320	445443	480667	512386	540450	564692
Hlavné vekové skupiny											
0–14	97995	109600	119816	129156	134336	138837	141874	141832	138317	132456	126075
15–49	106089	124468	146778	171584	198109	222036	243331	262400	281600	297496	309225
15–59	117766	137681	160556	185503	216208	248610	278715	305597	329742	350697	368841
15–64	120147	142171	165846	191475	222157	254831	288406	319484	347538	371949	391533
50+	20870	23932	26773	29603	35978	46447	60238	76435	92470	110497	129391
60+	9192	10718	12995	15684	17879	19873	24854	33239	44328	57296	69775
65+	6811	6229	7705	9711	11930	13652	15164	19352	26531	36045	47083
80+	797	876	1019	1154	1089	1712	2392	3043	3460	3907	5753
Základné charakteristiky reprodukcie											
ÚP	4,62	3,98	3,53	3,24	2,96	2,69	2,42	2,16	1,99	1,82	1,69
e0 M	54,11	59,25	61,65	63,66	65,53	66,85	67,91	68,80	69,84	71,06	72,34
e0 Ž	58,37	64,04	66,86	69,05	70,89	72,40	73,62	74,65	75,71	76,94	78,27
ČMR	1,96	1,77	1,60	1,49	1,37	1,26	1,14	1,02	0,94	0,87	0,81

Poznámky:

ÚP – úhrnná plodnosť

e0 M – stredná dĺžka života pri narodení muži

e0 Ž – stredná dĺžka života pri narodení ženy

ČMR – čistá miera reprodukcie

Zdroj: výpočty autor

Tab. 2 – Hlavné výsledky prognózy rómskeho obyvateľstva na Slovensku 1981–2030; stredný variant, vybrané roky

Vek	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2025	2030
Veková štruktúra											
0–4	35820	41958	44298	46410	48542	50919	52171	51496	50393	49290	48222
5–9	32992	35459	41609	44009	46187	48360	50749	52019	51366	50286	49205
10–14	29183	32618	35131	41319	43799	46017	48207	50613	51906	51280	50228
15–19	27731	28605	32098	34697	40962	43506	45751	47972	50413	51747	51170
20–24	23452	26996	27981	31552	34271	40568	43143	45430	47698	50190	51586
25–29	18367	22741	26319	27425	31091	33872	40160	42777	45115	47442	49999
30–34	12791	17789	22142	25763	26989	30691	33488	39767	42424	44813	47198
35–39	8225	12374	17298	21645	25320	26602	30295	33099	39361	42047	44476
40–44	7824	7920	11978	16827	21165	24833	26127	29803	32603	38830	41539
45–49	7697	7425	7563	11514	16266	20534	24146	25456	29109	31904	38082
50–54	6535	7163	6958	7138	10949	15526	19657	23189	24518	28135	30916
55–59	5142	5876	6493	6365	6590	10177	14479	18411	21827	23182	26743
60–64	2381	4383	5074	5672	5634	5888	9165	13108	16782	20051	21445
65–69	2751	1912	3553	4181	4743	4771	5035	7918	11404	14732	17780
70–74	2061	1971	1423	2671	3218	3704	3777	4040	6445	9371	12256
75–79	1202	1199	1190	919	1769	2199	2579	2687	2938	4798	7087
80–84	607	542	575	600	506	991	1269	1525	1632	1838	3101
85+	190	219	221	248	280	272	482	677	864	993	1168
Spolu	225000	257149	291905	328956	368280	409430	450682	489988	526799	560930	592204
Hlavné vekové skupiny											
0–14	97995	110035	121038	131738	138528	145296	151127	154128	153665	150857	147655
15–49	106089	123849	145379	169424	196064	220606	243110	264304	286722	306974	324052
15–59	117766	136888	158830	182927	213603	246309	277246	305904	333068	358291	381711
15–64	120147	141270	163904	188599	219236	252197	286412	319013	349850	378342	403156
50+	20870	23265	25487	27795	33689	43528	56444	71556	86411	103099	120497
60+	9192	10226	12036	14292	16150	17825	22308	29956	40065	51782	62838
65+	6811	5843	6962	8620	10516	11937	13143	16848	23283	31731	41393
80+	797	761	796	848	786	1263	1751	2203	2496	2831	4270
Základné charakteristiky reprodukcie											
ÚP	4,62	4,10	3,67	3,41	3,15	2,90	2,64	2,39	2,22	2,07	1,92
e0 M	54,11	57,15	59,56	61,59	63,47	64,75	65,73	66,52	67,48	68,63	69,85
e0 Ž	58,37	62,02	64,86	67,05	68,89	70,39	71,59	72,59	73,63	74,87	76,22
ČMR	1,96	1,80	1,64	1,55	1,45	1,34	1,23	1,12	1,05	0,98	0,92

Poznámky:

ÚP – úhrnná plodnosť

e0 M – stredná dĺžka života pri narodení muži

e0 Ž – stredná dĺžka života pri narodení ženy

ČMR – čistá miera reprodukcie

Zdroj: výpočty autor

Tab. 3 – Hlavné výsledky prognózy rómskeho obyvateľstva na Slovensku 1981–2030; vysoký variant, vybrané roky

Vek	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020	2025	2030
Veková štruktúra											
0–4	35820	43082	46062	48760	51488	55019	57718	58281	58242	58288	58714
5–9	32992	35465	42744	45775	48519	51284	54828	57534	58111	58094	58166
10–14	29183	32640	35169	42471	45555	48341	51124	54675	57394	57999	58014
15–19	27731	28632	32165	34767	42100	45245	48062	50863	54433	57191	57853
20–24	23452	27024	28056	31654	34331	41681	44861	47702	50535	54153	56980
25–29	18367	22766	26396	27531	31180	33914	41248	44452	47329	50218	53908
30–34	12791	17806	22205	25866	27079	30757	33513	40812	44037	46959	49913
35–39	8225	12386	17345	21728	25406	26671	30342	33091	40340	43581	46542
40–44	7824	7927	12009	16885	21227	24888	26164	29801	32527	39707	42959
45–49	7697	7433	7583	11550	16296	20551	24147	25423	29012	31716	38805
50–54	6535	7171	6977	7158	10954	15498	19597	23085	24358	27886	30560
55–59	5142	5885	6511	6379	6578	10121	14357	18216	21546	22821	26263
60–64	2381	4391	5093	5681	5607	5823	9022	12848	16390	19521	20816
65–69	2751	1916	3567	4185	4701	4682	4903	7662	10963	14089	16943
70–74	2061	1977	1430	2671	3173	3597	3624	3836	6062	8728	11342
75–79	1202	1208	1204	920	1729	2103	2422	2480	2670	4304	6282
80–84	607	545	583	601	489	923	1151	1346	1404	1547	2570
85+	190	219	221	243	260	237	402	538	651	711	806
Spolu	225000	258473	295320	334826	376672	421335	467485	512645	556002	597513	637435
Hlavné vekové skupiny											
0–14	97995	111186	123975	137007	145562	154644	163670	170490	173747	174381	174893
15–49	106089	123976	145759	169980	197618	223707	248337	272144	298213	323525	346960
15–59	117766	137031	159248	183518	215151	249327	282291	313445	344117	374231	403783
15–64	120147	141422	164341	189199	220758	255149	291313	326293	360507	393752	424599
50+	20870	23311	25586	27839	33492	42983	55478	70011	84043	99606	115582
60+	9192	10255	12097	14302	15959	17364	21524	28710	38139	48900	58759
65+	6811	5865	7005	8621	10352	11541	12502	15862	21749	29379	37944
80+	797	764	804	845	748	1159	1553	1884	2055	2258	3376
Základné charakteristiky reprodukcie											
ÚP	4,62	4,22	3,81	3,58	3,34	3,11	2,86	2,62	2,46	2,31	2,19
e0 M	54,11	56,57	58,74	60,55	62,25	63,33	64,12	64,69	65,46	66,44	67,50
e0 Ž	58,37	61,46	64,06	66,04	67,69	69,02	70,06	70,91	71,82	72,96	74,26
ČMR	1,96	1,84	1,70	1,62	1,53	1,44	1,33	1,22	1,16	1,09	1,04

Poznámky:

ÚP – úhrnná plodnosť

e0 M – stredná dĺžka života pri narodení muži

e0 Ž – stredná dĺžka života pri narodení ženy

ČMR – čistá miera reprodukcie

Zdroj: výpočty autor